Карпатська Україна

Документи і матеріали
Хроніка подій
Персоналії

Закарпатська обласна державна адміністрація
Закарпатська обласна рада
Галузевий державний архів Служби безпеки України
Архів Управління Служби безпеки України
в Закарпатській області
Державний архів Закарпатської області

Карпатська Україна

Документи і матеріали

Хроніка подій

Персоналії

Видавництво Закарпаття

Карпатська

● Документи і матеріали ● Хроніка подій

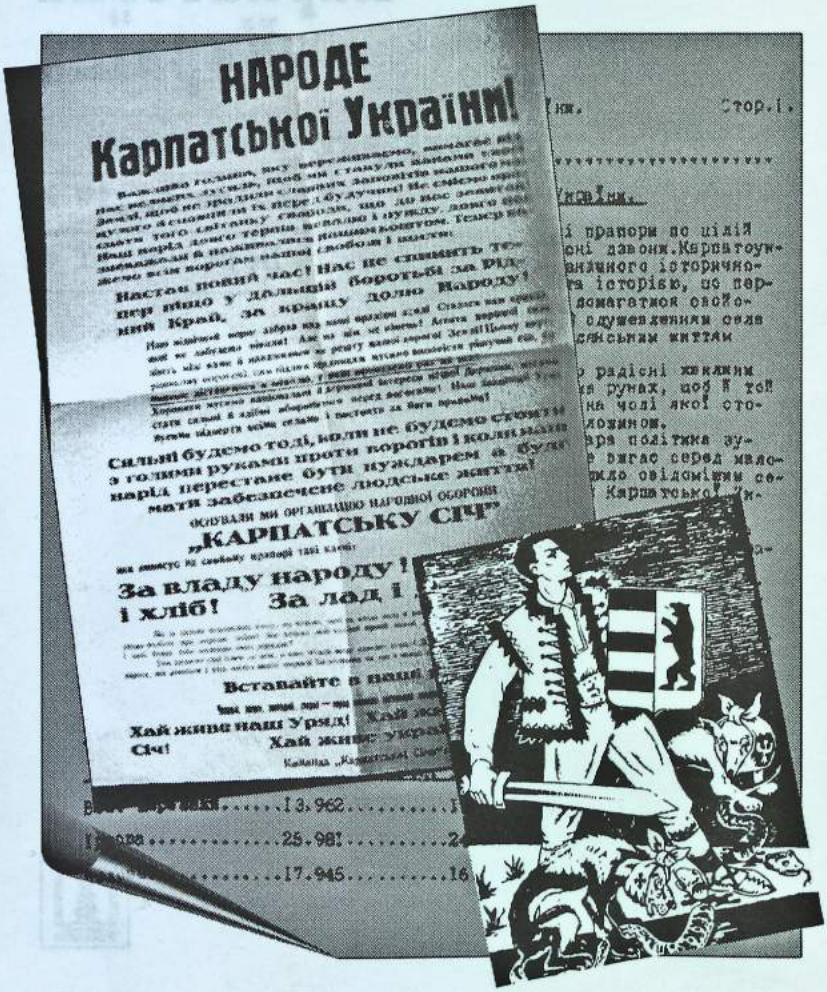

Україна

● Персоналії

● У двох томах

Том 2

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА
Хроніка подій
Персоналії

УЖГОРОД
ПРАТ "ВИДАВНИЦТВО
"ЗАКАРПАТТЯ"
2010

ББК 63.3 (4УКР) 624.01
К 21
УДК 9 (477.87)

Документальна книга у двох томах про один із найзагадковіших феноменів українського державотворення – Карпатську Україну, в якій всебічно представлені труди і дні її формування, розбудови та руйнації за умов терористичних актів двох великих європейських держав – Угорщини й Польщі (1938–1939), окупації гортіївською Угорщиною за згодою гітлерівської Німеччини (1939–1944) та входження до складу радянської держави (1944–1946), йде до читача вперше. Тематично двотомник поєднаний з виданнями редколегії обласного тому "Реабілітовані історією" у двох книгах та наступними збірниками – "Криваві тіні Кремлю" (2006), "Тернистий шлях до України..." (2007), "Закарпатські втікачі в СРСР. 1939–1941" (2008). У першому томі подано найповніший на сьогодні обсяг архівних документів і матеріалів з фондів ГДА СБУ, архіву УСБУ в Закарпатській області, ЦДАВО, ЦДАГО, ДАЗО, архіву ОУН в Києві, Центру досліджень визвольного руху у Львові та окремих московських архівів. У другому томі вміщено хроніку подій Карпатської України на основі широкого, відомого нині масиву джерел. З належною повнотою, наскільки це дозволяють доступні нині джерела, охарактеризовано постаті творців Карпатської України.

Упорядник – С. Д. Федака

Редакційна колегія
І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О, М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака

Редактор Д. М. Федака

© О. М. Корсун, О. М. Пагіря, передмова, 2010
© С. Д. Федака , "Хроніка подій", упорядкування, 2010
© М. М. Дем'ян, художнє оформлення, 2010

ISBN 966-347-019-4

ПЕРЕДМОВА

За останні два десятиліття українська вітчизняна історіографія у порівняні з попереднім періодом зробила гігантський крок вперед у вивченні тематики Карпатської України 1938–1939 рр. Спираючись на відкриті після розпаду Радянського Союзу архіви та можливості демократичного суспільства, вона піднялась на якісно новий науковий рівень у дослідженні різних аспектів історії українського державотворення в Закарпатті. Однак попри наявність монографічних досліджень, численних наукових статей та науково-популярних видань українська історична наука не спромоглась витворити комплексної і систематизованої книги, присвяченої персонажам «закарпатської драми» 1938–1939 рр. Зазвичай, у полі зору істориків, журналістів та громадськості перебувають ключові постаті та урядовці Карпатської України, в той час як участь осіб іншого рангу значною мірою нівелювалась та майже не вивчалася. Проголошення автономної, а згодом незалежної Карпатської України напередодні Другої світової війни стало результатом не тільки цілеспрямованої діяльності провідників українського національного руху в краї, але й виявом глибоких прагнень закарпатських українців та всього українства до возз'єднання Закарпаття із Україною.

Звернення до біографій людей, які брали участь у подіях в Закарпатті у 1938–1939 рр., до незаслужено забутих і замовчуваних у радянський період імен, історії їх ідейних шукань, здобутків і трагічних доль, громадянського подвижництва, політичної та військової боротьби, перемог і гірких поразок є свідченням пробудження сучасного суспільства від тривалого сну безпам'ятства та історичного нігілізму, прагнення до переоцінки цінностей минулого, відновлення багато у чому втрачених зв'язків з віковим досвідом, традиціями національно-визвольної боротьби та державотворення.

Впродовж останніх двох десятиліть у вітчизняній соціогуманітарній науці на зміну знеособленому схематизму прийшов і міцно утвердився погляд на минуле саме через людський вимір, зокрема, крізь призму біографістики, як окремої соціогуманітарної дисципліни. Принципово важливим стало те, що минуле українського народу – в усіх його неоднозначних, з погляду наших сучасників, вимірах і оцінках – розкривається дослідниками і публіцистами-біографістами широкому загалу не у вигляді якихось схем, а у персоніфікованих вимірах, через долі реальних і дуже різних людей. Тим самим, цей підхід є своєрідним простором для знаходження шляхів взаємного порозуміння і примирення між представниками відмінних суспільно-політичних поглядів – на ґрунті визнання єдності нашої національної спадщини в усіх її виявах, а отже – реальним національно-консолідуючим чинником [1].

Черговий, другий, том – «Карпатська Україна: документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії» підготовлений редакційною колегією обласної Книги «Реабілітовані історією» [2], як і попередній том цього видання [3],

має на меті відновити історичну пам'ять про діячів та учасників розбудови Карпатської України. Водночас, включення до книги «Хроніки Карпатської України» [4], автором якої є доктор історичних наук, професор Ужгородського національного університету С. Федака, дозволить читачам зорієнтуватись у перебігу подій, які відбувались на території і поза межами краю в один із найбільш складних і напружених періодів його історії – від березня 1937-го р. до березня 1939-го р. – та прослідкувати, яким чином змінювалась загальна політична ситуація, а разом і суспільно-політичні настрої мешканців Закарпаття.

Пропоноване видання має на меті за допомогою персоніфікованого підходу висвітлити біографії осіб, причетних до подій в Закарпатті у 1938–1939 рр., розкрити їхню особисту участь у розбудові Карпатської України. Саме такий біографічний зріз, на нашу думку, дасть можливість без нав'язливих історичних схем, поглянути на події більш ніж сімдесятилітньої давності крізь призму життєвих доль провідних діячів та активних учасників розбудови Карпатської України.

Шлях до відновлення історичної правди про Карпатську Україну, її очільників та урядовців був довгим і доволі складним. У період панування угорського гортіївського режиму в Закарпатті, а також за часів радянської влади процес українського державотворення у краї напередодні Другої світової війни підлягав повному забуттю, а будь-які намагання окремих осіб дізнатись правду про минулі події, пов'язані з наданням Підкарпатській Русі автономного статусу в складі Чехословацької Республіки та проголошенням незалежної Карпатської України у березні 1939 р. призводили, насамперед, до політичних переслідувань таких цікавих. Таку ж загрозу становили книги про історію національно-визвольних змагань в Україні в її новітній період, спогади учасників розбудови Карпатської України, праці представників діаспори, а також народна пісенна творчість, що існувала на побутовому рівні.

Угорський гортіївський режим, зважаючи на свої авторитарні риси, жорстоко переслідував будь-яку діяльність осіб, пов'язану з участю в подіях Карпатської України та українському національно-визвольному русі, але не міг тотально контролювати життєдіяльність, свідомість та думки своїх громадян і не зумів за доволі короткий період свого панування в межах «тисячолітніх кордонів» держави св. Іштвана витравити з народної свідомості пам'ять про криваву окупацію краю угорськими військами. Намагання офіційної угорської пропаганди представити окупацію Карпатської України у березні 1939 р. як визволення та повернення до лона «Великої Угорщини» різко контрастувало з реальною політикою угорської влади в краї.

З моменту встановлення радянського режиму в Закарпатті восени 1944 р. і до кінця 1980-х рр. історична пам'ять про Карпатську Україну, її президента Августина Волошина та урядовців підлягала остаточному витравленню зі свідомості мешканців краю [5]. Радянський тоталітарний режим мав у своєму арсеналі більш дієві та ефективні механізми контролю за масовою історичною свідомістю суспільства, які у середньостроковій перспективі сформували покоління людей, що не знали правди про події на Закарпатті у 1938–1939 рр. та долі її діячів. Таким чином, менше ніж за півстоліття за допомогою політичних репресій та переслідувань, суворої цензури та контролю за інформацією у свідомості населення краю був сформований вакуум історичної пам'яті про події Карпатської України, який в свою чергу перервав тяглість та зв'язки між поколіннями.

Навіть у критичних публікаціях радянських авторів, які становили собою публіцистичну форму офіційної комуністичної пропаганди та були засобом компрометації опонентів, заборонялось навіть згадувати про існування Карпатської України та називати прізвище її президента. «Винятком» у цьому відношенні стала стаття М. Бажана, опублікована 1 липня 1945 року в газеті «Радянська Україна», про «безмірну радість закарпатських українців» з нагоди підписання договору між Радянським Союзом і Чехословацькою Республікою щодо входження Закарпатської України до складу УРСР. В ній всілякo паплюжилась історія Карпатської України, а втім не містилось жодної згадки про постать Августина Волошина [6]. В радянській літературі ця фігура з'являється у карикатурній формі на сторінках роману В.Скляренка «Карпати».

Серед інших видань, які переслідували мету подальшого спотворення правди про Карпатську Україну та її урядовців, можна виокремити хіба що книгу закарпатського історика Степана Білака «Народ за ними не пішов», яка побачила світ у 1981 р. [7]. Читач, який в той час не мав можливості знайти будь-яку об'єктивну інформацію про історію Карпатської України, як це не парадоксально, між рядками цієї книги все ж міг визначити хоча б деякі орієнтири з проблеми, яка його цікавила. Цілком ймовірно, що в умовах радянської дійсності, коли готувалась до друку ця книга, саме на такий результат розраховував і її автор.

Єдиним центром, де під час холодної війни здійснювались ґрунтовні історичні студії з проблем Карпатської України, були осередки закарпатської політичної еміграції у США та Канаді. Саме колишні діячі Карпатської України П. Стерчо, А. Штефан, Ю. Ревай, С. Росоха, В. Шандор, І. Сарвадій, В. Комаринський та ін. ініціювали об'єктивне дослідження подій на Закарпатті у 1938–1939 рр. Видані за цей час праці, незважаючи на недостатню джерельну базу та слабку методологічну основу, були на той час єдиним рупором об'єктивної інформації про історію Карпатської України у західному світі.

З середини 1980-х років з початком «перебудови» та «подальшої демократизації» радянського суспільства політичний режим в Радянському Союзі значно пом'якшився. Намагаючись перехопити ініціативу у покращенні стосунків між державою та суспільством, радянські державні та партійні органи змушені були поряд із задекларованими демократичними правами та свободами припинити політичне переслідування громадян та поновити реабілітаційні процеси щодо незаконно репресованих у попередній період осіб, прийняти низку відповідних постанов та указів з цього приводу. А вже у квітні 1991 року Верховна Рада України першого демократичного скликання ініціювала прийняття Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні».

Втім, з політичною реабілітацію визначних діячів українського національно-визвольного руху, визнанням їхніх особистих заслуг у боротьбі за незалежну Українську державу ніхто не поспішав. Їхні кримінальні та оперативно-розшукові справи все ще залишались в архівних сховищах на особливому обліку і не потрапляли на визначену правоохоронними органами «черговість» їх реабілітаційного розгляду.

Щодо Закарпаття, то в цей період серед наших краян досить популярною стала книга Петра Стерча «Карпато-Українська Держава» [8], видана в Канаді до 15-ліття проголошення Карпатської України з передмовою ко-

лишнього голови Сойму Карпатської України Августина Штефана, яка різними шляхами потрапляла на територію краю, здебільшого через іноземців, від яких вона, як «ідеологічно шкідлива», вилучалась на кордоні і майже відразу опинялась в руках вдячних читачів. У 1994 році у Львові було здійснене її факсимільне перевидання [9]. На зламі політичних епох за своїм змістовним наповненням і впливом на формування історичного світогляду мешканців краю, у порівнянні з іншими виданнями про Карпатську Україну, ця книга ще й досі залишається неперевершеною.

Таким же важливим кроком у процесі відновлення історичної правди про Карпатську Україну стало оприлюднення у 1988-му, а згодом, повторно, у 1989 р. серед закарпатських істориків, партійних і радянських працівників, офіцерів закарпатського обласного Управління держбезпеки та представників громадськості краю архівно-кримінальної справи на президента Карпатської України Августина Волошина, що було ініціативно здійснено групою демократично налаштованих офіцерів Управління КДБ по Закарпатській області. Це в свою чергу дало потужний поштовх для подальших наукових досліджень історії Карпатської України, трагічної долі її президента, його творчої, педагогічної та державницької діяльності [10]. Відтоді зі вжитку зникли і брехливі вигадки та провокаційні чутки, які спеціально поширювались серед населення краю, роками дезорієнтуючи громадськість, про втечу Августина Волошина до Бразилії після закінчення Другої світової війни.

Одним з вагомих результатів цього оприлюднення згодом стала перша публікація окремих матеріалів з архівно-слідчої справи на Августина Волошина, серед авторів якої був і кандидат історичних наук, доцент Ужгородського державного університету І. М. Чаварга, котрий разом з іншими науковцями ознайомився з нею у 1989 році [11].

Однак, ініціаторам оприлюднення справи на Августина Волошина довести свій задум до логічного кінця, тобто, провести його політичну реабілітацію, відразу не вдалось. Надто вже зухвалою виглядала б ця акція для радянської влади і, зокрема, для Комітету державної безпеки СРСР, з архівів якого ця справа була викликана лише для «оперативного ознайомлення». Окрім цього, з рідних Августина Волошина на той час не залишились нікого, хто згідно із Законом про реабілітацію жертв політичних репресій міг клопотати про його політичну реабілітацію.

Втім, реабілітаційний процес за справою на А. Волошина все ж був розпочатий. Він був узгоджений з відповідальним працівником Верховної Ради СРСР, а також з керівництвом Закарпатської обласної прокуратури і спочатку проводився опосередковано, поряд з підготовкою до реабілітації Андрія Бродія, одного з колишніх керівників автономного уряду Підкарпатської Русі, згодом депутата угорського парламенту, страченого у грудні 1946 року, за якого клопотав його син. Політична реабілітація Андрія Бродія в разі її успіху відкривала реальну можливість для реабілітації і Августина Волошина [12].

Саме у зв'язку з відтворенням обставин реабілітації А. Волошина буде справедливим назвати колишніх працівників Закарпатського Управління державної безпеки – начальника слідчого відділу полковника Буриніна Віктора Григоровича, старшого слідчого з особливо важливих справ підполковника Погоріляка Олександра Денисовича, а також старшого помічника об-

ласного прокурора Раточку Юрія Івановича, які ще в умовах радянської влади підготували десятки висновків з питань політичної реабілітації невинно репресованих мешканців Закарпаття і, зокрема, колишніх державних діячів Карпатської України.

Найвагомішим результатом роботи з відновлення пам'яті про людей, незаслужено репресованих та забутих в радянський період, є той факт, що закарпатські історики, науковці, краєзнавці, працівники архівних установ, літератори, публіцисти, журналісти, а також прості громадяни, що здатні були узагальнити свої особисті враження від пережитого або ж почутого з розповідей безпосередніх учасників минулих подій, вельми зацікавлено сприйняли можливість правдиво описати історію рідного краю, і, особливо, періоду Карпатської України.

Першопрохідцем у цій царині виступив тоді ще аспірант, а нині ректор Ужгородського національного університету Микола Вегеш. За майже чверть століття наукових досліджень ним опубліковано понад сорок книг і брошур, а також понад чотириста статей про Карпатську Україну, він створив цілу школу її дослідників [13].

При підготовці одного з перших фундаментальних видань про Карпатську Україну, її видатних діячів та захисників, яке за сприяння Закарпатської обласної державної адміністрації та безпосередньої участі співробітників Науково-дослідного інституту карпатознавства Ужгородського національного університету, очолюваного М. Вегешем, побачило світ у 2002 р. під назвою «Вони боронили Карпатську Україну» [14], його авторський колектив використав як джерела та літературу близько 1200 монографій, брошур, статей та публікацій документів, що на той час вже знаходились в науковому і читацькому обігу. У другому, доповненому колективному виданні «Августин Волошин. Життя і помисли президента Карпатської України» [15], в якому висвітлюється життєвий шлях і багатогранна діяльність видатного державного, громадсько-політичного і культурного діяча Закарпаття минулого століття, було використано як джерельну базу близько 150 авторських праць самого А. Волошина.

До цієї, поза сумнівом, масштабної і копіткої роботи долучились десятки діячів науки і літератури, істориків, краєзнавців, простих мешканців, не байдужих до історії рідного краю та України, цілі наукові колективи, серед яких особливе місце займають науковці Ужгородського національного університету, інших науково-освітніх закладів, громадські, просвітницькі організації, редакції газет та журналів, які заслуговують відзначення. Особливо слід відмітити діяльність Закарпатського крайового культурно-освітнього товариства «Просвіта», яке після свого відродження, завдячуючи позиції його керівника, відомого краєзнавця, доктора історичних наук Павла Михайловича Федаки, з 1993 року щорічно видає Календар «Просвіти», періодично – науковий збірник товариства «Просвіта» та часопис «Просвіта», в яких надруковані сотні статей, наукових розвідок, матеріалів біографічного жанру, присвячених видатним діячам Закарпаття, зокрема, Карпатської України.

Унікальним науково-популярним виданням є книга народного художника України Михайла Беленя «Карпатська Україна в портретах» [16], яка вже давно стала бібліографічною рідкістю. Саме завдяки Михайлу Беленю, який один з перших відтворив велику портретну галерею учасників розбудови

Карпатської України та її захисників, сучасне покоління має можливість більш реально уявити їх образи, характери і людську красу.

Прийняття у квітні 1991 р. Верховною Радою УРСР Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» суттєво активізувало процес відновлення історичної пам'яті українського народу та безпідставно репресованих в радянський період людей. На виконання цього Закону та відповідних постанов Президії Верховної Ради України за № 2256-XII від 6 квітня 1992 року, а також Кабінету Міністрів України за № 530 від 11 вересня того ж року «Про підготовку і видання серії книг «Реабілітовані історією» Закарпатська обласна державна адміністрація своїм розпорядженням від 13 січня 1993 року затвердила редакційну колегію обласного тому «Реабілітовані історією. Закарпатська область», до складу якої увійшли окремі працівники обласної держадміністрації, історики-науковці, письменники, краєзнавці, представники громадських організацій, зокрема, Закарпатської крайової організації Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих, працівники Державного архіву Закарпатської області (ДАЗО) та Архіву Управління Служби безпеки України в Закарпатській області.

За короткий відрізок часу штатною редакційно-видавничою групою редколегії були опрацьовані більшість архівно-кримінальних справ, що зберігаються в архіві Закарпатського обласного Управління СБУ та Державному архіві Закарпатської області (ДАЗО), на реабілітованих осіб (близько 11 тис. чол.), відповідні довідки на яких опубліковані у 2003 році у першій книзі обласного тому «Реабілітовані історією. Закарпатська область» [17].

Серед них десятки постатей – від президента і урядовців до рядових учасників розбудови Карпатської України, членів спортивних та просвітніх організацій «Пласт», «Січ», «Просвіта», представників інтелігенції, релігійних громад, членів військової організації Карпатська Січ та урядової партії Українське Національне Об'єднання (УНО) , незаконно засуджених радянськими каральними органами після приходу Червоної армії на Закарпаття та в повоєнний період за активну громадсько-політичну і культурну діяльність.

У другій книзі згаданого видання [18] подані десятки архівних документів і матеріалів, які стосуються періоду 1938–1939 рр., репресивних заходів фронтових військ НКВС, військової контррозвідки «СМЕРШ», Спеціального суду Народної Ради Закарпатської України та інших каральних органів радянської влади проти діячів Карпатської України і національних громад краю під час війни та в повоєнний період. Поряд з цим, тут вміщені документальні біографічні нариси про багатьох діячів Карпатської України, авторами яких, крім працівників редакційно-видавничої групи, стали провідні науковці та громадські діячі краю.

Враховуючи специфіку історичного розвитку Закарпаття в новітній період та характерні особливості радянських репресивних акцій в краї після 1944 р., за рекомендацією головної редколегії всеукраїнського видання «Реабілітовані історією» та згідно з розпорядженням Закарпатської обласної держадміністрації редакційно-видавничою групою обласної редколегії тому «Реабілітовані історією. Закарпатська область» з 1999 року започатковано підготовку тематичних збірників архівних документів і матеріалів. Серед них такі видання, як «Возз'єднання» [19] – про входження Закарпатської України до складу УРСР; «Криваві тіні Кремлю...» [20] – збірник літературно-художніх творів репресованих закарпатців, учасників національно-визвольних

змагань; «Тернистий шлях до України ...»" [21] – документи про складний шлях Закарпаття до возз'єднання з Україною від 1918 до 1946 р.; «Закарпатські втікачі в СРСР. 1939–1941 рр.» [22] – видання, присвячене великій групі закарпатців (близько 10 тис. осіб), які після окупації угорськими військами Карпатської України у березні 1939 року наважились втікати в «країну Рад», не відаючи про свої майбутні табірні поневіряння.

В опублікованому у 2009 році першому томі двотомного видання «Карпатська Україна: документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. – Т. 1. Документи і матеріали», приуроченому до 70-ї річниці проголошення незалежності Карпатської України, за сприяння Галузевого державного архіву Служби безпеки України, архіву Управління СБ України в Закарпатській області, Державного архіву Закарпатської області та окремих архівних установ Києва і Львова редколегія обласної Книги «Реабілітовані історією» подала унікальні за своїм змістом архівні документи і матеріали, більшість з яких були вперше введені у науковий обіг. Складником цього тому стали документи радянських органів державної безпеки, зокрема, матеріали архівно-кримінальних справ на репресованих радянськими каральними органами колишніх очільників та урядовців Карпатської України, представників інтелігенції, членів громадсько-політичних, військових, спортивних, просвітніх та культурних установ і організацій краю міжвоєнного періоду.

Віднайдення та введення до наукового обігу величезного за своїм обсягом джерельного комплексу з історії Карпатської України за роки незалежності України, а також видані до цього часу біографічні нариси про діячів Карпатської України, написані істориками, журналістами, публіцистами і краєзнавцями сформували «критичну масу» біографічних матеріалів, наявність якої зробила реальним і життєво необхідним перехід до узагальнення та систематизації біобібліографічних даних і формування фундаментального вітчизняного біографічного зводу про активних учасників розбудови Карпатської України.

До пропонованого читачам тому увійшли 164 біографічні нариси, написані більше як півсотнею авторів. Серед авторів – відомі фахівці, які упродовж двох десятиліть займаються чи займались історією Карпатської України – М. Вегеш, О. Довганич, П. Федака, М. Токар, С. Федака, О. Хланта, В. Худанич, В. Шандор, журналісти (О. Гаврош), літературознавці (Н. Ребрик, Д. Федака, Н. Ференц) та мистецтвознавці (Й. Баглай, Т. Росул), музейні працівники (П. Федака, Л. Філіп), бібліотекарі (Н. Вакула), багато нащадків діячів Карпатської України тощо. Тут також чимало молодих істориків, які починають власні дослідження – Ю. Данилець, Т. Кучер, О. Пагіря. До тому залучені нариси окремих дослідників з-поза меж Закарпаття, в тому числі з-за кордону М. Мушинка, М. Бабота, Зірка Ґренджа-Донська тощо. На жаль, декого з авторів нарисів вже немає з нами (Г. Божук, О. Довганич, О. Росул, О. Хланта, В. Худанич, В. Шандор).

З метою структуризації інформації про історичні постаті за ступенем їх причетності до подій 1938–1939 рр. в Закарпатті та належністю до різних сфер життя Карпатської України, вони виокремлені у спеціальні категорії та групи. Звичайно, подібне групування осіб та розміщення нарисів у томі в жодному разі не має на меті ієрархізувати діячів Карпатської України за рангами та посадами, а лише підкреслює їх приналежність до тієї чи іншої сфери життя Карпатської України (політична, культурна, військова, еконо-

мічна, громадська тощо) і разом з тим показати людей, які відігравали провідну роль на всіх етапах існування української автономії в рамках Чехо-Словацької республіки та в період незалежної Карпатської України. Категорії можна вважати досить умовними, оскільки та чи інші особа могла бути активною одночасно в кількох сферах життя Карпатської України.

Узагальнення персональної інформації про людей, які брали участь у «закарпатській епопеї» 1938–1939 рр., дає можливість прийти до наступних висновків.

По-перше, до активного державотворчого процесу в Підкарпатській Русі (Карпатській Україні) в період післямюнхенської Чехо-Словаччини були залучені люди з різних українських земель (Закарпаття, Галичини, Буковини, Волині, Наддніпрянської України, Слобожанщини), а також представники української військової та політичної еміграції. Карпатська Україна не була регіональним державницьким проектом, а орієнтувалась на вирішення стратегічного завдання українського визвольного руху напередодні Другої світової війни – побудову незалежної Української держави на всіх етнографічних землях проживання українського народу.

По-друге, політична, військова та культурна еліта Карпатської України становила собою доволі цікаве розмаїте середовище, яке репрезентувало вихідців із різних соціальних прошарків, вікових груп та поколінь, професійних кіл, політичних таборів та релігійних громад. З одного боку, у політичному житті Підкарпатської Русі на першому плані перебували місцеві закарпатські політики, які з огляду на своє локальне походження та, водночас, приналежність до чехословацької політичної системи обійняли більшість ключових посад в автономному уряді, крайовому державному управлінні та законодавчому Соймі Карпатської України. В той же час представники української політичної еміграції, які з цілого світу відгукнулись на проголошення автономії Підкарпатської Русі і спробували взяти активну участь у розбудові осередку української державності в Закарпатті, представляли собою доволі строкату палітру українських політичних таборів та інтересів в діаспорі і з огляду на чехословацьке законодавство та заборону українським емігрантам в Чехословаччині проводити політичну діяльність, перебували переважно на другорядних ролях в Карпатській Україні. Більшість з них в період визвольних змагань 1917–1921 р. обіймали відповідальні посади в українських національних урядах, були хорошими спеціалістами у різних галузях управління. Однак, в Закарпатті з огляду на зазначені вище обставини вони так і не змогли зайняти відповідне до їх досвіду та вміння місце.

В той же час військову сферу Карпатської України майже повністю взяли під свій контроль представники українського націоналістичного табору, які представляли молоде покоління з більш радикальними поглядами на шляхи та методи боротьби за українську державність і значною мірою не довіряли військовим та політикам старшого покоління, яких вважали відповідальними за «національну катастрофу» 1917–1921 рр. З огляду на це, військові емігранти опинились теж на другорядних позиціях у Карпатській Січі і були запрошені керівництвом уряду незалежної Карпатської України до командування збройними силами проголошеної держави лише напередодні та під час угорського вторгнення на територію краю. Більшість рядового та командного складу військового формування автономного краю ста-

новили військові спеціалісти ОУН та активна молодь із західноукраїнських земель. За приблизними підрахунками істориків кількість вихідців із Галичини, Волині та Північної Буковини, які протягом вересня 1938 – березня 1939 рр. на заклик ОУН нелегально перейшли на територію Підкарпатської Русі із Польщі та Румунії, коливається від 700 [23] до 2 тис. осіб [24]. З огляду на свої стійкі націоналістичні переконання вони взяли активну і жертовну участь в обороні [24] Карпатської України перед наступаючою угорською армією у трагічні березневі дні 1939 року і багато з них загинуло у кривавих боях з агресором на території краю та, як полонені, на карпатських перевалах. В той же час Карпатська Січ стала своєрідною військовою школою для багатьох провідних діячів ОУН та командирів УПА. З її історією пов'язували свої долі головний командир УПА Р. Шухевич, повстанські старшини Ю. Лопатинський («Калина»), О. Карачевський («Свобода»), І. Бутковський («Гуцул»), В. Мізерний («Рен»), В. Щигельський («Бурлака»), О. Ольжич («Кандиба») та ін. Водночас, в Карпатській Січі та Національній Обороні Карпатської України прийняли участь представники старшинського корпусу армій УНР та УГА, а також українці чехословацької та польської армій. Для багатьох з них участь у мілітарних формаціях краю та у збройній боротьбі в обороні Карпатської України у березні 1939 р. була лише епізодом їх життєвої біографії та військової кар'єри.

У зв'язку із зазначеним вище детермінізмом у військово-політичній сфері Карпатської України, більшість українських емігрантів поряд із корінними закарпатцями змогли доволі успішно зайняти культурну та освітню ніші в житті автономного краю. З багатьох їх представників сформувалась ціла школа талановитих та обдарованих літераторів, письменників, поетів, драматургів, художників, митців, журналістів, об'єднаних у культурно-мистецьке об'єднання «Говерля».

По-третє, представлені у томі біографічні нариси доволі наочно ілюструють соціальні та політичні витоки формування місцевої закарпатської еліти у міжвоєнний період та її вихід на політичну арену в період децентралізації Чехословаччини та проголошення автономії Підкарпатської Русі. Більшість з цих людей були представниками національно свідомої інтелігенції та просвітянських кіл, займаючи активні позиції в національно-культурному та суспільно-політичному житті краю протягом майже двадцятирічного періоду. Особливість цієї провідної верстви краю полягала в тому, що вона сформувалась у період перебування Підкарпатської Русі в складі Чехословацької республіки, де були гарантовані демократичні права і свободи та можливості розвитку особистості. Водночас, в її середовищі існував малопомітний конфлікт між більш поміркованим старшим покоління, яке брало своє коріння від австро-угорських часів, та більш рішучим у своїх діях молодим, яке виховувалось в умовах чехословацької влади. Однак, потрібно визнати, що на відміну від інших подібних розламів еліт, закарпатські провідники у 1938–1939 рр. продемонстрували досить високий ступінь консолідації та ідейної згуртованості.

Незважаючи на системний підхід у формуванні біографічної частини тому, автори все ж не змогли охопити своєю увагою усіх діячів Карпатської України з огляду на обсяг даного видання та відсутність чи обмеженість інформації біографічного характеру на багатьох з них. У зв'язку з цим, історичні нариси та матеріали про осіб, представлені у книзі, теж не претендують на

вичерпність та абсолютну повноту і потребують подальшого наповнення, конкретизації та уточнення.

Створення цілісного біографічного зводу чи енциклопедії діячів Карпатської України, укладання та доповнення списків осіб, зокрема списків січовиків, полеглих під час боїв з угорською армією у березні 1939 р., жертв угорських та радянських репресій має стати пріоритетним завданням на майбутнє для широкого кола істориків, краєзнавців, публіцистів, журналістів, простих громадян. Водночас, проведення такої масштабної роботи дасть хороший матеріал для здійснення узагальнюючих соціально-статистичних та компаративних досліджень стану еліти Карпатської України 1938–1939 років.

Редакційна колегія обласного тому «Реабілітовані історією. Закарпатська область» та її редакційно-видавнича група висловлюють щиру подяку керівникам та працівникам Державного архіву Закарпатської області, архіву Управління СБ України в Закарпатській області, Галузевого державного архіву СБ України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Архіву ОУН в Києві, Центру досліджень визвольного руху в Львові, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Закарпатського крайового культурно-освітнього товариства «Просвіта», Закарпатської крайової організації Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих, Закарпатської обласної універсальної наукової бібліотеки, центральних архівів Російської Федерації – Державного архіву, Центрального архіву Міністерства оборони, Особливого архіву, Центру зберігання історико-документальних колекцій, Державного воєнного архіву, Державного архіву соціально-політичної історії за допомогу у підготовці та виданні двотомного збірника «Карпатська Україна: документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії».

Нині, з великим сумом відзначаючи річницю з дня його смерті, ми щиро вшановуємо пам'ять доктора історичних наук Омеляна Дмитровича Довганича, колишнього беззмінного керівника редакційно-видавничої групи обласного тому «Реабілітовані історією. Закарпатська область. У двох книгах» (1993–2009 рр.), останнім творчим проектом якого був цей двотомник.

ПРИМІТКИ

1. Попик В. І. Проблеми розвитку біографічних досліджень та формування вітчизняних біобібліографічних інформаційних ресурсів // Українська біографістика. Збірник наукових праць. – К., 2004. – Вип.3. – С. 16.

2. Карпатська Україна: документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. – Т. 2. Хроніка подій. Персоналії /Упорядник Федака С. Д. – Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010.

3. Карпатська Україна: документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії – Т. 1. Документи і матеріали / Упорядники О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря.– Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009.

4. Федака С. Хроніка Карпатської України. –Ужгород: Гражда., 2004. – 77 с.

5. Див.: Зі спогадів колишнього військового коменданта міста Ужгорода полковника А. Д. Круглякова про замовчування імені президента Карпатської України А. Влошина // Карпатська Україна: документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. – Т. 1. Документи і матеріали. – С.671–673.

6. Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т. VI,VIII. 1944 – 1946 рр. – Ужгород: Карпати,1965. – С.308–315.

7. Білак С. Народ за ними не пішов. – Ужгород: Карпати, 1981. – 215 с.

8. Стерчо П. Карпато-Українська Держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. – Торонто: Наукове товариство ім. Т.Шевченка, 1965. – 288 с.

9. Стерчо П. Карпато-Українська Держава. – Львів, 1994. – 288 с.

10. Карпатська Україна: документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. – Том 1. Документи і матеріали / Упорядники О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря– Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009.

11. Вегеш М.М., Туряниця М.М., Чаварга І.М. Смерть президента: останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина. – Ужгород, 1995. – 40 с.

12. Щодо процесу реабілітації Андрія Бродія та Августина Волошина як колишніх політичних в'язнів радянського режиму див.: Матеріали III-ї Міжнародної наукової конференції: «Білі плями» спільного угорсько-українського минулого та сьогодення» (Берегово, 26–27 лютого 2010 р.).

За висновком слідчого відділу КДБ УРСР і відділу Прокуратури УРСР з нагляду за слідством в органах державної безпеки за матеріалами кримінальної справи на Августина Волошина 12 вересня 1991 року щодо колишнього президента Карпатської України було поширено дію статті 1 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 року, що означало його політичну реабілітацію. Див.: Карпатська Україна. – Т. Документи і матеріали. – С. 658–659.

13.Токар М. У пошуках істини про Карпатську Україну // Біобіліографічний покажчик праць Миколи Вегеша про Карпатську Україну. – Ужгород: Ґражда, 2009.

14. Вони боронили Карпатську Україну. Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / За редакцією доктора історичних наук, професора М.М.Вегеша. Автори: М.М.Вегеш (керівник), М .В.Делеган, О. Д. Довганич, В. В. Міщанин, М. Ю. Токар, П. М. Федака, І. В. Хланта, О. В. Хланта, В. І. Худанич, П. П. Чучка. – Ужгород: Карпати, 2002. – 710 с.

15. Вегеш М. М., Кляп М. І., Тарасюк В. Ю., Токар М. Ю. Августин Волошин: життя і помисли президента Карпатської України. – Ужгород: Карпати, 2009. – 477 с.

16. Белень М. Карпатська Україна в портретах. – Ужгород, 1998. – 193 с.

17. Реабілітовані історією. Закарпатська область. – Книга 1. – Ужгород: ВАТ "Видавництво "Закарпаття", 2003. – 786 с.

18. Реабілітовані історією. Закарпатська область. – Книга 2. – Ужгород: ВАТ "Видавництво "Закарпаття", 2004. – 795 с.

19. Возз'єднання: збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944–січень 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною // Упорядники – О. Д. Довганич, А. М.Шекета, М. В. Делеган. – Перше видання. – 1999, друге – 2000. – Ужгород: Закарпаття. – 340 с.

20. "Криваві тіні Кремлю": літературна творчість репресованих закарпатців / Упорядники – О. Д. Довганич, Д. М. Федака; автори нарисів О. Д. Довганич, О. В. Мишанич, І. Ю. Коршинський, В. В. Пагиря, С. П. Пойда, В. С. Поп, Я. І. Тулайдан, Д. М. Федака, І. В. Хланта. – Ужгород: ВАТ "Видавництво "Закарпаття", 2006. – 663 с.

21. Тернистий шлях до України: Закарпаття в європейській політиці. 1918–1919, 1938–1939,1944–1946 / Упорядники – О. Д.Довганич, О. М. Корсун. – Ужгород: ВАТ "Видавництво "Закарпаття", 2007. – 754 с.

22. Закарпатські втікачі в СРСР. 1939–1941 рр.: збірник архівних документів і матеріалів / Упорядники – О. Д. Довганич, О. М. Корсун. – Ужгород: ВАТ "Видавництво "Закарпаття", 2008. – 415 с.

23. Богів О., Задорожний В. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 – березень 1939 рр.). – Ужгород, 1999. – С. 61.

24. Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacionalistów w Polsce w latach 1929–1939. Geneza, struktura, program, ideologia. – Lublin, 2003. – S. 390.

Олексій КОРСУН,

керівник редакційно-видавничої групи обласного тому «Реабілітовані історією. Закарпатська область»

Олександр ПАГІРЯ,

член редколегії обласного тому «Реабілітовані історією. Закарпатська область», аспірант Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Хроніка подій

ФЕНОМЕН КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Про Карпатську Україну повелося говорити в епічному тоні: "Щастя і горе", "велич і трагедія", "драма", "тернистий шлях" тощо. Такий тон цілком виправданий, оскільки події мали справді епічний характер, уводили Закарпаття до всесвітньо-історичного контексту, сягали свого підґрунтя у далеких віках. Тому вважаємо доречним розглянути тодішні події крізь призму гесіодової категорії "трудів і днів". Хоча днів тодішній українській державності за Карпатами було відведено зовсім небагато (між 11 жовтня 1938 і 18 березня 1939 їх усього 158), але трудів на її розбудову було покладено стільки, що можуть позаздрити і нинішні державотворці.

Жанр хроніки-літопису, в якому виконано дану розвідку, обрано з цілого ряду причин. Це найкласичніший жанр світової і вітчизняної історіографії, який генетично передує спеціальним монографіям, полемічним трактатам, порівняльним життєписам, аналітичним статтям – словом, усьому багатоманіттю форм, що його виробила сучасна гуманітаристика.

За 19 років, відколи Карпатська Україна перестала бути персоною нон ґрата у вітчизняній пресі, на читача вилилася така злива фактажу (найчастіше – приперченого полемічними коментарями найпротилежнішої спрямованості), що виникла потреба у такому собі пушкінському Піменові, який би виклав дані про "війну і мир, діяння государів" послідовно і у спокійній академічній манері.

Хоча автор, активно займаючись і давньоруською добою, прекрасно знає, що безсторонньо-об'єктивних літописців ніколи не існувало (та й не існуватиме), все ж таки саме цей недосяжний ідеал постійно теплився у серці: дати голу хронологічну канву, яка сприймалася б читачем не як пропаганда, а як звичайний первісний продукт історичного ремесла.

При реалізації задуманого виявився цікавий ефект: вишикувані у чітку хронологічну шеренгу факти уперто випинаються з будь-якої апріорної схеми. Послідовно витримана хронологія засвідчує, що державотворчий процес є найскладнішим з усіх відомих нам історичних феноменів. Він розвивається далеко не прямолінійно і не цілком циклічно, з численними відступами, поворотами назад і

відходами вбік від основного річища. У ньому надзвичайно велику роль відіграють суб'єктивні чинники і навіть випадкові збіги подій. Тому вивчення історії Карпатської України носить далеко не лише академічний інтерес, а й багато чого пояснює у нашому сьогоденні.

У зв'язку з гострою актуальністю карпато-української тематики стан її вивчення не можна вважати задовільним. Якщо у перші роки унезалежнення сучасної України вивченню однієї з її предтеч було дано дуже потужний імпульс (історіографію теми викладено у відомих працях М. М. Вегеша і В. І. Худанича), то десь після 1995 року її вивчення пригальмувалося через загальну кризу вітчизняної науки. За таких умов було б виправдане існування на Закарпатті невеликого наукового колективу, який би спеціально займався Карпатською Україною, перш за все розробкою джерельної бази теми.

На сьогодні ж Карпатська Україна ставить перед нами більше загадок, аніж дає чіткі відповіді. І головна з них – чому процес державотворення перервався на самісінькому піднесенні? Абсолютно жодна з досі пропонованих відповідей на це сакраментальне питання не здатна задовільнити прискіпливого дослідника. Падіння Карпатської України не пояснюється до кінця ні позицією Німеччини (власне – особисто Гітлера), ні так званою економічною нежиттєздатністю Карпатської України, ні збройною перевагою гортіївців, ні нереалізованістю власного військового потенціалу. Інтуїтивно відчувається, що причина носить комплексний характер. Але яке співвідношення мають різні її складники? При яких інших співвідношеннях першопричин Карпатська Україна могла уникнути ліквідації? Чи існували реальні можливості для зміни цього співвідношення на користь Карпатської України? Яку ціну за це довелося б заплатити? Це тільки частина запитань, викликаних лише одним – останнім актом карпато-української драми.

Загалом же усіх актів було дуже багато, і кожний з них порушує своє коло запитань та історичних загадок, які виводять нас на головну проблему сучасної світової історіографії – проблему альтернативності історичного процесу.

Свого часу А. Тойнбі виклав альтернативний сценарій еліністичної історії, що міг би реалізуватися, якби Олександр Македонський не помер таким молодим. У нинішній Росії подібний напрямок вже матеріалізувався у цілій бібліотеці грубих розробок. Для України ж, яка нині черговий раз у своїй історії знаходиться на роздоріжжі і обирає різні варіанти свого майбутнього як незалежної держави, проблема історичних альтернатив носить далеко не лише теоретичний характер.

Автор переконаний, що реалізований в історії варіант розвитку Карпатської України був зовсім не єдино-можливим. Звісно, історію неможливо переписати, але, з'ясувавши нереалізовані можливості минувшини, можна коригувати сьогодення і майбуття. Щодо Кар-

патської України ми якраз бачили це у 1990– 1995 роках, коли кожний видобутий на яскраве світло документ піввікової давності сприймався як вирішальний аргумент на користь тієї чи іншої сучасної політичної позиції.

Історія Карпатської України таїть у собі чимало нез'ясованого. Не одну з її закритих сторінок можна просвітлити за допомогою сучасних методів історичного дослідження – звичайно, якщо вони не уподібнюються методам передвиборної соціології, коли результат "науково" підганяється під необхідний замовникові.

У колишньому СРСР істориками у співдружності з кібернетиками було здійснено єдину, зате успішну, спробу імітаційного моделювання історичного процесу. Це виконана на початку вісімдесятих модель функціонування системи грецьких полісів у період Пелопоннеської війни. Строгими математичними методами було виявлено цілий ряд соціально-економічних фактів, не відображених у наявних джерелах, але ключових для розуміння подій.

У вітчизняній історії автор бачить два "найрентабельніші" сюжети для подібного імітаційного моделювання. Один – це міжусобні війни в Україні-Русі XI– XII ст., які типологічно найбільш близькі з усієї нашої історії до вже модельованих воєн античних полісів. Другий, причому на порядок зручніший, матеріал дає Карпатська Україна. Тут – невелика, чітко окреслена територія з якимось десятком силових вузлів (окружні центри), обмежені коротким терміном, але дуже динамічні процеси, кілька яскраво виражених конкуруючих сил, відносно добрі статистичні джерела, непогано задокументований міжнародний контекст подій.

Проте для побудови адекватної моделі необхідно здійснити величезну підготовчу роботу і втілити її у цілий ряд довідників – хронологічних, біографічних, статистичних тощо, причому винятковe значення для створення формалізованої моделі має якраз строге хронологізування подій. Воно ж все ще зустрічає суттєві труднощі.

У наявному корпусі праць про Карпатську Україну бачимо усі ті особливості, що добре відомі дослідникам середньовічних літописів: часто одна й та ж подія має різні дати, дві різні події контаміновано в одну, чи навпаки – початок і кінець однієї події розведено в часі, а до середини втиснуто щось зовсім стороннє. Не кажемо вже про банальні інверсії, похибки пам'яті, джерельні пастки, в які, проте, потрапляють навіть професійні історики.

Усе це робить відтворення реальної хронології подій складним, але дуже важливим завданням. Датування подій Карпатської України має і свої специфічні труднощі. Будь-яке державотворення містить у собі чимало конфліктних моментів – секретних угод, джентльменських домовленостей, таємних інтриг, неофіційних союзів і протистоянь. Такі цеглинки найтяжче піддаються відтворенню, а вони є наріжними.

Дуже цікавим і важливим, але практично не піднятим шаром карпато-української історії залишається соціально – психологічна атмосфера в державі. З одного боку, маємо певні числові характеристики – результати виборів 12 лютого 1939 р. (вони, мабуть, потребують деякого коригування, як будь-яка виборча статистика, але в цілому адекватно відображають ситуацію). З іншого боку – це лише одномоментний зріз, до того ж зроблений одразу після активної агітації. З'ясування того, як змінювалися настрої до і після виборів, що впливало на це, помітно прояснило б заплутані перипетії карпато-української історії.

Карпатська Україна давно стала історією. Подальший розвиток подій довів, що головний вектор державотворення Карпатської України спрямовувався саме в тому напрямку, який є магістральним для нашого сьогодення. Тому Карпатська Україна справедливо характеризується як видатна віха нашої історії, її героїчна і трагічна сторінка. Дана розвідка і є попередньою спробою, ескізом до майбутнього більш деталізованого портрета карпато-українського феномену.

А все ж за останнє десятиліття принципово змінилася ситуація навколо нашої пам'яті про Карпатську Україну, на зміну колишньому замовчуванню прийшли досить гострі дискусії серед фахівців і аматорів, не згасає інтерес до цих подій з боку широкої громадськості. Загалом вивчення цієї держави ще тільки починається по-справжньому. З її політичної чи дипломатичної історії вже є ґрунтовні напрацювання. Чимало зроблено для відтворення біографій тодішніх діячів. Що ж до Карпатської Січі, то найбільшим досягненням поки є присвячена їй у 1995 р. наукова конференція, матеріали якої згодом опубліковано.

Закарпаттю дуже бракує фахового історика-баталіста. Саме він міг би створити монографію (може, й не одну), здатну достойно відтворити історію Карпатської Січі, задовільнити справедливу цікавість краян. Така праця, що зайняла б не один рік, відповіла б на багато питань, котрі досі лишаються відкритими. Бо ж невідомо достеменно навіть чисельність Карпатської Січі, співвідношення у ній закарпатців і галичан, не знаємо точно, яка реальна структура цього формування, еволюція поглядів його командування. Лише в загальних рисах відомо про перебіг боїв 14– 18 березня 1939 р., не вивчено всебічно географію цієї кампанії, що охопила практично всі округи Карпатської України, а не лише Красне Поле, як думає дехто. Подібне ґрунтовне дослідження конче необхідне, тому воно обов'язково з'явиться. Кожне його положення має опиратися на тверді джерела і неспростовні міркування. Суспільне замовлення на цю працю цілком відчутне.

Поки ж апріорно можна поділитися наступними міркуваннями, не претендуючи на істину в останній інстанції.

Чи могла автономна Підкарпатська Русь (в перспективі – суверенна Карпатська Україна) не створювати свої збройні сили? Безперечно, не могла. Адже і в сучасному відносно стабільному світі армія є одним з найпринциповіших атрибутів державності. Навіть карликові держави мають бодай символічну гвардію. Тим більше це було необхідно в умовах визрівання Другої світової війни, коли карпатський край зусебіч був оточений хижими сусідами, які відверто зазіхали на його територію. І не лишень у мріях і дипломатичних хитросплетіннях, а й повсякденними збройними терористичними діями від самісінького початку автономізації краю і до останніх днів перед його окупацією. Творення Карпатської Січі, а також загонів народної самооборони у прикордонних селах було вимушеним кроком, засобом опору численним терористам. Здається, після відомих подій останніх років право будь-якої політичної спільноти на активний опір проти тероризму не піддається сумнівам. То чому ж маємо відмовляти в такому праві нашим предкам у 1938–1939 рр.?

Надалі ж події розвивалися вже за власною логікою, часто незалежно від початкових задумів організаторів. Якщо у першій дії п'єси на стіні висить заряджена рушниця, то у п'ятій вона обов'язково вистрілить. Кількість загонів самооборони зростала, зміцнювалося загальне керівництво ними, формувалася армійська структура, рух усе більше радикалізувався, ситуація загострювалася.

Фатальну роль відіграла неадекватна позиція чеських силових структур. Події 1938 – 39 рр. переконливо показали, що Підкарпаття так і не стало інтегральною частиною Чехословаччини. Прага розглядала наш край не як свою невід'ємну територію, а як предмет торгу. Саме цим пояснюється дуже двозначна позиція чеських військ на Закарпатті. Чехи мали достатньо сил, щоб надійно перекрити кордон як з польського, так і з угорського боку. З тероризмом можна було покінчити з самого початку. Безпорадність же чеської сторони тільки провокувала загарбників, а відтак і примушувала закарпатців самим дбати про власну безпеку. Навіть такий лояльний до Праги мемуарист як В. Шандор згадує, що після оголошення мобілізації до чеського війська українці зголосилися до служби, але зіткнулися з розгубленими командирами: "Не стану твердити, що українці могли врятувати цей стан, однак вони могли стати серйозною опорою" (В . Шандор). Так не вийшло.

Українцям нічого не лишилося як самим дбати про себе. Далі все розвивалося за невмолимими законами війни.

Жертви, понесені січовиками у березні 1939 р., дуже болючі. Звісно, що краще, якби цих тисяч смертей не було. Але до історії варто підходити не тільки з емоціями (від цього нікуди не подітися), а й з холодним розумом. Він же вимагає відповіді принаймні на два питання. По-перше, як би склалася доля цих закарпатців, коли б

вони не загинули у боротьбі проти гортіївців? По-друге, чи були їхні жертви марними?

На перше питання слід відповісти, що доля юнаків, які загинули в березні 1939 р., все одно навряд чи склалася б благополучно. Досить згадати, що сталося з їхніми ровесниками, котрі лишилися живі. Багатьох з них мобілізовано до гортіївської армії, яка брала активну участь у Другій світовій, зокрема угорські частини воювали в Україні і Білорусії проти тамтешніх партизанів. Ті ж смерті, тільки вже не за волю рідного краю, а за цілком чужі інтереси. Дехто утік до Радянського Союзу, відбув сталінські табори, потім воював у складі відомого чехословацького корпусу, який поніс колосальні втрати на Дуклянському перевалі. Знов-таки уникнути жертв не вдалося. Сумнівно, чи сильно різняться відсотки тих, хто загинув і вижив у цих трьох акціях: на обороні Карпатської України, у партизанському Поліссі, на Дуклі. На останній, здається, жертв було найбільше. Тому навряд чи слід історично покладати вину за кров карпатських січовиків в першу чергу на владу Карпатської України і командування Карпатської Січі. Такий був жереб того покоління. Вибирати можна було лиш те, за яких саме обставин стати до бою, на чиєму боці, за які ідеали. Відсидітися, переховатися можна було одному-другому парубку, але не цілому поколінню закарпатців. Карпатські січовики зробили свій героїчний вибір. Дай Бог кожному, якщо доведеться жертвувати життям, то зробити це отак же ненамарно.

Про людські жертви неможливо говорити повсякденними словами. Тому дозволимо зацитувати Євангеліє від Іоана: "Істинно, істинно кажу вам: якщо зерно пшеничне не вмре, то залишиться одне. Коли ж помре, то принесе багато плоду" (розділ 12, вірш 24). Який же плід принесли смерті загиблих закарпатців? Вони не змогли зупинити просування окупаційних військ. Але вони й не дозволили витворити міф про добровільне входження краю до гортіївської Угорщини. Кривава боротьба отримала величезний міжнародний резонанс. Про неї чимало писала зарубіжна преса. У свідомості світової громадськості було чітко зафіксовано насильницький характер приєднання Закарпаття. Гортіївці знищили січовиків фізично, але програли їм політично. Загиблі січовики перемогли в інформаційній війні, закріпивши таки за нашим краєм імідж не угорської, не чеської, а української землі. Завдяки січовикам наш край запам'ятався усім як останній оплот української нації. Це був фактично перший у місцевій історії приклад організованого опору антиукраїнським силам. Таку справу не могли не продовжити. Її і продовжили – і українські підпільники-ковнерівці 1942 р., і партизани 1943 – 44 р., і юне оунівське підпілля 1944 – 1946 рр., і організатори возз'єднання 1944 – 45 р., і наступні покоління. Те, що на всеукраїнському референдумі 1991 р. аж 92% закарпатців підтри-

мали незалежність, стало найкращим пам'ятником січовикам. Саме вони вперше на повен голос промовили тут слово "Україна", промовили так, що заглушити його вже стало неможливо. Мовлене так слово вже неможливо було вбити, його можна здолати тільки іншим словом. Однак альтернативи українському Закарпаттю так і не виявилося, хоч дехто намагається шукати її досі.

Всякі жертви болючі. Але, де і коли держава творилася безкровно? Якщо в Україні у 1991 р. все обійшлося без пострілів, то за цим все одно послідували мільйони смертей, спричинених жорсткими трансформаційними процесами (маємо на увазі різке погіршення демографічних показників за останнє десятиліття). Карпатська Україна все ж заплатила за своє існування меншу ціну. При всій напруженості тодішньої ситуації, при всьому бракові досвіду, уряд А. Волошина був далеко не найгіршим в історії України. Тому-то дехто так ненавидить його і по сьогодні, прагнучи скомпрометувати будь-якою ціною. Що ж, кожен має право вільно висловити свою думку. Наш же народ мудрий і кінець-кінцем розбереться що до чого.

Пропонований далі матеріал містить хронологічний виклад подій передісторії та історії Карпатської України – з весни 1937 до 23 березня 1939 року.

ПЕРЕДІСТОРІЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

1 9 3 7 рік

9 березня

• Керівництво обох народних рад Підкарпаття (української і русофільської) вислало до чеського прем'єра М. Годжі делегацію в складі М. Бращайка, А. Бродія, Й. Камінського, яка передала тому меморандум з вимогою автономії краю. Годжа повідомив, що уряд готує два законопроекти по впровадженню першого етапу автономії. У випадку, якщо ради представляють інтереси чужої держави, автономію буде скасовано.

28 травня

• Надзвичайна нарада вищого керівництва Рейху. Гітлер заявив: "Моє незмінне рішення – стерти Чехословаччину з карти".

14 вересня

• Уряд ЧСР провів на Підкарпатті так званий підручниковий референдум: якою зі східнослов'янських мов слід викладати у народних школах?

Кінець вересня

• Орест Чемеринський уклав "Платформу Закарпаття" з 10 пунктів. Головна ідея: "Політична проблема Закарпаття не може бути відірваною проблемою. Вона належить до цілості ідеалів і змагань 45-мільйонної української нації. Цього мусить бути свідоме Закарпаття, і це воно мусить дати недвозначно зрозуміти світові. Тільки в рамках розв'язки майбутнього всієї України лежить майбутнє Закарпаття. Так само і доля Закарпаття найближчий час мусить вирішитися по лінії інтересів всієї української нації. Отже, включити себе повністю в широко розгорнутий фронт всеукраїнських змагань. Це перша передумова успішності і правильності поставлення питання Закарпаття".

1 жовтня, п'ятниця

• Українські організації краю ("Просвіта", перша Руська Народна Рада, Учительська Громада, педагогічне товариство Підкар-

патської Русі, Товариство українських письменників і журналістів, Робітнича Академія та ряд інших) звернулися до населення краю із закликом взяти активну участь у Всепросвітянському з'їзді 17 жовтня в Ужгороді. "В день з'їзду старинний Ужгород, це історичне місто князя Лаборця, цей наш культурний, економічний і політичний осередок, – має привітати тисячі й тисячі достойних потомків наших славних предків.

В той день мають замаяти тут сотнями наші синьо-жовті краєві прапори, під якими разом з державними прапорами будемо походувати вулицями Ужгорода, мов дисципліноване народне військо, готове до бою маніфестувати нашу єдність, нашу незломну силу та нашу волю...".

17 жовтня, неділя

- Тридцятитисячний Всепросвітянський з'їзд в Ужгороді. Маніфестація на пл. Корятовича. На заклик І. Рогача учасники склали присягу бути вірними синами українського народу і боротися за повну державну незалежність: "Ми всі тут присягаємо перед Богом і світом, що не зречемося ні крихітки наших національних прав, за свою українську мову і культуру і за правду радше дамо розіп'ятись, ніж би мали зрадити свій нарід ". Степан Росоха заявив: "Дотепер ми боролися за автономію Закарпаття, але тепер ми вже не хочемо автономії від чехів, бо ми хочемо Самостійну і Соборну Українську Державу, за яку будемо боротися до останньої краплі крові!". У прийнятому з'їздом "Маніфесті до українського народу Підкарпаття" було сказано дипломатичніше, але по суті те ж саме: "Ми добровільно прилучилися до Чехословацької республіки і є відданими громадянами нашої демократичної держави", але "в мовних і культурних справах ми були й будемо частиною великого 50-мільйонового українського народу і цієї нашої народної та культурної єдності ніколи нізащо не зречемося... Ми, підкарпатські українці, маємо повне право голоситися до нашого народу за границею". Петро Стерчо, будучи учасником з'їзду, дав таку йому оцінку: "Сьогодні закарпатські українці втішають пробудника своєї вужчої батьківщини, Олександра Духновича, що вони "оставили глибокий сон", а перед Великим Тарасом присягають на готовність "рвати кайдани".

- *Великий день. Наш день змагань блискучих,*
  що впишеться в історії рядки
  і світлом збарвить поступ неминучий,
  що прагне вгору, хоч гуляють тучі
  і запливають злом роки.

  (Іван Ірлявський "Великий день – 17. X. 1937")

• *Та ні, не пімсти, ні, а прав своїх жадаєм,*
Щоб по-своєму жити на землі своїй!
Ми іншого закону днесь уже не знаєм,
Лише вогнисто кинутись в одчайний бій.

(Зореслав "17 жовтня 1937")

• *Шуміть, як гнів, у дужі крила,*
Колони серць, живі вогні,
Сталева міць, лицарська буйна сила
Хай знищить кривду наших днів.

(Ю. Боршош-Кум'ятський "Просвітянській молоді. 17.10.1937")

жовтень

• Набув чинності Закон ЧСР №172/1937 "Про тимчасове коригування правового становища губернатора Підкарпатської Русі і повязані з цим організаційні заходи", який розглядався як перший етап запровадження автономії для Підкарпаття. У ньому "признано більші права для губернатора, і постановив, що треба скликати губерніальну раду. Губернатор є головою Крайового заступництва і губерніальної ради, він підписує всі акти Крайового заступництва" (Юлій Бращайко).

5 листопада, п'ятниця

• А. Гітлер оголосив генералітету програму майбутніх агресій під гаслом "Розширення життєвого простору через застосування сили".

14 листопада, неділя

• Реорганізація Першої Руської (Української) Центральної Народної Ради. Питання автономії краю поставлено у практичній площині.

19 листопада, п'ятниця

• За дорученням промислових магнатів Англії лорд Галіфакс зустрівся з Гітлером і схвалив його політику щодо Данії, Австрії, ЧСР. В результаті різко посилюється агресивність Німеччини.

21 листопада, неділя

• Засідання Першої Руської (Української) Центральної Народної Ради. Вирішено відзначати 20-річчя ЧСР і 20-річчя Гуцульського повстання.

Листопад

• Провідник ОУН Є. Коновалець скликав нараду, на якій запропонував створити окремий провід українських націоналістів для Закарпаття. До нього увійшли:

сотник Р. Ярий – зовнішня політика,

Я. Барановський – організаційні справи і внутрішня політика,

О. Чемеринський – преса й інформація,
М. Колодзінський – військові справи.

1 9 3 8 рік

20 лютого, неділя

• Міністр закордонних справ Англії А. Іден іде у відставку через профашистську політику прем'єра Н. Чемберлена. Його місце посів германофіл Галіфакс.

9 березня, середа

• Гетьман України у вигнанні П. Скоропадський відповідає на лист свого львівського прихильника О. Назарука, котрий писав: "Річ у тім, що по опануванні Австрії прийде черга на розмову Німеччини з чеським урядом, подібну до розмови, яку канцлер Гітлер мав з канцлером Шушнігом. Думаю, що Чехословаччина скоріше або трохи пізніше опиниться в подібнім відношенні до Німеччини, як колись була Чехія в середніх віках. Значить, Німеччина матиме великий вплив на укладення внутрішніх відносин Чехословаччини... Для закріплення Чехословаччини як німецького, передовсім торговельного, помосту до будучої України аж проситься здійснити закріплення і передовсім прискорення автономії Підкарпатської Русі. Чим вчасніше Ваша Світлість могли б звернути на це увагу кому слід на Заході, тим ліпше було б для української справи". Гетьман відповів: "Що торкається справи Німеччини – Підкарпаття, думаю, що Ваша думка правильна, і я це питання підніму. Це треба робити повільно й при нагоді. Я зараз за останні часи часто бачуся з деякими панами, що їх погляди в такім питанні можуть мати велике значення".

11 березня, п'ятниця

• Зустріч А. Гітлера з австрійським канцлером Шушнігом. Прийняття Шушнігом вимог про амністію австрійським фашистам і призначення Зейса-Інкварта членом уряду.

12–13 березня, субота – неділя

• Аншлюс Австрії Німеччиною. Виникнення реальної загрози територіальній цілісності ЧСР. Докорінна зміна геополітичної ситуації навколо Підкарпатської Русі.

15 березня, вівторок

• СРСР заявляє Чехословаччині про свою рішимість послідовно виконати свої зобов'язання за договором про взаємодопомогу. Виникнення загрози радянської окупації ЧСР.

1 квітня, п'ятниця

• Угорський посол у Берліні Д. Стояї подав німецькому урядові територіальні домагання на Словаччину і Підкарпатську Русь.

3 квітня, неділя

- Франція де-факто визнає аншлюс Австрії.

6 квітня, середа

- США визнає аншлюс Австрії.

9 квітня, субота

- Газета "Українське слово" опублікувала статтю В. Ґренджі-Донського "Дванадцята година (Чи дійдемо врешті до згоди?)".

19 квітня

- Заснований А. Волошином тижневик "Свобода" чітко стає на позиції українського націоналізму і відповідає газеті підкарпатських соціал-демократів "Вперед": "Так, інтернаціональні панове, ми будемо войовничим органом всіх нас об'єднуючого здорового українського націоналізму".

14 травня, субота

- Протест чехословацького уряду проти англо-французьких вимог подальших поступок судетським фашистам Генлейна і Німеччині. Відхилено проект автономії Судетської області.

20 травня, п'ятниця

- Начальник німецького генштабу Кейтель розробив план окупації ЧСР "Грюн".
- У ЧСР оголошено часткову мобілізацію, повістки вручено трьом призовним вікам.

22 і 29 травня, неділя

- Муніципальні (сільські) вибори на Підкарпатській Русі. У більшості сіл перемагають старости-українці.

23 травня, понеділок

- У Роттердамі чекіст П. Судоплатов вбиває провідника ОУН Є. Коновальця. Організація лишалася неочоленою до 2 жовтня. Загибель авторитетного провідника негативно позначилася на ситуації в ОУН, в тому числі на Підкарпатті.

29 травня, неділя

- В Ужгороді, у Народному Домі "Просвіти" відбулося засідання Першої Руської (Української) Центральної Народної Ради з нагоди 20-річчя ЧСР. Головний доповідач С. Клочурак підкреслив, що українці стоять на сторожі цілості республіки, але домагаються реалізації своїх прав на автономію. Водночас прийнято резолюцію, в якій констатовано, що закон Чехословаччини № 172/37 про перший етап автономії Підкарпатської Русі не втілено у життя, хоч минуло вже 11 місяців від його прийняття.

30 травня, понеділок

• А. Гітлер підписав план воєнної операції проти ЧСР "Грюн", початок якої призначено на 1 жовтня.

30–31 травня

• Спільне засідання лідерів Першої Руської (Української) Центральної Ради – братів Бращайків, С.Клочуряка, А.Волошина, Ю. Ревая. З боку русофілів були присутні А.Бродій, С.Пещак, Фелдешій, Геровський та ін. Кількакратні спільні наради довели нарешті до узгодження позицій. На зібраннях проголошували традиційні автономістські лозунги: створення Підкарпатського міністерства у Празі, підпорядкування місцевої адміністрації губернатору, приєднання до Підкарпатської Русі всіх територій, заселених русинами. Цей чисто тактичний маневр Першої ЦР(У)НР цілком вдався і вийшов на користь Підкарпаття. Президія ПЦР(У)НР висунула до уряду Чехословаччини вимоги широкої автономії, проведення виборів до сойму Підкарпатської Русі до 30 листопада, організація міністерства у справах Підкарпаття та ін. Це супроводжувалося жвавими акціями по містах і селах усього краю. Відповідна активність тривала до самого отримання автономії.

Травень

• Степан Росоха в журналі "Пробоєм " констатував: "Дійсно, ми непереможні, бо ми маємо за собою всю молодь Закарпаття: від селянської аж до високошкільної, молодь, що не заломлюється й під найсильнішими ударами ворогів українського народу, ворогів чуженаціональних, своїх ренегатів і бувших австро- й угро-русинів і хитрих малоросів; молодь, що цілковито стала на службу ідеї, яку віками виконував український народ... Українська молодь, що стала на службу лише своєму українському народові та його ідеї [зі] всією рішучістю ставиться проти чужих ідей: безбожного соціалізму, московського комунізму й усяких інших інтернаціоналізмів і їхніх пропагаторів-запроданців; вона доказує це чином: своїми виступами, поводженням, творчістю; доказує журналами, що їх видає, редагує, пише й малює, почавши від ужгородської "На стійці", через мукачівську "Тису", берегівські "Карпати", хустський "СКОБ", аж по бедевлянську "Ватру" й нересницькі "Мочари". З тих юнацьких часописів дише ... ідея великої любові до Української Нації. Бо українська молодь хоче, щоб кожен з нас "під бурі, громи й блискавиці боровся за здійснення ідеалів Української Нації" ("На стійці")...; вона хоче "піднести на вершок слави український народ, спричинитися до його заділення між інші щасливі народи Європи... й щоб над Карпатами ген-ген високо замаяв український прапор" ("Карпати"). І молодь осягає свою ціль, бо вона є "на правильній дорозі, незважаючи на перешкоди, бореться аж до перемоги, вірить у власні сили українського народу" ("СКОБ"). Не зложить рук, щоб спокійно

дивитися, хоч би вони себе називали й українцями. "Ми не будемо чекати, щоб наші вороги самі відступили, але будемо працювати як тілом, так і душею, щоб вони чимскоріше щезли з лиця української землі" ("Ватра"). Будемо "працювати для добра свого народу, щоб дійти до щастя, слави і свободи" ("Мочари").

11 червня, субота

• 50-тисячна демонстрація у Празі під гаслом "Ми не здамося!"

15 червня, середа

• Ужгородський тижневик "Нова Свобода" (орган Християнської Народної партії) починає виходити як щоденна газета (крім понеділка). Редакцію очолювали Василь Фірцак (до 31. 07. 1938), Віктор Желтвай (3. 08 – 13. 09. 1938), Федір Ревай (14. 09. 1938 – 25. 01. 1939), В. Ґренджа-Донський (до 16. 03. 1939). У першому ж числі опубліковано програмну статтю С. Клочурака "Перед новим історичним завданням", в якій заявлено, що перший щоденник в історії українців Закарпаття буде твердо й непохитно стояти в обороні прав свого народу, боротися за автономію Закарпаття в рамках демократичної Чехословаччини. Газета захищатиме державний суверенітет ЧСР, але й критикуватиме її уряд за помилки, допущені в національній та соціальній політиці.

16 червня, четвер

• У 61 населеному пункті Підкарпатської Русі відбулися комунальні вибори. Напередодні О.Геровському вдалося об'єднати в "Русский блок" Автономно-Землеробський союз і Аграрну партію. До блоку увійшли А. Бродій, Ю. Фельдешій, П. Косей, П. Жидовський. Однак на виборах українофільські кандидати від Першої ЦР(У)НР перемагають, хоча і з незначним відривом.

17 червня, п'ятниця

• Пластове свято у Хусті з кількаденним таборуванням у Буштині.

22 червня, вівторок

• Закарпатський крайком КПЧ розіслав своїм партійним організаціям циркуляр "За яку автономію борються комуністи? ", в якому йдеться про відстоювання найширших демократичних прав і свобод для народу, проведення великих господарських реформ, а також "далекосяглих реформ для ліквідації голоду і нужди", забезпечення культурного розвитку.

26 червня, неділя

• Просвітянський з'їзд у Перечині. Несанкціонована демонстрація. Виступи братів Бращайків, Ю. Ревая, С. Клочурака, І. Рогача (від імені А. Волошина), Добея, Гопка та інших.

29 червня, середа

• "Нова Свобода" опублікувала статтю І. Рогача: "На Підкарпатті вже був здійснений єдиний український фронт, на з'їзді "Просвіти" 17 жовтня 1937 року. Тепер, у вирішальнім моменті всього українського народу, українці повинні створити єдиний український фронт, щоб раз назавжди забезпечити українську політичну гегемонію в нашій країні". Під "нашою країною" тут малася на увазі розшматована Україна. Символічно, що публікація вийшла рівно за шість років до возз'єднання Закарпаття з великою Україною.

11 липня, понеділок

• Угорський уряд прийняв рішення про заснування спеціального органу пропаганди, який би психологічно готував громадськість до ревізії кордонів і можливої війни.

26 липня, вівторок

• Великобританія оголошує про поїздку лорда Ренсимена у Прагу як посередника.

6 серпня, субота

• Просвітянський з'їзд у Великій Копані. Головний промовець – Ю. Ревай. Виступили також С. Росоха, І. Рогач, М. Вайда, М. Мельник та інші. С. Росоха заявив: "Тип старого русина-раба перетворюється в новий тип свідомого русина-українця, свідомого своєї національної єдності і сили. Русин мусить навчитися бачити, хотіти, жити й думати!"

13 серпня, субота

• Просвітянський з'їзд у Рахові. Тут з ініціативи С. Росохи і В. Кузьмика вперше за чехословацької влади співали "Ще не вмерла Україна" як національний гімн. Освячення Народного Дому в Рахові.

20 серпня, субота

• Просвітянський з'їзд у с. Невицьке. Голова – Іван Росул, помічник – Юрко Попович. Висвячено український прапор. Учасникам маніфестації роздавалася випущена ОУН медаль з написом: "Царице Україно, з'єднай і визволь нас". Це призвело до арешту І. Рогача, С. Сабола (Зореслава) та інших.

21–23 серпня

• Конференція Малої Антанти. Угорщина офіційно отримує дозвіл на переозброєння.

28 серпня, неділя

• У Мукачеві на Чернечій горі багатотисячна конфесійна і національна маніфестація на честь Успіння Богородиці.

3–5 вересня

• У США відбувся Восьмий з'їзд Організації Державного Визволення України. З його резолюцій: "Вітаємо ідею створення української держави на Закарпатській Україні, яка у відповідну хвилину зіллється воєдино з Українською Великодержавою в Києві! Кожне зазіхання на Закарпатську Україну будь-ким з її сусідів стріне рішучий спротив усіх українців."

4 вересня, неділя

• Конгрес (з'їзд) Першої Руської (Української) Центральної Народної Ради. До Ужгорода прибуло 1100 делегатів.

Голова Ради А. Волошин сказав: "До політичної боротьби маємо іти організованим фронтом. Наша програма ясна і чесна. Нікому не хочемо робити кривди, хочемо, щоб у нашій країні запанували правда, право й справедливість! Хочемо, щоб перестала біологічна політика нищення всього, що є наше, українське".

Ю. Ревай вказав на загрозу, яка нависла над українцями Закарпаття і гостро критикував шкільні порядки під чехословацькою адміністрацією.

С. Клочурак, поставивши запитання "Як нам поступати", відповів на нього: "Інтерес народу понад усе!"

С. Росоха стверджував, що "українське питання на Закарпатті є частиною загальноукраїнського питання. Не віримо далі в жодні обіцянки!"

Конгрес прийняв резолюцію, щоб уряд ЧСР на вимогу населення Підкарпатської Русі заявив гострий протест проти утиску 7 мільйонів українців у Польщі.

І. Рогач підкреслив необхідність об'єднання всіх українських політичних сил.

Молоді учасники конгресу започаткували перший загін Української Народної Оборони, який очолили Василь Івановчик, Іван Рогач, Степан Росоха. Військовий штаб очолили полковники Аркас, Стефанов і сотник Клименко. Упродовж місяця було створено штаби УНО по всій території Карпатської України.

• У Нью-Йорку відбулася багатотисячна Всеукраїнська Національна Маніфестація за участю українців Нью-Йорка, Філадельфії, Пітсбурга, Клівленда, Чикаго, Міннеаполіса, а також представників з Канади, Європи і Південної Америки.

7 вересня, середа

• До Праги відбула делегація Першої Руської (Української) Центральної Народної Ради (А. Волошин, Ю. Ревай, С. Клочурак, Д. Попович, М. Попович, С. Росоха, В. Приймак, Ю. Гуснай, В. Свереняк, І. Чобан). На аудієнції у прем'єра ЧСР Мілана Годжі делегація рішуче ставить вимогу автономії.

• В Ужгороді відбулися установчі збори організації молодих українців "Українська Національна Оборона", яка співпрацюватиме зі всіма українськими організаціями, що не йдуть в розріз з українським національним ідеалом, і під час виборів до сойму чи парламенту підпиратиме акцію Першої Української Центральної Народної Ради, яка стоятиме виключно на українському ґрунті.

• У англійській газеті "Таймс" опубліковано статтю головного редактора Даусона, де він рекомендує уряду Чехословаччини "прийняти пропозицію, яка підтримується у деяких колах і має на меті зробити Чехословаччину більш однорідною державою шляхом відділення від неї чужого їй населення, яке живе по сусідству з народом, з яким воно пов'язане расовими узами".

9 вересня, п'ятниця

• Повернення української делегації з Праги без конкретної відповіді.

• Центральна рада видала комунікат, в якому відзначала необхідність подальших переговорів.

12–13 вересня

• Збройний путч генлейнівських фашистів з метою захоплення влади у Судетській області.

12 вересня, понеділок

• У Мукачеві відзначено "День русской культуры", скликано крайовий з'їзд товариства ім. Духновича, москвофільського студентства, скауту і тому подібних організацій. У демонстрації взяло участь 190 осіб. Водночас українські юнаки вийшли на вулиці у вишиванках. С. Фенцик особисто кинувся на них із погрозами і почав бійку. "Нова Свобода" у випуску від 13 вересня різко назвала дану маніфестацію "похороном русской культуры".

• Гітлер в промові на партійному з'їзді НСДАП заявив, що "... право на самовизначення судетських німців буде реалізоване силою, якщо не буде погоджене мирним шляхом."

13 вересня, вівторок

• Лорд Ренсимен, повернувшись з ЧСР до Англії, висловився за передачу Судетів Німеччині.

• У Празі делегація Карпатського Союзу з США (І. Поп, О. Геровський, І. Янчишин) передала меморандум прем'єру М. Годжі з вимогами: 1) автономію для Підкарпаття на зразок тої, яку мала Хорватія в Угорщині до 1918 р.; 2) вибори до крайового сойму до 20 листопада 1938 р.; 3) заміщення посад губернатора, віце-губернатора, президента головної фінансової дирекції, начальників суду, начальника дирекції пошт, дирекції залізниць, директора поліції тощо – русинами; 4) усунення до 24 годин віце-губернатора Мазніка;

5) організація вищого суду, дирекції пошт, адвокатської палати; 6) орагнізація міністерства у справах Підкарпаття; 7) забезпечення прав меншин для русинів, які не були прилучені до Підкарпатської Русі. Невдовзі О. Геровського видворено за межі ЧСР.

• Ужгородський часопис "Нова Свобода" публікує звернення президента Чехословаччини Едварда Бенеша, в якому окреслюється суть політичної кризи: "Практично мали й маємо одну проблему, яка є й була на нашій території по цілі століття трудною проблемою, цілком нові форми рішення вимагаюче: питання народностей!"

14 вересня, середа

• Після повідомлення делегації Першої ЦР(У)НР про неуспішність поїздки – ширша крайова конференція Першої ЦР(У)Н Ради в Ужгороді приймає постанову не вести подальших переговорів і не висилати більше делегацій до Праги, доки центральна влада не запропонує конкретний проект закону про введення автономії Підкарпатської Русі в життя. Після цього міністр Задіна виголосив прокламацію уряду ЧСР, в якій празький уряд обіцяє провести вибори до сойму автономної Підкарпатської Русі.

• Нота уряду Угорщини до великих держав про його стурбованість долею угорської меншини в ЧСР.

15 вересня, четвер

• Зустріч прем'єра Великобританії Н. Чемберлена з А. Гітлером. Англія погодилася на передачу Німеччині частини Судетської області.

• "Пополь д'Італія" опублікувала відкритий лист Б. Муссоліні до лорда Ренсимена, де вказано, що в ЧСР існує не лише німецька, а "також угорська, польська і словацька проблеми; стільки проблем, скільки є національностей, якими була набита Бенешова республіка у Версалі".

• Начальник канцелярії міністерства закордонних справ Угорщини І. Чакі дав телефоном інструкцію своєму послу в Німеччині Д. Стояї: "Якщо при ліквідації чехословацької справи буде допущено дискримінацію на шкоду Угорщині, то угорський уряд буде готовий на все, і в цьому випадку він розраховує на підтримку Німецького рейху".

16 вересня, п'ятниця

• Провід ОУН розповсюдив заяву: "Українське Закарпаття в цій хвилі захищає ідею незалежної Української Закарпатської держави, яка з хвилинного вибуху повстання на всіх українських землях проти всіх окупантів України стихійно об'єднається в одну державу всіх українців!"

• У Відні заходами штабу ОУН для закарпатських справ розпочало роботу українське радіомовлення.

17 вересня, субота

• Остаточно сформовано провід Української Народної Оборони: голова – С. Росоха, заступник – І. Рогач, секретар – В. Деха, оргреферент – В. Івановчик, скарбничий – А. Гелетка.

• Арешт І. Рогача, переховування С. Росохи у Мукачеві. Чеські власті заборонили проведення зборів і засідань, посилили цензуру.

• Угорський посол у Берліні Д. Стояї в листі до міністра закордонних справ Угорщини К. Кані передав пропозиції Г. Герінга, за якими Угорщина "має офіційно вимагати права самовизначення для угорської меншини в Чехословаччині, звернутися до чеського уряду і відповідно до інших урядів зі зверненням, подібним до того, яке зробив Генлейн, провокувати збройні сутички, страйки, відмови від явки на призовні пункти, бо тільки серйозні інциденти можуть привернути увагу західних держав до угорських вимог, зробити все, щоб зарубіжна преса більше займалася угорським питанням".

19 вересня, понеділок

• Англійський прем'єр Н. Чемберлен і французький Е. Даладьє після взаємних консультацій запропонували ЧСР поступитися Німеччині у судетському питанні. Франція тим самим відмовилася від своїх союзницьких зобов'язань щодо ЧСР. Е. Бенеш звернувся з листом до Сталіна, яким запитував, чи дотримається СРСР своїх союзницьких зобов'язань. Послідувала відповідь: "СРСР надасть Чехослорваччині військову допомогу навіть і без участі Франції за умови, що сама Чехословаччина буде захищатись і попросить у нього допомогу".

18–19 вересня

• Міністр закордонних справ Боннет та прем'єр Франції Е. Деладьє в переговорах з англійським прем'єром Н. Чемберленом запропонував Празькому уряду віддати Судети.

19 вересня, понеділок

• Лондон і Париж передали ультиматум Празі, в якому закликають союзників "звільнити" для нацистів ті райони країни, де німецьке населення складає понад 50%.

20 вересня, вівторок

• Чехословаччина відхилила англо-французький ультиматум.

• У Львові ЦК УНДО вітає "закарпатських українців у їх змаганнях до здійснення повноти своїх прав на всіх українських етнографічних землях Закарпаття, що лежить в інтересі цілого українського народу".

21 вересня, середа

• Англія і Франція удруге вимагають, щоб Бенеш пішов на поступки Гітлеру.

• Вперше в Підкарпатської Русі представники обох політичних орієнтацій підписали спільну декларацію, яку представники Підкарпатської Русі в чехословацькому парламенті (депутати Павло Коссей, Андрій Бродій, Юліан Ревай, Петро Жидовський, Степан Фенцик, сенатори Едуард Бачинський, Юлій Фелдешій) вручили уряду ЧСР та дипломатичним представникам західних держав у Празі. Правда Е.Бачинський цей меморандум подав від імені "Русского блока". У цьому документі були вимоги персональних змін на керівних посадах у краї, представництва русинів у центральному уряді в Празі, приєднання Пряшівщини та надання допомоги населенню Верховини: "Ми, представники руського народу, усвідомлюючи свою відповідальність перед історією нашого народу і бажаючи забезпечити його свободу та краще майбутнє і саме його існування на його національній території, заявляємо, що наш народ ніколи не відмовлявся від свого права на самовизначення і від права управляти сам собою, і що ми вимагаємо в даний час здійснення цього права в нинішній доленосний час, коли вирішується не тільки доля Чехословацької республіки, але і доля нашого руського народу".

22 вересня, четвер

• Угорський посол у Римі Ф. Віллані проінформував міністра закордонних справ Італії Г. Чіано про наявність в Угорщини 20 батальйонів бійців для збройної боротьби за Підкарпаття. 4000 цих бійців перебувало у штаті армії.

• Друга зустріч Н. Чемберлена з А. Гітлером, який вимагає всієї Судетської області і задоволення претензій Польщі й Угорщини щодо ЧСР. Чемберлен погодився обговорювати територіальні домагання Польщі та Угорщини до Чехословаччини нарівні з розв'язанням питання з судетськими німцями.

23 вересня, п'ятниця

• Нота угорського уряду до ЧСР вимагає:

"1) Повернення Угорщині заселених угорцями територій теперішньої Чехословаччини.

2) Практичну гарантію права самовизначення для словаків і русинів, що включені в теперішню Чехословаччину".

• Відставка М. Годжі, уряд ЧСР очолює генерал Ян Сирови. Через кілька хвилин після цього президент ЧСР Е. Бенеш оголосив о 22-й годині загальну мобілізацію.

• Радянський посол у Варшаві повідомив польську сторону, що вступ польських військ до Чехословаччини викличе розірвання радянсько-польського договору від 25 липня 1932 р.

24 вересня, субота

• Німецький ультиматум до ЧСР з вимогою передати всі Судети до 1 жовтня. Ультиматум відхилено.

• До Праги виїхала делегація підкарпатських політиків на чолі з губернатором Грабарем.

• Ю. Химинець виїхав до Відня, де невдовзі створив закордонну делегацію Карпатської України. Її члени:

Євген Скоцко – директор Української пресової служби у Нью-Йорку;

Юрій Габовда з Детройта – заступник голови Організації української молоді в Америці;

Микола Беньо, професор – член проводу Комітету оборони Закарпаття у Нью-Йорку.

• У Львові маніфестація студентів на підтримку українців Закарпаття.

23–25 серпня

• М. Горті гостював у Гітлера на військовому кораблі "Принц Еуген" біля м. Кіль. Тут проводилися розмови щодо ЧСР, де угорські представники запевнили Гітлера, що у випадку німецько-чеського конфлікту Угорщина виступила б проти ЧСР збройно. Забезпечивши підтримку Муссоліні й Гітлера, Угорщина в тісній співпраці з Польщею, почала концентричну акцію проти Підкарпатської Русі й Словаччини.

25 вересня, неділя

• Офіційна Прага відкидає адресований їй німецький ультиматум.

• Радянський посол у Парижі поінформував французьку сторону, що радянські війська готові до захисту Чехословаччини. До західних кордонів висунуто 30 дивізій, частини поповнено резервістами. Про Підкарпатську Русь у заяві нічого не сказано.

• У Львові, у приміщенні організації "Сокіл", масове віче солідарності під гаслом "Хай живе Закарпатська Україна!"

• 30 радянських стрілецьких дивізій, танкові й авіаційні з'єднання сконцентровано на кордоні у готовності до маршу на ЧСР.

27 вересня, понеділок

• Уряди Югославії та Румунії повідомили Угорщину, що готові виступити проти неї у разі її нападу на ЧСР.

28 вересня, вівторок

• Е. Бачинський, Ю. Фелдеші і губернатор К. Грабар повторили вимогу парламентаріїв від Підкарпаття про автономію від 21 вересня вже безпосередньо президенту Е. Бенешу.

29–30 вересня

• Мюнхенська конференція за участю глав урядів Великобританії, Франції, Німеччини та Італії. Останніх вдалося умовити на участь у конференції за посередництва президента США Ф. Рузвельта. Конференція вирішила, аби ЧСР погодилася на плебісцит у спірній Судетській області. Це поклало початок розчленуванню ЧСР.

Конференція проходила "зі швидкістю кулеметної черги: вона почалася о першій годині дня і закінчилася о 2 годині 45 хвилин 30 вересня, включаючи час на сніданок, обід і інші необхідні перерви. Незадовго до 13 години доля Чехословаччини була вирішена. І не тільки доля Чехословаччини" (І. Майський).

У доповненні до основного договору ще передбачалося, що ЧСР ще має сама вирішити територіальні питання, висунуті до неї Угорщиною і Польщею. І тільки коли "буде врегульоване питання про польську і угорську меншини в Чехословаччині, Німеччина і Італія зі свого боку нададуть Чехословаччині гарантію".

1 жовтня, субота

• Німеччина окуповує Судетську область. Від нового кордону до Праги лишається 37 км. Чехословацькі війська почали уступати з визначеної судето-німецької смуги... Німецьке військо переступило одночасно границі Чехословацької Республіки. До Німеччини прилучаються: 1 і 2 жовтня – Воляри, Вищий Брод, 2 і 3 жовтня – Подмокли, Дечін, Фрідлянд, Великий Шанов, Шлукнов, Румбурк, Ворісдорф, 3, 4, 5 жовтня – Хеб, Карлові Вари, Кадань, Якилнов, Маріянські Лазні, Тахов, Ниден, Фалькнов, Аш, Красліце, Франтішкове Лазне, 6 і 7 жовтня – Крнов, Брунталь, Фривальдов, Яворнін" ("Нова Свобода" від 4 жовтня 1938). Державним комісаром судетських земель призначено К. Генлейна.

• Уряд ЧСР розглянув польську ноту від 30 вересня, де вимагалося "відступлення частини Тешинської області. Розваживши всесторонньо польські домагання, чехословацький уряд не міг інакше поступити, як прийняти польські пропозиції з огляду на важке міжнародне становище Чехословаччини" ("Нова Свобода" від 4 жовтня 1938 р.).

• Міністр закордонних справ ЧСР К. Крофта звернувся до угорського посла в Празі Я. Ветштейна з нотою, в якій пропонував якнайскоріше створити змішану чехословацько-угорську комісію експертів для розгляду проблеми угорської меншини в Чехословаччині.

• Прем'єр-міністр Угорщини Бейла Імреді таємно доручив колишньому міністрові внутрішніх справ М. Козьмі (той свого часу був старшиною при державному жеребинці у Тур'ї-Реметі) сформувати

диверсійні "Собот чопотош" (Вільні загони) для підривної роботи на Закарпатті (неофіційна назва цих загонів – "Рондьош гарда" – обідрана гвардія). Шукачам пригод давали 4–5-денний вишкіл у Вашарошнамені та Нірбаторі (10–20 км від кордону) і перекидали на Підкарпаття.

• Переговори парламентаріїв від Підкарпаття з новим чеським прем'єром Я. Сирови. Він видав розпорядження № 206 про призначення губернатора Підкарпатської Русі, який водночас мав бути і керівником Крайового Уряду. Із 4 жовтня секретар-радник президента ЧСР у справах русинів мав бути призначений міністром у справах Підкарпаття.

1 – 15 жовтня

• Організатор угорських диверсійних загонів Міклош Козьма занотував у своєму щоденнику такі заходи щодо підривної діяльності угорських владних структур проти Підкарпатської Русі та їх здійснення: проведення інтенсивної пропагандистської кампанії в "Русинській області": формування у Вашарошнамень та Нірбатор окремого батальйону із 600 чоловік для здійснення терористичних актів біля кордонів. Група угорських бойовиків-терористів, що переходила кордон поротно, біля 300 чоловік, потрапила в полон.

2 жовтня, неділя

• Головою Проводу ОУН став Андрій Мельник.

• МЗС Угорщини передало ноту до ЧСР з вимогою негайно розпочати переговори у справі самовизначення усіх національностей ЧСР на рівних правах з судетськими німцями.

2 – 3 жовтня

• Окупація Польщею Тешинської області ЧСР.

3 жовтня, понеділок

• Заснування окремого міністерства ЧСР у справах Словаччини.

• Угорщина висунула ультиматум до ЧСР:

1) негайно звільнити політичних в'язнів-угорців;

2) негайно демобілізувати і відпустити додому воїнів угорської національності;

3) створити місцеві загони для охорони життя і майна; командування загонів змішане;

4) ...передати Угорщині два-три чехословацькі прикордонні міста, які мають бути зайняті угорськими військами. На Заході такими містами мають бути Комарно, або Парканьана, або Упойшаг, або Чоп, або Берегово;

5) ...почати безпосередні угорсько-чехословацькі переговори в Комарно в четвер 6-го числа цього місяця о 4 годині пополудні.

4 жовтня, вівторок

• Секретаря-радника президента ЧСР у справах Підкарпатської Русі Івана Парканія призначено міністром у справах Підкарпатської Русі.

• Нота угорського уряду до ЧСР з домаганням "включення Словаччини і Підкарпатської Русі до Угорщини як найпрактичніше розв'язання проблеми", при цьому Словаччині обіцяно територіальну автономію, "Підкарпатській Україні, з іншого боку, з огляду на велику кількість угорського елементу, могла б бути дана тільки національна автономія".

5 жовтня, середа

• Відставка президента ЧСР Едварда Бенеша. Він емігрує до США. Державою керує прем'єр Ян Сирови.

Керівник політичного відділу МЗС Німеччини Ернст Вьорман склав меморандум, в якому вважав за оптимальне збереження Чехословаччини (а в її складі Підкарпатської Русі) під егідою Німеччини.

• Командування вермахту подало до міністерства закордонних справ Німеччини меморандум про небезпечність спільного угорсько-польського кордону, оскільки створення на сході замкнутого блоку держав, що контролюють комунікаційну мережу Східної Європи, суперечить інтересам рейху. МЗС Німеччини вважає найкращою з точки зору інтересів рейху перспективою для Підкарпатської Русі, аби вона приєдналася до майбутньої окремішньої Словацької держави під німецьким протекторатом. Сам Гітлер підтримував автономію Підкарпаття у рамках ЧСР. Про це повідомлено усі німецькі посольства.

• Держсекретар міністерства закордонних справ Угорщини І. Чакі прибув до Варшави для узгодження диверсійних акцій проти Підкарпатської Русі з міністром закордонних справ Польщі Ю. Беком.

6 жовтня, четвер

• Нарада лідерів політичних партій Словаччини у м. Жилин. Гостями наради були А. Бродій, А. Волошин, Е. Бачинський, Ю. Ревай і С. Фенцик, які погодилися з ідеєю претворення ЧСР на федерацію. Представники Словаччини і Підкарпаття відкинули пропоновані Прагою компроміси і поставили вимоги політичної автономії для обох земель.

• Покровителі А. Бродія з Будапешта орієнтували його твердо домагатися на Підкарпатті плебісциту з самовизначення; А. Бродій просить через угорського дипломата Я. Вьорнле перерахувати гроші за його "послуги" Угорщині своїй дружині в Балатонкенеш (500 пенге), а відтак перераховувати йому, але не у Братиславу, а у Прагу.

• Шеф політичного відділу МЗС Німеччини Е. Вьорман розробив меморандум з урахуванням точки зору Верховного Головнокомандування (ОКВ). Документ застерігав, що на випадок створення спільного польсько-угорського кордону можливе виникнення небажаного для Німеччини блоку держав. Найдоцільнішим рішенням пропонувалося збереження Словаччини і Підкарпаття у складі "чехословацького союзу" з встановленням над останнім сильного німецького впливу.

7 жовтня, п'ятниця

• Нарада в Ужгороді. Прийнято постанову, що членами автономного уряду можуть бути лише депутати чехословацького парламенту.

• Генерал Сирови призначив Й. Тісо прем'єром автономної Словаччини.

• На Підкарпатті триває терор чеської жандармерії – обшуки, арешти. Заколото багнетом 24-річного українського націоналіста Юрка Купчика з Королева.

• Директор політичного департаменту міністерства закордонних справ Німеччини Вьорман підготував для Гітлера меморандум, в якому він розглядав такі три можливості дальшої долі Карпатської України: 1) незалежна держава як орієнтаційна точка для українців в УССР, в Польщі та в Румунії, 2) автономна Карпатська Україна з орієнтацією на Прагу і Братиславу, 3) прилучення Карпатської України до Угорщини. Вьорман вважав першу розв'язку мало реальною, хоч і доброю, а третю відкидав. Зоставалась, отже, друга як єдиньо здійсненна. Наступного дня цей меморандум читав Гітлер і апробував суґестію Вьормана щодо існування Карпатської України в рамках ЧСР, додавши від себе, що до справ Карпатської України німцям треба втручатися якнайменше.

• Начальник Головного Штабу польського війська генерал В. Стахевич видав наказ щодо підготовки диверсійної акції на Закарпатті, одночасно міністр закордонних справ Польщі Ю. Бек здійснив візит до Румунії і старався переконати короля Румунії дати згоду на окупацію Закарпатської Русі Угорщиною, але Румунія не прийняла пропозиції.

8 жовтня, субота

• В Ужгороді, у будинку крайового уряду, відбулася спільна нарада представників обох Народних Рад у присутності депутатів і сенаторів від Підкарпаття. Українську Раду представляли А. Волошин, С. Клочурак і Д. Німчук, русофілів – Й. Камінський, В. Гомічков, М. Демко. Одностайно схвалено склад майбутнього автономного уряду – А. Бродій, Е. Бачинський, І. П'єщак, А. Волошин, Ю. Ревай, С. Фенцик.

• Утворено Народну Раду Підкарпатської Русі, яка першим меморандумом оголосила себе "єдиним законним представником всіх руських земель" (в тому числі і Пряшівщини).

• У Львові ЦК УНДО зробив заяву на адресу прем'єра і міністра закордонних справ Польщі з приводу суперечливої позиції Польщі щодо Підкарпатської Русі.

• Міністр закордонних справ Угорщини І. Чакі відвідав Варшаву, де спланував з польським колегою Ю. Беком стратегію боротьби за спільний угорсько-польський кордон.

9 жовтня, неділя

• У ніч на 9 жовтня група угорських терористів перейшла чехословацький кордон в долині річки Боржави. 42 бойовики мали зруйнувати залізницю між Севлюшем і Чопом, решта 300 – дійти до Мукачева, знищити там залізничну станцію і відступити до Польщі. Проте обидві групи висліджено і знищено чехами.

• В Ужгороді о 17-й год. А. Бродій заявив з балкона будинку крайового уряду, що обидві Народні ради погодилися створити спільний уряд на чолі з ним, і проголосив автономію Підкарпатської Русі. Після нього виступив Ю. Ревай. Демонстрація в Ужгороді. Весь день велися телефонні переговори з офіційною Прагою.

• У Празі на засіданні уряду І. Парканій подав інформацію про події на Підкарпатті. Сирови відправив у відставку губернатора К. Грабара і призначив натомість губернатором І. Парканія.

• До Праги на переговори відбули Ю. Ревай і Е. Бачинський.

• Закордонна делегація Карпатської України направила телеграму до урядів Англії, Франції, Німеччини, Італії, Чехословаччини: "Празький уряд і далі нехтує вияв волі українського населення до самовизначення. Тим часом польська і угорська влади мають намір анексувати країну угорським військом. Це викликає в українського населення великий неспокій і небезпеку кривавого повстання. Висловлюючи протест проти кожного наступу угорського війська, просимо через вислання міжнародних відділів уможливити українському населенню Підкарпаття вільний вияв його волі".

• У м. Комарно почалася чехословацько-угорська конференція з територіальних проблем (9–13 жовтня). Делегацію Підкарпатської Русі очолював І. Парканій, до неї входили сенатор Е. Бачинський і шкільний інспектор Ю. Гуснай.

• У Нью-Йорку відбулося віче емігрантів з Підкарпатської Русі. Головний промовець о. О. Невицький закликав: "Виконаймо обов'язок супроти свого народу і своєї землі. Не розбиваймося на різні партії і групи, але вступаймо всі до одного єдино-національного табору, під один провід". Віче вислало телеграми до урядів США, Англії, Німеччини, Італії, Франції за підписом голови віча Андрія Кістя і секретаря Юрія Габовди з таким рішенням:

"Що Чехословаччина не дотримала своїх міжнародних зобов'язань супроти поневоленого нею Закарпаття.

Що створення Незалежної Закарпатської Української Держави включно з українською частиною Східної Словаччини – є єдиною розв'язкою, що кожні претензії на українську територію з боку Мадярщини та Польщі, гнобителів українського народу, стрінуть наш найрішучіший спротив.

Що всі українські арештовані та політичні в'язні в Чехословаччині мають бути негайно звільнені.

Що українці, вояки в чеській армії, мають бути безпроволочно виділені в національні частини під українською командою та вислані на Закарпаття і Пряшівщину для оборони їх прав".

• У м. Філадельфія відбулося віче українців США, створено Комітет оборони Закарпаття (пізніше – Комітет оборони Карпатської України), започатковано збір коштів. Невдовзі комітет.організував віча у Нью-Йорку, Детройті, Клівленді, Янгстоуні, Чикаго, Рочестері, Ньюарку.

• Увечері празьке радіо повідомило, що уряд ЧСР погодився на федерацію трьох народів.

Ніч з 9 на 10 жовтня, з неділі на понеділок

• Опівночі Я. Сирови має телефонну розмову з підкарпатським губернатором Грабарем, під час якої схиляє того до відставки. Новим губернатором прем'єр призначив І. Парканія. Запропоновано прислати до Праги делегацію підкарпатських політиків.

10 жовтня, понеділок

• Переговори у Празі між центральним урядом і підкарпатськими представниками – Ю. Реваєм і Е. Бачинським.

• О 4-й ранку – напад угорських терористів на Закарпаття. Його здійснено на боржавський міст біля станції Беня (Добросілля). Вбито вартового і начальника станції, забрано до полону кількох чехословацьких вояків. Угорське радіо оголосило, що нападники – місцеві повстанці. Насправді під час допитів затриманих терористів установлено, що терористи – виключно угорські громадяни, військовослужбовці дійсної служби або запасу.

Було встановлено, що на Підкарпатській Русі є дві терористичні групи: в лісовому масиві біля села Шаланки в лісах Лапошерде і Надьерде та в районі Ліскове – Дрисино.

• Починається заглушування передач української радіостанції з Відня.

• Телеграма закордонної делегації Карпатської України до урядів країн-гарантів мюнхенської угоди: "Віримо, що Ви як гарант європейського правного порядку будете готові вжити всі потрібні міри, щоб забезпечити Європу перед політичним бандитизмом".

• Начальник генштабу польської армії запевнив військове відомство Угорщини, що терористичні акції на півночі Підкарпатської Русі здійснюватиме польська сторона і активізує їх з розгортанням подібних акцій угорською стороною.

СТАНОВЛЕННЯ АВТОНОМНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (11 ЖОВТНЯ – 2 ЛИСТОПАДА 1938 р.)

11 жовтня, вівторок

• Делегація Української Ради вимагає від підкарпатського віце-губернатора Мезника, щоб той передав Празі її вимоги про затвердження автономного уряду для краю. Водночас Рада вислала до Праги телеграму своїм представникам: "Українська Народна Рада домагається негайного іменування підкарпатської влади. В противнім разі вертайте додому! Президія чекає вашої відповіді до 14 години".

• О 20-й годині Рада міністрів ЧСР призначила Раду міністрів Підкарпатської Русі:

прем'єр-міністр і міністр шкільництва – А. Бродій (він же – міністр федерального уряду у справах Підкарпатської Русі),

міністр внутрішніх справ – Е. Бачинський,

міністр комунікацій – Ю. Ревай,

міністр – уповноважений для переговорів зі словацьким урядом у справах кордону – С. Фенцик,

статс-секретар з питань охорони здоров'я і соціального забезпечення – А. Волошин,

статс-секретар з питань юстиції– І. П'єщак.

• В Ужгороді побачила світ газета "Русская правда", яка відображала погляди бродіївців. Виходила до 30 жовтня.

• Львівська газета "Новий Час" опублікувала статтю "Вітаємо державність українського Підкарпаття":

" – Сталося!

Те, що продовж останніх днів тримало весь український загал у такій напрузі, чим билися і тремтіли наші серця, вичікуючи його з невимовним хвилюванням, – сьогодні вже історичний факт: Підкарпатська Русь – правно-державним твором! Повноправним членом у сім'ї народів! Підметом на арені подій!"

• У соборі св. Юра у Львові відправлено урочисту службу з приводу становлення української державності Підкарпаття.

• У Львові Р. Шухевич організував 20-тисячний похід до угорського консульства по вулицях Міцкевича, Костюшка і Сиктуського.

У відповідь польські шовіністи побили шибки в українських установах Львова: Ревізійному Союзі, Центро-Банку, Народній Гостиниці, книгарнях НТШ та "Рідної школи", школі ім. Шевченка.

• Сотня угорських терористів (командир Прем) малими групами просочилася через кордон біля Дерцена, але була розгромлена чехословацькою охоронною службою. У с. Беня терористи висадили залізничний міст. У Берегові вбито чеського жандарма української національності Андрія Ригана. У Берегівському і Севлюському округах оголошено стан облоги.

• Генштаб Війська Польського видрукував тиражем 15 000 примірників античехословацькі листівки, які з провокаційною метою були у жовтні розповсюджені на теренах Підкарпатської Русі .

12 жовтня, середа

• Підкарпатські міністри у Празі склали присягу.

А. Бродій, Ю. Ревай, А. Волошин та І. П'ещак збираються до Ужгорода. Е. Бачинський з Праги поїхав до Комарно на чехословацько-угорські переговори. С. Фенцик відправився до Пряшева – теж для вирішення територіальних питань.

• Протест ЦК УНДО проти спільного угорсько-польського кордону: "Карпатська Україна прилучилася до Чехословаччини не внаслідок програної війни, але добровільно під умовою широкої самоуправи. Тепер, коли самоуправа здійснюється, нема причин відділяти Закарпаття від ЧСР. Для нас, українців, які живуть у Польській державі, не може бути байдужою доля Закарпаття. Ідея спільного угорсько-польського кордону противиться засадам самовизначення народів".

• Прорив 300 угорськими терористами кордону біля с. Мужієво. У сутичці загинули чотири українці, а також залізничник і чеський вояк.

• Таємна телеграма міністра закордонних справ Угорщини К. Кані до свого посла у Варшаві А. Горі: "Вдалося вживити 750–800 людей у Підкарпаття. Після зударів і саботажних акцій вчора та позавчора чехи майже герметично закрили кордони. Прошу знову переглянути подання військового аташе з понеділка та спробувати у польського уряду провести його план. Бо побоююсь, що коли неспокій, зорганізований великими видатками та самопожертвою, не дістане підтримки з півночі, тривкість руху буде в небезпеці".

• О 15-й годині в Ужгороді десятитисячний мітинг зустрічі автономного уряду. На площі Корятовича збудовано широку трибуну, піднято сотню українських синьо–жовтих і кілька російських триколірних прапорів. О 17.30 приземляється літак з міністрами. "Над нами загучали мотори літаків: один великий, тримоторний, зелений, в ньому летять наші міністри, а в супроводі три малі військові аероплани. Почулося на площі "Слава!", літаки закружляли над містом, над самою площею і подалися в напрямку аеропорту" (В. Ґренджа-Донський).

Мітинг почергово вели народовець В. Ґренджа–Донський і москвофіл Чепинець. Виступили А. Бродій, Ю. Ревай, А. Волошин. Після мітингу відбулася демонстрація до будинку "Просвіти".

13 жовтня, четвер

- По всій Підкарпатській Русі пройшли молодіжні демонстрації, на яких молодь скандувала: "Підкарпаття не дамо! Свою волю не дамо! Рідну землю ні полякам, ні мадярам не дамо! Не дамо!". На чолі усіх виступів ішли члени "Січі" і "Пласту".
- На переговорах у Комарно угорська сторона висловила претензії на Ужгород, Мукачево, Братиславу, Нітру, Кошице. Переговори зірвано.
- Німецький посол у Будапешті Ердмансдорф повідомив до Берліна, що Угорщина готова до наступу на Підкарпатську Русь і вже відмобілізувала п'ять призовних вікових категорій .

14 жовтня, п'ятниця

- В Ужгороді багатотисячний похорон жандарма-українця Андрія Ригана, убитого в сутичці з угорськими терористами під Береговом. Ввечері труну відправлено до рідного села загиблого – Дубриничів.
- У Празі відкрито представництва автономних урядів Словаччини і Підкарпаття при уряді Чехословаччини.
- Представники угорської делегації на переговорах у Комарно офіційно заявили про припинення переговорів з вини ЧСР. Німеччина та Італія демонструють свою підтримку Угорщині. Після розриву переговорів справу мала вирішити арбітражна комісія (італо-німецька), засідання якої призначено на 2 листопада.
- Угорський уряд ухвалив рішення про проведення мобілізації для "зміцнення безпеки Угорщини".
- У Мюнхені колишній прем'єр Угорщини Калман Дарані зустрівся з Гітлером і заявив про наміри гортіївців приєднатися до "осі" і Антикомінтернівського пакту. У відповідь на вимогу Гітлера про вихід Угорщини з Ліги націй Дарані погодився з можливістю і цього кроку. Гітлер заявив про необхідність подальшого зближення Угорщини (і Польщі) з Німеччиною, натякаючи на можливість за це сприяти у переході Підкарпаття до Угорщини і встановлення спільного угорсько-польського кордону.
- Біля села Шаланки оточено угрупування угорських терористів, і 305 з них здалися. В результаті допитів було встановлено, що їх готували в учбовому таборі у Кішварді біля 30 офіцерів дійсної служби. У таборі 4 батальйони, у кожному по три роти, в ротах по три взводи.

15 жовтня, субота

- Перше засідання уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді. Розподілено функціональні обов'язки між міністрами, прийнято рішення про офіційний часопис "Урядовий вісник".

• Засновано підкарпатські дирекції залізниці і пошти. Видано розпорядження про зміни у податкових книгах та про врегулювання продажу дров з державних лісів.

• Дім "Просвіта" в Ужгороді перетворився на постійно діючий політичний штаб. З числа 70 студентів під керівництвом С. Клочурака і С. Росохи організовано цілодобове чергування біля телефону, радіоприймача, а також кур'єрська служба.

• У Львові демонстрація солідарності із Закарпатською Україною переросла у зіткнення з поліцією. У наступні дні подібні виступи відбуваються в інших галицьких містах і селах.

• Лист від деканату факультету права і суспільних наук Українського Вільного університету в Празі до ректора про надання А. Волошину титулу доктора прав Українського вільного університету в Празі honoris causa.

16 жовтня, неділя

• "У найбільшім ужгородськім залі кінотеатру "Уранія" відбулися великі демонстративні збори Української Народної Ради. Збори вирішили "післати телеграми амбасадорам чотирьох великих держав у Празі з нашим проголошенням, що ми хочемо жити в федеративній державі чехів, словаків і українців. Ми протестуємо проти всякого порушення наших границь, які загарантували 28 держав, між іншим і ті чотири великі держави, що тепер рішатимуть про нашу долю. Наші господарські і комунікаційні інтереси вимагають цілість нашої країни... Зі всіх сіл Підкарпаття подібні телеграми мають піти на адресу амбасадорів тих держав, щоб вони бачили, що цілий народ противиться всякому нарушенні границь...

Наприкінці відспівано український гімн, і з тим народ, вище тисячі душ, розійшовся" (В. Ґренджа-Донський).

• Новий губернатор І. Парканій видав маніфест до населення Підкарпатської Русі з закликом до спокою і лояльності щодо ЧСР.

• Українська демонстрація у Великому Бичкові.

• Від імені Автономного Земледільського Союзу видано листівку, в якій закликано населення вбивати "українських бандитів".

17 жовтня, понеділок

• Ю. Ревай поінформував міністра закордонних справ ЧСР Ф. Хвальковського про нелегальні зв'язки А. Бродія з Угорщиною. Внаслідок цього празький уряд заборонив А. Бродію і А. Волошину виїзд до Будапешта на переговори.

• В. Ґренджа-Донський, Ю. Перевузник і В. Одинський написали відкритого листа до А. Бродія з приводу антиукраїнської листівки Автономного Земледільського Союзу (листа опубліковано 18 жовтня у "Новій Свободі").

• У 23 селах Ужгородського округу створено українські комітети.

• Іноземний літак, що летів уздовж державного кордону у напрямку з Тячева до Хуста, розкидав листівки російською й українською мовами із закликами виганяти чехів і не платити податки.

• У Галичині відбулися масові демонстрації проти планів спільного угорсько-польського кордону.

18 жовтня, вівторок

• Друге засідання уряду Підкарпатської Русі. Заслухано звіт С. Фенцика, затверджено комісію для подальших переговорів зі словаками у складі:

Микола Фаринич – з філології;

Петро Сова – з етнографії;

Степан Гойдич – зі статистики;

Теодор Райкович – з питань релігії.

Затверджено звіт Ю. Ревая про його переговори з міністром закордонних справ ЧСР Ф. Хвальковським. Вирішено найближчим часом видати розпорядження про заборону вивозу з Підкарпатської Русі державного і приватного майна.

Заслухано А. Волошина про організацію центру соціального забезпечення.

Прийнято рішення про ліквідацію чеських шкіл у тих населених пунктах, де не було передбаченої законом кількості чеських дітей шкільного віку.

Зроблено жест у бік Німеччини (Е. Бачинський саме вів переговори у Німеччині), дозволено діяльність у краї Німецької партії і поширення книги А. Гітлера "Майн кампф".

19 жовтня, середа

• Рішення бродіївців провести референдум на предмет приєднання краю до Угорщини. Підготовано тексти відповідних листів і телеграм на ім'я М. Горті, А. Гітлера, Б. Муссоліні.

• "Нова Свобода" опублікувала вірш Олеся Бабія "Підкарпаття":

Ударте, вдарте в кожний дзвін
Від Тиси ген, аж ген до Дону:
Вже слухає Бескиду син
Лиш свого власного закону!

• У донесенні начальника відділу головного штабу чехословацької армії про підривну діяльність угорських терористичних банд зазначено, що банди почали нелегально переходити кордон на початку жовтня, їх кількість становить від 600 до 1000 вояків, діють дві великі терористичні групи. Банди озброєні пістолетами-кулеметами німецького виробництва, рушницями зразка 88, автоматичними пістолетами й ручними гранатами, мають вибухівку, а також, напевно, кулемети великого калібру. 11–14 жовтня проти терористів проведено кілька військових операцій, декілька терористів убито, по-

ранено і захоплено. 14 жовтня біля Шаланок групу терористів захоплено – 305 вояків (26 офіцерів запасу, 62 унтер-офіцери запасу,205 солдатів запасу угорської армії, 3 чехословацькі громадяни) здалися. Взяті в полон повідомили, що вони втягнуті у цю кампанію обманним шляхом – їм обіцяно, що на окупованій Підкарпатській Русі всі вони негайно одержать державні посади.

• Польський генерал В. Стахевич видає наказ провести саботажну акцію на Закарпатті під таємною назвою "ЛОМ". Акція розпочалась 22–23 жовтня, її очолив підполковник Ф. Анкерштайн. Вона мала античеський характер, але по суті була антиукраїнською провокацією. Мадярська диверсійна акція на Закарпатській Україні зазнала поразки, а поляки 5 листопада мусили реорганізувати свою акцію, висилаючи на Закарпаття війська з кадровими офіцерами. Формально польську диверсійну акцію на Закарпатті "ЛОМ" було зупинено під кінець листопада, та насправді вона тривала довше.

20 жовтня, четвер

• В Ужгороді вийшло перше число офіціозу "Урядовий вістник правительства Подкарпатської Русі".

• Міністр закордонних справ Угорщини Каня повторив претензії на Ужгород, Мукачево, Нітру, Кошице і погодився на німецько-італійський арбітраж.

• Женевська українська пресова служба передала заклик голови Проводу ОУН А. Мельника до українського народу, в якому, зокрема, йшлося про необхідність усіма силами стати "суцільною лавою на службу Нації й зокрема бути готовими під сучасну пору кинути максимум національної енергії для скріплення сил у боротьбі за Українську Карпатську державу".

21 жовтня, п'ятниця

• Маніфест Першої Української (Руської) Центральної Народної Ради з 20 пунктами щодо розбудови української державності на Підкарпатті. Серед них – розбудова промисловості, земельна реформа, усунення всіх урядовців, які прогрішились проти народу, запровадження як державної української мови, заснування свого університету та інших "високих шкіл".

• Німецький Генштаб модернізував план окупації Чехословаччини "Грюн".

• Муссоліні погодився, щоб кордони ЧСР та Угорщини визначила німецько-італійська арбітражна комісія, з третім членом Польщею.

• У Тересві чеські жандарми затримали групу бродіївців і вилучили тисячі бланків звернень до Горті, Гітлера, Муссоліні із завчасно підготованими прізвищами мешканців Рахова, Хуста і Тячева. В. Шагі признався, що всі папери отримано з Мукачева й Ужгорода.

• Майор Папроцкі в рапорті Генеральному штабу Війська Польського інформував штаб про діяльність 6-х угорських терористичних груп, які були закинуті на Підкарпатську Русь через польський кордон 8–21 жовтня.

22 жовтня, субота

• Третє і останнє засідання уряду, очолюваного А. Бродієм. Розглянуто політичну ситуацію в краї і навколо нього. Е. Бачинський проінформував про результати переговорів у Німеччині про кордони між ЧСР (зокрема, Словаччиною і Підкарпатською Руссю) і Угорщиною.

Вирішено послати до Будапешта Е. Бачинського і С. Фенцика. Уряд Підкарпатської Русі звернувся через пресу до армії з закликом зберігати спокій.

• Генконсульство Польщі у Відні повідомляє польському посольству у Берліні, що з Відня двічі на день ведуться українські радіопередачі, в яких часто звучать заклики про приєднання Західної України і Буковини до Закарпатської України.

• Майор Війська Польського Анкерштайн у ніч з 22 на 23 жовтня відправив групу терористів у район села Оленьово, які на шосе Перечин – Свалява мали здійснити диверсію на телеграфній лінії зв'язку і мостах.

23 жовтня, неділя

• Угорщина подала ультиматум до уряду ЧСР з вимогою передачі спірних територій до 27 жовтня з проведенням плебісциту населення, реалізацією права русинів на самовизначення.

• Продовження третього засідання Ради міністрів Підкарпатської Русі. Одноголосно прийнято рішення про проведення плебісциту.

• Починає виходити друкований орган Української Народної Оборони "Наступ" – як додаток до "Нової Свободи".

• Майор Війська Польського Анкерштайн у ніч з 23 на 24 жовтня відправив загін терористів з 22 воїнів і одного провідника у район на північний схід від Перечина для здійснення диверсії.

23–25 жовтня

• Перебування у Відні провідника ПУНу А. Мельника, де він мав розмови зі своїм заступником Курмановичем та закарпатцем І. Рогачем. У нараді брав участь представник ОКВ. Після віденської наради А. Мельник направився на Закарпаття, щоб скерувати дії членів ОУН на місці.

24 жовтня, понеділок

• Меморандум членів "закордонної делегації Карпатської України" І. Рогача та Ю. Химинця до А. Гітлера з вимогою захистити цілісність Карпатської України: "Карпатська Україна – складова ча-

стина території українського народу. Тому її населення усвідомлює свої обов'язки, що постають перед ним у даний момент не лише щодо своєї країни, але також й усього українства...

З цієї причини ми ставимо такі вимоги:

а) Карпато-українська держава буде повністю незалежна і нею керуватиме виключно український уряд. Він готовий негайно взяти на себе всі урядові справи, які будуть йому передані теперішнім урядом, призначеним Прагою...

б) для охорони країни уряд (український) створить національну міліцію, яка буде служити як місцева поліція;

в) щоб перешкодити якійсь з сусідніх країн спровокувати конфлікт, Карпатська Україна, яка, чекаючи об'єднання з Україною, віддала себе під чеську охорону, тепер переходить під міжнародну охорону, тобто насамперед під захист чотирьох великих держав, котрі були представлені в Мюнхені... Символізуючи цей факт, Карпатська Україна пропонує чотирьом згаданим державам направити невеликі контингенти, яким було б доручено разом з українською національною міліцією охорону кордонів і внутрішнього порядку...

Це рішення означає для українського народу реалізацію свого права на самовизначення, чому досьогодні заважали; а також повернення довіри до проголошення міжнародних гарантій".

• У Берліні відбулася зустріч польського посла у Німеччні Ю. Ліпського з Й. Ріббентропом. У відповідь на чергову заяву посла про необхідність приєднання Підкарпаття до Угорщини і перетворення спільного угро-польського кордону на "бар`єр проти комунізму" міністр запропонував спершу здійснити "загальне врегулювання" польсько-німецьких проблем (Данциг, екстериторіальні німецька автострада і залізниця, продовження угоди на 25 років, гарантування польсько-німецького кордону).

25 жовтня, вівторок

• Обговорення федеральним урядом ЧСР за участю автономних урядів Словаччини і Підкарпаття чехословацько-угорського територіального конфлікту. Більшість присутніх висловилася за німецько-італійський арбітраж і проти плебісциту.

• Міністр юстиції ЧСР подав голові парламентської комісії прохання про позбавлення А. Бродія депутатської недоторканності.

• Віце-губернатор Підкарпатської Русі А. Бескид видав розпорядження про припинення діяльності крайкому КПЧ.

• У Франції Організація Українського Вільного Козацтва, очолювана І. Полтавцем-Остряницею звернулася до А. Волошина з вітальним листом, у якому зокрема сказано: "Приймаючи до уваги все вищесказане, гадаємо ми також, що сучасний Чехо-Словако-Український Уряд в Празі після того, коли він стався залишеним його союзниками на заході й сході, перестане плекати стару не-

вдалу московсько-антантську політику, а стане на шлях добросусідського порозуміння з Німеччиною і подбає про те, аби якнайшвидше відродилась Самостійна Україна на всіх землях, на яку він може спертись у майбутньому і, вже доцільніше, ніж на Москву, та буде в стані переорати шлях тому прагненню Польщі, яка за рахунок Карпато-України воліє створити спільність кордону з Угорщиною, а тим самим і Дунайсько-Балтицький блок".

• Польська газета "Лідове новини" висловлює побоювання, що Карпатська Україна може стати "зародком майбутньої незалежної України".

• У Берліні міністр закордонніїх справ Німеччини Й. Ріббентроп заявив польскому послу Ліпському, що Підкарптська Русь може бути передана Угорщині (чого настійно дломагалася Польща) у випадку більш поступливої позиції Польщі у питанні Данцига.

26 жовтня, середа

• У Празі МЗС Чехословаччини відвідав тимчасовий повірений посольства Німеччини у Празі А.Хенке (на той момент найвищий дипломатичний представник рейху у республіці) – формально для отримання ifнормації про територіальну суперечку між Прагою і Будапештом. Генеральний секретар МЗС Чехословаччини Г. Масаржик повідомив, що його уряд виступає за арбітраж Німеччини й Італії у цьому питанні. Г.Масаржик згадував: "Хенке прийняв це пояснення з очевидним задоволенням, але потім заявив, що хотів би цілком по-дружньому, у приватному порядку звернути мою увагу на важливу у даний момент для нас і Німеччини обставину. Він, за його словами, отримав інформацію про те, що ми хочемо на місце Броді поставити депутата Жидовського; він і ми прекрасно розуміємо, кому служить Броді і що це за людина. Але якщо ми хочемо в цей момент зберегти і посилити зацікавленість Німеччини у сприятливому для нас рішенні, то було би вельми бажаним замість Броді призначити прихильника української орієнтації, при тому краще за все Волошина, з яким Хенке особисто не знайомий, та на відміну від інших нічого поганого про нього не чув".

• Арешт А. Бродія у Празі за звинуваченням у державній зраді. Рішення уряду ЧСР про розпуск усіх парторганізацій на Підкарпатській Русі.

• В Ужгороді нарада Першої Руської (Української) Центральної Народної Ради. Прийнято рішення:

"1. Не противитися відданню мадярської етнографічної території Мадярщині, але

2. рішуче протестувати проти плебісциту".

• О 16. 40 А. Волошин у приміщенні канцелярії міністра внутрішніх справ Підкарпатської Русі Е. Бачинського по телефону склав українською мовою присягу голови Ради міністрів Підкарпатської

Русі, яку у Празі прийняв прем'єр Я. Сирови. Свідками церемонії були дивізійний генерал Ігор Сватек і віце-губернатор краю О. Бескид. Тепер автономна Рада міністрів складалася з А. Волошина, Ю. Ревая і Е. Бачинського. С. Фенцик виїхав до Угорщини.

• О 17-й годині в Ужгороді відбулася демонстрація від Дому "Просвіти" до крайового уряду. "До приміщення влади сходиться кількатисячна маса українців, щоб привітати українського прем'єра. Під бурхливі оплески і оклики: "Слава батькові Волошинові! Слава Україні!" прем'єр Волошин відповідає на привіти і коротко з'ясовує програму влади. Від Народної Ради вітає і говорить Федір Ревай. Кількатисячна маса маніфестантів формується у безконечний похід... Непереможною лавою похід суне повз польський консулят. Чути громові крики: "Ганьба окупантам! Слава Україні! Ні – полякам, ні – мадярам! Закарпаття не дамо! Україна для українців! Смерть зрадникам!" (С. Росоха).

• З нагоди призначення Августина Волошина прем'єр-міністром автономного уряду пресовий бюлетень (ч.20) подав його біографію – він за останні 20 років "провів дуже тяжку боротьбу з насаджуваним русофільством, мадяронством і взагалі з тими перешкодами, які клав старий режим... У кожну працю він вкладав себе цілого... Нарід карпатоукраїнський і взагалі весь нарід український його шанує і любить".

27 жовтня, четвер

• У газеті "Нова Свобода" опубліковано звернення Української Ради "До всіх українців по цілому світу!"

• Спроба польських терористів висадити у повітря міст біля с. Жорнава.

• В Ужгороді єпископ Стойка відправив службу за уряд А. Волошина.

28 жовтня, п'ятниця

• Шкільний реферат Крайового уряду перетворено на Міністерство шкільництва і народної освіти, очолене Августином Штефаном.

• Напад польських терористів на с. Вучкове. "...Напали на міст у Вічковому, 15 км від Волового в напрямі Хуста... Є це міст через Ріку, із стратегічного боку надзвичайно важливий. Перервати цей міст значило б замкнути цілу волівську Верховину, відірвати Волівщину від світу. Із гори в напрямі Волового зійшли польські терористи і почали шалено стріляти. Прийшли висадити так важливий міст в повітря. Міст стерегли два жандарми: українець Соляк і чех Калчік. Жандарми почали відстрілюватись. В цю хвилю переходив побіля мосту місцевий селянин (пенсіонований лісник) Йосип Лой, що був на місці польською кулею вбитий. Польські терористи налягали, наші

жандарми боронились. Терористи підходили чимраз ближче і вже не тільки стріляли, але й ручними гранатами кидали. Смертельно поранили Калчіка, гранатою поламали ноги, до того ще й кулю дістав у груди. Соляка також поранили. Тепер терористи підійшли близько до моста, положили яких двадцять кілограмів екразиту, що вибухнув страшною силою, але міст не завалив, лиш пошкодив з одного боку" (В. Ґренджа-Донський).

• Ґренджа-Донський занотовує у щоденнику: "Берегово вже два тижні евакує. Знаємо певно, що лінія Чоп – Берегово – Вилок відпаде, бо це ж чиста мадярська околиця. Мадяри просять більше, але чей же не можуть вимагати наших сіл?! Либонь не позбавлять нас залізничної лінії?"

• Митрополит Галицький Андрей Шептицький привітав Августина Волошина з обранням його прем'єр-міністром Підкарпатської Русі.

29 жовтня, субота

• Президія уряду Підкарпатської Русі провела зміни в уряді щодо розподілу функцій між його дванадцятьма ресортами (управліннями).

• Фрідьєш Віллані надіслав з Риму кодовану телефонограму міністру закордонних справ Угорщини Кальману Кані: Ріббентроп погодився на арбітраж у Відні в середу, 2 листопада, Каня повинен 30 жовтня відправити в Рим експерта, знавця етнографічних, географічних та економічних особливостей спірних територій, тоді у другій половині цього ж дня з його допомогою та Естергазі будуть дані необхідні пояснення Чіано. Кальмана Каню застережено, щоб зміст телефонограми тримав у повній таємниці, про це просить його граф Чіано, який 2 листопада разом з Ріббентропом підпише текст арбітражного рішення у Відні.

30 жовтня, неділя

• В Ужгороді сутички між українцями у вишиванках і бродіївцями-мадяронами у чорних сорочках. До бродіївців прибули на підкріплення загони з Концова, Холмка, Геєвців, до волошинців – з Дравців, Баранинців, Горян. З чехословацького гарнізону виведено на вулиці автомобілі з шістьма кулеметами і три броньовики. Патрульні армійські загони очолювали українці Яремчук, Мигалина та інші.

• На малу станцію Ужгорода прибув поїзд підтримки з Великоберезнянщини під командою сотника Івана Романченка і братів Кедюличів.

Демонстрація Підзамковою вулицею до Дому "Просвіти". Велика бійка перед "Просвітою", чеська поліція на боці волошинців. Обстріляно другий поверх Народного Дому.

• В Народнім Домі "Просвіти" відбулися збори, велася радіотрансляція. Збори відкрив А. Волошин, який заявив, що карпатські українці бажають жити у згоді з усіма сусідами, але своїх відвічних земель не уступлять. Це викликало скандування "Підкарпаття не дамо!" Головний промовець – Ю. Ревай; також виступили: д-р Галаган від української діаспори у Празі, Криванич від празьких студентів, Маснюк з Тячівщини, Е. Поляк з Гуцульщини, Добей з Перечинщини, Шелепець з Березнянщини, Козичар від Пласту.

• У Мукачеві українською маніфестацією керував інженер Леонід Романюк. Колони сформувалися на площі біля Громадської асекурівні, пройшли головними площами. В районі гімназії, греко-католицької церкви і горожанської школи демонстрація була обкидана камінням з боку фенциківців. Але поява на вулиці чеських танків розігнала останніх. Збори відбулися у кінотеатрі "Скала", велася трансляція. Виступали Ю. Ревай, А. Штефан, І. Грига. Промови переривалися оплесками і скандуванням "Ні мадярам, ні полякам Закарпаття не дамо!", "Наш веселий гомін-спів хай несеться в Київ, Львів!"

• У багатьох малих населених пунктах Підкарпатської Русі відбулися українські маніфестації, без найменших сутичок, у дуже піднесеному настрої.

• А. Волошин у першому своєму прем'єрському інтерв'ю редактору газети "Нова свобода" заявив: "Завдань багато. Числимо на сили свої та на сили громадянства, яке мусить все зробити, щоб закріпити здобутки. Але перше завдання – це оборонити цілість нашого краю, забезпечити спокій і порядок, забезпечити добробут народних мас... Вже влада має 230 вагонів кукурудзи для бідних і безробітних... Думаю, що народні маси нашого краю здобудуть від своєї молодої держави все, що потрібно для усунення голоду... План публічних робіт маємо широкий... Після встановлення й закріплення наших границь негайно мусимо провадити планову розбудову нашої господарки. То вимагає великої кількості працівних сил та велику суму грошей. Але наші природні багатства є такі великі, що ми вдержимось та забезпечимо собі рівноправне співробітництво з іншими країнами, які нам допоможуть розбудувати промисел та інтенсифікувати хліборобство, скотарство, садівництво та огородництво. Будемо будувати фабрики, щоб зпрацьовувати наші сирівці, будемо зпрацьовувати мінеральні поклади, що стільки їх ховає в собі наша багата земля... Ми всіх шануємо, але вимагаємо, щоб і нас шанували, нікого не будемо кривдити, кожний громадянин без різниці народності й віри буде мати рівне право. Вибороли ми свободу не лише для себе, але для всіх, хто йде з нами й має добру волю до співпраці на нашій землі. Теперішня хвиля диктує нам всім

виявити працівність і дисципліну, полишити національні, мовні та політичні суперечки і всім стати до творчої праці, якої вимагає від нас обов'язок перед рідним народом".

31 жовтня, понеділок

- Ужгород патрулюється трьома броньовиками.
- До Ужгорода прибула українська делегація з США: шеф української пресової служби у Нью-Йорку Євген Скоцко, священик Микола Беньо, делегат Українського Народного Об'єднання Юрій Габовда. Делегацію прийняв міністр Ю. Ревай.
- З польського Ветліна згідно з розробленою поляками диверсійною операцією "Лом" вирушив загін № 4 з метою знищення залізничного моста між селами Сіль і Кострино.

1 листопада, вівторок

- А. Волошин, С. Клочурак, І. Рогач відбули на Віденський арбітраж у ролі гостей німецької делегації.
- До Ужгорода прибули українці-емігранти з Берегова. Українська делегація з США відвідала молодіжного лідера Підкарпаття С. Росоху, а ввечері відбулися молодіжні збори.

2 листопада, середа

- З 12-ї до 19-ї години у Бельведерському палаці Відня відбувся арбітраж. Арбітраж проводили лише представники Німеччини (Й. фон Ріббентроп, Е. Вьорман, П. Отто Шмідт, та ін.) та Італії (міністр закордонних справ Г.Чіано ді Корелаццо, Б. Аттоліко, Магістраті). До Угорської делегації входили міністр закордонних справ К. Каня та П. Телекі. Інтереси Карпатської України та Словаччини представляли делегація з федерального міністра закордонних справ Ф. Хвалковський, І. Крно. Неофіційно інтереси Підкарпаття представляла делегація очолювана А. Волошином, а Словаччини Й. Тісо. Визначено передати Угорщині значні частини Словаччини і Підкарпатської Русі з грубими порушеннями етнографічного принципу кордонотворення. Із 12. 600 кв. км і 725 тис. населення Підкарпатська Русь втратила 1500 кв. км і 173 тис. населення, в тому числі 85 тис. угорців, 40 тис. українців, 30 тис. євреїв і 18 тис. інших національностей. Арбітраж зачепив п'ять округів: Ужгородський, Мукачівський, Берегівський, Севлюський й Іршавський. З Ужгородщини відійшло 21 село, з Мукачівщини – 13, з Берегівщини – усі, Севлющини – 18, з Іршавщини – с. Шаланки.
- В Ужгороді увечері – нарада проводу Української Національної Оборони за участю американських українців.
- Начальник ужгородської поліції доповів у Прагу про здійснені обшуки в секретаріатах і на квартирах керівних діячів КПЧ в Ужгороді, Радванці, Доманинцях.

• О 21-й годині Будапештське радіо передає рішення першого Віденського арбітражу, згідно з яким евакуація територій, що відходять з Чехословаччини до Угорщини, починається 5-го і закінчується 10 листопада 1938 року.

ЗМІЦНЕННЯ АВТОНОМНОЇ ДЕРЖАВИ (3 ЛИСТОПАДА 1938 – 12 ЛЮТОГО 1939 р.)

3 листопада, четвер

• В Ужгороді – урядова нарада під головуванням Ю. Ревая з питання, "куди переносити столицю. Були пропозиції на Сваляву, але вона надто близька до польського кордону і не лежить на головній лінії. Севлюш знову ж лежить на самій границі Мадярщини. Вирішено зробити столичним містом невеличке містечко в Мараморощині – Хуст" (В. Ґренджа-Донський).

• Початок евакуації Ужгорода та інших населених пунктів, що відходять до Угорщини. В Ужгороді численні інциденти навколо евакуйованого майна. В Мукачеві евакуація під керівництвом поручика Степана Вайди відбувається набагато спокійніше. Евакуація Мукачева здійснюється переважно силами студентів Торговельної академії до навколишніх сіл, куди відправлено майно самої академії та інших шкіл, "Просвіти", "Учительської Громади", етнографічного музею (останнього – до Мукачівського монастиря).

• "Між іншим, почування серед моїх знайомих мадярів у Мукачеві, а зокрема серед моїх шкільних товаришів із Торговельної Академії, в ці важкі часи були поділені. Одні з них тріумфували, інші співчували нам втрату наших міст і в серцях своїх були вже ближче з нами, з нашою концепцією політичної свободи й пошани людської гідності, ніж з мадярським устроєм королівства без короля, кастовості й погорди до селянина, робітника, дрібного купця, ремісника... У розмовах деякі з них недвозначно це виявляли. А цікаво, що групою шовіністів верховодив чистокровний змадяризований русин, який гордився тим, що він родився в Будапешті, Отто Бачинський" (П. Стерчо).

• Від імені Мукачівської греко-католицької єпархії та ряду політичних партій і об'єднань, був складений меморандум, переданий урядам Чехословаччини, Англії, Франції, Німеччини, Італії, Польщі, Румунії, Угорщини та Югославії, в якому Віденський арбітраж був засуджений.

• У великій залі Мукачівської греко-католицької єпархіїі з 325 священиків цієї церкви 200 висловлюються за приєднання до Угорщини усього Закарпаття.

• Напад угорських терористів на с. Косино.

• Мадяронські демонстрації в Ужгороді. Побито М. Аркаса.

• *Цей день для нас гіркий, нещасний,*
Хвилина ця важка, сумна.
Неначе грім із неба ясна
Наспіла вістка-новина:

Зійшлись міністри в місті Відні,
Юрба диктаторів-нікчем,
Кати-арбітри божевільні
Нас перекраяли ножем.

(В. Ґренджа-Донський "З. XI. 1938")

• Заява Проводу ОУН : "Найближчий час мусить принести на Закарпатті Повну Державну Самостійність. Українська Нація вірить, що теперішній уряд Карпатської України свідомий завдань, які на ньому тяжать. І тому в цій вірі висказуємо Урядові Прем'єра А. Волошина наше довір'я й готовність активної допомоги".

• Уряд Карпатської України оголосив маніфест у зв'язку з рішенням Віденського арбітражу від 2 листопада. Документ закінчується зверненням до населення Карпатської України і всього українського народу: "Єдність нашого народу, спокій і порядок стануть найпевнішою запорукою скорого розвитку нашої держави.

Історія признає правду тим, що вміють за неї постояти, тому постоїмо й ми за свою правду, для всіх наших дальших дій, які ми підприймемо у виконанні наших обов'язків, очікуємо твердого морального опертя населення Карпатської України і всього українського народу.

Боже, нам допоможи сповнити наш відповідальний труд!"

• Вночі біля с. Кам'яниці неподалік Ужгорода чехи вбили трьох польських диверсантів, що були закинуті сюди в ході польської диверсійної операції "Лом".

4 листопада, п'ятниця

• Видано циркуляр ради міністрів Чехословаччини про переведення органів влади Підкарпатської Русі з Ужгорода до Хуста.

• Відставка губернатора Підкарпатської Русі І. Парканія.

• "Комитет независимости русинов" видав листівку, яка закликала до терору проти волошинців.

• Напад угорських терористів на Карпатську Україну. "З нашої сторони три ранені, з мадярської кілька вбитих і ранених, яких терористи відволочили за собою" (В.Ґренджа-Донський).

5 листопада, субота

• "Нова свобода" опублікувала "Маніфест уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України" з редакційним коментарем-зверненням до громадян: "... Сумні вісті хай не кидають

до зневіри свідомих синів Твоїх. Настануть часи, коли цілий народ наш з'єднається в одну державу й стане справжнім господарем на своїй землі... Наступає нова доба в Твоїй славній історії, доба будівництва тривких основ державності для цілого нашого народу. В найкоротший час розбудуємо наші міста, й стануть вони європейськими осередками. Побудуємо дороги, мости, залізниці, закріпимо береги рік. Розбудуємо земледільство, лісове господарство, вибудуємо свої фабрики, поставимо нові пили, підсилимо скотарство, заведемо молочарство, розвинемо туристику... Будь гордий, що на тебе припадає завдання будувати початки нашої держави! Вір своїйому проводові – Першій Українській (Руській) Народній Раді, вір своїй народній владі, яка, опираючись на силу хороброї армії, веде Тебе до славної майбутності. Світлом свободи вже осяяна наша дорога Батьківщина. Будь же сильним і гордим та працею своєю й жертвою на користь українського загалу докажи, що Ти виріс до ступня державного народу, який здібний керувати своєю долею."

- Серія збройних інцидентів на угорсько-чехословацькому пограниччі.
- С. Росоха і В. Кузьмик організували відділ студентів, що допомагають евакуювати українські інституції Ужгорода. Сутички з угорськими дружинниками через евакуйовуване майно.
- "Я був свідком, як енергійно і відважно евакував Ґренджа-Донський майно, тобто архів, меблі, килими, заслони та образи з бібіліотеки колишнього Краєвого Уряду в Ужгороді... Побили його і погрожували револьверами, але він, при допомозі кількох українських вояків та біля 50 ужгородських гімназистів безстрашно випорожнював поверх за поверхом у величезнім будинку Краєвого Уряду і рятував багатомільйонне майно новонародженої Карпато-Української Держави... Ґренджа-Донський мав дуже тяжке завдання, бо з Краєвого Уряду майже всі чехи, старші й молодші, втекли ло Чехії чи Моравії і лишилося там лише кілька українських урядовців" (А. Штефан).
- Два члени Підкарпатського уряду виходять з нього: С. Фенцик лишається в Ужгороді, І. П'єщак повертається на Пряшівщину. В уряді зостаються троє: А. Волошин, Ю. Ревай, Е. Бачинський.

6 листопада, неділя

- У Будапешті відбулася урядова нарада за участю М. Горті, на якій розроблено план окупації усього Підкарпаття.

7 листопада, понеділок

- З аеродрому в Ужгороді евакуйовано останні тренувальні літаки.

• Евакуація бібліотеки та музею ужгородської "Просвіти". Ужгородську горожанську школу переведено до с. Невицьке, де вона проіснувала до кінця 1938–39 навчального року.

• Секретар А. Волошина І. Рогач запросив телефоном до Хуста Д. Климпуша, запропонувавши йому очолити спортивне товариство "Січ".

8 листопада, вівторок

• Міністр закордонних справ Польщі Бек у розмові з угорським послом у Польщі А. Хорі заявив про підтримку угорських претензій на Підкарпаття і порадив скористатися скрутним становищем Чехословаччини.

• Два підрозділи польських диверсантів загальною кількістю 33 особи в формі чеських жандармів та цивільному одязі, озброєні автоматами, гвинтівками, двома ручними кулеметами, 42 кілограмами вибухівки, зірвали два мости біля села Нижні Верецьки на шосе до села Жденієво містечка Волівець. Було також знищено лінію зв'язку та пошту, полонено і доставлено в Польщу 20 жандармів.

9 листопада, середа

• У Хусті відбулися установчі збори Організації народної оборони "Карпатська Січ" (ОНОКС). Головним командантом став Дмитро Климпуш, його заступником – Іван Роман. На пропозицію Є. Кульчицького до статуту включено пункт, що член цієї організації може носити зброю. Команада Січі розташувалася на тодішній вул. Румунській, 1.

• У м. Левоче (ЧСР) почав діяти Верховний Суд республіки, евакуйований туди з Кошице.

• Напад угорських терористів на Косино і Холмець.

• У кодованій телеграмі посол Угорщини в Польщі пропонує міністру закордонних справ Угорщини Кальману Кані вирішити питання "Русинської області" швидко і корінним чином. Однією з формул такого рішення, на його думку, могла б бути заява про те, що "русинське населення попросило ввести в Русинську область одночасно угорські і польські війська".

• Польський аташе у Будапешті відправив у генштаб у Польщі шифровану телеграму, у якій ідеться, що для загарбання Підкарпатської Русі 12 листопада 1938 року Угорщина кине в бій армійський корпус і дві моторизовані бригади. Угорські військовики просять Польщу також надати для цього один їхній корпус. Якщо ж при цьому як протидія в боях візьме участь чеське військо, тоді буде задіяна вся угорська армія, і Угорщина проситиме Польщу підтримати її 3–4-ма польськими корпусами. Якби названа акція не здійснилася, Угорщина з 12 листопада продовжить диверсійні операції на теренах Підкарпатської Русі, в яких буде задіяно 1500 диверсантів,

просить Польщу теж з ночі 12 листопада задіяти 1000 своїх бойовиків.

10 листопада, четвер

- Офіційна передача Ужгорода і Мукачева угорським властям. Останніми залишили Ужгород Ю. Ревай, С. Росоха, Рогаль, І. Рогач.
- Статут ОНОКС затверджено Ю. Реваєм. Циркулярним листом міністр закликав місцеві органи влади співпрацювати з січовиками.
- У Хусті видано урядовий "Маніфест до Українського Народу Підкарпаття".
- Напад польських терористів на с. Вучково, Торунь і пошту в Прислопі. З українського боку загинув Іван Кость.
- Загін польських диверсантів підірвав міст на шосе Перечин – Поляна.
- Інший загін польських диверсантів підірвав залізничний міст на Воловеччині біля села Яблонево.
- Міністр закордонних справ Угорщини Кальман Каня у шифрованій телеграмі своєму послу в Польщі Андрашу Хорі повідомив, що угорський генштаб просив Польщу, щоб вона підтримала введення угорських військ на територію Карпатської України чотирма польськими дивізіями, Польща відмовилася від такої акції, але натомість пообіцяла посилити дію диверсійних загонів і утримати Румунію від нападу на Угорщину.

11 листопада, п'ятниця

- Напад двадцяти угорських терористів на с. Страбичово.
- Початок інформаційної війни проти Карпатської України. "Сьогодні почули ми з Будапешта, що в Хусті була перестрілка "рутенських повстанців" з військом, причому було аж 200 мертвих... про що ми не знаємо, бо в нас панує спокій... "Кілограм хліба в Хусті коштує 25 корон", — каже мадярський спікер, а в нас стільки хліба за 2,60 що можемо й мадярів нагодувати..." (В. Ґренджа-Донський).

12 листопада, субота

- Видано ряд розпоряджень А. Волошина – про "організацію міністерств і компетенцію в адміністративних справах", про "уділення амністії та аболіції в дисциплінарних справах професорів середніх та фахових шкіл і народних учителів", про "підчинення всіх шкіл Підкарпатської Русі Міністерству шкільництва, культу, народної освіти та судівництва", про "зміну осідків та округів судів на Підкарпатській Русі", про "заставлення платні та пенсії особам, що постали поза границями Чехословацької республіки", про "знижен-

ня цла на довіз кукурудзи в пограничних зносинах", про "знову прийняття до служби державних урядовців", про "святкування греко-католицьких (православно-греко-восточних) свят на Підкарпатській Русі".

• МЗС Німеччини отримало інформацію про підготовку Угорщини до захоплення Підкарпаття. Шеф політвідділу МЗС Е. Вьорман опрацював записку на ім'я Й. Ріббентропа, де окреслено план дій Німеччини на випадок угорської агресії: спільний німецько-італійський демарш у Будапешті та Варшаві, посилення економічної і фінансової допомоги Карпатській Україні, відкриття генконсульства у Хусті.

13–15 листопада, неділя, понеділок, вівторок

• Масові польські диверсії на Верховині.

14 листопада, понеділок

• У Хусті створено Центральну руську народну раду, яку очолили В. Караман, П. Сова і П. Федор. Вона послала до Праги меморандум з вимогою, щоб уряд Волошина змінив кабінет, який би очолив Е. Бачинський і до якого б входили депутат Павло Коссей і колишній губернатор Августин Штефан.

• Міністерство юстиції в Хусті отримало від управляючого Пежанського листа, в якому той повідомляв, що Крайовий суд перебрався з Ужгорода до В. Березного, туди ж прибула Державна прокуратура, очолювана Тарасевичем. Ужгородський суд був евакуйований частково до Анталовців, де діяв під керівництвом Євгена Петрецького, а частково – до В. Березного. Всього з Ужгорода "було привезено 9 залізничних вагонів судового маєтку".

• Рішення Президії Ради міністрів Підкарпатської Русі про створення служби безпеки. Додатковим розпорядженням ця служба виводилася із структури міністерства внутрішніх справ і підпорядковувалася напряму голові уряду.

• Командант Карпатської Січі направив у Міністерство внутрішніх справ Підкарпатської Русі лист про дозвіл на проведення акції під назвою "Збірка на оборону держави", а також інший лист з проханням дозволити Карпатській Січі користуватися майном "Цивільної Протилетунської Оборони".

15 листопада, вівторок

• Уряд Підкарпатської Русі оголосив українську мову державною на всій території автономії.

• У Хусті створено управління поліції.

• Хустським урядом заборонено "Русский Национальный Совет".

• М. Горті намагається переконати німецького посла О. Ердмансдорфа у необхідності окупації Угорщиною всього Підкарпаття.

16 листопада, середа

- Віце-губернатор Підкарпатської Русі і начальник її Крайового уряду О. Бескид звернувся до МВС автономного уряду в Хусті з пропозицією, "аби влада Підкарпатської Русі" розпустила крайове заступництво і його комітет (адміністративні органи, які діяли в рамках адміністративної реформи 1927 р. в ЧСР).
- Міністр внутрішніх справ автономного уряду Е. Бачинський приступив до виконання своїх обов'язків, підписав розпорядження про реорганізацію свого відомства і утворення у ньому чотирьох відділів.
- На світанку бій з польськими терористами на Чорній Ріці біля с. Синевир. "В Синевирській Чорній Ріці давали собі польські терористи сигнали електричними ліхтарями. Більший відділ наших оборонців границь розпочав перестрілку, що тривала до ранку. Диверсанти мали п'ятьох убитих, але всі трупи відволочили з собою. Як видно, напад терористів був задуманий поздовж цілого пограниччя, бо тієї самої ночі відбулась і у Прислопі страшна боротьба. Наші добре скрилися в одній селянській хаті і біля хати, та відбивали напад терористів, головно ручними гранатами. Надрано побачили прекрасний вислід: чотири вбиті польські терористи; з наших ніхто не був навіть зранений. Терористи озброїлись не лише наймодернішими "мавзерками" та набоями, але при них знайдено також масу летючок, що розкидали ночами серед населення" (В. Ґренджа-Донський).
- У Чопі побито 79-річного батька Андрія Ворона, який після побоїв помер.
- Угорщина вислала до Волошина "надійних людей", щоб схилити його оголосити маніфест щодо приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини.
- "До Хуста приїхав секретар Фенцика, професор Фаринич. Цікаво, що проти нього виданий стежний лист, а він собі нічого з того не робить... Його органи безпеки арештували. Фаринич довго у в'язниці не задержався: переночував одну ніч і другого дня вибрехався, його пустили. Але в канцелярії мусів підписати зобов'язання, що на Карпатську Україну більше не повернеться" (В. Ґренджа-Донський).
- У ніч з 16-го на 17-те загін польських диверсантів розкидав листівки на Волівеччині.

17 листопада, четвер

- Українська Народна Рада видала маніфест "Український народе Підкарпаття!", де в десяти пунктах викладено програму дій нового уряду.
- Українська Народна Рада надіслала телеграму до чехословацького прем'єра Яна Сирови з проханням змінити крайову назву з Підкарпатської Русі на Карпатську Україну.

• Ю. Ревай подав до парламенту ЧСР свій проект конституційного закону для автономного краю, виступив з цього приводу по радіо.

• Напад тридцяти угорських терористів на с. Страбичово.

• М. Козьма записав в особистий щоденник: "20-го вночі русинська область все ж буде нашою".

• Наказ начальника урядової канцелярії М. Лацанича про всеохопне ознайомлення населення з рішенням уряду про "виплачення нагороди за зловлення чужих терористів".

• Отець Діонісій Няраді, призначений єпископом Карпатської України, виїхав з Риму до Хуста.

• Українська Народна Рада направила Президенту Чехословаччини телеграму про назву краю – Карпатська Україна: "Є неспірним, що наш народ є народом українським, а не руським, то є великоруським. Тому назва Підкарпатська Русь не відповідає дійсності. Українська Народна Рада, яка проголосила р. 1919 прилучення нашого народу до республіки як народня репрезентантка українського населення в інтересі консолідації та спокійного розвитку цього краю домагається, щоб в новій Конституції була ужита урядова назва цього краю: Карпатська Україна. Тим буде нещасне язикове питання раз на все вирішене. Домагаємося того й тому, бо під плащем русскости провадилася і провадиться протидержавна чинність та мадярська іридента".

• У ніч з 17-го на 18-те загін польських терористів знищив чеський пост поруч зі станцією Щербин. Інший подібний бойовий загін в той час, маючи завдання підірвати міст на південь від села Нижні Верецьки, вбив 3 чехів і, втративши 1 вбитого і 1 пораненого, повернувся до Польщі.

18 листопада, п'ятниця

• Урядове розпорядження про організацію концентраційного табору на горі Думен під Раховом. Пізніше один із в'язнів цього табору, тоді затятий русофіл, згадував: "Жили ми дружно, годували нас майже досита, даючи тричі на день теплу страву. На роботу виганяли рідко. Хіба за потребою для прочищування від снігу шосейної дороги. А в бараці, аби вбивати час, грали в карти і час від часу затягували: "Сижу за решеткой в темнице сырой..."(Ф. Іванчов).

• Уряд Волошина відвідала американо-українська делегація.

• Напад польських терористів на станції уздовж залізниці Воловець – Гукливий – Скотарське – Бескид. Вбито кілька терористів на чолі з їхнім командиром капітаном бароном Подманицьким.

• Угорський уряд закінчив приготування для окупації усього Підкарпаття. Міністерська рада прийняла рішення здійснити окупацію в ніч з 19 на 20 листопада. Мобілізовано 6-й армійський корпус

(дебреценський), війська вторгнення зосереджено в районі Кошиць, Ужгорода, Мукачева.

• Німецький уряд доручив О. Ердмансдорфу проінформувати угорський уряд, що Берлін вважає задуману окупацію небезпечним і невчасним кроком.

• В. Ґренджа-Донський занотовує у щоденнику: "З Галичини стихійно переходять молоді люди, переважно селянські хлопці. Це спричинює урядові велику журбу, бо просто нема їх де помістити. Пишемо галицьким редакціям, щоб опублікували пересторогу. З одної сторони завдає ця масова еміграція труднощі нашій владі, — яка інакше ставиться до наших галицьких братів надзвичайно прихильно, — а з другої сторони наражаються ці втікачі на небезпеку, бо чеська жандармерія переловлює, і просто без нащого відома, в кращому випадку, відсилає назад. Були й такі випадки, що передають їх полякам, а ті втікачів карають дуже тяжко. Проти цього ми в Національній Раді виступили дуже гостро, і вимагаємо віддалення чеської жандармерії та передання її в українські руки. Польське радіо знову голосить про якісь бунти, про якісь пожари на Березнянщині, де мали вигоріти цілі села... говорить про неспокої в Перечинщині, але все брехня".

Ніч з 18 на 19 листопада

• Напад польських терористів на Нижні Верецьки. "...На фінансовій та жандармській станції не спали (до того було й кілька наших хлопців, що краще дбають про оборону рідного краю, як чехи...). Почалась гостра перестрілка, і сторожі відбили бандитів. Терористи залишили одного мертвого, а кількох ранених забрали з собою" (В. Ґренджа-Донський).

19 листопада, субота

• Перед світанком напад кількох десятків польських терористів на с. Нижні Верецьки. Польська спецгрупа ексгумувала похованого у Скотарському капітана-терориста Подманицького, винесла тіло через перевал до Лавочного, де на них чекав спеціальний поїзд.

• У Хусті Українська Центральна Рада видала "Маніфест до українського народу".

• Телеграма шефа політичного відділу МЗС Німеччини Е. Вьормана до німецького посольства в Празі з вимогою "проявити стриманість у словацькому й карпато-українському питанні. З цієї причини пресі були дані інструкції нічого не публікувати про події в Карпатській Україні. Крім того, питання про створення генерального консульства в Хусті відкладається. Виходячи з цього, однаково небажано в даний момент як втручатися в питання назви "Карпатська Україна", так і ставитися однаковим чином до Карпатської України і до Словаччини".

• Угорський посол в Римі Л. Сабо проінформував Б. Муссоліні про підготоване вторгнення на Підкарпаття, той пообіцяв допомогу.

20 листопада, неділя

• Спроба гортіївської Угорщини загарбати усю Карпатську Україну зірвалася через те, що не була підтримана А. Гітлером (і як наслідок цього – через саботаж германофільських офіцерів угорського генштабу). Позицію німецьких властей передано угорським властям Й. Ріббентропом через Б. Муссоліні: "Угорщина зіграє нерозважливу гру, якщо вона тепер пішла б на військову інтервенцію. Результат чехословацько-угорського конфлікту з невідворотними наслідками сьогодні важко передбачити. Можливо, що й Німеччина була б змушена інтервеніювати".

• Польське інформагентство ПАТ передало дезінформацію: "Карпатська Україна перебуває напередодні перевороту. Частина Української Народної Ради в Хусті звернулася до угорського уряду, щоб покласти край пануючому хаосові і теророві. Угорський уряд ще не прийняв відповідного рішення. Розвиток подій у Карпатській Україні досягнув такого напруження, що сусідні держави не можуть спокійно та байдуже на це дивитися. Уряд Волошина, втративши всякий авторитет, не може дати собі ради з пануючим в краї хаосом".

21 листопада, понеділок

• Німецька нота міністру закордонних справ Угорщини Кальману Кані про неможливість надання допомоги і застереження Угорщини щодо окупації Карпатської України, бо в такім разі на Угорщину ляже вся відповідальність за порушення умов Віденського арбітражу.

• Італійська нота міністру закордонних справ Угорщини Кальману Кані про неможливість надання воєнної допомоги Угорщині для окупації нею Карпатської України.

• Заплановане на день св. Міклоша загарбання Карпатської України гортіївською Угорщиною відкладено.

• Українська Народна Рада спростувала, що нібито вона зверталася до Угорщини з проханням прилучити до неї Карпатську Україну: "Мадярські офіційні кола послуговувалися способом підводу та містифікації... Закликаємо усіх людей доброї волі не вірити наскрізь брехливим і ганебним наклепам мадярської пропаганди".

• Напад угорських терористів на с. Мале Давидково.

• До Хуста прибув радник німецького посольства у Празі Гофман, котрий пізніше стане німецьким консулом у Карпатській Україні.

• Православний архієпископ Савватій (Врабец) прибув на святкування храму церкви Святого Михайла в с. Копашнево на Хуст-

щині. У присутності біля 5 тис. селян з навколишніх сіл та 10 священиків архієпископ Савватій (Врабец) закликав молитися за "Богохраниму Карпатську Україну та її правительство".

22 листопада, вівторок

- Національні Збори ЧСР внесли до Конституції ЧСР поправку у формі Конституційного закону про автономію Підкарпатської Русі, для якої передбачено свій уряд і сойм. У промові міністра автономного уряду Підкарпатської Русі Юліана Ревая, виголошеній у Празі по радіо у зв'язку з прийняттям закону, зокрема зазначено: "Не хотів я, щоб нас хтось хрестив, я хотів, щоб ми самі охрестилися... щоб між нами хтось посередничав"
- Річний ярмарок у Хусті.
- Біля с. Шаланки застрелено двох угорських терористів, озброєних кулеметом і автоматичним пістолетом.
- Меморандум МЗС Угорщини, згідно з яким Угорщина готова до співробітництва з Німеччиною, вступу до Антикомінтернівського пакту і виходу з Ліги націй.

23 листопада, середа

- А. Волошин прийняв православного архиєпископа Саватія, "розмова з яким тривала 40 хвилин і торкалася справ православної церкви на Карпатській Україні. Архієпископ Савватій після розмови з прем'єром прийняв редактора "Нової свободи" і висловив велике задоволення, що прем'єр з повним зрозумінням і прихильністю ставиться до потреб православної церкви на Карпатській Україні" ("Нова Свобода" від 27 листопада 1938 р.).
- Члени Синодального комітету, що був створений для керівництва священиками-савватіївцями, Яків Зозуля, Михайло Бойко та священик Михайло Кенез подали прохання до влади Карпатської України про визнання константинопольської юрисдикції та затвердження нових тимчасових статутів української православної церкви. До прохання додавався тимчасовий статут, підписаний вище названими особами. Згідно статуту планувалося реорганізувати українську православну церкву в "Українську Православну Митрополію" на основі томосу патріарха Мелетія (Метаксакис) від 6 березня 1923 р. Церква мала перебувати в канонічному єднанні з Константинополем. Українська православна митрополія в Карпатській Україні повинна була стати частиною чехословацької архієпископії, з якою підтримувати зв'язок через митрополита, який повинен був обиратися на свою посаду досмертно.
- Група закордонних журналістів разом з німецьким консулом Г. Гофманом відвідала села Вучкове, Присліп, Торунь, Синевирську Поляну, що найбільше постраждали від терористів. "Заграничні кореспонденти поїхали на Волівщину, щоб наочно переконатися

про вандальні вчинки польських терористів. На власні очі побачити розбиті мости, станції жандармської та пограничної сторожі, розбиті школи та інші державні будинки. Вічкове, Торунь, Присліп, Синевирська Поляна... ось стації польських нападів. Вечором повертаються. Довідуюся, що й німецький консул Гофман усе оглянув, сфотографував не тільки місця нападів, але і речі та зброю терористів, яку залишили на місцях. Думаємо, що після цього Польща не буде відхрещуватися від своїх терористів, а коли й буде, то принайменше того культурний світ не повірить. Населення всюди щиро вітало спонтанними маніфестаціями. Д-р Гофман міг переконатися, що терористичні напади населення не здеморалізували... Той сам Торунь, де перед двадцятьма роками на шибеницях вішали мадяри наших людей, Торунь, який є центром злочинних польських бандитських нападів, є вірним своєму урядові, його не підбурили, не здезорієнтували, – навпаки... А поляки вміють підходити: то раз видаються за українців, то раз за "русинів", що хочуть злуки з мадярами, а вже й "рутенські повстанці" вони! У Стакчині зловлено вісімнадцять терористів: з них більш як половина вміє по-українськи... В Синевирській Поляні вбили нашого лісника Катеринюка, і біля вбитого бандити лишили напис: "Нехай живе Україна..." (В. Ґренджа-Донський).

• У Хусті побував співробітник німецького посольства у Румунії М. Мушинський, а також прес-аташе німецького посольства у Празі Г. Гофман і співробітник того ж посольства М. Шуберт. Останні пробули тут чотири дні, на їх честь влаштовувалися урочисті прийоми. У телеграмі, яку Г. Гофман відправив до свого МЗС за результатами поїздки, зроблено висновок: "Карпатська Україна, особливо при іноземній допомозі, здатна до розвитку". Гофман уніс ряд конкретних пропозицій про німецьку тактику щодо Карпатської України.

• Нота МЗС ЧСР до урядів Німеччини, Італії, Великобританії і Франції з приводу безперервної угорсько-польської кампанії проти Карпатської України.

• Угорський уряд Імреді пішов у відставку. Міністерство закордонних справ замість К. Кані очолив германофіл граф І. Чакі.

• Польський генеральний штаб розробив план нової диверсійної акції на теренах Підкарпатської Русі.

24 листопада, четвер

• Парламент ЧСР узаконив автономію Підкарпатської Русі – в першому читанні 147 голосами проти 23, в другому читанні 146 проти 23.

25 листопада, п'ятниця

• Розпорядження уряду Карпатської України про "запровадження на її території державної української (малоруської) мови".

• Розпорядження Міністерства культу, шкіл і народної освіти про мову навчання в школах Підкарпатської Русі.

• Напад угорських терористів на с. Хлумець під Ужгородом та с. Ракошино.

• "Італійський журналіст Гуйдо Тонеллі, співробітник торінського часопису "Штампа", приїхав до Хуста і приніс із собою дві валізи харчів. В Будапешті йому сказано, що тут помре з голоду. Як побачив повні крамниці товарів за дешеві ціни, то обурився на мадярів. Журналіста прийняв наш прем'єр-міністр і розмовляв з ним досить довго" (В. Ґренджа-Донський).

26 листопада, субота

• Відкриття театру "Нова сцена" у Хусті виставою "Запорожець за Дунаєм" у присутності А. Волошина та інших урядовців.

• Православний єпископ Володимир (Раїч) переїхав з Мукачева до Хуста, де поселився в будинку по вул. Великій Кіреській, біля православної церкви. В Мукачеві він залишив свого адміністратора – ігумена Аверкія (Таушев), під керівництвом якого перебувала Архієрейська резиденція і єпархіальне майно та номінально всі приходи й монастирі на окупованих територіях.

• Відставка уряду в Угорщині, оголошення про демобілізацію армії.

27 листопада, неділя

• Повідомлення газети "Нова Свобода": "Влада Німеччини сьогодні вислала ноти мадярській і польській владам, у яких протестує проти висилання терористів польським генеральним штабом з Осмолоди на Карпатську Україну".

• Фламандська газета "Нювсбладед" (м. Утрехт) подала статтю "Доволі брехні" зі спростуванням чуток, ніби А. Волошин смертельно поранений та іншої дезінформації.

28 листопада, понеділок

• А. Волошин прийняв нового єпископа православної церкви В. Раїча з Мукачева, який "зложив прем'єрові заяву лояльності до Карпато-Української держави та її влади".

• До Хуста прибули фільмарі з "Актуаліта", відзнято кінохроніку.

• О 14-й годині у Хусті похорони чиновника Йосифа Горта, вбитого польськими терористами у Синевирській Поляні.

• Легаційний секретар Г. Гофман, повернувшись з Хуста, інформував німецьке посольство у Празі, що "в Карпатській Україні панує цілковитий спокій, за винятком нападів польських терористів на північних кордонах. Карпатська Січ знаходиться лише в початковій фазі розвитку і ще не має зброї. Відповідальні чеські політики не хотіли б бачити Січ озброєною.

Мораль у національно свідомих українців висока. Вони бачать в Німеччині сильного союзника, який допоможе розв'язати їхні домашні проблеми. Плебісцит за об'єднання Карпатської України з Угорщиною тепер мав би дуже малий успіх. Карпатська Україна є життєздатною, головне, якщо закордонна допомога буде достатньою для перебудови".

Ніч з 27 на 28 листопада

• Напад польських терористів на Присліп. "Поготівля Оборони Держави, що зорганізована з жандармів, фінансів і війська, і цей напад відбила і вони подалися в напрям "Чорної Рипи". Над вічківським мостом замітили більшу стежу польських терористів, але не відважились напасти на сторожу" (В. Ґренджа-Донський).

29 листопада, вівторок

• Приїзд до Хуста греко-католицького єпископа Д. Няраді (з Ватикану через Югославію).

• Єпархіальне православне управління у Хусті просило уряд в Хусті виплатити єпископу Володимиру (Раїчу) особисту дотацію за вересень-грудень 1938 р., вказуючи, що до кінця серпня 1938 р. платню отримував єпископ Дамаскин (Грданичка).

30 листопада, середа

• Відставка чеського прем'єра генерала Я. Сирови. Чехословацький парламент обрав новим президентом ЧСР Еміля Гаху. А. Волошин не був присутнім на виборах через хворобу.

• Команда Карпатської Січі утворила 9 військових округ: Березний, Волове, Свалява, Іршава, Перечин, Рахів, Тячів, Середнє, Хуст.

• "Нова Свобода" опублікувала листа митрополита А. Шептицького до отця прем'єра А. Волошина: "Уважаємо премудрим зарядженням Божого Провидіння, що Вас вибрано на провідника народові Закарпаття... Зо страхом Господнім і встримуючи нераз віддих, слідимо за кожним Вашим кроком, свідомі небезпек, якими Ви з усіх сторін оточені, і безконечно важкого Вашого завдання".

1 грудня, четвер

• Новообраний Національними Зборами ЧСР президент Е. Гаха затвердив центральний уряд Берана та уряд Підкарпатської Русі у складі А. Волошина і Ю. Ревая.

2 грудня, п'ятниця

• Маніфестація у Хусті з приводу перезатвердження крайового уряду. А.Волошин виступив з промовою, в якій, зокрема, заявив: "Українська інтелігенція має перед собою велике завдання: навчити наш народ, щоб він піднісся на високий ступінь культури. Ще цісар Йосиф II сказав: "Коли народ від мене не захоче навчитись

чогось мудрого, корисного для нього, то я його примушу..." Може, й нам прийдеться користатися таким приневоленням, але це робитимемо в інтересі самого народу, щоб очистити його хату від нечистоти і бруду".

• Розпорядження автономного уряду про перевірку імігрантів.

4 грудня, неділя

• Перший з'їзд "Карпатської Січі" у Хусті, у Слов'янському домі. Тут вперше січовики з'явилися у січових одностроях. З'їзд затвердив ідейні й організаційні основи та завдання Карпатської Січі. Його відкрив головний комендант Січі Д. Климпуш. С. Росоха виголосив ідеологічну промову, а адвокат Ю. Шпилька – організаційні основи. По цьому І. Рогач оголосив декларацію, й усі присутні, повторюючи за ним, склали урочисту присягу.

• Греко-католицький єпископ Д. Няраді провів першу службу Божу в Хусті, проголосивши здравицю "за самостійну Карпатську Україну, за її народ, за владу і за її добро – щоб були всі заодно!"

• Ю. Ревай, перебуваючи у Празі, дав інтерв'ю Німецькому Інформаційному Бюро.

6 грудня, вівторок

• Напад угорських терористів на с. Богдан, польських – на Вучкове.

• У Хусті засновано комітет для утікачів з Угорщини, яких налічувалося близько 600.

• В. Ґренджа-Донський занотовує у щоденнику: "Від евакуації дотепер Хуст відвідало 24 журналісти, з того 12 німців, один швейцарець, два французи, один американець, чотири англійці, два італійці і два румуни. Злостимося на італійців — пишуть брехливо, неможливим тоном. Видно, що роблять це за мадярським підшептом. Італія відкрито підтримує мадярів, це видно з кожного її кроку, не тільки при віденському арбітражі, але і з голосів її преси".

• Німецько-французька декларація про ненапад.

• Повноважний представник СРСР у Великобританії І. Майський інформує Москву про свою розмову з Д. Ллойд Джорджем: "План Гітлера полягає у тому, щоб забрати "коридор" і Сілезію, відторгнути від Польщі її українську частину та приєднати її до Закарпатської України й створити з цих двох частин васальну Українську державу на зразок Чехословаччини. Такою є найближча мета. У більш далекому майбутньому, можливо, Гітлер думає здійснити акцію проти Радянської України, але в даний момент він на це не осмілиться".

7 грудня, середа

• У Берліні Ю. Ревай (запрошений туди за посередництва колишнього члена Директорії А.Макаренка) підписав зі статс-секре-

тарем МЗС Німеччини в особливих справах В. Кепплером угоду про поставки з Карпатської України до Німеччини лісу, молокопродуктів, шкіри, хутра, вовни і вина, а також угоду з німецьким товариством з практичного використання надр "Гезельшафт" про пошуки і видобування мінеральних копалин у Карпатській Україні. Німечина обіцяла надати одноразову фінансову допомогу Карпатській Україні у сумі 100 000 марок. Також планувалося прокладання автостради Берлін – Бухарест через територію Карпатської України.

- Тридцять угорських терористів з Ужгорода напали на с. Довге.
- У Хусті розвішано плакати художника Михайла Михалевича (чотири репродукції див.: Ґренджа-Донський В. Твори. – Т. 8. – С. 98–100).
- До Хуста прибув український письменник і журналіст Улас Самчук.

8 грудня, четвер

- Ряд карпато-українських прикордонних пунктів обстріляно з території Угорщини.
- Лондонська газета "Дейлі експрес" повідомила про "численні арешти серед вищих офіцерів-українців радянської армії". На початку грудня заарештовано 63 офіцерів, у тому числі трьох генералів – Тарасинського, Тисянку і Михайлова.
- Повноважний представник СРСР у Франції інформує Москву "про серйозність приготувань і намірів Німеччини щодо України".
- У Лондоні головний радник МЗС Англії Р. Вансіттарт повідомляє радянському послу І. Майському, що в міністерстві "дуже популярна концепція, згідно з якою найближчий удар Гітлера буде на схід, зокрема проти Радянської України".

9 грудня, п'ятниця

- Президія Верховного суду ЧСР у м. Левоче прийняла рішення про структуру окружних судів, переміщених з переданих Угорщині територій Словаччини і Підкарпатської Русі. Для останньої визначено три окружні суди: у В. Березному, Н. Верецьках й Іршаві. Як вищі інстанції для них створено два крайові суди: у В. Березному і Хусті.
- У Варшаві українська парламентська репрезентація, очолювана В. Мудриком, подала на розгляд польського сейму "Проект конституційного закону Галицько-Волинської землі" про національно-територіальну автономію.

10 грудня, субота

- При Карпатській Січі створено жіночу організацію на чолі з п.п. Тисовською і Химинець.
- Напад угорських терористів на с. Довге.

12 грудня, понеділок

- А. Волошин виїхав до Праги на засідання федерального уряду.
- Напад угорських терористів на с. Горяни.
- Напередодні вночі у Дравцях, що відійшли до Угорщини вивішено синьо-жовті прапори. "Хлопці вивісили українські синьо-жовті прапори. Вивісили їх на високій тополі так, що мадяри мусили вивезти аж пожарну сторожу з Унгвара, щоб могли зібрати. Але і так вони маяли до полудня, бо не знайшлося нікого, хто б виліз так високо на тополі... Мадяри поздирали наші написи і завели мадярські. Хлопці розбивають щоночі мадярські таблиці".

13 грудня, вівторок

- Напад шести угорських терористів на села Вербовець і Олешник.
- Напад угорських терористів на Чорний Потік.
- Помер Микола Аркас.
- Розпорядження Міністерства внутрішніх справ Підкарпатської Русі про виготовлення публічних написів на крамницях, банках, публічних інституціях тощо українською мовою.

14 грудня, середа

- У Хусті відбулися установчі збори товариства "Українське фільмове мистецтво". Обрано провід: Ф. Агій, Ф. Іванецький, Н. Балицька, М. Никоряк, А. Мальницький, С. Росоха, М. Чирський, М. Михалевич, Д. Левицький.

15 грудня, четвер

- В. Горбачевський, М. Різдофер, А. Бора, В. Сухомлинов–Золотницький, О. Приходько, О. Полянський запропонували створити товариство інтелектуалів Карпатської України, яке мало "зосередити, скоординувати та раціонально використати свої сили для всестороннього розроблення проблем, що стоять на порядку денному українського державного будівництва".
- Відвідини Хуста японським дипломатом у супроводі Р. Ярого, Ю. Химинця і М. Химинець.
- Французький посол у Берліні Р. Кулондр повідомив своє МЗС: "Що ж стосується України, то ось уже майже десять днів весь націоналістичний апарат говорить про неї. Дослідницький центр Розенберга, відомство доктора Геббельса, організація "Ост-Європа", очолювана колишнім міністром Курціусом, друге бюро старано вивчають це питання. Шляхи і засоби, здається, ще не опрацьовані, але сама мета уявляється вже визначеною – створити Велику Україну, яка б стала житницею Німеччини. Але для цього треба зламати Румунію, переконати Польщу, відібрати частину СРСР; німецький динамізм не зупиняється ані перед жодною з цих проблем, і у військових колах вже говорять про похід до Кавказу на Баку... В ото-

ченні Гітлера думають про таку операцію, яка повторила б у більш широких масштабах операцію у Судетах: проведення у Польщі, Румунії та СРСР пропаганди за надання незалежності Україні, у сприятливий момент дипломатична підтримка та акція з боку місцевих добровольчих загонів. І центром руху стане Закарпатська Україна". Протягом останніх чотирьох місяців 1938 р. в англійських газетах і журналах з'явилося понад 900 статей і заміток на українські теми. Аналогічна картина спостерігалася й у Франції. Лише у грудні 1938 р. в Парижі та багатьох провінційних містах було опубліковано понад 300 великих газетних і журнальних статей про Україну. Західна преса подавала "українські" плани Німеччини як вирішену справу.

Друга половина грудня

- Приїзд до Хуста експедиції німецьких геологів на чолі з Цізарем для вивчення надр.

16 грудня, п'ятниця

- Федеральний закон 328/29–38 про адміністративно-державний устрій Підкарпатської Русі. У населених пунктах замість раніше обраних народом громадських Рад, старост, комісій встановлюється одноосібна влада "урядового комісара, якому принадлежить засадниче самостійне виконування прав старости села, при цьому правительственний комісар не є зв'язаний з рішенням дорадчої комісії" .
- Польський посол у Празі передав до МЗС ЧСР протест, яким звертається увага, нібито на території ЧСР відбуваються події, що можуть зашкодити взаєминам між Польщею та ЧСР.

17 грудня, субота

- А.Волошин і Ю.Ревай виїхали до Праги на засідання федерального уряду.
- Німецький генштаб вніс додаткові зміни до плану окупації Чехословаччини "Грюн".
- Радянський посол у Празі передав урядові ЧСР протест з приводу останніх подій у ЧСР.
- У газеті французьких військових кіл "Франс-мілітер" видрукувана стаття генерала Кюльмана "Україна", підкреслюється, що після розв'язання Гітлером чехословацької проблеми, "напевне, постане проблема російської України, як одна з тих проблем, які завершують Дранг нах Остен".
- Напад угорських терористів на с. Довге.

18 грудня, неділя

- У Хусті відбулися установчі збори українського музичного товариства "Кобза" (голова – Ю. Гутник, секретар – З. Кульчицький, адміністратор – В. Яким).

• У Хусті вийшло єдине число газети "Народня Воля" — "двотижневого часопису українського селянства й робітництва" (додатку до "Наступу").

• Єпископ Д. Няраді відвідав Перечин, де "закликав вірників стояти певно при вірі, що [в цьому] тільки у певній вірі наше спасіння й успіх нашого відродження та кращої майбутності нашого народу та державного визволення" ("Нова Свобода" від 21 грудня 1938 р.).

• Львівська газета "Нове Село" повідомляє про масові політичні арешти на Радянській Україні.

• Відбулися вибори до Сойму Словаччини. 98 відсотків голосів одержали проурядові кандидати.

19 грудня, понеділок

• Циркуляр МЗС Польщі до своїх посольств за рубежем: "Політичні події останніх місяців свідчать про активізацію української проблеми на міжнародній арені".

• Нарком закордонних справ СРСР М. Литвинов у розмові з тимчасовим повіреним у справах Франції в СРСР Ж. Пайяром поставив під сумнів реальність планів Німеччини щодо Великої України: "Можливо, що ми маємо справу з пропагандистською диверсією, мета якої приспати і заспокоїти Англію і Францію і під цим прикриттям підготувати новий сюрприз для них".

21 грудня, середа

• Августина Волошина відвідали сербський митрополит Йосиф (Цвієвич), єпископ Володимир (Раїч) та архімандрит Олексій (Кабалюк). Делегація передала вітання від сербського патріарха Гавриїла (Дожич), і митрополит Йосиф від імені Священного Синоду РПЦ запевнив Августина Волошина, що православна церква буде лояльною до влади Карпатської України і не буде втручатися у внутрішні національні справи автономного уряду.

• Цілонічна перестрілка з угорськими терористами у Радванському лісі.

22 грудня, четвер

Православний єпископ Володимир (Раїч) звернувся до міністерства культів і народної освіти в Празі. У листі він вказував на необхідність перенесення єпископської резиденції. Її з Мукачева потрібно перенести до Хуста, у зв'язку зі зміною політичної ситуації. Єпископ просив міністерство надати єпархіальному управлінню субвенцію в розмірі 800 тис. крон для купівлі земельної ділянки та будівництва будинків для єпископської резиденції, єпархіального управління, богословської семінарії.

• Надзвичайне засідання Сенату Українського Вільного Університету в Празі обговорило справу створення Державного Університету в Карпатській Україні.

23 грудня, п'ятниця

• Розпорядження Міністерства культу, шкіл, народної освіти про вживання на державній службі української літературної мови.

• У Празі створено Державну Господарську Раду у складі 65 чоловік, в тому числі п'ятьох представників Карпатської України – В. Тегзи, С. Клочурака, Л. Романюка, М. Баботи, В. Шандора.

• Празький уряд розпустив усі політичні партії Підкарпатської Русі.

• Напад угорських терористів на с. Горяни.

24 грудня, субота

• У Хусті вийшло перше число журналу "Говерля".

• Театр "Нова Сцена" почав гастрольний тур по селах і містечках Карпатської України.

• Напад угорських терористів на с. Барвінкош.

• У Рава-Руській депутат польського сейму українець Р. Перфецький, виступаючи перед активістами УНДО, висловив переконання, що незабаром настане визволення українського народу, "якщо Німеччина не відмовиться від своїх намірів, а Італія надасть Німеччині свободу рук у цій справі".

25 грудня, неділя

• У Хусті Синодальний комітет (прихильники празького архієпископа Савватія) через газету "Нова свобода" закликав колишніх священиків та тих, які мають богословську освіту, зголоситися до комітету та вислати короткі біографії.

25–29 грудня

• Угорські літаки кілька разів перетинали повітряний простір Карпатської України.

26 грудня, понеділок

• Міністерство комунікацій, громадських робіт, здоров'я та соціальної опіки Підкарпатської Русі видало циркуляр про облік промислових підприємств на території краю. Перепис мав тривати до 5 січня 1939 р.

• У Севлюші відбулися збори Крайового Дружнього Союзу (тобто кооператорів). Союз очолив Бартоломей Балтович. До президії увійшли: Е. Бачинський, Ю. Бращайко, С. Медвідь, Ю. Комаринський, І. Гнатенко, М. Боршош, В. Могіш, М. Москаль, І. Ревай, М. Мандрик, І. Климпуш. До назірної ради увійшли: М. Марущак, І. Деак, Д. Щадей, І. Грига, В. Беркет, Співак.

• Бюлетень Пресової служби Карпатської України подав статистичні дані про населення Карпатської України та інформації про напади мадярських терористів

28 грудня, середа

• А. Волошин прийняв делегацію місцевих єврейських організацій, керівники яких заявили про свою лояльність до влади.

29 грудня, четвер

• А. Волошин здійснив візитацію Головної Команди ОНОКС і у промові після огляду та розмов між іншим зазначив: "Свободу легше здобути, та важче є закріпити й вдержати. На вас, січовики, спочиває це почесне завдання оборони незахищених кордонів Батьківщини... Ми, Українське Закарпаття, є малою віткою українського народу. МИ ЧУЄМО НЕРОЗРИВНУ СПІЛЬНОТУ З ЦІЛИМ УКРАЇНСЬКИМ НАРОДОМ, для якого я взяв тягар уряду, й для нього всі ми живемо. Я вже старий, може, Бог не дасть мені світла Воскресення Соборної України. За це ви, молоді, працюйте так, щоб я ще міг це побачити".

• У готелі "Корона" в Хусті відбулося перше пленарне засідання Синодального комітету (православних-савватіївців), на якому було присутні біля 100 осіб. Розглянуто питання: 1) розбудова церковної організації; 2) відношення до інших церков; 3) адміністративні справи; 4) бюджетні справи; 5) справи духовної освіти.

30 грудня, п'ятниця

• Розпорядження уряду Підкарпатської Русі про вживання щодо Підкарпатської Русі назви Карпатська Україна.

• Міністерство комунікацій, громадських робіт, здоров'я та соціальної опіки Підкарпатської Русі видало циркуляр про відкриття бактеріологічної лабораторії у с. Крива під Хустом.

• Бюлетень Пресової служби Карпатської України подав статистичні дані про столицю Карпатської України, інформацію про передвиборчі настрої, культурні події у Хусті.

30–31 грудня

• Група угорських терористів здійснила кілька нападів на с. Макарьово.

31 грудня, субота

• Лист наркома закордонних справ СРСР М. Литвинова до повноважного представника СРСР у Франції Я. Суріца: "Я не думаю, що Гітлер і його оточення дійсно вважають українське питання актуальною політичною проблемою. Астахов нам повідомив, що Гітлер висловив здивування у колі близьких друзів щодо цього галасу і заявив, що українське питання не буде вирішене раніше, ніж через п'ять – шість років мінімум і без війни. Навіть якщо він це не сказав, він, мабуть, так думає".

Друга половина грудня

• У Карпатській Україні працювала експедиція німецьких геологів очолювана Цізарем, яка виявила в надрах краю чимало рідкісних металів та інших копалин, що практично представляли чи не всю таблицю Менделєєва. У районі Нересниця – Ганичі виявили поклади сировини для виробництва цементу. У долині Тересви відкрили поклади мармуру. Найцінніші глини із Синевира і Воловго... На основі виявлених експедицією копалин можна було відкрити ряд нових для краю промислів. Для добування і первісної обробки (збагачення) багатьох копалин потрібно багато електрики. Тож німецькі інженери запропонували проект будівництва великої на той час електростанції між Рікою і Тереблею, використавши перепад висот між цими ріками і збудувавши тунель між ними. При тому вода буде обертати турбіну електрогенератора. За їх розрахунками, то мав бути такий потужний водоспад, якого природно не існує у всій Європі. Згідно з розрахунками, ця електростанція могла освітлювати не тільки Карпатську Україну, а й половину Румунії, всю північну Угорщину і навіть східну Словаччину.

Тоді ж у Хусті створено товариство "Карпатські електрарні", яке мало малі електростанції у Ясінях і Воловому. Завдяки цьому товариству почалася електрифікація сіл Довге, Дубове, Поляна, Неліпино, Голубине, Ракошино, Давидково.

1939 рік

1 січня, неділя

• Скасування старих чехословацьких місцевих органів влади у Карпатській Україні. Багато службовців залишилося без роботи, в тому числі 820 вчителів з ліквідованих чеських шкіл.

• Відозва Головної Команди ОНОКС до свідомого українського жіноцтва із закликом вступати до лав жіночих відділів Карпатської Січі.

• У Хусті створено "Український Пластовий Улад Карпатської України".

• Початок реорганізації угорської армії. До всіх армійських велосипедних батальйонів включено по танковому взводу (6 машин).

2 січня, понеділок

• У Хусті відбувається нарада з економічних та адміністративних питань, ініційована урядом Карпатської України.

• Напад угорських терористів на с. Барбово.

3 січня, вівторок

• Приїзд до Хуста О. Олеся. У театрі на його честь поставлено драму "Над Дніпром" (режисер Лібовецький).

• Великобичківські січовики, очолені П. Волощуком, затримали двох шпигунів – Андрія Бойду та римо-католицького священика з Румунії, які мали намір переслати до Будапешта прохання про приєднання Карпатської України до Угорщини.

4 січня, середа

• Міністерство внутрішніх справ Карпатської України видало циркуляр про складання списку виборців для виборів до Сойму Карпатської України.

• Президія Ради Міністрів Карпатської України створила правничу комісію на чолі з доктором Бращайком для опрацьовування законопроектів і вироблення української юридичної термінології.

• В. Ґренджа-Донський занотовує у щоденнику: "Відомий український режисер Деслав із Парижа надіслав нам листа, що хоче витворити фільм про Карпатську Україну. Вітаємо почин".

• Німецький посол у Лондоні Г. Діркссн повідомляє своєму МЗС про готовність представників впливових англійських кіл примиритися з майбутньою експансією Німеччини на схід, а також, що в центрі політичних дискусій в Англії перебувають українські плани Гітлера, які вважаються цілком прийнятними за умови врахування економічних інтересів Англії.

5 січня, четвер

• У Берхтесгадені А. Гітлер прийняв міністра закордонних справ Польщі Ю. Бека і заявив йому, що світова преса помилково приписує Німеччині певні плани щодо України: "У цьому відношенні Польща ані найменшою мірою не повинна боятися Німеччини. Німеччина не має жодних інтересів по той бік Карпат, і їй байдуже, що роблять там країни, зацікавлені в цих областях". Гітлер виправдовував свою політику щодо Карпатської України у зв'язку з Віденським арбітражем, давши зрозуміти, що це питання буде розв'язане у дусі польських побажань, і край увійде до складу Угорщини.

• Серед актуальних проблем розбудови Карпатської України в інтерв'ю газеті "Нова свобода" прем'єр-міністр автономного уряду Августин Волошин виокремив і такі: "Ми хочемо жити власним життям, своєю українською культурою ... У шкільництві потребуємо багато шкіл та клас, будемо наше шкільництво поширювати ... Український Університет хочемо перенести з Праги до Хуста ... Будуємо нову Карпатську Україну та її головне місто, яким правдоподібно буде Хуст .. з весни розпочнемо будувати залізничну лінію впродовж Карпатської України через Перечин, Сваляву до Хуста...".

5–6 січня

• Напад на Карпатську Україну 350 угорських терористів з Мукачева та його околиць.

6 січня, п'ятниця

• До Хуста прибув син С. Черкасенка Віктор і почав працювати в "уряді пропаганди".

• Зустріч Ю. Бека з Й. Ріббентропом, обговорення питання про співробітництво обох держав в українському питанні. Польщі запропоновано приєднатися до Антикомінтернівського пакту. Бек не дав чіткої відповіді, але зазначив, що у Польщі ще жива концепція Київського походу 1920 року.

• Завершення реорганізації угорської армії (оснащення танками).

• О 3-й ночі прикордонний інцидент поблизу Мукачева. Чотири угорські роти спробували прорватися на територію Карпатської України. "В день Святвечора біля Росвигова (під Мукачевом) мадярські терористичні банди напали на нашу прикордонну сторожу, і вона відстрілювалась. Але тому, що терористів була хмара, вмішалося і військо з обох сторін, і розпочалась формальна фронтова боротьба. Радіо голосить з Будапешта, що наші гармати розбили в Мукачеві кільканадцять домів, між ними кав'ярню "Чілаг" і міський театр. Ранених багато, мертвих десятки" (В. Ґренджа-Донський). Головна радянська газета "Правда" кваліфікувала цей інцидент як "вогнище війни у Центральній Європі".

• *З вертепом ходять козаки по Україні,*
Заллята колядками гомонить земля:
– Вітай, Месіє наш, на закарпатськім сіні,
І запануй на всю Вкраїну звідтіля!

(Зореслав "Українське різдво")

7 січня, субота

• Напад угорських терористів на с. Довге і на Підмонастир (біля Мукачева). У зв'язку з цим інцидентом празький уряд вислав до Будапешта ноту протесту, де вказав, що від початку листопада його терористи здійснили 18 великих акцій на Підкарпатті, не рахуючи дрібних.

• Львівська газета "Діло" публікує статтю Є.Пеленського "Зореслав. Талановитий сучасний поет Карпатської України".

8 січня, неділя

• У Хусті відбулися установчі збори Українсько-німецького товариства (голова – Ф. Ревай).

• Напад угорських терористів на с. Довге, кількагодинний обстріл.

10 січня, вівторок

• А. Карабелеш оприлюднив листа, яким порива є з політичним русофільством.

11 січня, середа

• Сутички між угорськими терористами і чеськими прикордонниками. Біля села Середнього угорський загін у кількості 60 осіб перейшов демаркаційну лінію, заглибився на територію Карпатської України на 1 км та атакував чеські прикордонні пости. Бій тривав 3 години, двох чеських вояків було поранено. Чеські війська атакували угорський кордон під Чорним Ардовом.

12 січня, четвер

• Заява А. Волошина про вибори до Сойму Карпатської України рівно через місяць. Усі старі політичні партії розпускаються, а нові партії мають подати списки своїх кандидатів до 22 січня.

• До Відня на екскурсію прибуло 14 старшин і підстаршин Карпатської Січі.

• До Іршави прибув гарнізон з 40 січовиків на чолі з поручиком О. Свободою.

13 січня, п'ятниця

• Створено політичну партію Українське Національне Об'єднання на чолі з Федором Реваєм.

• Головна команда Карпатської Січі звернулася до президії Ради міністрів Карпатської України з проханням виділити січовикам зброю, яка конфіскована від приватних осіб у зв'язку з незаконним її зберіганням і тимчасово перебуває в окружних урядах і судах. Команда попросила також дозволу на закупівлю зброї.

• "Нова свобода" повідомляла, що кошти на розбудову Карпатської Січі перерахували А.Волошин — 28000 крон, "Український Жіночий Союз в ЧСР" — 200, єпископ Д.Няраді — 300. У січні 1939 р. в Підкарпатському банку нараховувалося 34688 крон, висланих для розбудо́ви Карпатської Січі.

• Угорщина вступила до Антикомінтернівського пакту. Цим Німеччина негласно обумовлювала подальшу можливість окупації Угорщиною Карпатської України.

• Львівська газета "Діло" повідомляє, що в Радянській Україні введено в дію вісім нових радіостанцій на частотах чеських радіостанцій для унеможливлення ведення "антирадянської пропаганди", зокрема з Карпатської України; встановлено покарання у вигляді 20 років позбавлення волі за порушення офіційної заборони слухати закордонні передачі.

15 січня, неділя

• У Празі відбулися переговори чеської, словацької і карпатоукраїнської делегацій з німецькою делегацією про набір гастарбайтерів до Німеччини.

16 січня, понеділок

• Е. Гаха призначив третім міністром Карпатської України чеха генерала Лева Прхалу, який раніше командував дивізією на

Підкарпатті і орієнтувався на русофілів. Його дружина, російська дворянка, багато років організовувала салон для підкарпатських русофілів і мадяронів. Тому відділ пропаганди Карпатської Січі видав листівку, якою закликано до масового протесту проти нового міністра.

• Українською Центральною Національною радою організована масова маніфестація 10 тис. осіб. З балкону Січової гостиниці перед присутніми виступив голова УНР Ф.Ревай. Він зазначив, що на відміну від словаків, українці не звільнили всіх чехів з урядової служби. "Але, – наголосив він, – нашу прихильність і ввічливість взяли за слабкість і накидають нам свого міністра". Промову переривали скандовані оплески: "Хочемо українського міністра!", "Україна-українцям!", "Чехів-геть!". Виступили комендант "Карпатської Січі" І.Роман, відомий письменник і поет Ґренджа-Донський, січовик Кедголін, гуцул Климпуш та ін. Січовик Татинець прочитав присягу на вірність українському народові і Карпатській державі, яку за ним повторили всі присутні. Мітинг закінчився співом гімну "Ще не вмерла Україна".

• Призначено голову Крайової виборчої комісії П. Калинюка і його заступника М. Лацанича.

• Уряд Карпатської України видав чотири розпорядження про організацію судової справи, зокрема створення Вищого суду Карпатської України і "вищої державної прокураторії" (їх діяльність розпочиналася з 1 лютого).

• Міністерство віросповідань та освіти Карпатської України видало розпорядження вивісити портрет прем'єра А.Волошина у всіх шкільних закладах.

• У Хусті засновано Державне видавництво для друкування українською мовою урядових документів.

• Напад 60 угорських терористів на с. Барвінкош біля Ужгорода.

• У Брно при Верховному адміністративному суді створено окремий сенат для розгляду справ із питань Карпатської України. До складу сенату введено суддів-українців.

• У Львові, у видавничому кооперативі "Нове село" вийшло друге (доповнене новими даними) видання книги Е.Храпливого "Карпатська Україна в числах". Перше видання розійшлося за кілька тижнів.

• Зустріч з А. Гітлером міністра закордонних справ Угорщини І. Чакі, який від імені М. Горті заявив, що Німеччина може розраховувати на Угорщину як на "найвідданішого друга". Конкретизуючи цю фразу у розмові з Й. Ріббентропом, І. Чакі висловив готовність приєднатися до Антикомінтернівського пакту і назвав конкретний термін виходу Угорщини з Ліги націй – травень 1939 р. Також Угорщина зобов'язалася надати Гітлеру свої комунікації та виставити для бойових дій спільно з вермахтом свої війська.

16–17 січня

• У Хусті відбулося засідання урядових делегацій Карпатської України, Чехії, Словаччини і Німеччини з питання трудової еміграції карпато-українців. Німеччина погодилася прийняти на роботу 4000 закарпатців.

17 січня, вівторок

• У Хусті величезна демонстрація протесту проти призначення Л. Прхали міністром. Мітинг перед Січовою гостиницею в Хусті. З її балкона виступили Ф. Ревай, М. Бращайко, Д. Климпуш, І. Роман, І. Кедюлич. Ввечері демонстрація підійшла до урядового будинку. А. Волошин запитав з балкона, чи може після таких протестів Прхала приїхати до Карпатської України. Відповідь була: "Ні, ніколи!" А. Волошин заявив: "В моєму житті багато прикростей мені заподіяно, але такої перфидії, як тепер з іменуванням міністра-чеха, я ще не переживав".

• Мітинг ухвалив резолюцію, в якій Українська Народна Рада заявляла перед Прагою і цілим світом, а головне перед українською спільнотою, що своїх законних прав добровільно не зречеться. До Праги надіслано телеграму протесту на ім'я президента Е. Гахи, федерального прем'єра Р. Берана і Л. Прхали.

• Ясінянський відділ Карпатської Січі велично вшанував полеглих в бою під Мараморош-Сігетом у січні 1919 р. воїнів Гуцульської республіки.

• Урядова делегація Карпатської України у складі доктора Ю. Бращайка, голови УНР Ф.Ревая, Д.Німчука та інших виїхала на урочисте відкриття Словацького сейму у Братиславі. Там вони висловили усні і письмові протести до присутнього празького прем'єра Берана проти іменування генерала Прхали третім міністром Карпатської України.

18 січня, середа

• Міністерство внутрішніх справ Карпатської України публікує в "Урядовому віснику" оголошення про вибори до Першого Сойму Карпатської України.

• Масові протести проти Л. Прхали: у Бичкові 10 тис. учасників, у Тересві – 6 тис., у Рахові – 8 тис., у Квасах – 4 тис., в Ясині – 12 тис., в Богдані – 7 тис.

• У Празі зустріч карпато-української делегації з прем'єром Р. Бераном з приводу призначення Л. Прхали.

19 січня, четвер

• До Хуста прибув Л. Прхала у супроводі броньовика з кулеметами.

• З ініціативи С. Клочурака фірма чеського взуттєвого короля Яна Баті подала прохання військовому відомству Чехословаччини

про дозвіл на привласнення землі в районі Пасіки і Сваляви під будівництво великої взуттєвої фабрики. Частину потрібних Баті земель вирішила віддати фірма "Латориця".

• Інцидент іршавських січовиків з чеськими жандармами.

• Секретаріат УНО подав на реєстрацію до міністерства внутрішніх справ Карпатської України текст своєї партійної програми.

20 січня, п'ятниця

• До Хуста прибуло 80 ясінянських січовиків для охорони уряду.

• "Карпатська Січ" передала для преси комюніке про готовність стати до оборони незалежності країни

• Л. Прхала представився уряду. Його прийнято не як міністра, а лише як генерала. Увечері Прхала повернувся до Праги.

• А.Волошин підтвердив чинність нещодавнього розпорядження чехословацького уряду про заборону діяльності в Карпатській Україні всіх давніше створених політичних партій і спортивних спілок.

• Ухвалено Статут Українського Національного Об'єднання.

• У документації британського кабінету міністрів відзначено: "У грудні перспектива створення незалежної України під німецьким васалітетом широко обговорювалася у Німеччині".

21 січня, субота

• Ректор Українського Вільного університету в Празі повідомив листом міністра культу, шкіл і народної освіти в Хусті приблизний кошторис відкриття Державного Університету в Хусті.

22 січня, неділя

• Офіційний орган Українського Національного Об'єднання "Нова Свобода" помістив передову статтю, в якій поінформував про утворення Президії УНО, його склад та характер діяльності політичного об'єднання. Стверджувалося, що Президія УНО "буде відігравати в Карпатській Україні таку роль, як націонал-соціалістська партія в Німеччині, або фашистська в Італії".

• У м. Едсон (Канада, штат Альберта) відбулося віче "Лемко-Союзу", яке засудило "владу патера Волошина" і рекомендувало "приєднати Карпатську Русь до Радянської Росії".

• У Хусті багатотисячна демонстрація до Дня соборності. "Це найбільші збори, які я під цими зеленими Карпатами бачив за останнє 20-річчя. Колись просвітянські збори в Ужгороді були справді величаві, але сьогоднішні збори – рекорд!" (В. Ґренджа-Донський). Божа служба, тригодинна демонстрація, двогодинний мітинг.

• У Білках 11-тисячна українська демонстрація. Подібні соборницькі демонстрації відбулися в Сваляві, Перечині, Данилові, Бичкові, Рахові.

• В Ізі демонстрація за участю чеських жандармів на підтримку Прхали. Зіткнення між прибічниками і противниками Прхали у Драгові, Данилові, Білках, Рахові, Бичкові.

• У Королеві напад чеських жандармів на січовиків.

• Кривавий інцидент іршавських січовиків з чеськими жандармами.

• Арешт січового командира О. Свободи і ув'язнення його у Хусті до 4 лютого.

• Львівська газета "Діло" назвала двох лауреатів літературної нагороди за 1938 р. Товариства письменників і журналістів ім. І.Франка (голова журі Василь Щурат), зокрема закарпатця Івана Колоса за його збірку "Молоді мої дні".

23 січня, понеділок

• Чеські періодичні видання поінформували громадськість про арешт 20 осіб, які намагалися внести окремий список на вибори до крайового сейму. Звільнено зі служби 60 чиновників чеської національності, яких замінено представниками українських національних організацій.

• Звільнено з посади крайового коменданта жандармерії Віта за інциденти в Ізі та Королеві.

24 січня, вівторок

• Розпорядження міністерства внутрішніх справ Карпатської України, яке завершило формування структури виконавчо-розпорядчих органів влади у Карпатській Україні. Згідно з ним, окружні начальники отримали повноваження розпускати сільські громадські заступництва на чолі із старостами повсюди, "де укажеться потреба", призначивши на їх місця урядових комісарів і дорадчі комісії.

• У хустській оселі А. Волошина сформовано центральний провід УНО: "Сьогодні на помешканні прем'єра Волошина в колишній хаті Куртяка іменований провід нової партії Українського Національного Об'єднання. Прем'єр, як голова найвищого всенаціонального форуму Української Національної Ради, перечитав і видав декрети функціонерам і всі ми відтак, за словами міністра Ревая, зложили присягу до рук предсідника Національної Ради, прем'єра Волошина" (В. Ґренджа-Донський). Голова проводу УНО – Ф. Ревай, заступник – М. Тулик, генеральний секретар – А. Ворон, секретар – І. Рогач, редактор преси – В. Ґренджа-Донський, референт пропаганди – В. Комаринський, контролери – М. Бабота і М. Бандусяк; члени проводу – А. Штефан, М. Бращайко, І. Невицький, С. Росоха, Ю.Пазуханич, М. Долинай, С. Клочурак, В. Лар, Д. Німчук, М.Марущак, Д. Попович, І. Климпуш, М. Гупаловський.

25 січня, середа

• У Празі відбулася зустріч представників Карпатської України М. Баботи і В. Шандора з уповноваженим представником держсек-

ретаря Німеччини Кепплером з приводу господарського співробітництва між двома державами.

25–27 січня

• Офіційний візит Й. Ріббентропа до Польщі, в ході якого підіймалося і питання Карпатської України.

26 січня, четвер

• На спеціальній нараді у Хусті за участі міністра Ревая, міністерського референта для середніх шкіл Чаплі та підполковника Нови обговорювалися питання довійськового виховання молоді. Комендантом військового виховання карпато-української молоді призначено підполковника Нови.

• Муніципальна влада Хуста окремим розпорядженням заборонила політичні зібрання і демонстрації, носіння усіх відзнак, крім української (жовто-блакитної). Ухвалено за порушення цього розпорядження накладати штраф у розмірі 10 000 крон.

• Головна Виборча Комісія Карпатської України допустила до виборів лише один виборчий список кандидатів до Карпато-українського сейму – Українського Народного об'єднання. Другий список за технічних та правових порушень було відхилено.

• Зустріч у Варшаві міністрів закордонних справ Німеччини Й. Ріббентропа і Польщі Ю.Бека. Й. Ріббентроп прямо спитав Бека про становище польського уряду до питання Великої України і знову запропонував німецько-польську співпрацю. Але Бек у своїй відповіді обмежився тільки загальниками, вказуючи на труднощі такої співпраці з огляду на становище польської громадської думки. Бек навіть не дав ясної відповіді на питання, чи згодилась би Польща приступити до антикомінтернівського пакту.

27 січня, п'ятниця

• Міністерство внутрішніх справ Карпатської України видає циркуляр про ведення державних метрик українською мовою.

• Центральний провід УНО сформував список з 32 кандидатів у посли Сойму КарпатськоїУкраїни.

28 січня, субота

• Преса Карпатської України оприлюднила список кандидатів до Сойму, список очолили прем'єр А.Волошин та міністр Ю.Ревай. Крім видатних діячів Карпатської України до списка увійшли представники німецької, чеської і румунської національних меншин. Між кандидатами 9 селян, 5 священиків, 4 учителі, 2 лікарі, 2 інженери, 2 судді, 2 журналісти та кілька представників інших професій. "Десятки тисяч гордих синів Карпатської України, – зазначалося у відозві Українського Національного Об'єдання до виборців, – підуть однією лавою до виборчих урн під гаслом, що його написала на

своєму прапорі УНО: "Один Бог, один нарід, один національний провід!".

29 січня, неділя

- Започатковано жіночі відділи "Карпатської Січі".
- У В. Березному відбувся окружний з'їзд УНО.

30 січня, понеділок

- Програмний виступ А. Гітлера у рейхстазі, жодного випаду на СРСР і комунізм, заперечено будь-які плани Німеччини щодо Великої України. Як зауважили тоді міжнародні оглядачі, ця промова була холодним душем для західних держав.
- Ю. Ревай виїхав до Праги вирішити конфлікт навколо Л. Прхали.
- В. Комаринський висунув ідею: та громада, яка подасть не менше 98 відсотків голосів за кандидатів від УНО може вивісити на сільському уряді білий прапор.
- Бюлетень Пресової служби Карпатської України повідомляє про театр "Нова сцена", установчі збори "Організації Українських священиків греко-католиків", електрифікацію Карпатської України.
- Засідання проводу УНО. "До пізньої ночі тривало засідання УНО. Попризначували та найменували окружних провідників партії, обговорили інструкції та ухвалили правильник. Майбутнім послам попризначували округи, і послали їх кожного в свою околицю на цілі два тижні. Вороги не сплять також. Зачуваємо, що мадяри вислали на нашу територію кількасот вишколених агітаторів. Друкують неграмотні летючки в Мукачеві і перепачковують до нас ночами через кордон. У краю русотяпи та мадярони пустили вістку, що наш уряд погодився з генералом Прхалою та що він вже й урядує в одній будові з Волошином. УНО мусило аж випустити пересторогу проти провокаторів" (В. Ґренджа-Донський).

Упродовж січня

- Розпущено сільські заступництва (муніципалітети) сіл Великі Лучки, Данилово, Теребля.

1 лютого, середа

- Міністерство господарських справ Карпатської України прийняло рішення про переведення фабрики дзвонів "Акорд" з Ужгорода на територію Карпатської України.
- Німецький рейхстаг прийняв закон про створення нових консульств у ряді держав, в тому числі у Карпатській Україні.

2 лютого, четвер

- А. Волошин підписав циркуляр, яким дозволялося створення німецької партії у Карпатській Україні.

3 лютого, п'ятниця

• Ю. Ревай, повернувшись з Праги, доповів на засіданні Народної Ради, що Р. Беран заявив, нібито призначення Л. Прхали відбулося на вимогу німецького консула у Хусті Гофмана.

• Міністерство внутрішніх справ Карпатської України видало циркуляр про припинення античеської агітації на території Карпатської України.

Ніч з 3 на 4 лютого

• Січовики експропріювали зброю зі складу жандармерії у Хусті, проте швидко були викриті. "Викрадену зброю – було щось 60 крісів – мусили січовики віддати. Винних не покарав ніхто; один високопоставлений муж, недавно ще неприятель Січі, а тепер її гарячий протектор, боронив Січ, що це властиво винна жандармерія, яка не стерегла вночі складу зброї в будинку пана прем'єра... В зв'язку з тим опісля уряд змінив коменданта жандармерії, усунув полковника Віта, який домагався заведення порядку і мав конфлікти із Січчю. На його місце реактивували ще перед кільканадцятьма роками спенсіонованого сотника піхоти Ваху, надавши йому ступінь підполковника" (В.Бірчак).

4–5 лютого, субота – неділя

• На демаркаційній лінії між Карпатською Україною та Угорщиною, на відтинку Ужгород з угорської сторони обстріляно територію Карпатської України.

5 лютого, неділя

• У 54 населених пунктах Карпатської України відбулися передвиборні збори за участю кандидатів та їхніх довірених осіб.

6 лютого, понеділок

• У Хусті відбулася передвиборча конференція священиків-савватіївців, в якій взяло участь 13 священиків і 6 мирян. Конференція прийняла рішення підтримувати на виборах УНО і видала відозву "Православному народу Карпатської України"

• О. Кошиць на прохання Празького відділу Служби преси і пропаганди Карпатської України погоджується записати на грамплатівку гімн "Ще не вмерла Україна" за власним аранжуванням.

7 лютого, вівторок

• У Хусті відкрито резиденцію американо-українського товариства, очолену професором Міннесотського університету Олександром Неприцьким-Гановським, головою Організації Державного Відродження України.

8 лютого, середа

• "Нова Свобода" опублікувала звернення прем'єра А. Волошина "До всіх громадян Карпатської України!" у зв'язку з наступни-

ми виборами: "... Національно свідомий і політично зрілий народ не розбивається на партії і партійки, не роздроблює дорогу народну енергію, але старається створити Спільну Програму Творчої Співпраці всіх верств народу, підпорядкувати менш важні цілі великим політичним завданням".

- У бєлградському часописі "Політика" митрополит Йосиф (Цвієвич) стверджував, що православні мають в Карпатській Україні ті самі права що й греко-католики. "Прем'єр Волошин ставиться з політичною толерантністю до православної церкви".
- Створено Німецько-українське товариство.
- До Хуста прибув німецький консул В. Шплетштрассер.

9 лютого, четвер

- До Хуста повертається генерал Л. Прхала, але до уряду не заходить, переночовує у гарнізонному містечку.
- У Хусті відкрито німецьке консульство.
- Угорський посол у Берліні Деме Стояї проінформував чиновника МЗС Німеччини, який курирував Карпатську Україну, що "згідно з достовірною інформацією, угорський уряд очікує вибуху серйозних заворушень у Карпатській Україні під час виборів, що мають відбутися в неділю 12 лютого 1939 р., і що в такому випадку Угорщина може бути змушена вчинити інтервенцію для охорони угорського населення Карпатської України".

10 лютого, п'ятниця

- Центральна Національна Рада Карпатської України видала відозву "До всіх українців на рідних землях і в розсіянні сущих!" із проханням жертвувати до Хуста "всенародний національний даток" у розмірі піввідсотка річного доходу кожного.
- УНО опублікувало заклик до українського населення Закарпаття: "В суботу, в передвечір історичних виборів до першого Сойму Карпатської України, о пів до шостої години вечором нехай задзвонять дзвони у всіх церквах нашого краю, щоб сповістити, що наближається велике національне свято. У всіх вікнах запаліть свічки, що сповіщатимуть зустріч великого дня. На всіх горах-верхах хай запалають в той же час вогні святої волі. Від тієї хвилини належить залишити всяку тяжку роботу... Прикрасіть ваші доми синьо-жовтими прапорами... При заході сонця в суботу одягніть на себе свою найкращу одежу та зберіться на головних місцях ваших сіл і міст. Здійміть шапки з голів і слухайте звуків дзвонів. Глядіть на вогні свободи, що горітимуть на горбах на верхах ваших гір".
- У Хусті створено "Товариство боротьби з комунізмом" (голова – Ю. Перевузник, заступник – М. Долинай, секретар – Ю. Химинець).

• Бюлетень Пресової служби Карпатської України повідомляє про завдання Сойму Карпатської України.

11 лютого, субота

• Звільнення А. Бродія з ув'язнення, його зустріч з Е. Гахою і від'їзд на лікування до Татр.

• Провід УНО провів 64 публічні акції в різних населених пунктах краю. Останній день передвиборної агітації – "вершок і корона всієї передвиборної пропаганди. До міст і сіл вирушили десятки агітаторів, в тому числі державних службовців і січовиків. Вже від ранніх годин будували вітальні брами для кандидатів на послів чи для інших головних промовців. На деяких місцях ці брами виглядали дуже "парадно", звичайно окрашені тризубами і великими написами різних гасел. Вони стояли через дорогу біля площі, на якій збудовано трибуну для промовців. Також вже наперед було приготовано місце на горбку чи горі біля села, з величезним стогом сухих дров, зложених у високу піраміду, де мав вечором загоріти "вогонь свободи".

Це незабутнє свято розпочалося в суботу від полудня. Був то звичайний сірий і захмурений день. Вогкий і сирий. На долинах росив дрібний дощик, а на верховині ішов лепкавий сніг. Але незважаючи на це, з усіх вулиць і прогонів виливалися на головну вулицю хлопці і дівчата, жінки і чоловіки, старі і молоді, взаємно переганяючись з веселим сміхом і вигуками дітвори, кудись спішили. Всі спішили з розсвітленими радістю очима. Спішили під вітальну браму, щоб гідно і достойно прийняти старим українським звичаєм; хлібом і сіллю свого майбутнього представника в Першому Соймі Карпатської України або представника своєї української влади. Хоч знали, що там не будуть роздавати чоботи, як це робили колись чеські аграрники, чи може розділювати по фунтові кукурудзи, як це практикували комуністи. Також знали, що не почують там бродіївсько-фенціківських масних обіцянок "білого хліба з солониною", який мала дати Мадярщина, як теж соціалістичних балачок про світове братерство, рівність і т. д. Але спішили всі, бо знали, що тут справа іде про довір'я до своєї української влади, яка і без обіцянок нікого не скривдить і не оскорбить, але однаково пригорне і приголубить всіх...

Розпочинається віче... Сніг накриває всіх своїм білим покривалом, але промовець говорить далі; від тисячолітньої історії й високої української культури перейшов уже до багатства й краси української землі, сили й величі українського народу, значення української держави з власним законодавчим парламентом і своєю владою на чолі...

Віче, звичайно, затягалося аж до вечора. У всіх вікнах кожної хатини розсвітилися свічки, а на стінах видніли українські національні прапорці, тризуби і портрети прем'єр-міністра о. д-ра А. Волошина. На площі формувався похід: шкільна молодь і доріст Карпатської Січі наперед з прапорами й портретами А. Волошина та тризубами. За ними відділи місцевої Карпатської Січі і населення – старі й молоді, жінки і чоловіки включно з жидами – походувало чвірками на означену гору, де уставилося у відповідний спосіб біля високої піраміди сухих дров. Головний промовець... підпалював "вогонь свободи". При ньому знову відбувалися промови, переплетені співами і танцями. На деяких місцях відбувалося це на високих горах і здавалося, що полум'я "вогню свободи" сягає аж до неба і було його видно на кілька миль.

Вже було пізно вночі з 11 на 12 лютня, коли розляглися широко-далеко могутні тони українського національного гімну "Ще не вмерла Україна!"...

... В Буштині бачили ми в рядах походу кілька рядів... жидів, старих і молодих, пейсатих і бородатих, з лямпіонами, що підносили вгору руки і заєдно гукали:

– Слава Україні!

Очевидно, сенсація для закордонних журналістів величезна. Для нас – річ зрозуміла: жидів завів у ряди маніфестантів трагізм їхнього положення в Європі, зокрема в Мадярщині, де протижидівські закони з дня на день загострюються і в парі з цим віра, що в українській державі їм пощастить. Бо Карпатська Україна одинока з потрійної федерації, що донині не видала протижидівських законів" (С. Росоха).

11–12 лютого

• У Нью-Йорку відбувся Всеамериканський Карпато-руський Народний Конгрес, який засудив політику А. Волошина.

12 лютого, неділя

• О 8-й годині почалися вибори до Сойму Карпатської України. "Вибори пробігали надзвичайно гладко і спокійно, не було якоїсь неприродної нервозності, замішань чи інцидентів" (С. Росоха).

• Офіційні результати виборів:

Мали право голосу – 284. 365.

Взяли участь у голосуванні – 265. 002 або 92, 5 відсотка.

Проголосувало за УНО – 244. 922 або 92, 4 відсотка.

Проголосувало проти УНО – 17. 752 або 7, 7 відсотка.

У 187 населених пунктах піднято білі прапори на знак того, що там не менш 98 відсотків учасників виборів проголосували за УНО.

• На кордонах Карпатської України було сконцентровано угорські війська в очікуванні серйозних заворушень в окремих населених пунктах.

ТВОРЕННЯ ПЕРЕДУМОВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (13 ЛЮТОГО – 13 БЕРЕЗНЯ 1939 р.)

Ніч з 12 на 13 лютого

• У с. Дравці і Баранинці, що належали Угорщині, вивішено білі прапори на знак єдності з Карпатською Україною.

14 лютого, вівторок

• "Нова Свобода" опублікувала звернення А. Волошина:

"Солодкий мій Народе! Вже з перших вислідів голосування бачив я щирі прояви Твоєї любови до великої Нації, з котрої Ти походиш. З великою утіхою, з невимовною радістю бачу, що Ти не є вже тим приниженим рабом, тим нещасним рутеном, яким тебе колись з презирством називали чужі пани, але що ти є сином великої Нації св. Володимира Великого і Ярослава Мудрого".

16 лютого, четвер

• Розпущено сільське заступництво с. Липча.

17 лютого, п'ятниця

• Відозва А. Волошина до українського народу про національний податок для розбудови Карпатської України.

• А. Волошин видав циркуляр, адресований членам Президії Уряду Карпатської України, "щоби свої службові повинности совісно і точно виконували, щоби урядові години додержували та щоби в урядових годинах не ходили по канцеляріях і перешкоджали совісним урядникам в праці".

18–22 лютого

• У Празі відбулася міжнародна конференція у справі заключення торгового договору з Румунією. Делегацію Карпатської України очолював В. Шандор.

19 лютого, неділя

• Другий з'їзд Карпатської Січі у Хусті. На ньому представлено 6700 січовиків. Промовці вимагали передати Січі службу безпеки, поліцію, озброїти Січ. На руїнах замку встановлено величезний синьо-жовтий прапор. "Ми дивилися з міста на Гору і любувалися, як в темряві яскраво освітлений величезною ватрою там же на Горі – цей Прапор маєстатично ніби "плив" зоряним небом до нашого неминучого пробудження, нашого Ранку" (М. Михалевич).

21 лютого, вівторок

• Розпорядження уряду Карпатської України про уточнення територій судових округів.

• Міністерство культу, шкіл і народної освіти Карпатської України видає циркуляр про організацію кваліфікаційних іспитів для вчителів.

• В. Ґренджа-Донський занотовує у щоденнику: "Нарешті відомі нам цифри самостійного бюджету Карпатської України. З початком квітня переходимо на самостійну господарку. Але цифри взагалі не потішливі для нас, бо виказують величезний дефіцит. Після цього, всі прибутки карпато-українського господарення не виносять ані ста мільйонів, тоді, коли видатки перевищують триста мільйонів корон.

Правда, бюджет складали чехи в Празі, деяких прибутків з державних підприємств не зачислили, не втягнули туди деяких родів податків, але зате у витрати чехи не забули начислити Карпатській Україні аж 20 мільйонів за військові вантажні самоходи, що перевозять з Пряшева до Хуста чеський товар.".

• Розпущено сільське заступництво с. Руське Поле.

22 лютого, середа

• Повернення до Хуста Л.Прхали разом з двома фінансовими радниками.

• До Хуста прибув колишній начальник генштабу УГА генерал Курманович.

• Розпущено сільське заступництво с. Довге.

23 лютого, четвер

• Угорщина приєдналася до Антикомінтернівського пакту.

24 лютого, п'ятниця

• Міністерство для господарських справ Карпатської України видає циркуляр про ведення щомісячної статистики безробітних.

• Поїздка Ю. Ревая на Волівщину (Міжгір'я).

• Державний секретар німецької меншини у Словаччині інженер Кармазін запросив до Братислави на нараду представників карпато-українських організацій М. Тулика, І. Романа, Ю. Білея. Кармазін відверто заявив, що Словаччина проголосить самостійність, а на ізольовану Карпатську Україну нападе Угорщина, і запропонував подбати про оборону Карпатської України.

• В. Ґренджа-Донський занотовує у щоденнику: "Поволі почав цікавитись Карпатською Україною і чужий капітал. Прибуло багато підприємців із-за кордону і шукають можливості рентабельного уложення свого капіталу. Найбільше цікавиться заграниця нашим деревом, сіллю й овочами. Німці хочуть поставити фабрики на целюлозу. Також у Хусті перебувають заступники великої німецької фірми з Відня і цікавляться концесією на поставлення кілька фабрик для обробки карпато-українських овочів (яблука на мармеляду). Наміряють побудувати велику фабрику м'ясову і м'ясових консерв. Зокрема фірма "Батя" хоче поставити фабрику на вироблювання копит і дерев'яних закаблуків".

26 лютого, неділя

• "Нова Свобода" почала друкувати списки платників національного датку.

• Січовий з'їзд у Сваляві за участю 1000 січовиків.

27 лютого, понеділок

• Міністр закордонних справ Угорщини І. Чакі заявив Гітлеру, що Підкарпаття потрібне Угорщині не так для спільного кордону з Польщею, як для забезпечення Угорщини лісом.

Лютий

• У лютому Хуст відвідали представники великого концерну "Густа Саш" із Відня, які запропонували збудувати три фабрики: дві з переробки фруктів в околицях Тячева або Буштина, а під Хустом – з переробки м'яса. Упродовж 1937 року лише із Тячева було вивезено 5000 вагонів яблук, що розійшлися по всьому світу, їх переробка дала б значно вищі прибутки та робочі місця, крім того, цей проект для крайового уряду мав стратегічне значення: після Віденського арбітражу гарантами кордонів Карпатської України були Німеччина та Італія і залучення іноземного капіталу стало б додатковою гарантією того, що Німеччина виконуватиме свої зобов'язання.

• У лютому Ю. Ревай після поїздки до Праги і Берліна ініціював урядову нараду в кабінеті А. Волошина з участю С. Клочурака, братів Бращайків, М. Долиная, Ю. Перевузника і повідомив – як тільки Карпатська Україна проголосить незалежність і відокремиться від Чехословаччини, відразу ж отримає від німецького уряду десять мільйонів рейхсмарок позички. Водночас Німеччина вимагала продати фірмі Геринга "Герман Геринг Верке" фірму "Латориця" – весь маєток графа Шенборна-Бухгейма. Цей проект не було схвалено, а в разі згоди рейх готовий був не на словах, а реально підтримувати Карпатську Україну.

1 березня, середа

• Відкрито об'їзне шосе навколо Мукачева.

2 березня, четвер

• Випущено поштову марку "Карпатська Україна".

4 березня, субота

• До Берліна на економічні переговори відправилася делегація Карпатської України (голова – Ю. Ревай, члени – В. Комаринський, Л. Романюк, М. Бабота, Ю. Химинець).

• Угорщина почала підготовку наступу на Карпатську Україну. Війська знімалися з західного кордону, 12 дивізій концентрувалися на північному сході.

• Польща підтягує до карпатських перевалів 4 дивізії.

5 березня, неділя

• До Хуста приїхав кінооператор з Брно українець Роман Мишкевич, щоб відзняти відкриття Сойму Карпатської України. Він пожертвував на Карпатську Січ 5 тисяч крон.

6 березня, понеділок

• Е. Гаха реорганізував уряд Карпатської України. Головою знову призначено А. Волошина, але усунуто Ю. Ревая (замість нього призначено С. Клочурака), третім міністром знов затверджено Л. Прхалу, причому йому надано ключові міністерства внутрішніх справ, фінансів і комунікацій.

• А. Гітлер прийняв остаточне рішення про ліквідацію ЧСР.

• Уряд Карпатської України прийняв рішення про виготовлення 10 тисяч закордонних паспортів (в розрахунку на те, що Німеччина прийме карпато-українських заробітчан).

• Циркуляр міністерства культу, шкіл і народної освіти про дозвіл учням вступати до Товариства українських туристів у Хусті.

• Словацький автономний уряд Й. Тісо бере курс на проголошення незалежності Словаччини.

• Розпущено сільське заступництво с. Липецька Поляна.

6–11 березня

• Співробітник МЗС Німеччини Е. Клейст, який перед тим виїжджав до Карпатської України, готує за дорученням Й. Ріббентропа меморандум для А. Гітлера. Згодом на пропозицію Е. Клейста зберегти Карпатську Україну фюрер дав негативну відповідь, заявивши, що вже саме рішення Віденського арбітражу означало небажання використовувати цей край як зародок "самостійної України". У газетному інтерв'ю Е. Клейст зазначив: "Гітлер, очевидно, пізніше має намір ввести в німецьку гру українську карту, коли будуть здійснюватися німецькі плани на Сході. Він думає, напевно, що українці знову приєднаються до нас, бо за будь-яких обставин вони залежать від німецької допомоги".

7 березня, вівторок

• А. Волошин у розмові з німецьким консулом у Хусті висловився за те, щоб Карпатська Україна була проголошена незалежною і над нею був встановлений німецький протекторат.

• До Хуста прибуло 10 вантажівок гуманітарної допомоги від Організації Державного Визволення України з США (400 тисяч одиниць одягу).

• До Словаччини прибула делегація Карпатської України у складі посла Сойму М. Тулика і заступника головного коменданта Карпатської Січі І. Романа. Їм повідомлено, що Гітлер в середині березня ліквідує ЧСР, Словаччина одержить незалежність, а Карпатська Україна відійде Угорщині.

• У Празі генерал Прхала провів переговори з поляками.

7–8 березня

• У Хусті засідання Української Народної Ради та УНО за участю послів Сойму. Збори протестують проти змін в автономному

уряді. Натомість Прага погрожує, що не дозволить скликати крайовий Сойм.

8 березня, середа

• Українська Народна Рада виступила з протестом, у якому з обуренням засудила порушення конституційних прав українського народу Карпатської України і вимагала відкликати Прхалу з посади міністра.

• Представник Карпатської України при словацькому уряді Ю. Гуснай пише листа до А. Волошина з пропозицією, аби Карпатська Україна вийшла зі складу ЧСР і разом зі Словаччиною утворила Карпато-Словацьку федеративну державу під протекторатом Німеччини.

• До Хуста прибув зі США кінооператор українець Каленик Лисюк з сином. Він привіз кінофільм "Запорожець за Дунаєм".

9 березня, четвер

• Е. Гаха реорганізував автономний уряд, додавши до трьох чинних міністрів ще міністра без портфеля Ю. Бращайка і двох державних секретарів – Ю. Перевузника і М. Долиная.

• Німеччина відправила до Карпатської України нового консула Гамількара Гофмана.

• Німецький підполковник К. Гребе повідомив директора Української пресової служби, оунівця В. Стахова, що через кілька днів будуть великі зміни в ЧСР і слід бути готовим до будь-яких несподіванок.

• Відзначення Шевченкового свята у Карпатській Україні перенесено на 15 березня.

• "Нова Свобода" опублікувала інтерв'ю з директором Севлюської лікарні О. Фединцем: "Політикою не займаюся, бо в нас є кому її вести... Перед нами, лікарями, велике завдання, та ж нас – українців – тут ще замало, нас жде велика праця. Севлюську лікарню хотів би я змодернізувати, насамперед докінчити новий хірургічний павільйон. Проектуємо там павільйон на 120–140 ліжок, який через 2–3 місяці може бути не тільки лікарня, а просто санаторія серед прекрасного парку".

10 березня, п'ятниця

• Празька влада розпустила автономний уряд Й. Тісо і запровадила у Словаччині військовий стан. Заарештовані Ш. Маха, проф. Туку. Тісо і Юрчанський втекли до Відня.

• Е. Гаха видав декрет про відкриття Сойму Карпатської України 21 березня.

• Е. Гаха здійснив чергову реорганізацію уряду Карпатської України: Ю. Бращайка затверджено міністром без портфеля, а Юрія

Перевузника і Миколу Долиная – державними секретарями. Питання про Л. Прхалу не знято.

• Міністр закордонних справ ЧСР Хвальковський запросив до себе угорського посла Веттштейна і проінформував про неминучий розпад ЧСР.

• Засідання Проводу ОУН. Я. Барановський прогнозував, що німецька армія стане на захист незалежної Карпатської України. Інші погодилися.

• Циркуляр єпископа Д. Няраді до священиків: "В особливіший спосіб поручаю і заряджую, щоб у день отворення Сойму – точна дата буде оголошена в радіо – у всіх парохіях нашої єпархії на автономній території Карпатської України всечестиві отці духовні відправили Службу Божу; наперед треба повідомити вірників і місцеві уряди".

• Розпущено сільське заступництво с. Теребля.

11 березня, субота

• Спільне засідання проводу УНО і соймових послів.

• А.Волошин видав циркуляр до урядових службовців, де відзначає, що його попередній циркуляр від 18 лютого про дотримання дисципліни "не було додержувано, навпаки я переконався особисто, що службовці урядові години не додержують і що по канцеляріях збираються в урядових годинах та – місто працювати – бавляться".

• Й. Ріббентроп інформував угорського посла в Німеччині Д. Стояї про німецьке рішення ліквідувати ЧСР і передав німецьку ноту стосовно Карпатської України, в якій мовилося про можливість "деяких угорських акцій" у Карпатській Україні, четвертий пункт вимагав не переслідувати її державних та політичних діячів.

12 березня, неділя

• А. Гітлер офіційно повідомив угорському послу в Німеччині Д. Стояї згоду Німеччини на окупацію Угорщиною Карпатської України.

• На відтинку Ужгород – Мукачево сконцентровано угорську групу вторгнення: три піхотні бригади, дві кавалерійські, одну моторизовану. Західніше Ужгорода сконцентровано ще дві піхотні бригади.

• Новий словацький прем'єр К. Сидор домагається, щоб чеські війська за 48 годин залишили територію Словаччини.

• Е. Гаха і Ф. Хвальковський виїхали до Берліна, де підписали заяву, якою віддавали долю свого народу у руки Гітлера.

• У Братиславі Л. Прхала запевнив Л. Естергазі, що під час вступу угорської армії до Карпатської України не проллється угорська кров.

• Доповідь Й. Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б): "Лемент, що його зчинила британська, французька і північно-американська преса

навколо Радянської України, характерний. Панове з тієї преси аж захрипли, волаючи, що німці от-от маршируватимуть на Радянську Україну, що вони тепер тримають в руках так звану Карпатську Україну з близько 700. 000 населення, та що не пізніше як цієї весни німці прилучать Радянську Україну з понад 30 мільйонами населення до так званої Карпатської України.

Виглядає так, немов би метою цього підозрілого лементу було збільшити злість Радянського Союзу на Німеччину, отруїти атмосферу і без жодної видимої причини спровокувати конфлікт з Німеччиною. Очевидно, цілком можливо, що в Німеччині є такі дурні, які мріють про анексію слона, тобто Радянської України, до козявки, тобто до так званої Карпатської України. А якщо в Німеччині справді є такі дурні, то ми напевно знайдемо достатню кількість гамівних сорочок для таких дурнів.

Але, якщо ми зігноруємо дурнів, а звернемося до нормальних людей, чи не стане ясно, що було би смішно і нерозумно говорити серйозно про анексію Радянської України до так званої Карпатської України!"

• Комендант Карпатської Січі Д. Климпуш виїхав у родинних справах до рідного Ясіня.

• О 13.50 новопризначений міністр уряду Карпатської України С. Клочурак виступив з програмною промовою, яку транслювали усі чехословацькі радіостанції.

• У Хусті створено Український олімпійський комітет на чолі з міністром охорони здоров'я М. Долинаєм.

13 березня, понеділок

• Й. Тісо викликано до Берліна, де його поставлено перед вибором: або негайно відокремитися від Чехії і проголосити державу, що орієнтуватиметься на Німеччину, або бути окупованими Угорщиною.

• А. Гітлер також викликав до себе угорського посла Д. Стояї і заявив про свою згоду на окупацію Карпатської України Угорщиною.

• У Будапешті відбулася німецько-угорська нарада за участю М. Горті, німецького посла О.Ердмансдорфа, радника МЗС Німеччини Г. Альтенбурга, угорських державників. Обговорювалися деталі військової операції проти Чехословаччини. Вирішено почати наступ угорських військ 18, а німецьких – 19 березня. На 16 березня планувалося спровокувати прикордонний інцидент. Горті надіслав Гітлеру телеграму з подякою за дозвіл на окупацію Карпатської України.

• В Ужгороді польський консул заявив, що в середині березня ЧСР розпадеться.

• Розмова німецького дипломата П. Кляйста з німецьким журналістом: "У моїх меморандумах і повідомленнях, призначених для Гітлера, я весь час намагався захистити Карпатську Україну. Я вказав на значення, яке вона має для німецьких планів на Сході. Я підкреслював, що обурення українців Німеччиною буде величезне, якщо ми віддамо Закарпатську Україну Угорщині. Нарешті, я вказав, що ми не можемо раптово розірвати стосунки з українцями після того, як пробудили в них, особливо утворенням Закарпатської України, великі сподівання як на допомогу, так і на підтримку з боку Німеччини. Ці аргументи не справили на Гітлера ніякого враження. Як сказав мені Ріббентроп, Гітлер обмежився тим, що заявив у відповідь: "Це трагічно, але це неминуче". Ріббентроп каже, що Гітлер також спростував заяви, згідно з якими він був певною мірою замішаний в українській справі. Гітлер мав був сказати: "Якщо я був би пов'язаний з українцями та їх політичними планами, то у Відні не проголошували б арбітражного рішення, яке зробило Закарпатську Україну нежиттєздатною".

• Збройний інцидент на Мукачівщині. "Чути було сильну гарматну стрілянину і вогонь скорострілів від сторони Мукачева. В той час я саме проводив зі січовиками практичну бойову вправу в терені села Собатина та вчив їх кидати гранати. В гарнізоні було тоді 14 пістолів... ; по селах подекуди 1–3 пістолі, рідко деякий кріс" (О. Свобода).

• Командування Січі в особі І. Романа, І. Рогача, С. Росохи домовилася з А. Волошином про передачу січовикам зброї від жандармерії. А. Волошин дав письмове розпорядження полковникові Ваці (своєму родичеві) видати січовикам зброю. Одночасно замовлено вантажні машини від залізничного відділу січовиків – для відправки на фронт. Але Л. Прхала, дізнавшись про це, підняв чехословацькй гарнізон у Хусті і кинув його проти січовиків.

Ніч з 13 на 14 березня

• Цілу ніч тривали бої між січовиками і чехословацьким гарнізоном у Хусті. Загинуло 107 січовиків (за даними М. Химинець) або 108 українців і 7 чехів (за даними Ю. Химинця) або 149 (за даними М. Бандусяка), ще більше було поранено.

• О 2-й ночі січовики зайняли урядовий будинок, витіснили поліцію з центру міста, оточили жандармерію у складі півтори сотні чоловік. Л. Прхала був ізольований в домі біля урядової резиденції.

• О 3-й годині до командира Хустського коша прибули В. Білей, О. Кандиба (Ольжич), І. Роман і відправили кіш до його казарми.

• О 6-й ранку чехи підтягнули сили з сусідніх гарнізонів, напали на січові об'єкти в Хусті, здобули штаб та Січову гостиницю, примусивши січовиків відступити за Тису.

• "Причиною цього антагонізму було то, що до січовиків у Хусті прийняли деяких із Галичини. Межи тими було і 12 поляків-провокаторів, котрі добре говорили по-українськи і видали себе за українців. Сі 12 вчинили з 12 на 13 вночі авантюру. Один просився на нічну інспекцію. Сей стрілив на одного жандарма-чеха і поранив його в руку. Сей зголосив це ад'ютантові Прхали, котрий также видавався за українця, а був, властиво, во службах поляків. Сей вже так оголосив справу генералові Прхалі по півночі, що січовики хотять забрати в руки всі державні будинки, напали на місто і вже поранили жандарма. Генерал, ще заспаний, видав розказ стріляти з скорострілів на січовиків у греко-католицькій школі і готелі "Корона" в Хусті і коло стації в бараках, і многих із них, около 200, смертельно поранили. Від сього часу настали неприятельські відносини між чеським військом і січовиками. На вияснення справи не було часу, а чеське військо і в Румунії таку погану рекламу робило січовикам, що і румуни були проти січовиків, як також і мадяре. Як мадяре заняли Тячево, кілька січовиків-поляків зійшлися на стації залізнодорожній в Тячеві, і польський консул відвіз їх до Польщі, і співали польський гімн "Єще Польська не згінула"(Юлій Бращайко).

ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ОБОРОНА (14–18 БЕРЕЗНЯ 1939 р.)

14 березня, вівторок

• Початок переговорів представників найбільших англійських монополій з німецькими колегами у Дюсельдорфі.

• Й. Тісо скликав Сойм Словаччини, який проголосив її незалежність.

• МЗС Італії висловило невдоволення з приводу того, що державу-гарант нових кордонів ЧСР не інформували про реалізовуване розчленування ЧСР і окупацію Карпатської України Угорщиною.

• У відповідь на хустські події січовики відправили чотаря Граба до Торуня, Прислопа, Лопушного з наказом тамтешнім січовикам (чотар С. Дубик) роззброїти чеських вояків і жандармів на всій Волівщині. Волівські січовики підняли селян і до вечора взяли під контроль весь округ.

• О 5-й годині – початок угорського наступу на Карпатську Україну уздовж усієї демаркаційної лінії (172 км). Першим перейшов кордон 12-й велосипедний батальйон в районі Підгорян і взяв напрям на Чинадієво і Сваляву. Тоді ж почався перший бій гортіївців з січовиками під Горондою, яку було здобуто о 16-й годині.

• Уряд Карпатської України запропонував чеському генералові, комендантові свалявського гарнізону Я. Сватеку, очолити оборону Карпатської України. Той пересунув війська ближче до кордону,

видав зброю січовикам, але невдовзі склав з себе повноваження, мотивуючи це наказом Праги про евакуацію.

• О 14-й годині А. Волошин проголосив по радіо незалежність Карпатської України. Повідомлено новий склад уряду:

Прем'єр-міністр – А. Волошин;
міністр внутрішніх справ – Ю. Перевузник;
міністр закордонних справ – Ю. Ревай;
міністр військових і господарських справ – С. Клочурак;
міністр фінансів і комунікацій – Ю. Бращайко;
міністр здоров'я і соціальної політики – М. Долинай.

• А. Волошин вручив німецькому консулу Гофману текст телеграми, адресованої МЗС Німеччини, про проголошення незалежності Карпатської України.

• О 17.30 Л. Прхала оголосив наказ про "евакуацію чеських військових частин і державних службовців з Підкарпатської Русі".

• О 19-й годині угорські дипломати вручили представникові Карпатської України в Празі В. Шандору ультиматум:

"1) звільнити угорців, інтернованих у Карпатській Україні (Рутенії);

2) припинити переслідування угорців у Карпатській Україні та уможливити їм вільно організуватися;

3) видати зброю угорській місцевій гвардії;

4) влаштувати, щоб чесько-моравське військо вийшло з Карпатської України впродовж 24 годин;

5) гарантувати повну охорону життя і свободи угорців у Карпатській Україні".

• О 20-й годині в хустському Слов'янському Домі відмінено урочисту інсценізацію "Гайдамаків" Шевченка у постановці В. Лібовицького. Хуст готувався до оборони.

• Ввечері вздовж прикордонного каналу між Ужгородом і Доманинцями почалася перестрілка між гонведами, з одного боку, та чехословацькими прикордонниками і січовиками, з іншого.

• Упродовж дня А. Волошин вислав три телеграми до Німеччини з проханням про допомогу.

• Увечері А. Волошин підписав документ, яким Карпатську Січ оголошено армією Карпатської України. Він заявив М. Бажанському: "Я хотів це зробити давніше, 12-го січня, а потім 12-го лютого, але мені "віщі політики" відраджували. Деколи я був у прикрих стосунках з Головним штабом Карпатської Січі і самим собою, з моїм власним наставленням, що Держава має мати свою рідну Армію. Роблю це сьогодні й прошу це передати для історії".

15 березня, середа

• Міністр фінансів Карпатської України Юлій Бращайко розпорядився, "аби платню на три місяці виплатили урядникам" (Ю. Бращайко).

• "Нью-Йорк Таймс" вийшов зі статтею на першій сторінці "Війська чотирьох держав ведуть боротьбу за Рутенію".

• "Мадяри напали на Севлюш 15 березня близько 2 години вночі. Місто боронили чехи панцирними автами й танками" (Я. Голота).

• "Увесь день 15 березня сильно сніжить. Вулицями Хуста відступає чеська армія. З Будапешта надходить категоричний ультиматум, щоб до 8-ї вечора передати край під мадярську владу" (І. Рогач).

• Л. Прхала отримав з Праги наказ вивести війська. Чеські частини були дислоковані у Хусті, Сваляві, Перечині, Великому Березному, Солотвині, Великому Бичкові. Головні сили 12-ї армії чехів почали відступати через Перечин у Словаччину, а з ними і 8 тисяч цивільних утікачів. Решта частин під командуванням полковника Вацлавка почала відходити до Румунії, де здала зброю.

• "З хустських касарень чехи евакуюють. Хустський 45-й піший полк серед подвір'я палить рушниці, розбирає кулемети, а склад стрільного пороху чеські старшини висадили в повітря... Також на подвір'ї військової команди міста горять, крім документів, цілі купи рушниць... Творяться гуртки січовиків, спиняють і обеззброюють чеські відділи і жандармерію. Біля полудня команда вже мала стільки зброї, що могла озброїти одну сотню і вислати на фронт. Із Севлюша та Іршави телефонують, що деяку зброю від чехів вдалося видістати. В Севлюші озброїли семінаристів і учнів торговельної школи.

Біля Головної Команди (при вул. Румунській) поставлено скоростріл і, незважаючи на протести, січовики роззброюють чехів.

Генерал Прхала зник із Хуста."(В. Ґренджа-Донський).

• О 8-й ранку – переговори поручика-січовика Івана Чучки з чеським комендантом Севлюша про озброєння січовиків: "Майор Маша сказав мені, що зброю скоріше дасть мадярам, ніж розбишакам, злодіям, січовикам: "Коли ми тут не будемо панами, будуть мадяри, а не ви – ви дурні. О 10 ранку, коли мадяри вже наблизилися до Севлюша, військова команда чехів відступила в напрямі Хуста... Я взяв 20 січовиків, озброїв їх і послав на позиції на кінці Севлюша, щоб загородити вступ мадярам, доки прийде поміч з Хуста. З цими 20 крісами ми держали Севлюш проти 1000-разової мадярської переваги до 14 годин того самого дня. Потім уступили до Малої Копані. Один січовик поліг" (І. Чучка).

• "З комендантами-чехами по різних місцевостях було легше зговоритись, як з Головною Командою. Так дістали ми зброю в Севлюші та Іршаві. В інших місцевостях, як, наприклад, в Торуні, Воловім, просто роззброєно чехів, причому не обійшлося очевидно без стрілянини і жертв. У Хусті справа представлялася зовсім пога-

но. В середу 15 березня ми мали до диспозиції близько 50 крісів і 200 револьверів. Це була зброя, складена попереднього дня в помешканні прем`єра. Близько полудня в жандармів забрано 100 крісів і 6 ручних скорострілів. Цією зброєю озброєно сотню "Королево" і вислано на фронт (4 година пополудні)... Наші хлопці просто скеровували менші відділи чехів, що йшли з фронту, на подвір`я при вул. Румунській, ч. 1, і там мусили вони під загрозою скорострілів складати зброю. Викликало це протести чеської команди в уряді. Уряд давав суворі директиви штабові, штаб – черговому старшині при вул. Румунській, черговий старшина відповідав "офіційно" і "на позір", що справу прослідить, відповідь собі йшла урядовою дорогою, а чехів ми роззброювали далі. В той спосіб роздобуто кількасот крісів і кільканадцять ручних скорострілів" (О. Волянський).

- Угорський посол у Берліні Д. Стояї телеграфував до Будапешта, що МЗС Німеччини наполегливо закликає до якнайшвидшого просування військ і створення ситуації "доконаного факту".
- О 14-й годині угорські війська здобули Севлюш.
- О 16.20 у спортзалі Хустської гімназії відкрилося перше засідання Сойму Карпатської України. Його порядок денний:

1. Відкриття.
2. Присяга.
3. Вибори голови Сойму.
4. Вибори двох заступників голови.
5. Вибори двох секретарів і двох упорядників.
6. Вибори комісій.
7. Закриття.

З 32 послів з'явилося 22 : А. Волошин, М. Бращайко, Ю. Бращайко, І. Грига, А. Довбак, М. Долинай, М. Дрбал, А. Дутка, І. Ігнатко, В. Климпуш, М. Мандзюк, М. Марущак, Л. Романюк, Г. Мойш, Д. Німчук, Ю. Пазуханич, Ф. Ревай, С. Росоха, В. Шобей, А. Штефан, К. Феделеш, М. Тулик. Кілька чоловік було у відрядженні (Ю. Ревай, С. Клочурак, В. Комаринський), двоє хворі. Сесію відкрив найстарший депутат А. Волошин: "Світлий Сойме! Провидіння дозволило мені відкрити Перший Сойм Карпатської України словами Тараса Шевченка:

Встане Україна, світ правди засвітить
і помоляться на волі невольничі діти..."

"Доктор А. Волошин формально відкриває засідання й виголошує вступну промову цілком спокійним і розважливим тоном, хоча перед кількома хвилинами я вручив йому мадярський ультиматум. "Всемогутній дозволив нам, найменшій вітці Українського народу, взяти свою долю в свої власні руки. Вірю, що з Божою поміччю наш перший законодавчий Сойм, однозгідною волею народу, дане йому

право і власть виконуватиме в добро української нації і цілого населення Карпатської України".

Усе засідання проходить точно за програмою, абсолютно не можна було помітити на присутніх ні пригноблення, ні нервовості, хоч залою пройшла вістка, що мадяри вже зайняли Севлюш, віддалений заледве 25 кілометрів від Хуста.

Секретар Сойму для першого засідання доктор М. Кочерган відчитує повідомлення Крайової виборчої комісії про підсумки виборів і приступає до прийому послів. Відчитують формулу: "Обіцяю, що буду вірний Карпатській Україні і що додержуватиму закони і свій мандат виконуватиму за своїми найліпшими знаннями і совістю"... А. Волошин проголошує, що Сойм має потрібний кворум до виношування правосильних постанов і приступається до виборів Предсідника Сойму. Посли обирають Предсідником Сойму А. Штефана, його заступниками доктора Росоху й Федора Ревая. Вибирають теж двох соймових письмоводів та впорядчиків і склад окремих комісій: конституційно-правної, культурно-освітньої, господарсько-фінансової, соціально-здоровельної та імунітетної" (І. Рогач).

• О 17-й годині МЗС Німеччини надіслало телеграму своєму консулу у Хусті: "Прошу усно поінформувати уряд Карпатської України, що з огляду на те, що угорські війська на широкому фронті посунулися вже вглиб Карпатської України, уряд Німеччини радить йому не чинити опору. Уряд Німеччини вважає, що він неспроможний взяти на себе охорону".

• О 17.38 відкрилося друге засідання Сойму. Його порядок денний: Перше читання Закону ч. 1.

• Третє засідання Сойму. Його порядок денний: прийняття Закону ч. 1 у другому і третьому читаннях:

1. Карпатська Україна є незалежна держава.

2. Назва держави є КАРПАТСЬКА УКРАЇНА.

3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Соймом Карпатської України, на чолі.

4. Державна мова Карпатської України є УКРАЇНСЬКА мова.

5. Барви Державного прапора Карпатської України є синя і жовта, причому барва синя – горішня, а жовта – долішня.

6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий Герб: медвідь у лівім червонім півполі й чотири сині та три жовті смуги у правому півполі, і ТРИЗУБ св. Володимира Великого з хрестом на середущому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законові.

7. Державний гімн Карпатської України є "Ще не вмерла Україна... ".

8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття".

"У залі настає велике зворушення, а водночас і напруження. На трибуну підіймається прем'єр доктор А. Волошин. Всі затихають і без віддиху слухають. Прем'єр влади схвильованим голосом говорить: "На основі параграфу 1 і 3 прийнятого Соймом закону ч. 1, проголошую Карпатську Україну Вільною Суверенною Карпатською Українською Республікою!... " У залі зривається буря оплесків і лунає "Слава Україні!" Посли й публіка встають, піднімають правиці і могутньо співають національний і державний гімн" (І. Рогач).

- Четверте засідання Сойму. Його порядок денний: вибори Президента.
- П'яте засідання. Його порядок денний: перше читання Закону ч. 2, яким Президентові тимчасово передавалися законодавчі повноваження Сойму.
- Шосте засідання Сойму: прийняття Закону ч. 2 у другому і третьому читаннях.
- Чехословацькому послу в Будапешті вручено ноту угорського уряду з вимогою негайно звільнити всіх інтернованих осіб угорської національності, видати зброю угорським організаціям, вивести упродовж 24 годин всі чеські війська з Карпатської України. Таку ноту угорський посол у Празі намагався вручити і представнику Карпатської України В. Шандору, але той відмовився її приймати, заявивиши, що через військові дії не може зв'язатися з Хустом.
- Вайцзекер повідомив А. Волошину, що за обставин, які склалися, Німеччина не може брати на себе обов'язків протектора.
- Б. Муссоліні привітав угорський уряд з нагоди вступу його військ на територію Карпатської України і закликав швидше окупувати край, обіцяючи свою дипломатичну підтримку.
- Уряд А. Волошина звернувся до угорського уряду з пропозицією "вічної дружби" і "співробітництва" за умови визнання незалежності Карпатської України.
- Уряд А. Волошина запропонував Румунії ввести до Карпатської України свої війська.
- Румунський посол у Будапешті передав міністрові закордонних справ Угорщини ноту з пропозицією не окуповувати східну частину Карпатської України, де певну кількість населення складали румуни.
- У Бухаресті міністр закордонних справ Румунії Г. Гафенку заявив німецькому послу в Бухаресті В. Фабриціусу, що румунський уряд був готовий разом з іншими державами взяти участь у новому врегулюванні питання Карпатської України.
- О 17-й годині січовики зайняли оборону у Великій Копані і Королеві.
- У Білках між 18-ю і 20-ю годинами січовики роззброїли чехів і готуються до оборони.

• "Близько сьомої години січовики привозять до Хуста з Іршавщини перших полонених мадярських вояків. Між мадярами знаходяться і старші віком вояки – доказ, що Мадярщина провела в себе тиху мобілізацію. Іршавські січовики розповідають, що вони перестрілювалися від ранку з мадярами, бої дуже тяжкі, багато січовиків, головно білецьких молоденьких гімназистів, полягло біля Іршави. Надходять повідомлення, що мадярський наступ відбитий і Севлюш в руках січовиків. Одначе через якийсь час маємо нові повідомлення, що мадяри наступають сильними моторизованими відділами й знаходяться вже під Великою Копанею – менше 2 км від Хуста. У той час ввечері в приватній квартирі Президента Волошина відбувається нарада. Під час наради січовики приводять з фронту мадярського парламентаря. Мадярський офіцер передає... ультиматум, щоб до 8 години передати владу мадярам. За короткий час знов з'являється німецький консул й зазначає, що одержав з Берліна відповідь на вислану телеграму... Консул радить не проливати крові й добровільно піддатися мадярам. Знову відбувається коротенька нарада й западає рішення: не піддаватися добровільно мадярам, а провадити боротьбу далі, хоч і безвиглядну. Рівночасно посилається відповідь на мадярський ультиматум, що уряд Карпатської України не погоджується добровільно віддати країну. Щоб протягнути час, вирішено вислати делегацію до Будапешта на переговори й запропонувати мадярському урядові, щоб в часі перетрактацій припинити військові операції й не проливати крові. На цю пропозицію зараз телеграфічно відповів мадярський уряд, що "з технічних причин не може припинити вже воєнних акцій, але зате готовий перетрактувати з представниками уряду Карпатської України". На цю телеграму не вислали вже мадярам ніякої відповіді, але вирішили евакуювати уряд з Хуста до Великого Бичкова й продовжувати далі збройну боротьбу" (І. Рогач).

• "По засіданні міністерської ради від'їхав Волошин автом за границю через Румунію, Югославію і Австрію до Праги, куди переселилося майже все урядництво Центральних урядів у Хусті і многі урядники із провінції" (Юлій Бращайко).

• Увечері гортіївські війська зайняли Севлюш. "Чеське військо евакує; наші севлюські оборонці просили, хай нам чехи дадуть хоч два панцирні авта – не схотіли, везуть з собою румунам... Тих кілька десяток семінаристів та гімназистів міста не могло вдержатися супроти мадярської регулярної армії" (В. Ґренджа-Донський).

• "Вночі обсадили ми опущені чехами касарні, де була значна кількість зброї, ручної і машинової, причому ця остання понищена. При помочі старих вояків і старшин змонтовано вісім важких скорострілів.

• У Тячеві окружний начальник Калинюк був у явній змові з мадярами і перешкоджав озброєнню січовиків. Врешті висланий з Хуста підхорунжий М. з місцевою командою силою забрав від чехів значну кількість ручної та машинової зброї. В цей спосіб ішло озброєння вночі з 15 на 16 березня швидким темпом" (О. Волянський).

16 березня, четвер

• У Хусті поширено урядове оголошення про загальну мобілізацію: "При міністерстві війська в Хусті утворився ген. штаб під проводом полк. Єфремова. Формується армія Карпатської України. Всі бувші військові старшини, підстаршини й вояки, голосіться до головної команди армії, і тому нехай не буде ні одного вишколеного вояка, який би не заофірував свої прислуги своїй державі. Служили ми цісареві, всяким чужим президентам, то послужим тепер свому народові".

• "У четвер 16 березня від раннього ранку у владному приміщенні в Хусті кипить праця. В кімнатах складають кулемети, у коридорах набивають стрічки. На подвір'ї великий рух, переважно молодь... Озброєні відділи відходили на визначені становища в місті і поза містом" (І. Гуцул).

• "Біжу до друкарні випускати святочне число "Нової Свободи" про історичне відкриття Сойму. Набор готовий, заломаний, тільки садити в машину і випускати. Але нема кому друкувати... Друкар не прийшов. Коли б хоч машиніст зголосився, щоб випустити бодай ці найважніші чотири сторінки про постанови та ухвалені закони нашого Сойму... Але машиніст – чех, а чехи повтікали ще вночі... Шкода моєї праці, мучився з рукописами до самої півночі і ось найважніші закони в нашому житті відлиті, біліють в сріблястому олові, але вони вже не побачать світу... Серце мене болить, що найкраще, найважніше число газети в моїй журналістичній практиці я вже випустити не маю спромоги... Рукою гладжу холодне олово і прощаюсь від нього з тяжкою душею" (В. Ґренджа-Донський).

• Вранці легкопоранених січовиків з Хуста повезено до Тячева, де мав відкритися госпіталь. Січовики вирушили на іршавський та севлюський фронти. Хуст вирішено здати: "Стало ясно, що нам залишається тільки відступ. Почалася підготовка до нього. Передовсім спалили всі акти й архіви Головної Команди. Почалося стягування підвод. Останніми двома автами поранених і жінок відіслано на Тячів" (О. Волянський).

• Телеграма заміністра закордонних справ Німеччини німецькому консулу в Хусті Г. Гофману: "Я залишаю на Ваш розсуд, якщо це необхідно, надати охорону деяким особам на Карпатській Україні".

• О 5-й годині – початок угорського наступу на Королево.

- О 6-й годині – початок угорського штурму Хуста.
- О 10-й годині угорські війська здобули Королево. Уранці також загарбано Сваляву і Перечин. Далі бої розгорнулись по лінії Рокосово – Іршава, поступово наближаючись до Хуста.
- "Коли шістнадцятого березня я вийшов в Хусті на вулицю, все в місті виглядало, як за стану облоги. Наше радіо ще все закликало людей до зброї, пустивши навіть вістку, що німці приходять нам на поміч... Мобілізовані люди приїжджали до столиці, їх озброювали на подвір'ї окружного уряду, деякі були в уніформі, інші в цивільному одязі. Їх приділювали до загонів, до сотень, і вони з рушницями на плечах відходили на фронт повздовж Тиси. Але для багатьох мобілізованих не стало зброї, не було ані харчів, вони тинялися голодні, нарікали. Їм нашвидко наші жінки приносили що могли. З фронту привозили і ранених – їх наші дівчата та жінки перев'язували, годували та доглядали. Зі шкіл поробилися тимчасові шпиталі, перед школою, де позавчора засідав Сойм, варилася в казані "дзяма" (гуляш) для голодних вояків, на подвір'ї окружного уряду військові кухні теж варили хоч ту скромну юшку для голодних. В отих "шпиталях" лікарів не було, їх просто витягалося з їх ординацій, щоб помагали в наглих випадках" (В. Ґренджа-Донський).
- "Уже близько 10 години перед полуднем почали обстрілювати Хуст. Все ж була надія вдержатися до вечора і відступати вночі. Вислано останній резерв на фронт. Відділ цей після більш як годинного маршу, пішов до протинаступу таки з маршевої колони і відбив залізничний насип на висоті Рокосова. Але вже за півгодини мадяри сфорсували насип обходом від Рокосова. Фронт почав відступати. Мадяри, наступаючи, були б, може, перебили всіх і сфорсували насип під Хустом вже в полудне, але наші застави зупинили їх біля мостів, одночасно даючи можливість розбитим січовим відділам відтягнутися за ріку. Відділи ці не числили більш як півсотні осіб. Бій між Кривою і Хустом тривав близько трьох годин" (О. Волянський).
- Близько 10-ї години "Ю. Бращайко як делегат уряду, виїхав на переговори до Будапешта, то січовики на фронті біля Великої Копані, обстрілювані зі всіх сторін мадярами, завернули авто з д-ром Бращайком й заявили йому, що нема чого їхати переговорювати з мадярами, бо вони все одно пропустять мадярів у Карпатську Україну тільки через свої трупи. Д-р Ю. Бращайко мусив завернути й тільки через Румунію дістався до Мадярщини" (І. Рогач).
- Близько 12-ї години – завершено бій на Красному Полі. "На цьому Красному Полі велися рукопашні бої зі стократною перевагою людей і техніки. Могил героїв Красного Поля в Копані, в Хусті

та інде замало, але принаймні п'ятдесяткрат стільки помандрували вони до Тиси" (В. Ґренджа-Донський).

• "Близько першої години стрілянина стала дуже густа. З фронту прибігли два зв'язкові з повідомленням, що фронт повністю розбитий, держаться ще тільки обидва скорострільні при мостах. Рівночасно дістали ми скорострільний вогонь з-за Тиси" (О. Волянський).

• "О пів на третю вийшли з Хуста останні цивілі. Мадяри вже були під самим Хустом. На передмісті велися бої. Ще о 4 годині були наші прапори, аж коли входили мадяри до середини Хуста, вони зникли і були заступлені мадярськими триколорами. В три четвертини на п'яту дзвонили по всіх церквах дзвони, тоді саме ввійшли мадяри до середмістя" (М. Самчукова).

• До 16-ї години 11 січових загонів боронили ключові об'єкти Хуста. Крім того, ще 50 січовиків утримували державні будинки та патрулювали вулиці. О 18-й останній з цих загонів, що обороняв хустські казарми, відступив до Нанкова і наздогнав головну колону відступаючих у Тереблі.

• В Іршаві "відбувався ярмарок, немовби нічого не мало статися. До канцелярії прибували різні люди з околиці в січових справах; з Білок доставляли автами зброю... Близько 12 години говорю з Хустом... Уряд вже виїхав до Бичкова. Це був для мене знак, що ситуація дуже грізна, в що я ще досі не вірив. Одначе одержую ще наказ: "Тримайтеся". А тим часом нова грізна вістка з лінії Свалява – Довге: "Мадяри вже зайняли Керецьки". Останній наказ з Хуста передав мені П. : "Перебирайтеся на Словаччину". Близько 3 годин пополудні телефонічний зв`язок з командою в Хусті і взагалі з Хустом перерваний; розійшлася звістка, що Хуст взятий мадярами" (О. Свобода). Гарнізон відступив на Білки, але шлях на Словаччину виявився перерізаним, тому далі іршавські січовики пішли на Міжгірщину, а звідти на галицьку Гуцульщину.

• Депеша французького посла у Німеччині Р. Кульондра до міністра закордонних справ Франції: "До найважливішого права народів – права на самовизначення – закликає тепер Німеччина, виступаючи за незалежність Словаччини, зрештою, досить ілюзорну, але в тому ж самому праві відмовляють карпато-українцям, яких полишено Угорщині, так само, як і чехам, що були насильно приєднані до рейху...

Зі свого боку, Підкарпатська Русь також проголосила 14 березня свою незалежність і домагалася підтримки Берліна. Але гітлерівське керівництво залишається глухим до закликів цієї країни, яка покладає на нього усю свою надію і якій свого часу відводилася роль "Українського П'ємонту".

Закарпатська Україна захоплена угорськими військами. У відчаї Хуст віддає країну Румунії. Прем'єр-міністр пан Ревай у телеграмі до посольства Франції в Берліні наполягає на втручанні французь-

кого уряду разом з урядом Будапешта для урегулювання долі країни дипломатичним чином, а не силою зброї".

17 березня, п'ятниця

- В ніч на 17 березня останні чеські війська залишили Перечин і Великий Березний та відступили у Словаччину. Гонведи дійшли до Ужоцького первалу.
- О 5-й годині 600–700 січовиків перейшло румунський кордон біля міста Мараморош-Сигот.
- Прорвано оборону Тисянського мосту біля Королева, який січовики утримували 48 годин.
- "Найнещасливішою була доля одного партизанського відділу між Бедевлею і Тячевом 17 березня близько 7 години ранку. З великого партизанського відділу після кривавого бою, в якому мадяри використали гармати, майже ніхто не врятувався. Мадяри також зазнали поважних втрат. Другий більший відділ мадяри розбили під Тересвою... В Нересниці 17 березня партизани позривали й знищили всі мадярські прапори і вітальну браму... Відділ подався в гори в напрямку Бичкова. В той час кілька партизанів зривали мадярські прапори в теребовлянській долині" (С. Вівчар).
- Увечері разом з делегацією прибув до Будапешта Юлій Бращайко.

18 березня, субота

- Під с. Буштино загинув начальник генерального штабу Карпатської Січі Михайло Гузар-Колодзінський.
- "У Буштині нас зустріли вогнем, але інцидент швидко опановано. Там ми довідалися, що дорога на Тячів замкнена, бо обсадили її місцеві мадяри. Тому колону скеровано на Тереблю – Нересницю – Апшу – Бичків. Завдяки ночі і перерізанню телеграфічних стовпів встигли ми перебитися окружною дорогою до Тиси. Румунську дорогу перейшли неспостережені понижче Бичкова 18 березня о 3 годині ранку. Близько 10 години румуни нас всіх віддали мадярам – разом 273 особи, з них 6 старшин. З тим моментом почалася наша мартирологія в мадярській неволі" (О. Волянський).
- "18 березня партизани звели відважні бої з мадярськими військами вздовж середнього пасма Карпатської України, від Берегівщини через Волівщину, Хустщину аж на Гуцульщину. На Волівщині взяли участь і мадярські гармати... Партизанський відділ чисельністю 13 душ під проводом десятника О. позривав із жидівських хат мадярські прапори в селі Ганичах, а в полудневих годинах в селі Калинах під Дубовим розгромили місцевий "ершег" (сторожу) і жидівську банду, яка йшла вітати січовиків, думаючи, що то мадяри; позривано прапори і вітальну браму... Відділ подався в гори в напрямі Рахова" (С. Вівчар).

- Юлія Бращайка з делегацією прийняв державний секретар Тібор Потокі і заявив, що територію Карпатської України зайняло угорське військо, і Карпатська Україна вже не існує, тому від її імені делегація не має права говорити.
- Німецькому послу у Москві передано ноту наркомату закордонних справ СРСР: "Окупація Чехії німецькими військами і наступні дії німецького уряду не можуть не бути визнані самовільними, насильницькими, агресивними. Дії німецького уряду послужили сигналом до грубого вторгнення угорських військ в Карпатську Русь і до порушення елементарних прав її населення".
- Гортіївці арештовують єпископа Діонісія Няраді у його хустській резиденції.
- М. Горті відвідує Мукачево і Хуст.
- О 23-й годині до Будапешта надійшла телеграма про завершення бойових дій на Підкарпатті.

20–23 березня

- "І так до 20 березня мадярські війська змогли окупувати тільки головні лінії, по яких ведуть залізничні лінії... Середню лінію вони (гортіївці – С. Ф.) зайняли лише 23 березня, коли були зайняли мадярські війська Косівську Поляну, Драгово і дальші села по тій лінії на захід. Горішню частину Карпатської України мадярські війська окупували далеко пізніше" (С. Вівчарик).

ЛІТЕРАТУРА

Бібліографічні покажчики

Вегеш М. М., Міщанин В. В., Токар М. Ю. Джерела та література про Карпатську Україну // Вони боронили Карпатську Україну. – Ужгород: Карпати, 2002. – С. 642–705. – (1194 позиції).

Література до 60-річчя Карпатської України: Із фондів Наукової бібліотеки Ужгородського державного університету. – Ужгород, 2000. – 111 с. – (272 позиції).

Джерела

А) Документи

Венгрия и Вторая мировая война: Секретные дипломатические документы из истории кануна и периода войны. – М. : Изд–во иностр. л–ры, 1962. – 367 с.

Ґренджа–Донський В. "Наша земля перероджується": [Документи пресової служби Карпатської України, керівником якої був В. Ґренджа-Донський] // Карпатський світ. – 2006. – № 1. – С.93 –105.

Документы и материалы кануна Второй мировой войны. Из архива МИД Германии: В 2 т. – М: ИПЛ, 1981.

Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. – Т.3. Июнь 1934 – март 1939 г. – М.: Наука, 1978. – 647 с.

Документы по истории Мюнхенского сговора. 1937–1939. – М.: ИПЛ, 1979. – 342 с.

Документи свідчать. – Ужгород: Карпати, 1985. – 160 с.

Карпатська Україна (1938–1939): Збірник архівних документів і матеріалів /Упоряд. М. Делеган, С. Вискварко. – Ужгород: Карпати, 2009. – 288 с.

Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. У двох томах. – Т. 1.Карпатська Україна: Документи і матеріали. / Упорядники О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря.– Ужгород: ВАТ "Видавництво "Закарпаття", 2009. – 753 с.

Тернистий шлях до України: Збірник архівних документів і матеріалів "Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1941, 1944–1946 рр. " /Упорядкування, передмова та покажчик О. Д. Довганича та О. М. Корсуна. – Ужгород: ВАТ "Видавництво "Закарпаття", 2007. – 752 с.

Б) Спогади і публіцистика

Бажанський М. Мемуарна мозаїка. – К.: Критика, 1998. – 335 с.

Бажанський М. Моя Карпатська Україна: Синхронізація неповторних подій. – Київ, Нью-Йорк: Світовид, 1995. – 107 с.

Бандусяк М. Дмитро Климпуш в історії Карпатської України: Спогади очевидця // Срібна земля–фест. – 1997. – 11 грудня.

Бандусяк М. Карпатська Україна: за кулісами подій 1938–1939 р.// Карпатський край. – 1995. – № 4-8. – С.36 –37.

Белей В. Слава не поляже// Календар "Просвіти" на 1995 рік. – Ужгород, 1995. – с.82-83.

Бірчак В. Карпатська Україна. – Ужгород: Гражда, 2004. – 200 с.

Боржава Ю. Від Угорської Русі до Карпатської України. – Філадельфія, 1956.

Бращайко Ю. "Що видів я на Закарпаттю... ". – Ужгород: Ліра, 2009. – 64 с.

Волошин А. Вибрані твори. – Ужгород: Закарпаття, 2002. – 528 с.

Волошин А. Твори. – Ужгород: Ґражда, 1995. – 447 с.

Гірняк Л. На стежках історичних подій. Карпатська Україна і наступні роки: Спогади і матеріали. – Нью-Йорк, 1979. – 338 с.

Ґренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Спогади / Упорядкування та примітки Д. Федаки. – Ужгород: Закарпаття, 2002. – 516 с.

Ґренджа-Донський В. Я теж українець: Публіцистика. – Ужгород: ВАТ "Видавництво "Закарпаття", 2003.

Дмитро Климпуш – головний командант Карпатської Січі: Документи, спогади, статті, вірші/ Упор. О. Довганич і М.Кухта. – Ужгород, 1997. – 104 с.

Єфремов С. Бої 14–16 березня 1939 року на Закарпатській Україні. – Ужгород: Гражда, 2009. – 100 с.

Заповіт Срібної Землі / Редактор М.Парцей. – Львів: Світ, 2001. – 192 с.

Іванчов Ф. Нарешті знайшов себе // ЗП. –1992. – 4 січня. –С. 2.

Ігнатишин-Логуш М. "Слухайте Карпато-українську передачу..." звучало в ефірі// Фест. – 1996. – 12 грудня.

Качалуба М. Муза і стетоскоп. – Пряшів, 2008. – 318 с.

Карпатська Україна в боротьбі. – Ужгород, 2003. – 233 с. – (Факсиміле першовидання, що вийшло у Відні 1939 р.)

Клочурак С. До волі. – Ужгород: Ліра, 2009. – 184 с.

Кореневич П. Спомини // Вісник Карпатського Союзу. – Нью-Йорк, 1972. – В.7-8. – С.7-8.

Кук В. Ми завжди дбали про Закарпаття// Визвольний шлях. – 1999. – №10.

Кущинський А. Закарпаття в боротьбі: Спогад. – Буенос-Айрес: Вид-во Юліяна Середяка, 1981. – 226 с.

Лешко А. Спогади очевидця // Календар "Просвіти" на 2000 рік. – Ужгород, 2000. – С.48–49.

Медвідь Е. Спогади січового стрільця Карпатської України // СЗ. –1994. – 26 березня. – С. 11.

Онопенко А. Погляд з Австралії // НЗ. – 2002. – 25 квітня. – С.4, 8; 28 травня.

Онуфрик В. Спомини з Карпатської України. – Торонто, Ужгород, 1995. – 77 с.

Очима свідків подій [подано публікації творців Карпатської України: Івана Рогача "Присягаємо: З виступу перед 30-тисячною аудиторією Всепросвітянського з'їзду в Ужгороді" 17 жовтня 1937 року – Українське слово. – 1937. – 28 жовт.; редакції газети "Як живе і працює батько відродження Карпатської України" – Нова свобода. – 1939. – 7 січ.; Августина Волошина "Мир людям доброї волі" – Нова свобода. – 1939. – 7 січ. та "Солодкий мій народе" " – Нова свобода. – 1939. – 14 лют.; Олега Кандиби-Ольжича "Вояки-будівничі" про Карпатську Січ; Петра Стерча "Українці обороняють свою свободу", де вперше зазначено, що "Карпато-Українська республіка – це перша держава,

що поставила спротив наростаючому імперіалізмові Німеччини під кермом Адольфа Гітлера, даючи наказ своїй армії "Карпатській Січі" боронити державу від поневолення Гітлеровим союзником, Мадярщиною – це, властиво, початок Другої світової війни..."; уривок зі "Спогадів" Василя Ґренджі-Донського "Бестіальні злочини"] // Наш рідний край. – 1999. – № 6–7. – С. 41–51.

Палаташ О. Безсмертна Карпатська Січ // Літературна Україна. – 1994. – 6 жовтня. – С. 3.

Палаташ О. "...У центрі Європи – Карпатській Україні – виросла могила, в якій спочивають кращі сини України" // ЗП. – 1994. – 16 квітня.

Пап-Пугач С. Красне поле // СЗ. –1994. – 19 березня. –С. 11.

Пап–Пугач С. Вони полягли за Карпатську Україну // СЗ. – 1994. – 26 березня. – С. 11.

Росоха С. Сойм Карпатської України (в 10-ліття проголошення самостійності). – Львів: Меморіал, 1991. – 88 с.

Росоха С. Спомини: Події та люди на моєму життєвому шляху. – Торонто; Ужгород: Мистецька лінія, 2001. – 92 с.

Росул О. Дорогою долі. – Ужгород: Два кольори, 2003. – 287 с.

Сабол С. Добраніч, мамо... (Спомини з Карпатської України) // Старий замок. – 1998. – 20 серпня. – С. 11.

Сарвадій І. Змова проти уряду Карпатської України // НЗ. – 1993. – 8 травня. – С. 8–9.

Стахів Є. Крізь тюрми, підпілля й кордони. – К. : Рада, 1995. – 318 с.

Стебельський І. Шляхами молодості і боротьби. – К.: Смолоскип, 1999.

Филонович В. Березневі дні Карпатської України / Підготовка тексту, передмова та примітки Олександра Пагірі. – Ужгород: Гражда, 2009. – 100 с.

Химинець Ю. Закарпаття – земля Української держави. – Ужгород: Карпати, 1991. – 144 с.

Химинець Ю. Тернистий шлях до України. – Ужгород, 1996. – 396 с.

Шандор В. Спомини: У 2 т. – Т. 1, 2. – Ужгород: Гражда, 1996, 2000.

Штефан А. За правду і волю. – Кн. 2. – Торонто, 1981. – 384 с.

Монографії, збірники, статті

Автономний статус – важливий етап на шляху державотворення Карпатської України і сучасність. – Ужгород, 2003. – 50 с.

Адам М. Загарбання Закарпаття гортіївською Угорщиною в 1938–1939 рр. // Українсько–угорські зв'язки. – К. : Наукова думка, 1964. – С. 78–109.

Андрашко А. Про Карпатську Україну: міф чи реальність? // НЗ. – 2002. – 25 лютого. – С.14.

Белень М. Карпатська Україна у портретах. – Ужгород, 1998. – 195 с.

Бенько Н. Міжконфесійні відносини на Закарпатті в політичних подіях 1938–1939 рр. // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – Вип. 2. – Ужгород, 1996. – С. 103–119.

Богів О. Я. Вплив карпатоукраїнського фактора на політику європейських країн у період чехословацької кризи (травень 1938 – березень 1939 р.): Автореферат дисертації... кандидата історичних наук. – Чернівці, 2003. – 22 с.

Богів О.Я., Вегеш М.М. Міжнародне становище Карпатської України (1938–1939 рр.). – Ужгород, 1997. – 136 с.

Блистів-Корж А. І героїзм, і трагедія // ЗП. – 1992. – 14 березня.

Божук Г. До ювілею Карпатської України // НЗ. –1998. – 4 серпня. – С. 3.

Божук Г., Зілгалов В., Чучка П. Карпатська Україно... // МЗ. – 1990. – №11.

Болдижар М. М. Закарпаття між двома світовими війнами. – Ужгород, 1998. – 195 с.

Буковський І.В. Утворення і діяльність військових формувань Карпатської України (1938 – 1939 рр.): Автореферат дисертації... кандидата історичних наук. – Львів, 2004. – 16 с.

Буковський І.В., Вегеш М.М. Славна сторінка в історії українського народу (Карпатська Січ – захисник незалежності Карпато-Української держави: 1938–1939 рр.) – Ужгород –Львів: Вид-во ЛВІ, 2002. – 60 с.

Буркевич Г. Карпатська Україна в філателії // Панорама. – 2003. – 22 березня. – С. 5.

Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна. – Львів: ЗУКЦ, 2004. – 414 с.

Вегеш М. Велич і трагедія Карпатської України // Наш рідний край. – 1999. – № 6–7. – С. 35–36.

Вегеш М. М. Від "Науки" до "Нової Свободи" // Карпатика. – В.8. – Ужгород, 2001. – С. 33–46.

Вегеш М. М. Карпатська Україна 1938–1939 р. у загальноєвропейському історичному контексті: У 2 т. – Ужгород, 1997.

Вегеш М., Гиря В. Угорський ревізіонізм і Карпатська Україна (1938–1939) // Карпатика. – В.29. – Ужгород, 2003. – С.175–196.

Вегеш М. М., Гиря В. І., Король І. Ф. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918–1939). – Ужгород, 1998. – 130 с.

Вегеш М. М., Задорожний В. Є. Велич і трагедія Карпатської України. – Ужгород, 1993. – 82 с.

Вегеш М., Росак В. Велич і трагедія Августина Волошина // Карпатика. – В.24. – Ужгород, 2003. – С.265–343.

Вегеш М., Токар М., Басараб М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення. – Ужгород: Карпати, 2008. – 255 с.

Від Срібної Землі до Карпатської України /Упорядник Ю. Шимон. – Ужгород, 1999. – 19 с.

Віднянський С. Політичні аспекти Карпато-Української державності// Політична історія України. XX століття: У 6 т. – Т.5. – К.: Генеза, 2003. – С.665–695.

Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. – Ужгород: Карпати, 2002. – 709 с.

Габор В. Українські часописи Ужгорода. – Львів, 2003. – 563 с.

Гаврош О. Іван Чучка – поручик Карпатської України // Старий Замок. – 2002. – 22 серпня. – С.15.

Ганчин В. Губернатор Іван Парканій // НЗ. – 1992. –22 лютого. – С. 8–9.

Ганчин В. Вибори проводилися на законній основі // СЗ – 1993. – 2 березня. – С. 4.

Гапоненко-Товт І. Окупація Карпатської України (листопад 1938 – березень 1939 р.) // Карпатика. – В.24. – Ужгород, 2003. – С.141–157.

Годьмаш П., Годьмаш С. Подкарпатская Русь и Украина. – Ужгород, 2003. – 389 с.

Делеган М. "Хочу, щоб Підкарпатська Русь була сильною, стійкою і згуртованою..."// НЗ. – 2009. – 17 січня. – №4–5.

Дикий Б. Карпатська Січ// ЗП. – 1992. – 4 серпня. – С. 4.

Довганич О.Д. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність: Репресії проти її оборонців та керівників. – Ужгород: Гражда, 2007.

Довганич О. Погляд: суб'єктивний або усе-таки об'єктивний // НЗ. – 2003. – 15 березня. – С.12, 14.

Довганич О. Трагічний фінал // Наш рідний край. – 1999. – № 6–7. – С. 39–40.

Довганич О. У тенетах СМЕРШу. Репресовані діячі Карпатської України. – Ужгород, 2002. – 59 с.

Доля А. Поштові марки // Наш рідний край. – 1999. – № 6–7. – С. 67–68.

Закарпаття під Угорщиною 1938–1944 рр. – Нью-Йорк, Чикаго, Ужгород: Гражда – Карпати, 1999. – 232 с.

Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-й річниці Карпатської Січі. – Ужгород: Гражда, 1996. –252 с.

Карпатська Україна і Августин Волошин: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород: Гражда, 1995. – 352 с.

Карпатська Україна: Питання державно-правового розвитку. – Ужгород, 1999. – 188 с.

Карпатська Україна: Пошуки істини /Круглий стіл істориків // ЗП. – 1990. – 15, 17, 20, 21 березня.

Кляп М.І. Педагогічна та освітньо-культурна діяльність Августина Волошина в міжвоєнний період (1919 – 1939). – Ужгород: Вид – во В. Падяка, 2001. – 152 с.

Князь В. І. Була в Іршаві Карпатська Січ // ЗП. – 1993. – 6 квітня. – С. 2.

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. – 659 с.

Красне поле. – Ч. 1. Про Карпатську Україну. – Ужгород: Патент, 1999. – 320 с.

Куля Ф.І. Німецькомовна історіографія 30 – 50-х років про Україну і Карпатську Україну // Науковий вісник Закарпатського інституту ім.А.Волошина. – В.1. – Ужгород, 2001. – С.41–43.

Кухта В. Вище гір – тільки люди // РІО. – 2002. – 15 березня. – С.18 – 19.

Кучерук О. Карпатська Україна. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2009. – 16 с.

Лаврів П. Карпатська Україна// Шлях перемоги. – 1994. – 12 березня. – С. 7.

Лемак В. 1938: події були доленосними // НЗ. – 1993. – 12 жовтня. – С. 5.

Лисяк-Рудницький І. Карпатська Україна: народ у пошуках своєї ідентичності// Історичні есе: В 2 т. – Т.1. – К.: Основи, 1994. – С.451–470.

Магочій П. Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). –Ужгород, 1994. – 296 с.

Марьина В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина (1939–1945). – М.: Новый хронограф, 2003. – 303 с.

Мельник А. Хуст // Дніпро. – 1995. – № 2–4. – С. 141–145.

Михайлович Г. Карпатский гамбит фюрера // Карпатський Євроміст. – 2002. – 4 липня. – С.1, 3.

Мишанич О. В. Життя і творчість Августина Волошина. – Ужгород: ВАТ "Видавництво "Закарпаття", 2002. – 48 с.

Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки. – К.: Українська видавнича спілка, 2007. – 1007 с.

Міщанин В. Промисловість Карпатської України// Молодь – Україні. – Т.4. – Ужгород., 1997. – С.92–107.

Млавець Ю. Їх розпинали на деревах // КУ. –1993. – 16 грудня. – С. 6.

Мулеса В. Гей ви, стрільці січові // КК. –1991. – 3 вересня. – С. 3.

Мушинка М. Лицар волі. – Ужгород, 1995. – 282 с.

Нариси історії Закарпаття. – Т. 2 (1918–1945). – Ужгород: Закарпаття, 1995. – 633 с.

Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). – К., 1997. – 244 с.

Пагіря О. Карпатська Січ – військове формування Карпатської України. – Київ: Темпора 2010. – 151 с.

Петричко М. Карпатська Україна – наша історія // СЗ. – 2002. – 14 березня. – С.15.

Поп И. Подкарпатская Русь – Карпатська Україна – Kárpátaljaí terület - Закарпатська Україна. – Ужгород, 2008. – 104 с.

Поп И. И. Польско-венгерский альянс в период Мюнхена: Мюнхен – преддверие войны. – М., 1988.

Разгулов В. Дело № 148423// Карпатская панорама. –1995. – № 4.

Разгулов В. Карпатская Украина – триумф или трагедия? // Карпатський Євроміст. – 2002. – 27 червня. – С.2.

Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Закарпатська область. У двох книгах. – Книга перша. – Ужгород: ВАТ "Видавництво "Закарпаття", 2003. – 788 с.

Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Закарпатська область. У двох книгах. – Книга друга. – Ужгород: ВАТ "Видавництво "Закарпаття", 2004. – 800 с.

Ребрик Н. О. Степан-Севастіян Сабол (Зореслав). – Ужгород, 1998. – 87 с.

Рік О. Ольжича // ЗП. –1993. – 6 листопада. – С. 1.

Ринажевський Б. Правове становище в складі іноземних держав та становлення національної державності в Закарпатті (1918–1939). – Львів: Вид-во ЛРІДУ УАДУ, 2002. – 197 с.

Ринажевський Б.М. Становлення національної державності в Закарпатті (1918–1939 рр.): Автореферат дисертації... кандидата юридичних наук. – Львів, 2004. – 18 с.

Свідерська Н. Ю. Українське питання в політиці держав Європи напередодні Другої світової війни (вересень 1938-вересень 1939 рр.): Автореферат дисертації... кандидата історичних наук. — Львів, 2001. – 16 с.

Сенько І. М. Красне Поле // Хуст над Тисою. – Ужгород: Бокор, 1992. – С. 390–394. – (те ж: Сенько І. Земля з іменем. – Ужгород: Патент, 1998. – С.104–108).

Скрипка В. 1939 рік з огляду сучасності // КУ. –1994. – 11 серпня. – С. 4–5.

Сливка Ю. Ю. Підступи міжнародної реакції на Закарпатті в 1938 – 1939 роках. – Львів, 1966. – 72 с.

Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1938–1939 роках. – Львів: За вільну Україну, 1994. – 288 с.

Тарасюк В. Про журналістську діяльність А.Волошина // Науковий вісник Ужгородського університету. – Серія Філологія. – В. 5. – Ужгород, 2000. – С.143–147.

Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). – Ужгород, 2006. – 379 с.

Томоруч Т. "Нас кидали з целі до целі... " // КК. –1995. – № 1 – 4. – с. 62–67.

Українські землі в роки Другої світової війни. – Ужгород, 1998.

Федака П. Нарис історії товариства "Просвіта" Карпатської Русі – України (1920–1939). – Ужгород, 1991. – 52 с.

Федака П. Пам'ять рідної землі. – Ужгород, 1996. – 327 с.

Федака С. Августин Волошин: Коротка біографія. – Ужгород: Ґражда, 2005. – 72 с.

Федака С. Амбітні та обґрунтовані проекти: Економічна феєрія Карпатської України // СЗ. – 2009. – 5 –11 березня. – С. 12.

Федака С. Голгофа Августина Волошина // Наш рідний край. – 1999. – № 6–7. – С. 37–38.

Федака С. Карпатська Україна в контексті міжнародної політики // СЗ. – 1994. – 5 березня. – С. 11.

Фенич В. До питання про юридичний статус Мукачівської греко-католицької єпархії в 1939 р. та його перспективи // Актуальні та малодосліджені проблеми історії України. – Вип. 3. – Ужгород, 1998. – С. 56-65.

Фенич В. Церковна політика автономного уряду о. Августина Волошина та національно-політична ідентичність греко-католицьких і православних священиків Карпатської України (жовтень 1938 – березень 1939 рр.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Вип. 13. – Ужгород: СМП "Вісник Карпат", 2005. – С. 48–7.

Філіппов О. Трагедія Карпатської України// Старий Замок. – 1998. – 8 жовтня.

Фрідманський В. До питання про діяльність організації "Карпатська Січ" (1938–1939) // Наук. збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – В. 1. – Ужгород, 1995. – С. 56–64.

Цибик М. Красне Поле на соборній українській ниві // СЗ. – 2002. – 3 серпня. – С.14.

Халус П. Заради правди // НЗ. – 1995. – 14 березня. – С. 5.

Худанич В. Історіографія Карпатської України // Проблеми української історіографії. – Мукачево: Елара, 1996. – С. 87–96.

Худанич В. Карпатська Україна – пролог відновлення Української держави // Історія України. – 2003. – № 17. – С.11–14: № 19. – С. 12–14.

Хустська гімназія. Матеріали науково-практичної конефренції. – Ужгород: Гражда, 1994.

Шанта Ю. Карпатська Україна – 1939-й. Боротьба з чеськими збройними силами // ЗП. –1993. – 13 березня. – С. 2 (те ж – ЛЧК. – 1991. – № 1. – С. 28–31).

Шевченко К.В. Русины в межвоенной Чехословакии. – М.: Модест Колеров, 2006. – 272 с.

Шерегій Ю. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Пряшів; Львів, 1993.

Шимон Ю. Проголошення незалежності Карпатської України // Історія України. – 2003. – №17. – С.10.

Штефан А. Августин Волошин – президент Карпатської України: Спомин. – Торонто, 1977.

Якимович Б. Драма Карпатської України // Дзвін. – 1990. – № 11. – С. 84 – 87.

Ярослав О. Кривава Тиса // Слово. – 1992. –Ч. 5. – С. 8.

Художня література

Боршош-Кум'ятський Ю. В. З наказу роду: Твори / Упорядкування, підготовка текстів, передмова та примітки Д. М. Федаки. – Ужгород: ВАТ "Видавництво "Закарпаття", 2005. – 552 с. (Письменство Закарпаття).

Ґренджа-Донський В. За Україну, за народ [добірка віршів] // Наш рідний край. – 1999. – № 6–7. – С. 6–10.

Долгош І. Заплакала Тиса кров'ю// Тиса. – 1992. – №1–2. – С.3–50.

Зореслав. Блакитні ескадри. Вибрані твори/ Упорядкування, підготовка текстів, передмова та примітки Д. М. Федаки. – Ужгород: ВАТ "Видавництво "Закарпаття", 2009. – 429 с. (Письменство Закарпаття).

Ірлявський І. І. Брості: Твори / Упорядкування, підготовка текстів, передмова та примітки Д. М. Федаки. – Ужгород: ВАТ "Видавництво "Закарпаття", 2002. – 268 с. (Письменство Закарпаття).

Козак І. Кривавий березень. Історична драма// Козак І. Гомін Срібної землі. – Ужгород, 2009. – С.73-80.

Козак І. Судний час. Історична драма// Козак І. Гомін Срібної землі. – Ужгород, 2009. – С.13–38.

"Криваві тіні Кремлю": Літературна творчість репресованих закарпатців / Упорядкування і підготовка текстів О. Д. Довганича, Д. М. Федаки ; нариси про авторів О. Д. Довганича, О. В. Мишанича, І. Ю. Коршинського, В. В. Пагирі, С. П. Пойди, В. С. Попа, П.П. Тракслера, Д. М. Федаки, І. В. Хланти. – Ужгород: ВАТ "Видавництво "Закарпаття", 2006. – 664 с.

Мала поетична антологія Карпатської України [Зореслав "Де ви?.." Оксана Лятуринська "Благовіщення 1939 року", Яр Славутич "Карпатський січовик", Василь Кухта "Гримлять вози, од пилу й тлуму сірі...", Василь Густі "Спогад батька про весну 1939 року", Петро Скунць "Карпатська Україна", диптих, Лідія Повх "Прозріння"] // Наш рідний край. – 1999. – № 6–7. – С. 15–17.

Микита Ф. Прощайте, рідні Карпати: Оповідання. – Торонто: Пробоєм, 1986. – 85 с.

Моя Карпатська Україна: Поетична антологія / Упорядник І. Ребрик. – Ужгород: Бокор, 1992. – 210 с.

Муза любові й боротьби: Українська поезія празької школи. – К.: Український письменник, 1995. – 159 с.

Нейман С. К. Карпатська Україна. Ужгородська елегія // Вітер з полонин: Збірник творів чеських письменників /Вступна стаття та примітки Г. М. Сиваченко. – Ужгород: Карпати, 1986. – С. 268–269, 286–288.

Олесь Олександр. Цвіте трояндами // Наш рідний край. – 1998. – № 3. – С.3–6.

Празька літературна школа: Ліричні та епічні твори. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2008. – 280 с.

Спомин [пісня для шкільного хору, слова Зореслава, музика Василя Кобаля] // Наш рідний край. – 1999. – № 6 – 7. – С.28–29.

Федака С. Д. Карпатський кросворд: Художньо-документальна повість. – Ужгород: Карпати, 2009. – 224 с.

Сергій ФЕДАКА

Персоналії

ПРЕЗИДЕНТ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

АВГУСТИН ВОЛОШИН
(1874 – 1945)

Августин Волошин народився 17 березня 1874 р. у селі Келечин на Міжгірщині у сім'ї священика Івана Волошина. Це була одна з небагатьох попівських родин, яка розмовляла вдома по-руськи – духовенство краю вже було майже поспіль змадяризоване.

Батько Августина належав до давнього лібертинського роду. Колись дід Августина, Іван Волошин, був священиком у лібертинському селі Великі Лучки. Його син Іван пішов тією ж дорогою і був висвячений 1867 р. Узявши перед цим шлюб з Емілією Зомборі, він згодом переїхав до верховинського села Келечин у долині Репинки за 18 км від Волового (нині – Міжгір'я) та за 24 км від залізничної станції Воловець. У Келечині і народився хлопчик, якого назвали Августином. Крім нього, у сім'ї зростали ще три доньки, його сестри – Ольга, Олена, Елеонора.

По закінченні сільської школи батько повіз сина до Ужгородської гімназії, але туди верховинця не прийняли через слабке знання угорської мови. Тоді батьки записали його до четвертого класу так званої нормальної (тобто основної, початкової) школи, де той за рік підучив державну мову і 1883 р. вступив до гімназії, яку закінчив 1892 р. По завершенні гімназії єпископ Ю. Фірцак послав Августина як здібного учня на теологічний факультет Пазманського університету у Будапешті. Через рік студент повернувся до Ужгорода за станом здоров'я і завершив навчання тут у богословській семінарії, яка містилася у замку. Серед викладачів семінарії особливо виділявся хорватський поет Спиридон Петранович. Навчаючись,

А. Волошин знайомився у єпархіальній бібліотеці з працями Я. Коменського, М. Монтеня, Й. Фіхте, Ж. Руссо, Г. Спенсера, Ф. Гегеля, Ф. Гербарта та інших [1].

Одразу ж по завершенні навчання 1896 р. А. Волошин 24 листопада одружився з донькою гімназійного професора Іриною Петрик (1878 – 1936), що стала йому вірною супутницею життя. Вона вела свій родовід від сестри видатного будителя О. Духновича, яка була дружиною її прадіда. А. Штефан згадував про Волошинову дружину Ірину : "Ця середнього росту, повної круглуватої постаті, каштанового волосся і бурих очей, лагідної і скромної вдачі, добра і ощадна господиня була гостинна і толерантна" [2]. М.Вегеш і М.Токар відзначили: "Ця мужня і енергійна жінка залишила по собі найкращі спогади" [3]. 13 березня 1936 р. Ірина Волошина померла від злоякісної пухлини вуха. Панахида відбулася за участю великої кількості людей на старовинному кладовищі біля Ужгородського замку. Її могила була знищена на початку 60-х років. У зв'язку з втратою дружини А. Волошин отримав численні співчуття від багатьох діячів краю і республіки, в тому числі від президента Чехо-Словаччини Т. Масарика [4].

Та це було пізніше, а 22 березня 1897 р. А. Волошин висвятився і став капеланом Преображенської церкви в Ужгороді на Цегольні. Цей давній храм відвідувала десь третина ужгородських греко-католиків, переважно представники бідних прошарків – ремісники, дрібні торгівці, робітники, службовці, домогосподарки [5].

Початок пастирського служіння А. Волошина припав на період, коли розгорнулася запекла боротьба греко-католицького пароха у Будапешті Еміла Меллеша за переведення богослужіння на угорську мову. 16 березня 1897 р. проурядова газета "Пешти Гирлоп" писала: "Народ ми спочатку приборкаємо, а потім шляхом мирної культури мадяризуємо. Треба весь край засипати мадярськими книгами".

З 1 листопада 1897 р. А. Волошин почав паралельно з церковною службою викладати в Ужгородській учительській семінарії (тепер у цьому приміщенні юрфак УжНУ). Задля цього він у 1899–1900 рр. склав при Будапештській вищій педагогічній школі додаткові іспити і отримав диплом викладача фізики і математики горожанських (неповних середніх) шкіл, диплом дозволяв викладати і в семінарії. У 1900–1917 рр. А.Волошин був професором, а 1917–1938 рр. – директором семінарії. Спочатку він щодня мав дві години викладів з педагогіки [6]. А загалом за весь час учителювання у семінарії він викладав фізику, математику, граматику, стилістику, педагогіку, дидактику, логіку, психологію, методику тощо.

Коли А. Волошин ще тільки почав активно працювати в Ужгороді на ниві освіти, власті запропонували йому посаду вікарія у Мараморош-Сиготі. Волошин поїхав туди, але зайшов не на фару, а до

тамтешньої учительської семінарії. Ретельно оглянувши її і переконавшись у тому, що вона не відповідає належним вимогам, він повернувся до Ужгорода, де продовжив викладацьку діяльність [7].

Водночас А. Волошин поринає у громадську і книговидавничу діяльність – у рамках церковно-культурного товариства св. Василія Великого. 1902 р. над товариством нависла серйозна загроза. Угорський міністр освіти барон Дюла Власіч вирішив домогтися його розпуску. Ужгородський інженер Євген Бачинський, перебуваючи у столиці, дізнався про ці плани і одразу повернувся до Ужгорода. Він повідомив про небезпеку пароха Цегольнянської церкви Йосифа Саксуна. Того ж дня о. Саксун запросив до себе о. Волошина і передав новину. А. Волошин, порадившись з П. Гебеєм та єпископом Ю. Фірцаком, запропонував добровільно розпустити Товариство, а його майно передати комерційній фірмі. А. Штефан так пояснює цей вдалий крок: "Бо в Мадярщині на культурні товариства не було закону і тому уряд міг робити з ними, що хотів. Але на торговельне товариство був торговельний закон, й уряд міг діяти лише в рамках закону". Така ж пропозиція надійшла і від пряшівського єпископа І. Валія: не віддавати майно мадярофілам, а створити торгово-видавниче акціонерне товариство з центром в Ужгороді [8].

Так А. Волошин став ініціатором і одним із засновників акціонерного товариства "Уніо" з друкарнею і книгарнею, яке розгорнуло видавничу справу в краї. За дорученням наради він розробив статут товариства "Уніо" і написав текст звернення до населення, в якому розповідав про створення товариства, закликав підтримати цей крок. У зверненні відзначалося: "гасне послідня свічка народної просвіти на Підкарпатті", то ж, щоб була можливість "дальшої культурної праці для руського народу", треба створити спеціальне товариство [9].

Власниками "Уніо" стали А. Волошин і В. Камінський. А. Волошин намагався також залучити до товариства члена верхньої палати угорського парламенту Євмена Сабова (1859 – 1934). Це був один з досить неоднозначних громадсько-культурних діячів Закарпаття. Він походив з родини руських патріотів, його дядько Кирило Сабов (1838 – 1914) був відомим педагогом, а дядько Іоанн Дулішкович – не менш відомим істориком. Сам Євмен вчився у гімназіях Ужгорода, Пряшева, Левочі, потім в Ужгородській духовній семінарії, котру закінчив 1886 р. Потім шість років викладав руську мову і літературу в Ужгородській гімназії, де цей предмет на клопотання греко-католицької управи викладався факультативно. Тоді ж викладав релігію в Ужгородській учительській семінарії. 1890 р. Є. Сабов видав 174-сторінковий підручник "Русская грамматика и читанка с упражненіями и задачами", а 1893 р. – свою знамениту "Христоматію церковно-славянских и угро-русских литературных памятников с прибавлением угро-русских народних сказок на подлинных

наречиях". А. Волошин був учнем Є. Сабова, якого глибоко шанував, на якого активно опирався у своїх видавничих проектах, зокрема при виданні щорічників-читанок "Місяцесловів".

За редакцією А. Волошина "Місяцеслов" став таким популярним, що 1907 р. розійшовся накладом 10 тисяч примірників, тоді як раніше тяжко було розпродати навіть 500 [10].

З 1 січня 1904 р. А. Волошин почав видавати для народу дешеву бібліотечку книжок "Поучительное чтеніе". Першим випуском вийшов його коментар до церковних свят, другим – його ж оповідання "Робінзон". Далі виходили брошури про сільське господарство, садівництво, бджільництво, векселі тощо. "Місяцеслов" 1914 р. зафіксував 20 випусків цієї бібліотечки.

Відтак на зміну цій бібліотечці прийшов журнал "Село", який А. Волошин видавав щомісячно з 1 січня 1911 р. Проте журнал не сягнув необхідної передплати, тому наступного року перестав виходити [11]. 1913 р. А. Волошин за підтримки А. Паппа відновив випуск народної бібліотечки під назвою "Читальня: книжечки для угро-руського народу", з якої видано п'ять випусків [12]. З 1903 р. він редагував газету "Наука", яку випускав переважно за власні кошти, також разом з Г. Стрипським в такий спосіб видавав журнал "Село" і бібліотечку книжок для народу.

Вже з 1904 р. А. Волошин відстоює правомірність застосування терміну українець щодо своїх земляків. Тоді, у травні 1904 р., мукачівський кореспондент "Науки" під псевдонімом Угрорусин опублікував закид, за яким галичани нібито стали писати фонетичним письмом і вигадали собі нову назву українець, щоб сподобатися польським панам. У наступному ж числі газети від 13 травня А. Волошин умістив відповідь, де відзначив, що між галицькими русинами-українцями і поляками ніколи не вщухала національна боротьба, а назва українець – дуже стара, тут же додав: "Ви маєте знати, же велика розлука єсть между народом великорусским и малорусским. То не я маю доказати, то доказує цілый світ. То дуже давно доказала історія".

У 1920 р. А. Волошин реорганізував "Науку" у тижневик "Свобода", що з липня 1938 р. став щоденною газетою "Нова Свобода". Як журналіст він також був засновником і співпрацівником тижневика "Русин" (1920–1921) і щоденної газети "Русин" (1923), дописував до газети "Українське слово" (1932–1938), журналів "Підкарпатська Русь" (1923–1938), "Кооператива" (1921–1924), "Учительський голос" (1929–1939)", "Благовісник" (1922–1938). З 1902-го по 1924 рік А. Волошин упорядковував щорічний календар "Місяцеслов".

5 червня 1915 р. він узяв участь у нараді, організованій держсекретарем Угорщини графом К. Клеберсбергом. На неї було скликано представників Мукачівського, Пряшівського і Гайдудорозько-

го єпископів на чолі з примасом, кардиналом Іваном Чернохом. Владикам остаточно було наказано перейти у богослужебній літературі, молитовниках і підручниках на латинський алфавіт з угорською транскрипцією. На нараді було вирішено створити дві комісії: одну для заміни кириличних книг, іншу – для реформи календаря і літургії [13]. Мукачівську єпархію представляв А. Волошин. Його місія полягала у захисті кириличного алфавіту. Пізніше він згадував: "У вступі подав я коротку історію уживання латинських букв у русинів в Галичині, де проби з латинкою зісталися безуспішними, і в Америці, де русини перебрали азбуку емігрантів словаків, і на Підкарпатті, де ще не виробилася певна система латинських букв в руській мові. Потім подав короткий перегляд різних азбук і способи писання слов'янських народів, що уживають латинки... Розбирав звуки нашої мови, різниці виговору".

Незважаючи на заперечення А.Волошина, підтримані угорським славістом О. Ашботом, єпископська канцелярія в Ужгороді невдовзі отримала розпорядження переходити на латиницю і реформувати календар та літургію. Для докладного розгляду задуманих літургійних реформ мукачівський єпископ А. Папп призначив священиків-народовців П. Гебея, С. Сабова, Ю. Шубу і А. Волошина. Ця четвірка підготувала обширний меморандум до Апостольської Столиці, який відвіз до віденського нунція Ю. Шуба [14].

9 серпня 1915 р. у Будапешті відбулося засідання Центрального комітету греко-католицьких єпархій Естергомської митрополії під головуванням кардинала І. Черноха. Делегати Мукачівської єпархії зразу виступили проти реформ. Зокрема, А. Волошин знов, опираючись на особливості слов'янської філології, довів неможливість заміни кириличного алфавіту на латинський. Врешті-решт І. Чернох закрив засідання комітету, щоб більше його вже не скликати [15].

Невдовзі угорська преса почала кампанію проти владики А. Паппа, його консисторії і ужгородських професорів. Тоді А. Волошин і його колеги відіслали до Рима новий меморандум. Врешті-решт вони домоглися, щоб справа підручників була відокремлена від справи богослужебних книг, до яких світська влада не має права втручатися [16].

Все ж 28 липня 1916 р. угорський уряд заборонив вживати у школах руську мову. Після цього А.Волошин видав угромовну "Малу Біблію для нижчих класів народних шкіл". 1916 р. Волошин став директором Ужгородської учительської семінарії. В. Бірчак писав, що з-під руки Волошина "вийшли цілі ряди руського учительства, народний дух, народна думка прищеплювана ним в молоді серця, давала потому стократні плоди" [17].

Завдяки опору групи священиків на чолі з владикою А. Паппом, чільним представником якої був А. Волошин, вдалося зберегти у єпархії 46 парафіяльних шкіл, де викладали основи руської (украї-

нської) мови бодай дві години на тиждень, хоча і користувались вже латинським алфавітом [18].

Непростими були і господарсько-адміністративні проблеми. Будинок учительської семінарії був споруджений 1883 р. З того часу він не мав жодного капітального ремонту. Під час Першої світової війни великої шкоди будівлі завдало військо, що зайняло частину приміщень. В одній кімнаті розташовувалася радіотелеграфна станція, а на подвір'ї було побудовано гараж, де стояла військова техніка. Дирекція семінарії просила у військового відомства Австро-Угорщини компенсації, але нічого не отримала, хоча стіни перебували в аварійному стані, а всю столярку слід було негайно міняти. 3 грудня 1918 р. у семінарії сталася пожежа, проте ремонт довелося здійснювати власним коштом, на що пішло 20 тисяч крон з каси інтернату [19].

Але революційна доба примусила А. Волошина поринути й у вир політики. Від початку створення Ужгородської народної ради в листопаді 1918 р. він був її активним членом і брав участь у революційних подіях 1918–1919 рр.

19 грудня 1918 р. у Будапешті відбулися збори русинів, на яких головував Є. Сабов. 24 грудня угорський республіканський уряд М. Карої видав Закон № 10, який запроваджував автономію Руської Країни. Саме газета "Руська Крайна", яку редагував А. Волошин, детально описала роботу конгресу угорських русинів.

І все ж ця автономія носила суто декоративний характер. Тому вже 1 січня 1919 р. делегація русинів відвідала посла Чехословаччини у Будапешті М. Годжу і "через нього просила, щоби цілу територію Підкарпатської Русі осадило чехословенськоє військо. В Ужгород зайшло військо чехословаків дня 12 січня 1919 року". 21 січня А. Волошин солідаризувався з рішенням інших учасників конгресу угорських русинів у Хусті про возз'єднання краю з Україною.

Саме з 1919 р. А. Волошин згодом пов'язував свій прихід у велику політику. Принаймні, 1945 р. він свідчив радянським спецслужбам: "Початок політичної діяльності відноситься до 1919 р., коли я став організатором Християнсько-народної партії в Підкарпатській Русі".

5 лютого 1919 р. затверджено раду Руської Країни з 42 представників комітатів, де мешкали русини. 4 березня відбулися вибори до руського сойму, куди обрано 36 чоловік. А проте вже через тиждень його перша сесія виявила, що руські депутати не збираються бути сліпим знаряддям уряду М. Карої. Вони відмовилися продовжити роботу доти, поки угорський уряд не визначить чітко адміністративні кордони краю [20].

21 березня у Будапешті відбулася соціалістична революція, проголошено Угорську Радянську Республіку і призначено вибори до місцевих рад. У результаті в краї стало два законодавчих органи –

народна рада і сойм. Останній і надалі домагався визначення кордонів, але не зміг цього добитися і від комуністичного уряду. Ради та їхні виконавчі органи директоріуми проіснували кілька тижнів. Було прийнято конституційний акт, без визначення меж краю, "руський язик" визнано державною мовою, у Будапештському університеті відкрито кафедру руської мови, створено Руську червону гвардію [21].

У березні 1919 р. А. Волошин очолив так званий Руський клуб, який об'єднав усі народні ради, що діяли в краї у Центральну Руську Народну Раду. 8 травня 1919 р. в Ужгороді відбулося об'єднання Пряшівської, Ужгородської і Хустської народних рад у Центральну Руську народну раду. Вона прийняла рішення про входження Угорської Русі до Чехословаччини на правах автономії. 20 травня депутація зі ста чоловік повезла відповідне рішення до Праги і передала його Т. Масарику.

З 12 серпня 1919 р. по 17 березня 1921 р. А.Волошин був членом Директорії – тимчасового уряду Підкарпатської Русі.

З остаточним утвердженням нової, чехословацької влади у Підкарпатській Русі А. Волошин знов концентрується переважно на педагогічній діяльності. Щороку директор семінарії виступав перед учнями з нагоди Дня Свободи 28 жовтня (державного свята Чехословацької республіки), дня народження президента Т. Масарика 7 березня, храмового свята семінарської каплиці 4 грудня, ювілейних дат О. Духновича і Т. Шевченка, початку та завершення навчального року [22].

Загалом, на початку чехословацької доби семінарія потерпала від значних фінансових труднощів. Плата за навчання і проживання у гуртожитку не покривала усіх витрат. Інтернат давав тільки 15–20 тисяч крон статків. Тому А. Волошин звертався по допомогу до різних державних і церковних інституцій. Зокрема, Мукачівська єпархія 1921 р. виділила на семінарію 20 тисяч крон, міністерство освіти – 25 тисяч. Тим не менше семінарія часто боргувала за паливо, світло та інші комунальні послуги [23].

На 1921–1922 навчальний рік у семінарії працювали такі викладачі: о. А. Волошин – директор, радник єпархії, заступник голови екзаменаційної комісії вчителів горожанських шкіл, мав кваліфікацію вчителя математики і фізики, викладав педагогіку, історію педагогіки, завідував шкільною практикою, мав на тиждень 11 годин; о. Степан Дудинський – радник єпархії, професор географії, історії та угорської мов, викладав історію та угорську мову, мав тижнево 16 уроків; о. Михайло Дутка – професор математики і фізики, викладав фізику і арифметику, мав тижнево 17 уроків; о. Віктор Шельков – професор релігії, викладав соціологію та релігію, мав 16 уроків на тиждень; Володимир Коссар – інженер, викладав господарську дисципліну, мав 8 годин на тиждень; о. Віоланд Андор – помічній професор, вчитель малювання і ручної праці, мав 18 уроків; Йосип

Микита – помічний професор, викладав географію, природознавство і німецьку, мав 19 уроків; о. др. Степан Фенцик – урокодаючий професор, професор богослов'я, мав диплом з історії та латини, викладав музику і співи, мав на тиждень 13 уроків; о. Феофан Скиба – ігумен Ужгородського Василіанського монастиря, викладав церковний спів, типикон, мав 8 уроків; др. Микола Долинай – лікар міської лікарні, викладав раз на тиждень гігієну у четвертому класі. Крім того, у підготовчій народній школі при семінарії викладали Іван Дунда (29 уроків) й Іван Белла[24].

Два поверхи семінарії займали кабінети, а також бібліотека, що містилася у трьох кімнатах. Викладачем і завідувачем фізичного кабінету був проф. Михайло Дутка, природничого – проф. Йосип Микита, бібліотекарем – о. Віктор Шельков. Музичні інструменти зберігалися у великій скрині на першому поверсі під наглядом доктора Степана Фенцика. 1921–22 навчального року у семінарії числилося таке майно: 1656 томів у професорській бібліотеці і 849 томів в учнівський, 190 приладів та унаочнень у фізичному кабінеті, 51 – у хімічному, 67 – у зоологічному, 12 – у ботанічному, 15 – у природничому, 9 – у математичному, 52 географічні карти і 2 глобуси. Семінарія мала своє обійстя (господарський двір) в районі Галагова. А. Волошин називав його "образцовим господарством". Для його розвитку крайова управа виділила допомогу у сумі 30 тисяч крон. За ці кошти було здійснено ремонт господарських споруд, відремонтовано будинок завгоспа, збудовано нову стодолу та забетоновано гноєвицю. Господарство мало дві корови та одну телицю, два коні, двох свиней, шість вуликів, тут вирощували зернові культури, картоплю, кукурудзу, заготовляли сіно, існувала зразкова шкілка плодових дерев. Учні вчилися щепити сливи, яблука, груші, виноград. Теоретичну і практичну роботу в господарстві проводив проф. Володимир Коссар [25].

На базі цього господарства проводилися також практичні заняття з учнями інших навчальних закладів: училища лісової управи, богословської семінарії, господарської школи, сільських шкіл. Тут же діяло бджолярське товариство "Рой", яке теж служило базою для учнівської практики. Проте 1925 р. держава розпродала ці землі під приватну забудову. А. Волошин дуже боляче сприйняв цю втрату. Він підкреслював, що кожен випускник семінарії – майбутній сільський вчитель, тож мав досконало володіти усіма сільськогосподарськими роботами [26].

1 травня 1922 р. в Ужгороді відбулася мистецько-спортивна олімпіада навчальних закладів. Семінарія була представлена хором, а драмгурток показав комедію. 21 травня всі драматичні, хорові і спортивні колективи семінарії дали велику виставу. На літературно-вокальному вечорі прозвучали молитви, пісні, декламації, виконувалися народні танці. Було показано комедію "Ірод" [27].

У червні 1922 р. А.Волошин домігся підвищення зарплатні вчителям до рівнів окладів державних службовців, лише без процентних надбавок. Навчальний процес завершився 29 червня, коли було видано 15 дипломів вчителів і 12 дипломів півцевчителів [28].

З 15 листопада 1925 р. по 1929 р., коли А. Волошин був членом чехословацького парламенту, обов'язки директора учительської семінарії виконував Степан Дудинський [29].

Паралельно з учительською семінарією А. Волошин був у 1906–1934 рр. професором педагогіки у богословській семінарії. Тут він виховав кілька поколінь духовних пастирів. Один з його вихованців Микола Вайда писав: "В ньому ми бачили дійсну любов до нашого народу... Він підготовляв нас на тяжку учительську працю, він, незабутній дорогий директор, виховував з нас не рабів, не безхребетних, не на чужий гній – а на українських народних учителів" [30].

Коли ж 1902 р. в Ужгороді відкрилася жіноча учительська семінарія, А. Волошин склав її план роботи. На урочистому відкритті семінарії він побажав, щоб вона виховувала добрих і вірних вчительок "на користь всієї батьківщини та слави Бога і Церкви" [31].

1909 р. дружина А. Волошина Ірина і його сестра Ольга відкрили навчальний заклад під назвою Маріанська конгрегація греко-католицьких дівчат. Ця школа ставила за мету навчити своїх вихованок читати-писати, катехизму, рукоділля, церковних співів, кулінарії, основ гігієни та догляду за немовлятами і хворими. 1921 р. Ірина Волошина стала ініціатором Жіночого Союзу.

За підрахунками М. Кляп, А. Волошин за все своє життя написав і видав 63 підручники, багато з яких витримало по кілька видань, зокрема його "Азбука" видавалася аж вісім разів з 1904 по 1924 рік [32]. Зокрема, 1900 р. А. Волошин видав "Читанку для угрорусской молодежи". Характерною ознакою граматики 1901 р. став відхід від церковнослов'янської мови, насичення текстів сюжетами із життя закарпатців [33]. 1904 р. вийшов перший "Буквар" А. Волошина. Але в Будапешті не схвалили його текст, бо там вживалися форми Ужгород і Пряшів замість офіційних Унгвар і Еперієш. Перше видання довелося знищити і тут же видати друге з "правильною" транскрипцією. Відтак книжка користувалася великою популярністю і майже щороку перевидавалася [34].

У перших граматиках А. Волошина, зауваживши П. Чучка, простежується ще русофільська орієнтація на його вчителя Є. Сабова і на редактора його творів О. Митрака [35]. Про Волошинову "Методиску граматику карпато-русскаго языка для народных школ" (1901) Ю. Шевельов пише, що вона була по суті російською граматикою з домішкою певних локальних рис [36]. М. Штець справедливо характеризує мову інших тогочасних праць А. Волошина як язичіє [37].

Проте дві поїздки А. Волошина до Львова, дружні контакти з Г. Стрипським, знайомства з галицькими виданнями сприяли фор-

муванню української філологічної концепції молодого вченого [38]. 1907 р. А. Волошин видав підручник з руської граматики, написаний двома мовами – руською і угорською. В її основі лежала одна з кращих українських граматик – О. Огоновського. В. Бірчак справедливо відзначав, що кожне нове видання Волошинових граматик "зближалися чим раз більше до народної мови". Зокрема, у граматиці 1907 р. "Августин Волошин випливає на чисту воду, отмежовуючи руську мову од російської і церковнослов'янської як з огляду фонетичного, так і синтаксичного" [39]. Дуже важливою є і вступна стаття до цієї граматики. У ній автор показав себе добрим знавцем історії України, етапів формування українського народу і його літературної мови. А. Волошин підкреслив, що мова галицьких і закарпатських русинів є малоруською (українською), що на півночі Угорщини, в Галичині та Буковині проживають малороси, які "називають себе русинами" Тут же відзначається, що усіх малоросів є 25 млн., з них півмільйона – у Північно-Східній Угорщині, тобто на Закарпатті..

Ця книга була високо оцінена сучасниками. Професор-славіст Будапештського університету О. Ашбот відзначив, що вона є найкращою з-поміж подібних в Угорщині. На основі цього відгуку Угорська академія наук присудила А. Волошину премію за дану книгу. Позитивну рецензію на цю граматику дали також професор Скунзевич з Будапешта і професор Ужгородської гімназії О. Левицький [40].

1908 р. А. Волошин здійснює друге видання своєї "Читанки", яка стає своєрідною енциклопедією життя краян автора. У доборі матеріалів укладач виявив широку обізнаність з усною народною творчістю, історією та географією Закарпаття, цілої Угорщини. Як священик він приділив багато уваги питанням релігії, історії церкви, святам. Увесь матеріал розбито на десять розділів. У першому ідеться про Ісуса Христа, далі слідують 23 тексти про церковні свята, а також про історію церкви на Закарпатті. Другий розділ зветься "Розказки, казки, описанія" і містить чимало фольклорних текстів. Окрему частину тут становлять оповіді про школу й учнів. Третій розділ названо "Из природи и жизни". Багато статей тут присвячено домашньому господарству, окремим ремеслам, польовим роботам. Четвертий розіділ – "Из географии и истории", п'ятий – "Стихи", шостий – "Пословиці", сьомий – "Загадки" (їх 34). Останні три розділи знов присвячені релігії, там подано церковнослов'янські тексти Святого Письма. Це видання стало важливою подією в культурному житті Закарпаття в умовах посиленого наступу угорських шовіністів на автохтонів-українців [41].

1913 р. А. Волошин видав нову версію свого "Букваря", який ретельно доопрацював, додавши нові матеріали по Закарпаттю і врахувавши досягнення нових підручників Галичини. А. Штефан

відзначав велику радість А. Волошина з приводу того, що вдалося помістити кілька віршів Т. Шевченка [42], а В. Бірчак вказав, що цей буквар був першим закарпатським підручником, збагаченим наддніпрянським літературним матеріалом [43].

На початку двадцятих років А. Волошин переглядає свої ранні русофільські граматики, щоб при подальшому перевиданні наблизити їх до загальноукраїнської української літературної норми чи бодай до живого мовлення закарпатців. У "Методичній граматиці карпато-руського языка" (1923) він поривається з русофільством, але залишає досить простору для місцевої народномовної стихії.

У "Практичній граматиці руського языка" (Ужгород, 1926) А. Волошин чітко заявив: "Ми говоримо по-руськи. Наш народ живе на Підкарпатській Русі, но і за Карпатами, в Галичині і на Україні. Найбільше русинів живе на Україні, зато наш народ иншак звеся українським".

1932 р. Учительська громада Підкарпатської Русі записала у своєму Статуті, що у краї "урядова мова є українська". Проте міністр внутрішніх справ ЧСР не затвердив цього статуту, а вимоги вчителів кваліфікував як протизаконні [44].

1933 і 1936 р. чеські власті вдалися до заборони самих термінів "українець", "український" щодо Підкарпатської Русі [45]. Цензори викреслювали речення, в яких місцевих людей називали українцями [46].

А. Волошин виступав також як літератор – під псевдонімом А. Верховинський. Він написав побутові драми "Марійка Верховинка", "Без Бога ні до порога". 1913 р. ним створено історичну повість "Фабіола" про переслідування перших християн. Оскільки за чеської доби виник великий попит на драматичну літературу (для численних драмгуртків) А. Волошин згодом переробив цю повість на п'єсу. У перекладі чеською мовою вона ішла на сцені Народного театру у Празі. 1942 р. її у дещо зміненому вигляді видало у Празі видавництво "Пробоєм" [47]. Також ним написано п'єсу "Князь Лаборець", драму "Син Срібної землі". А. Волошин переклав українською писання святого Августина, уклав малу Біблію для нижчих класів народної школи, посібник про греко-католицькі празники, молитовник для української еміграції у Празі. У патріотичному оповіданні "Люби своє" він висловив особисте ставлення до рідного краю і світочів українського народу.

Поряд з педагогічною і літературно-видавничою діяльністю А. Волошин продовжував виконувати і пастирські обов'язки. У січні 1921 р. для оборони греко-католицької церкви від нападок з боку представників інших конфесій він почав видавати релігійний часопис "Благовісник", який виходив аж до 1943 р. Релігійна газета з цією ж назвою відновлена Мукачівською греко-католицькою єпархією у 1990 р. за редагуванням Л. Філіпа.

15 липня 1923 р. в Ужгороді створено Товариство катехитів, яке очолив тодішній професор катехитики Ужгородської духовної семінарії Ю. Григашій. З 1 січня 1924 р. товариство стало видавати фаховий журнал "Душпастир" [48]. А. Волошин був активним співробітником товариства і журналу. Він домігся, аби усі підручники релігії для народних шкіл Підкарпаття друкувалися українською мовою. Утверджену А Волошином традицію підтримали такі педагоги-катехити як о. Дмитро Попович і о. Еміліан Бокшай [49].

16 липня 1924 р. новим владикою Мукачівської єпархії став Петро Гебей. За допомогою А. Волошина він зав'язав добрі стосунки з Центральною Католицькою партією, яку очолював монсиньор І. Шрамек. За його порадою А. Волошин написав "Меморандум в справі сплачення державної допомоги священикам замість знесеної коблини" (коблина – натуральний податок на священика – по одній мірці зерна з селянської родини), який П. Гебей особисто подав празькому уряду у листопаді 1924 р. [50].

Того ж року за сприяння П. Гебея в Ужгород з Пряшева перебралися чотири сестри-василіянки, яким було передано ведення дівочої бурси. 1925 р. вони відкрили в Ужгороді власний новіціат і поширили свою працю на ведення сиротинця та дитячих садків. Найбільшим меценатом і співробітником їхнім у цій справі став А. Волошин [51].

Врешті-решт закон про державну підтримку для священиків було прийнято 25 червня 1926 р. Вона складала 9000 крон на священика в рік [52].

10 січня 1928 р. А. Волошин з благословення П. Гебея заснував "Кружок Духовенства християнської народної партії", який розгорнув широку місійно-освітню діяльність серед пастви [53].

А. Волошин і надалі лишався полум'яним захисником своєї церкви. Виступаючи у 1929 році зі спеціальною доповіддю у Празі, він гірко зауважив: "За Мадярщини ми були небезпечними москвофілами, сьогодні ми запродані мадярони. А де ж правда?" [54].

1933 р. папа Пій XII на відзначення заслуг А. Волошина перед церквою і народом іменував його папським прелатом і призначив його своїм таємним камерарієм з наданням титулу монсиньйора. Того ж року А. Волошин передав свій будинок по вул. Ракоці (нині вул. Волошина) вартістю близько 300 тис. чеських крон під сиротинець. 17 березня 1934 р. в Ужгородському театрі відбулося "відсвяткування 60-ліття уродин великого Громадянина Монсиньора Августина Волошина". Святкову промову виголосив Михайло Бращайко. Потім хор жіночої учительської семінарії виконав кантату, за неї послідували усні привітання, декламації і виступи сиріт. Вечір завершив хор чоловічої учительської семінарії [55].

Але повністю відійти від політики не вдалось і у двадцяті–тридцяті роки, з 1923 по 1938 р. А. Волошин очолював створену ним

Християнсько-Народну партію, від якої був депутатом парламенту (1925–1929 рр.).

А. Волошин був також ініціатором і почасти керівником численних спілок, товариств, підприємств – Підкарпатського банку, фабрики дзвонів "Акорд", свічкової фабрики "Геліос", керамічної "Керамос", сірникової "Руські сірники", страхового товариства "Бескид".

Як депутат А. Волошин 1926 р. домігся запровадження в краї нового кооперативного законодавства. Ним же було відстояно рахунки закарпатських кооперативів в угорських банках. Він же виступив проти агітації окремих словацьких політиків за перенесення крайових установ з Ужгорода до Мукачева (з подальшим приєднанням Ужгорода до Словаччини). 1928 р. А. Волошин домігся поширення на Закарпаття закону про державну допомогу священикам.

Також посол (депутат) А. Волошин поставив у Празі питання про перенесення звідти Українського Вільного університету до Ужгорода. Проте тоді дане питання не знайшло підтримки з боку решти послів і сенаторів від Підкарпаття [56].

Та чи не найбільш плідно він працював у товаристві "Просвіта". На початку XX ст. кілька разів побував у Львові, зав'язав тісні контакти з галицькою "Просвітою". У травні 1916 р. був на похоронах І. Франка. Ці поїздки справили на нього величезне враження, сприяли зміцненню самоусвідомлення його як українця. Тож він і став одним з керівників крайового товариства "Просвіта" (1920–1939). Власне, "Просвіту" було створено саме з його ініціативи. У січні 1920 р. прийнято статут цього товариства, складений за зразком статуту 1890 р. львівської "Просвіти". За цим першим статутом, це мало бути науково-освітнє товариство, члени якого б збирали і видавали фольклор, інші матеріали про побут народу, його історію. Метою товариства було "культурне та економічне піднесення підкарпатськоруського народу, виховання його в моральному та патріотичному дусі, а завданням його – видавати, поширювати книжки популярно-освітнього, літературно-наукового та господарчого змісту народною мовою, яка доступна кожному підкарпатському русинові" [57].

9 травня 1920 р. відбулися установчі збори "Просвіти", на яких її головою обрано адвоката Юлія Бращайка, його заступником А. Волошина, секретарем – І. Панькевича. Для реалізації статутних положень було створено комісії: організаційну, видавничу, літературно-наукову, музейно-бібліотечну, театральну, музичну, господарську. Головою видавничої та літературно-наукової комісії за весь час існування товариства з 1920 до березня 1939 р. був А. Волошин. З 1922 до 1938 р. за його редакцією, а також з участю І. Панькевича і В. Бірчака видавався щорічний "Науковий збірник товариства "Просвіта", а з 1925 р. – "Літературно-науковий та господарський місячник "Просвіти" і щорічний "Календар" [58].

Уже через два дні після заснування крайової "Просвіти", на першому засіданні головного виділу 11 травня 1920 р. вирішено споруджувати Народний дім "Просвіти". Правління постановило провести збір пожертв по всьому краю і в діаспорі, а також звернутися по допомогу до уряду, оскільки президент Т. Масарик обіцяв пожертвувати на цей дім 100 тисяч крон. Підготовку листів у цій справі доручили А. Волошину, І. Панькевичу і М. Творилу. 12 листопада А. Волошин запропонував випустити акції Народного Дому [59].

18 липня 1920 р. А. Волошин опублікував у своїй газеті "Наука" оголошення "Закладаймо читальні Просвіти у кожному селі!" 17 жовтня газета повідомила, що "Просвіта" і "Сокіл" в Ужгороді "желають отворити єдну велику читальню, в котрой мають одбиватися і кінематичні (світляні, проективні) вистави. То єсть свої товариства хотять народу нашому подати сесь новіший способ навчання, котрим найлегше і найскорше мож поширити всякі познанія". Далі наголошено, що кіно "в руках моральних товариств єсть средством виховання людей, а в руках безсовісних торговцев средством іспорчаня народа. Вже і начали кричати шефтмани проти сотвореня" просвітянського кінотеатру. Але газета певна, "что власти будуть мати только отваги, чтоби на більше цінили інтерес культури, як інтерес шефтманів".

31 жовтня 1920 р. Волошинова "Наука" опублікувала відозву до потенційних жертводавців: "Народні Доми в цілій Слов'янщині суть ті фортеці, на котрих томляться сили ворогів, то суть ті святині, в котрих набирають віри, завзяття і любові до свого краю і народу всі сини. Народний Дім в Ужгороді має виховати руську патріотичну молодіж, має дати молодежи все те, що не дає їй школа, скріпити її духовні і фізичні сили через відповідні організації, подати старшим підпору в їх громадянській і суспільній праці, має стати гордістю цілого народу". Подібні звернення неодноразово повторювалися у пресі та окремими листівками упродовж 1920–21 рр., а 1922 р. комісія розіслала з цього приводу 3016 листів [60].

За особистого сприяння А. Волошина відкриваються філії "Просвіти" по всьому Закарпаттю: 2 грудня 1920 р. у Руській Мокрій, 5 грудня у Довгому, 26 грудня у Ясіня і Білках, 9 лютого 1921 р. у Вільхівцях тощо [61].

У січні 1921 р. в Ужгороді відбулося відкриття професійного Руського театру під керівництвом М. Садовського. Від імені президії "Просвіти" та її театральної комісії привітальне слово виголосив А. Волошин. Він заявив, що Руський театр має бути храмом, який проповідує правду, шляхетні ідеали культурного, духовного, цивілізованого життя, спонукає людей міркувати над своїми вчинками, підтримувати слабкішого, спрямовувати на шлях істинний того, хто заблукав [62].

30 червня 1922 р. відбувся культурно-освітній з'їзд "Просвіти". А. Волошин виступив на ньому з рефератом "Яка праця чекає нас

для піднесення освіти серед населення?" Він зазначив, що наразі "Просвіта" вже має три філії і 37 реально діючих читалень, а усього зареєстрованих – 60. Вона видала 15 книжок, "організовала театр, котрий не лиш в Ужгороді грає, но розносить культуру і по околиці і новіше і в центрі республіки пріобрів нам славу". Також організовано театральні гуртки по селах, близько 200 пунктів ліквідації неписьменності, антиалкогольний гурток. Бібліотека "Просвіти" в Ужгороді на той час налічувала 2000 томів.

Читальня, за А. Волошином, мала стати "центром громадянського життя і чтоби подавала ініціативу для кожного потрібного народного, культурного ци економічного руху", вона мала "заступити торговицю і корчму: тоді не мав тот селянин жодної потреби ходити в "товариство нечестивих". Вона повинна доповнювати "роботу церкви і школи". Крім цього, читальня повинна бути "безпартійним містом обговорення громадських, господарських і всяких іних справ, має быти ніби трибуною громадянського життя" [63].

У жовтні 1928 р. А. Волошин виступив на відкритті Народного дому "Просвіти" в Ужгороді: "Сей народний дом має быти серцем дальшої культурної еволюції нашої, котра своїми органами розсилає кров народного життя, знаннє самого себе, свого язика, своєї літератури, знань народного генія, знань красот краю, знань і любові до всего, что є наше, народне" [64].

А. Волошин був також організатором і почесним головою "Учительської громади" (1929–1939), яка заснувала власну газету "Учительський голос", а у 1937–1938 рр. очолював цю спілку та педагогічне товариство Підкарпатської Русі. З його ініціативи та за його участю 1924 р. підготовлено статут Педагогічного товариства, налагоджено випуск підручників для шкіл різних категорій, педагогічної літератури, тут складалися також навчальні програми і словники [65].

Педагогічне товариство організувало підготовчі учительські курси, на яких А. Волошин викладав історію, літературу і педагогіку. Педагогічне товариство видавало краєзнавчий часопис "Підкарпатська Русь".

1927 р. "Шкільна Матка Русинів" в Ужгороді знову ж звернулася до міністерства закордонних справ у Празі з пропозицією перенести на Підкарпаття Український Вільний університет та Українську Господарську Академію. Петиції у цій справі вислали ще ряд українських організацій, зокрема "Просвіта" і Учительська громада. Але Прага поставилася до цих клопотань неприхильно з двох міркувань. Одна причина була суто фінансовою: утримання вищої школи на Підкарпатті вимагало значних додаткових коштів. Не менш важливою була і політична причина: перенесенню українського вузу опонували підкарпатські москвофіли, та й сама Прага остерігалася подальшої українізації краю [66].

Ще наприкінці 1920-х А. Волошин рішуче пориває з "карпаторосами", остаточно переконавшись у безнадійності співпраці з ними. Пік же його політичної діяльності припадає на осінь 1937 – весну 1939 р.

1 жовтня 1937 р. видано один з найбільш резонансних маніфестів Української Центральної Народної Ради. 1945 р. арештований А. Волошин так виклав суть того документу слідчому МДБ СРСР: "У 1937 р. міністерство освіти Чехословаччини своїм розпорядженням намагалося ввести на Підкарпатській Русі для викладання в деяких школах російську мову і книги на цій мові. Дізнавшись про це, ряд організацій почали вживати заходи, щоб не допустити викладання предметів російською мовою в школах Підкарпатської Русі. Таким заходом і був маніфест від 1 жовтня 1937 р., в якому було викладено вимогу про скликання 17 жовтня 1937 р. з'їзду в Ужгороді. Я підписав цей маніфест від імені Ради, головою якої був, і від імені Педагогічного товариства Підкарпатської Русі, головою якого також був я". А. Волошин заявив, що "всі спроби заведення у нас російської мови скінчилися повною невдачею. Така доля чекає і сучасне москвофільство".

А вже 4 вересня 1938 р. в Ужгороді зібрався конгрес (з'їзд) Першої Руської (Української) Центральної Народної Ради під головуванням А. Волошина, який узяв рішучий курс на автономію краю. 7 вересня до Праги відбула очолена А. Волошином делегація Ради. На аудієнції у прем'єра ЧСР М. Годжі А. Волошин рішуче вимагав автономії, та так і не отримав чіткої відповіді.

Новий етап боротьби за автономію почався після Мюнхенської конференції, яка поклала початок розчленуванню ЧСР. 8 жовтня в Ужгороді, у будинку крайового уряду відбулася спільна нарада представників обох Народних Рад у присутності депутатів і сенаторів від Підкарпаття. Там нарешті було одностайно схвалено склад майбутнього автономного уряду – А. Бродій, Е. Бачинський, І. П'єщак, А. Волошин, Ю. Ревай, С. Фенцик. Врешті-решт 11 жовтня о 20-й годині Рада міністрів ЧСР призначила Раду міністрів Підкарпатської Русі у складі шести чоловік на чолі з А. Бродієм. А. Волошин отримав портфель статс-секретаря з питань охорони здоров'я і соціального забезпечення. 12 жовтня підкарпатські міністри у Празі склали присягу.

А. Бродій встиг провести три засідання свого уряду. На другому з них А. Волошин доповідав про організацію центру соціального забезпечення. З його ініціативи прийнято рішення про ліквідацію чеських шкіл у тих населених пунктах, де не було передбаченої законом кількості чеських дітей шкільного віку.

Але 26 жовтня А. Бродія арештовано у Празі за звинуваченням у державній зраді. Того ж дня о 16.40 А. Волошин у приміщенні канцелярії міністра внутрішніх справ Підкарпатської Русі Е. Бачинсь-

кого по телефону склав українською мовою присягу голови Ради міністрів Підкарпатської Русі, яку у Празі прийняв прем'єр Я. Сирови. Свідками церемонії були дивізійний генерал Ігор Сватек і віцегубернатор краю О. Бескид. Одним з перших нового прем'єра привітав митрополит Андрей Шептицький [67].

«Цьому, – вважає М. Болдижар, – сприяв ряд факторів: по-перше, призначаючи А. Волошина прем'єром, центральний уряд враховував, що він був освіченою для того часу людиною, мав духовну та світську освіти, і сподівався, що в своїй діяльності він буде керуватися принципами нейтральності та релігійно-етичними нормами і не братиме участі в політичних інтригах; по-друге, уряд добре знав про політичну орієнтацію інших можливих кандидатів у прем'єри і не бажав більше ризикувати, «обпікшись» уже на кандидатурі А. Бродія; по-третє, кандидатура каноника А. Волошина була підтримана прем'єром словацького автономного уряду католицьким священиком Й. Тісо. Отже, волею випадку та в зв'язку з названими вище обставинами А. Волошин вийшов на арену активної політичної діяльності» [68].

Підтвердженням цих міркувань може бути позиція чеської газети «Недєльні Ліст», яка писала 27 листопада 1938 р. у статті «Хто є Волошин»: «Людина на своєму місці. Мало маємо людей такої ваги, як о. д-р Волошин. Український народ Підкарпаття виявив для нього таку любов і таке признання, що назвав його «батьком народу». Цієї назви не устійнив ніякий закон – вона створена народом. Його поява має в собі щось, що захоплює. Хоч уже не молодий, зумів пережити всю свою й свого народу трагедію. Прем'єр Волошин лишив на території, окупованій мадярами, все своє майно. Його дім в Ужгороді мадяри сконфіскували й назвали «Домом ім. Регента Горті». Та він, махнувши рукою на своє власне добро, почав рятувати народ. Вже у Відні під час арбітражної конференції приймає багатьох журналістів і кореспондентів, з'ясовує їм проблему Підкарпаття... Назначуючи його прем'єром, влада зробила найщасливіший крок». Іншу характеристику А. Волошину дала французька газета «Ле Пті Парізієн» від 5 лютого 1939 р.: «Часто його представляли як типового духовного політика-дипломата з часів Ренесансу. Але цей образ цілком фальшивий. Отець Волошин не подібний до того багатого рафінованого духовенства, яке засліплювало європейські королівські двори своїм блиском, коштовностями, знаннями та відважними думками. Батько Волошин, – так його кличуть селяни, – дуже приємний, поміркований, розумний і реаліст. Він ані мрійник, ані фанатик».

Одним з перших нового прем'єра привітав митрополит Андрей Шептицький [67], який писав А. Волошину: «Трудно представити Вам ентузіязм і радість, з якою ціла наша суспільність, увесь український народ у Галичині... прийняли відомість, що Ваша Ексцелен-

ція обняли владу в Карпатській Україні. Уважаємо премудрим зарядженням Божого Провидіння, що Вас вибрало на провідника народові Закарпаття. Тому народові потреба й апостольської любови священика і мудрого проводу педагога, який би його виховував. Такого апостола, християнського педагога дав тому народові, дав нам усім Всевишній у Вашій особі. Зо страхом Господнім і встримуючи не раз віддих, слідимо за кожним Вашим кроком, свідомі небезпек, якими Ви з усіх сторін оточені, і безконечно важкого Вашого завдання».

Ставши прем'єром, А. Волошин одразу ж опублікував звернення, де у дещо завуальованій формі стверджувався український характер його подальшої політики: "Ми твердо віримо, що великий 50-мільйоновий народ підійме й надалі своє велике слово і не допустить, щоб наші віковічні вороги накладали на нас пута" [69].

На долю Волошина-прем'єра за наступні чотири з половиною місяці випали випробування, яких би вистачило на кілька урядів: територіальні втрати, перенесення столиці з Ужгорода до Хуста, розбудова економіки, державних інституцій, започаткування власної дипломатії, невщухаючі напружені переговори із "заклятим другом" Карпатської України – гітлерівським Рейхом, оборона від угорських і польських терористів, розв'язання внутрішніх конфліктів між різними конфесіями і мовними орієнтаціями, постійне тертя з центральним урядом у Празі, стримування домашніх радикалів, а головне – забезпечення краян роботою і чіткою перспективою.

1 листопада А. Волошин, С. Клочурак, І. Рогач відбули на Віденський арбітраж у ролі гостей німецької делегації. Арбітраж урізав територію Підкарпаття з грубими порушеннями етнографічного принципу кордонотворення, то ж столицю довелося переносити з Ужгорода до Хуста. 4 листопада А. Волошин підписав «Маніфест уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України». У ньому вперше автономний край офіційно іменується Карпатською Україною.

У Хусті А. Волошин завершив реорганізацію уряду, розпочату ще в Ужгороді. На середину листопада уряд складався з чотирьох міністерств: внутрішніх справ (міністр Е. Бачинський), шкільництва та народної освіти (очолював А. Штефан, хоч і не мав офіційного статусу міністра), юстиції (міністр А. Волошин, але він передав керівництво ним своєму раднику А. Дутці), комунікацій (Ю. Ревай). Кожне міністерство мало по кілька ресорт (відділів). Зокрема, міністерство комунікацій мало 8 ресорт: господарства, фінансів, залізниць, пошт, телефонів і телеграфів, охорони здоров'я, торгівлі і промислів, громадських робіт, соціальної опіки.

Над чотирма міністерствами вивищувалася президія уряду Карпатської України, шефом якої був М. Кочерган. Йому підпорядко-

вувався начальник канцелярії уряду Карпатської України. Про склад апарату Президії уряду Карпатської України можна судити з розпорядження Кочергана начальникові своєї канцелярії від 17 лютого 1939 р.[70]. З часом при уряді було створено службу безпеки, відділ преси і пропаганди. Останній видавав "Бюлетень пресової служби". Окреме становище в уряді займали особисті секретарі А. Волошина – С. Росоха та І. Рогач. Щодня масовим накладом виходила урядова газета «Нова свобода». Автономний уряд надавав особливого значення політичній та пропагандистській роботі, що пояснювалося як необхідністю мобілізації зусиль населення краю на розбудову української держави, так і підривною діяльністю проти неї з боку Угорщини і Польщі, нападами терористів з цих країн на населені пункти Закарпаття, антиукраїнською пропагандою прогорської п'ятої колони серед його мешканців, а також загостренням час від часу українсько-чеських відносин.

В адміністративно-територіальному відношенні Карпатська Україна ділилася на 11 округ: Чинадієво, Рахів, Перечин, Свалява, Середнє, Севлюш, Хуст, Волове, Великий Березний, Тячів, Іршава. Усього у краї налічувалося 378 громад (населених пунктів) [71].

Вже через два тижні після переїзду до Хуста А. Волошин видав «Розпорядження правительства Підкарпатської Руси з дня 25 листопада 1938 року про запровадження на її території державної української (малоруської) мови», а в кінці грудня розпустив земський (крайовий) уряд в Хусті й офіційно дозволив вживати поряд із назвою «Підкарпатська Русь» також і назву «Карпатська Україна».

Після цього пріоритетним напрямом політики уряду А. Волошина стає правотворча діяльність, покликана наповнити реальним змістом права автономного краю як суб'єкта федерації у складі ЧСР. Саме до таких нормативних актів належать розпорядження про передачу всієї влади Кабінету міністрів Карпатської України до обрання сойму, про створення Вищого суду і Вищої державної прокуратури та ін.

Щоб запобігти голоду, особливо в гірських районах, уряд пішов на скасування деяких податків. В лютому 1939 р. на його вимогу міністерство господарства ЧСР додатково виділило 300 тис. крон для надання допомоги біднякам. Тоді ж уряд Карпатської України «призначив півмільйона крон на харчову акцію бідних дітей». Однак разові акції не могли істотно поліпшити становище. Це змусило А. Волошина шукати допомоги за кордоном. Почалися поставки кукурудзи з Румунії, розглядалося питання про обмін закарпатського лісу й солі на зерно з урядами Німеччини та Угорщини. Водночас велася робота з поліпшення страхування й пенсійного забезпечення, у Хусті був створений Крайовий уряд робітничого забезпечення.

Основним багатством краю лишався ліс. Тому А. Волошин робив активні спроби щодо реорганізації та централізації лісового

господарства, проведення його націоналізації. У січні 1939 р., після створення єдиної дирекції лісів в Буштині, почалися великі роботи в державних лісах: збудовано кілька транспортних середників, почалося будівництво нових комунікацій, залізничних і автомобільних доріг, пошук нових ринків збуту та можливостей залучення іноземного капіталу тощо. В результаті ситуація в лісовому господарстві поступово стабілізувалась.

Прибутковою галуззю лишалося добування солі. Певні позитивні зрушення відбулися в хімічній (досить успішно працювало 5 фабрик) та харчовій промисловості краю. Уряд А. Волошина розробив програму електрифікації, для здійснення якої організовано товариство «Карпатські Електровні». Значну увагу уряд приділяв розвитку пошт і зв'язку, розробці корисних копалин, мінеральних джерел. Робились певні спроби поліпшення становища в медичній сфері.

Уряд А. Волошина домагається запровадження в усіх школах, державних та інших установах обов'язкового викладання української мови. Одночасно розширилася мережа українських шкіл: відкрито українські гімназії у Білках, Рахові і Ракошині, понад 50 нових горожанських та сільських народних шкіл, обговорювалося питання відкриття народного університету й перенесення до Хуста з Праги Українського вільного університету. З ініціативи А. Волошина 1939 р. у Карпатській Україні засновано своє державне видавництво, готувався випуск українських грошових знаків (гривень і шагів), поштових марок [72].

Всупереч безсумнівним здобуткам сам А. Волошин оцінював свою діяльність максимально скромно. У грудні 1938 р. він казав кореспондентові львівської газети «Діло»: «Сьогоднішня моя праця є такого характеру, про який раніше я ані не думав. Все своє життя я працював як педагог. Переконався я в тому, що наш народ є цілком так інтелігентний, як і інші європейські народи, і що лише гноблення робило його апатичним. Тепер він чудом скинув з себе апатичність, і ця дійсність дає мені силу й відвагу до тієї праці, яку виконую».

У Хусті А. Волошин оселився у будинку поблизу греко-католицької церкви, тепер на ньому встановлено відповідну меморіальну дошку. Колись цей будинок належав чільному громадсько-політичному діячеві І. Куртяку, а на 1938 р. там знаходилася обитель сестер-василіанок. Жив прем'єр по-спартанськи. Його харчуванням і побутом опікувалися монашки. Про це зберігся спогад М. Бажанського: "В одну неділю прийшов я до бюра, як кожної неділі я це робив... За якийсь час заскрипів замок у дверях президії... "Батько" зрадів, що побачив мене. Він знав, що я працюю також в неділю... З кишень пальта витягнув булочки з м'ясивом і пляшку токайського вина. Став мене угощати. Я прикрив свою здивованість, як тільки міг. "Це сестри наповнили мої кишені, щоб я не голодував"..." [73].

Аналогічно й О. Палаташ (на той час учень торговельної академії у Сваляві) свідчить, що українська інтелігенція називала А.Волошина виключно "батьком" [74]. Сам же М. Бажанський дає таку характеристику А. Волошина: "Вирішальні етапи його країни в його житті були в його руках багато разів. Він мав змогу і силу керувати ними. Свою полум'яну пристрасть, увесь жар свого великого серця і всю проникливість достатнього розуму і мудрість та свій талант віддавав служінню народові під Карпатами... В часі зриву ще більше помолодів душею, набрався завзяттям, мужнів, досягав надлюдської сили, виростав понад всіх політиків того часу. Він бачив, що історія щедра до нього, приносить йому щастя боротися, думати за всіх і жити для народу. І що був позбавлений всяких людських слабкостей, тому це йому ще більше щастило. Можна навіть його назвати людиною поза часом і простором. Перед його просвітленим зором відкривався новий світ, нова епоха і завдяки його співпрацівникам і його самого дії в нього розвивалися природні почуття відповідальності за все, що діялося в його краю. Він усвідомив собі, що він вже більше не належить собі самому" [75].

Абсолютно протилежним було ставлення до А. Волошина з боку офіційних кіл Угорщини і Польщі, які вели проти нього безперервну інформаційну війну. Тому 27 листопада фламандська газета «Нювсбладед» (м. Утрехт) подала статтю «Доволі брехні» зі спростуванням чуток, ніби А. Волошин смертельно поранений та іншої дезінформації. А проте наприкінці листопада А. Волошин таки серйозно хворів. Тому, коли 30 листопада відбулася відставка чеського прем`єра Я. Сирови і Чехословацький парламент обрав новим президентом ЧСР Еміля Гаху, А. Волошин не був присутнім на виборах через хворобу.

12 грудня А. Волошин виїхав до Праги на засідання федерального уряду. Там він у Празькому граді як прем'єр Підкарпатської Русі склав присягу президентові ЧСР на конституції ЧСР українською мовою: "Обіцяю на свою честь і на своє сумління, що буду совісно та несторонно виконувати свої обв'язки і буду додержувати конституційні та інші закони" [76].

1 січня 1939 р. А. Волошин скасував чинність старих чехословацьких місцевих органів влади у Карпатській Україні. 12 січня опубліковано заяву А. Волошина про вибори до Сойму Карпатської України рівно через місяць. Це викликало новий сплеск напруження у його стосунках з офіційною Прагою, що виявилося зокрема у призначенні звідти третім міністром до уряду А. Волошина чеського генерала-русофіла Лева Прхалу і викликало величезну хвилю протестів у краї. Демонстративну участь у протестних акціях брав і А.Волошин.

24 січня у хустській оселі А. Волошина сформовано центральний провід УНО. 27 січня Центральний провід УНО сформував

очолений А. Волошином список з 32 кандидатів у посли Сойму Карпатської України. Розгорталася виборча кампанія. Вибори відбулися 12 лютого і продемонстрували масову підтримку команди А. Волошина з боку краян. За їхніми результатами 4 лютого «Нова Свобода» опублікувала звернення А. Волошина: «Солодкий мій Народе!».

Тоді 6 березня Е. Гаха реорганізував уряд Карпатської України. Головою знову призначено А. Волошина, але усунуто Ю. Ревая (замість нього призначено С. Клочурака), третім міністром знов затверджено Л. Прхалу, причому йому надано ключові міністерства внутрішніх справ, фінансів і комунікацій. 7 березня А. Волошин у розмові з німецьким консулом у Хусті висловився за те, щоб Карпатська Україна була проголошена незалежною і над нею був встановлений німецький протекторат. Натомість Прага погрожує, що не дозволить скликати крайовий сойм.

І все ж 14 березня о 14-й годині А. Волошин проголосив по радіо незалежність Карпатської України. Повідомлено новий склад уряду: прем'єр-міністр – А. Волошин, міністр внутрішніх справ – Ю. Перевузник, міністр закордонних справ – Ю. Ревай, міністр військових і господарських справ – С. Клочурак, міністр фінансів і комунікацій – Ю. Бращайко, міністр здоров'я і соціальної політики – М. Долинай. Проте о 17.30 Л. Прхала оголосив наказ про «евакуацію чеських військових частин і державних службовців з Підкарпатської Русі». Впродовж цілого дня А. Волошин вислав аж три телеграми до Німеччини з проханням про допомогу. Ввечері він підписав документ, яким Карпатську Січ оголошено армією Карпатської України. Він заявив М. Бажанському: «Я хотів це зробити давніше, 12-го січня, а потім 12-го лютого, але мені «віщі політики» відраджували. Деколи я був у прикрих стосунках з Головним штабом Карпатської Січі і самим собою, з моїм власним наставленням, що Держава має мати свою рідну Армію. Роблю це сьогодні й прошу це передати для історії» [77].

15 березня о 16.20 у спортзалі Хустської гімназії відкрилося перше засідання Сойму Карпатської України (усього їх було шість). Сесію відкрив А. Волошин як найстарший депутат. Іван Рогач згадував: «Доктор А. Волошин формально відкриває засідання й виголошує вступну промову цілком спокійним і розважливим тоном, хоча перед кількома хвилинами я вручив йому мадярський ультиматум». Дещо інакше передає ту же подію В. Бірчак: "Засідання відкрив прем'єр Волошин промовою, яку читав, але було видно, що був перемучений і переденервований. Його голос дрижав, місцями промовець переставляв слова й перекручував – не так він звичайно промовляв" [78].

О 17.38 відкрилося друге засідання Сойму, на якому прийнято конституційний Закон № 1 Карпатської України. Відтак за спогада-

ми І. Рогача, після остаточного прийняття закону у другому читанні на третьому засіданні, «у залі настає велике зворушення, а водночас і напруження. На трибуну підіймається прем'єр доктор А. Волошин. Всі затихають і без віддиху слухають. Прем'єр влади схвильованим голосом говорить: «На основі параграфу 1 і 3 прийнятого Соймом закону ч. 1, проголошую Карпатську Україну Вільною Суверенною Карпатською Українською Республікою!..» У залі зривається буря оплесків і лунає «Слава Україні!» Посли й публіка встають, піднімають правиці і могутньо співають національний і державний гімн».

На четвертому засіданні Сойму А. Волошина обрано Президентом Карпатської України. На п'ятому і шостому засіданнях прийнято Закон № 2, яким Президентові тимчасово передавалися законодавчі повноваження Сойму.

Але німецький представник Вайцзекер повідомив А. Волошину, що Німеччина не може брати на себе обов'язків протектора. Пізно ввечері А. Волошина відвідав представник Генштабу Угорщини полковник Віммерсперг, який вручив президентові ультиматум. А. Волошин скликав у себе на квартирі засідання уряду. Той вирішив звернутися до угорського уряду з пропозицією «вічної дружби» і «співробітництва» за умови визнання незалежності Карпатської України. Також А. Волошин запропонував і Румунії ввести до Карпатської України свої війська. Міністр внутрішніх справ Ю. Превузник мав залишатися у Хусті і увійти в порозуміння з угорською стороною. Решті членів уряду А.Волошин надав свободу дій [79].

Сам А. Волошин на світанку 16 березня виїхав до Великого Бичкова, де він востаннє в житті провів богослужіння на рідній землі, дізнався про падіння Хуста. Пізно ввечері 16 березня міст через Тису перетнули у складі колони відступаючих чеських вояків і чиновників кілька автомобілів, на яких їхали урядовці Карпатської України, серед них і машина R-1, що везла А. Волошина у супроводі його давнього учня і багаторічного сподвижника А. Штефана.

Із Сигота А. Волошин і його супутники через Великий Варадин, Клуж, Арад і Тимішоару дісталися до Югославії і зупинилися в Бєлграді на чотири дні, потім А. Волошин разом з А. Штефаном поїхали до Загреба, де були тиждень, а відтак ще 11 днів провели на курорті Цркваница. Звідти вони 11 квітня виїхали до Відня, а відтак до Братислави. Потім А. Волошин відбув до Берліна, де прожив півтора місяці. У квітні 1939 р. тут відбулася зустріч А. Волошина з П. Скоропадським, на якій обговорювалися останні події в Карпатській Україні та її майбутнє. А. Волошин відмовився продовжувати в подальшому переговори на цю тему, не погодився також і на пропозицію про співпрацю із закордонною організацією Українське національне об'єднання.

У травні 1939 р. він переїхав до окупованої німцями Праги – поближче до рідного краю, де повністю присвятив себе педагогічній

та науковій діяльності. Лишень 21 липня 1939 р. він виїздив до Венеції, де відбулася зустріч між представниками уряду Карпатської України (А. Волошин, Ю. Ревай, А. Штефан) і Проводом ОУН (А. Мельник, О. Сеник-Грибівський, Я. Барановський). Вони підписали угоду, за якою визнавалася невідривність Карпатської України від інших українських земель. На цій базі дві політичні структури домовилися про широку співпрацю.

Відтак А. Волошин до закінчення війни викладав у Празі в Українському вільному університеті. Ще 24 червня 1939 р. нарада викладачів філософського факультету радо вітала А. Волошина і включила його до Колегії професорів. Далі він пройшов шлях від професора педагогіки до декана філософського факультету (1939–1944) і ректора (1945) цього першого українського вишу за кордоном. Серед студентів було чимало закарпатських юнаків і дівчат. А. Волошин читав курси педагогічної методології, методики викладання різних предметів, уклав п'ять підручників з окремих галузей педагогіки. 14 жовтня 1941 р. комісія професорів факультету права і суспільних наук УВУ одноголосно надала А. Волошину титул доктора права [80].

У 1940–1941 рр. він був продеканом (заступником декана) філософського факультету, а у квітні 1945 р. став ректором цього вузу. У 1941–1943 рр. він викладав на історико-філологічному відділенні педагогічну методологію, практичні вправи, педагогічну телеологію, дидактичні вправи, виклади з педагогічної літератури, теорію навчання [81]. А. Волошин уклав у Празі такі підручники: "Педагогічна телеологія", "Методологія морального виховання", "Педагогічна хрестоматія", "Педагогічна психологія", проте їхні рукописи втрачено [82]. Також у Празі написано історичні п'єси "Князь Лаборець" і "Син Срібної Землі Юрій Дожа".

19 серпня 1944 р. А. Волошин склав "Мій заповіт (тестамент)", який засвідчили власноручними підписами С. Клочурак і М. Долинай. Один з примірників документа зберігся у Празі в особистому архіві Волошинової племінниці, музикознавця і диригента Ольги Дутко. За ним він був уперше опублікований 1995 р. Тетяною Беднаржовою [83]. У той же час А. Волошин, виходячи з нових реалій літа-осені 1944 р. (відновлення сталінського режиму на всіх українських землях аж до Карпат), схилявся, щоб після війни Карпатська Україна залишалася у складі Чехословаччині на правах автономії [84].

Навесні 1945 р. радянські війська наближалися до Праги. Друзі А. Волошина переконували його виїхати на Захід. Той категорично відмовився: "Все, що я зробив, було в користь Карпатської України. Крім того, я ніколи нікому не робив шкоди" [85].

Тим не менше уже в квітні 1945 р. на околиці Праги приземлилася група радянських розвідників, яких цікавили перш за все пред-

ставники російської та української політичної еміграції. Вони мали ряд фотографій, в тому числі світлину А. Волошина і знали його адресу по вул. Під Липками, 11. На цю адресу йому було надіслано валізку нібито з Ужгорода, яка при відкриванні мала вибухнути. Проте, за свідченням племінниці А. Волошина О. Дутко, валізку одразу не відкрили, бо обідали, а невдовзі прийшов якийсь пан і сказав, що валізка для нього. З цього факту Т. Беднаржова зробила висновок, що А. Волошина вирішено було взяти живим [86].

При арешті А. Волошина був присутній закарпатець Іван Мондич, що служив у СМЕРШі перекладачем у чині молодшого лейтенанта. Наприкінці 1945 р. йому вдалося втекти на Захід, де він випустив спогади під псевдонімом Микола Синєвирський. Він писав: "Під'їхала машина капітана Шибайлова. "Здорово, Коля!" – Шибайлов посміхнувся; його опухле рожеве обличчя виявляло задоволення від щойно успішно виконаної роботи. "Пізнаєш?" Я подивився в бік кругленького монсиньора, який виходив з машини. "Волошин!". "Так, це він. Ваш колишній президент". Волошин якось непритомно подивився в мій бік. Навряд чи він навіть бачив мене. Погляд його блукав десь далеко. "Куди дивишся, піп? На небо? Пізно, пізно. Треба було раніше Богу молитися, а не політикою займатися". Волошин слухав якось байдуже. "Ну, валяй, валяй, ось з цим бійцем в льох. Швидше!" Волошин поспішив. Він ніби все ще не вірив, що його заарештували" [87].

15 травня 1945 р. радянська військова контррозвідка СМЕРШ арештувала А. Волошина у Празі, привезла його спершу до місцевої в'язниці на вул. Дєлострелецькій, 11, а потім вивезла його до Москви, до Лефортівської тюрми. Починаючи з 22 травня, відбулося вісім багатогодинних допитів. 20 червня йому сформульовано звинувачення. Цікаво, що наступного дня у Москві починалися переговори з чехословацькою делегацією щодо Закарпаття. Навряд чи таке співпадіння випадкове.

А. Волошина звинувачували за зловісною 58-ю статтею Кримінального кодексу (контрреволюційні злочини), а саме за її пунктами 4 (співпраця з міжнародною буржуазією, яка бореться проти СРСР) і 11 (організаторська діяльність, спрямована проти СРСР) [88]. Надуманість цього очевидна. Хоч прихильником радянського ладу А. Волошин ніколи не був, але й жодну з очолюваних ним організацій суто антирадянською не назвеш, доказом чого є співпраця з ним закарпатських комуністів. Більш конкретно А. Волошину інкримінувалося написання трьох листів до А.Гітлера – від 27 травня і 15 жовтня 1940 р. та 11 липня 1941 р. В останньому висловлювалася пропозиція: "Німецький уряд чим скоріше зносить на Карпатській Україні угорський режим, оголосить її частиною України і буде сприяти поверненню законного уряду доктора Волошина. Там почалась би концентрація всіх українських елементів і перебіжчиків. Самостійність України могла би втілюватися у життя з Ужгорода". Далі

слідувало 10 пунктів для реалізації [89]. З огляду на те, що саме в ті дні гітлерівці ліквідували львівський уряд Я. Стецька, ці ідеї виглядали геть утопічними.

Звинувачення за ст. 58-4 і 58-11 передбачали від трьох років ув'язнення до смертної кари. Після їх висунення здоров'я президента різко погіршилося. Він утримувався у камері на кілька чоловік. Серед його сусідів був В. І. Марчук з Житомирщини, який згодом згадував: "З кожним днем Августин Іванович слабнув. Навіть сам вже не міг виходити на прогулянку. Ми брали його під руки і виводили гуляти. Одного разу він попросив його залишити. Коли ми повернулися з прогулянки, у камері його не застали. Два місяці був з нами. На все життя запам'ятав я цю добру і розумну людину" [90].

10 липня А. Волошина перевезли до Бутирської тюрми, де була лікарня. Там він і помер 19 липня. З цього приводу було складено акт: "Ув'язнений Волошин Августин Іванович, 1874 р. н., що знаходився в лікарні з 11.7.1945 з приводу декомпенсованої вади серця, запалення нирок, хронічного коліту помер 19.7.1945 о 15 год. 20 хв. від паралічу серця". Наступного дня судово-медична експертиза виявила, що покійний страждав аж на дев'ять хвороб і недуг.

Поховання його і досі лишається невідомим (десь у спільній могилі, куди закопували померлих і страчених у Бутирці влітку 1945-го). Тому невиконаним лишається один з головних пунктів його заповіту – "тіло моє прошу по смерти поховати в гробі, приготованім при гробі покійної дружини Ірини в Ужгороді; коли б воєнні або політичні обставини не позволили, прошу тіло моє дочасно поховати там, де постигне мене смерть". Зрештою, і дружинина могила теж була знівечена, і сьогодні її надгробок досить умовно відновлено в ужгородському скансені, розташованому на місці колишнього цвинтаря.

Довгі роки ім'я А. Волошина або замовчувалося взагалі, або згадувалося виключно у негативному контексті. Перелом відбувся 1989 р., коли публікація в обласній пресі статті "Політичний авантюрист" викликала різко негативну реакцію патріотів краю. Було організовано круглий стіл істориків, після якого почалося більш об'єктивне висвітлення його постаті та й взагалі подій Карпатської України. 1990 р. річниця цієї малої держави уперше широко відзначалася по всій області. З того часу подібні урочистості стали традиційними. 12 вересня 1991 р. начальник слідчого відділу КДБ УРСР і начальник з нагляду за слідством в органах державної безпеки Прокуратури УРСР, розглянувши матеріали кримінальної справи А. Волошина, прийняли рішення про його реабілітацію [91].

У наступні роки в Ужгороді на будинку по вул. А. Волошина, де він жив, встановлено кам'яну, а на стіні юрфаку – металеву меморіальні дошки. ім'я А. Волошина отримав Закарпатський інститут Міжрегіональної академії управління персоналом. 1995 і 2002 р. в

Ужгороді вийшло два видання вибраних творів А. Волошина, а 2006 р. поважний том його вибраних педагогічних творів, що представив автора як одного з найвидатніших українських педагогів XX століття. На порядку денному стоїть підготовка повного академічного видання праць видатного культурного і політичного діяча.

26–27 лютого 1993 р. Восьмий конгрес координаційного осередку українських громадських центральних та крайових установ в Європі, що зібрався у Празі, звернувся до кардинала І. М. Любачівського з проханням поставити перед Святим Престолом питання про канонізацію А. Волошина як "мученика за християнські ідеали, за єдину соборну Україну" [92].

2001 р. з Москви, з колишніх сховищ КДБ, повернули до Ужгорода особисті речі А. Волошина, зокрема його окуляри та нотатник з адресами-телефонами численних знайомих. У зв'язку з появою в Ужгороді особистих речей А. Волошина у Закарпатському краєзнавчому музеї в Ужгороді створена його меморіальна кімната-музей. Поміщено туди й меблі з помешкання А. Волошина, які досі збереглися в одній з ужгородських родин, численні книжки просвітителя, прижиттєві знімки [93]. 15 березня 2002 р. Указом Президента України № 257 А. Волошину присвоєно посмертно звання Героя України. 22 серпня того ж року в Ужгороді на набережній Незалежності встановлено пам'ятник А. Волошину з Законом Карпатської України № 1 у руці.

ПРИМІТКИ

1. Кляп М.І. Педагогічна діяльність Августина Волошина в міжвоєнний період (1919–1939). –Ужгород: Вид – во В. Падяка, 2001. – С. 26.
2. Штефан А. Августин Волошин – президент Карпатської України. – Торонто, 1977. – С. 38
3. Августин Волошин. Твори. – С. 77–78.
4. Беднаржова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог, мислитель. – Львів, 1995. – С. 163.
5. Кляп М. Педагогічна... – С. 29.
6. Беднаржова Т. Августин Волошин ...– С. 19.
7. Бірчак В. Августин Волошин. – Ужгород, 1924. – С. 31.
8. Кляп М. Педагогічна... – С. 49.
9. ДАЗО. – Ф. 151. – Оп.1,4. – Од. зб. 1576. – Арк.18–19.
10. Місяцеслов на 1908 р. – Унгвар, 1908. – С. 113.
11. Село. – 1911. – №10. – С. 30.
12. Пекар А. Нариси історії церкви Закарпаття. – Т.2. – Рим; Львів, 1997 . – С. 279.
13. Пекар А. Нариси... – С.249–250.
14. Науковий збірник товариства "Просвіта". – Т.12. – 1937. – С. 99–102.
15. Там само. – С. 90–94.
16. Там само. – С. 113–115.
17. Бірчак В. Августин Волошин... – С. 24.
18. Пекар А. Нариси... – С.252–253.
19. Волошин А. Доклад о діяльності Ужгородської греко-католицької півцоучительської семінарії за 1921–1922 рік. – Ужгород, 1922. – С. 5.
20. Поп И. И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2001. – С. 40.

21. Там само.
22. Орос І. Діяльність о.А.Волошина на посаді директора Ужгородської греко-католицької вчительської семінарії // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – В.7. – Ужгород, 2005. – С. 90.
23. Там само. – С. 4.
24. Там само. – С. 93–94.
25. Волошин А. Доклад о діяльності Ужгородської греко-католицької півцо-учительської семінарії за 1921–1922 рік. – Ужгород, 1922. – С. 6.
26. Дудинський С. Доклад о діяльності Ужгородської греко-католицької півцо-учительської семінарії за 1925–1926 школьний рік. – Ужгород, 1926. – С. 5.
27. Волошин А. Доклад о діяльності Ужгородської греко-католицької півцо-учительської семінарії за 1921–1922 рік. – Ужгород, 1922. – С.12.
28. Орос І. Діяльність о. А. Волошина на посаді директора Ужгородської греко-католицької вчительської семінарії // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – В.7. – Ужгород, 2005. – С.91.
29. Там само. – С. 89.
30. Вайда М. Великий учитель // Свобода. – 1934. – березень. – С. 6.
31.Календар. – Унгвар, 1903. – С. 35.
32. Див. бібліографічний опис усіх підручників А. Волошина: Кляп М. Педагогічна... . – С. 142–148.
33. Кляп М. Педагогічна... – С. 32.
34. Бірчак В. Августин Волошин... – С. 16.
35. Чучка П. Августин Волошин і питання української мови на Закарпатті // Від Наукового товариства ім.Шевченка до Українського Вільного університету. – Київ, Львів, Пряшів, Мюнхен, Париж, Нью-Йорк, Торонто, Сідней, 1992. – С. 249.
36. Шевельов Ю. Українська мова... – С. 246.
37. Штець М. Літературна мова українців Закарпаття і Східної Словаччини // Педагогічний збірник. – Братислава, 1958. – С. 37.
38. Чучка П. Августин Волошин... – С. 249.
39. Бірчак В. Августин Волошин... – С. 17.
40. Кляп М. Педагогічна... – С. 35-36.
41. Кляп М. Педагогічна... – С. 36-40.
42. Штефан А. За правду і волю. – Кн.1. – Торонто, 1973. – С. 244.
43. Бірчак В. Августин Волошин... – С. 16.
44. Українське слово. – 1933. – 1 лютого.
45. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині XX ст. – Мюнхен, 1987. – С. 249.
46. Штець М. Літературна мова українців Закарпаття і Східної Словаччини // Педагогічний збірник. – Братислава, 1958. – С. 58.
47. Пекар А. Нариси... – С. 284.
48. Там само. – С. 220.
49. Пекар А. Ісповідники віри нашої сучасності // Мартиролог Української Католицької Церкви під совітами. – Торонто, Рим, 1982. – С. 231–234; Васков А.Й. Еміліян Бокшай. – Ужгород, 1994.
50. Душпастир. – 1925. – С. 68.
51. Пекар А. Нариси... – С. 140.
52. Стойка О. К упорядкуваню священических державних жалуваній // Душпастир. – 1927. – С. 103–106.
53. Душпастир. – 1928. – С. 45–46.
54. Волошин А. Релігійні відносини на Підкарпатській Русі // Acta Conventus Pragensis. – Olomoucii, 1930. – С. 218.
55. Беднаржова Т. Августин Волошин... – С. 163.
56. Науковий збірник Українського Вільного університету у Празі. – Прага, 1942. – Т.3. – С. 45–46.
57. Статут Товариства "Просвіта" Підкарпатської Русі. – Ужгород, 1920. – С. 5–6.
58. Беднаржова Т. Августин Волошин... – С. 22.

59. Федака П. Штрихи до історії будівництва Народного Дому товариства "Просвіта" в Ужгороді // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – В.7. – Ужгород, 2005. – С. 64–65.
60.Там само. – С. 66.
61. Наука. – 1921. – 16 січня, 13 березня.
62. Русин. – 1921. – 15 січня.
63. Свобода. – 1922. – 16 липня.
64. Свобода. – 1928. – 11 жовтня.
65. Беднаржова Т. Августин Волошин... – С. 23–24.
66. Маркусь В. Дві вільні установи – НТШ і УВУ на Закарпатті// Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського Вільного університету. – Київ; Львів; Пряшів; Мюнхен; Париж; Нью-Йорк; Торонто; Сідней, 1992. – С. 167–168.
67. Нова Свобода. – 1938. – 30 листопада.
68. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами: Матеріали до історії суспільно-політичних відносин. – Ужгород, 1993. – С. 52.
69. Нова Свобода. – 1938. – 27 жовтня
70. Карпатська Україна (1938 –1939). Збірник архівних документів і матеріалів. – Ужгород, 2009. – С. 192–193.
71. Підраховано за "Вислідами голосування у виборах до першого Сойму Карпатської України", опублікованими у "Новій Свободі" від 15 лютого 1939 р. Документ неодноразово передруковувався: Карпатська Україна (1938 –1939). Збірник архівних документів і матеріалів. – Ужгород, 2009. – С. 164 – 174
72. Беднаржова Т. Августин Волошин... – С. 30.
73. Бажанський М. Мемуарна мозаїка. – К.: Критика, 1998. – С. 101–102.
74. Палаташ О.Чолом тобі, рідна земле Срібна. – Б.м., 1999. – С. 90.
75.Бажанський М. Мемуарна мозаїка. – С. 103.
76.Беднаржова Т. Августин Волошин... – С. 30.
77. Бажанський М. Мемуарна мозаїка. – С. 103.
78. Бірчак В. Карпатська Україна. – Ужгород: Ґражда, 2007. – С. 143.
79.Поп И. Подкарпатская Русь. – Ужгород, 2008. – С. 47.
80. Беднаржова Т. Августин Волошин... – С. 184–185.
81. Беднаржова Т. Августин Волошин... – С. 37.
82. Беднаржова Т. Августин Волошин... – С. 38.
80. Беднаржова Т. Августин Волошин... – С. 158–161.
81. Штефан А. З останніх днів // Вільне слово (Торонто). – 1969. – 20 листопада – 6 грудня.
86. Беднаржова Т. Августин Волошин... – С. 44.
87. Синевирский Н. СМЕРШ. – Б.м.: Грани, 1948. – С. 19–48. – С. 94–95.
88. Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. – Т.1. Документи і матеріали. – Ужгород: Закарпаття, 2009. – С. 658.
89. Довганич О.В тенетах "СМЕРШУ": Репресовані діячі Карпатської України. – Ужгород, 2002. – С.14
90. Літопис нескореної України. – Кн.1. – Львів: Просвіта, 1993. – С. 558–559.
91.Вегеш А. Августин Волошин // Реабілітовані історією. Закарпатська область. – Ужгород: Закарпаття, 2004. –Кн.. 2. – С. 367.
92. Беднаржова Т. Августин Волошин... – С. 45, 209.
93. Федака П. Як створювався меморіальний музей А. Волошина в Ужгороді // Просвіта. – 2002. – №1.

Сергій ФЕДАКА

ЧЛЕНИ УРЯДІВ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

ЕДМУНД БАЧИНСЬКИЙ
(1880 – 1973)

Едмунд Бачинський походить із славнозвісного роду Бачинських, що веде початок від відомого закарпатського єпископа і культурного діяча Андрія Бачинського, який був двоюрідним братом прапрадіда Едмунда. А взагалі його предки до шостого покоління були греко-католицькими священиками.

Народився Едмунд Бачинський у 1880 р. в с.Калини Тячівського району в багатодітній родині греко-католицького священика Степана Бачинського. Два його брати – Степан і Юлій пішли шляхом батька, а він, як і його брат Андрій, стали високоосвіченими фахівцями юриспруденції і лісового господарства.

В австро-угорський період Едмунд Бачинський вчився у народній школі, потім у гімназії, а згодом на початку XX ст. закінчив юридичний факультет Будапештського університету. Перед Першою світовою війною працював урядовцем на території Угорщини, зокрема в Дебрецені та інших містах держави. У 1918 р. його батько в с.Ясіня, де працював, входив до Української Народної Ради, яку очолював Степан Клочурак.

Після приєднання Закарпаття до новоутвореної Чехословаччини Едмунд Бачинський у 1922 р. повернувся в рідний край.

Маючи юридичну освіту й досвід роботи урядовця, незабаром був призначений мером м. Ужгорода та членом земського уряду. Тут він став також членом потужної в краї Аграрної партії, від якої з 1929 р. до 1936 р. обирався сенатором чехословацького парламенту, а з 1927 р. до 1936 р. – членом крайового товариства ім. Олександра Духновича.

З другої половини 20-х років багато праці вклав у розвиток національного спортивного руху, був обраний заступником голови національного спортивного клубу "Русь", в 30-х роках очолював відо-

му закарпатську футбольну команду "СК-Русь", до якої залучалися в першу чергу вчителі-спортсмени.

Репресований у післявоєнні роки Василь Федак, спортсмен і журналіст, писав про роботу Едмунда Бачинського "як довічного голови "СК-Русь", який "протягом довгих років тисячу й тисячу корон жертвував на піднесення закарпатського народного спортивного руху і ще на дальші тисячі корон підписував векселі для будівництва стадіону, утримання футбольної команди".

В чехословацький період сенатор проводив велику роботу щодо розвитку кооперативного руху в Підкарпатській Русі. Він очолював кооперативну спілку селян, писав статті і брошури з цієї проблеми. Його матеріали про кооперативний рух були вміщені у двох відомих підсумкових збірниках.

Російськомовний збірник "Подкарпатская Русь" редагував комітет під головуванням Едмунда Бачинського. Він відкривався його статтею про 17-річчя перебування Підкарпатської Русі у складі Чехословаччини, у якій він звернув увагу на три оглядові книги про досягнення краю в господарському будівництві за попередні роки. Це книга А.В.Попова "Карпаторуські досягнення" (1929), "Технічна робота в Подкарпатській землі (1919–1933)", яку видало товариство чехословацьких інженерів, і два збірники статей "Підкарпатська Русь" російською і чеською мовами, виданих у 1936 р.

У російському збірнику стаття Едмунда Бачинського "Кооперація на Підкарпатській Русі" вказувала, як почав зароджуватися цей рух з 1926 р. на законній основі. Він писав, що до прийняття закону про кооперацію в краї існували три спілки, які конкурували між собою, їх вдалося об'єднати в одну кооперативну спілку в Ужгороді. В її роботі за час існування досягнуто чимало. Автор дав тут і статистичні дані про розвиток кооперації селян з 1925 р. до 1936 р.

Авторами статей в обох збірниках були такі відомі культурно-освітні діячі краю, як Володимир Бірчак, Йосип Бокшай, Августин Волошин, Василь Гаджега, Микола Долинай, Федір Манайло, Олександр Маркуш, Степан Микуланинець, Петро Милославський, Іван Панькевич, Петро Сова та ін.

Як сенатор чехословацького парламенту Едмунд Бачинський домагався втілення в життя Сен-Жерменського договору про надання краю автономії. В цьому плані особливо розгорнулася його діяльність у кінці 1938 р. Тоді він входив до "Руського блоку", який складався з Аграрної партії та Автономного Землеробського Союзу. Разом з губернатором Підкарпатської Русі Костянтином Грабарем та Юліаном Реваєм у липні 1938 р. він зустрічався з прем'єр-міністром Чехословаччини Міланом Годжею у справі автономії краю. У вересні цього року теж разом з губернатором та сенатором Юлієм Фелдешієм поставили вимоги перед президентом Чехословаччини Едуардом Бенешом про надання Підкарпатській Русі автономії.

Після відставки Бенеша та Мюнхенської угоди в жовтні 1938 р. делегація у складі Едмунда Бачинського, Андрія Бродія та Юліана Ревая мала розмову з цього приводу з новим прем'єр-міністром Чехословаччини Яном Сирови. В результаті цих переговорів чехословацький уряд призначив Івана Парканія, який до того часу працював секретарем президента, міністром у справах Підкарпатської Русі. У цьому ж місяці Едмунд Бачинський був на нараді лідерів політичних партій Словаччини в м. Жиліна, де обговорювалися питання автономії і перетворення Чехословаччини у федеративну державу. Тут були й інші керівники політичних партій Підкарпатської Русі.

У жовтні 1938 р. чехословацький уряд нарешті утворив раду міністрів Підкарпатської Русі на чолі з Андрієм Бродієм. Міністром внутрішніх справ став Едмунд Бачинський. Він брав участь у переговорах з врегулювання територіальних проблем в м. Комарно. Потім, на третьому засіданні ради міністрів Підкарпатської Русі 22 жовтня 1938 року, доповідав про переговори між чехословацькою і угорською делегаціями і претензії останньої на міста Ужгород і Мукачево. Але 13 жовтня 1938 р. Угорщина зірвала переговори.

Автономний уряд на чолі з Андрієм Бродієм виступив за проведення в краї плебісциту щодо міст Ужгорода і Мукачева, що було прямим порушенням конституції ЧСР і не входило в його компетенцію. Андрія Бродія викликали на засідання уряду в Празі, де 25 жовтня 1938 р. обговорювалося це питання. Празький уряд виступив проти плебісциту і за вирішення цього питання на німецько-італійському арбітражі.

В цій ситуації прем'єр-міністр Підкарпатської Русі був позбавлений парламентської недоторканості і 26 жовтня 1938 р. заарештований за згодою чехословацького уряду "за державну зраду" і відправлений у празьку тюрму. Тут він перебував до 11 лютого 1939 р. А тим часом новим прем'єр-міністром Підкарпатської Русі був затверджений Августин Волошин. Едмунд Бачинський залишився на своїй посаді міністра внутрішніх справ і разом з автономним урядом після Віденського арбітражу евакуювався до Хуста, де продовжував працювати. В середині березня 1939 р. тут його застала окупація угорськими військами всієї Карпатської України.

Після визволення Закарпаття і Чехословаччини колишній президент Карпатської України Августин Волошин і більшість міністрів уряду, крім тих, які у 1945 р. виїхали на Захід, були арештовані радянською контррозвідкою "Смерш": одні в Закарпатті, інші – у Празі. Серед них у грудні 1944 р. був затриманий і Едмунд Бачинський, якого після допитів і без суду відправили в табір Єнакієво Донецької області. Там після важкої хвороби у 1945 р. він помер, але й досі не реабілітований.

Репресований був і молодший брат Едмунда – греко-католицький священик Юлій Бачинський, який служив у с.Ясіня Рахівського району у парафії, де раніше тривалий час працював священиком його батько. 2 червня 1949 р. був арештований, а 24 липня того ж року обласний суд засудив його на 10 років таборів з поразкою в правах на 5 років та конфіскацією майна. Пройшов через Львівську, а відтак Лук'янівську тюрму в Києві і опинився в таборі Новочунка Іркутської області Російської Федерації. Звільнений з табору 13 травня 1956 р. Повернувшись додому, жив у Берегові, де й помер 21 травня 1973 р.

Реабілітований 30 липня 1992 р.

ПРИМІТКИ

1. ДАЗО, ф.2558. Оп.1. Спр.1890. Арк.1–10.

Омелян ДОВГАНИЧ

ЮЛІАН БРАЩАЙКО
(1879 – 1955)

Чільне місце в українській історії Закарпаття належить родині Бращайків. Юлій Бращайко, разом із своїм молодшим на чотири роки братом Михайлом, – серед найвизначніших громадсько-культурних і політич-них діячів Закарпаття XX ст. У тісній співпраці з Августином Волошином, Іваном Панькевичем, Василем Ґренджою-Донським, Василем Ґаджегою, Олександром Маркушем, Юліаном і Федором Реваями, Віктором Желтваєм та іншими подвижниками брати Бращайки стали активними творцями національно-культурного й політичного життя Закарпаття у 20–30-ті роки минулого століття, заклали фундамент національної свідомості закарпатських українців. Крім Юлія і Михайла, досить відомими у суспільному житті Закарпаття у 30-і роки XXст. були їх брат Антон і сестра Єлизавета.

Народився Юлій Бращайко 19 квітня 1879 року у с. Глибоке поблизу Ужгорода в сім'ї вчителя. Закінчив Ужгородську гімназію, а в 1902 р. – юридичний факультет Будапештського університету. Склавши іспит на адвоката, створив у Хусті самостійну адвокатську контору і пропрацював тут до 1919 р.

Після розвалу Австро-Угорської монархії закарпатцям належало визначити свою подальшу долю. Юлій Бращайко активно включився у громадсько-політичне життя краю кінця 1918 – поч. 1919 рр. Уже 2 листопада 1918 року він виступив на зібранні мешканців Хуста і висловився за возз'єднання рідних земель з Україною. Про це ж він говорив 10 листопада на зборах хустян, які негативно поставилися до намагань окремих політичних діячів лишити Закарпаття у складі Угорщини і заявили про бажання з'єднатися з Україною. Український рух на Мараморощині, у тім числі на Хустщині, набирав обертів, і вже 17 листопада 1918 року створено Хустську народну раду на чолі з Юлієм Бращайком. Рада ухвалила, що Мараморoська й Угочанська жупи бажають злучитися з великою Україною.

На зборах делегатів від Закарпаття у Будапешті 10 грудня 1918 р., де уряд Каролі під виглядом надання краю статусу автономії мав намір закріпити закарпатські землі й надалі за Угорщиною, сміливий виступ Юлія Бращайка, підтриманий значною частиною присутніх земляків, про те, що доля русинів-українців має вирішуватися не у Будапешті, а на рідній землі, перешкодив здійсненню цієї ідеї.

Брати Бращайки стали ініціаторами створення 18 грудня 1918 року у Мароморош-Сиготі Руської (Української) Народної Ради, яка постановила домагатися прилучення Закарпаття до Української держави та вирішила провести 21 січня 1919 р. великі збори русинів-українців краю (один делегат від одної тисячі осіб).

Згаданий день став, справді, історичним, про що на відкритті Всенародного Конгресу Угорських Русинів сказав Юлій Бращайко. Головою зборів було обрано Михайла Бращайка, від імені делегатів він проголосив бажання русинів-українців до з'єднання із соборною Україною. Юлій Бращайко біля Хустської греко-католицької церкви виступив перед делегатами з'їзду та церковною громадою, ще раз повідомивши про його рішення. На жаль, трагічні події на теренах України того часу не дозволили перевести у життя історичне рішення Конгресу. 8 травня 1919 р. Ужгородська, Пряшівська і Хустська народні ради з'єдналися у Центральну Руську Народну Раду (головою став Антон Бескид, а заступниками голови о. Августин Волошин і Юлій Бращайко), яка ухвалила прилучення Закарпаття до Чехо-Словацької республіки, а 10 вересня 1919 р. відповідно до Сен-Жерменської угоди край під назвою "Підкарпатська Русь" увійшов до складу Чехословаччини.

Працюючи у 1920–1938 рр. в Ужгороді, Юлій Бращайко проводив тут також активну громадсько-політичну й національно-культурну працю. Зокрема, він став співзасновником крайового товариства "Просвіта", установчі збори якого відбулися 9 травня 1920 р. в Ужгороді, був незмінним його головою до 1939 р. і відіграв помітну роль у діяльності цього першого в історії Закарпаття українського громадського об'єднання, створенні по усьому краю просвітницьких читалень, хорів, драматичних гуртків, будівництві Народного Дому в Ужгороді, розвитку професійного українського театру – Руського театру товариства "Просвіта" та ін. Був також благодійником різних українських національно-культурних справ.

Особливо велика заслуга Ю.Бращайка у спорудженні Народного Дому товариства "Просвіта" в Ужгороді, який був центром національно-культурного і громадсько-політичного життя українців Закарпаття у 1928–1938 рр. У своїй промові на відкритті Народного Дому 7 жовтня 1928 р. він зазначив: "Поступ на всіх галузях народного життя є результатом тої нашої невтомної культурної і господарської праці, красним результатом того є і се наше одкриття

нашого Народного Дому. Пожадало воно великі жертви, великі труди, але все ж таки наші мрії здійснилися, і вдалося довершити на наші міри велике діло та поставити імпозантний дім для нашої культури. На сім наша праця ще не скінчена. Є се лише один сильний стовп у великій будові нашої культури. Сподіваємося, що наш культурний розвиток од нині піде прискореним темпом і що наш нарід скоро осягне той степень культури, що зможе без сорому статистанути в рядах інших культурних народів".

На величному Всепросвітянському з'їзді в Ужгороді 17 жовтня 1937 р., під синьо-жовті знамена якого зібралося понад 15 тис. закарпатців із понад 300 сіл Закарпаття, аби відстояти рідну мову і рідну культуру, Юлій Бращайко у своєму вступному слові при відкритті велелюдних зборів на площі Корятовича сказав: "Ми хочемо жити в нашій рідній культурі, хочемо стати господарями нашої прадідної землі, хочемо, щоб у наших культурних і національних справах був лад, щоб ми розвивалися на честь нашого краю, на честь нашого народу! Скликали ми вас, щоб обговорити, вирішити план нашої дальшої культурної праці й боротьби за нашу рідну українську мову, за культуру та за кращу долю. Борітеся – поборете!".

Ю. Бращайко разом із братом Михайлом та о. Авґустином Волошином був засновником і одним із провідників Руської хліборобської партії (1920–1923), перетвореної у березні 1923р. у Християнсько-Народну партію.

Після Віденського арбітражу столицю автономної Підкарпатської Русі було перенесено до Хуста і 3 листопада 1938 року Юлій Бращайко продовжив тут свою плідну громадсько-політичну і державотворчу діяльність, зокрема у творенні Карпато-Української держави. Був призначений головою делімітаційної комісії, в завдання якої входило уточнення кордону між Угорщиною і Карпатською Україною. 12 лютого 1939 р. обраний послом (депутатом) Сойму Карпатської України. Даючи характеристику Ю. Бращайку як кандидату в посли до Сойму Карпатської України, відомий письменник і громадський діяч Василь Ґренджа-Донський у газеті "Нова Свобода" за 3 лютого 1939 р. підкреслив його велику жертовність при будівництві Народного Дому "Просвіти" в Ужгороді та в інших справах очолюваного ним товариства "Просвіта" і зазначив: "Гарячий патріот, що ціле життя працював для добра народу". 14 березня 1939 р. прем'єр Карпатської України о. Августин Волошин проголосив незалежність Карпатської України і сформував уряд, міністром фінансів і комунікацій якого став Юлій Бращайко. На історичному засіданні Сойму 15 березня 1939 р. прийнято Закон про незалежність Карпатської України, обрано її президентом о. д-ра Авґустина Волошина, який іменував новий уряд Карпато-Української

держави, до складу якого увійшов і Юлій Бращайко – як міністр фінансів і комунікацій.

Після окупації Карпатської України гортіївською Угорщиною Юлій Бращайко працював адвокатом у Хусті. У 1942 р. був арештований як підозрюваний в організації українського антиугорського підпілля та створенні антиугорської військової організації, кинутий у казе-мати сумнозвісного Ковнер-Каштелю в Мукачеві. Згодом був звільнений і продовжував роботу в адвокатській конторі у Хусті.

У листопаді 1944 р. Юлій Бращайко був арештований народним комітетом і кинутий у Хустську тюрму. Слідчі органи управління контрозвідки "СМЕРШ" 4-го Українського фронту інкримінували йому "націоналістичну діяльність" і відправили у виправно-трудовий табір Єнакієва в Донецькій області на перевиховання. Повернувся на рідну землю у 1946 р., у серпні подав заяву про прийняття його в члени колегії адвокатів Закарпатської області. Був направлений на роботу у с. Дубове, але через десять місяців звільнений через підозру в неблагонадійності. Помер 9 жовтня 1955 р. в Ужгороді. Похований на цвинтарі Кальварія. Біля нього у січні 1969 р. поховано і його брата Михайла.

Павло ФЕДАКА

АНДРІЙ БРОДІЙ
(1895 –1946)

Андрій Бродій був першим у XX ст. місцевим політиком, який домігся автономії нашого краю і очолив виконавчу владу на цій самоврядній території. Водночас йому практично нічого не вдалося зробити на цій посаді, про яку мріяв не один закарпатський лідер і до якої А.Бродій в принципі був непогано підготований: мав за собою потужну партію, пресу, значну соціальну базу в особі численної тоді частини краян проугорської та русофільської орієнтації. Проте він так і не зміг (та й не захотів) знайти порозуміння з закарпатцями української і прочеської орієнтації, що стало фатальними для його прем'єрської кар'єри. Це приклад того, як ставка на іноземні сили ламає долю навіть енергійного і рішучого політика.

Андрій Іванович Бродій народився 2 липня 1895 р. в с. Кив'яжді на Іршавщині. Освіту здобув в Ужгородській учительській семінарії. 1914 р. почав вчителювати у Великому Бичкові та скоро був призваний до війська. Під час Першої світової війни дослужився до лейтенанта. Повернувшись додому після поранення, він спробував повернутися до вчительства, але не зміг скласти іспит атестаційній комісії. Образу на чехів А. Бродій затаїв надовго. Він звернувся до свого шкільного товариша М. Демка. Той запросив А.Бродія переїхати до Мукачева. Там молодий журналіст почав видавати сатиричний журнал "Tyukodi paitás", а після його закриття став помічником редактора "Kárpáti futár". Пробує себе і в драматургії: 1922 р. видав п'єсу "Гроші як диявол".

А. Бродій стає активістом русофільського товариства ім. Духновича.Тоді ж починається його стрімка партійна кар'єра у Підкарпатському Землеробському Союзі, який пізніше перейменувався на Автономний Земледробський Союз.

Ініціатором заснування цієї партії був селянин з с.Комарівці, що під Ужгородом, В.Рижак. У квітні 1920 р. ініціативна група написала проект програми, який відкоригував Й. Камінський. На установчій конференції А. Бродій став окружним секретарем партії на Севлю-

щині, нинішній Виноградівщині. 1924 р. партія отримала 8,4% голосів краян, а 1925 р. – уже 11,6%. 1928 р. партію було перейменовано на Автономно-Землеробський Союз, аби підкреслити головну вимогу – автономію краю. В національному ж плані А. Бродій категорично виступав проти творення окремої русинської мови і заявляв, що рідною мовою його земляків є російська.

1932 р. А. Бродій очолив партію. Тоді до неї входило, за його власною оцінкою, від п'яти до семи тисяч чоловік. Щомісячні витрати на партапарат і агітацію складали 8–12 тисяч крон. Партія мала таємний грошовий фонд, контрольований його головою. А. Бродій згадував про свою останню зустріч з І. Куртяком: "1933 р., коли головного керівника нашої партії розбив параліч, він викликав мене до себе у Хуст і заявив: "Андрію, я відчуваю, що скоро помру, перед смертю повідомляю тобі, як своєму наступникові, що у єпископа Стойки Олександра зберігається наш таємний партійний фонд", і назвав цифру 158 або 168 тисяч крон і 6 тисяч доларів". Партія і надалі щорічно отримувала нелегальні дотації з Угорщини у сумі 1.264.400 крон. А.Бродій фігурував у секретному листуванні під іменем Берталон. 4 січня 1933 р. начальник президії поліцейського управління в Ужгороді Герр доповідав у Прагу, що "редактор Бродій має величезні зв'язки з закордоном..., постійно зустрічається з представниками угорських опозиційних сил в Ужгороді".

Коли ж 1938 р. Гітлер висунув територіальні претензії до Чехословаччини, наші автономісти спробували скористатися з ситуації. А. Бродій таємно зустрівся у Будапешті з угорським прем'єром Б. Імреді, після чого отримав через угорського консула у Братиславі 40 тисяч пенгів на агітацію за приєднання краю до Угорщини – під гаслом "спільного угорсько-польського кордону".

6 жовтня 1938 р. у Словаччині відбулася нарада лідерів політичних партій, на якій вони проголосили автономію своєї країни. 7 жовтня представники русофільських партій Підкарпаття виробили проект закону про децентралізацію законодавчої і виконавчої влади з восьми пунктів. У цьому документі чітко визначалися території, що мали увійти до автономного Підкарпаття – від Попраду до Тиси, тобто включаючи і руські райони Пряшівщини. Там же пропонувалося створити автономний уряд з п'яти чоловік, до компетенції якого входили б усі питання життя краю, крім міжнародних та військових справ, державного боргу і залізниць.

8 жовтня в Ужгороді відбулася нарада діячів, що представляли різні політичні табори. На ній було створено Національну Раду Підкарпатської Русі, що зразу ж у Меморандумі проголосила себе "єдино законним представником усіх руських областей Карпат". У п'ятому

розділі цього документа вимагалося, щоб виконавчу владу у краї негайно було передано автономному уряду на чолі з А. Бродієм. Меморандум завершувався вимогою, щоб празький парламент прийняв закон про автономію Підкарпаття до 28 жовтня 1938 р. Прага в умовах політичної кризи іде назустріч цьому ультиматуму. Того ж дня вона призначила повноважним міністром для Підкарпатської Русі компромісну фігуру І. Парканія. Увечері він провів напружені переговори з підкарпатськими політиками. Після тривкої дискусії І. Парканій заявив, що празький уряд готовий задовільнити всі вимоги Меморандуму.

9 жовтня 1938 р. І. Парканій вже на засіданні празького уряду повідомив про результати переговорів, сказав, що члени автономного уряду приїдуть до Праги лише після того, як офіційно буде затверджений їхній прем'єр-міністр А. Бродій. Крім нього, до крайового уряду увійшло ще три міністри: Едмунд Бачинський – сенатор, член Аграрної партії, Августин Волошин – лідер Християнської Народної партії і голова Української Народної Ради, Іван П'єщак – депутат парламенту, член АЗС з Пряшівщини.

Лише 11 жовтня Прага погодилася затвердити автономний уряд у складі трьох міністрів, одного уповноваженого міністра для переговорів зі словацькою стороною з питань врегулювання взаємного кордону, а також двох статс-секретарів. Ввечері затверджено і персональний склад уряду: А. Бродій – прем'єр і міністр освіти, Е. Бачинський – міністр внутрішніх справ, Ю. Ревай – міністр комунікацій, С. Фенцик – уповноважений міністр, А.Волошин – статс-секретар з питань охорони здоров'я і соціального забезпечення, І. П'єщак – статс-секретар з питань юстиції.

19 жовтня А. Бродій запропонував своєму уряду направити офіційну делегацію з двох чоловік до Будапешта. Вона мала просити Угорщину відмовитися від претензій на Ужгород, Мукачево і Берегово, натомість погодитися, щоб краяни самі на плебісциті проголосували, чи хочуть вони усім Підкарпаттям перейти до Угорщини. У випадку позитивного рішення на плебісцит передбачалася крайова автономія. Наступного дня А. Бродій зв'язався телефоном з угорським консулом у Братиславі і просив його прозондувати ґрунт, чи прийме Будапешт підкарпатську делегацію. Через кілька годин консул передав принципову згоду. А.Бродій повідомив про це чеського прем'єра Я. Сирови і був негайно викликаний до Праги, де у його присутності уряд обговорив підкарпатське питання. Потім була ще серія бесід А. Бродія з Я. Сирови та чеським міністром закордонних справ. Я. Сирови категорично заборонив А. Бродію їхати до Угорщини. Празький уряд вирішив передати підкарпатське питання на розгляд (арбітраж) великих держав. Було зрозуміло, що арбіт-

раж розірве наш край навпіл, лишивши одну частину в Чехословаччині і віддавши другу Угорщині (так воно згодом і сталося). Аби уникнути такого розчленування А. Бродій і висловився за проведення на Підкарпатті плебісциту, щоб населення саме вирішило долю свого краю в цілому. Проте забезпечити демократичне проведення такого голосування тоді було неможливо.

25 жовтня у Празі розглядалося питання про проведення плебісциту у Підкарпатті і Словаччині, присутні були міністри відповідних автономних урядів. А. Бродій виступив на цьому засіданні з різкими нападками на празьких урядовців. Наступного дня міністр юстиції ЧСР подав клопотання про зняття з А. Бродія депутатської недоторканості. 27 жовтня А. Бродій був арештований у Празі на підставі ст.6 Закону про охорону республіки ("державна зрада").

Одразу ж після арешту А. Бродій оголосив голодування. У тюрмі арештованого відвідав Ю. Бращайко, передав листа, в якому тому пропонувалося прийняти угорське громадянство і виїхати з Чехословаччини, або ж залишитися в ній, але відмовитися від політичної діяльності. А. Бродій відхилив ці пропозиції. 11 лютого 1939 р. він був амністований президентом ЧСР Е. Гахою, який одразу ж прийняв його і запропонував співпрацю. Проте А. Бродій відмовився і поїхав лікуватися у санаторій у Татрах. 5 березня він виїхав до Ужгорода, де мешкала його сім'я.

6 березня на ужгородському вокзалі А. Бродія зустрічав численний натовп. Якщо вірити пресі, зібралося десять тисяч чоловік. А. Бродій зійшов на ужгородський перон у супроводі власної дружини, О. Ільницького і Ю. Марини, які зустріли його ще в Чопі. Тріумфуючий політик звернувся до ужгородців з коротким програмним словом. Невдовзі А. Бродій з"їздив до Будапешта, де був прийнятий угорським прем'єром П. Телекі і регентом М. Горті, які пообіцяли крайову автономію.

14 березня А. Бродій спробував створити крайовий уряд, який би "за вказівками угорського уряду управляв би возз'єднаною територією і узаконив би нове становище, що виникло". 16 березня П. Телекі заявив в угорському парламенті про введення військ у Карпатську Україну на прохання Центральної Руської Народної Ради і про надання цій території і її населенню автономії. Навколо останнього спалахнула гостра дискусія. 18 березня проблема автономії обговорювалася і в угорському уряді. Майбутній намісник Угорщини на Підкарпатті М. Козьма заявив, що край заслуговує лише на часткову автономію. П. Телекі підтвердив, що про створення окремого крайового уряду не може бути й мови, запропонував А. Бродію стати найближчим дорадником М. Козьми, проте цю пропозицію А. Бродій не прийняв. А все ж саме за пропозиціями А. Бродія

відбулися кадрові призначення на посади окружних начальників, а також чиновників управління регентського комісара.

2 квітня 1939 р. А. Бродій опублікував в ужгородській газеті "Русский вестник" свій проект автономії – за зразком тієї, яку мала Хорватія у складі Угорського королівства. Невдовзі з'явилося і ряд інших проектів. Проблема набула такого розголосу, що П. Телекі мусив відвідати край. Тут він змінив свою думку і 23 квітня заявив у парламенті, що "Карпатському воєводству" слід надати автономію,і що проект її розробить він сам. Великою мірою це було наслідком все зростаючого впливу А. Бродія, який пропонував навіть скликати Карпатський Сойм. А. Бродій планував самочинно проголосити автономію 6 червня 1939 р. На цю акцію прибув провідний москвофіл з США О. Геровський, а з Пряшівщини – В. Караман. Проголошення мало статися на з'їзді Товариства руських учителів, але уряд розпустив це товариство, і акція зірвалася.

Натомість ж П. Телекі запропонував поповнити угорський парламент представниками Підкарпаття. У червні прийнято закон, який передбачав провести вибори в нашому краї до 30 червня 1940 р. і розробити для нього автономний статус. Тоді ж А. Бродій отримав від угорського уряду дотацію на видання газети у розмірі 20.000 пенгів.

22 червня 1939 р. в Ужгороді створено парламентський клуб угроруських депутатів. Він звернувся до будапештського уряду з резолюцією, аби той дипломатичним шляхом почав кампанію за об'єднання "угроруських земель до річки Попрад". 12 вересня А. Бродій створив в Ужгороді Угроруське національне об'єднання. А в квітні 1940 р. А. Бродій став почесним головою Союзу угроруських письменників. Тоді ж він отримав дозвіл на видання літературного журналу "Угроруський світ", але так і не почав його друкувати. Натомість А. Бродій започаткував літсторінку в "Русскому слові", спонсорував ряд колективних збірників.

13 квітня 1940 р. у Будапешті в присутності А. Бродія було розглянуто черговий проект автономії, але і він не бувприйнятий через небажання угорської сторони включати до автономної території міста Ужгород, Мукачево, Берегово і Севлюш. 23 липня у парламенті представлено ще один проект автономії, на цей раз вже максимально урізаний. А. Бродій і його прибічники не пітримали таку формальну автономію. М. Горті заявив, що бродіївці "або зійдуть з дороги, або їх знімемо, або віднепхнемо". У відповідь на це А. Бродій виголосив, що "за події на Підкарпатті відхиляє всяку відповідальність, бо знає, що народ не є вдоволений". Політик заявив про свою опозиційність, проте вона не мала непримиренного характеру. 26 листопада А. Бродій у парламенті пози-

тивно охарактеризував культурні зміни в краї, відкриття тут п'ятої руської гімназії, пожалівся, що у Підкарпаття з'явився новий сусід – СРСР, тому іноземні інвестори не вкладають кошти у край. 7 грудня А. Бродій вимагав у парламенті негайного вирішення соціально-економічних проблем краю і надання автономії. 1940 р. однодумці запропонували А. Бродію нелегально емігрувати в СРСР за допомогою радянського лейтенанта-розвідника, але той відмовився. Урядовець Карпатської України В. Шандор так оцінив позицію свого опонента: "Бродій серйозно задумував здійснити автономію Карпатської України в складі Мадярщини, однак не тільки його партія, а й він сам стали зайвими для мадярів. Бродій виконав те, що від нього хотіла Мадярщина, і тим його політична роля закінчилася... Уряд поставив його під суворий поліцейський нагляд, його пошту офіційно відкривали і телефон прослуховували".

Політична позиція А. Бродія в умовах гортіївського режиму полягала в балансуванні між опозиційністю і лояльністю. 2 квітня 1939 р. А. Бродій започаткував в Ужгороді газету "Русская правда" з величезним на ті часи тиражем 50 тисяч примірників (більшість газет мали наклад у п'ять тисяч). Проте назва видання надто нагадувала головну радянську газету "Правда", тому наступного року заголовок змінено на "Русское слово". Через часті втручання цензури часопис виходив нерегулярно, що спричинило його занепад. Тоді ж А. Бродій видав дві книжки – "Карпатська земля у державі св. Стефана" та "Панславізм і карпатські русини". Основна ідея останньої така: "Панславізм так і залишився сном, а сьогодні вже нема і сну". З тезою про відсутність солідарності між слов'янськими націями, на жаль, доводиться погодитися. Автор обґрунтував її на прикладі революції 1848–1849 р., що зазнала поразки якраз через гризню слов'янських народів Австрії. Тоді російська армія прийшла до Австрії, але мусила відступити, бо "між Заходом і Сходом існує природний кордон, який Схід завжди визнавав – це Карпати". Звідси робився необхідний висновок: "Ми – підкарпатський угроруський народ – непотрібні Совєтам". Через кілька років помилковість такої думки стала очевидною. А. Бродій відчував хиткість цієї тези і слушно вказував: якби "Совєти захотіли би перейти і змогли би перейти Карпати,то вони це зробили б не через нас; ми служили б у крайньому випадку,трампліном..., аби вийти до Адріатичного моря".

У зв'язку з масовими втечами краян до СРСР Будапешт запланував 1940 р. відселити закарпатців за 20 км від кордону. Довідавшись про це, А. Бродій того ж дня найближчим (товарним) поїздом вирушив до столиці і погрожуючи скандалом у парламенті, зірвав цей план. А. Бродій мав по п'ять-шість зустрічей з кожним

угорським прем'єром. 23 травня він організував маніфестацію русько-угорського братства у Мукачівському замку з нагоди дня народження Ілони Зріні. 7 листопада 1943 р. під час відкриття у Хусті пам'ятника жертвам Першої світової війни він особисто здійснював синхронний переклад урочистої промови прем'єра М.Каллаї. Від регентського комісара Підкарпаття А. Бродій щомісячно отримував 2400 пенгів на "проведення роз'яснювальної роботи". Він неодноразово виступав в угорському парламенті з вірнопідданими промовами, вагаючись між боротьбою за автономію і визнанням статусу-кво. Зокрема, з його вуст лунали і подібні заяви: "Через комуністичну небезпеку, яка концентрується на Підкарпатті, вважаю недоцільним розглядати питання автономії". 26 листопада 1942 р. він і всі інші парламентарії від Підкарпаття дали згоду, щоб на період війни питання про автономію не розглядалося.

А. Бродій прагнув поновити діяльність свого Автономного Земледільського Союзу, але не домігся згоди властей, яких не влаштовувало слово "автономний" у цій назві. Коли ж А. Бродій побачив, що Угорщина програє війну, він у серпні 1944 р. дістав згоду властей на створення партії Народне об'єднання підкарпатських русинів. Тоді ж він намагався встановити контакти з радянською стороною. Тоді ж А. Бродій востаннє зустрівся з М. Горті, якому передав меморандум про план виходу Угорщини з війни. Проте невдовзі М. Горті скинули гітлерівці. А. Бродій почав шукати вихід на радянську армію через партизанів, зокрема через М. Бабидорича, але ця місія не увінчалася успіхом.

З приходом до краю Червоної армії місцеві комуністи сформували тут прорадянську Народну Раду Закарпатської України. 18 грудня 1944 р. вона прийняла декрет про піддання спеціальному суду гортіївських прислужників. 3 листопада радянські спецслужби арештували А. Бродія, але лише 22 листопада 1944 р. контррозвідка 4-го Українського фронту видала відповідну постанову. Перший допит відбувся 5 грудня, останній – 16 січня. Постанову про висунення звинувачення датовано аж 12 липня 1945 р., вже після радянсько-чехословацького договору про Закарпаття. Не виключено, що до того радянські спецслужби планували якось використати А. Бродія у дипломатичній грі – як і арештованого тоді ж А. Волошина. Після возз'єднання ж обоє стали непотрібними. 24 жовтня А. Бродію висунуто додаткове звинувачення. А. Бродія вже було переведено до Києва. Йому інкримінувалася стаття 54-4 Кримінального кодексу УРСР ("допомога міжнародній буржуазії проти СРСР"). За обтяжуючих обставин стаття передбачала найвищу міру покарання. Суд над А. Бродієм і сімома його сподвижниками відбувся

в Ужгороді з 4 по 25 травня 1946 р. А. Бродія звинувачено у діяльності на користь гортіївської Угорщини, сприянні окупації Закарпаття, допомозі окупантам в розграбуванні багатств краю, отриманні від гортіївців грошей, які ішли не тільки на зміцнення партії і преси, а й на його приватну лісопилку у Волосянці [1].

А. Бродій був розстріляний 11 липня (за іншими даними – 7 грудня) 1946 р. [2].

Парадоксально, але саме в умовах незалежної України, проти перспективи якої А. Бродій так боровся, він був 26 грудня 1991 р. реабілітований у зв'язку з численними процесуальними порушеннями, допущенними під час слідства і суду над ним.

ПРИМІТКИ

1. Разгулов В. Дело №148423 // Карпатская панорама. –1995. – №4.
2. Реабілітовані історією. – Кн.1. – Ужгород: Закарпаття, 2003. – С.84.

Сергій ФЕДАКА

МИКОЛА ДОЛИНАЙ
(1894 – 1970)

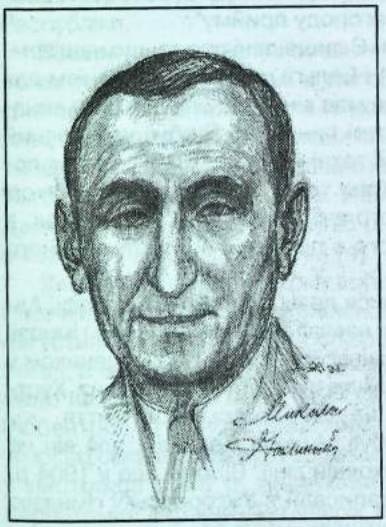

Серед репресованих міністрів Карпатської України у перші повоєнні роки був і лікар Микола Петрович Долинай. Народився він у 1894 р. у с. Довге Поле Мараморoського округу (тепер Румунія) у родині сільського священика греко-католицької церкви Петра Олександровича Долиная. його мати теж була дочкою священика. Миколі виповнилося лише два роки, коли помер його батько. І так вийшло, що потім з 10 років він виховувався в родині свого відомого діда по матері, теж священика Августина Єнковського (1833–1923), який в останні роки свого життя жив у с. Стеблівка нині Хустського району [1].

В "Історії міст і сіл: Закарпатська область" у довідці про село Стеблівка було сказано дуже коротко: "На початку XX ст. у Стеблівці жив А. Єнковський, винахідник жниварки, член Паризької академії наук". Це прізвище наштовхнуло на пошуки його життєдіяльності як священика і винахідника. Вийшло, що Августин Єнковський – це одна й та ж особа. Сумніву не було, бо в радянські роки у таких випадках сан священика не вказували, а записали в довідці, що це просто винахідник.

Але, крім жниварки, яка, до речі, була винайдена ще у 1873 р., а побудована у 1875 р. на суднобудівній фабриці в Костромі (Росія), Августин Єнковський у 1895 р. одержав з Петербурга патент №1469 за "механізм руху кораблів за допомогою систем лопаток із зворотно-горизонтальним рухом" (або просто корабельний двигун).

Це підтверджено і конкретним фактом. 1 грудня 1894 р. Г.Купченко писав Августину Єнковському з Відня (Австрія): "Одержавши Вашого поважного листа, я із задоволенням готовий виконати Ваше бажання і поїхати в Петербург, щоб продати там Ваш винахід – пароплавні весла". У свою чергу із листа Августина Єнковського до керуючого морським міністерством Росії адмірала М.Чиханова довідуємося, що матеріали винахідника 9 січня 1895 року були уже у Петербурзі. Як вони туди передавалися, поки ще невідомо.

В свою чергу Августин Єнковський у листі писав: "Я готовий передати свій винахід у користь Імперії Російської. Наперед не бажаю я жодної винагороди, але якщо виявиться мій винахід корисним і практичним згідно зробленої проби, тоді за Вашим розумом і довільністю подану мені ласкаву винагороду прийму".

Доля цього винаходу невідома. Є лише дані про те, що наш земляк у 1897 р. запатентував у США і Бельгії гвинтовий механізм для кораблів. Але нема відомостей, чи мав він від цього грошову винагороду. Відомо лише те, що за свої винаходи він був удостоєний золотої медалі Паризької академії технічних винаходів і звання почесного члена-кореспондента. Крім того, він став винахідником ткацького верстата, випробуваного в с.Арданово на Іршавщині, а також художником, у доробку якого є пейзажі і портрети. Ця його діяльність ще маловідома.

Останнім часом у пресі з'явилися деякі подробиці біографії Августина Єнковського. Зокрема, він навчався в Ужгородській гімназії і закінчив Ужгородську духовну семінарію. Працював священиком у селах Бобовище і Ракошино на Мукачівщині, Стеблівка на Хустщині, де й помер 22 січня 1923 р. на дев'яностому році життя.

Внуком такого знатного діда був Микола Долинай, але він не пішов, як його батько й дід, по духовній лінії. Відомо, що у 1904 р. закінчив початкову школу і його записали в Ужгородську гімназію та влаштували в Ужгородський притулок-інтернат.

В архівно-слідчій кримінальній справі, у протоколах допитів повоєнного часу, на жаль, не зафіксовано подробиць про роки навчання Миколи Долиная в гімназії, яку закінчив у 1912 р. Але з того, що після її закінчення він відразу вступив на медичний факультет Будапештського університету, можна судити, що в гімназії навчався успішно, як і потім у вищій школі. Подолавши всі науки в університеті, у 1918 р. він здобув ступінь доктора медицини [2].

Є свідчення і про те, що в час переломного періоду для нашого краю після розпаду Австро-Угорської імперії студенти Будапештського університету Микола Долинай, Антон Бращайко, Микола Різдорфер та інші, як справжні інтелігенти, підтримали ідею виходу Закарпаття із складу Угорщини і возз'єднання його з Україною. Про це на зборах селянських делегатів в Будапешті 10 грудня 1918 р. говорили українські патріоти брати Юлій та Михайло Бращайки, Степан Клочурак та інші. На похоронах Антона Бращайка в Ужгороді в червні 1938 року Степан Клочурак сказав: "Він був одним з тих, хто нашим делегатам 4 грудня 1918 р. на двірці в Будапешті на груди начіплював синьо-жовті ленточки" [3].

Вони звертали увагу присутніх на зборах делегатів на те, що доля їх рідної землі повинна вирішуватися не в Будапешті, а в Хусті, що й відбулося потім 21 січня 1919 р. на всенародних зборах. Тут

було прийнято відоме рішення про возз'єднання краю з Україною. Але ця мрія тоді не здійснилася в силу різних внутрішніх і зовнішніх причин. Незабаром Закарпаття ввійшло на автономних засадах до новоствореної на руїнах Австро-Угорської імперії Чехословацької Республіки.

Повернувшись після навчання в рідний край, Микола Долинай почав працювати лікарем в Ужгороді, став активним працівником крайової "Просвіти", а останні роки до окупації Закарпаття угорськими військами був керівником лікарні. У підсумковій книзі за 1919–1936 роки надрукована цікава стаття Миколи Долиная про історію Ужгородської міської лікарні. У 20–30-х роках перебував у Соціал-Демократичній Партії, а з 1926 р. – у Християнській Народній, яку очолював Августин Волошин [4].

Як відомо, на Віденському арбітражі міністрів закордонних справ Німеччини та Італії від автономної Підкарпатської Русі був прем'єр Августин Волошин та його співробітники Степан Клочурак та Іван Рогач, а також Юлій Бращайко і Микола Долинай. Звичайно, від них мало що залежало, щоб захистити цілісність Закарпаття. Арбітри Ріббентроп та Чіано віддали міста Ужгород, Мукачево та Берегово і угорські села до складу Угорщини. Усі державні установи після цього у листопаді 1938 р. переїхали до Хуста, який став столицею Карпатської України. Тут також працював лікарем до 15 березня 1939 р. і Микола Долинай [5].

У Хусті він активно займався громадсько-політичною роботою, став покровителем спорту. Відома футбольна команда "СК-Русь" в умовах Карпатської України стала називатися "УСК-Хуст" (Український спортивний клуб "Хуст"). Головою цього клубу спортивний актив обрав лікаря Миколу Долиная, а почесними головами – відомих діячів Карпатської України – Августина Волошина, Юліана Ревая та Августина Штефана.

Вдячною і показовою у цьому відношенні була стаття спортивного журналіста Василя Федака, який вів відділ спортивного життя в газеті "Нова свобода". 9 березня 1939 р. він писав про Миколу Долиная: "Його золоте серце знає кожний наш спортовець. Весь вільний (а багато разів і урядовий) час присвятив "СК-Русі", десяткам грачів обстарав працю, його стараннням дісталися наші молоді грачі до вчительської семінарії, так що Карпатська Україна мала ще не так давно славну дружину "літаючих вчителів", то в першій мірі йому маємо дякувати" [6].

Крім цього 24 січня 1939 р. Микола Долинай був обраний членом Українського Національного Об'єднання (УНО), а 12 лютого 1939 р. – депутатом Сойму Карпатської України. 9 березня він став спочатку заступником міністра, а 15 березня 1939 р. міністром охо-

рони здоров'я та соціального забезпечення в уряді Юліана Ревая. Та ця робота була перервана угорськими військами, які 15–18 березня 1939 р. окупували Карпатську Україну.

Після окупації краю Микола Долинай перебрався до Праги і з вересня 1939 р. до січня 1940 р., не маючи ще притулку, проживав з родиною на квартирі колишнього президента Карпатської України Августина Волошина. Працював лікарем, політичною діяльністю не займався [7].

У червні 1945 р. Микола Долинай був арештований управлінням контрозвідки "Смерш" Радянського Союзу і вивезений у Москву. У постанові на арешт Миколи Долиная було сказано, що, "будучи українським націоналістом, проводив антирадянську пропаганду" [8].

Особлива нарада при НКВС СРСР 28 грудня 1945 р. "за участь в антирадянській націоналістичній організації" засудила Миколу Долиная на 5 років виправно-трудових таборів [9]. Його сестра Марія 18 грудня 1945 р. зверталася до керівника Української РСР М. С. Хрущова, щоб звільнили з-під арешту її брата Миколу, як невинного. Та її прохання 3 травня 1946 р. було відкинуто.

Відсидівши в неволі свій строк, Микола Долинай 1 березня 1950 р. був звільнений з табору і повернувся до Праги. У постанові про реабілітацію колишнього міністра Карпатської України сказано: "У кримінальній справі відсутні будь-які конкретні доводи, які свідчили б про проведення Долинаєм М. П. ворожої діяльності проти СРСР, а інкриміновані йому дії по ст.58-4 карного кодексу РРФСР, не знайшли свого підтвердження" [10].

Така післявоєнна доля одного з міністрів Карпатської України, відомого лікаря Миколи Долиная. Помер він у Празі у 1970 р.

ПРИМІТКИ

1. ДАЗО, Ф.2558, оп.1, спр.5369, арк.194.
2. ДАЗО, Ф.2558, оп.1, спр.5369, арк.198.
3. Нова Свобода, 1938, 23 червня.
4. ДАЗО, Ф.2558, оп.1, спр.5369, арк.209.
5. ДАЗО, Ф.2558, оп.1, спр.5369, арк.199.
6. ДАЗО, Ф.2558, оп.1, спр.5369, арк.79.
7. ДАЗО, Ф.2558, оп.1, спр.5369, арк.180.
8. ДАЗО, Ф.2558, оп.1, спр.5369, арк.70.
9. ДАЗО, Ф.2558, оп.1, спр.2369, арк.250.
10. ДАЗО, Ф.2558, оп.1, спр.5369, арк.307.

Омелян ДОВГАНИЧ

ЮРІЙ ПЕРЕВУЗНИК
(1900 – 1978)

Як колишній заступник міністра внутрішніх справ Карпатської України, Ю. Ю. Перевузник мав пряме відношення до Карпатської Січі, – його міністерство у 1938 р. затвердило її статут. Він народився у 1900 р. у с. Середнє Ужгородського округу. Його батько, Юрій Васильович, родом із с. Зняцьово на Мукачівщині, в 1912 р. у пошуках заробітку виїхав у Сполучені Штати Америки, де працював робітником у м. Пітсбурзі. Мати Юрія ще у 1909 р. померла, і він опинився у дитячому інтернаті. У 1920 р. його брата й сестру батько забрав в Америку до себе, а Юрій залишився в Закарпатті. До 1938 р. вони листувалися, а в роки Другої світової війни і драматичних подій у його рідному краї зв'язки припинилися і невідомо, чи колись відновлювались [1].

До 1925 р. Ю. Ю. Перевузник жив в інтернаті і вчився. Маючи виключні здібності, здобув середню освіту, а потім закінчив юридичний факультет Празького університету і став адвокатом. У 1925–1926 рр. служив у чехословацькій армії. Після демобілізації до 1932 р. перебував на практиці в різних судових установах Закарпаття. У 1936–1938 рр. був суддею Ужгородського округу, а потім в Хусті та в уряді Карпатської України [2].

До осені 1938 р. Ю. Ю. Перевузник був членом Республіканської Землеробської Партії (українського крила Аграрної партії), у якій перебував і С. С. Клочурак. В кінці жовтня 1938 р. всі політичні партії в Чехословаччині були розпущені. Коли в Хусті утворилося Українське Національне Об'єднання (УНО) на базі Християнсько-Народної, Соціал-Демократичної та українського крила Аграрної партій, Ю. Перевузник став рядовим членом УНО. 12 лютого 1939 р. був обраний депутатом Сойму Карпатської Україні, а 9 березня 1939 р. його призначили заступником міністра внутрішніх справ Карпатської України в другому уряді А. І. Волошина. Як одного з досвідчених правників, його рекомендував на цю посаду С. С. Клочурак.

А за рекомендацією чехословацького прем'єр-міністра Берана та письмовою вказівкою А. І. Волошина 11 березня 1939 р. він був обраний головою УНО замість Ф. І. Ревая [ДАЗО. 2558, оп.1, спр. 5369, арк. 50].

15 березня 1939 р. Ю.Ю.Перевузник був обраний міністром внутрішніх справ Карпатської України [3].

В той же день угорські війська перейшли кордон і почали окупацію Карпатської України. Частина уряду на чолі з президентом через Румунію і Югославію емігрувала до Праги. Після окупації Ю. Ю. Перевузник певний час був під арештом, а після його звільнення разом з сім'єю в жовтні 1939 р. перебрався до Праги. І з цього часу до 1945 р. працював тут окружним суддею.

Коли була визволена Чехословаччина і взята Прага, радянські органи "Смершу" почали виловлювати на її території колишніх діячів Карпатської України. Так, у Празі був затриманий і арештований президент А. І. Волошин, колишні міністри М. П. Долинай, С. С. Клочурак, Ю. Ю. Перевузник.

У постанові на арешт Ю .Ю. Перевузника слідчий "Смершу" майор Вайндорф, який допитував самого А. І. Волошина, та начальник слідчого відділу головного управління "Смерш" генерал-майор Леонов 3 червня 1945 р. записали, що арештований, "будучи українським націоналістом, проводив ворожу діяльність проти СРСР". Тут же були перераховані всі посади, які він обіймав в уряді Карпатської України. Фактично його затримали 15 травня, а заарештували 20 травня без будь-якого ордера [4]. Цей документ за №748 був підписаний лише 5 червня 1945 р. [5].

Із Праги Ю. Ю. Перевузника перевели у в'язницю м. Пардубіце (Чехія), потім на аеродром в Польщі, а звідти літаком 20 травня 1945 р. відправили у Москву в Луб'янку, 22 травня – уже в Лефортівську тюрму. І лише 6 червня 1945 р. був виданий ордер на арешт [6].

Архівно-слідчі кримінальні справи на трьох колишніх міністрів Карпатської України С. С. Клочурака, М. П. Долиная та Ю. Ю. Перевузника були об'єднані в одну. 26 грудня 1945 р. особливою нарадою при НКВС СРСР Ю. Ю. Перевузник був засуджений на 8 років виправно-трудових таборів за ст. 58-4 карного кодексу РРФСР "за участь в антирадянській націоналістичній організації" і відправлений у Воркуту Комі АРСР. З лютого 1946 р. до кінця 1949 р. перебував у В'ятському таборі Кіровської області.

З кримінальної справи видно, що найбільше питань підсудному задавав слідчий про меморандум уряду Карпатської України в екзилі до міністра закордонних справ фашистської Німеччини Ріббентропа, надісланого йому 30 листопада 1939 р., і хто був ініціатором його написання. Як визнав сам Ю. Ю. Перевузник, ініціа-

тиву за складання меморандуму він взяв на себе і пояснив, у зв'язку з чим виникла така потреба.

Слідчі "Смершу" вбачали в меморандумі організований виступ президента та уряду Карпатської України в Празі проти Радянського Союзу. І це було чи не найголовніше обвинувачення Ю. Ю. Перевузника, який твердив, що меморандум був спрямований не проти СРСР, а проти Угорщини з метою визволення Карпатської України від угорської окупації [7].

Під тиском слідчих він змушений був визнати: "По суті поданого обвинувачення визнаю себе винним в тому, що був автором меморандуму, направленого міністру закордонних справ фашистської Німеччини Ріббентропу, який, як я тепер усвідомив, за своїм змістом був ворожим актом проти Радянського Союзу, але такого наміру я тоді не мав. Будучи головою націоналістичної організації УНО (Українське Національне Об'єднання), я там фактично ніякої практичної діяльності не проводив, тому що через декілька днів після того, як я був призначений на вказану посаду, територія Карпатської України була окупована угорцями" [8].

В кримінальній справі відсутні конкретні матеріали, які свідчили б про проведення Ю.Ю.Перевузником ворожої діяльності проти СРСР, а дії по ст.58–4 КК РРФСР, які йому інкримінували, в ході слідства підтвердження не знайшли. Копії документів (а саме про меморандум), вилучені непроцесуальним шляхом, закликів до повалення радянської влади не містили. Матеріали справи показували також, що в момент арешту Ю.Ю.Перевузник був громадянином суверенної держави – Чехословацької Республіки, де й проживав у м.Празі [9].

Питання про його арешт і притягнення до кримінальної відповідальності входило в компетенцію чехословацької влади, а не органів НКВС СРСР. Уряд Карпатської України, до складу якого входив Ю. Ю. Перевузник, був сформований з відома чехословацької влади, оскільки територія Закарпаття тоді входила до складу Чехословаччини. І цей уряд діяв на підставі законів Чехословацької Республіки. До всього цього слід додати, що це була внутрішня справа незалежної держави. Стосовно діяльності УНО, то на той час це була легальна організація, яка, до речі, фінансувалася чехословацьким урядом. Основне завдання УНО полягало в тому, щоб не допустити окупації Карпатської України гортіївською Угорщиною. Мети боротьби проти СРСР УНО не ставило і такої, як видно з документів, не проводило. [10]. Виходячи з усього вищенаведеного, Ю.Ю.Перевузник 26 березня 1990 р. був реабілтований.

У справі відсутні документи про звільнення з табору Ю. Перевузника. Однак зберігся його цікавий лист від 25 червня 1954 р. до Президії Верховної Ради СРСР. Цитуємо уривок з нього: "Я свій строк чесно відбув, але при звільненні 5 червня 1953 року мені було

спецкомендатурою в м.Воркута оголошено рішення про те, що я повинен в м.Воркута перебувати на вічному поселенні без права виїзду звідси... Доля Закарпатської України в 1945 році була щасливо вирішена на вічні часи. Народу Закарпаття було дано щастя, про яке він за свою тисячорічну історію і мріяти не міг. Подаруйте і ви мені сімейне щастя. Зніміть з мене спецпоселення і дозвольте мені виїзд до своєї сім'ї в Чехословаччину" [11].

Як з'єднався Ю.Ю.Перевузник з своєю сім'єю у справі, на жаль, жодного документа нема. За деякими даними він помер у 1978 р.

ПРИМІТКИ

1. ДАЗО, ф.2558, оп.1, спр.5369, арк.168.
2. ДАЗО, ф.2558, оп.1, спр.5369, арк.57.
3. ДАЗО, Ф.2558, оп.1, спр.5369, арк.153, 158–159.
4. ДАЗО, Ф.2558, оп.1, спр.5369, арк.12.
5. ДАЗО, Ф.2558, оп.1, спр.5369, арк.15.
6. ДАЗО, ф.2558, оп.1, спр.5369, арк.259.
7. ДАЗО, ф.2558, оп.1, спр.5369, арк.176.
8. ДАЗО, ф.2558, оп.1, спр.5369, арк.162.
9. ДАЗО, ф.2558, оп.1, спр.5369, арк.300.
10. ДАЗО, ф.2558, спр.5369, арк.299.
11. ДАЗО., ф.2558, оп.1, спр.5369, арк.266.

Омелян ДОВГАНИЧ

ЮЛІАН РЕВАЙ
(1899 – 1979)

Юліан Ревай – друга за значимістю після А. Волошина постать в історії українського національно-визвольного руху Підкарпатської Русі, постійний його сподвижник. Ю. Ревай з А. Волошиним дещо розходилися у політичних своїх ідеалах (А. Волошин – християнський демократ, Ю. Ревай – соціал-демократ), але спільного у них було значно більше. Обидва були видатними педагогами й організаторами шкільництва в масштабах цілого краю, невтомними журналістами, редакторами і авторами підручників. Обидва були послідовними українськими патріотами, вони стали двома найвидатнішими провідниками державотворчих процесів доби Карпатської України – додамо, що Ю. Ревай був на чверть віку молодший від свого соратника.

Юліан Ревай народився 26 липня 1899 р. у с. Мирча на Великоберезнянщині у вчительській родині. 1913–1917 р. навчався в Ужгородській вчительській семінарії. Воював 1917–1918 р. у Першій світовій війні, повернувся звідти у чині сержанта і відразу включився у культурно-просвітницьке і громадсько-політичне життя краю. По війні організував соціал-демократичний осередок на Свалявщині, після вчителював у гуцульських селах. Ю. Ревай був одним із засновників соціал-демократичної партії на Підкарпатті.

На молодого педагога і перспективного громадського діяча 1923 р. звернув увагу керівник шкільного реферату Підкарпатської Русі (аналог сучасного обласного управління освіти) Йосиф Пешек. З його ініціативи Ю. Ревай очолив відділ шкільних будинків, що відав матеріальною базою народних шкіл. 1925 р. Ю. Ревай закінчив спеціальні університетські педагогічні курси і отримав диплом фахового вчителя горожанських (неповних середніх) шкіл з правом викладати руську мову, географію та історію. Тоді ж він став референтом (тобто куратором) народних шкіл. З 1925 по 1935 р. секрета-

рював в екзаменаційній комісії вчителів горожанських шкіл. Тоді ж секретарював у Педагогічному товаристві Підкарпатської Русі, був активним діячем крайового товариства "Просвіта". 1936 р. він очолив крайовий хор підкарпатського учительства.

У 1924–1932 р. Ю. Ревай був відповідальним редактором щомісячного педагогічного журналу "Учитель". Під його керівництвом цей часопис був не тільки помічником і порадником вчителів, а й справжнім організатором педагогічного життя в масштабах цілого краю. Ю. Ревай залучив до участі у виданні десятки народних вчителів, які порушували тут питання організації шкільництва, методики і дидактики, правопису, національного, релігійного, морального, фізичного виховання учнів, проблему фізичного покарання; гігієни, шкільної реформи, психології, краєзнавства. Окремі дописи присвячувалися досвіду конкретних шкіл, проблемам самоосвіти, були і портрети-нариси про певних народних вчителів. Редакція детально інформувала читачів про важливі події в освітянському житті краю, перший педагогічний конгрес Підкарпатської Русі, різні виставки, рецензувала педагогічну літературу, відгукувалася на педагогічні публікації в інших часописах. І пізніше Ю. Ревай не полишив співпраці з цим журналом, друкувався також у газеті "Учительський голос".

Паралельно з 1928 по 1931 р. Ю. Ревай був редактором і адміністратором журналу "Пластун". Якщо у попередні роки матеріали в журналі друкувалися трьома мовами (руською, чеською, угорською), то за Ю. Ревая видання стає рупором саме української національно-патріотично орієнтованої молоді краю, причому не тільки за мовою (літературною українською), а й за своїм духом. За Ю. Ревая тут домінують дописи самих пластунів, в яких жваво обговорювалися різні актуальні питання пластунського руху. Пластуни розповідали про свою діяльність, походи і нові задуми.

Ю. Ревай був співавтором кількох шкільних підручників і угорсько-українського словника.

З 1935 по 1938 р. представляв рідний край у чехословацькому парламенті, де виступав з численними зверненнями та інтерпеляціями (депутатськими запитами), спрямованими на захист інтересів рідного народу. Тоді ж Ю. Ревай був видавцем громадсько-політичного часопису "До перемоги". У вступному слові "До читачів" редактор писав про наступ реакційних сил у світі (очевидно, малися на увазі тоталітарні режими у сусідніх державах та їхні агенти впливу на Підкарпатті), їхні спроби взяти під контроль руське населення краю, про необхідність протистояти "хвилі", що накочується на рідний край. Завдання газети полягало у боротьбі "проти воєнної небезпеки, за мирну розбудову... країни, проти господарської нужди нашого населення та за його краще завтрашнє життя". Ю. Ревай лишався вірним і давно вже сповідуваним ним со-

ціал-демократичним ідеалам: "Приходимо й тому, щоб стати трибуною тої поступової думки українського населення Підкарпаття, в якої на щиті написано: боротьба за новий, справедливий, соціалістичний устрій". Поряд із цим практично в кожному числі велика увага приділялася національному питанню. Ю. Ревай бачив майбутнє краю як української автономії у складі Чехословаччини, про що свідчить його програмні статті у №1– за 1936 р. "За самоуправу краю!" та в №3 за 1936 р. "Довкола автономії Підкарпатської Русі".

На початку жовтня 1938 р. Ю. Ревая обрали заступником голови Центральної Руської Народної Ради. Відтак його кандидатура висувається на посаду міністра автономного уряду. 11 жовтня його затверджено міністром комунікацій у першому автономному уряді Підкарпатської Русі. Він зберігає за собою міністерську посаду і в другому уряду, очолюваному вже А.Волошиним. Саме Ю. Ревай був автором законопроекту про автономію Підкарпаття, затвердженого 22 листопада 1938 р. чехословацьким парламентом. У січні 1939 р. Ю. Ревай разом зі своїм братом Федором стають одними з співзасновників проурядової партії Українське Народне Об'єднання, висувається від нього у посли крайового сойму, тобто у парламентарії автономної держави. В агітаційній листівці про нього вказувалося: "Другою нашою великою людиною є міністр Юліан Ревай. Розумний, молодий, енергійний та меткий. Коли б його треба характеризувати, то можна б сказати кількома словами: Юліан Ревай – це мотор цілого нашого політичного життя. Юліан Ревай – це дипломат. Тоді, коли слова пана провідника Федора Ревая сипляться молотком, пан міністр Ревай обережний в словах. Дії його логічні і глибоко продумані. Міністр Ревай є людиною праці. Ви тільки перечисліть, скільки ресортів він взяв на себе, працює день і ніч. В його міністерстві ведеться муравельна праця, перед веде сам міністр. Майбутній історик, що писатиме історію Карпатської України, побіч імені нашого великого Батька, напише також золотими буквами ім'я мотора нашого політичного життя міністра Юліана Ревая".

6 березня 1939 р. чехословацький президент Е. Гаха, невдоволений самостійницьким курсом Ю. Ревая, позбавив його міністерського портфеля. Але 14 березня А. Волошин, проголосивши незалежність Карпатської України, призначив Ю.Ревая міністром закордонних справ. Правда, у ці дні остаточного розпаду Чехословаччини Ю. Ревай перебував у Берліні з метою домогтися протекторату Німеччини над Карпатською Україною. Через Берлінське відрядження Ю.Ревай був відсутній 15 березня на Соймі Карпатської України. Тим не менше, Сойм призначив його прем'єром і міністром закордонних справ.

Після загарбання Карпатської України Ю. Ревай жив у Братиславі, а потім у містечку Піщани, де до кінця 1944 р. працював ди-

ректором пансіонату "Лікувальні купелі". З приходом до Словаччини червоних був арештований СМЕРШем, допитаний і відпущений. Не чекаючи на повторне затримання, Ю. Ревай утік спершу до Плзня у Чехії, а потім до Франкфурта, що знаходився в американській зоні окупації Німеччини.

1949 р. Ю. Ревай виїхав до США, де він тридцять років очолював допомогове об'єднання "Самопоміч". Крім того, у 1949–1957 рр. Ю. Ревай був директором канцелярії Українського Конгресового Комітету Америки. У 1958–1979 рр. очолював Український Інститут Америки, а у 1964–1979 рр. – ще й Карпатський Дослідний Центр. Ю. Ревай був почесним головою Карпатського Союзу США, почесним членом Товариства українських інженерів Північної Америки та товариства "Бойківщина", співпрацював з більшістю культурницьких товариств української діаспори, дописував у видання Наукового Товариства ім. Шевченка, Братства Карпатських Січовиків, Пласту.

Ю. Ревай був співзасновником Світового Конгресу Вільних Українців. Саме він виступив з ініціативою встановити пам'ятник Т. Шевченку у Вашингтоні, за що був нагороджений "Шевченковою грамотою волі". До останніх років життя співав у хорі церкви св. Марії у Нью-Йорку. Помер Ю. Ревай 30 квітня 1979 р., похований у Нью-Йорку.

Сергій ФЕДАКА

ІВАН П'ЄЩАК
(1904 – 1972)

Іван П'єщак народився 20 вересня 1904 р. у с. Великий Липник, що під Старою Любовнею на Пряшівщині. Середню освіту здобув у Пряшеві, потім закінчив Пряшівську учительську семінарію. Відтак здобув 1933 р. диплом факультету права Карлового університету в Празі. Викладав у початковій школі в Люцині (1924–1930) і Великій Дрічні (1930–1933). Був членом Унії русинських вчителів Словаччини. Редагував щомісячник "Русская школа" (1926–1932).

Завершивши правничі студії, був помічником адвоката в Ужгороді (1933–1934). Заснував 1933 р. "Общество русинської молодежі Словаччини", 1936 р. – греко-католицьку середню школу у Пряшеві.

З 1934 р. очолив у Пряшеві місцевий секретаріат Автономного Земледільского Союзу, редагував його газету "Русский вестник". З березня 1937 по осінь 1938 р. був членом чехословацького парламенту, де тісно співпрацював зі словацькими автономістами. Ставши депутатом, І. П'єщак намагався домогтися викладання рідною мовою у руських селах Пряшівщини. Зокрема, він подав до парламенту інтерпеляцію зі списком 34 сіл, які за переписом 1930 р. мали переважно руське населення, але при цьому словацькі школи.

Втім О. Геровський передає характерний випадок, який стався з парламентарієм П'єщаком: "Цей випадок встановлено судом і занотовано у парламентських протоколах. Двоє наших депутатів, доктор П'єщак і Андрій Бродій, і ще один чоловік, М. Попович, приїхали у гості до тамтешнього вчителя Хамілі. Хаміла – товариш доктора П'єщака по школі. Всіх їх було у домі четверо. Раптом до будинку увірвалися жандарми з жандармським поручиком Дивоким. Вони почали кричати, що це незаконні збори і наказали присутнім розійтися. Чеська пропаганда каже, що Чехословаччина була така демократична країна, як Америка. Поміркуйте, чи було би можливо, аби два американські конгресмени прийшли в гості до свого при-

ятеля і однокласника і щоб полісмени увірвалися у дім з погрозами і розігнали їх під приводом, що це "незаконні збори"?.." [1].

Сам О. Геровський познайомився з І. П'єщаком, коли перший у травні 1938 р. прибув з США до Європи, щоб посприяти автономізації Підкарпатської Русі. По дорозі до Ужгорода до О. Геровського і супроводжуючого його А. Бродія приєдналися у Пряшеві місцеві руські параламентарії Петро Жидівський із Ястреб'я й Іван П'єщак з Пряшева. І. П'єщак брав участь у переговорах О. Геровського з представниками русофільської і української рад в Ужгороді та у подальшому ознайомчому вояжеві "американтоша", який упродовж десяти днів оглянув увесь край від села Остурня, на крайньому заході, в Татрах, до Ясіня і Богдана.

21 вересня 1938 р. І. Пєщак підписав спільну заяву руських парламентарів про право русинів на самовизначення. У сформованому невдовзі першому автономному уряді Підкарпатської Русі І. П'єщак став державним секретарем юстиції і фінансів. Втім його урядування тривало зовсім недовго. Зразу ж після Віденського арбітражу І. П'єщак повернувся з Ужгорода до Пряшева. У листопаді 1938 р. він заснував у Пряшеві "Руськую народную партию в Словакии", яка вимагала приєднання Пряшівщини до автономного Підкарпаття.

У роки Другої світової війни працював адвокатом у Межилабірцях. З 1943 р. став членом підпільного "Карпаторусского автономного совета национального освобождения" (КРАСНО).

У травні 1945 р. виступив ініціатором створення Української народної ради Пряшівщини, заснував її орган – газету "Пряшівщина". Після лютого 1948 р. відійшов від політики, працював інспектором українських шкіл, але 1949 р. був звинувачений у буржуазному націоналізмі. У 1950-ті р. працював юрисконсультом в будівельній організації. Помер у Пряшеві 7 грудня 1972 р.

ПРИМІТКИ

1.Геровский А. Карпатская Русь в чешском ярме. – Б.м., 1939.

Сергій ФЕДАКА

ЛЕВ ПРХАЛА
(1892 – 1963)

Лев Прхала народився 1892 р. в Острaві. У 1914–1917 рр. воював в австро-угорській армії на східному фронті. Під час громадянської війни в Росії командував 8-м чеським стрілецьким корпусом у Владивостоці. Воював проти більшовиків, очолював Уральський фронт. У 1919 р. командир 3-ї чехословацької дивізії. Входив до складу вищого командування об'єднаних білих сил на території Сибіру. 1921 р. емігрував до Франції, а відтак повернувся до Чехословаччини. У 1925–1931 рр. очолював 12-ту чехословацьку піхотну дивізію в Ужгороді. У 1931–1933 рр. начальник Генерального штабу чехословацької армії, 1933–1938 рр. – командир 3-ї армії. З 1936 р. генерал армії.

Напередодні Мюнхенської конференції 29 вересня 1938 р. президент Е. Бенеш зібрав у Празькому Граді нараду провідних генералів. На ній Л. Прхала заявив: "Щоб не вирішили великі держави, треба воювати. Народ єдиний, армія міцна і рветься до бою. Навіть якщо ми залишимося одні, без союзників, ми не можемо здатися – армія зобов'язана захищати цілісність республіки, вона хоче і буде битися". Та президент Е. Бенеш вирішив інакше.

За його наступника Е. Гахи генерал з 16 грудня 1938 до 15 березня 1939 р. був командувачем усіма чехословацькими військами на теренах Підкарпатської Русі. А 16 січня 1939р. Прага призначила його третім міністром автономного уряду Карпатської України, що викликало багатотисячний опір у краї. В. Ґренджа-Донський того дня занотував у щоденник: "Сьогодні вечором, слухаючи вістей празької радіовисильні, ми остовпіли: президент федерації іменував за третього міністра Карпатської України чеха, генерала Прхалу! Це ж провокація проти нашого населення, це порушення наших автономних прав! На третього міністра предложила наша влада аж шістьох людей, наших, українців, людей світлого минулого, чесних, характерних. Але злий дух Чехословаччини, нинішній голова міністрів, аграрний лис Беран таки перевів своє насильство і за третього

міністра назначив чеха, якраз в ці гарячі часи самими чехами викликаного страшного антагонізму.

Хто ж то генерал Прхала? Перед світовою війною був учителем руханки в Росії, опісля – вступив до чеського легіону. Чеський легіон, ограбивши цілу Росію, повернувся до Чехословаччини з вагонами накраденого золота, між тим і українського, а з ним повернувся і пан Прхала, в ранзі полковника. Згодом Бенеш послав його до Франції, де він скінчив курс офіцерів генерального штабу і авансував на генерала, ставши комендантом XII-ї пішої дивізії в Ужгороді. Опісля був він заступником начальника генерального штабу в Празі, відтак краєвим комендантом словацьких й карпато-українських військових частин чехословацької армії в Кошицях. Прхала є любимчиком Бенеша.

Це іменування викликало між нами величезну констернацію"[1].

Л. Прхала приїхав до Хуста 20 січня, але через кілька днів мусив виїхати, проте згодом знову повернувся. З 6 по 14 березня він за призначенням президента Е. Гахи обіймав в автономному уряду А. Волошина посаду міністра внутрішніх справ, фінансів та комунікації. У ніч на 14 березня спалахнув кривавий збройний конфлікт між січовиками і очолюваними Прхалою чеськими військами, а також жандармами. Тоді А. Волошин мав телефонну розмову з генералом, зафільмовану для документальної стрічки "Карпатська Україна": "Пан генерал Прхала! Вимагаю від Вас негайно припинити пролиття крові! Ви танками і гарматами напали на беззбройних січовиків. Що говорите? Загрожували порядку і спокою? Коли? Де? Так, це я дав наказ озброїти січовиків, щоб ішли на фронт проти мадярів. А Ви їх розстрілюєте? Порядок мусить бути, кажете. А це кажете Ви, що нищите цей порядок, ламаєте закони держави, надуживаєте збройною силою? Ви дали наказ, айно! Але я тут голова і я вимагаю від Вас послуху! Ви маєте припинити розстріли січовиків, а військо вислати на фронт проти мадярів. Кажете, що мало війська. Я вишлю Вам на допомогу всіх, що лиш може стати до бою. Добре, я дам наказ" [2].

Після зайняття Закарпаття гортіївцями, Прхала виїхав до Польщі, де намагався організувати чехословацькі військові формації, але без великих успіхів. Факт перебування Л. Прхали у Другій Речі Посполитій підтверджується у мемуарах Зиновія Книша, коли той описує відступ польської армії у вересні 1939 р.: "Глибоко врився мені в пам'ять один момент. Я допитував якогось хлопця. В його селі – це було на галицькому Поділлі – боївка вже впоралася з місцевими справами, знищила поліційну станицю і роззброїла кілька менших груп польського війська. Стежа донесла, що наближається якийсь більший відділ, у польських уніформах та в інших. Якимсь чином цей відділ пройшов незаторкнений в інших околицях аж до того села. Дорога йшла серединою села і в одному місці, біля церкви,

розширялася в невеликий майданчик. Там зроблено засідку, поставлено барикаду впоперек шляху, націлено два скорострільні й зібрано всі сили свого власного та ще й сусідного села. Все те нічого не помогло б, якби вояки мали охоту до бою, та вони були здеморалізовані поразкою і безнадійним відворотом, а до того серед них було багато чехів. Відомо, які з чехів вояки – коли зажадали в них зложити зброю з обіцянкою вільного переходу, не дуже вони й вагалися, почали складати зброю на купу, на майдані. Якщо добре пам'ятаю, була якась така домова, що старшини мали право свою зброю залишити при собі.

Це було вже добре з-полудня і поки там ішли переговори, заки дійшло до капітуляції – складання й перебирання зброї йшло поволі – підійшов вечір. Ціла та історія дійшла десь до половини, коли з другого боку стежі принесли вістку, що їдуть большевики, і справді підкотилося кілька танків, як передня сторожа. Вискочили звідти большевики, швидко зорієнтувалися в чому справа, самі закінчили роззброювання, перебрали під свою владу полонених і забрали зброю.

Все те я записую, схилений над столом, швидко бігає по папері олівець. Мій хлопець замовк. Підношу голову – а в нього сльози горохом котяться по обличчі.

– Що з вами, друже?

– Там був... там був генерал Прхала...

Навряд чи був хто більш зненавиджений тоді в цілій Галичині, як генерал Прхала. Його саботування оборони Карпатської України, його постава до Карпатської Січі, ціла його ганебна роля в останніх трагічних хвилях Срібної Землі стягала на його голову прокляття всіх українців, що з запертим віддихом слідкували за долею своїх закарпатських братів. Він утік і виринув пізніше в Варшаві, там творився якийсь чеський легіон і це його застукали наші хлопці на Поділлі, не знаючи навіть про те. Від большевиків про те довідалися. Не жаль їм було зброї, не жаліли, що мусіли тікати з рідного краю, – не могли простити собі, що через їхню повільність вирвався з їх рук той кат, що зашморгував стричок на шиї Карпатської України.

Не хотів би я бути в його шкурі, попавшися в руки тих хлопців!" [3].

Врешті-решт генерал виїхав до Лондона, де пізніше увійшов до уряду Бенеша. Помер 1963 р. у Фельбаху, Франція.

ПРИМІТКИ

1. Ґренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України. – Ужгород, 2002. С. 104–105.

2. Пагіря О. Карпатська Січ. – К., 2010. – с.112.

3.Книш З. Перед походом на Схід. – Торонто, б.р. – Ч.1. – С.18.

Сергій ФЕДАКА

СТЕФАН ФЕНЦИК
(1892 – 1946)

Стефан Фенцик народився 13 жовтня 1892 р. у селі Великі Лучки у священницькій родині. Один із засновників закарпатської журналістики Євген Фенцик доводився йому стриєм. 1926 р. С. Фенцик домігся встановлення в Ужгороді своєму знаменитому родичеві пам'ятника, який стоїть і понині.

Вчився в Ужгородській, а потім Берегівській гімназії, яку закінчив 1910 р. Потім студіював теологію і право у Будапештському (1910–1914) та Віденському університетах (1914–1916). У Парижі закінчив курси французької мови, вивчав право. 1918 р. у Будапешті і Відні вивчав музикознавство. 1918 р. рукоположений у сан священника. 1918 р. продовжив вивчення права у Шарошпотоці, а 1922 р. – у Дебреценському університеті. У 1921–1922 рр. повторно захистив відповідно до чехословацького законодавства у Карловому університеті свої попередні докторати [1].

Професор Ужгородської вчительської семінарії (1916–1918), професор теології Ужгородської духовної семінарії (1918–1922), професор Ужгородської гімназії (1922–1926). Директор хору "Гармонія" Кафедрального собору (1917–1920), поклав на музику 1919 р. вірш "Подкарпатські русини". 1921 і 1923 р. видав дві збірки "Песни подкарпатских русинов". 1924 р. призначений членом консисторії. З 1929 р. проректор Ужгородської духовної семінарії.

1923 р. заснував і очолив Общество ім.Духновича. Брав участь у конференціях і конгресах національних меншин європейських країн та закордонних русофільских організацій – у Парижі (1926), Белграді (1928), Львові (1928, 1929), Ризі (1929), Софії (1930), Бухаресті (1930), Римі (1931). У 1934–1935 рр. здійснив агітаційне турне по русинських організаціях США. Після повернення був арештований чехословацькими властями та незабаром випущений, оскільки був обраний до парламенту.

1931 р. спробував стати єпископом. 1932 р. вийшов на пенсію як викладач Ужгородського греко-католицького ліцею [2]. 1934 р.

був позбавлений сану за "несвященицьку діяльність". Ще в першій половині 30-х років Польща через свого ужгородського консула М. Свержбинського завербувала Стефана Фенцика до співпраці. Надалі він також часто зустрічався з польським консулом у Празі Гржибовським. 1931 р. отримав від останнього 40 тисяч чеських крон. Невдовзі відвідав Варшаву, де отримав ще 54 тисячі крон [3]. За фінансової підтримки поляків він видавав газети "Карпаторусский голос" (1931—1934), "Наш Карпаторусский Голос" (1934–1935), "Наш путь" (1935–1938), "Молодая Русь" (1938), створив у 1935 році Русскую національно-автономную партію (РНАП) і проводив виборчі кампанії. 1936 р. створив і очолив молодіжну організацію "Русский скаут". Діяв за інструкціями з Варшави і мав псевдонім "Доктор Русинський".

РНАП було засновано 3 березня 1935 р. на ініціативних зборах у Хусті. За побажанням присутніх її очолив С. Фенцик, хоч він на той момент перебував у США. Перший же з'їзд партії відбувся 31 березня 1935 р. у Мукачеві. За результатами парламентських виборів 19 травня 1935 р. С. Фенцик став депутатом. Упродовж 1935–1936 рр. партія видала велику кількість інструкцій для своїх членів, теоретичну працю С. Фенцика "Национальное самосознание – основа культурной, экономической и политической жизни народа", його подорожні нотатки "Ужгород – Америка", збірку його парламентських виступів, а також проект "Конституции Автономной Подкарпатской Руси". Щороку РНАП отримувала від Польщі майже по 1 млн. крон [4].

При цьому "полонофіл" С. Фенцик постійно конфліктував на особистому ґрунті з лідером місцевих мадяронів А. Бродієм. Дійшло до того, що ситуацію між ними довелося вирішувати угорським і польським дипломатам на найвищому рівні. Врешті-решт Будапешт і Варшава домовилися, що Польща перестає підтримувати С. Фенцика і передає його та РНАП під керівництво угорців. Останні ж зобов'язуються зберегти політичний вплив "Доктора Русинського". 13 липня 1938 року польський консул в Ужгороді М. Халупчинський повідомив С. Фенцика, що він переходить у розпорядження Будапешта, який узявся керувати всім "русинським" політичним рухом на Подкарпатській Русі. Пізніше С. Фенцик надіслав у Варшаву план збройного повстання на Закарпатті на базі створеної ним гвардії "чорнорубашечників", але цей план серйозно не сприйняли [5].

Своєрідність поведінки С. Фенцика у ті дні відзначав О. Геровський. Так, 8 жовтня "о десятій ранку зібралися усі депутати і сенатори в руському Домі імені Духновича. Але збори там не могли відбутися, бо отець Фенцик зібрав там кілька десятків малолітніх юнаків, котрі прагнули розігнати збори криками і величаннями Фенцику. Я подзвонив губернатору Грабарю, і він надав для зборів свій кабінет у губернаторському домі. Всі депутати і сенатори перебралися туди,

окрім отця Фенцика, котрий заявив, що туди не піде. Та через годину він передумав і прийшов до губернаторського дому"[6].

У першому автономному уряді Підкарпатської Русі С.Фенцик виконував функції державного секретаря у справах врегулювання кордону зі Словаччиною. 12 жовтня він обговорював це питання з Й. Тісо у Пряшеві, а 14 жовтня – у Братиславі.

10 листопада 1938 р. очолювана С. Фенциком депутація членів РНАП, товариства ім. Духновича, чороносорочечників урочисто зустріла угорські війська, які вступили до Ужгорода. Того ж дня С. Фенцик отримав через керівника Угорської національної партії в Ужгороді Е. Корлата телеграму від статс-секретаря Т. Патакі з запрошенням на зустріч з прем'єром Б. Імреді. На зустрічі йшлося про автономний статус краю в складі Угорщини. Прем'єр пообіцяв щомісячні субсидії для "Карпаторусского голосу" у розмірі 2400 пенге.

З середини листопада 1938 до середини березня 1938 р. С. Фенцик прочитав 60 лекцій в Ужгороді, Мукачеві, Мішкольці, Серенчі, Шарошпотоці, Будапешті та інших містах Угорщини, де доводив необхідність приєднання до неї Карпатської України. 5 грудня 1938 р., виступаючи в угорському парламенті, С. Фенцик заявив, що є скромним депутатом від угроруських фашистів [7].

23 лютого 1939 р. С.Фенцик скликав в Мукачеві з дозволу угорського уряду конгрес, учасниками якого були члени РНАП та чорносорочечники, яких закликав боротися за повернення краю в лоно "тисячолітньої свято-стефанської корони". Тоді ж було видано плакат з біографією С. Фенцика, де він називав себе "вождем карпаторуських фашистів".

16 березня 1939 р. С. Фенцик проголосив у своїй відновленій газеті "Карпаторусский Голос": "Час освобождения Карпатской Руси настал! Границы сдвинулись, венгры и русские чернорубашечники идут на Карпаты!"

Сам С. Фенцик став з кінця 1938 р. членом угорського парламенту, а його РНАП влилася до складу Угорської національної партії Е. Корлата як її структурний підрозділ під назвою Угроруська народна партія. Про свою парламентську діяльність 1939 р. С. Фенцик відзвітував у спеціальній брошурі [8]. У липні 1939 р. він ініціював спеціальний номер білоемігрантського журналу "Часовой" (Брюссель), присвячений Карпатській Русі.

Ще на початку окупаційного періоду С. Фенцик подав до Будапешта свій проект "Конституции Карпато-Русского воеводства", в основі якого лежав статут Руської Країни 1918 р. Проте навіть такий символічний варіант автономії не знайшов підтримки в уряді [9]. Тоді у липні 1939 р. С. Фенцик звернувся до угорського прем'єра П. Телекі з розлогим листом,яким намітив широку програму політичних, культурних, економічних і кадрових реформ в краї [10].

1940 р. С. Фенцик обраний почесним членом Естергомського наукового товариства св.Геллерта. Виступаючи в університеті Пейча 1941 р. С. Фенцик ще раз спробував обґрунтувати проект автономії для Угорської Русі.

Упродовж 1939–1943 рр. С. Фенцик неодноразово їздив до Риму, де був на прийомі у вищих ієрархів Ватикану, в тому числі папи Пія XII. По смерті 15 червня 1943 р. владики О. Стойки С. Фенцик знову спробував посісти єпископську кафедру, але знов невдало.

Після вступу радянських військ до Будапешта С. Фенцик був перекладчем в одному з радянських штабів, та невдовзі його арештували [11]. Суд над С.Фенциком та десятьма його спільниками тривав з 3 по 14 червня 1946 р., репортажі з судових засідань друкувалися в обласній пресі. Був звинувачений за статтями 54-4, 54-11 і 54-13 Кримінального кодексу УРСР.

Засуджений до найвищої міри покарання, хоча довідки про розстріл у кримінальній справі не збереглося. І. Поп подає дату смерті 30 березня 1946 р., але вона явно помилкова [12]. Реабілітований 24 лютого 1992 р.

ПРИМІТКИ

1.Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини. – К., 1997. – С.119.

2.Там само.

3.Стерчо П. Карпато-Українська Держава. – Торонто, 1965. – С.33.

4.Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). – Ужгород , 2006. – С.129–130,140, 149.

5.Кобаль Й. "Гвардія обідранців" і "Лом" проти Карпатської України// ФЕСТ. – 2008 – 17 квітня.

6. Геровский А. Карпатская Русь в чешском ярме. – Б.м., 1939.

7. Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. – Т.1. – Ужгород: Закарпаття, 2009. – С.523.

8. Работа доктора Степана Фенцика в венгерском парламенте. – Унгвар, 1939.

9.Закарпаття під Угорщиною 1938 – 1944 р. – Нью-Йорк; Чикаго; Ужгород, 1999. – С.53.

10. Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. – Т.1. – Ужгород: Закарпаття, 2009. – С. 312–315.

11.Офіцинський Р. Політичний... – С. 125.

12.Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2006. – С.383.

Сергій ФЕДАКА

КЕРІВНИКИ СОЙМУ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

МИХАЙЛО КОЧЕРГАН
(1886 –1948)

Переглядаючи документи й матеріали в архівному фонді Міністерства закордонних справ Української Народної Республіки, автору кинулось у вічі буковинське прізвище: Кочерган Михайло Степанович (здавна поширене й на закарпатській Міжгірщині та Свалявщині) – директор департаменту Міністерства закордонних справ Української Народної Республіки.

При ознайомленні з особовою анкетою керівника Сойму Карпатської України виявилося, що він справді родом з Буковини. Народився 16 вересня 1886 р. в с. Стебні Вижницького повіту (тепер Путильський район Чернівецької області) в родині заможного господаря, який сільською громадою неодноразово обирався головою сільської управи. Родина була великою. Крім нього, було ще двоє братів – Іван та Федір і троє сестер – Євдокія, Олена і Марія.

Після сільської школи Михайло продовжував навчання у Чернівецькій гімназії, яку закінчив в 1906 р. Далі продовжував навчання на правничому факультеті Чернівецького і Віденського університетів. В 1913 р. одержав ступінь доктора права.

Рано залишився вдівцем, оскільки дружина померла ще молодою, залишивши йому двоє дітей – Лідію (1914 р.н.) і Гамількара (1915 р. н.).

Ще будучи практикантом М. Кочерган проходив практику юриста по міністерству внутрішніх справ у Чернівцях.

З початком Першої світової війни, за даними його родичів, деякий час працював учителем в рідному селі.

У вересні 1915 р. його іменовано повітовим комісаром при управлінні Буковини, а в серпні 1916 р. був переведений на роботу в канцелярію Міністерства внутрішніх справ у Відні. У вересні 1917 р. М. Кочергана відрядили до окупованих місцевостей Любліна як цивільного комісара при окупаційній владі.

25 травня 1918 р. він повертається на Буковину, де його призначають управителем цісарського королівського староства у Вашківцях [1].

Після розпаду Австро-Угорської імперії М. Кочерган у Чернівцях бере активну участь в українському національному русі. Це не було випадковістю. Ще навчаючись в університеті, він належав до таємного студентського товариства "Союз", брав участь у національно-політичному житті Буковини, в товариствах читалень та

"Січей". В період революційних подій був членом Буковинської Національної Ради.

"При переобранні влади Крайовим Комітетом 6–7 листопада новообрані провідники Буковини мали одночасно перебрати владу в усіх установах і при тому мали бути присутні всі перебуваючі в Чернівцях посли (на Буковині, Закарпатті і в Галичині депутатів віденського парламенту і крайових сеймів називали послами. – Б. П.) і визначені члени Крайового Комітету: А. Галицький, доктор Кочерган, Гончарук, Федорович, Добрянський та інші..." [2].

Внаслідок окупації Буковини румунським військом, Михайло Кочерган від'їжджає до Станіславова, де тоді перебувала Українська Національна Рада і Державний Секретаріат Західної Області Української Народної Республіки (так стала називатися ЗУНР після злуки з УНР 22 січня 1919 р.). З лютого 1919 р. він стає радником при Державному Секретаріаті внутрішніх справ ЗО УНР.

10 березня 1919 р. в Станіславові з колишніх членів Національної Ради (утвореної в Львові і 8 жовтня 1918 р.) була утворена Буковинська Національна Рада, до президії якої увійшов також Михайло Кочерган [3].

Після відступу УГА за Збруч і окупації Галичини польським військом буковинці Михайло Кочерган, Осип Безпалко і галичанин Антін Крушельницький були запрошені Директорією УНР на роботу в Уряді УНР. 1 серпня М. Кочерган призначається радником при міністрі закордонних справ УНР [4]. А вже через місяць (1. 09. 1919 р.) постановою Уряду УНР (з наступним наказом Директорії від 8 жовтня 1919 р.) його призначають директором департаменту чужоземних зносин МЗС УНР[5]. 8 липня 1920 р. М. Кочерган призначений членом Ради міністра ЗС УНР.

Цей короткий перелік службових посад М. Кочергана свідчить про його фахові знання, ерудицію і компетентність в дорученій справі. Адже в той час в урядових установах молодої української держави юристи з вищою університетською освітою (ще й із ступенем доктора права) були рідкістю (до речі, у міністерстві закордонних справ УНР з Буковини таких було троє. Крім М. Кочергана, ще двоє братів Галіпів – Теодот і Артем). До його міркувань і порад прислухалися. Його запрошували на Державні Наради нарівні з міністрами. Так, в жовтні 1919 р. для УНР склалася тяжка ситуація, коли, крім більшовицької Червоної армії, на українську державу повели наступ Добровольча армія генерала А. Денікіна. Спільним у них було те, щоб не допустити розпаду Російської імперії і зберегти "єдину, неподільну Росію".

В цей надзвичайно складний і гострий момент дуже важлива була консолідація національних сил. Головний Отаман С. Петлюра,

Директорія УНР,"маючи вияснити перед громадянством сучасну політичну ситуацію і вислухати його думку", ухвалили скликати першу Державну Нараду 26 жовтня 1919 р. в Кам'янці-Подільському, де тоді перебував Уряд УНР.

На Нараду були запрошені Рада Народних Міністрів, уряд Західної Області УНР, представники від політичних партій та громадських організацій і 3 представники від Буковинської Національної Ради (Михайло Кочерган, Северин Іванович і Володимир Сороневич). Серед виступаючих, поряд з Головним Отаманом С. Петлюрою, диктатором ЗО УНР Євгеном Петрушевичем, прем'єром І. Мазепою, міністрами В. Петрівим, А. Крушельницьким і О. Безпалком, з промовою виступив також представник Буковинської Національної Ради Михайло Кочерган. На цій Нараді була прийнята "Декларація до населення України" [6].

Непрості стосунки в цей складний час були між буковинцями і галичанами. Основною причиною були розходження щодо ставлення до УНР. Буковинці наполягали на тому, щоб об'єднати УГА з Армією УНР в одну армію на основі раніше ухваленої резолюції, що "Буковина є частиною Великої України і буковинський народ бажає без усяких застережень бути прилученим до Великої України" [7].

Галичани ж, передусім диктатор Є. Петрушевич, прагнув зберегти УГА під своїм командуванням і щоб буковинський курінь теж залишався у складі УГА. З приводу цього навіть пригрозив заарештувати члена Буковинської Національної Ради С. Івановича, як старшину Галицької Армії, коли той піде до Армії УНР, за дезертирство. Є. Петрушевич побажав особисто переговорити з представниками Буковинської Національної Ради М. Кочерганом, С. Івановичем і В. Сороневичем. На зустрічі він висловив побажання, щоб буковинський курінь (курінь Топущака) влився до складу Галицької Армії і визнав її командування, а Буковинська Національна Рада, щоб заявила свою солідарність з Галицькою Національною Радою і піддалася під її владу, як складова частина. Президія Буковинської Національної Ради висловилася рішуче проти цього[8].

Пізніші кількаразові зустрічі представників сторін (буковинців і галичан) теж не привели до спільної згоди.

Незабаром стало відомо, що 6 листопада 1919 р. між командувачем УГА генералом М. Тарнавським і представниками Добровольчої армії укладена угода про перехід УГА на бік денікінців з умовою, що УГА не буде воювати проти Армії УНР. Про причини й умови переходу УГА на бік Добровольчої армії тут розглядати не будемо. Це окреме питання. Основна причина, звичайно, була та, що більша частина бійців і старшин УГА захворіли на тиф і знаходилися в тяжких умовах залізничних вагонів.

Після поразки у війні проти більшовицької Червоної армії Росії і переходу урядових установ УНР за кордон, Михайло Кочерган за сприяння посла Миколи Василька влаштувався на постійне місце проживання на Закарпатті в м. Ужгород. В адміністрації та судочинстві Закарпаття він вибився на досить високе становище в земській управі краю, маючи ранг надрадника [9].

Особливо інтенсивну діяльність Михайло Кочерган проявив в час існування автономної і незалежної Карпатської України. Як відомо, 11 жовтня 1938 р. Чехословаччина виконала, нарешті, умови Сен-Жерменського договору (від 10. 09.1919 р.) про надання автономії Підкарпатській Русі (як тоді називали Карпатську Україну). Гітлерівська Німеччина позитивно сприйняла цей акт, тому що їй небажано було, щоб в Карпатській Україні зійшовся спільний угорсько-польський кордон. Мабуть, через це в тогочасній радянській періодичній пресі автономний уряд Карпатської України називався "фашистським", "реакційно-сепаратистським".

Постало питання необхідності провести делімітацію угорсько-чехословацького кордону. Для цього була створена делімітаційна комісія, яку очолив член президії Першої Української Центральної Народної Ради Юлій Бращайко.

Найбільш значущим питанням на переговорах щодо делімітації кордону був рух залізничного транспорту. 30 листопада секретарем для ведення переговорів про залізничне сполучення підкарпатський автономний уряд призначив М. Кочергана[10]. Але переговори з делімітації кордону йшли дуже повільно. А незабаром угорці спровокували прикордонний конфлікт і в черговий раз перервали переговори, 16 січня члени делімітаційної комісії Ю. Бращайко і М. Кочерган повернулися до Хуста.

Переговори поновилися 26 січня 1939 р. але вони проводилися з великими перервами. Угорська сторона їх затягувала. Карпатоукраїнський делегат до делімітаційної комісії М. Кочерган доповідав на початку березня Міністерству закордонних справ Чехословаччини, що на основі розмов з державними діячами Угорщини і приватними особами він переконався у тому, що Будапешт ніколи не відмовиться від претензій на Карпатську Україну та Східну Словаччину[11].

Тим часом, 12 лютого 1939 р. в Карпатській Україні були проведені вибори до Першого Сойму Карпатської України. За Українське Національне Об'єднання було віддано 92 % голосів усіх виборців.

15 березня відбулася перша сесія Сойму. Секретарем Сойму було обрано надрадника доктора Михайла Кочергана. Голова Української Національної Ради Августин Волошин відкрив засідання Сойму і доручив секретареві Сойму надраднику М. Кочергану оз-

найомити присутніх послів (депутатів) з програмою засідання Сойму. Після цього на пропозицію А. Волошина секретар Сойму М. Кочерган зачитав Оголошення Голови Виборчої Комісії про результати виборів. Після цього, за дорученням А. Волошина, М. Кочерган зачитав текст посольської (депутатської) присяги і викликав кожного депутата до трибуни для складання присяги. Після прийняття ними присяги було прийнято Закон № 1 про статус Карпатської України.

На основі цього Закону було обрано першого президента Карпатської України. Ним став визначний громадсько-політичний і культурно-освітній діяч Закарпаття Августин Волошин.

Секретар Сойму М. Кочерган читав текст президентської присяги, а А. Волошин слідом за ним повторював кожне слово і складав присягу перед Соймом[12].З вищевикладеного бачимо, що М. Кочерган користувався високим авторитетом, коли йому довірили таку важливу справу як проведення присяги послів (депутатів), а також зачитування тексту присяги президента.

Але, на превеликий жаль, першим засіданням Сойму, проголошенням незалежності Карпатської України й обранням її президентом А. Волошина закінчилася історія цієї невеликої української держави. Гортіївська Угорщина в цей же день направила свої війська для окупації Закарпаття.

Про діяльність М. Кочергана в окупаційний період з 16 березня 1939 по травень 1945 рр. автору не пощастило знайти даних. Відомо тільки, що він, як і Волошин, емігрував у Прагу.

У травні 1945 р., коли в Празі був заарештований А. Волошин і вивезений у Москву, був заарештований також Михайло Кочерган. Всі матеріали слідчої справи стосовно них були вилучені із обласного КДБ Закарпатської області і вивезені в Москву.

Його родина в с. Стебні Путильського району Чернівецької області, в післявоєнний період, теж зазнала переслідувань. Один з його братів, Федір Степанович Кочерган, після допиту про брата, був заарештований і відбув у сибірських таборах понад 8 років. За свідченням племінниці Михайла Кочергана Олени Федорівни Кочерган у 1956 чи 1957 році, коли зі сталінських таборів почали звільняти в'язнів, до них в хату зайшов односелець, котрий більше 10-ти років відбув у концентраційних таборах Комі АРСР, і розповів, що навесні 1948 р. він випадково бачив в одному з таборів Михайла Степановича Кочергана. Нібито один з важкохворих в'язнів похилого віку, коли почув українську мову з гуцульським діалектом, то попросив їх підійти до нього і запитав, звідкіля вони. Коли ж односелець назвав себе і сказав, що він з Буковини, з с. Стебні, то хворий в'язень назвав своє прізвище, ім'я і по батькові й сказав, що він

теж родом із села Стебні. Цим в'язнем був Михайло Степанович Кочерган. Він попросив, щоб ці молоді хлопці, коли вийдуть на волю, передали рідним, що бачили його, бо сам він вже звідти не вийде і не побачить ні рідних, ні Карпат, ні України.

Що з ним сталося далі, в'язню-односельцю невідомо, оскільки сам був переведений в інше місце.

Таким чином, вищевикладене відкриває нам ще одну сторінку з історичного минулого нашої Батьківщини – відомості про одного з її патріотів, який був причетний до боротьби за українську державність на Буковині, в Києві – у Всеукраїнському масштабі і в Карпатській Україні. Він заслуговує на пам'ять своїх нащадків.

ПРИМІТКИ

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ). – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.533. – Арк.22.

2. Буковина, її минуле і сучасне. – Париж; Філадельфія; Детройт, 1956. – С.311.

3. ЦДАВОУ. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.18.

4. ЦДАВОУ. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.533. – Арк.22.

5. ЦДАВОУ. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.83.

6. Доценко О. Літопис української революції. – Т.2. – Кн.4. – Київ; Львів, 1923. – С.130.

7. Там само. – С.316

8. Там само. – С.316–317.

9. Наріжний С. Українська еміграція. – Ч.1. – Прага, 1942. – С.334.

10. Богів О., Задорожний В. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах. – Ужгород, 1999. – С.37–39.

11. Там само. – С.42–44.

12. Росоха С.Сойм Карпатської України. – Львів, 1991. – С.63–65, 70.

Петро БРИЦЬКИЙ

СТЕПАН РОСОХА
(1908 – 1986)

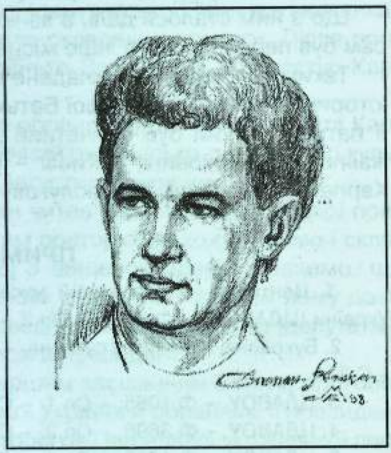

Степан Росоха народився 27 травня 1908 р. в с. Драгово поблизу Хуста на Закарпатті, в родині Олени (Роман) та Юрія Росохи. Батько був дяком сільської греко-католицької церкви. Початкову освіту С. Росоха здобув в рідному селі. У 1922–1930 рр. навчався в Берегівській реальній гімназії, де був активним членом організації "Пласт". З юного віку почав активно займатись журналістською діяльністю та літературною творчістю. Ще під час навчання у Берегівській гімназії записував фольклор та літературні твори, а 1924 р. за підтримки поета та професора історії В. Пачовського його шість фолькльорних оповідей були опубліковані у збірнику "Історія Підкарпатської Руси в оповіданнях". У вересні 1923 р. С. Росоха став репортером сатиричної газети "Сова", яка видавалась на Підкарпатській Русі, а у 1923–1924 рр. працював редактором місячника "Берегівський пластун", який поширювався серед членів берегівського "Пласту". З цього часу активно пише статті в дитячі та молодіжні журнали "Віночок", "Благовісник", "Наш рідний край", "Пчілка", "Пластун", а згодом в офіційний друкований орган Християнсько-Демократичної Партії А. Волошина – тижневик "Свобода" [1].

У 1929–1930 рр. С. Росоха обіймав посаду кошового "Пласту" при Берегівській реальній гімназії. У 1925 р. він став засновником антиалкогольного та антинікотинового товариства "Тверезість" і довгий час обіймав посаду заступника голови крайової управи. Водночас працював активно на просвітянській ниві, брав активну участь у заснуванні читалень "Просвіти" у населених пунктах Хустського округу [2].

З 1930 по 1934 р. С. Росоха навчався на філософському факультеті Карлового університету в Празі. У 1932–1936 рр. він продовжив навчання в Українському вільному університеті, а у 1936 р. здобув ступінь доктора права та суспільних наук. У 1937–1940 рр. С. Росоха поглибив свої знання з журналістики у Празі під час своїх студій на відділі журналістики школи політичних наук.

Під час перебування у столиці Чехословаччини С. Росоха розпочинає активну громадсько-політичну, церковно-культурну та журналістську роботу. Празький період життя С. Росохи, який тривав з невеликими перервами до 1944 р., був надзвичайно плідним і активним. У 1932 р. він став засновником та президентом філії "Просвіти" у Празі (обіймав цю посаду до 1943 р.). Окрім цього був одним із фундаторів, а у 1932–1934 рр. секретарем греко-католицького товариства Св. Василія Великого при Карловому університеті та головою Союзу греко-католицької молоді. 1930 р. він став членом, а у 1932–1934 рр. очолював Союз Підкарпатських Руських Студентів у Празі, який став організаційним центром закарпатських студентів під час їхнього навчання у вузах Чехословаччини. Паралельно з цим з 1931 р. до 1943 р. очолював Товариство українських католицьких студентів. Водночас співпрацював з різними українськими емігрантськими колами на території Чехословаччини, входив до низки українських організацій і товариств. Окрім цього як журналіст писав статті для українських періодичних видань "Українське Слово", "Новий час", "Наш клич", "Самостійність", а також чехословацьких газет [3].

У 1930-х рр. Степан Росоха активно прилучається до українського націоналістичного руху і у 1932 р. стає керівником легального (пропагандистського) сектору Краєвої Екзекутиви ОУН Закарпаття (КЕ ОУН З). У грудні 1933 р. у столиці Чехословаччини він розпочинає видавати журнал "Пробоєм", який невдовзі став неофіційним органом Проводу українських націоналістів (ПУН) та речником націоналістичної думки на території Підкарпатської Русі. Журнал був спрямований на виховання підкарпатської молоді в українському національному дусі та мобілізації її на боротьбу за національно-політичні права рідного народу. У Празі С. Росоха засновує також видавництво "Пробоєм", яке розпочинає свою активну видавничу діяльність у Чехословаччині, публікуючи українські літературні та історичні твори. Видавництво "Пробоєм" стало центром, навколо якого гуртувались провідні українські літературні, наукові, журналістські та громадсько-політичні кола на території Чехословаччини. На сторінках журналу "Пробоєм" регулярно публікували свої твори закарпатські поети, прозаїки, літературознавці, сатирики. У липні 1934 р. С. Росоха став одним із організаторів проведення та головою II народовецького з'їзду Підкарпатської Русі у Мукачеві, який засвідчив високу національну свідомість підкарпатської молоді та її українські прагнення. У 1936 р. як голова Союзу Підкарпатських Студентів він був організатором Першого студентського з'їзду в Ужгороді, а 17 жовтня 1937 р. брав активну участь у проведенні Всепросвітянського з'їзду Підкарпатської Русі в Ужгороді. У травні 1938 р. за завданням Проводу ОУН С. Росоха відвідав Світовий євхаристичний конгрес в Будапешті [4].

У березні 1938 р. С. Росоха закінчив 6-місячні курси передвоєнної підготовки, організованої Міністерством оборони ЧСР для студентів вищих навчальних закладів. Влітку 1938 р. С. Росоха як керівник пропагандистського сектору КЕ ОУН Закарпаття виношував ідею створення на Підкарпатській Русі української військової організації оборонного типу із залученням до неї представників закарпатської молоді. У червні 1938 р. він прибув із Праги до Ужгорода, де запропонував лідеру українофільської течії на Закарпатті отцю Августину Волошину план створення української оборонної організації. На час виїзду він передав справу видання журналу "Пробоєм" Дмитру Галаю і призначив головним редактором Степана Брезу. Однак насправді редактором "Пробоєм" став випускник Мукачівської торговельної академії, талановитий поет І. Рошко-Ірлявський. Влітку 1938 р. С. Росоха активно включився в справу військового вишколу молодого активу краю. Зокрема, він провів велику роботу серед членів Союзу Підкарпатських Студентів у Празі, а згодом на території Закарпаття [5].

Напередодні подій, пов'язаних із федералізацією Чехословаччини та проголошенням автономії Підкарпатської Русі, Степан Росоха утвердився в суспільно-політичному житті Закарпаття як один із найбільш активних українських громадсько-політичних діячів, організаторів молоді та журналістів. Під його ідейним та організаційним впливом перебувала ціла плеяда молодого покоління краю.

4 вересня 1938 р. під час проведення установчого з'їзду Першої Української Центральної Народної Ради (ПУЦНР) С. Росоха став одним із засновників парамілітарної організації Підкарпатської Русі – Української Народної Оборони (УНО) та був обраний її генеральним секретарем. 17 вересня 1938 р. у результаті реорганізації очолив Провід УНО. На з'їзді, в якому взяли участь 1 тис. 100 делегатів з усього Закарпаття, С. Росоха виступив із промовою, в якій зазначив, що "українське питання на Підкарпатті є частиною загального українського питання" і домагався інтервенції чехословацького уряду в Варшаві в справі "нечуваного гноблення наших братів в Польщі" [6]. Одночасно С. Росоха був введений до складу Президії ПУЦНР.

В Ужгороді С. Росоха відбув кілька зустрічей із головою Центральної Української Народної Ради А. Волошином, під час яких запропонував включити до програмних вимог ПУЦНР до празького уряду питання організації народної оборони в краї. А. Волошин погодився. 7 вересні 1938 р. Центральна Українська Народна Рада та провід УНО відіслали до Праги делегацію в складі 10 чоловік, куди увійшов і С. Росоха. Делегація повинна була домагатись від празького уряду надання автономного статусу Підкарпатській Русі. Проте через непоступливість чехословацького уряду українські представники змушені були повернутися ні з чим [7].

У вересні – жовтні 1938 р. Українська Національна Оборона розгорнула свою організаційну мережу по всій території Закарпаття, створюючи в населених пунктах окружні та місцеві команди УНО. Для території всієї Підкарпатської Русі була створена Краєва команда УНО. До лав УНО активно вступали селяни, робітники і особливо національно свідома молодь. У жовтні 1938 р. кількість дійсних членів організації досягла 1 тис. осіб. На чолі відділів ставали місцеві інтеліґенти та військові – офіцери запасу чехословацької армії, колишні комбатанти Першої світової війни – старшини армій УНР та УГА, які в той час перебували на території Підкарпатської Русі. Найбільшим осідком організації стало місто Ужгород, де перебував штаб УНО. Головними завданнями УНО стали оборона населення краю від нападів угорських та польських диверсантів, особиста охорона прем'єра та міністрів автономного уряду, а також державного майна Підкарпатської Русі. Зусиллями Проводу УНО на чолі з С. Росохою було розпочато організовану боротьбу з угорськими терористичними групами, які на початку жовтня 1938 р. почали з'являтись на території Закарпаття [8].

На зборах членів УН Оборони в Ужгороді 9 жовтня 1938 р., де були присутні понад 200 осіб, у звіті про політичне становище краю Степан Росоха відзначав: "Не дамо ані п'яді рідної землі, ані полякам, ані мадярам, ані румунам. Хочемо бути на своїй українській землі самі господарями вповні незалежними та вільними. Хочемо, щоб Закарпаття було самостійним! Тому вимагаємо негайного створення української влади, незалежного уряду" [9].

У жовтні 1938 р. С. Росоха був активним учасником суспільно-політичних процесів в Підкарпатській Русі. Зокрема, 16 жовтня 1938 р. він взяв участь у зборах Першої Української Народної Ради в Ужгороді, де поінформував присутніх про масові демонстрації в містах Західної України на підтримку державотворчих процесів на Закарпатті [10]. Його підпис стояв на маніфесті ПУЦНР, надісланого до празького уряду 21 жовтня 1938 р., з вимогами забезпечення реалізації автономних прав Підкарпатської Русі в рамках Чехословацької республіки [11].

24 жовтня 1938 р. С. Росоха почав видавати тижневик "Наступ", речник націоналістичної думки в краї, який став друкованим органом УНО. Перші його номери вийшли в Ужгороді на сторінках щоденника "Нова Свобода". Як додаток до "Наступу" виходила газета "Карпатська Січ", а для селянства друкувався окремий тижневик – "Народна Воля", який редагував Василь Кузьмик ("Петренко"). Поряд з цим в період Карпатської України С. Росоха був редактором альманахів "Вперед" та "Народовець".

10 листопада 1938 р. заходами двох відділів Української Національної Оборони під керівництвом С. Росохи було успішно проведено евакуацію державних установ автономного уряду Карпатської

України з Ужгорода до Хуста – нової столиці автономного краю за наслідками І Віденського арбітражу [12].

9 листопада 1938 р. на установчих зборах Організації Народної Оборони "Карпатська Січ" (ОНОКС) у Хусті С. Росоха був заочно обраний до складу Головної Команди Карпатської Січі на посаду референта преси та ідеологічно-політичного виховання Ради ОНОКС. Одночасно він виконував функцію зв'язкового старшини з урядом Підкарпатської Русі.

4 грудня 1938 р. на І організаційному з'їзді Карпатської Січі, який відбувався у Хусті, С. Росоха виступив із суспільно-політичним рефератом на тему "Творім збройні сили народу", який ліг в основу ідеологічного виховання карпатських січовиків. У ньому наголошувалося на необхідності запровадження суворої дисципліни та високої національної ідейності в лавах Карпатської Січі [13].

У грудні 1938 – січні 1939 рр. С. Росоха як референт преси та пропаганди ГК ОНОКС брав активну участь у проведенні окружних та районних з'їздів Карпатської Січі у населених пунктах Карпатської України. Зокрема, 18 грудня 1938 р. він був присутній на окружному з'їзді ОНОКС в Іршаві [14], а 1 січня 1939 р. на районному з'їзді Карпатської Січі в с.Унігові (Вонігово) за участю 3 тис. осіб, які представляли 20 населених пунктів Тячівського округу [15]. 22 січня 1939 р. С. Росоха як представник українських націоналістів з привітальним словом виступав на відзначенні 20-ї річниці Акту злуки в Хусті [16]. 19 лютого 1939 р. під час проведення ІІ крайового з'їзду ОНОКС у Хусті С. Росоха виступав на нараді окружних та районних комендантів Карпатської Січі із доповіддю на тему "Ідеологічні підстави Карпатської Січі" [17]. За активну участь в розбудові Карпатської Січі та формуванні її політично-ідеологічних основ 30 січня 1939 р. згідно з наказом Головної Команди ОНОКС С. Росоха отримав військове звання чотаря [18].

Водночас С. Росоха був активним у політичному та національно-освітньому житті Карпатської України. Після приїзду до Хуста він викладав українську мову на спеціальних курсах, організованих Міністерством шкіл, культу та народної освіти уряду Карпатської України для чеських державних службовців та офіцерів, а згодом за рекомендацією А. Штефана був прийнятий на роботу до цього Міністерства на посаду голови 4-ої секції, що відповідала за позашкільну освіту (театр, кіно, бібліотеки, архіви, музеї, просвітянські читальні)[19].

23 січня 1939 р. відповідно до декрету прем'єр-міністра А. Волошина С. Росоха став членом Проводу партії Українське національне об'єднання (УНО)[20]. Як відмічав проф. П. Стерчо, С. Росоха був одним із найактивніших передвиборчих промовців. 5 лютого 1939 р. він розпочав свою кампанію в рідному селі Драгові, потім в селах Колочава і Синевир. 8 лютого виступав у селах Крива,

Велятин, Салдобош, Вишково, Вонігово, Теребля, Дулово й Чумальово. Наступного дня в Кричеві, Колодному, Углі, Золотареві та ще раз у Драгові. 10 лютого в Копашневі, Нижнім Селищі, Нанкові, Кошельові та с. Іза. 11 лютого С.Росоха промовляв до виборців у Кобилецький Поляні [21].

На виборах 12 лютого 1939 р. С. Росоха за партійним списком був обраний до складу законодавчого Сойму Карпатської України. В архіві, зокрема, збереглась верифікаційна грамота посла Сойму С. Росохи, видана йому 28 лютого 1939 р. прем'єр-міністром уряду Карпатської України А. Волошином та затверджена головою Сойму А. Штефаном [22].

Під час боїв чеських військ проти карпатських січовиків в Хусті в ніч з 13 на 14 березня 1939 р. С. Росоха як член Головної Команди ОНОКС був заарештований чехословацькою жандармерією і перебував у хустській в'язниці до вечора 14 березня 1939 р. Під час проведення історичної сесії Сойму в Хусті 15 березня 1939 р., яка уконституювала створення незалежної Карпато-Української республіки, С. Росоха виконував функцію другого заступника голови Сойму.

В ході окупації угорськими військами території Карпатської України С. Росоха перебував при генеральному штабі Національної Оборони Карпатської України в Хусті до полудня 16 березня 1939 р. Після відступу з Хуста намагався разом з іншими січовиками перейти кордон в Румунію. Однак ввечері цього ж дня був виданий угорським терористам у Тячеві разом з групою січовиків і старшин Карпатської Січі. Під час конвоювання С. Росоха був звільнений з угорського полону групою січовиків-партизан і перейшов на нелегальне становище. Деякий час переховувався в гірській місцевості поблизу Косівської Поляни та Рахова [23].

Після зайняття угорською армією території Закарпаття 18 березня 1939 р. С. Росоха став одним із учасників та організаторів партизанського руху опору у важкодоступних гірських районах краю, який тривав до травня 1939 р. У березні-травні 1939 р. він очолював партизанський відділ січовиків, який діяв на Хустщині. Після отримання відповідної інструкції Проводу ОУН С. Росоха припинив свою діяльність у партизанці та в середині травня 1939 р. нелегально переїхав до Праги [24].

У Празі С. Росоха поступово відійшов від активного політичного життя. Тут він продовжив свою активну видавничу та журналістську діяльність. У 1939 р. він став одним із упорядників та редакторів збірника спогадів про події 1938–1939 рр. на Закарпатті –"Карпатська Україна в боротьбі", – що побачив світ у Відні. У червні 1939 р. С. Росоха відновив роботу видавництва "Пробоєм", залишаючись його директором до січня 1944 р. В роки Другої світової війни він був редактором журналу "Пробоєм", газет "Наступ" та

"Націоналіст". В цей же час таємно підтримував зв'язки з представниками Проводу українських націоналістів (ОУН(м)) у Празі. Поступово під тиском німецької цензури суспільно-політичний характер журналу "Пробоєм" змінився на загальноукраїнський, виключно культурний та літературно-мистецький. У ньому було заборонено пропагувати українські політичні ідеї. Незважаючи на це С. Росоха публікував у видавництві "Пробоєм" літературні твори українських прозаїків та поетів і поширював їх серед української еміграції та остарбайтерів на території протекторату Богемії, Моравії та Німеччини. Загалом до кінця 1943 р. у його видавництві було випущено понад 100 назв книжок і брошур [25].

22 січня 1944 р. видавництво "Пробоєм" було закрите німецьким гестапо, а д-ра С. Росоху разом з дружиною Єлизаветою заарештовано й ув'язнено у празькій тюрмі на Панкраці. Згодом вони були переведені у концентраційний табір у Терезині, де утримувались до 7 травня 1945 р. [26]. Після зайняття Праги радянськими військами 9 травня 1945 р. С. Росоха разом з родиною емігрував до Регенсбурга в Західну Німеччину, де отримав соціальну допомогу у таборі для переміщених осіб УНРРА.

У Баварії він став головою трьох найбільш помітних українських емігрантських організацій – обласної спілки Союзу українських політичних в'язнів, Союзу українських журналістів в екзилі та одним із засновників Союзу українських комбатантів Німеччини. Поряд з цим відновив діяльність Українського Національного Об'єднання в Німеччині та входив до складу керівних органів центрального представництва української еміграції, був головою товариства "Рух Українців-Християн". У 1946–1948 рр. у Регенсбурзі С. Росоха видавав Бюлетень УНРРА. Як член ОУН(м) у 1947–1948 рр. він брав активну участь у Комісії для реорганізації Державного Центру УНР, внаслідок чого було створено Українську Національну Раду, до складу якої Степан Росоха входив від ОУН з 1948 до 1954 рр. [27].

24 січня 1949 р. С. Росоха разом з дружиною Єлизаветою, сином Володимиром та донькою Наталкою емігрував із Західної Німеччини в Канаду до Монреаля, а у лютому цього року переїхав на постійне проживання до Торонто. З цього часу розпочинається активний період його еміграційного життя, який був позначений дивовижною енергією, участю в різноманітних організаціях та заходах української діаспори в Північній Америці.

У 1949 р. С. Росоха вступив у члени Українського Національного Об'єднання та був обраний головою провінційної екзекутиви УНО на Східну Канаду. Згодом входив до складу Президії УНО Канади, її контрольної комісії. У цьому ж році він став членом Української Стрілецької Громади та був обраний заступником голови Головної Управи. В 1949 р. була опублікована праця С. Росохи "Сойм Карпатської України", яка вийшла друком у Вінніпезі [28].

У лютому 1949 р. С. Росоха став засновником і незмінним (до 1986 р.) головою Братства карпатських січовиків (БКС) з центральним осідком в Торонто – комбатантської організації колишніх членів Карпатської Січі, емігрантів з Карпатської України. За порівняно невеликий час він зумів організувати у структури БКС понад 100 колишніх січовиків в Канаді, США, Австралії, Великій Британії та Аргентині. Перебуваючи на цій посаді, був організатором багатьох багатолюдних з'їздів БКС у Північній Америці з відзначення річниць проголошення самостійності Карпатської України. У 1949–1953 рр. С. Росоха був редактором періодичного видання "Карпатська Січ", що стала друкованим органом комбатантської організації карпатських січовиків в еміграції.

Водночас С. Росоха був членом низки наукових, військових, спортивних, громадських, культурних, економічних, журналістських організацій в Канаді. Зокрема, з 1950 р. членом Наукового товариства ім. Т.Шевченка у Канаді, де працював на посаді відповідального секретаря понад 10 років, з 1952 р. членом Української Вільної Академії Наук (УВАН) та членом директорів української кредитової спілки в Торонто, у 1955 р. віце-президентом (а з 1974 р. президентом) Товариства українських військових ветеранів Канади, представником українського відділу Королівського канадського легіону. У 1960 р. С. Росоха був обраний секретарем фонду українських студій університету Торонто[29].

З 1 лютого по 1 липня 1951 р. працював кореспондентом для українського тижневика "Новий шлях", який виходив у Вінніпезі, а у 1952–1954 рр. був головним редактором цього видання. У 1956 р. він став репортером для української секції канадського радіо та секретарем українсько-канадського комітету. 1 березня 1957 р. С. Росоха перейшов на посаду представника та місцевого репортера тижневика "Новий шлях" у Торонто, а згодом став членом Ради директорів цього видання. У цьому ж році взяв участь у заснуванні українського письменницького союзу Канади. З листопада 1958 р. до 1963 р. він був секретарем українсько-канадської бізнесової та професійної федерації. 10 червня 1960 р. на запрошення д-ра О. Бойка зайняв посаду директора ради вільних видавців преси в Торонто і очолив українське видавництво "Вільне Слово". Зокрема, тут були видані праця П. Стерча, спогади А. Штефана та ін. У 1962 р. С. Росоха став засновником та відповідальним секретарем української профспілкової асоціації. У 1978–1979 рр. був членом виконавчого комітету канадської етнічної пресової видавничої ради.

Поряд з невтомною працею на журналістській та громадсько-політичній ділянках С. Росоха брав також активну участь у культурному та спортивному житті української еміграції в Канаді, відзначенні різноманітних дат української історії та національного державотворення, життя визначних діячів української еміграції. У 1951–

1953 рр. С. Росоха заснував і очолив український спортивний клуб "Тризуб" у Торонто, футбольна ланка якого вже тоді здобула місце у футбольній Національній Лізі Канади. У 1970 р. він заснував та став президентом Музею культури українців Канади в провінції Онтаріо. У 1975 р. – організатором та віце-президентом танцювальної та кіношколи В. Авраменка в Торонто. До кінця свого життя С. Росоха займався журналістською діяльністю. Помер 1986 у Торонто. Після себе залишив унікальний особистий архів, який був переданий сином Володимиром та дочкою Наталкою на постійне зберігання в архів провінції Онтаріо в Торонто [30].

ПРИМІТКИ

1. Стерчо П. Слово про Степана Росоху // Росоха С. Події та люди на моєму життєвому шляху. – Торонто-Ужгород: Мистецька лінія, 2001. – С. 9, 13–14.

2. Там само. – С. 10–11.

3. Там само. – С. 11–13.

4. Росоха С. Події та люди на моєму життєвому шляху. – Торонто-Ужгород: Мистецька лінія, 2001. – С.55-60.

5. Там само. – С. 60–61.

6. Нова свобода. – 6 вересня. – 1938. – С. 2.

7. Нова свобода. – 8 вересня. – 1938. – С. 2.

8. Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України. – К.: "Темпора", 2010. – С. 19.

9. Нова свобода. – 12 жовтня, 1938. – С. 3.

10. Василь Ґренджа-Донський. Я теж українець. – Ужгород: Закарпаття, 2003 – С. 314.

11. Там само. – С. 317.

12. Росоха С. Події... – С.76.

13. Наступ. – 4 грудня. – 1938. – С. 3.

14. Наступ. – 1 січня 1938. – С. 3.

15. Бюлетень пресової служби Карпатської України. – 2 січня 1939. – С. 2.

16. ДАЗО. – Ф.18. – Оп. 4. – Спр. 282. – Арк. 17.

17. Наступ. – 23 лютого 1939. – С. 3.

18. Архів УСБУ в Закарпатській області. – Ф. 5. – Спр. 159. – Т. II. – Арк. 237–238.

19. Росоха С. Події та люди на моєму життєвому шляху. – Торонто–Ужгород: Мистецька лінія, 2001. – С.77–78.

20. ДАЗО. – Ф. 3. – Оп. 3. – Спр.163. – Арк. 5.

21. Стерчо П. Слово про Степана Росоху // Росоха С. Події та люди на моєму життєвому шляху. – Торонто–Ужгород: Мистецька лінія, 2001. – С. 23.

22. Архів ОУН в Києві.

23. Химинець Ю. Тернистий шлях до України. – Ужгород: Гражда, 1996. – С. 266; Вівчар С. Ліс шумить... // Карпатська Україна в боротьбі. – Відень, 1939. – С. 204.

24. Попович Ф. Партизанка Карпатської Січі // Карпатська Січ. Матеріали науково-практичної конференції присвяченій 56-й річниці Карпатської України (Ужгород, 11–12.03.1995). – Ужгород Гражда, 1996. – С. 191–194.

25. Стерчо П. Слово про Степана Росоху // Росоха С. Події та люди на моєму життєвому шляху. – Торонто–Ужгород: Мистецька лінія, 2001. – С. 15.

26. Archives of Ontario (Toronto, Canada). – F 2118-1-1-53 (Stephen Rosocha fond).

27. Стерчо П. Слово про Степана Росоху // Росоха С. Події та люди на моєму життєвому шляху. – Торонто-Ужгород: Мистецька лінія, 2001. – С. 24–25.

28. Там само. – С. 25.

29. Archives of Ontario (Toronto, Canada). – F 2118 (Stephen Rosocha fond).

30. Archives of Ontario (Toronto, Canada). – F 2118 (Stephen Rosocha fond).

Олександр ПАГІРЯ

АВГУСТИН ШТЕФАН
(1893 – 1986)

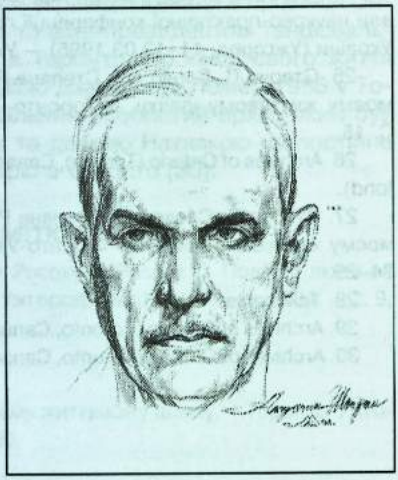

Майбутній голова Сойму Карпатської України Августин Штефан народився 11 січня 1893 р. у с. Порошково на Перечинщині в родині священика Омеляна Штефана. У 1910 р. закінчив гімназію в м. Берегові, у 1914 р. – Ужгородську духовну семінарію, після чого до 1917 р. навчався на філософському факультеті Будапештського університету.

У політичне життя вступив у 1918 році. У жовтні 1918 Штефан вів переговори з Українською Парламентарною Репрезентацією у Відні про об'єднання Закарпаття з Галичиною, був учасником Всенародного Конгресу Угорських Русинів у Хусті 21 січня 1919, який вирішив об'єднати Закарпаття з Україною і заснував Центральну Українську (Руську) Народну Раду Закарпаття, членом президії якої Штефан був аж до березневих подій 1939.

Паралельно розгорталася і педагогічна діяльність А.Штефана. У 1918–1919 рр. – професор Ужгородської учительської семінарії, у 1920–1922 рр. – викладач Ужгородської гімназії. У 1922–1938 рр. – директор Державної торговельної Академії в Ужгороді. Вона була заснована ще 1915 р. як Угорська торговельна школа. У 1921 році її перейменовано у Руську торговельну школу. За безпосередньою участю Августина Штефана Ужгородська торгова школа отримала ранг Державної руської торговельної академії, директором якої він був з 1922 по 1925 рік. Створена ним матеріально-технічна база давала змогу готувати висококваліфікованих фахівців для підприємств, державних та фінансових установ, народних шкіл. За його безпосередньою участю видавалися підручники на українській мові, щорічні звіти про роботу Державної торговельної академії. Після 1925 р. Торговельна академія була переміщена у м. Мукачево, де А. Штефан був її беззмінним директором. Він був ініціатором створення молодіжного осередку "Пласт", учительського та учнівського хорів – пропагандистів української національної ідеї. Торговельна академія випускала здібних фахівців, які поширювали рідне слово і рідну культуру серед населення краю. Під його впливом формува-

лося нове покоління свідомих своєї української приналежності підкарпатців.

Водночас А.Штефан у 1920–1938 рр. – постійний екзаменатор Крайової екзаменаційної комісії для педагогів горожанських шкіл, у 1925–1938 рр. – голова Народнопросвітньої ради в м. Мукачеві. Співзасновник товариства "Просвіта", член Головної управи Педагогічного товариства (1926–1939), співзасновник Учительської Громади (1929) та її останній голова (1938 – 1939); співзасновник і редактор газет "Русин" (1921–1923), співредактор журналу "Підкарпатська Русь" (1924 – 1938), "Учительський Голос" (1930 – 1939) та тижневика української фракції аґрарної партії "Земля і Воля" (1934 – 1938), газети "Українське слово" (1932–1938) та "Нова свобода" (1938–1939).

З січня 1939 р. – член виконавчого комітету партії "Українське національне об'єднання", з лютого 1939 р. – посол Сойму Карпатської України, у березні 1939 р. – голова Сойму Карпатської України, міністр культів, шкільництва і народної освіти в уряді Карпатської України.

Після окупації Закарпаття угорськими військами 1939 р. – в еміграції. Виїхав у м. Братислава (тепер Словаччина), де працював директором Української комерційної академії, у 1940–1945 рр. – викладач української гімназії у м. Прага (тепер Чеська Республіка). Як представник Центральної Української Народної Ради Закарпаття А. Штефан 1944 р. став співзасновником і заступником голови Всеукраїнської Національної Ради.

Відтак доводиться емігрувати ще далі на Захід. У 1945–1949 рр. А. Штефан – директор української гімназії у м. Ауґзбурґ (Німеччина). У 1949 р. емігрував до США, викладав українську мову в Українському католицькому інституті для дівчат (м. Стемфорд, штат Коннектікут), співробітничав у часописах "Карпатська зірка" (м. Нью-Йорк), "Карпатський голос" (м. Філадельфія) та ін. З 1969 р. до кінця життя жив у м. Філадельфія. У 1978–1985 рр. – заступник голови Державного центру УНР в екзилі.

А. Штефан – автор шкільних підручників з математики, а також співавтор першої на Закарпатті граматики української мови фонетичним правописом (1931); автор публіцистичних та історико-мемуарних праць: "Карпатський березень" (1950), "Хуст. 1919–1939", "Українське військо в Закарпатті" (обидві – 1959), "Від Карпатської Русі до Карпатської України" (1969), "Президент – монсеньйор Августин Волошин", "Кольори герба і прапора Закарпаття" (обидві – 1970), "Біографія о. Августина Волошина" (1971), "Василь Ґренджа-Донський" (1975), "За правду і волю: спомини і дещо з історії Карпатської України" (1973–1981), "Августин Волошин – президент Карпатської України" (1977) та ін.

Помер Августин Штефан 4 вересня 1986 р., похований на кладовищі Святого Духа в м. Гемптонбург (штат Нью-Йорк).

Сергій ФЕДАКА

ПОСЛИ (ДЕПУТАТИ) СОЙМУ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

До Сойму Карпатської України було обрано 32 посли (депутати):

1. Августин Волошин, прем'єр-міністр, Хуст;
2. Юліян Ревай, міністр, Хуст;
3. Д-р Юлій Бращайко, адвокат, Хуст;
4. Д-р Михайло Бращайко, публічний нотар, Хуст;
5. Іван Грига, господар, Великі Верецьки;
6. о. Адальберт Довбак, духівник, Ізки;
7. Д-р Микола Долинай, лікар, Хуст;
8. Д-р Мілош Дрбал, адвокат, Хуст (за чехів);
9. Д-р Августин Дутка, суддя, Хуст;
10. Іван Ігнатко, господар, Білки;
11. Д-р Володимир Комаринський, адвокат, Хуст;
12. Іван Качала, залізничник, Перечин;
13. Василь Климпуш, торговець, Ясіня;
14. Степан Клочурак, урядовець, Хуст;
15. Василь Лацанич, учитель, Великий Березний;
16. Микола Мандзюк, учитель, Севлюш;
17. Михайло Марушак, господар, Великий Бичків;
18. Інж. Леонід Романюк, урядовець, Хуст;
19. Грігоріє Мойш, намісник, Біла Церков (за румунів);
20. Дмитро Німчук, директор, Хуст;
21. Інж. Ернест Ольдофреді, Хуст (за німців);
22. Юрій Пазуханич, інспектор, Хуст;
23. Іван Перевузник, господар, Середнє;
24. Петро Попович, господар, Великі Лучки;
25. Федір Ревай, директор друкарні, Хуст;
26. Д-р Микола Різдорфер, лікар, Свалява;
27. Д-р Степан Росоха, урядовець, Хуст;
28. о. Юрій Станинець, парох, Вонігово;
29. Василь Щобей, господар, Вільхівці;
30. Августин Штефан, начальник міністерства шкільництва, Хуст;
31 о. Кирило Феделеш, катехит, Білки;
32. Михайло Тулик, редактор, Хуст.

З них прибуло на відкриття Сойму 15 березня 1939 р. 22 посли:

1. Д-р Августин Волошин;
2. Д-р Михайло Бращайко;
3. Д-р Юлій Бращайко;
4. Іван Грига;
5. о. Адальберт Довбак;

6. Д-р Микола Долинай;
7. Д-р Мілош Дрбал;
8. Августин Дутка;
9. Іван Ігнатко;
10. Василь Климпуш;
11. Микола Мандзюк;
12. Михайло Феделеш;
13. Інж. Леонід Романюк;
14. Грігоріє Мойш;
15. Дмитро Німчук;
16. Юрій Пазуханич;
17. Федір Ревай;
18. Д-р Степан Росоха;
19. Василь Щобей;
20. Августин Штефан;
21. о. Кирило Феделеш;
22. Михайло Тулик.

На першому засіданні Сойму Карпатської України 32 посли були розподілені по п'яти соймових комісіях таким чином:

1.Комісія конституційно-правна (за внесенням д-ра Михайла Бращайка): Августин Дутка, д-р Юлій Бращайко, д-р Володимир Комаринський, д-р Степан Росоха, Михайло Марущак, Василь Щобей і д-р Михайло Бращайко.

2. Комісія культурно-освітня: Августин Штефан, о. Кирило Феделеш, Юрій Пазуханич, д-р Мілош Дрбал, Іван Ігнатко, Михайло Тулик, о. Грігоріє Мойш.

3. Комісія фінансова: Степан Клочурак, інж. Леонід Романюк, Василь Климпуш, інж. Антон Ернест Ольдофреді, Іван Грига, д-р Володимир Комаринський і Петро Попович.

4. Комісія соціально-здоровельна: Д-р Микола Долинай, д-р Микола Різдорфер, Дмитро Німчук, Микола Мандзюк, о. Адальберт Довбак, Іван Перевузник.

5. Комісія імунітетна: Августин Дутка, Іван Качала, Василь Лацанич, Федір Ревай, д-р Степан Росоха, о. Юлій Станинець і Михайло Тулик.

Всі члени комісій вибрані одноголосно.

У цьому підрозділі представлені не всі посли (депутати) Сойму, решта, буквально всі – в інших підрозділах, переважно як урядовці та громадсько-політичні діячі.

АДАЛЬБЕРТ ДОВБАК
(1907 – 1998)

Адальберт Іванович Довбак народився 1907 р. у с. Веряці Виноградівського району в родині селянина. Вчився у місцевій народній школі, відтак вступив до Берегівської гімназії, яку закінчив 1927 р. За деякими даними, два роки працював учителем, потім вирішив здобути духовну освіту. 1929 р. вступив до Ужгородської духовної семінарії, яку закінчив 1933 р. Тут його вчителями були відомі діячі греко-католицької церкви. У 1934 р. висвячений на священика і направлений на роботу в с. Великі Лучки Мукачівського району. Одночасно був також парохом у Мукачеві. Через деякий час був переведений у с. Гукливий Воловецького району. Та й тут недовго працював.

1937 р. його перемістили в с. Ізки Міжгірського району, де працював майже все життя. У селі активно діяв місцевий осередок "Просвіти", тому не випадково 12 лютого 1939 р. Довбак був обраний послом Сойму Карпатської України і взяв участь у його засіданнях 15 березня 1939 р. Це була найвідоміша сторінка його громадської діяльності.

Помер у с. Ізках 1988 р., де й похований.

Омелян ДОВГАНИЧ

МІЛОШ ДРБАЛ

Юрист Мілош Дрбал – один із чеських чиновників. Прибув на роботу в Підкарпатську Русь, а саме – до Хуста. Позитивна діяльність спричинилася до обрання його старостою цього міста в другій половині 30-х років XX ст.

У написаній чехом І. Душанеком книзі "Хуст у Мараморощі" (переклад С. М. Чегіля) як епілог до неї вміщено статтю старости міста М. Дрбала "Сьогоднішній Хуст", де він розповів, що зроблено у справі розбудови міста за чехословацький період. Тож не випадково Мілош Дрбал був рекомендований та обраний 12 лютого 1939 року послом Сойму Карпатської України від чеської національної меншини.

За спогадами уродженця Хуста Івана Сарвадія, арештованого після визволення Закарпаття службою "Смершу" в кінці 1944 року і відправленого у концтабір м. Єнакієва Донецької області, вдалося з'ясувати останні місяці життя Мілоша Дрбала. Іван Сарвадій після втечі на Захід, а згодом до Сполучених Штатів Америки, у травні 1951 р. під ім'ям Яна Сада від імені чехів на засіданнях міжнародної комісії проти системи концентраційних таборів, зокрема в Радянському Союзі, свідчив про таке: "На запит судді я представив імена чехів, д-ра Дрбала, колишнього старости міста Хуст, та інших, що їх "Смерш" запроторив у пивницю, а після знущань вивіз у концтабір, де всі були замучені".

Омелян ДОВГАНИЧ

ІВАН ІГНАТКО
(1894 – 1963)

Іван Олексійович Ігнатко народився 1 лютого 1894 р. у с. Білки Іршавського району в селянській багатодітній родині. Закінчив народну школу, але далі вчитися не пішов. Служив у австро-угорській армії і досяг найвищого солдатського чину – старшини військового підрозділу. Демобілізувавшись, працював у власному господарстві. Брав активну участь у громадському житті.

У середині 20-х років минулого століття разом зі вчителем-емігрантом із України Іваном Корнутою створив у Білках сільський осередок товариства "Просвіта" і став його головою. Як свідомий українець, добре знав твори Тараса Шевченка. За короткий час осередок став одним із найбільш активних на Іршавщині. Сам Іван Ігнатко був добрий організатор і наставник молоді. При читальні діяв самодіяльний гурток, який часто виступав із концертами і виставами українських драматургів у селі та сусідніх населених пунктах.

Він був учасником чи не всіх культурних заходів, які проводила крайова "Просвіта", пропагував здоровий спосіб життя. Багатьом селянським дітям допоміг вступити до навчальних закладів Мукачева й Ужгорода, зокрема й матеріально. Любив працювати на землі, мав добре доглянутий квітник із троянд і тюльпанів. Виховував дітей сестри Магдалини, які вважали його за рідного батька.

У період діяльності автономного уряду Підкарпатської Русі – Карпатської України був головою української народної ради. 12 лютого 1939 року обраний послом Сойму Карпатської України, брав участь у його засіданнях 15 березня 1939 року.

Після окупації Карпатської України угорськими військами Івана Ігнатка заарештували, зв'язаного водили вулицями села, а в тюрмі побили до безтями. Як згадує Василь Ґренджа-Донський, Іван Ігнатко запропонував десять тисяч корон, аби лиш його відпустили на волю. Після тижня страшних катувань гроші таки взяли й арештанта відпустили.

Повернувшись додому, не склав руки, а підтримав український молодіжний рух ОУН, що поклав за мету розгорнути в краї боротьбу за відокремлення Закарпаття від Угорщини революційним шляхом. Навесні 1941 р. у Білках на квартирі Ігнатка відбулася нарада крайового проводу ОУН з участю Андрія Цуги та представника центру ОУН "Гомона", де схвалили програму ОУН (бандерівська течія). Цю програму привезли з Кракова Іван Романець і Михайло Габовда, члени крайового проводу, що побували в Польщі і взяли участь у її обговоренні.

Івана Ігнатка, як і Михайла Кришеника, Петра Береша, Петра Дірея та Андрія Сочку, схопили 26 червня 1942 р. і засудили у Мукачеві на 4 роки тюремного ув'язнення за розповсюдження газети "Чин" та підпільних листівок. Від арештованих було вилучено зброю, зокрема рушницю, револьвери, патрони, які вони збирали для організації партизанських дій на Закарпатті.

Після визволення краю восени 1944 року Іван Ігнатко опинився у полі зору служби "Смерш" як активний січовик і посол Сойму Карпатської України. Тому вирішив покинути Закарпаття й утекти за кордон. Лікар із Великого Березного Іван Сокач написав Ігнаткові спеціального листа, нібито той вирушає на лікування у Татри (Словаччина). З цією епістолою Ігнатко опинився у Празі, переховувався в монастирі, доки не дістав запрошення й кошти на квиток до Сполучених Штатів Америки від чоловіка своєї сестри Олександра Зейкана. Так опинився за океаном.

Спочатку жив у родичів, а згодом переїхав до м. Морісвілле штату Пенсильванія, де влаштувався на підприємство з випуску керамічної плитки. Як сумлінного працівника господар незабаром призначив його керівником. Налагодив контакти з діаспорою, брав участь у роботі громадських організацій, листувався з родичами в Білках.

Помер Іван Ігнатко 20 січня 1963 року.

Омелян ДОВГАНИЧ

ІВАН КАЧАЛА
(1899 – 1960)

Іван Федорович Качала народився 1899 р. у Перечині в селянській родині. Допомагав батькам на господарстві, але не став їх наступником, бо мав великий потяг до знань. Спочатку навчався у народній та горожанській школах у рідному містечку, потім в Ужгородській гімназії, а згодом – у вищій школі у Празі, де здобув спеціальність лісового інженера. Завдяки турботам батьків і його брат Юрій та сестра Ганна здобули відповідну освіту і стали вчителями.

Трудову діяльність Іван Качала розпочав у Перечині на державній службі залізничного транспорту. З 1919 до 1932 року працював начальником залізничної станції Перечин. 1932 р. односельці обрали його сільським старостою. На цій посаді перебував до кінця 1939 р.

За час свого староства згуртував навколо себе передових селян і робітників, з їх допомогою і підтримкою відремонтував центральну дорогу, провів регуляцію потічка Вулшава, упорядкував у центрі селища тротуари й провів каналізацію, електрику, добудував школу й облаштував ринок. Такі заходи дозволили дістати багатьом односельцям роботу, що на той час було дуже важливим. Здобув він й авторитет у влади, яка оголосила йому подяки 1933 і 1936 року.

Він був активним просвітянином, підтримував сільський хор "Просвіти", політичні акції. Не випадково став кандидатом до законодавчого органу автономії, а 12 лютого 1939 року був обраний послом сойму Карпатської України від перечинців. Письменник Василь Ґренджа-Донський писав про Івана Качалу: "Залізничники будуть мати в його особі свого заступника. Відомий перечинський патріот, що завжди нам помагав освідомлювати Перечин".

У післявоєнні 50-ті роки працював головним інженером Перечинської вузькоколійки, збудованої від Перечина до Лумшорів для перевезення деревини з гірських сіл району. Разом з дружиною Варварою Михайлівною виховав чотирьох дітей, усім допоміг здо-

бути вищу освіту. Донька Ірина багато років працювала економістом і бухгалтером у державних організаціях Перечина, син Іван став ветеринарним лікарем, кандидатом біологічних наук, очолював обласну лабораторію ветеринарної медицини і затверджувався першим заступником начальника управління державної ветеринарної медицини області.

Донька Ольга після закінчення Ужгородського держуніверситету була направлена на роботу в Київський інститут математики, завідувала відділом і здобула ступінь кандидата фізико-математичних наук.

Син Володимир після закінчення Львівської академії ветеринарної медицини працював у Перечинській районній лікарні ветеринарної медицини, у т. ч. головним лікарем, організував у Тур'ї-Реметах і Порошкові дільничні лікарні, провів капітальний ремонт Перечинської лікарні та здійснив багато інших заходів, за що став учасником виставки досягнень народного господарства. Десять років працював головою колгоспу в Тур'ї-Реметах і Дубриничах. 1992 р. був призначений представником президента України у Перечинському районі, 1994-го обраний головою Перечинської районної ради, де працював до виходу на пенсію.

Помер Іван Федорович Качала 19 серпня 1960 року. 2004 р. у Перечині патріоту України встановлено меморіальну дошку.

Омелян ДОВГАНИЧ

ВАСИЛЬ КЛИМПУШ
(1891 – 1965)

Василь Іванович Климпуш народився 1891 р. у с. Ясіня Рахівського району в родині заможних селян. Ходив до народної школи, де навчали угорською мовою. Разом із братами Дмитром та Іваном служив в австро-угорській армії в період Першої світової війни, воював на різних фронтах. Якийсь час з братами-бокорашами сплавляв дерево до Великого Бичкова. Як учасник війни, Іван Климпуш дістав дозвіл на відкриття готелю й корчми; потім всі брати придбали лісопильню, млин і 1928 р. створили фірму "Брати Климпуші – лісопилка і млин", ставши її співвласниками (1928–1944).

З 1918 р. Василь, як і його молодші брати, активно включився в громадсько-політичну діяльність, брав участь в роботі народної ради в період існування Гуцульської республіки, був делегатом з'їзду народних рад в Мараморош-Сиґеті 1918 р. і всенародного конгресу 21 січня 1919 р. в Хусті. З 1923 р. брати – члени спортивного товариства "Січ" (а Дмитро згодом аж до 1938 р. його очолював); 1924 р. вони вступили до соціал-демократичної партії.

Із самого початку створення крайового товариства "Просвіта" брати заснували сільську читальню й взяли активну участь у її діяльності. Вони також влаштували чотирьох ясінянських хлопчаків на навчання до Берегівської української гімназії, взявши на себе фінансування цієї акції. Серед тих хлопчаків був і небіж Микола Бандусяк, який згодом став відомим юристом.

Василь Климпуш, як і його брати, 1934 р. взяв участь у роботі з'їзду української молоді в Мукачеві та Всепросвітянського з'їзду в Ужгороді 1937 р. Вони привітали утворення автономного уряду Підкарпатської Русі – Карпатської України, потім взяли участь в організації народної оборони "Карпатська січ" та утворенні партії "Українське національне об'єднання". Дмитро Климпуш став головним командантом "Карпатської січі", Іван – членом проводу УНО, а Василь 12 лютого 1939 р. був обраний депутатом Сойму Карпатсь-

кої України і став зв'язковим уряду з Гуцульщиною. Узяв участь у засіданні Сойму 15 березня 1939 р.

Після окупації Карпатської України угорськими військами брати майже три місяці переховувалися в рідному селі. З амністією арештованих у Вар'юлопоші, вони одержали документи і вирушили до м. П'єщани у Словаччину, де в санаторії працював Юліан Ревай, колишній міністр Карпатської України. Повернувшись до Ясіня, брати продовжили роботу на своїй фірмі.

З визволенням Закарпаття 1944 р. всі брати Климпуші були арештовані службою "Смершу" і відправлені в табір м. Єнакієва Донецької області. Звільнені в січні 1947 р. але в листопаді того ж року знову були арештовані й засуджені особливою нарадою при МДБ СРСР 15 листопада 1947 р. на 8 років позбавлення волі кожен. Побували в карагандинських та іркутських виправно-трудових таборах, звільнені 1955 р.

Дмитро Климпуш помер 1959-го, Іван – 1964-го, а Василь – 1965-го року.

Омелян ДОВГАНИЧ

ВАСИЛЬ ЛАЦАНИЧ
(1904 – 1943)

Василь Михайлович Лацанич народився 1904 р. у с. Великому Березному в багатодітній родині з 10 дітей. За часів Австро-Угорщини і Чехословацької республіки його батько Михайло, як поважний господар, майже 30 років був старостою села і мав змогу дати своїм дітям середню і вищу освіту.

Після народної школи Василь Лацанич учився в Ужгородській учительській семінарії, яку багато років очолював відомий педагог Авґустин Волошин. Після її закінчення здобув фах учителя. Працював на рідній Великоберезнянщині – у Ставному, Заброді, Ублі, Великому Березному. У кожному з цих сіл організував осередки крайового товариства "Просвіта", сільські хори, драматичні гуртки. І це не випадково, бо й сам грав на скрипці, гарно малював, захоплювався фотографією, любив бджолярство. Разом з дружиною, теж учителькою, в кожній народній школі організував шкілки з вирощування квітів, овочів.

Василь Лацанич брав активну участь в роботі громадських організацій, зокрема крайового товариства "Просвіта", учительських просвітянських з'їздів та інших культурно-освітніх заходів, чим здобув авторитет серед селян Великоберезнянщини. 12 лютого 1939 р. був обраний послом Сойму Карпатської України.

З окупацією краю угорськими військами змушений був переховуватися, щоб уникнути арешту. Згодом вийшов зі "схованки", але потрапив під нагляд поліції і щотижня мав реєструватися. Захворівши, переніс невдалу операцію, і як наслідок, – параліч кінцівок. Помер 27 грудня 1943 р.

Син Василя Лацанича Ігор (11.07.1935 – 17.07.2003) став усесвітньо відомим диригентом, народним артистом України, працював у Львівському, Санкт-Петербурзькому, Казанському (Росія) оперних театрах. Брат Василя Михайловича Лацанича Микола (9.11.1902–1971) теж був відомим діячем Карпатської України. Маючи вищу

юридичну освіту, протягом 1935–1938 рр. працював статс-секретарем губернатора Підкарпатської Русі, а в період виборів до Сойму Карпатської України – заступником голови виборчої комісії. Інший брат – Юрій після визволення Закарпаття обирався делегатом першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України.

Омелян ДОВГАНИЧ

МИКОЛА МАНДЗЮК
(1909 – 1972)

Микола Миколайович Мандзюк народився 15 січня 1909 р. в с. Великий Бичків на Рахівщині в сім'ї робітників, родич відомих політичних діячів (М. Сидоряка, І. Локоти). Вчитель-історик, талановитий організатор освіти, громадсько-політичний діяч. У 1917–1921 рр. успішно закінчив чотири класи народної школи у рідному селі. Як старанного учня батьки направили сина для продовження навчання до горожанської школи в с. Ясіня (1922–1924). Опісля три роки пропрацював серед населення В. Бичкова вчителем з ліквідації неписемності, з 1925 р. навчався в учительській семінарії в Мукачеві, де вів активну суспільно-корисну працю, поширював серед студентської молоді патріотичну пресу, за що на третьому курсі навчання був виключений з семінарії без права поновлення на навчання. Тільки завдяки допомозі о. А. Волошина продовжив навчання в Ужгородській вчительській семінарії, яку закінчив у 1929 р. і отримав диплом вчителя.

З жовтня 1929 р. до 23 березня 1931 р. відбував строкову військову службу в чехословацькій армії. Після демобілізації працював вчителем в с. Великі Лучки на Мукачівщині (1931–1932). Враховуючи здібності і успіхи в праці, керівництво освіти краю направило Миколу Мандзюка на посаду управителя народної школи с. Вишні Ремети на Берегівщині (1932–1938). У школі, крім реалізації програмового матеріалу, приділяв велику увагу питанням формування в учнів почуття патріотизму, любові до свого краю і України. З великим ентузіазмом займався збором коштів на побудову будинку "Просвіти" в Ужгороді. Серед учнів, які мали добрі взаємини із колишнім вчителем протягом багатьох років, був і знаний Михайло Троян, згодом доктор історичних наук, професор. Він високо цінував досвід свого вчителя і не раз згадував його добрим словом, виступаючи перед студентською аудиторією.

За рішенням Віденського арбітражу, який відбувся 2 листопада 1938 р., значна територія Закарпаття з містами Ужгород, Мукаче-

во, Берегово, Чоп та їх околицями, а це понад 40 українських сіл, були передані Угорщині. Це було основною причиною того, що М. Мандзюк змушений був разом із сім'єю переїхати вглиб Карпатської України до м. Севлюша (Виноградів), де його 10 листопада 1938 р. було призначено директором крайової опіки над молоддю. В лютому 1939 р., під час виборів, його було обрано послом до Сойму Карпатської України. Серед обраних послів до Сойму Карпатської України він був наймолодшим. На першому історичному засіданні Сойму Карпатської України 15 березня 1939 р. був членом лічильної комісії з обрання президента о. Августина Волошина.

Далі були нелегкі роки еміграції (1939–1945) до столиці Чехословацької республіки Праги через територію Румунії, Югославії, Австрії. У Празі зустрічався і співпрацював з о. А. Волошином. Брав безпосередню участь у підготовці "Меморандуму до уряду Радянського Союзу" за возз'єднання з Українською РСР, який був підписаний Президентом Карпатської України о. Августином Волошином і особисто переданий 19 листопада 1939 р. Миколою Мандзюком в радянське посольство в окупованій німцями Празі. При цій місії активним помічником був Юрко Долинич (родом з Перечина).

У квітні 1939 р. його примусово вивезено на каторжну фізичну роботу до Німеччини. Після складання іспиту з чеської мови, вдалося влаштуватися на посаду вчителя чеської початкової школи у Ловчинцях, округу Біджов, в якій працював до 1945 р. Тут з 1939 р. до 1945 р. разом з іншими патріотами був активним учасником підпільної антифашистської організації.

У вересні 1945 р. М. Мандзюк як керівник групи закарпатців-репатріантів з Чехії повернувся на Батьківщину. Прибувши до Ужгорода, одразу ж, 28 вересня 1945 р., звернувся до уповноваженого в справах освіти Народної Ради Закарпатської України (НРЗУ) І. Керчі з проханням прийняти його до кадрів педагогів Закарпатської України.

Голова НРЗУ І. Туряниця призначив М. Мандзюка на посаду інспектора шкіл облвно того ж дня, 28 вересня 1945 р., де він працював до кінця січня 1953 р. Одночасно закінчив історичний факультет (заочно) Ужгородського державного університету (1952).

М. Мандзюк у своїй багатогранній діяльності в повоєнний час долав чимало життєвих труднощів. Він відчував недовіру до себе, був звільнений з роботи, що пов'язано з обранням його у лютому 1939 р. послом Сойму Карпатської України.

З березня 1954 р. працював завучем, а з липня 1954 р. по листопад 1957 р. завідуючим кабінетом Закарпатського інституту удосконалення вчителів. М. Мандзюк звертав увагу вчителів на тісний взаємозв'язок навчання і виховання учнів, формування в них патріотичного світогляду.

Далі працював вчителем історії в середніх школах Ужгорода та Ужгородщини. В останні роки успішно трудився в Закарпатському інституті вдосконалення вчителів у кабінеті початкових класів.

М. Мандзюк – людина високої моралі, патріот краю і ерудований педагог, організатор народної освіти Закарпаття, виховав велику когорту талановитих освітянських кадрів, написав сотні методичних матеріалів, які за своєю актуальністю, теоритичною і практичною значимістю й до сьогодні слугують в щоденній праці вчительства Закарпаття. Подвижник, великий патріот і талановитий діяч на ниві політики та народної освіти краю. Нагороджений значком "Відмінник освіти", обраний почесним членом "Просвіти" Закарпаття.

М. Мандзюк передчасно покинув нас і відбув у вічність 15 лютого 1972 р. на 63-му році життя. Похований на цвинтарі Кальварія в м.Ужгороді.

ПРИМІТКИ

1.Хланта О. В. Родина патріотів України (До 95-річчя від дня народження Миколи і Ганни Мандзюків) // Календар "Просвіти" на 2004 рік. – Ужгород, 2004. – С.41–43.

2.ДАЗО: Ф.29. Оп. 3. Од. Зб. 605. Арк.1. Од. Зб. 18. Арк.78,79.

Омелян ДОВГАНИЧ

МИХАЙЛО МАРУЩАК
(1892–1966)

Михайло Дмитрович Марущак народився 1892 р. у с. Великий Бичків Рахівського району в родині хлібороба. Навчався в народній школі, закінчив лише її чотири класи. Яку іншу освіту здобув – невідомо. У період Першої світової війни був мобілізований до австро-угорської армії, відправлений на східний фронт, потрапив у російський полон. Після війни повернувся додому, де невдовзі була встановлена влада новоствореної Чехословацької республіки.

За прикладом крайового центру Підкарпатської Русі міста Ужгорода Михайло Марущак, Василь Йосипчук та інші мешканці Великого Бичкова 18 грудня 1920 року створюють хату-читальню місцевого осередку "Просвіти". 1923 р. її очолює й активізує роботу Марущак, він сам бере участь у хорі та драматичному гуртку. Відомий театральний діяч Юрій Шерегій назвав його "визначним патріотом, аматором і співаком". У 1933 р. Михайло Марущак грав головну роль у п'єсі С. Білої "Діти Агасфери", брав участь і в інших виставах, які ставили у сусідніх селах. Він також очолив рух за створення у Великому Бичкові горожанської школи. Разом із односельцями їздив до Ужгорода у шкільний відділ. 1 вересня 1933 р. горожанську школу було відкрито. Цьому сприяли також староста села Василь Підмалівський та свідомі громадяни – брати Василь і Микола Йосипчуки.

Михайло Марущак входив також до місцевої організації українського крила Аграрної партії, яку очолював відомий діяч Гуцульщини Степан Клочурак. Лист, надісланий Михайлом Марущаком до редакції газети "Земля і Воля", був опублікований у її четвертому числі як передовиця. Автор, зокрема, вказував, що "українське селянство ще більше прив'яжеться до аграрної партії, яка має таку новинку, що видається тим язиком, яким говорить наш селянин дома".

Сільський активіст, як організатор долучився до будівництва приміщення для "Просвіти", православної церкви, місцевого осередку кооперативу. 1937 році був учасником Всепросвітянського з'їзду в

Ужгороді. Помітною була його активна діяльність за часів автономного уряду Підкарпатської Русі – Карпатської України, він влаштовував збори і маніфестації під синьо-жовтими прапорами, на яких виступали достойники Карпатської України, став членом проводу Українського національного об'єднання. 12 лютого 1939 р. М. Марущака обрали до Сойму, і 15 березня 1939 р. він взяв участь у його засіданнях.

Але, як відомо, угорські війська почали окупацію Карпатської України. Повертаючись із Хуста додому, М. Марущак у Тячеві був арештований і немилосердно побитий угорськими жандармами. Звідси його перевели до гімнастичної зали Великобичківської горожанської школи, де знущалися з учасників Карпатської України. Як згадують односельці, його вдалося викупити і звільнити з-під варти колишньому нотарю.

Був одружений з Василиною Савчук. Мав єдину доньку Ганну, яка померла 1941 р.

І в угорський, а потім і в радянський період Михайло Марущак відійшов від політичної і громадської діяльності.

Помер 28 вересня 1966 року у Великому Бичкові, похований на місцевому сільському цвинтарі.

Омелян ДОВГАНИЧ

ГРІГОРЕ МОЙШ
(1894 – 1961)

Григорій Теодорович Мойш народився 10 травня 1894 р. у Білій Церкві Рахівського району в родині вчителя. Навчався у народній школі, Мараморош-Сигетському ліцеї у Сигеті. Теологічну освіту здобув у м. Блажі. Одружився з донькою священика. 1918 р. був призначений парохом. 1925 р. був переведений на роботу в с. Роминешт Сату-Марського повіту.

На прохання єпископа Мараморошa, 1931 р. повернувся до рідної Білої Церкви, де прожив і пропрацював весь чехословацький період. 12 лютого 1939 р. його обрали послом Сойму Карпатської України від румунської національної меншини. 15 березня того ж року брав участь у засіданнях Сойму. Після окупації Карпатської України жив і працював у Білій Церкві до жовтня 1945 р. Разом із дружиною виховали трьох дітей – двох синів і доньку.

Переховувався з родиною від радянських військ на румунському березі Тиси. По війні так і залишився на території Румунії. 1946 р. його призначили парохом у с. Фірмініш. Коли 1948 р. румунська комуністична влада взяла курс на ліквідацію греко-католицької церкви, служба безпеки стала переслідувати Григорія Мойша, примушуючи перейти у православну віру. За таких умов священик перейшов на нелегальне становище й опинився у м. Сату-Маре, де лікарем-офтальмологом працював його син Траян. Тут на квартирі сім'ї Нухі правив службу за участю черниць.

У листопаді 1948 р. у с. Арініші, де працював священиком його син Ліві-Флавіо, жандарми заарештували деяких вірян, у тім числі сина й доньку Г. Мойша, намагаючись дізнатися, де переховувався їх батько. Та без успіху. Після трьох днів голодування заарештованих звільнили. А тим часом Григорій Мойш перебрався у м. Біксад до далекого родича, де продовжив пасторську діяльність.

1949 р. повернувся в Арініш, де жила родина, і далі відправляв літургії. Саме тут його затримала служба безпеки. Після кількох днів

звільнила з умовою, що припинить пасторську діяльність. Та Григорій не зрікся віри.

У грудні 1958 р. його заарештували. У серпні наступного року сім'я дістала повідомлення, що 14 вересня відбудеться суд військового трибуналу. Григорія Мойша звинувачували у підбурюванні проти румунської держави і у зв'язках із Ватиканом. Та головна провина полягала в тому, що не хотів відмовитися від греко-католицької віри. Суд у м. Бая-Маре засудив його на 14 років ув'язнення за підбурювання проти держави й підпільну діяльність. Після касаційної скарги строк ув'язнення знизили до 8 років.

6 січня 1961 сім'я дізналася, що глава родини помер і похований у містечку Фізешу Герлій. На могилі замість хреста – кілочок із номером в'язня. Ці подробиці з життя і діяльності Григорія Мойша вдалося з'ясувати з матеріалів румунського професора Георге Веля.

Омелян ДОВГАНИЧ

АНТОН-ЕРНЕСТ ОЛДОФРЕДІ
(1906 – 1982)

Антон-Ернест Олдофреді представляв у Соймі Карпатської України німецьку національну меншину, до якої уряд А. Волошина мусив ставитися особливо уважно. У виборчій документації він подається як інженер і унтершафтсекретар. Він був і лишається чи не найбільш загадковим з усіх депутатів Сойму. Втім на засідання 15 березня він так і не з'явився. На цьому засіданні його було обрано до фінансової комісії Сойму, якій так і не судилося приступити до роботи. Чи була відсутність А. Олдофреді на Соймі демонстративною, наразі невідомо. В. Ґренджа-Донський. перелічивши 22 депутатів, які прибули на засідання, додає: "Другі посли були урядово заняті (як, наприклад, міністр Юліян Ревай, що перебуває у Відні; міністр Клочурак, що поїхав до Сваляви; шеф пропаганди д-р Комаринський за границею) або інакше перешкоджені; два з них хворі". Чи входив А.Олдофреді до числа тих двох хворих чи до числа трьох, про яких мемуарист взагалі нічого не сказав, невідомо. Втім не доводиться сумніватися, що єдиний депутат-німець мав прямі контакти з німецьким консулом у Хусті Г. Гофманом і був проінформований ним про перспективу Карпатської України.

Омелян Довганич ретельно дослідивши біографії усіх 32 послів Сойму, пише: "Лише про долю і біографічні дані щодо німця А.-Е. Олдофреді і досі нічого не вдалося з'ясувати, незважаючи на звернення до різних організацій, архівів, мешканців Німецької вулиці в Хусті. За свідченнями історика А. Пушкаша, виявляється, це був судетський німець (Чехія)" [1].

Проте нам вдалося з'ясувати, що А.Олдофреді народився 13 червня 1906 р., благополучно пережив Другу світову війну, мешкав після неї у Західній Німеччині. Там був причетний до дипломатичної служби, опублікував дві праці з відповідної тематики [2].

Помер у Німеччині 15 березня 1982 р. – символічно, що у день унезалежнення Карпатської України [3].

Примітки

1. Довганич О. Так ламалися долі репресованих закарпатців. – Ужгород: Гражда, 2008. – С.129.

2. Oldofredi Anton Ernst.Die landwirtschaftliche Beruf sausbildьng in der deutschen Bundesrepublik 7in Jrr ankre ich f Luxemburg und im Saarland. Innsbruck 1957; Oldofredi Anton. Die saarlandische Landwirtschaft im Spannungsfeld zweier Wirtschaftsгдume// Merziger Volkszeitung : Heimatzeitung fur den Kreis Merzig-Wadern. – 1959. – № 80, 83, 86, 88.

3.Poslanci autonomnîho sněmu Podkarpatské Rusi// forum.valka.cz/viewtopic.php/t/57568.

Сергій ФЕДАКА

ЮРІЙ ПАЗУХАНИЧ
(1899 – 19??)

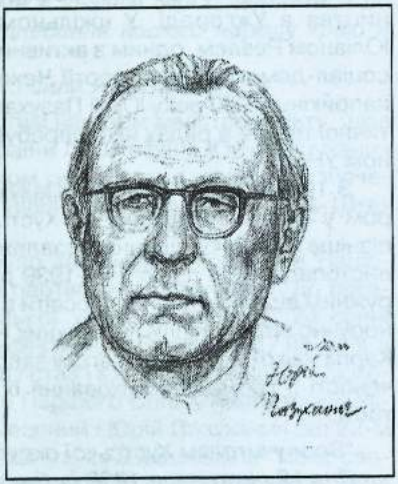

Ця проста людина, котра все своє життя присвятила педагогічній діяльності, виховала не одне покоління патріотів краю, не судилося дожити до того дня, коли здійснилася його мрія – Україна стала незалежною державою і у її складі наш Карпатський край.

Юрій Пазуханич народився 4 жовтня 1899 року в селі Дубрівка Ужгородського округу в сім'ї потомственного вчителя Георгія Пазуханича та Терезії Дьєрі. Сім'я була багатодітною, він був 12-ю дитиною, з яких залишилося жити тільки 8. Коли йому виповнилося 4 роки (у 1903 році), у віці 42 роки помер від тифу батько, який в той час учителював у селі Сімерки Перечинського округу.

У селі Сімер Юрій закінчив 2 класи початкової школи, та після смерті батька мати, що отримувала тоді всього 28 корун пенсії за померлим чоловіком, змушена була віддати трьох дітей на виховання до вчительського сиротинця в м. Кечкемет, де Юрій у 1907–1911 рр. навчався у 3–5 класі початкової школи. Згодом, у 1911 році, він був переведений в учительський сиротинець м. Дебрецен, де у 1914 році закінчив чотири класи реальної гімназії. У цьому ж році поступає на навчання в Ужгородську вчительську семінарію. Після трьох років навчання його призивають до цісаревого війська, бо ще йшла Перша світова війна. В армії як простий вояк він був до жовтня 1918 року, виконуючи обов'язки писаря-канцеляриста. Після демобілізації у 1918 р. склав іспити в учительській семінарії й отримав диплом вчителя початкових класів. Саме тут, у семінарії, директором якої був о. Августин Волошин, він перейнявся свідомістю того, що наш Карпатський край належить до українського народу, отримав можливість ознайомитися з українською культурою, історією її народу й пройнятися ідеєю боротьби за освіченість мас, боротьби за кращу долю краю.

Вже 7 листопада Юрій Пазуханич приступає до нелегкої у той час праці педагога і стає вчителем початкових класів с. Блатні-Ре-

вищі Ужгородської округи. А потім були школи в сс. Ставне, Гливище на Ужанщині, Крива, Драгово на Хустщині, Білки на Іршавщині, народні, горожанські школи Великих Лучок, Мукачева, Горонди, аж поки у 1930–1934 рр. став референтом відділу Міністерства шкільництва в Ужгороді. У шкільному відділі тісно співпрацював з Юліаном Реваєм, одним з активних діячів Закарпатської організації соціал-демократичної партії Чехословаччини. Тому не дивно, що наприкінці 1930 року Юрій Пазуханич стає членом соціал-демократичної партії, в рядах якої перебував до 1937 р. і згодом став членом УНО.

З 1934 по 1938 рр. Юрій Пазуханич працює шкільним інспектором у Воловім (Міжгір'ї) та Хусті. У час змагань за автономію, а пізніше – проголошення незалежної Карпатської України – він з листопада 1938 по квітень 1939 р. займав посаду завідуючого окружним відділом народної освіти в Хусті. 25 листопада 1938 р. власноручно видає і підписує обіжник № 1, в якому націлює вчительство Карпатської України на вагомі завдання з розбудови держави, освіченості її громадян, виховання їх у дусі патріотизму й працьовитості:

"Всім учителям Хустської округи!

Дня 12 листопада 1938 р. був я іменований шкільним інспектором Хустської округи.

Перебрав я уряд в добі тяжкій, коли заложуються нові-ліпші підвалини нашого суспільно-політичного й національного життя.

Перед нами є важка, відповідальна праця. Як єї виконаємо, такою буде наша воля-доля нашого народу, наших потомків. До цеї важкої будівничої праці закликаю всіх учителів (ьок), працівників на ниві Хустського округу.

Народний учитель має статися дійсним учителем народу. Має йти разом з народом в його долі і неволі. Має бути його культурним провідником у всіх ділянках його життя. Праця учителя не сміє скінчитися в класі межи учениками. Тяжча і відповідальніша часть праці чекає його по скінченню научування, між громадянством. Учитель там має бути в культурних організаціях, дружествах, має бути правничим, гігієнічним і іншим дорадником своїх співгромадян. Лише такою працею можна зискати довір'я громадян, лише такою працею можемо стати дійсними провідниками свого села й набувати кадр людей, приклонників до ідей, за якими боремося.

Самими злишними дебатами й демонстраціями не багато можна осягнути. Нинішня доба вимагає мозолисту – дрібну-щиру працю, до якої всіх Вас закликаю.

Не терпіть у своїх селах фальшивих агітаторів, які поширюють злі, видумані вісти, щоби тривожити громадян. Будьте розважні, дивіться на події реально з відкритими очима, працюйте так, щоби

консолідація оп'ять повернулася в наші громади, щоби громадяни спокійно вертались до своєї залишеної праці.

Надіюся, що всі Ви станете добрими моїми співпрацівниками, щоби спільними силами могли ми в значній мірі причинитися до культурного і господарського піднесення нашого народу краю й федеративної держави.

До тої праці бажаю Вам багато сили й витривалости".

З лютого 1939 року за особистим наказом міністра культу, шкіл і народної освіти Карпатської України А. Штефана Юрій Пазуханич стає членом сенату, представником учительства краю, як зазначено у документі під номером 3800, підписаному власноручно А. Штефаном.

18 січня 1939 року в Хусті було засновано Українське Національне Об'єднання (як політична партія), яке приступило до організації виборів у Сойм Карпатської України. Згодом, 24 січня 1939 року, було сформовано дефінітивний Провід УНО на чолі з Федором Реваєм. Членом проводу став і Юрій Пазуханич. 12 лютого 1939 року відбулися вибори до Першого Сойму Карпатської України. У список кандидатів був внесений і Юрій Пазуханич під 22-м номером у кандидатському бюлетені. І, як повідомляла "Нова свобода", він став депутатом Сойму, отримавши довіру виборців. Брав участь у першому засіданні Сойму, у виборі першого Президента Карпатської України Августина Волошина, у формуванні уряду. І це все у надзвичайно важкий час наступу угорських військ і кривавих боїв під Хустом на Красному полі.

З окупацією краю гортіївськими військами він також зазнав переслідувань, як і всі активні борці Карпатської України. За висновком "оправдовуючої комісії" був позбавлений права займатися педагогічною діяльністю, і тільки після апеляції до міністерства освіти Угорщини йому було надано можливість продовжувати педагогічну працю. З великими труднощами, після рішення спеціальної кваліфікаційної комісії, отримав місце вчителя початкових класів. Працював у Вилкові, Стакчині та Великих Лучках, де перебував аж до приходу радянських військ на Закарпаття.

Потім довелося оправдовуватися перед новою, комуністичною владою. Зазнав не однієї безсонної ночі під час допитів у НКВС, та знову ж доля була до нього милостива. Йому вдалося оминути гулагівські табори і тюрми. Нова влада потребувала фахових вчителів, і тому вже у 1945 році він стає інспектором шкіл відділу освіти Народної Ради Закарпатської України. З кінця 1945 року по листопад 1946 р. був першим директором Ужгородського педучилища, згодом – директором Ужгородської семирічної школи № 5. Став одним з перших, хто очолив роботу зі створення в Ужгороді угорської школи № 10. Був фактично її першим директором.

З 1948 року і аж до виходу на заслужений відпочинок працював вчителем Ужгородської школи глухонімих дітей, опанувавши цей специфічний нелегкий педагогічний фах.

Прожив Юрій Пазуханич скромне, але плідне життя чесного освітянина, слуги свого народу, яким і хотів бачити вчителя у виданому ним же 25 листопада 1938 року обіжнику "Всім учителям Хустської округи".

Людвіг ФІЛІП

ІВАН ПЕРЕВУЗНИК
(1903 – 1967)

Іван Іванович Перевузник народився 6 жовтня 1903 року у с. Середньому Ужгородського району у заможній селянській родині. Здобувши початкову освіту у місцевій народній школі, працював на господарстві батьків.

За часів Чехословаччини відслужив строкову службу. Після повернення з війська організував у селі читальню крайового культурно-освітнього товариства "Просвіта". Як її голова, передплачував газету "Нова свобода". Син Еміл зберіг окремі її номери.

Про цю діяльність Івана Перевузника письменник Василь Ґренджа-Донський справедливо писав, що "господар із Середнього є найсвідоміший із господарів Середнянщини. Він майже єдиний (не рахуючи середнянську інтелігенцію) утримував "Просвіту" у Середньому і додавав духу тим, що під час переслідувань хиталися". Звичайно, така людина по праву 12 лютого 1939 року була обрана послом Сойму Карпатської України. Але окупація Карпатської України угорськими військами не дала йому змоги взяти участь у засіданні Сойму 15 березня в Хусті.

Рятуючись від переслідувань окупаційної влади, він утік до Словаччини й опинився в Братиславі. Коли в Закарпатті хвиля арештів і переслідувань січовиків та учасників Карпатської України трохи вщухла, Іван Перевузник повернувся додому в с. Середнє, але тут же був узятий під поліційний нагляд із регулярною реєстрацією в жандармській станції.

Виконуючи наказ Угорського королівського суду 8-го Кошицького жандармського округу у справі діяльності українських лідерів, керівник середнянської жандармської станції 19 жовтня 1939 року дав таку характеристику Іванові Перевузнику за антиугорську діяльність: "Як колишній український депутат, перебував у постійних зв'язках із українським урядом у Хусті. Він збирав для українського уряду відомості, а потім як кур'єр передавав розпорядження до навколишніх із Середнім сіл... Він просив молодь, щоб виступала зі

зброєю в руках проти угорців. Використовував свої депутатські повноваження для того, щоб обходити села, а там закликав населення до української ідеї і просив, щоб допомагали січовикам, бо вони захистять їх від будь-якого ворога".

Але цим переслідування І. Перевузника не скінчилися. Як і багато закарпатців, 1942 р. Іван Перевузник був мобілізований у робочий табір (м. Сомботгель), де перебував два роки. Повернувся додому 1944-го.

Після визволення Закарпаття, за спогадами сина, не раз викликався на допити в управління КДБ. Але якось обійшлося. 1948-го, напередодні колективізації, він переїхав до Ужгорода і влаштувався завідувачем господарства в Закарпатському обласному краєзнавчому музеї. Потім працював завгоспом в Ужгородській середній школі № 5 аж до виходу на пенсію.

Помер 24 серпня 1967 року, похований в Ужгороді.

Омелян ДОВГАНИЧ

ПЕТРО ПОПОВИЧ
(1899 – 1999)

Петро Петрович Попович народився 19 квітня 1899 р. у с. Великих Лучках Мукачівського району в селянській родині. Мав лише чотири роки, коли помер батько. Тому виховувався у бабусі. З початком Першої світової війни був мобілізований до австро-угорської армії і відправлений на італійський фронт. Після приєднання Закарпаття до Чехословаччини відслужив дійсну службу в чехословацькій армії. Повернувся додому, одружився і на обійсті бабки розпочав своє господарство.

Коли в селі створився місцевий осередок культурно-освітнього товариства "Просвіта", став його активістом. На початку 30-х років минулого століття у Великих Лучках очолив осередок соціал-демократичної партії, кілька разів обирався членом Мукачівського окружного комітету партії та делегатом її крайових конференцій.

1936 р. разом із головою крайової "Просвіти" Юлієм Бращайком Петро Попович побував у столиці Бельгії Брюсселі на Всесвітньому конгресі прихильників миру. 12 лютого 1939 р. був обраний послом Сойму Карпатської України.

Після окупації Карпатської України угорськими військами Петро Попович був арештований і відправлений до концтабору с. Крива на Хустщині, де багатьох січовиків, урядовців Карпатської України та інших патріотів-інтелігентів нещадно катували. Потім усіх вивезли до Угорщини – в концтабір Вар'юлопош біля Ніредьгази. У травні 1939 р. Петро Попович був амністований і повернувся додому у Великі Лучки, де його взяли під жандармський нагляд.

Восени 1939 р. П. Поповича знову арештували й вивезли у Кошицьку тюрму (тепер Словаччина). Та через брак доказів злочину через місяць його відпустили додому. 1942 р. Петра Поповича знову ув'язнили – у мукачівській тюрмі "Ковнер". Після тривалого знущання звільнили. Але нагляд тривав далі. До слова, військовий трибунал наклав санкції і на молодшого брата Петра Поповича – Івана, на 10 років позбавивши прав на участь у виборах та заборонивши

працювати на державній службі. Тому, повернувшись додому, він, як і його брат Петро, нелегально перейшов угорсько-радянський кордон і опинився на території Радянського Союзу.

Коли в районі Великих Лучок почала діяти розвідувальна група Івана Іванчулинця та Павла Балеги, десантована у травні 1944 р., колишній посол Сойму Петро Попович став допомагати їй і матеріально, і збираючи дані про дислокацію угорських військових частин на шляху Чоп–Мукачево–Скотарське.

Після визволення Закарпаття односельці обрали Петра Поповича до Народного комітету села, головою земельної громади. 1948 р. він очолив один із п'яти колгоспів, організованих у Великих Лучках. 1950 р. народний суд позбавив Петра Поповича волі на 5 років. Повернувшись із табору, до 1975 р. працював на різних роботах у Мукачівському і Берегівському районах.

Помер 14 січня 1999 р. у Великих Лучках.

Омелян ДОВГАНИЧ

МИКОЛА РІЗДОРФЕР
(1901 – ?)

Життєвий і творчий шлях М. Різдорфера на сьогодні ще не вивчено. Цей життєпис є першою розвідкою про цю видатну постать в історії медицини. Хоча в медицині Заходу М. Різдорфер відомий як автор низки праць про лікувальні властивості мінеральних вод Свалявського округу, якості питної води, екології довкілля, питань соціальної і страхової медицини, а також як лікар-соціолог і геронтолог. У спогадах В. Ґренджі-Донського Микола Різдорфер значиться як відомий лікар Сваляви і Свалявщини, де працював у 30-х роках XX століття [1].

Народився 5 грудня 1901 року в Рахові у робітничій німецькомовній родині. У школі та гімназії навчався добре. Медицину почав вивчати у Будапештському університеті у 1918 році. З перших днів навчання у вирі студентського життя здружується із студентами-старшокурсниками медичного факультету, вихідцями із Закарпаття – Миколою Долинаєм, Гаврилом Даниловичем, Олександром Фединцем та іншими [2].

У 1919 році, коли Закарпаття увійшло до складу Чехословаччини, М. Різдорфер разом з іншими закарпатськими студентами, які ще не завершили навчання, переходить продовжувати медичні студії до Празького університету. Тут М. Різдорфер бере участь в організації і подальшій діяльності студентських об'єднань юнаків Закарпаття: "Союзу Підкарпатських Високошкільних Студентів" і "Кружка Соціяльної Помочі Підкарпатських Студентів".

У 1926 році у Празі проходила наукова конференція, присвячена вивченню лікувальних властивостей мінеральних вод Підкарпаття. Учасником конференції був відомий на той час вчений-біохімік, автор чотиритомної монографії "Лікарська хемія" (Прага, 1904–1908 рр.), український емігрант професор Іван Горбачевський (1854–1942 рр.), який також виступив з доповіддю "Хімічний склад мінвод Синяка, Неліпина і Поляни". Головним акцентом його доповіді було – дефіцит йоду в питній воді в гірських районах За-

карпаття. З невеличким повідомленням на цій конференції виступив і М. Різдорфер: "Буркути Рахівщини", яке було схвально прийнято учасниками форуму. Сам факт участі в конференції, актуальність проблем, які розглядались, для Закарпаття сформулювали тему майбутніх наукових досліджень празького студента М. Різдорфера, зокрема: "Йододефіцит у питній воді в гірських районах Закарпаття" та "Лікувальні властивості мінеральних вод" [3].

Після закінчення навчання у 1927 році М. Різдорфер проходить інтернатуру, працює в лікарнях Ужгорода та Мукачева. На початку 1930 року Міністерство охорони здоров'я ЧССР скеровує М. Різдорфера до Крайового управління здоровохорони, яке наказом № 20/440 направляє його в місто Сваляву на посаду окружного дільничного лікаря. Після ознайомлення із станом справ округу М. Різдорфера найбільше вразили санітарний стан джерел питної і мінеральних вод Свалявського округу. За настирливими вимогами лікаря невдовзі відбулися збори сільських комітетів і представників шкіл, на яких розглядалися питання особистої гігієни і побуту, очищення і облаштування джерел питної та мінеральних вод.

Через якийсь час активного лікаря призначають (за сумісництвом) завідувачем відділу соціально-страхової медицини фірми "Сольва" у Сваляві, а з жовтня 1938 до березня 1939 року М. Різдорфер був її директором. Уся подальша його робота була скерована на поліпшення умов праці та побутових умов проживання лісорубів та інших робітників. На вимоги М. Різдорфера замість колиб будувалися бараки, відкривалися кантини (робітничі їдальні). У цей же час М. Різдорфер укладає популярно-освітні брошури: "Як запобігти травматизму в лісі", "Про шкідливість для здоров'я вживання алкоголю і куріння".

Працюючи лікарем у Сваляві, М. Різдорфер був активним членом наукового товариства ім.Т. Г. Шевченка (НТШ) у Львові, входив до складу секції гігієністів лікарської комісії, виступав з науковими повідомленнями. Протягом всього часу підтримував особисті і наукові контакти з Миколою Долинаєм, який на той час обіймав посаду директора ужгородської міської громадської лікарні у 1936–1937 рр., а також з лікарями цієї лікарні – О. Фединцем, А. Куткою, В. Фельдманом та іншими. В колі його науково-пошукових інтересів і лікарських дискусій були такі питання: санітарний стан готелів, ринків і їдалень, умови праці та охорона здоров'я робітників фірми "Сольва", організація охорони здоров'я на промислових підприємствах і в лісовому господарстві, стан здоров'я учнів шкіл, соціально небезпечні хвороби та боротьба з ними (лікування). Про це ним складені науково обґрунтовані звіти до крайового управління (реферату) здоровохорони.

У 1938–1939 рр. Микола Різдорфер не міг стояти осторонь вирішальних для Закарпаття подій і стає їх активним учасником. У розділі

"Наші кандидати" Ґренджа-Донський так писав про М. Різдорфера: "...У Сваляві небагато було тих інтелігентів, що під час найбільших переслідувань, під час лихоліття тримали з народом. ... Збаламучена Свалявщина все ж таки пробуджується завдяки праці наших інтелігентів, між ними й д-ра Різдорфера. Під час нашого перевороту в жовтні м. р. (у 1938 р. – *Авт.*) прислужився він нашій справі і зорганізував цілу округу. Не пожалів часу і труду, стояв до диспозиції як він, так його самохід" [4].

12 лютого 1939 року М.Різдорфер був обраний делегатом до Сойму Карпатської України (значиться у списках кандидатів під номером 26). Як лікар, разом з М. Долинаєм входив до складу соціально-оздоровельної комісії в уряді Августина Волошина.

У березні 1939 року разом з дружиною Ольгою Остапчук М. Різдорфер виїхав до Братислави. У травні 1945 року він потрапляє в поле зору радянської контррозвідки і, щоб уникнути репресій, не вагаючись, переїздить до Мюнхена. Життя у таборі для біженців було скрутним. На початку 1950 року М. Різдорфер виїхав до США [5].

Наукова спадщина Миколи Різдорфера маловідома і невпорядкована. Невідомо, коли помер, але на Свалявщині він залишив добру пам'ять. Про нього згадують старожили – П. П. Зузак, Й. Й. Долинич, Є. В. Лізак, П. Ю. Лізанець, В. В. Сарканич, В. І. Туряниця.

В історію рідного краю М. Різдорфер увійшов як кваліфікований лікар, який закладав на Свалявщині соціально-страхову медицину, як лікар-патріот, який підтримував визвольні змагання на Закарпатті у 1938–1939 роках і робив усе можливе для розбудови української державності.

Примітки

1. Ґренджа-Донський В. Твори. Т.9. Вашингтон, 1989. – С.224.

2. Пундій П. Українські лікарі. – Львів; Чикаго, 1994. – С.268–269.

3. Куля Я., Куля Ф., Вакула Н. Микола Різдорфер// Науковий вісник УжНУ. Серія медицина. – В.24. – 2005. – С.183–185.

4. Ґренджа-Донський В. Твори. Т.9. Вашингтон, 1989. – С.224.

5. Закарпаття в енциклопедії українознавства. – Ужгород: Гражда, 2003. – С.147.

Наталія ВАКУЛА

ЛЕОНІД РОМАНЮК

У чехословацький період працював у філії Підкарпатського банку в Мукачеві. Як людина з вищою освітою, просвітянин, Леонід Романюк часто виступав у селах із лекціями, допомагав редагувати просвітянський часопис "Світло", брав активну участь у роботі багатьох мукачівських культурно-освітніх організацій.

У часи автономного уряду Підкарпатської Русі – Карпатської України в Хусті організував у міністерстві господарства торговельний відділ і як експерт їздив із міністром господарства Юліаном Реваєм по округах вивчати потреби населення у відбудові шляхів сполучення і мостів, експорту лісу, харчових продуктів.

Коли в грудні 1938 р. у Празі була утворена Державна господарська рада Чехословаччини, від Карпатської України до неї ввійшло 5 представників, серед яких поряд із Степаном Клочураком, Вікентієм Шандором та іншими був і Леонід Романюк.

У січні 1939 р. він став членом чесько-українського товариства, 12 лютого того ж року обраний послом Сойму Карпатської України, а на засіданні Сойму – його писарем. У березні 1939 р. він був включений до складу урядової делегації на економічні переговори в Берлін. Після окупації Карпатської України опинився в еміграції, зокрема у Сполучених Штатах Америки, а потім Канаді, де 1983 р., був обраний почесним членом Братства "Карпатська січ" в Торонто.

Омелян ДОВГАНИЧ

ЮРІЙ СТАНИНЕЦЬ
(1906 – 1994)

"Як дивитися на білу смерть пелюсток?" – це слова із автобіографії Юрія Станинця, писаної уже віддаленого 1964-го року. "Як дивитися на білу смерть пелюсток? Так уквітчували синяву неба і так нагло осипалися в болото. Хоч і полишили зав'язь..." Є в цих рядках якась доля печалі. Якась тому якраз, що залишилася зав'язь. А з нею – надія – цвітіння було немарним...

Народився Юрій Станинець 5-го вересня 1906-го року в селі Нижній Шард (тепер Нижнє Болотне Іршавського р-ну Закарпатської обл.) в селянській родині. Учився спочатку в народній, а потім у горожанській школах. По Великодню 1920 року нове життя, нові люди – новий світ зустрів Юрія Станинця в руській гімназії міста Берегова. Саме він, новий світ, загартував його фізично й духовно. Він дав юнакові відчути себе сином великого українського народу та наснагу ціле життя йому служити. На цей час припадають і перші друковані твори в молодіжному часописі "Наш рідний край" (народні пісні, казки, приповідки, описи звичаїв), а стаття "Як відбуваються коляди в Нижньому Шарді" на конкурсі часопису отримала другу грошову премію. У збірнику "Народні оповідання про давнину", упорядкованому, прокоментованому та виданому Корнієм Заклинським – викладачем української мови і вихователем Юрія Станинця, – вміщено фольклорний запис "Про Ракоція". У спогадах Юрія Станинця і проф. Корній Заклинський, і проф. Василь Пачовський – це дбайливі і вимогливі наставники. Так, звинувативши Юрка Станинця в "плаґіаті", Корній Заклинський довго дорікав йому (хоч учень справді сам написав твір про найкращий день своїх вакацій), а потім "довго дивився застиглим поглядом на нього, сверлячи очима і помахуючи головою... А наступного разу похвалив: "Найкраще описав вид Берегова з гори Юрій Станинець. Він описав захід сонця. І це йому досить оригінальним способом вдалося".

Маючи хист до писання, юнак плекав надію статися народним письменником. Вона не покидає його і в Ужгородській греко-католицькій духовній семінарії.

Особливі почуття полонили серця молодих Миколаї Божук і Юрія Станинця. При випадковій зустрічі в Ужгороді вересневої неділі 1926 року на Юрка блиснули "каштанові очі дівочі"... Та як несподівано доля звела їх, так несподівано й розлучила, залишивши на згадку десятки по-мистецьки змережаних листів:"Єдине, улюблене моє серденько! Я днесь знова одержала листа від Вас... Що буде зі мною, сама не знаю. Та викликана Вами любов вже перейшла границю. Ви зайняли цілком моє серце. Коли б я мала крила, полетіла б до Вас, упала б Вам до ніг, цілувала б їх, а потім обійняла б Вас і пригорнула б до своїх грудей, до свого розпаленого любов'ю серця..."

А через п'ятдесят років, дивлячись на її фотографію, Юрій Станинець напише: "Вона мавкою прилетіла в сад моєї молодості, обвеснувала його, квітів насадила й оберігала від заморозків.

Бо ті замріяні чорні очі полум'яні колись і мені світили.

Той ротик малиновими губками і мені соловейком щебетав пісні про любов.

Те поривисте серце, тужачи за щастям, і для мене билось...

О, чому ти, доле, тоді такою скупою, такою жорстокою була?.."

Тридцяті роки в пам'яті Юрія Станинця – згусток приємних і печальних спогадів про великі сподівання, великі надії, палке бажання творити, нести світові добро та про холодну байдужість і, навіть, ворожість світу зла. Подвижницька література й духовна діяльність цього періоду сягають апогею. Пишеться велике епічне полотно – роман "Сусіди", публікуються новели й оповідання, публіцистичні, полемічні статті, гуртується нова генерація інтелігенції, набирає розмаху політичне життя Карпатської України. Юрій Станинець живе цим, живе утвердженням справедливості й на маленькому, донедавна забутому Богом і людьми, клаптику української землі, і на Землі взагалі. Ряд публікацій присвячує ситуації в СССР. В одній із них читаємо: "...Та чи був рівний у чомусь товариш Ленін з тими мільйонами товаришами, що вмерли з голоду в 1922 роках у Росії? Чи були і чи суть рівними товариші, що управляють Росією тепер, з тими, що вимерзли на Соловках і в північних лісах при рабській роботі?.."

На час державотворчих змагань Карпатської України Юрій Станинець був уже зрілим письменником. Певно, посприяло цьому і знайомство та спілкування з Уласом Самчуком. Завдяки йому кілька речей Юрія Станинця опубліковано у Львівському "Віснику", звідки новела "У вагоні" потрапила до італійського альманаху.

Авторитет духівника, громадського діяча, тверда українська орієнтація спричинилися до того, що Юрія Станинця було обрано

послом до Сойму Карпатської України. Події 1938–39 років прекрасно висвітлені в статтях-репортажах Уласа Самчука.

Із тих щасливо-трагічних днів зосталися старі фотознімки та болючі спогади про Карпатську Україну, про Ковнер: "Я остався разом з моїм народом, приймаючи удари напасника, але не відступаючись. Я, разом з кращими синами мого народу, пішов у закарпатський Дахау – Ковнер, щоб перенести всі страхіття й муки цієї катівні, щоб ще не раз освятити кров'ю свою землю..."

У 1942 році в Ужгороді побачила світ збірка оповідань Юрія Станинця "Подарунок". "Якщо колись розцвіте наше повістеве письменство, то менше-більше від того томика будуть числити початки його", – зазначено в передмові. Повість разом із збіркою оповідань "Подарунок" засвідчили непересічний письменницький талант. Юрій Станинець порушив теми, які до нього у нас ніхто не розробляв. Що ж стосується сюжету та образів – автор ніколи не мав потреби їх вигадувати. Цікаве його зізнання про колізії "Сусідів": "Я їх (героїв) створив такими, якими вони є, якими я знав батька й тітку. Я тільки намагався "вбрати" їх в літературне життя..."

У післявоєнні роки письменницька доля Юрія Станинця склалася не найкращим чином. Нові вожді та служки вождів відсторонили його від активної літературної діяльності. І не хтось чужий, а свій-таки, та ще й колеґа по перу А.Патрус-Карпатський заявив категорично: "Досить нам з тих! Досить нам з попів!".

Із щоденникових записів Юрія Станинця: "... Я відчув себе викинутим на смітник, як нікому не потрібний... Мене похоронено без того, щоби був хтось спитався, чи я вмер або чи збираюсь вмирати... (30.01.1960)".

"Горонда, в неділю рано 27 червня 1971 року, у день святкування 25-ї річниці закарпатської філії Спілки письменників України помираю у вірі, що мій народ не осудить мене, що так безплідно прожив життя, яке йому, а не мені належало. Бо не я винен (Бог мені свідок!), що моя могила наповнена вершком несповнених мрій. Передчасно я зотлів, з любові до тебе, мій дорогий народе..."

Хто і які відшукає слова, щоб втішити переповнене дощенту гіркотою зболене серце? Люба, вірна дружина Марґарета, вроджена Шелестай. Натхненник, порадник, перший читач і критик. Коли уже недавно в "Карпатах" вийшла книжка вибраної прози "Юра Чорний", то збентежена, сидячи поруч із помолоділим від щастя (а кілька хвилин перед тим – змарнілим, виснаженим хворобою) автором, голубила старечими руками сигнальний примірник і втирала радісні сльози із майже вже незрячих очей. Паніматка розділила з о. Юрієм Станинцем гірку чашу життєвих і творчих негараздів повоєнної доби, розуміла його тугу і печаль, радість, і щастя, до останніх днів своїх була його ангелом-хранителем... А ще друзі – Петро Міговк, передчасну смерть якого пережив болючо, та Олександр Сливка. Стани-

нець, Міговк, Сливка... Три різні біографії, три схожі митецькі долі. Та постійне спілкування, активне збирання матеріалів про Марка Бараболю, Миколаю Божук, в'язнів Ковнера і т.д. і т.д., щира радість з приводу найменшої публікації – підтримували усіх трьох.

Нелегко жити й писати без віри в те, що твої речі опублікують. То все одно, що на безлюдді гукати порятунку. Треба мати неабияку волю й любов до праці, до життя, до людей... о. Юрій Станинець віддається проповідям. Написані високим стилем надзвичайно цікаво й дохідливо, насичені думками з літератури, мистецтва, філософії, історії, пересипані прислів'ями, приповідками, порівняннями, вони є справжніми художньо-філософськими творами.

За всі минулі роки ніхто не відзначив (як то у нас звикло бувати – з театральною помпезністю) ювілеїв о. Юрія Станинця чи річниць його літературної діяльності, ніхто не присуджував престижних літературних премій, не видавав масовими тиражами творів, та знали, любили й шанували його всі, хто не байдужий до минулого, сьогодення та будуччини України.

Передавши себе Найсвятішому Серцю Господа і Бога нашого Ісуса Христа, вручивши Йому цілого себе, своє життя, діла, труди, смутки й радості, Юрій Станинець всім єством служив Йому, обравши Його одиноким предметом своєї любові, охорони життя, запорукою спасіння й пристанищем в годину смерті (помер 11 квітня 1994 року в Гороні Мукачівського району, похований у рідному селі).

Скільки людей він охрестив, повінчав і провів у останню путь!.. Скільки висповідав і направив на путь істини!.. Скільки написано мистецьких проповідей і відслужено служб!..

Він був і лишається учителем і сповідником в одній особі, тонко відчуваючи значимість свого призначення в людському житті. І при тому визрів і стався добрим майстром слова, письменником, що залишає нащадкам твори про дійсне життя, де "виведені на екран типи, що характеризують загал, вказують на хиби життєві й борються за краще життя".

Наталка РЕБРИК

КИРИЛО ФЕДЕЛЕШ
(1881 – 1950)

Кирило Феделеш – громадсько-політичний, культурний і релігійний діяч Закарпаття. Народився 20 серпня 1881 р. в селі Тополя Снинського округу (тепер Словаччина) в сім'ї греко-католицького священика. Закінчив народну школу в рідному селі, а згодом гімназію і духовну семінарію в Ужгороді. Два роки навчався на філософському факультеті Будапештського університету, паралельно працюючи учителем релігії при греко-католицькій парафії. Виключений з університету за українські погляди. Після висвячення в сан священика (1909 рік) ніс службу Божу в селі Тур'я Пасіка Перечинського округу (1909 рік), згодом в селі Розтока Верецького округу (1909 – 1918 роки) та в селі Руське Поле Тячівського округу (1918 – 1922 роки). Працював помічником (1922 – 1928 роки), а потім професором Ужгородської і Берегівської гімназій (1928 – 1939 роки), в яких викладав релігію і німецьку мову. Один із засновників товариства "Просвіта" (1920 рік). При Берегівській гімназії заснував товариство "Тверезість" (12 лютого 1929 року), видавав журнал "Тверезість" і "Альманах Товариства "Тверезість" (1931 рік). Входив до складу редакції газети "Українське слово" та літературного додатку до неї "Слово" (1932 – 1938 роки). Опублікував книги на антиалкогольну тематику "Не пий!" (1933 рік) і "Алкоголь-клятва" (1937 рік), переклав поезії Гете "Лісовий цар" та Гейне "Льорелай" (1936 рік). Його перу належить також оповідання "Молитва" (1936 рік). 12 лютого 1939 року обраний послом Сойму Карпатської України, де входив до культурно-освітньої комісії. Після окупації Закарпаття угорськими військами заарештований і ув'язнений спочатку в Іршавську в'язницю, а потім відправлений у концтабір Вар'юлопош (поблизу Ніредьгази). Після звільнення, завдяки клопотанню єпископа Олександра Стойки, був священиком у селі Липча Хустського округу. В роки окупації підтримував зв'язки з керівництвом Всеукраїнської Національної Ради в Братиславі, фінансуючи її, за що був заарештований (1945 рік). На

початку 1946 року заарештований управлінням "Смерш" і засуджений Ужгородським судом за антирадянську пропаганду на 7 років ув'язнення і 5 років поразки в громадянських правах. Помер 27 березня 1950 р. у таборі поблизу Дніпродзержинська. Реабілітований Закарпатським обласним судом у 1992 році.

Микола ВЕГЕШ, Мар'ян ТОКАР, Михайло БАСАРАБ

ВАСИЛЬ ЩОБЕЙ
(1898 – 1979)

Василь Петрович Щобей народився 1898 р. у с. Вільхівцях Тячівського району в селянській родині. Вчився у місцевій народній школі за часів Австро-Угорської монархії, яка з кожним роком згортала навчання українською мовою і запроваджувала угорську. Тому до школи ходив недовго. Рано прилучився до роботи на господарстві батьків. За працьовитість і порядність у селі його шанували як авторитетного ґазду упродовж усього чехословацького періоду.

Коли 1938 р. в Підкарпатській Русі – Карпатській Україні – утворено і затверджено автономний уряд, він прихильно це зустрів і, за спогадами його сина Василя, двічі їздив до Хуста, де мав зустріч із прем'єром Авґустином Волошином, який роз'яснював йому політичне становище Карпатської України. Тож шановану у Вільхівцях людину 12 лютого 1939 року обрали послом Сойму Карпатської України. За партію УНО у Вільхівцях проголосували 8031 виборець, проти – лише 4. Василь Щобей брав участь і в засіданні Сойму 15 березня 1939 р., голосував за утворення самостійної Карпатської України та обрання її президентом Авґустина Волошина.

Та 15–18 березня 1939 р. Карпатська Україна була окупована угорськими військами, які брутально поставилися до січовиків; без суду і слідства захоплених розстрілювали, жандарми переслідували всіх учасників Карпатської України. Через це відомі діячі уряду емігрували, а хто залишився вдома, був підданий репресіям. Не оминув цього і Василь Щобей, але його, дякувати Богу, не відправили в тюрму як батька багатодітної родини.

У дорадянський час кожне село мало визначену одну або дві полонини, куди відправляли худобу на випасання. У червні 1940 р. троє односельців – Василь Щобей, Іван Корнута та Василь Божа вирушили на полонину Ріпка по бринзу. А там довідалися, що пропали два воли. Вони вирішили допомогти пастухові й подалися на розшуки.

Через великий туман Щобей, Корнута і Божа волів не знайшли, натомість заблукали й несподівано опинилися на радянській території Івано-Франківської області, де їх затримали прикордонники. Вони докладно розповіли, як це сталося. Але ті не повернули закарпатців додому, а арештували й відправили у містечко Надвірну. Все це описано в протоколах допиту від 26 червня 1940 р. в архівно-слідчій справі про їх нелегальний перехід угорсько-радянського кордону. Всіх трьох перевели в Станіславську тюрму, де 18 жовтня 1940 року особливою нарадою при НКВС СРСР за статтею 80 карного кодексу УРСР вони були засуджені на 3 роки кожний й відправлені в Ухто-Іжемський табір Комі АРСР.

Коли в Радянському Союзі почала створюватися чехословацька військова частина, закарпатські втікачі в СРСР були амністовані, їх звільняли з таборів і відправляли в м. Бузулук на Уралі або в м. Джамбул Казахської РСР "для зміцнення здоров'я". Василь Щобей та його побратими були звільнені з табору в січні 1943 р. Відтак воювали в лавах Чехословацького армійського корпусу. Після війни повернулися до мирного життя у возз'єднане з Україною Закарпаття.

Та колишнього посла Сойму Карпатської України взяли під нагляд, оскільки відмовлявся вступати в колгосп. Його шантажували, згадували "антинародне" минуле. Урешті-решт, він таки вступив у колгосп, якому віддав понад 30 років.

Помер 1979 р. 10 липня 1990-го реабілітований.

Омелян ДОВГАНИЧ

ДЕРЖАВНІ СЛУЖБОВЦІ

ІВАН АНДРАШКО

(1919–1984)

Іван Васильович Андрашко народився 12 жовтня 1919 р. в с. Білки Іршавського району в сім'ї селянина-бідняка. У рідному селі навчався в народній школі. Гімназійну освіту здобув в Ужгороді у 1929 р. і вступив на юридичний факультет Карлового університету в Празі, який закінчив у 1935 р., одержавши звання доктора юриспруденції.

Роботу розпочав у жовтні 1935 р. в Ужгородському магістраті в адміністративно-комунальному відділі, працював тут до листопада 1938 р., до передачі міста Угорщині. У період Карпатської України працював у Хусті до березня 1939 р., теж в комунальному відділі крайового управління. З березня по червень 1939 року перебував в еміграції у Празі (Чехія).

У липні 1939 р. повернувся в Ужгород і до листопада був безробітним і неблагонадійним для нової угорської влади. Лише в грудні йому вдалося влаштуватися перекладачем з угорської мови законів і розпоряджень влади в канцелярії регентського комісара краю. Тут працював до червня 1941 р., після чого був призначений засідателем сирітської седрії (опіка над сиротами і позашлюбними дітьми) в Хусті, де трудився до жовтня 1944 р., тобто до визволення міста.

У кінці жовтня 1944 р. був обраний секретарем міського народного комітету в Хусті, а в листопаді – делегатом першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України. Згодом працював у відомстві уповноваженого НРЗУ у справах промисловості й торгівлі.

31 січня 1945 р. призначений головним прокурором Закарпатської України, з утворенням Закарпатської області – обласним прокурором, де працював до лютого 1952 р. Не можна не згадати, що за цей час було безпідставно репресовано багато закарпатських громадян, покара яких лежить і на совісті прокурора.

У 1952 р. за співробітництво в буржуазних газетах у період входження Закарпаття до складу Чехословацької держави був виключений із лав ВКП (б). З травня 1952-го до січня 1964 року перебував на посаді головного арбітра при Закарпатському облвиконкомі, потім два роки працював адвокатом Ужгородської юридичної консультації, а з відновленням арбітражу знову став головним арбітром.

Помер в Ужгороді у 1984 р.

Омелян ДОВГАНИЧ

МИКОЛА БАБОТА
(1909 – 1989)

До молодих ентузіастів, які включилися в розбудову Карпатської України, належав також Микола Бабота. Його ім'я пов'язане з її господарською сферою.

Микола Бабота народився 17 грудня 1909 року в Довгім Полі (Campulung la Tisa) коло Мараморoського Сигота, в Румунії. Закінчив Торговельну Академію в Мукачеві, в чехословацькім війську став поручиком (лейтенантом), опісля працював у Підкарпатськім банку в Ужгороді. Помер 14 вересня 1989 року в Пряшеві (Чехословаччина).

Микола Бабота часто згадував визначну подію нашого минулого, зберігав документи того часу й сучасникам залишив записи, які торкаються Карпатської України. Деякі його спогади, може, внесуть ясніше світло в події, які в той час відбулися.

Після Віденського арбітражу автономний уряд Карпатської України змушений був терміново перевезти свій урядовий архівний матеріал, аби далі виконувати важливу діяльність. З того приводу видав різні декрети, з яких деякі призначив для Миколи Баботи:

1. Міністерство комунікації, публічних робіт, здоров'я та соціальної опіки для Підкарпатської Руси ч. 306/138 з 3 листопада 1938 р. призначило д-ра Миколу Поповича та Миколу Баботу евакуаційними комісарами для перевезення важливих урядових документів до нового осідку влади в м. Хуст.

2. Те саме міністерство (МКПРЗСО) під числом 332/38 від 5 листопада 1938 р. затвердило Миколу Баботу евакуаційним комісаром Підкарпатського банку в Ужгороді. Його завданням було перевезти торговельні документи та банкові книги з Ужгорода до Михайловець.

3. Згадане міністерство (МКПРЗСО) під ч. 138 президії з 14 грудня 1938 та Президія уряду Підкарпатської Руси в Хусті під ч. 2317/1938 з 22 грудня 1938 уповноважили Миколу Баботу на позиції експерта за торговельний ресорт заступати уряд Підкарпатської Руси в переговорах з Мадярщиною в справі прикордонного зв'язку та залізничного транспорту.

4. Декрет Міністерства для Господарських Справ Карпатської України номер 13 президії від 4 січня 1939 р., виданий Миколі Баботі про прийняття його від 1 листопада 1938 р. на посаду господарського секретаря при міністерстві для господарських справ Карпатської України.

5. Влада Чехо-Словацької республіки в Празі на засіданні 22 січня 1939 р. іменувала Миколу Баботу членом-кореспондентом Держав-

ної господарської ради на підставі владного розпорядження № 384, Збірник законів і розпоряджень.

Після Віденського арбітражу Чехословацька республіка встановила комісію для визначення кордонів між Карпатською Україною та Мадярщиною, у яку за чехословацьку сторону увійшли заступники міністерста закордонних справ, міністерства оборони та працівники відповідних ресортів, крім них – заступники словацького автономного уряду та Карпатської України, яку представляли д-р Юлій Бращайко та Микола Бабота.

Перші збори комісії відбулися у Будапешті в готелі Ґеллерт (Gellert). Мадяри зі свого боку не мали наміру вести конструктивні переговори, чинили обструкцію, на обговорення висували другорядні питання, зволікали час і утруднювали і так скрутну ситуацію в залізничному транспорті на Карпатській Україні. Всім було відомо, що Закарпаття без залізничного сполучення зі Словаччиною та Чехією не зможе витримати, бо центри головного сполучення (Ужгород, Мукачево, Берегово) забрала Мадярщина, що сприяло силам, які хотіли, щоб Закарпаття терпіло голод.

Члени комісії між собою обговорювали різні актуальні проблеми. Великою помилкою вважали, що Закарпаття аж після двадцяти років одержало автономію. Чехів, крім іншого, цікавило національне питання, арбітраж, ставлення населення до чехів, як також реакція його під час мобілізації на перекинення всієї карпатської дивізії на Моравію.

Скрутну ситуацію Закарпаття після Віденського арбітражу можна, за спогадами Миколи Баботи, визначити так:

1. Було зірване залізничне сполучення на захід, а мадяри не хотіли позволити пеаж (проїзд транспорту) через їхню територію;

2. Припинився експорт закарпатських продуктів (сіль, кераміка, різане дерево тощо).

3. Для користування населенням та для транспорту товарів служила тільки вузька дорога через Перечин. Центральний уряд для транспорту важливих товарів виділив 500 вантажних машин, кожна з військовим водієм, якими були переважно чехи. В Закарпатті не було своїх кваліфікованих водіїв для дорожнього транспорту, були тільки водії автобусів та легкових машин.

4. Зв'язок по телефону можна було наладнувати лише з утрудненням, бо основні телефонні станції (Ужгород, Мукачево, Берегово) залишилися на окупованій мадярами території.

5. Закарпаття мало тільки один тимчасовий аеродром при Солотвинських копальнях і не мало кваліфікованих пілотів.

6. Військове командування було повністю в руках чеських офіцерів москвофільської орієнтації. Були це переважно легіонери з колишньої царської Росії, які одружилися з росіянками. Дружиною

генерала армії Лева Прхали, який під час Першої світової війни був одним з командирів чехословацьких легій в Росії, а празьким урядом назначений членом автономного уряду Карпатської України, була ніби "русская княжна", яка ненавиділа "малоросів" і свою ненависть переносила на чоловіка. Крім того, закарпатці в складі армії були реєстровані здебільшого лише в запасі, з військовим званням від підпоручика (молодшого лейтенанта) до капітана.

У несприятливій ситуації закарпатці змушені були чинити опір підступним ворогам – мадярським терористам – чорнорубашникам, польським конфідентам, реакційним москвофілам та навіть чехам. Без зброї важко боронитись, і тому січовики домагалися зброї.

Мадярські загарбники, яких звали "rongyos gárda", масами кидались на Закарпаття. Між Береговом, Мукачевом та Ужгородом взято з них у полон біля 500 чоловік і відвезено у відому в'язницю в словацькому місті Ілава. Пізніше уряд Карпатської України, в особі д-ра Юлія Бращайка, дав згоду на їхнє звільнення.

Наступне засідання делімітаційної комісії відбулося в місті Брно на Моравії наприкінці грудня 1938 року. Чехословацький військовий аташе секретно попередив членів закарпатської делегації, що мадяри у великій таємниці змобілізували дві військові дивізії, які розташували в прикордонній області Закарпаття.

Член делімітаційної комісії, чеський інженер В'єст, директор Чехословацьких залізниць в Кошицях, до яких належали й закарпатські залізниці, на запрошення Миколи Баботи прибув приватно до Хуста і там з керівними особами уряду обговорював актуальні проблеми, які виникли.

Уряд Карпатської України побоювався, що празький уряд влаштує обструкцію щодо фінансового забезпечення, і намагався заздалегідь підготуватись до того. Виникла думка зацікавити німецьких підприємців, щоб на закарпатському терені засновували промислові підприємства. Це було б і протидією мадярським зазіханням на українську територію. Обговорювалась сума 20 мільйонів Кч, яка була б потрібною для забезпечення задумів. Делегація в складі міністра Юліяна Ревая, директора державних лісів інженера Теґзе та Миколи Баботи поїхала в Берлін прямо до державного секретаря Вільгельма Кепплера. Переговори тривали не цілих два дні. Закарпатську делегацію запевнили про майбутню економічну співпрацю і пообіцяли, що незабаром у Хуст прибудуть німецькі торговельні експерти. Оскільки експерти не приїжджали, Миколі Баботі доручили ще раз поїхати до Кепплера й підштовхнути вирішення справи.

Через тиждень після повернення Миколи Баботи з Берліна до Хуста прибув особисто сам В. Кепплер і на Закарпатті затримався

чотири дні. Колосальне враження зробили на нього закарпатські ліси та величезна кількість першокласних смерекових кругляків на богданському лісопункті, що були підготовлені до сплаву, але мадяри не дозволили користатися Тисою. В. Кепплер цікавився важливішими лісоробними заводами, можливостями полювання та туристики. Він пообіцяв зацікавити німецькі фінансові кола до інвестування капіталу на Карпатську Україну. Між фінансовими установами згадувався також концерн Dresden Bank. Наступні місяці, однак, не принесли ніяких конкретних результатів, бо Німеччина, яка завжди берегла лише свої інтереси, втратила політичне зацікавлення Карпатською Україною, повністю орієнтувалася на Мадярщину, давши їй вільну руку у загарбанні Карпатської України, а сама загарбала залишки Чехії та Моравії.

Микола Бабота в своїх спогадах згадує також Карпатську Січ. Коли начальником жандармерії в Хусті назначено чеського пенсіонера полковника Баку, зятя греко-католицького священика з Йоврі (Сторожниці), січовики з будинку уряду через вікно викрали кількаднадцять рушниць. Жандармерія та військо підняли великий шум, спіймали винуватців і забрали від них зброю. Оскільки керівникові акції загрожував воєнний суд, Микола Бабота роздобув для нього замість мундира цивільний одяг, потрібні документи і, їдучи в службове відрядження, взяв молодого січовика з собою. Біля Снини вони попрощалися, і М. Бабота дав йому на дорогу 500 Кч. Цей молодий юнак – син священика з Галичини.

Примирення між січовиками та чеським військом існувало тільки на вигляд, а сутичку, яка незабаром відбулася, М. Бабота згадує так.

Одного ранку (ситуація була постійно напруженою) його розбудила сильна стрілянина, і він зразу пішов до компетентної особи, добре знайомого підполковника чехословацького генерального штабу Лукаша, зв'язкового між карпатським автономним урядом та військом, довідатися, що відбувається. На бажання М. Баботи Лукаш надів військовий мундир, і вони обоє пішли до прем'єра Монс. Авґустина Волошина з метою зорганізувати спільну нараду між представниками війська та січовиків, щоб перестали між собою воювати. Вони йшли посередині дороги та серединою площі, щоб їх було бачити і ніхто до них не влучив, однак над їхніми головами літали кулі. На помешканні прем'єра А. Волошина застали майже весь уряд, члени якого, у зв'язку з відключенням телефонів, не могли ні з ким комунікувати. Тоді Лукаш і Бабота пішли на переговори до війська та січовиків. Військові відмовились віддати зброю, але обіцяли не стріляти до січовиків. Січовики в свою чергу були слабо озброєні – мали лише револьвери та декілька рушниць, але вели себе відваж-

но. Вони погодилися скласти зброю, але з умовою, що ніхто з них не буде арештований. Ті січовики, які мали командатуру в школі, забарикадувалися, але військовим вдалось зібрати кількох з них на шкільне подвір'я, де їм наказали держати руки над головами й повитягали усе з їхніх кишень. Між взятими січовиками був і Василь Ґренджа-Донський, який заявив, що солдати над ними знущаються. Бабота попросив Лукаша звільнити Ґренджу-Донського. Лукаш це з великою неохотою зробив.

Набагато сильніші бої відбувалися в бараках за залізничною станцією, де військові стріляли до бараків. Січовики не хотіли піддатися, і на їхній стороні були жертви. У військових жертв не було. Вони мали добру зброю та каски (шоломи). Очевидно, заворушення були організовані, бо боротьба відбувалася в один час на трьох різних місцях.

Коли проходили бої між січовиками та військом, міністра Юліяна Ревая не було вдома, перебував у Братиславі, бо центральний уряд видав на його особу наказ на ув'язнення. Ю. Ревай хотів скоординувати діяльність уряду Карпатської України з урядом Словаччини. Начальник міліції в Хусті Юрій Білей видав йому паспорт на ім'я Юлій Петрович, який Реваєві у Братиславу поніс М. Бабота.

В спогадах М. Баботи наведений ще й такий епізод.

Два дні до окупації Карпатської України М. Бабота їхав державним автом у Севлюш (Виноградово). Перед Рікою коло Хуста назустріч їхав мадярський військовий автомобіль, позначений білим прапорцем. Бабота зупинився біля мадярського авта і запитав подорожуючого, куди їде. Той відповів, що має важне доручення до прем'єра А. Волошина, і просив показати йому дорогу. М. Бабота повернув авто, на якому їхав разом з мадярською машиною, поїхали на бажане місце. Опісля Бабота довідався, що це був капітан мадярської армії, який вручив домагання Мадярщини до уряду Карпатської України. На його основі уряд Карпатської України мав добровільно запросити мадярське військо до вступу на територію Карпатської України.

15 березня 1939 року, в день окупації Карпатської України, М. Бабота разом з трьома іншими особами їхали державним автом на контроль місцевості. В Тячеві їх схопили озброєні мадярські терористи (szabodcsapatok), закрили в тюрму, в приміщення, де вже була значна кількість втікачів. Авто сконфіскували. Оскільки М. Бабота в Тячеві мав знайомих на тогочасних керівних посадах, вдалось йому, разом з пасажирами, звільнитись з-під арешту. Василь Ґренджа-Донський, якого схопили раніше, приєднався до них, хотів відійти разом з ними, але вже біля вихідних дверей його зупинили і змусили залишитись на місці, мабуть тому, що був одягнений у січових

штанах, а на плечах мав великий рюкзак. Явно задумував емігрувати.

Микола Бабота окружною дорогою (через Румунію, Югославію, Австрію) переїхав на Словаччину, став керівником філії Підкарпатського банку в Пряшеві, а його попередник Іван Гранчак повернувся в Мукачево. У той час Юліян Ревай часто приїздив у Пряшів, де мав на меті в майбутньому поселитись.

Після окупації Карпатської України Монс. Авґустин Волошин поселився в Празі, а за порадою деяких політичних діячів у справі інтервенції за Карпатську Україну поїхав у Берлін. М. Бабота був переконаний, що А. Волошина ніхто з німецьких урядових керівних осіб не прийме і звернув на це увагу Ю. Ревая, який відповів, що ту справу вже обговорено з деякими представниками уряду Карпатської України. Тоді М. Бабота, за згодою Ю. Ревая, взяв на себе завдання поїхати у Берлін, де передбачення М. Баботи повністю справдилося. А. Волошина таки ніхто з німецьких урядових кіл не прийняв, тому вони, разом з водієм А. Волошина, повернули в Прагу.

У листопаді 1939 року М. Бабота від Поліційної дирекції в Пряшеві під ч. 8929/39 одержав наказ до 10 днів залишити територію Словаччини, бо він чужинець і небажана особа (persona non grata). Про це М. Бабота зразу сповістив Ю. Ревая, який, у свою чергу, повідомив про це А. Волошина в Празі. Між тим консульство Югославії у Братиславі видало М. Баботі візу для поїздки в Югославію. Побут у цій країні він використав для влаштування зв'язку з чехословацьким еміграційним урядом. Після повернення в Братиславу, коли хотів звітувати Ю. Реваєві, його із-за нелегального приїзду в Словаччину, куди в'їзд йому було заборонено, зразу ж на квартирі Ревая заарештували. По п'яти днях ув'язнення на клопотання Ю. Ревая та деяких інших впливових осіб його звільнили. Від М. Баботи взяли всі особисті документи і призначили на тимчасове перебування в місто П'єштяни, де вдалось йому одержати дозвіл на роботу, а згодом і на тривале поселення. Дещо пізніше Ю. Ревай також отримав роботу в п'єштянських купелях як пропагандистський референт і перейшов жити в П'єштяни.

Марґарета БАБОТА

МИКОЛА БАЖАНСЬКИЙ
(1910 – 1994)

Микола Бажанський (псевдоніми: Михайло Вірлиний, Пелехатий, Кудеяр та інші) народився 6 лютого 1910 р. у покутському містечку Снятин в заможній міщанській родині. Там же закінчив народну школу і вступив до української гімназії, а після її ліквідації перейшов до польської середньої школи в Коломиї. Вступив до Української Військової Організації, 20 жовтня 1927 р. був арештований. Засуджений на гучному львівському процесі покутських гімназистів, який тривав два тижні у березні 1928 р. Внаслідок неповноліття отримав десять місяців ув'язнення з подальшим обмеженням у правах. У львівській в'язниці зустрівся з А. Мельником, який справив на нього великий вплив. Після звільнення він мусив під загрозою нового арешту і без перспективи продовжити освіту в Галичині нелегально виїхати до Чехословаччини, де став слухачем Українського Вільного університету в Празі. Там познайомився з родиною О. Олеся, зав'язав багатолітню дружбу з його сином О. Кандибою (Ольжичем).

Відтак з Іваном Ольбрахтом 1929 р. М. Бажанський уперше поїхав на Підкарпатську Русь. У той перший же приїзд він познайомився з А. Волошином: "Багато розмов ми провели. Тло тих розмов творила тема, спадщина ще XIX століття. А це боротьба за фонетику проти етимології, якою ще в той час отець директор друкував свою газету " Свобода"..."

Упродовж 30-х років М.Бажанський часто бував на Підкарпатській Русі, був тут членом та керівником пластових таборів. А поміж тим він став співорганізатором І з'їзду Союзу Українських Пластунів Емігрантів (СУПЕ, 1930), редактором "Молодого Життя" та "Пластової Трибуни"; головою Українсько-Литовського Товариства в Празі (1936), курінним Старшопластунського Куреня ім. О. Вахнянина (Прага, 1936–1939), секретарем Українського Європейського Об'єднання.

Востаннє він приїхав на Підкарпаття восени 1938 р. Перед тим він отримав відбиток однієї з відозв Центральної Руської Народної Ради з власноручною приписокою А.Волошина: "Тепер вас тут треба!" М. Бажанський згадує: "Який я був щасливий, що ця особа мою, може, деколи некоректну поведінку простила мені й запрошує мене прийти помогти будувати Карпато-Українську державу. Для мене це було більшим, чим здобути Монт-Еверест і Північний бігун разом" [1].

М. Бажанський приїхав у перших числах листопада і не впізнав, здавалося би, добре знайомих йому людей: "Цих людей, що ще цього останнього року спокою – 1938 – треба було переконувати про потребу фонетичного правопису, про те, що вони є тією самою кров'ю, що їхні брати за Карпатами, – вони вже восени цього ж року ставали більшими революціонерами за своїх учителів" [2]. М. Бажанський допомагає евакуювати Ужгородську учительську семінарію до Хуста. Там записується до Карпатської Січі, знімає помешкання в одного з хустських ґаздів, який нашвидкуруч переробив веранду на кімнатку для квартиранта.

Упродовж листопада 1938 – березня 1939 р. М. Бажанський працював в канцелярії уряду Карпатської України. Зокрема, він редагував "Урядовий бюлетень", який виходив французькою, чеською і німецькою мовами, висилався закордонним газетам, бібліотекам і поодиноким журналістам, усього його вийшло 33 числа [3].

М. Бажанський був свідком багатьох вікопомних подій Карпатської України, які яскраво відтворив у своїх спогадах – зокрема і бої 14–16 березня. Він одним з останніх чиновників покинув урядову будівлю, взявши з собою на пам'ять останнє число "Нової Свободи": "В мене в кишені залишилася вчетверо зложена газета. Останнє видання "Свободи", в якій великим літерами стояло проголошення Карпатської України самостійною, від нікого не залежною державою. Я часто витягав цю газету на своєму шляху. Я витягав її в Букарешті, в Джемболії, в Білгороді, в Загребі, у Відні. І довго потім у своєму помешканні в Празі я глядів на цей газетний документ, що пишався під склом на моєму столі. Глядів аж до того часу, коли не прийшли нові події і не витіснили цей спомин іншими" [4].

Після падіння Карпатської України М. Бажанський повернувся до Львова. Вражає перелік його посад. Директор Дослідницького Інституту України у Львові (1941–1943), редактор видання "Сурми" (1941–1943). Референт Літературно-Мистецького Клубу (1941–1943) та член Культурної Ради м. Львова. 1943 р. знов опинився у львівській тюрмі, далі в німецькому концтаборі, а відтак став організатором табору для переміщених осіб (Ашаффенбург, 1945–1949). Співробітник тижневика – "Неділя", член Спілки журналістів у Німеччині. Курінний VI Куреня СУПЕ – "Закарпатці" (з 1946), голова Контрольних Комісій СУПЕ (1945) та Головної Пластової Старшини

(1946–1949), голова Пластової Області Ашаффенбург (до 1949).

З 1949 р. – у Детройті (США). Член Дієвої Головної Пластової Старшини, голова її Контрольної Комісії (1950–1952). Співробітник ряду українських періодичних видань, редактор бюлетеня – "За чаром Срібної Землі" (1950–1958), тижневика – "Український Прометей" та журналу –"Снятин" (з 1968). Голова Літературно-Мистецького Клубу в Детройті (1951–1956), редактор "Книги митців" (1954). Член Головної Пластової Ради (1952–1958), член та генеральний секретар Головної Пластової булави (1958–1962). Голова Метрополітального відділу Українського Конгресового Комітету в США (1962–1965), голова Комітету Поневолених Народів (1962–1964). Фундатор музею-архіву та української бібліотеки (понад 12 тис. томів), переданих Укр. Наук. інституту Гарвардського університету (1974). Автор близько 100 окремих творів та публікацій [5].

Помер 18 січня 1994 р. у Детройті [6].

Примітки

1.Бажанський М. Мемуарна мозаїка. – К., 1998. – С.96–97.

2.Там само. – С.81.

3.Там само. – С.83.

4.Там само. – С.93.

5. Краса Снятинщини: Ріки, потоки, ліси, луги, сади, міста і села та висока матеріальна і духова культура їхніх жителів: Гаслова енциклопедія. – Дітройт, 1982; Творчий динамізм патріотизму моїх земляків: Від перших проявів організованих суспільних гуртків, церковних братств, ремісничих цехів – аж до – "Січей", "Соколів", "Просвіт", "Рідних Шкіл" та бойових формацій і політичних партій: Гаслова енциклопедія. – Дітройт,1983; Вічно житимуть: Постаті від зарання історії аж до найновіших часів: Біографічний словник. – Дітройт, 1984;

6.Король І. У вічну пам'ять М. Бажанському // Свобода. – 1994. – 4 березня; Касіян С. Світлої пам'яті М. Бажанський // Там само. – 19 березня; Керницька Д. У світлу пам'ять М. Бажанського // Там само. – 10 травня; Вірний син своєї землі: Некролог // Українське слово. – 1994. – 24 лютого.

Сергій ФЕДАКА

МИКОЛА БАНДУСЯК
(1909 – 2002)

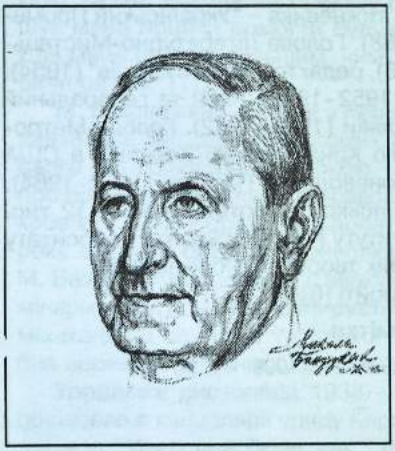

Микола Бандусяк народився 16 грудня 1909 року в селі Ясіня Рахівського району в багатодітній селянській родині. Адвокат і громадський діяч. Відбував покарання в таборах Єнакієво Донецької області та Печорському Комі АРСР. Звільнений у 1956 році. Реабілітований 12 грудня 1991 року.

Селянська родина ясінянського гуцула, лісоруба і бокораша Михайла Бандусяка та його дружини Марії, дівоче прізвище Климпуш, сестри відомих діячів Карпатської України та "Карпатської січі", була багатодітною. Тут виростили чотирьох синів і трьох доньок, які гідно поповнили лави закарпатської інтелігенції, а всі сини стали справжніми патріотами, борцями за незалежність України.

М. М. Бандусяк – в селі Ясіня Рахівського району вчився в народній школі. Під час Гуцульської республіки дев'ятирічним хлопцем долучився до політичної боротьби, таємно, за дорученням головної управи Ясінянської народної ради, поширював листівки, що закликали приєднати Гуцульську республіку до Західно-Української Народної Республіки і возз'єднати Закарпаття з Україною [1].

Коли у 1920 році в Берегові відкрилася гімназія, її професори підбирали в закарпатських селах здібних селянських хлопців на навчання. Так, з Ясіня виявили бажання поступити в гімназію троє учнів – М. Бандусяк, В. Ластовецький та М. Цуперяк, які згодом стали відомими громадськими діячами. Навчання було майже безкоштовним, лише за утримання в інтернаті, залежно від майнового становища батьків, потрібно було доплачувати.

Після закінчення Берегівської гімназії в 1928 році М. М. Бандусяк поступив на юридичний факультет Карлового університету в Празі. Як у гімназії, так і в університеті був активним членом молодіжного товариства "Пласт", а в чеській столиці очолював "Союз підкарпатських руських (українських) студентів", у якому нараховувалося до 25 членів. Під час канікул збирав пожертвування на спорудження Народного дому товариства "Просвіта" в Ужгороді, а в

селі Ясіня допомагав організувати різні заходи в спортивному товаристві "Січ", яке очолював його вуйко Д. Климпуш, та і сам брав участь в гуртках, змаганнях та фестивалях цього товариства [2]. У Празі впродовж двох років відвідував також заняття і в Українському вільному університеті.

У 1932 році з дипломом доктора права проходив стажування у Рахові у адвоката С. Юськіва. Одночасно допомагав голові місцевої філії товариства "Просвіта" в організації будівництва та зборі коштів на спорудження Народного дому в Рахові, відкритому у 1938 році [3]. Взяв активну участь в організації і проведенні другого народовецького з'їзду молоді в Мукачеві у 1934 році, де виступав з промовою, викриваючи жахливе становище українського народу та голодомор 1932–1933 років в Україні, бідність і злидні в Підкарпатській Русі, а також говорив про завдання молоді в піднесенні свідомості й патріотизму. Взяв активну участь у проведенні просвітянських з'їздів у селах Кальник та Страбичово Мукачівського району [4].

У 1935 році продовжив стажування вже в Мукачеві у адвоката В. Комаринського і брав активну участь в роботі читальні товариства "Просвіта", читав лекції для просвітян. У 1937 році виступав в Ужгороді на Всепросвітянському з'їзді. Був прихильником, а потім і членом соціал-демократичної партії Чехословаччини. Був також учасником маніфестації в Ужгороді в жовтні 1938 року з приводу призначення автономного уряду на чолі з А. Бродієм, а потім А. Волошином.

Після Віденського арбітражу, згідно з рішенням якого Берегово, Мукачево й Ужгород були передані Угорщині, М. М. Бандусяк переїхав з Мукачева до Хуста, де продовжив адвокатську практику у власній канцелярії. Хоча не брав участі в уряді чи його адміністративному апараті, проте став активістом розбудови Карпатської України. З січня 1939 року став членом партії Українського Національного Об'єднання (УНО), членом ревізійної комісії, займався влаштуванням біженців з окупованої Угорщиною території Закарпаття.

У лютому 1939 року за дорученням партії УНО брав участь у підготовці і проведенні виборів до Сойму Карпатської України, зокрема під час самих виборів був уповноваженим у селі Стеблівка Хустського району, де за кандидатів до Сойму проголосувало 898 із 907 виборців села, в результаті чого на виборчій дільниці був піднятий білий прапор, який піднімався, якщо за кандидатів проголосувало біля ста відсотків виборців [5]. В тому ж місяці, коли центральний уряд в Празі назначив міністром внутрішніх справ Карпатської України чеха-русофіла Л. Прхалу, у складі делегації, до якої ввійшли Ф. Ревай та А. Ворон, М. Бандусяк їздив у Прагу до прем'єр-міністра Чехословаччини, щоб той відкликав своє рішення. Та це була марна справа.

До активу М. Бандусяка у розбудові Карпатської України можна додати ще розробку проекту статуту Організації народної оборони "Карпатська січ" (ОНОКС) та головування на загальних зборах з її створення [7]. Він належав до виважених громадських діячів, тому ґрунтовно засуджував необдумані вчинки, помилки і демагогію окремих представників молодого покоління діячів Карпатської України. Про це переконливо свідчать його зауваження та пропозиції до Президії Української Центральної Народної Ради (слідчій комісії) в Хусті, опубліковані в журналі "Карпатський край" [7]. Він застерігав уряд Карпатської України, що деякі представники націоналістичної молоді (Рогач, Роман, Росоха) ігнорують УЦНР, провокують бунт січовиків проти влади, яку, на їх думку, треба змінити, а у "Карпатській січі" створили конспіративну організацію, керовану із-за кордону та за чужі гроші.

М. М. Бандусяк висловив свої думки і з приводу інциденту між січовиками та військами, який стався у ніч з 13 на 14 березня 1939 року. Він вважав, що "сутичку спровокувало радикальне крило командування "Січі", якому не подобався політичний курс уряду, тому готувало заколот проти нього. "Свого часу я звертав на це увагу уряду, але прем'єр не поставився серйозно до мого застереження" [8]. А на питання, чи передбачав він майбутню трагедію, відповів, що коли виник конфлікт між армією і січовиками, це була ознака того, що робиться біда. Вже 14 березня стало відомо, що угорці розпочали наступ. Сойм відбувався, коли гортіївці вже наступали. І якби січовики їх не стримали, то ми би не мали проголошення незалежності Карпатської України [9].

15 березня 1939 року ще до закінчення сесії Сойму М. М. Бандусяк виїхав до батьків у Ясіня, де з окупацією Карпатської України переховувався, тому уник арешту і відправки в табір Вар'юлопош, а лише був поставлений під жандармський нагляд. Коли одержав угорський паспорт, влітку 1939 року побував у Братиславі, де тоді зупинилися колишній прем'єр-міністр Ю. Ревай, письменник В. Ґренджа-Донський та інші. Але в еміграції не залишився, а повернувся до Хуста, де продовжував працювати адвокатом.

У 1940 році М. М. Бандусяк разом з колишніми активістами Карпатської України, Ю. Бращайком, А. Вороном, Ф. Реваєм за пропозицією діаспори намагався відновити діяльність партії УНО, налагодити зв'язки з вихідцями із Закарпаття, які проживали в Угорщині і за підтримки існуючої угорської опозиційної партії "Схрещені стріли" домогтися визнання того, що в краї живуть українці. Символічно головою партії вони обрали М. М. Бандусяка, який зі своїми однодумцями почав підпільно діяти в цьому напрямку [10].

Так, разом з Ю. М. Бращайком він намагався перекласти на угорську мову статут товариства "Просвіта" для відновлення його

діяльності і видання української газети, але приятелі-угорці не рекомендували цього робити, щоб не накликати на себе біду. У 1942 році М. Бандусяк, А. Ворон, Ю. Бращайко, Ф. Ревай, М. Шандор, В. Свереняк та Є. Шерегій були арештовані і відправлені в Мукачево в палац "Ковнер", де уже йшло слідство у справі української націоналістичної молоді, яку звинувачували в акціях встановлення українського синьо-жовтого прапора на Хустському замку, хреста загиблим січовикам на Красному полі під Хустом та намаганні "відірвати Закарпаття від Угорщини і приєднати його до України". Слідство прагнуло довести, ніби група Бандусяка очолювала цю підпільну діяльність закарпатської молодіжної організації ОУН [11]. Але це було не так і за допомогою закарпатської діаспори в Словаччині, яка дізналася про долю Бандусяка та інших, арештовані були звільнені й відпущені додому.

Дещо ширший і трохи інший погляд на це питання знаходимо в архівно-слідчих справах А. А. Лавришина, колишнього керівника футбольної секції клубу СК "Русь" в Ужгороді, члена товариства "Просвіта" та І. І. Бабинця, працівника міністерства Карпатської України, а в роки угорського поневолення активного учасника антифашистського підпілля, які були засуджені в радянський час за участь в буржуазних партіях та антирадянській націоналістичній діяльності [12].

Про що говорили вищезгадані підсудні і як записали це на допитах слідчі КДБ? Так, А. А. Лавришина вважали одним з організаторів нової партії – філіалу угорської опозиційної партії "Схрещені стріли" (Нілош Керестеш). Був навіть створений оргкомітет по її заснуванню на чолі з І. Андрашком. Названі і його представники від різних в минулому політичних партій, зокрема, аграрної, соціал-демократичної, комуністичної, УНО та ін. Серед них І. Бабинець, М. Бандусяк, І. Бачинський, І. Горват, І. Ковач, М. Лацанич, А. Лавришин, М. Туцканюк. Вперше зібралися на початку 1940 року, мали кілька зустрічей з представниками партії з Будапешта, на яких подали проект автономії Закарпаття в рамках угорської держави, який виробив Ю. Бращайко і який мав би реалізуватися при приході опозиційної партії до влади. Але з цього нічого не вийшло, і зв'язок з цією партією припинився на початку 1942 року. Сама ж група оргкомітету розпалася, а М. Бандусяк та І. Бабинець були арештовані угорською контррозвідкою [13].

Після звільнення М. М. Бандусяк повернувся до Хуста, де працював до визволення Закарпаття восени 1944 року. В грудні ц. р. радянська контррозвідка "Смерш" розпочала відслідковувати колишніх учасників Карпатської України і "Карпатської січі". Були арештовані колишні міністри Карпатської України Ю. Бращайко та Е. Бачинський, голова УНО Ф. Ревай, головний командант "Карпатської січі" Д. Климпуш та його два брати, І. Сарвадій, М. Банду-

сяк. Всіх відправили в Донбас в робочий табір. У 1946 році М. Бандусяка звільнили [14]. Але на волі перебував недовго. 13 листопада 1947 року під час спроби перейти кордон в Чехословацьку Республіку його арештували. Цьому передували такі події, про які він сам розповів: "Повернувшись додому, я влаштувався на роботу, але цікавився можливістю репатріації в Чехословаччину, чим звернув на себе увагу органів НКВС, які взяли мене на облік. Щоб випробувати мою лояльність, восени 1947 року вони підіслали до мене свого агента в особі Юрія Сопка (колишнього редактора газети "Свобода"), який запропонував допомогу у втечі за кордон за умови, що я вступаю у створену ним організацію, яка дасть мені певні доручення за кордоном. Нічого не підозрюючи, я наївно погодився, але коли разом з Б. Балецьким ми з'явилися на те місце, де нас мав чекати провідник, нас зустріли прикордонники і передали органам МДБ, всіх 5 членів групи було арештовано за зраду батьківщини і участь в антирадянській націоналістичній організації" [15].

Ця, так звана організація, у кримінальній справі була названа "Визвольним комітетом Підкарпатської Русі" на чолі з греко-католицьким священиком Ю. Ю. Іванчовим та його заступником М. М. Бандусяком. До організації ввійшли Б. Д. Балецький, учитель школи глухонімих в Ужгороді, М. І. Буксар, інспектор Ужгородського районного відділу освіти, Д. І. Галас, бібліотекар, Г. Г. Кирлик, головний бухгалтер Великоберезнянського державного банку, І. М. Лелекач, священик, працював на Ужгородській макаронній фабриці, С. В. Шеба, селянин с. Люта Великоберезнянського району. Всі вони у 1948 році були засуджені на різні строки таборів з конфіскацією майна [16]. Засудженого на 25 років М. М. Бандусяка відправили в Печорський табір Комі АРСР. У 1956 році був звільнений, у 1991 – реабілітований.

Після повернення додому працював юрисконсультом у Рахівській кооперації. З виходом на пенсію разом з дружиною переїхав з Рахова до Ужгорода. У вересні 1989 став одним із засновників народного руху України, виступав на його мітингах, у 1990 році доклав зусиль для створення товариства української мови ім. Т. Шевченка та відродження крайового товариства "Просвіта", як юрист плідно потрудився задля повернення Народного дому в Ужгороді товариству "Просвіта". Помер 9 березня 2002 року в Ужгороді, де й похований.

Репресованими були і троє братів М. М. Бандусяка.

Василь Михайлович Бандусяк (1925–1980) закінчив народну і горожанську школи. У 1944 став добровольцем Чехословацького армійського корпусу генерала Л. Свободи і пройшов з боями до Праги, за що одержав кілька нагород. Після війни працював у Ясінянському лісокомбінаті електрослюсарем. 28 квітня 1952 року

був арештований, а 12 червня того ж року Військовим трибуналом прикордонних військ МДБ Закарпатського округу засуджений на 25 років таборів за зв'язок з антирадянським бандерівським рухом і відправлений в табір Решети Красноярського краю. Звільнений у 1955 році. Після повернення додому працював завгоспом лісокомбінату. Помер в с. Ясіня [17].

Георгій (Юрій) Михайлович Бандусяк (1923–1994) після навчання в народній та горожанській школах поступив у Мукачівську торговельну академію, яка після Віденського арбітражу і захоплення Угорщиною Мукачева була переведена в Сваляву, а після окупації всієї Карпатської України – у Братиславу (Словаччина). Звідти, закінчивши цей навчальний заклад, повернувся в окуповане Закарпаття і разом з братом Дмитром став учасником крайової молодіжної організації ОУН. У 1942 році у палаці "Ковнер" був засуджений угорським трибуналом на 5 років ув'язнення. Після амністії повернувся додому, а по визволенні Закарпаття та відновленні крайової організації ОУН, яку очолив його брат Дмитро, став інтендантом її проводу. Потім переїхав до Чехословаччини в м. Тшебонь, де працював в місцевій гімназії вчителем російської мови.

Але радянська служба "Смерш" розшукала його тут, арештувала і відправила в Прагу, потім в Київ, а звідти в Ужгород. 23 грудня 1946 року Закарпатським обласним судом був засуджений на 10 років таборів і відправлений в Озерський табір Красноярського краю, де залишився жити після звільнення у 1956. Помер у Красноярську [18].

Дмитро Михайлович Бандусяк (1919–1945) теж навчався в Мукачівській торговельній академії, яка дала краєві й Україні чимало свідомих українських патріотів. Він був активістом спортивної організації "Пласт", а після окупації Карпатської України Угорщиною став одним з організаторів крайової організації ОУН. У грудні 1940 р. у с. Великі Лучки Мукачівського району на квартирі М. Д. Габовди на конспіративному засіданні був сформований крайовий провід ОУН, заступником крайового провідника став Д. М. Бандусяк (псевдонім Ардан). Були обрані і відповідні референти: військовий, зв'язку, пропаганди, юнацтва, ідеології і преси. Пізніше головою крайового проводу призначили А. А. Цугу [19].

Після зняття в березні 1941 року угорського прапора на Хустському замку і заміни його на синьо-жовтий український, в Хусті, як і по всьому Закарпаттю, розпочалися арешти молодих учасників організацій ОУН в Хустській, Мукачівській та Ужгородській гімназіях, а також в учительських семінаріях, а в липні 1942 року в Мукачеві арештовані були засуджені [20]. Після амністії велика частина повернулася додому, декого призвали в угорську армію або вислали на сільськогосподарські роботи вглиб Угорщини.

З визволенням Закарпаття восени 1944 року Д. М. Бандусяк почав відновлювати крайову організацію ОУН і у січні 1945 року в Хусті був створений крайовий провід, який він очолив під псевдонімом "Лопата". Про діяльність проводу сказано в архівно-слідчих справах засуджених М. Д. Габовди та його співучасників М. А. Ороса та Г. М. Бандусяка, які тепер реабілітовані [21]. Сам керівник крайового проводу Д. М. Бандусяк потрапив у засідку і в 1945 році в околиці с. Присліп Міжгірського району загинув. Місце смерті і поховання невідоме.

Примітки

1. Пам'яті М. М. Бандусяка. – Новини Закарпаття. – 2002. – 12 березня.
2. Бандусяк М. Чуєш, брате мій...: Сімейна хроніка // Карпатський край. – 1995. – № 9–12. – С. 73.
3. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 5387, арк. 53, 165.
4. Ґренджа-Донський В. Я теж українець: Публіцистика. – Ужгород: Закарпаття. – 2003. – С. 187.
5. Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. – Львів: За вільну Україну, 1994. – С. 248.
6. Гаврош О. У долі Миколи Бандусяка переплелися Карпатська Україна й Гуцульська республіка, угорські тортури і сталінські концтабори: Інтерв'ю // Старий замок. – 1998. – 3 груд.
7. Карпатська Україна: за кулісами подій 1937–1938 рр. // Карпатський край. – 1995. – № 5–8. – С. 36–37.
8. Бандусяк М. Чуєш, брате мій... – С. 74.
9. Гаврош О. Вказане інтерв'ю.
10. Бандусяк М. Чуєш, брате мій... – С. 74.
11. Гаврош О. Вказане інтерв'ю.
12. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 1679, арк. 43–44; спр. 5703, арк. 198, 202–204, 230.
13. Там само, спр. 1679, арк. 22–23; 34–42; спр. 5703, арк. 200–201, 209.
14. Бандусяк М. Чуєш, брате мій... С. 74.
15. Там само. – С. 74.
16. Архів УСБУ в Закарпатській області, № С-1862.
17. Там само, № С-4703, арк. 1–10.
18. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 1363, арк. 23, 56; спр. 1364, арк. 160, 268.
19. Там само, спр. 349, арк. 53–55.
20. Там само, арк. 56–57.
21. Там само, арк. 61.

Омелян ДОВГАНИЧ

ВОЛОДИМИР БІРЧАК
(1881 – 1952)

Серед репресованих у повоєнні роки діячів культури був і відомий педагог, літературознавець і письменник В. І. Бірчак. У міжвоєнний період в Закарпатті щедро розквітла його літературна творчість. Хоча за останні кілька років на сторінках газет і в журналах про нього уже писалося як про діяча культури, однак варто докладно висвітлити його найважливіші біографічні віхи, засудження та перебування в таборах ГУЛАГу.

Народився він 12 березня 1881 року в селі Любинці Стрийського району Львівської області у родині священика. Хлопець змалку потягнувся до знань, але освіту йому довелося здобувати в нелегкі роки Першої світової війни та наступні роки бурхливих подій в житті Галичини. Уже навчаючись у Львівській гімназії, почав писати невеличкі оповідання. Вищу освіту здобув на філософському факультеті Львівського університету і став доктором історії української філології та історії Східної Європи [1].

Після закінчення вузу працював на вчительській роботі в містах Самборі, Дрогобичі та Львові. Як початківець-прозаїк очолив літературний гурток "Молода муза", заснований у 1906 році, а пізніше став дійсним членом наукового товариства ім. Т. Шевченка. У 1919 році, як доцент, викладав у Кам'янець-Подільському університеті, а наступного року змушений був емігрувати з України.

Так В. І. Бірчак опинився на Закарпатті, і з 1920 до 1939 року все його життя було тісно зв'язане з педагогічною діяльністю і літературним процесом краю. Зокрема, до осені 1924 року жив в Ужгороді і працював чиновником шкільного відділу земського уряду в Ужгороді, займався організацією підготовки і видання підручників для шкіл. Потім 14 років учив учнів різних гімназій: один рік працював професором Мукачівської, а з грудня 1925-го до осені 1938 року – Ужгородської гімназії, де викладав українську мову і філософію, читав латинських класиків. Був також членом "Просвіти", керував "Пластом" Підкарпатської Русі – відомої молодіжної спортивної організації, яка формувала у молоді українську національну ідею [2].

Саме з цього приводу хочеться навести його власні слова: "Я добре знав українську молодь Закарпаття як професор, ще більше пізнав її у пласті, в пластовому таборі чи в часи прогулянок, коли вона до мене відносилася вже не як до професора і коли я утримував порядок не своїм урядовим, а особистим авторитетом" [3]. Він редагував також газету "Народ", допомагав у виданні газети "Українське слово", був членом управи театру.

Саме в Закарпатті його творча праця стала найінтенсивнішою і йшла в трьох напрямках. В. І. Бірчак активно друкував підручники для гімназій і горожанських шкіл, літературознавчі статті і праці, писав оповідання, повісті, які видавалися в Ужгороді, Львові і Празі.

Працюючи в гімназіях, В. І. Бірчак сумлінно готувався до уроків і лекцій, читав їх з високою майстерністю. Великого значення надавав активізації пізнавальної діяльності гімназистів, широко застосовував у педагогічній роботі методи порівняння, аналітики, систематизації. Професор різко виступав проти такої форми вивчення програмового матеріалу, як зубріння, в той же час звертаючи увагу учнів на усвідомлене логічне мислення, застосовував такі основні форми навчання як створення проблемних ситуацій, диспути. Він вимагав від гімназистів активності і творчості в оволодінні знаннями і сам був для них прикладом і авторитетом [4].

Як творець і видавець підручників, В. І. Бірчак займає достойне місце в колі таких культурно-освітніх діячів, як Авґустин Волошин, Олександр Маркуш, Іван Панькевич та інші. Із 1922 по 1924 рік він видав "Руські читанки" для чотирьох класів гімназій та горожанських шкіл, зокрема для I, II, III і IV класу [5]. Підручники знайомили учнів з найвидатнішими українськими письменниками, зокрема, такими, як Т. Шевченко, І. Франко, Л. Глібов, С. Руданський, Ю. Федькович, М. Шашкевич, О. Духнович. Був тут представлений і закарпатський поет В. Ґренджа-Донський.

У читанках значне місце було відведене краєзнавчим матеріалам, подавалися статті про історію найбільших міст та визначні історичні дати. Бірчакові читанки прищеплювали учням любов до рідного краю, народних звичаїв і традицій. У підручниках широко відображалася народна творчість – казки, легенди, прислів'я, приказки, пісні, а також оповіді про природу та красу Карпат.

Автор підручників звертав велику увагу і на ідеї братерства між народами, вміщуючи в своїх читанках історичні матеріали подібного змісту. Про це розповідали зокрема такі статті, як "Руський король Данило", "Святий Юрій на Гуцульщині", "Верховинець" та багато інших.

Високу оцінку, як педагогу, надавав В. І. Бірчак А. І. Волошину, про що переконливо свідчать його слова: "А. Волошин був тим чоловіком, що обслуговував ту останню, ще одиноку твердиню руськості на Підкарпатській Русі – народну школу і подавав їй по-

живу – свої книжки, чоловіком, що в ті тяжкі часи обслуговував і одну одиноку новинку на Підкарпатській Русі" [6]. Адже відомо, що А. І. Волошин написав і видав понад 40 підручників і посібників для учнів гімназій, горожанських, народних шкіл та вчителів краю.

Значний творчий доробок В. І. Бірчака в галузі літературознавства і красного письменства. Уже в 1921 році у видавництві "Просвіта" він вперше видав свою монографічну працю "Літературні стремління Підкарпатської Русі", яка вперше представила красне письменство краю в його історичному розвитку від найдавніших часів. На це видання тоді відгукнувся в "Літературно-науковому віснику" Володимир Гнатюк, а в народному календарі товариства ім. О. Духновича – Ю. Русак (псевдонім Юлія Гаджеги). Доти, крім хрестоматії Євмена Сабова, в Закарпатті не було жодної книги з крайової історії літератури. "Літературні стремління Підкарпатської Русі" стали довгорічним навчальним посібником для гімназій та горожанських шкіл, учительських семінарій і торговельної академії.

Автор довів, що письменство Підкарпатської Русі "є галуззю українського письменства". Оскільки у 20–30-х роках вийшли на арену нові письменники, було опубліковано ряд оглядових і літературознавчих статей, книжку довелося ґрунтовно допрацювати і у 1937 році під грифом педагогічного товариства Підкарпатської Русі опублікувати її доповнене видання. Тут подано поділ історії літератури краю на певні періоди з відповідною характеристикою полемічної літератури, літописів, характеристикою літературної творчості письменників. Окремо зроблено огляд літературного процесу 20–30-х років XX ст., тобто в чехословацький період.

В. І. Бірчак розгладяє історію літератури Закарпаття від найдавніших часів до середини 30-х років XX століття. У вступі автор вказує, що першим письменником, який вводить рідну українську мову до літератури, був прозаїк Лука Дем'ян, другим – поет Василь Ґренджа-Донський. Він будує свою монографію на тодішніх досягненнях літературознавства, статтях і розвідках вчених, які торкалися тих чи інших аспектів літературного процесу в краї в різні періоди [7].

Дослідник поділяє історію літератури Закарпаття на три періоди, характеризуючи кожний із них на базі літературних джерел, творів з перевагою народної мови, учительних євангелій, прологів і різних збірників, полемічних творів й літописів, дає найбільш характерні за змістом і мовою уривки з творів, їх оцінку.

Основна частина монографії присвячена персоналіям, починаючи від історика кінця XVIII ст. І. Базиловича, поета першої третини XIX ст. В. Довговича до літератури краю другої половини XIX століття, яка представлена і такими відомими письменниками, як О. Духнович, О. Павлович, А. Кралицький та інші і до літератури нової доби,

коли на арену виходять нові імена в поезії, зокрема В. Ґренджа-Донський, Ю. Боршош-Кум'ятський, Зореслав, М. Рішко, М. Бараболя, А. Карабелеш, М. Попович, в прозі Л. Дем'ян, О. Маркуш, І. Невицька, Ю. Станинець та інші. Бірчакові "Літературні стремління Підкарпатської Русі" – книга заборонена упродовж всього радянського часу – не втратила свого значення й дотепер. Тому в 1993 році й було здійснене її факсимільне видання.

Не можна не згадати і такі праці В. І. Бірчака, як "Авґустин Волошин, його життя і діяльність" (Ужгород, 1924), "Український філософ Василь Довгович" (Ювілейний збірник на пошану М. С. Грушевського, Київ, 1928). "Літературна творчість Закарпаття 1919–1929 рр." (Львів, 1929), "Сучасний стан підкарпатської літератури" (Братислава, 1936, чеською мовою), "Огляд літератури Підкарпатської Русі по перевороті" (1936) та інші.

На закарпатські роки життя В. І. Бірчака припадають і основні його художні твори. Це зокрема історична повість з XI століття "Василько Ростиславич" (1923), "Володар Ростиславич" (1930), оповідання "Притча" (1931), повість "Проти закону" (1936), оповідання "Золота скрипка" та "Чорна ідилія "Молодої музи" (1937), повість "На нових землях" (1938). Варто вказати, що, окрім цього, з 1902 по 1913 рік автор опублікував у Львові такі книги оповідань; "Матура", "Урвана пісня", "Під небом півдня і інші оповідання", "Міліон", "Латачки".

У 1938 році, після Віденського арбітражу, В. І. Бірчак, як і багато інших представників інтелігенції, змушений був виїхати з Ужгорода до Хуста. Тут його призначили інспектором гімназій і семінарій у міністерстві освіти Карпатської України. Крім цього, він став членом комітету судової термінології, а після окупації Хуста очолив "Український евакуаційний комітет", який допомагав колишнім працівникам урядових установ виїхати із Хуста до Праги [8].

Зрештою, і сам письменник виїхав до Брна, а потім до Праги, де також займався літературною творчістю. Там видав книгу "Карпатська Україна: спомини і переживання" (1939), яка стала яскравим свідченням очевидця трагічних днів Карпатської України. В ній автор критично оцінює окремих тогочасних закарпатських діячів, подає гірку правду про їх діяльність.

У Празі письменник написав і видав у Кракові історичний роман "Велика перемога" (1941), повість "Кар'єра" (1943). Залишилися неопублікованими його історичні твори "Безжурні дні" та "Останнє квітня", збірка оповідань "З дідової бороди". Низку розрізнених есе, які зберіг зять письменника Богдан Алискевич, опублікував у журналі "Тиса" журналіст Василь Іваньо.

9 вересня 1945 року В. І. Бірчака без ордера на арешт було схоплено і ув'язнено у Празі, а постанова на арешт була підписана пізніше в Мукачеві, де проводилися спочатку його допити 9 верес-

ня, 2 жовтня і далі. 11 січня 1946 року спеціальним судом Закарпатської України за ст. 22 п. 6 декрету Народної Ради Закарпатської України від 18 грудня 1944 року він був засуджений на 20 років таборів з поразкою в правах на 5 років як український буржуазний націоналіст.

За що його обвинувачували? За те, що нібито з 1918 року був українським націоналістом, що в цьому ж році став заступником голови національної української ради в Дрогобичі, а з початку 1919 року – заступником комісара нафтової промисловості. Після ліквідації цієї організації емігрував в Закарпаття, де продовжував проводити "націоналістичну діяльність".

У вироку було сказано: "Підсудним була організована націоналістична організація "Пласт", метою якої було виховання молоді в націоналістичному дусі. Одночасно з цим він був членом націоналістичного товариства "Просвіта". Як в першій, так і в другій організаціях, брав активну участь в роботі, видавав націоналістичні брошури, виступав із статтями на сторінках націоналістичних газет". У 1938–1939 роках "займав видне місце" у міністерстві шкільництва Карпатської України і був керівником "Пласту" [9]. Разом з С. Папом виробив статут цієї організації.

Працюючи в Празі, зазначено у вироку, В. І. Бірчак і тут з самого початку перебування продовжував свою націоналістичну діяльність. Із 1940 року був активним членом "Української громади", яка перебувала на утриманні і працювала за вказівками німецьких фашистів. Із 1941 року згадана організація за вказівкою німецьких властей об'єднана з ОУН"[10]. Але у вироку жодним словом не сказано, що він був відомим педагогом, автором підручників, письменником, багато зробив для розвитку освіти в Закарпатті, що ця діяльність відбувалася не в СРСР, а в іншій державі. Вирок був остаточний і оскарженню не підлягав.

17 січня 1946 року В. І. Бірчак звернувся з листом до Народної Ради Закарпатської України про помилування, в якому сказано: "Підписаний академік Володимир Іванович Бірчак, засуджений 11 січня 1946 року на 20 літ тюрми, просить уділити йому повну милість і відставити його як чехословацького горожанина до чехословацької границі.

Підписаний не брав ніколи активної участи в політиці. В 1939 році видав у Празі книжку "Карпатська Україна", в якій виступав проти українського націоналізму, і засуджено його на основі невірних зізнань свідків, що він був редактором "Української дійсності", що не відповідає правді.

Підписаний не виступав ніколи проти СРСР і обіцяє ніколи не виступати. Вже в 1924 році друкував одну з своїх праць у збірнику Київської Академії наук і далі хочу працювати для українського письменства й науки" [11].

Та це не допомогло. Після суду В. І. Бірчака відправили в Сибірський табір Кемеровської області, а звідти, в Озерний у м. Тайшет Іркутської області, де він й помер. Але дата смерті тривалий час була невідомою.

Розшуком останніх слідів відомого письменника зайнявся журналіст В. М. Іваньо. 13 листопада 1991 року він одержав з Іркутської області таке підтвердження: "На Ваше прохання про встановлення долі Бірчака Володимира Івановича повідомляємо, що за даними інформаційного центру УВС Іркутського облвиконкому Бірчак Володимир Іванович, 1881 року народження, уродженець Стрийського району Львівської області, 1 березня 1951 року прибув для дальшого відбування покарання із Сибіртабору Кемеровської області в Озертабір Іркутської області м. Тайшет, де 21 вересня 1952 року помер від сердечної недостатності при наявності гіпертонічної хвороби. Похований на кладовищі табірного пункту 040 Озертабору, розташованого в 100 метрах східніше табірного пункту, с. Новочунка Чунського району Іркутської області. Могила № В-49" [12].

Його реабілітація відбулася в 1990 році. Прокурор області надіслав в Закарпатський обласний суд протест стосовно засудженого. В ньому було вказано, що "касаційна скарга підсудного адресована уповноваженій Народній Раді Закарпатської України, залишена без перегляду". Але тепер у протесті було сказано, що "В. І. Бірчак до часу його арешту був громадянином Чехословаччини і за дії, вчинені ним на території других країн, в силу ст. КК УРСР по радянському законодавству відповідальності не підлягає" [13].

Наявні у справі речові докази, газетні статті, книги свідчать про те, що він був письменником, а не політичним діячем і "виступав навіть з критикою відомого українського націоналіста Д. Донцова". Крім цього, треба підкреслити, що конкретних документів про його діяльність проти Радянського Союзу слідство не здобуло. І президія обласного суду своєю постановою від 25 січня 1990 року реабілітувала його.

Так трагічно закінчилося життя відомого українського письменника, вченого і педагога, видатного культурно-освітнього діяча краю В. І. Бірчака, тісно пов'язаного з історією Закарпаття міжвоєнного періоду.

ПРИМІТКИ

1. Володимир Бірчак. Автобіографія // Карпатський край. – 1991. – 26 бер.

2. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 3740, арк. 7.

3. Бірчак В. Карпатська Україна: Спомини і переживання. – Прага, 1939. – С. 16.

4. Новини Закарпаття. – 1996. – 16 січ.

5. Хланта І. В. Літературне Закарпаття у XX столітті: Бібліографічний покажчик. – Ужгород: Закарпаття, 1995, – С. 59.
6. Новини Закарпаття. – 1996. – 16 січ.
7. Бірчак Володимир. Літературні стремління Підкарпатської Русі (факсимільне видання). – Ужгород: Карпати, 1993. – С. 5–7.
8. Карпатський край. – 1991. – 29 лист. – С. 7.
9. Там само. – 1991. – 10 груд. – С. 4.
10. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 3740, арк. 11–12.
11. Там само, спр. 5404, арк. 40.
12. Новини Закарпаття. – 1992. – 19 вер. – С. 12.
13. Карпатський край. – 1991. – 10 груд. – С. 4.

Омелян ДОВГАНИЧ

СТЕПАН ВАЙДА
(бл. 1910 – ?)

Ім'я Степана Вайди було широко вшановане у нашому краї ще за радянських часів, адже він став першим в історії Закарпаття Героєм Радянського Союзу. Коли ж 1989 р. було опубліковано "Щастя і горе карпатської України" В. Ґренджі-Донського, де автор указує, що Вайда очолював службу безпеки Карпатської України, це викликало шок. О. Довганич авторитетно заявив, що ідеться про двох зовсім різних Вайд [1]. Та проти цього виступив Юліан Химинець, переконаний, що йдеться про одну і ту ж саму людину. Щоправда, ще один Вайда таки був знаний – М. Вайда, подільник Ф.Тацинця у справі замаху на Є.Сабова, який однак був виправданий на судовому процесі [2]. А проте Ю. Химинець чітко пише і про Степана Вайду: "ОУН за короткий час спромоглася виплекати глибоку національну солідарність, національно свідомих людей і таких героїв, яким був член її проводу Герой Радянського Союзу надпоручик Степан Вайда та багато інших" [3]. Втім у фундаментальній "Історії ОУН" Петра Мірчука, третє , доповнене видання якої побачило світ у 2007 р., про С. Вайду нічого не мовиться, один раз згадується лишень М. Вайда [4].

Схоже, що Ю. Химинець таки став жертвою непорозуміння. Бо Герой Радянського Союзу Степан Миколайович Вайда народився 17 січня 1922 р. в с. Дулово на Тячівщині у селянській сім'ї. 1928–1935 р. вчився у народній школі. Далі поступив до Хустської гімназії [5]. Натомість Ю. Химинець повідомляє біографічні дані, котрі аж ніяк не можуть стосуватися Степана Вайди з Дулова: "Я знав Степана Вайду з 1932 р., коли він приїхав до Мукачева, ставши фаховим учителем. Був це чесний і щирий український патріот. Брав участь у діяльності товариства "Просвіта" (хор і драматичний гурток) і в усіх українських організаціях Мукачівщини. За часів Карпатської України він не належав до Карпатської Січі, бо мав інше завдання, працюючи разом з Юрком Білеєм над справою безпеки Карпатської України" [6]. Між цими двома Степанами Вайдами щонайменше десять років різниці. Про дулівського Степана Вайду добре пам'ятають десятки і десятки його односельців, то ж ототожнити юнака 1922 року народження з іншим С. Вайдою, який на 1938 р. вже встиг послужити у чехословацькому війську і отримати чин підпоручника, аж ніяк неможливо.

Виходячи з цитованого свідчення Ю. Химинця, Степан Вайда, який був учасником подій Карпатської України, народився близько 1910 р. Родом він був з Коритнян, вчився в Ужгородській горожанці, під час навчання товаришував з В. Шандором [7].

В. Шандор згадує, що приїхавши до Хуста в листопаді 1938 р., зупинився у свого шкільного товариша: "Він розповів мені про жит-

тя в Хусті, про працю уряду та новини з нашої політики. Сказав, що всі захоплені тим, що маємо, але захоплення не вистачає, треба робити, а того вже не всі бажають... Степан був уродженим воякком, часом занадто прямим і строгим. Розповідав, як спіймали чимало мадярських і польських диверсантів, які сильно шкодили молодій державі" [8].

В. Ґренджа-Донський повідомляє у своєму щоденнику від 4 лютого 1939 р.: "Для прикладу, що у нас ішло все "по-демократичному" та "по-гуманному" (якраз тоді, коли вороги ставили ніж на наш карк), наведу один випадок, що трапився в сусідній кімнаті, про який мені оповідали урядовці. До хустської в'язниці привели у Волівщині зловленого польського терориста. Начальник нашої державної безпеки Вайда завів його до своєї канцелярії для переслухання, доки ще не віддадуть терориста до військової в'язниці, де були й інші такі самі в'язні. Взяв Вайда крісло, по-демократичному попросив терориста ласкаво сісти і почав шукати за протоколом, що був списаний на місці зловлення терориста, але його на своєму столі ніяк не знаходив.

Канцелярія Вайди складалася з двох приміщень: в одній сидів сам шеф – Вайда (під числом 14-м, на першому поверсі): тут переслухували підозрілих, а також в цьому приміщенні приймали гостей, що інтервеніювали в справах деліквентів. В другій кімнаті (ч. 15) працював персонал канцелярії – один юрист та канцелярійний урядовець. (Моя кімната була під числом 16-м). Вайда протоколу не знаходив. Залишивши свого "гостя" в м'якому шкіряному кріслі, Вайда пішов до сусідньої кімнати шукати акт. Українці, звичайно, не є тими людьми, щоб все мали на місці. Так само і канцелярія Вайди не була вилучена з цієї категорії. Вайда шукав протокол по столах, по скринях. Коли нарешті знайшов його і вернувся до своєї кімнати, польського терориста вже не було – він давно втік... Був би дурний не скористати!

Кінь має чотири ноги і поховзнеться, а людина тільки дві. Міг і Вайда зробити помилку. Але, безперечно, Вайда робив велике діло і працював понад свої сили. Не він винуватий, що прийшлося з найбільшими злочинцями поводитись у білих рукавичках."

У наказі військового міністра Карпатської України С. Клочурака від 15 березня 1939 р. "підпоручник Степан Вайда" названий серед 10 командирів, яким доручається керувати обороною держави.

Подальша його доля поки що невідома.

ПРИМІТКИ

1. Довганич О. Два Степани Вайди?// Закарпатська правда. – 1997. – 23 серпня.

2. Химинець Ю. Тернистий шлях до України. – Ужгород: Ґражда, 1996. – С.85.

3. Химинець Ю. Тернистий шлях до України. – Ужгород: Ґражда, 1996. – С.123. При цьому Ю. Химинець додатково посилається на неопубліковану ма-

шинописну працю М.Скита: Скит-Закарпатський Мстислав. Кривавим шляхом. – Арк. 63. Про цю працю див.: Федака С. // Українська націоналістична версія закарпатської історії. // Екзиль. – 2007. – № 7. – С. 16.

4. Мірчук П. Нарис історії ОУН. – К., 2007. – С.428

5. Довганич О. Степан Вайда// Борці-антифашисти. – Ужгород: Карпати, 1988. – С.48–50; Олійник О. Юнак з Дулова. – Ужгород, 1959; Пруниця С. Нескорений герой// Реабілітовані історією. – Кн.2. – Ужгород: Закарпаття, 2004. – С. 355–360; Ломага М. Спогади про Степана Вайду// Нове життя. – 1995. – 11 квітня; Сойма І. Степан Вайда – наш герой// Новини Закарпаття. – 1995. – 29 квітня; Туряниця С. Славетний син Карпат// Новини Закарпаття. – 1995. – 6 травня; Сойма І. Наш славний земляк – герой Степан Вайда// Новини Закарпаття. – 2002. – 17 січня.

6. Химинець Ю. Тернистий шлях до України. – Ужгород: Ґражда, 1996. – С. 304.

7. Шандор В. Спомини. – Т.1. – Ужгород: Ґражда, 1996. – С.48.

8. Там само. – С.143.

9. Ґренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України. – Ужгород: Закарпаття, 2002. – С. 127–128.

Сергій ФЕДАКА

АВГУСТИН ДУТКА
(1906 – 1994)

Народився 20 жовтня 1906 р. у селі Новоселиці. Здобувши початкову освіту в Ужгороді (1912–1916), навчався в Ужгородській гімназії (1916–1924), а відтак на юридичному факультеті Брненського університету (Чехія), після закінчення якого з кінця жовтня 1931 р. працював практикантом Вищого суду в м. Кошице (Словаччина), а з 1933-го до 1938-го – в окружних судах у Берегові й Краловському Хлумці та секретарем Вищого суду в Кошице.

Як згадував Василь Ґренджа-Донський, у Кошице Августин Дутка як секретар Вищого суду та свідомий українець організував серед словацько-угорського населення місцевий осередок "Просвіти". При цьому досяг певних успіхів – при філії "Просвіти" працював хор, драматичний гурток. Сам організатор часто читав лекції та виступав на радіо, яке передавало вісті й на Закарпаття.

Живучи та працюючи в Ужгороді і Хусті, в період діяльності автономного уряду Підкарпатської Русі – Карпатської України, він став секретарем Вищого суду Карпатської України, членом правничої комісії автономного уряду. 12 лютого 1939 року був обраний послом Сойму Карпатської України. Після її окупації угорськими військами опинився у Словаччині, де протягом 1939–1942 рр. працював у державній управі м. Братислави; там само продовжував роботу до 1945 р. – уже в головній управі. З 1945 до 1949 рр. був обвинувачем у народному суді Братислави, а відтак – працівником прокуратури.

Помер 28 серпня 1994 р. у Братиславі, де й похований.

Омелян ДОВГАНИЧ

ПЕТРО КАЛИНЮК
(? – 1985)

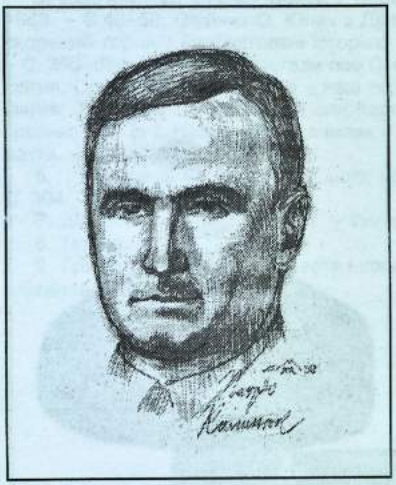

Петро Григорович Калинюк народився в с. Богдан на Рахівщині у заможній гуцульській сім'ї Григорія Калинюка і Теодосії Чулей. Закінчив 1915 р. Мараморош-Сигетську гімназію. Наступного року мобілізований на Східний фронт, мав поранення. Здобув вищу освіту юриста у Кошицях. У 1920–1936 рр. займав різні чиновницькі посади. Був заступником окружного начальника у Рахові.

На початку 1939 р. призначений головою виборчої комісії на виборах до Сойму Карпатської України. Таке призначення П. Калинюк отримав як старший на той час комісар політичної управи.

Після падіння Карпатської України П. Калинюк був кинутий до концтабору Вар'юлопош.

Враховуючи освіченість і досвід П. Калинюка нова влада запропонувала йому посаду голови "сирітської седрії" при мерії м. Мукачева – структури, яка опікувалася сиротами, бездомними, середнього ступеню каліками тощо.

В часи Закарпатської України (1944–1945 р.) П. Калинюк завідував одним з відділів Народної Ради Закарпатської України. З утвердженням радянського режиму на Закарпатті П. Калинюк потрапляє під недремне око компетентних органів. У розквіті сил він захворів на базедову хворобу. Перед тим він важко переніс струс мозку, а після операції на щитовидній залозі його паралізувало.

Помер П. Калинюк 31 березня 1985 р. Похований у Мукачеві біля могили своєї дружини [1].

ПРИМІТКИ

1. Белень М. Карпатська Україна в портретах. – Ужгород, 1999. – С.88

Сергій ФЕДАКА

ВОЛОДИМИР КОМАРИНСЬКИЙ
(1906–1987)

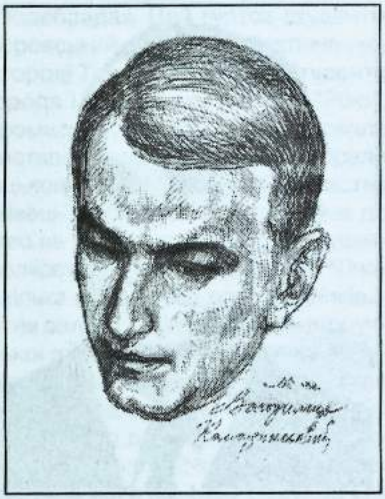

Володимир Іванович Комаринський народився 4 червня 1906 р. у Сокалі Львівської області (Австро-Угорщина) в селянській родині. У рідному селі вчився в початковій школі. Юнаком опинився на території Чехословаччини, зокрема в Підкарпатській Русі. Є відомості, що вчився в Ужгородській гімназії, після чого вступив на юридичний факультет Празького університету. Закінчивши його, став адвокатом. Працював у Мукачеві у власній адвокатській канцелярії. Прилучився до крайового освітянського руху. 17 жовтня 1937 р. на загальних зборах крайового товариства "Просвіта" був обраний членом правління. Підтримував "Учительську громаду".

Після окупації Мукачева Угорщиною переїхав до Хуста, де теж працював адвокатом. Став членом проводу Українського національного об'єднання і був призначений керівником радіомовлення та пропаганди при уряді Карпатської України. Перед виборами до Сойму Карпатської України 30 січня 1939 р. висунув таку пропозицію: громада, яка подасть за УНО не менше 98 відсотків голосів, може вивісити білий прапор. Ця ідея 12 лютого 1939 року була реалізована.

Напередодні окупації Хуста угорськими військами емігрував із членами уряду до Праги, потім переїхав до Братислави, в Словаччину, де відкрив приватну адвокатську канцелярію, яка діяла протягом 1939–1940 рр. 1944 р. емігрував до Сполучених Штатів Америки, де брав участь у роботі різних українських громадських організацій, зокрема, був членом ради директорів Українського конгресового комітету Америки, членом і радником "Управи товариства українських працівників". 1972 р. взяв участь у роботі з'їзду двох земляцьких організацій (Карпатського Союзу із США) та (Братства Карпатської Січі), де разом з ним були ще три колишні посли Сойму Карпатської України – Авґустин Штефан, Степан Росоха і Микола Різдорфер. Провадив науково-дослідну роботу.

Помер 4 листопада 1987 р. у Сполучених Штатах Америки, похований у районі Нью-Йорка.

Омелян ДОВГАНИЧ

ПАВЛО КУКУРУЗА
(1896–1978)

Виграбуючи із забуття наших працівників минулого для заповнення всіх "білих плям" історії нашої літератури й культури, не можемо оминути редактора й видавця Павла Кукурузу, чия видавнича праця в 20-х і 30-х роках на Закарпатті багато спричинилася до відродження Карпатської України.

Павло Кукуруза народився 4 березня 1896 року в Новій Ушиці Кам'янець-Подільської області. Народну школу закінчив у рідному містечку. У 1917 році здобув середню освіту в Переяславі і того ж року вступив на студії в нововідкритий університет в Кам'янці-Подільському.

Будучи студентом, працює у видавництві Подільської Губерніяльної Управи, а під час літніх вакацій у своєму повіті закладає читальні "Просвіти" і організує при них драматичні аматорські гуртки. Видавництво його серйозно зацікавило. Першим його досягненням у цій ділянці було видання книжки С. Руданського "Лірика: співомовки та байки" в 1918 році у рідній Новій Ушиці. Щоб знайти покупця на книжку, навантажує фіру з повним накладом – п'ять тисяч примірників – і везе до Кам'янця-Подільського до Губерніяльної Управи. Голова Управи проф. Віктор Приходько був захоплений смілим вчинком молодого студента і купив від нього ввесь наклад, що додало Павлові Кукурузі ще більшої охоти продовжувати працю на цій ниві.

Однак світова війна, яка ще шаліла повним розгаром, не дозволила йому тоді реалізувати свої задуми. Під напором большевиків покидає рідне Поділля й опиняється в далекій Варшаві. Серце його однак тягнуло до своїх людей, і він переїжджає до Чехословаччини, а згодом на Закарпаття.

Замешкавши в Ужгороді, в 1922 році закладає власне видавництво. Та було в нього ще одне замилування: бджільництво. Батьки вдома мали велику пасіку, і він вже від наймолодших літ залюбки бджолярив із батьком та багато дечого навчився. Прибувши на Закарпаття, побачив прекрасні терени для бджолярства, але переконався і в тому, що населення, хоч і займалося де-не-де бджоляр-

ством, вело його дуже примітивно. Із бажання прислужитися й допомогти народові зродилась у нього думка навчити закарпатське населення бджолярити. Починає видавати журнал "Підкарпатське пчолярство" (1923–1926). Його співробітниками стали студенти-аґрономи, які студіювали в Празі і в Подєбрадах. Цей гурток студентів (Володимир Коссар, Михайло Боровський, Тимофій Павличенко, Павло Загородний) заснував в Ужгороді Товариство "Рій". Студенти приїжджали на літній час до Ужгорода і працювали в пасіці "Рою", яка згодом виросла на велику промислову пасіку. Тут працювали пасічницькі курси, відбувалися виставки; члени товариства брали участь у Вседержавному Пасічницькому з'їзді. Душею Товариства "Рій" став Павло Кукуруза. Як фахівець доклав усі свої старання до того, щоб удосконалити пасічництво на Закарпатті. Крім редагування і видавання "Підкарпатського пчолярства", видавав і місячник "Пчолярство" (1923–1926) та написав кілька підручників для пасічників.

Павло Кукуруза скоро запримітив великий брак шкільних підручників на Закарпатті, бо хоч за чеської влади і вернулася наша азбука, дітей треба було навчити рідного слова і рідної мови, а не було з чого. Не було тоді ні наших вчителів, ані шкільних підручників, ані літератури. Бажанням Павла Кукурузи було дати дітям те, найважливіше: починає видавати в Ужгороді журнал "Пчілка". Не маючи ще тоді чеського горожанства (одержав його аж 1937 року), він як український емігрант не мав права мати ні свого видавництва, ні книжок під власним прізвищем. Тому зареєстрував видавництво журналу й бібліотеку "Пчілки" у Товаристві "Просвіта" в Ужгороді, у зв'язку з чим о. Авґустин Волошин став номінальним відповідальним редактором журналу.

"Пчілка" виходила від 1922 року до 1933 року, а її бібліотека існувала від 1923 року до 1938 року. З часом цей журнал став самостійним місячником природничого змісту, а від 1925 року загальним журналом для молоді.

У той час чеська влада не визнавала української літературної мови на Закарпатті. Філолог д-р Іван Панькевич у своїй граматиці і д-р Володимир Бірчак у своїй читанці дотримувалися етимологічного правопису, що чехи радо привітали і дали розпорядження, що в усіх школах і урядах Закарпаття має вживатися тільки етимологічний правопис. Прийшлося й "Пчілку" видавати етимологічним правописом, щоб врятувати її хоч так для шкіл і бібліотек, інакше була небезпека, що Краєва Шкільна Управа в Ужгороді, яка передплачувала журнал для шкіл, не буде її замовляти. Та попри етимологічний правопис, мова "Пчілки" була чисто українською.

Чехи дивилися кривим оком на видавничу працю "Просвіти", а себто і на працю Павла Кукурузи при "Просвіті". У 1929 році чеська поліція видала наказ П. Кукурузі як "небезпечному чужинцеві" залишити Чехословаччину до трьох днів. Павло Кукуруза звернувся до

о. Авґустина Волошина, що був послом до чеського Парламенту, з проханням помогти йому, і той домігся відміни цього рішення. Не минуло й трьох днів, як Павло Кукуруза дістав з чеської поліції відклик попереднього наказу.

"Пчілка" була найбільш популярним журналом шкільної молоді в той час і багато спричинилася до виховання нової генерації та витворення народної свідомості молоді.

Праця Павла Кукурузи та цілої редакції "Пчілки" не була легкою. В одному з номерів редакція писала: "Лише чудом, яке зветься поривом до національного відродження молодих, чудом та жертвенністю тих людей, що працюють коло того видання, тримається "Пчілка", творячи те діло, що його мав би творити забезпечений матеріальними засобами зразковий журнал. "Пчілка", що видається на убогім Закарпатті, не маючи до того ніяких субвенцій...". А далі: "Без фондів, без помочі, за позичені гроші, лише сильним бажанням піднести народну культуру нашої країни, що після довговічного сну пробудилася до нового життя, люди доброї волі взялися викристалізовувати серед молоді гармонійні, прямі, сильні характери, щоб вони могли за правду єдину і найвищу постояти в повній вірі, що вона побідить..."

В. Ґренджа-Донський у одній із статей писав: "Не тільки дітвора, але і вчителі, а навіть батьки нетерпеливо очікували кожне число "Пчілки". Це була і читанка для дітей, і підручник для вчителів і журнал для батьків... Був це журнал надзвичайно цікавого змісту, в першій мірі для шкільної молоді, але "Пчілка" була й орґаном закарпатських молодих (і старших) письменників... Крім поезії, статей, оповідань, байок, казок були тут згадки про театр, спорт, пласт, кіно, і все інше, що цікавило молодь... Знавці, історики літератури (як д-р Михайло Мольнар в Братиславі) визнають великі заслуги "Пчілки", що дала поштовх до літературно-культурних початків..."

Коли з нагоди 50-ліття появи "Пчілки" (1973) прийшлося перечитувати чудом збережені річники, Павло Кукуруза, розказуючи про співробітництво, не міг ними нахвалитися. До кого б він не звертався, все знаходив охочих, які хотіли помогти, "щоб "Пчілка" залітала і в наші найдальші села...". Журнал об'єднував найкращі літературні і науково-педаґоґічні сили, головно з рядів української еміґрації на Закарпатті і взагалі в Чехословаччині.

Великою поміччю для Павла Кукурузи була його дружина Маруся, родом із Закарпаття, з якою він одружився в 1929 році. Вона була відомою актрисою і солісткою (сопрано) Українського Театру в Ужгороді.

Павло Кукуруза з вдячністю згадував про подвижницьку працю усіх, хто сприяв виданню "Пчілки": "На щастя, редакція "Пчілки" ніколи не лишалася сама в своїй праці самотньою, а мала завжди велику підтримку з боку співробітників. Всі, кого вабило світло культури

і науки, хто уболівав тяжкою долею рідного люду, всі вони не пройшли байдуже повз те огнище, яке розпалила "Пчілка" і, хто чим міг, старався підкріпити цю ідейну працю, вкладаючи свої цеглини на розбудову своєї рідної культури, спрямованої на національне відродження Закарпаття... І коли це відродження виявило себе актом створення державної Карпатської України 1938 року, то тут якась мірка заслуги і цього скромного журналу, що під назвою "Пчілки" повних десять років вирощував молоде покоління Закарпаття...".

Між співробітниками "Пчілки" знаходимо такі імена письменників, педаґоґів, журналістів, громадських діячів: Андрій Алискевич, Богдан Алискевич, Леонід Бачинський, Миколая Божук, Иосиф Бокшай, Юлій Боршош-Кум'ятський, Володимир Бірчак, Михайло Боровський, Микола Вайда, о. Авґустин Волошин, Михайло Велигорський, Євген Вировий, Валерія О'Конор Вілінська, о. Василь Гаджеґа, Марійка Вурста, Андрій Ворон, Василь Ґренджа-Донський, Ярослав Дикий, Свирид Довгань, Олександр Джумурат, о.Віктор Желтвай, Аркадій Животко, Богдан Заклинський, Зореслав (о.Севастіян Сабол), Харитя Кононенко, Маруся Кабалюк, Микола Копач, Василь Королів Старий, Павло Кукуруза, Модест Левицький, Микола Лелекач, Борис Мартинович, Петро Міговк, Олександр Наріжний (Максим Сливка), Ірена Невицька, Олександр Олесь, Тимофій Павличенко, Марійка Підгірянка, Іван Рознійчук (Марко Бараболя), Софія Русова, о. Юрій Станинець, Юрій Соколович, Юрій Тищенко (Сірий), Спиридон Черкасенко, Микола Чирський, Микола Щербей і ряд інших.

Праця Павла Кукурузи не обмежувалася редагуванням та виданням журналу "Пчілка". В 1930-х роках працював він у Педаґоґічному Товаристві, яке видавало шкільні підручники; допомагав о. Авґустину Волошинові у складанні та видаванні його читанок для народних шкіл та видав своїм власним коштом літографічним способом його педагогічні книжки: "Дидактику", "Педаґоґіку", "Педагогічну психологію", "Методику народношкільного навчання"; редагував "Літературний листок" – додаток до часопису "Свобода" в Ужгороді; видав і кілька своїх власних праць з пасічництва, природознавства, підготовляв альбоми, атласи. Між іншими, на замовлення шкільного реферату у видавництві "Пчілки" Павло Кукуруза видав "Атлас рослин" (автор інж. Михайло Боровський) у п'ятьох кольорах з назвами чотирма мовами: латинською, українською, чеською і мадярською із зазначенням лікарських і отруйних рослин, великим форматом, у твердій оправі, та "Атлас звірят" (автор проф. Грабар). Брав участь у закарпатських культурницьких організаціях; провадив бібліотеку та видавництво "Просвіти" в Ужгороді, редагував календарі та альманахи "Просвіти". На початку державності Карпатської України, за дорученням влади евакуював з Ужгорода до Хуста різні українські державні бібліотеки та архів історичних доку-

ментів Крайового Уряду. Президент о. Волошин призначив його державним бібліотекарем та керівником Архіву Карпатської України.

Після трагедії Карпатської України в березні 1939 року був арештований мадярами, а в грудні того ж року висланий з території Карпатської України. Після переїзду до Чехії німці його незабаром забрали на примусові роботи біля Берліна. Звільнившись звідти, повернувся в Чехію. Працював як технічний редактор в культурно-науковім видавництві Українського Національного Об' єднання (УНО) (1941–1943). Тут його Гестапо заарештувало в 1943 році разом з іншими працівниками і доправило до концентраційного табору в Терезієнштадті. Звільнили його лише після двох років із сильно підірваним здоров'ям.

У 1945 році, перед вступом большевицьких військ до Праги, емігрував до Мюнхена. Тут з доручення Українського Технічно-Господарського Інституту (УТГІ) заложив "Поліграфічну базу", де друкувалися літографічним способом наукові підручники для студентів УТГІ. В 1947 році в Мюнхені видав власним накладом літографічним способом "Історію Закарпаття" Василя Пачовського та казки "Нашим малятам" (автор Павло Кукуруза, ілюстрації Е. Козака).

У 1949 році переїхав до ЗСА і замешкав у Міннеаполісі, Міннесота. Його здоров'я, сильно пошкоджене в концентраційному таборі, вже більше не дозволяло йому активно працювати ні в громаді, ні у видавництві, хоч до смерти цікавився життям української громади. Помер 14-го лютого 1978 року в Міннеаполісі. Похований на українському цвинтарі в Бавнд Бруку, Ню Джерзі.

Симон Наріжний у книзі "Українська еміграція" (ст. 332–333) дає таку загальну оцінку праці Павла Кукурузи: "Значну працю виконали емігрантські діячі на Закарпатті в галузі видавничій. На цьому полі чи не найбільше попрацював Павло Кукуруза – організатор і видавець "Пчілки" в Ужгороді. Накладом Павла Кукурузи під фірмою "Пчілка" було видано протягом 1923–1938 рр. 73 книги в кількості 102.200 примірників на загальну суму 1.352.900 корон..."

Нехай буде цей короткий нарис виявом нашої вдячности Павлові Кукурузі – як одному з багатьох працівників на культурнім полі 20-х і 30-х років, що своїм знанням, жертвенністю та любов'ю до свого народу віддали йому так багато праці та енергії для виховання нового підростаючого покоління, щоб нарешті вирвати закарпатський народ із темноти.

Завдяки дружині Павла Кукурузи, Марусі, одержала я недавно неповний список видань "Просвіти" під редакцією Павла Кукурузи. Відомо, що тих видань було біля 80, однак повного списку, на жаль, в архіві Павла Кукурузи не знайдено.

Щоб зберегти для майбутнього читача хоч цю частину праці Павла Кукурузи, подаю нижче цей список:

1. Духнович А. "Добродітель перевищує багатство". 1921.
2. Мартинович Б. "Малий артист", п'єса на одну дію. 1930.
3. Підгірянка М. "Вертеп", різдвяна гра на три дії. 1921.
4. Кукуруза П. "Календар-альбом". Б-ка "Пчілки". 1928.
5. Мартинович Б. "Ілія Муромець". Б-ка "Пчілки".
6. Черкасенко С. "Поезії для молоді". Б-ка "Пчілки".
7. Черкасенко С. "Пчілка в байках". Б-ка "Пчілки".
8. Шевченко Т. "Поезії для дітей". Б-ка "Пчілки".
9. Шевченко Т. "Добірні думки". Б-ка "Пчілки".
10. Бонзельс Б. "Пчілка Мая". Оповідання. Б-ка "Пчілки".
11. Ґренджа-Донський В. "Оповідання з Карпатських полонин". Б-ка "Пчілки".
12. Кобилянська О. "За готар". 1922.
13. "Козацькі народні думи".
14. "Пчілка", ілюстрований часопис для молоді. 10 річників (1923–1932).
15. "Приятель школяра". Кишеньковий календар за рр. 1925–26. Б-ка "Пчілки".
16. Бращайко М. "Масарик як учитель". Б-ка "Пчілки". 1932.
17. Залізняк М. "В тропічній Європі". Б-ка "Пчілки".
18. Кукуруза П. "Боротьба серед звірят". Б-ка "Пчілки". 1925.
19. Кукуруза П. "Життя рослин". Б-ка "Пчілки". 1926.
20. Кукуруза П. "Оповідання з природи". Б-ка "Пчілки". 1926.
21. Кукуруза П. "Пчолярство". Порадник для початкуючих. Б-ка "Пчілки". 1928.
22. Кукуруза П. "Короткий підручник пчолярства". Б-ка "Пчілки". 1924.
23. Кукуруза П. "Приятель пчоляра". Б-ка "Пчілки". 1926.
24. Кукуруза П. і Павличенко. "Як перегнати пчоли з коша до рамкового вулика". Б-ка "Пчілки". 1924.
25. Кукуруза П. і Павличенко. "Пчолярство в ЧСР". Б-ка "Пчілки". 1923.
26. Підгірянка М. "А. Духновичеві". Б-ка "Пчілки".
27. Животко А. "Педагогічні погляди Т.Г.Масарика". Б-ка "Пчілки".
28. "Т. Г.Масарик". Збірник з приводу 75 років життя. 1925.
29. Чапек К. "Розмови з Т. Г.Масариком". Т.І. і Т.П. Б-ка "Пчілки". 1933/1935.
30. Альбом Підкарпатської Руси. Б-ка "Пчілки". 1927.
31. Божук М. "Поезії". Б-ка "Пчілки". 1928.
32. Ґренджа-Донський В. "Червона скала". Поема. Б-ка "Пчілки". 1935.
33. "Казочки для дітей". Б-ка "Пчілки". 1929.
34. Кіплінґ Р. "Казки". Б-ка "Пчілки". 1925.
35. Кізима О. "Підкарпатські співанки для хору". 1924.
37. Грабар. "Атлас звірят", у шести кольорах. Бібліотека "Пчілки". 1925.
38. Боровський М. "Атлас рослин" В кольорах, у чотирьох мовах. Б-ка "Пчілки". 1929.

Зірка ҐРЕНДЖА-ДОНСЬКА

МИКОЛА ЛАЦАНИЧ
(1902–1971)

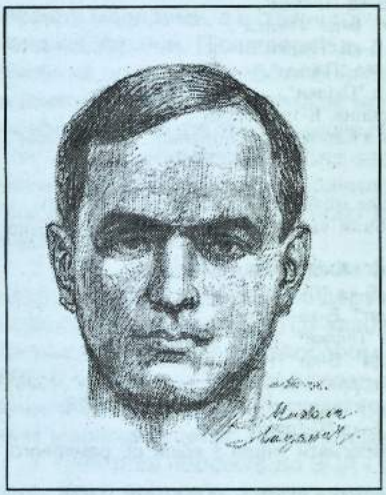

До неординарних особистостей інтелігенції 20–40-х років належить патріот-подвижник, громадсько-політичний діяч Закарпаття Микола Лацанич. Він був людиною широких знань і одним із яскравих патріотів краю, володів глибоким аналітичним мисленням.

Народився Микола Михайлович Лацанич 9 листопада 1902 р. в багатодітній родині у Великому Березному. Він був п'ятим із 10 дітей Лацаничів, які вважалися у В. Березному великими і талановитими трударями.

Закінчивши чотири класи народної школи у рідному селищі, Микола вступив до Ужгородської гімназії. Навчання тоді велося угорською мовою, і малому горянинові довелося докласти немало зусиль, щоб оволодіти нею.

Після Першої світової війни і розпаду Австро-Угорщини, Закарпаття, яке потім дістало офіційну назву Підкарпатська Русь, увійшло до новоутвореної Чехословацької республіки, за якої навчання стало проводитись рідною українською мовою. Для гімназистів це була велика радість.

Тим часом селяни, як й інші верстви населення, у переважній більшості відчували важку матеріальну скруту. Вчити дітей для них було дуже складно. Добре, що Микола виявився відмінним учнем, а таким держава надавала пільги в оплаті за навчання, стимулювала їх вступ у вищі школи.

У 1921 р. хлопець вже став студентом юридичного факультету Карлового університету в Празі. Але все ж кошти для навчання були потрібні. Тому він змушений був поєднувати навчання з безпосередньою працею у канцелярії адвоката Г. Гросмана у Великому Березному.

З 1923 р. став працювати (водночас із навчанням) службовцем у Підкарпатському банку. Поєднання теоретичних знань із практичною діяльністю давали позитивні наслідки у підвищенні його фахового рівня. Навчання у Празі, де працювали високого рівня професіонали, відіграло важливу роль у розвитку його творчого, ана-

літичного інтелекту, формуванні особистості взагалі. Висококультурне оточення, лекції професорів світового рівня збагачували його не лише знаннями, але й залишали глибокі борозни культури і духовності у його самосвідомості. Микола, як і його друзі по навчанню, усвідомлювали необхідність бути висококваліфікованими спеціалістами. До слова, там у різний час навчалися кращі представники інтелігенції, патріоти нашого краю. Серед них: В .Грабар, М. Попович, А. Карабелеш, Ф. Потушняк, М. Лелекач, В. Качуровський, Ю. Шерегій, С. Росоха, М. Цуперяк, М. Данкулинець, А. Немеш, В. Шандор, І. Івашко, М. Бандусяк та багато інших. Вони зробили значний вклад у розвиток юриспруденції на Закарпатті в 20–30-х та наступних роках XX століття.

В університеті М. Лацанич, крім юриспруденції, історії, філософії, захоплювався музикою (грав на скрипці) та спортом. За спортивні здобутки нагороджувався грамотами і медалями. У 20-х роках він був неодноразовим призером і чемпіоном серед студентської молоді Чехо-Словаччини. Разом з В. Грабарем формував легкоатлетичні традиції краю, належав до спортивного товариства СК "Русь". Аж до похилого віку грав і в теніс.

Після успішного завершення навчання в Празі, працював юристом в Іршавському, Берегівському районах та м. Ужгороді, де допомагав людям вирішувати нелегкі життєві проблеми. Як людина, що мала належні теоретичні знання і відповідно практичний досвід роботи, у 1935–1938 рр. при губернаторові обіймав посаду статс-секретаря при губернаторові Підкарпатської Русі К. Грабареві.

Все своє свідоме життя брав активну участь у культурно-освітньому житті краю. Як і вся родина Лацаничів, він був активним членом культурно-освітнього товариства "Просвіта", учасником його з'їздів і конгресів. Поряд з цим, сприяв розвитку спорту в краї. Він брав участь у світових форумах спортсменів. Ось що з цього приводу писала в номері за 30 липня 1938 р. газета "Нова Свобода" в статті "Микола їде до Америки": "Губерніальний надкомісар М. Лацанич, секретар Української Центральної Народної Ради цими днями виїжджав до Америки на міжнародний конгрес молоді як член молоді Чехо-Словаччини. Надкомісар Лацанич був присутній як делегат перед двома роками в Женеві, минулого року в Парижі й тепер виїжджає до Нью-Йорка на третій конгрес, що відбудеться в днях 18–24 серпня".

В один із найскладніших періодів історії Закарпаття – в кінці 30-х років – брав посильну участь у творенні Карпатської України. Як старший комісар політичної управи при президії він був одним із організаторів виборів до Сойму (заступник голови Крайової виборчої комісії, лютий 1939 р.). А як юрист брав активну участь у підготовці державних актів, становленні української держави. Мав добрі стосунки з А. Волошином. Та наступні дні другої половини березня 1939 р. для нього, як і багатьох закарпатців були трагічними. Війська

фашистської Угорщини окупували всю територію Карпатської України. Розпочалися жахливі репресії проти карпатських патріотів. М. Лацанич був інтернований за Дунай. Його брат Юрко, колишній студент Мукачівської торговельної академії, директор Пряшівського банку, артист-аматор, був ув'язнений у катівні "Вар'юлопош". А брат Василь – сенатор Сойму Карпатської України – тривалий час переховувався від переслідувань у сестри Катерини. Згодом переслідування звело його в могилу. Та на жаль трагедія родини на цьому не закінчилася. Племінник, колишній секретар А. Волошина, редактор газети "Українське слово" у Києві Іван Рогач разом із сестрою Анною, письменниками О. Телігою, І. Ірлявським та іншими був розстріляний німецькими фашистами в 1942 р. у Бабиному Яру.

За цих жахливих умов усі Лацаничі щиро чекали визволителів – Червону армію колишнього СРСР. Однак, згодом і після визволення Карпатської України від фашизму, знову доводилось пережити немало неприємних подій.

З приходом Червоної армії М. Лацанич деякий час працював в Угорщині, у м. Дьєр, куди його було депортовано угорцями, перекладачем у комендатурі. На початку 1945 р. він повернувся на батьківщину.

Зважаючи на його здібності та життєвий досвід, керівництво Народної Ради Закарпатської України (НРЗУ) запропонувало Миколі Михайловичу як кваліфікованому юристу приїхати в Ужгород. І він, погодившись із пропозицією, почав активно працювати на відповідальній посаді НРЗУ, а згодом облвиконкому.

27 червня 1945 р. головою НРЗУ І. І. Туряницею М. Лацанича було призначено начальником адміністративного сектору Народної Ради. Завдяки його старанням, професіоналізму, толерантності, колектив сектору справлявся з покладеними на нього обов'язками. У характеристиках на М. Лацанича підкреслювалось, що він об'єктивний, вимогливий, принциповий, дисциплінований, витриманий, з роботою справляється. Та незважаючи на це, йому, як і багатьом іншим місцевим кадрам, була виявлена недовіра з боку одного з керівників комуністичної організації краю. У зв'язку з цим змушений був 15 вересня 1947 р. звільнитися з посади. Влаштувався на скромну посаду в обласну друкарню. Його часто викликали на розмови (а фактично на допит) працівники НКВС. Постала загроза арешту. Уникнути його допомогла дружина Анна. Оцінюючи складність ситуації, вона пішла до можновладців зі своїми документами учасника війни – медсестри госпіталю Радянської армії – та посвідченням Миколи в радянській комендатурі в м. Дьєр. Справу хоч і припинили, та матеріальне становище залишилось важким.

Нелегке життя, титанічна праця, моральне приниження з боку можновладців комуністичного режиму колишнього СРСР передчасно звели М. Лацанича в могилу в 1971 р.

Василь ГЕРЗАНИЧ

МИХАЙЛО ЛЕВДАР
(1916–2004)

До відомих громадських діячів Закарпаття і благодійників українських справ належить Михайло Левдар. М. Левдар народився в селі Великі Лучки Мукачівського району у родині Петра Левдаря і Марії Волошин останньою, дев'ятою, дитиною. Діти виховувались на християнських традиціях, а також на щоденній тяжкій праці батьків.

З 1922 до 1927 рр. Михайло вчився у початковій школі. З особливою теплотою згадував вчителя Дмитра Остапчука, який запалив у його серці непогасну іскру любові до Т. Шевченка, української мови, історії українського народу та з болем говорив про трагічну смерть цього патріота, якого у березні 1939 року угорські окупанти по-звірячому замучили у Великому Бичкові.

Два роки навчався у Мукачівській реальній гімназії, яку через матеріальні негаразди змушений був залишити. Хлопець продовжив навчання у Великолучківській горожанській школі, де брав участь у Пласті, драматичному гуртку, співав у хорі. З вдячністю говорив про вчителя Івана Чирія, який виховував дітей у національному дусі, та школяра Михайла Габовду – майбутнього активного учасника українського національно-визвольного руху, в'язня мадярських тюрем і совєтських гулагів.

Школою патріотизму стало для Михайла Левдаря навчання у Мукачівській торговельній академії, яка давала не тільки міцні професійні знання, але й була у той час одним із центрів українського національного життя. Тут він був членом Пласту, "Просвіти", етнографічного товариства Підкарпатської Русі, співав у хорі, входив до складу редколегії журналу "Тиса". На все життя залишився спомин про величавий Всепросвітянський з'їзд 17 жовтня 1937 року в Ужгороді, учасником якого, разом з іншими старшокласниками, М. Левдар був.

Після окупації у листопаді 1938 р. Мукачева мадярами пішки подався у Хуст, перебував у казармі Карпатської Січі, згодом влашту-

вався у лікарняну касу хворих, відтак був переведений у Міністерство культу, шкіл і народної освіти, яке очолював професор А. Штефан.

Зранку до ночі працював з великим піднесенням, адже вперше в житті відчув себе вільним громадянином на своїй українській землі. Був свідком проголошення незалежності Карпатської України. Гімн "Ще не вмерла Україна", який зі сльозами на очах співали у те надвечір'я, 14 березня 1939 р., після проголошення Августином Волошином з балкону будинку уряду Карпатської України у Хусті незалежності Карпатської України усі присутні при цій історичній події, довелося знову привселюдно проспівати Михайлові тільки через 50 літ – у 1989 році...

Далі були поневіряння за угорського режиму. Заробляв на хліб насущний там, де приймали на роботу, а у квітні 1940 року його, як свідомого українця, для перевиховання в угорському дусі, переміщають углиб Угорщини. У 1945 році, по закінченні війни, Михайло повертається у рідне Закарпаття, працює у фінансових службах Мукачівського, Свалявського, Берегівського районів, далі тривалий час – керуючим Тячівським відділенням Держбанку. Був єдиним серед тринадцяти керуючих районними відділеннями обласної контори Держбанку, хто на службі і у всіх виступах користувався виключно українською мовою.

Далі працював юрисконсультом Тересвянського лісокомбінату, у Тячівському фінвідділі, очолював відділ соціального забезпечення Тячівського району, а у 1983 році і до кінця життя працював позаштатним перекладачем при Тячівській нотаріальній конторі, віддаючи багато сил і енергії перекладам німецькою, угорською, румунською, словацькою, чеською, російською мовами.

Визначною віхою в житті Михайла Левдаря стали політичні події 1989–1991 рр. Він, незважаючи на свій поважний вік, з головою поринув у вир суспільно-політичного життя: стояв біля джерел створення у Тячеві Товариства української мови ім. Т.Шевченка, районної організації Народного Руху України, крайового товариства "Просвіта" та інших. 7 травня 1991 року за подвижницьку працю на ниві українського національно-культурного відродження був обраний Почесним членом Закарпатського крайового товариства "Просвіта". З тих пір жоден значний захід "Просвіти" не обходився без участі М. Левдаря. Доводилося дивуватися, як встигав цей чоловік в свої роки і при своїй завантаженості в оформленні численних юридичних документів бути активним у громадсько-культурному і політичному житті Закарпаття.

А ще – був він найщедрішим благодійником української справи на рідній землі, активним поширювачем календарів "Просвіти" та інших видань, кореспондентом різних газет, діяльним громадським

контролером за впровадженням української мови у всі сфери суспільного життя.

Упродовж всіх років надихала ювіляра непогасна любов до рідного краю, рідної України. Своєю невтомною працею, істинним патріотизмом і щедрим благодійництвом Михайло Левдар заслужив загальну шану і любов своїх земляків.

Помер трагічно в дорозі, на 89 році життя, залишившись у пам'яті вдячних просвітян людиною з великої літери, невтомним трудівником і патріотом.

Павло ФЕДАКА

ДМИТРО НІМЧУК
(1897–1944)

Німчук Дмитро Семенович народився 4 жовтня 1897 року в с. Ясіня Рахівського району у бідній селянській родині. Зміг закінчити чотири класи початкової школи, де майже всі предмети викладали угорською мовою. Пізніше заочно навчався у горожанській школі, а згодом закінчив Ужгородську торговельну академію. Самотужки вивчив та досконало оволодів угорською, румунською та німецькою мовами.

Після повернення з Першої світової війни, як соратник С. Клочурака, Д. Німчук розпочав свою політичну діяльність. Працював у народній міліції с. Ясіня, був одним з найактивніших учасників гуцульського повстання у с. Ясінях восени 1918 року та проголошення Гуцульської Республіки 1919-го. В цей же період Д. Німчук виконував небезпечну місію з налагодження зв'язку між Підкарпатською Руссю та Станіславом, де розташовувалися керівні органи Західної Української Народної Республіки. За ініціативою С. Клочурака, він був включений до складу "Секції пропаганди ЗУНР для угро-русинів" (згодом товариство "Молода Громада"), яка займалася друком української літератури, шкільних підручників та їх розповсюдженням в Закарпатті.

Діяльність Д. Німчука у національних змаганнях була високо оцінена М. Бращайком, С. Клочураком та Ю. Химинцем, а Українською Галицькою армією він нагороджений золотою відзнакою – Хрестом за хоробрість.

Влітку 1920 року Д. Німчук разом з С. Клочураком та В. Климпушем брав участь в установчих зборах Чехо-Словацької соціал-демократичної партії Підкарпатської Русі. У вересні 1926 року його призначено відповідальним редактором друкованого органу соціал-демократів, газети "Вперед", та обрано секретарем крайової організації. Одночасно він редагує газету "Лісовий робітник". Був ініціатором переходу друкування соціал-демократичних видань на кирилицю. За оцінками сучасників Д. Німчук був представником

найбільш радикального лівого крила партії, її проукраїнської орієнтації. У 1935 році Д. Німчук – один з організаторів страйку лісорубів Богданської долини на Рахівщині, брав активну участь в діяльності крайової організації "Просвіти", а у 1937 році його обрано членом правління цієї крайової організації.

У жовтні 1938 року міністром соціальної опіки Підкарпатської Русі Ю. Реваєм його призначено директором Крайового уряду із забезпечення робітників, про що в газеті "Нова Свобода" (№ 105 за 25.10.1938 року), зокрема, повідомлялось: "Ім'я Дмитра Німчука відоме по всьому Підкарпатті, навіть всюди, де живе український нарід. Є син селянина гуцула з Ясіня. Свою діяльність в українському рухові Дмитро Німчук розпочав за молодечих літ, після світової війни. З того часу можна було його завжди бачити, де йшло про українську справу. Бачимо його всюди на передньому місці, коли треба було боротися за український нарід, за українську культуру, за українську думку. Людина наскрізь поважна, розумна, тактовна. Міністр Ревай ані не міг ліпшої людини знайти на таке відповідальне, працевитості вимагаюче місце ".

Після Віденського арбітражу, у листопаді 1938 року, Д. Німчук разом з Ю. Реваєм, В. Комаринським, В. Ґренджою-Донським, А. Вороном брав участь у евакуації уряду Карпатської України з м. Ужгорода, захищав майно уряду та "Просвіти" у сутичках з угорськими терористами, що дало змогу вивезти до м. Хуста майже всі документи і майно та забезпечити роботу уряду в новій столиці.

На початку 1939 року Дмитро Німчук увійшов до складу центрального проводу Українського Національного Об'єднання і за списками кандидатів від УНО був обраний послом Сойму Карпатської України, де його призначено впорядником Сойму і включено до складу комісії з питань оздоровлення та соціального забезпечення.

Після окупації Карпатської України угорськими військами Д. Німчук тривалий час переховувався на території краю. Згодом виїхав до Братислави, де за сприяння колишнього дипломатичного представника уряду Карпатської України у Празі В. Шандора отримав житло та роботу, брав участь у діяльності українських громадських та політичних організацій в Словаччині. Не погоджуючись з лібералізмом українських націоналістів, які сповідували, переважно, парламентські методи боротьби з нацизмом, примкнув до підпільного руху прокомуністичної орієнтації. У листопаді 1944 року його було арештовано "Устредною штатною безпечностю" (словацьким гестапо), в застінках якої він загинув. За свідченнями В.Шандора, Д. Німчука поховано на кладовищі у Лафранконі (район Братислави). Про останні дні Дмитра Німчука згадував також Василь Ґренджа-Донський у своїй книзі "Щастя і горе Карпатської України": "Десь у січні або лютому 1945 Дмитра Німчука арештувало УШБ (Устредна штатна безпечност в Братиславі) – словацьке гестапо (фактично у

листопаді 1944 року. – *Автори*). Востаннє я бачився з ним влітку 1944 року, коли радянські війська гнали німецьких фашистів з рідної землі. Дмитро мріяв про те, щоб незабаром вернутися додому і побачити сина. Після арештування Дмитра Німчука в словацьких фашистських газетах УШБ опублікувало вістку про те, що Дмитро Німчук, бувший редактор соц.-демократ. партії, у тюрмі УШБ в Братиславі при вулиці Базовій (нібито) "поповнив самогубство таким способом, що "повісився на вікно"...

Я переконаний, що він самогубство не поповнив, але з нього нелюдські фашистські кати, певно, при допитах, не могли нічого витягнути, його вбили, потім самі повісили на вікно, щоб тим маскувати самогубство. (В нього були й заощаджені гроші, може, й через те він мусив "повіситися"). Бо людина, яка мріє побачити сина та з великою нетерпеливістю очікує визволення, не буде сама вбиватись.

Від соціальної демократії Дмитро Німчук на еміграції в Братиславі вповні відірвався, бачачи фальшивий шлях, яким соціал-демократія ішла. Він став великим прихильником Радянського Союзу, який приносив визволення поневоленим народам. З симпатіями до комуністів він не таївся, працював в інтересі робітничого класу, от через те і мусив загинути".

В радянський період сім'я Дмитра Німчука – його дружина Параска, син Степан, донька Ольга та їх діти так і не позбулися ярликів українських націоналістів. Його дружина тільки в 60-х роках домоглася інформації з Братислави про долю чоловіка та встановлення бодай якої-небудь пенсії.

Євген НІМЧУК, Юрій МОЙШ

ОТТОН ПАВЛЮХ

Ключове міністерство у перших автономних урядах Підкарпатської Русі – Карпатської України – спершу очолював русофіл Е. Бачинський. Коли ж він вийшов з уряду, цей портфель перейшов до А. Волошина, але той передав ведення справ секретареві цього міністерства – О. Павлюху. Як в.о. міністра внутрішніх справ О. Павлюх підписував переважно різні циркуляри, якими на території автономії вводилися в дії нові акти центрального уряду [1]. Також ним підписано циркуляр МВС Карпатської України від 27 січня 1939 р. про ведення державних метрик українською мовою та циркуляр від 2 лютого 1939 р. про здачу населенням та демобілізованими особами військової амуніції органам безпеки та військовим частинам [2]. Окрім того, О.Павлюх ставив під документами також свій підпис "за віце-губернатора Підкарпатської Русі (голови крайового уряду)" [3].

7 грудня 1938 р. В. Ґренджа-Донський занотував у щоденнику: "Пан прем'єр Волошин є властиво міністром ведучим, він призначає ресорти. Ведення міністерства внутрішніх справ він доручив міністерському радникові д-рові Оттонові Павлюхові. Дотепер «вів» це міністерство д-р Бачинський, але він не полагодив ані одного акту, нагромадилося маса рестанцій, не найменував ані одного нашого нотаря. Тільки оточився цілою зграєю кацапні. Міністерство внутрішніх справ — це кубелечко мадяронів. Робимо надії, що радник Павлюх зробить порядок. Радимо йому, щоб він зараз позбувся кацапні, але він відмовляється від того. Має аргумент, що краще їх буде терпіти тут, під оком, як десь на провінції по округах, де могли б нам шкодити. Чи добре таке філософування — побачимо" [4].

ПРИМІТКИ

1. Карпатська Україна (1938–1939): збірник архівних документів і матеріалів. – Ужгород: Карпати, 2009. – С. 115, 141.

2. Там само. – С. 143, 148.

3. Там само. – С.81, 82.

4. Ґренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України. – Ужгород: Закарпаття, 2002. – С.117.

Сергій ФЕДАКА

ВІКЕНТІЙ ШАНДОР

(1907–2003)

Вікентія Шандора справедливо називають останнім з могікан Карпатської України. З усіх лідерів цієї маленької української держави йому судилося найдовше прожити – аби донести до нас правду про ті вікопомні події. Основним же джерелом відомостей про нього самого є його тритомні спогади (поки видано тільки два томи, а третій – про його життя за океаном – чекає на публікацію).

В. Шандор народився в с. Баранинці під Ужгородом. Його батько був сільським старостою. Ще 1886 р. навчання рідною мовою у селі припинилося, всевладними панами тут були жандарми. Довгий час для родини найміцнішим зв'язком з рідною культурою служила газета А.Волошина "Наука", яку передплачував один з дідів В. Шандора. В роки Першої світової до села прикріпили як робочу силу 60 полонених з російської армії. У сім'ї Шандорів працював Юхим з Катеринослава. Багато українців виявилося і в інших дворах. "Я вперше в житті чув українську пісню. Полонені заспівали "Ой не ходи, Грицю". Люди були захоплені не тільки красою мелодії, але й тим, що все розуміли". Додамо, що з волі історії саме під Катеринославом тоді ж точно так працювало по селах ряд закарпатців – полонених з австрійської армії. Так нетрадиційно відновлювалися контакти віками розірваних частин українського народу.

Після завершення війни "народ заговорив про свої права, що школи мали б бути руські, однак не було досить учителів. У селі, крім кількох старших жінок, ніхто не вмів по-руськи ні читати, ні писати. Пішов я до Ужгорода, купив у друкарні-книгарні "Уніо" Буквар о. Волошина з 1907 року і сам почав з нього вчити руську грамоту". З гумором оповідає В.Шандор, як разом з ним узявся за ту ж науку його шкільний вчитель, що до того багато років забороняв учням говорити рідною мовою. Батько мемуариста був учасником Хустського з'їзду 21 січня 1919 р., де голосував за возз'єднання краю в соборній Україні. Коли окремі односельці накинулися на нього

за це, той відповів: "Я голосував за Україну тому, бо моя бабця ходила до Києва на одпуст, і вона мені казала, що там живе такий же народ, як і ми. Були тут у нас і полонені, які теж так говорили, як і ми. Вони були з України. То раз ми один народ, то маємо і належати до одної держави".

12 березня 1919 р. до Ужгорода вступили чехословацькі війська. Територія ж південніше міста лишалася в руках Угорщини, де невдовзі було проголошено радянську владу. По Радванській вулиці, уздовж залізниці, простяглася демаркаційна лінія, уздовж якої ходили патрулі. На Великдень 1919 р. в Ужгороді спалахнула перестрілка між чехами і угорськими комуністичними військами. Іван Белович з Баранинець обстріляв чехів кулеметом з Радванської церкви, після чого мусив тікати аж до Америки.

1921 р. в Ужгороді відкрито руську горожанську школу, куди й поступив В. Шандор. Її директором був Михайло Григашій, якому присвячено немало теплих рядків. Добиратися щодня до школи і назад доводилося по півтори години пішки, оскільки поїзд вузколійкою Анталовці – Ужгород ходив лише раз на добу. Після отримання початкової освіти В. Шандор поступив до Ужгородської вчительської семінарії, але на другий же день навчання мав конфлікт з учителем-москвофілом і вирішив покинути школу. Лише через кілька днів знайома вчителька з горожанки прилаштувала його до Руської торговельної академії, що була головним осередком українського духу в місті. Приятелем В. Шандора став його однокласник О. Борканюк. З педагогів найтепліше згадується філолог Олекса Приходько. Під його керівництвом учні поставили в міському театрі "Ревізора" і "Суєту", створили знаменитий хор. О. Приходько викладав і в учительській семінарії, що була під патронатом тодішнього єпископа-угорця Папа, який ледве говорив по-руськи. Той викликав професора і просив його не українізувати учнів. О. Приходько запитав, а чи може викладати такою мовою, як ото говорить. Єпископ, радий з порозуміння, поблажливо відповів: "Так, так, пане професоре, вчіть їх якраз такою мовою, як сам говорите, тільки їх не українізуйте". Серед інших шанованих студентами викладачів названо українців М. Велигорського, Я. Голоту, І. Трухлого, Л. Бачинського, В. Чаплю, чеха Стуну, єврея А. Шаша, якого пізніше В.Шандор врятував від гестапівських переслідувань. 1926 р. в Ужгороді широко відзначили 10-річчя від дня смерті І.Франка. Тоді ж В. Шандор розгортає культурницьку роботу в рідному селі, домагається призначення туди нового педагога замість халтурника.

Після академії В. Шандор працював в Ужгороді, у Підкарпатському банку, де директором був майбутній губернатор К. Грабар, а службовцями переважно галичани. З них особливий вплив на юнака справив М. Новаківський, який "умів дуже правильно аналізувати політичні явища і події, що мене сповна захоплювало, і я від нього

вчився політичної грамоти, політичного розуму". Селяни охоче заходили до банку, вважаючи його своїм, бо могли там говорити рідною мовою. Щосуботи і щонеділі В. Шандор їздив по селах, поєднуючи пропаганду ідей товариства "Просвіта" з агітацією за свій банк. Один селянин, що повернувся з Америки, вклав до банку аж сім тисяч доларів, заявивши, що хоче підтримати рідну установу.

Після року роботи В. Шандор пішов до Кошицького офіцерського училища. Далі він навчався у Празі, стажувався в Ужгороді і врешті-решт став офіцером. У війську мав ряд конфліктів на національному ґрунті, з яких виходив переможцем. 1930 р. він повернувся до банку. Політична ситуація в краї загострювалася. Товариство Духновича організувало в Ужгороді з'їзд антиукраїнської спрямованості, проте він провалився. З іншого боку, ОУН влаштувала замах на москвофіла Є. Сабова, який мемуарист справедливо характеризує як річ абсолютно непотрібну, вона тільки зашкодила українській справі. Сам В. Шандор застосовував демократичні методи боротьби. Коли в Баранинцях на противагу читальні "Просвіти" організували ще й русофільську читальню, він з друзями записався і туди, хлопці сплатили членські внески, а потім на зборах проголосували за закриття цієї читальні. На відкритті такої читальні в с. Довге В. Шандор переконав селян не робити цього. За це лідер русофілів С. Фенцик притягнув його до суду, звинуватив в антидержавних діях, але після тривалої судової епопеї В. Шандор був виправданий. Чеські власті звернули таки увагу на молодого політика. Йому запропонували вступити до Аграрної партії, на що юнак не погодився через її протиукраїнську політику. Після цього його кілька разів провалювали у Празі при здачі іспиту на диплом про вищу юридичну освіту.

23 вересня 1938 р. Чехословаччина оголосила загальну мобілізацію, оскільки Німеччина висувала до неї територіальні претензії. В. Шандор прибув до Ужгородського полку. Офіцери німецької національності відверто саботували підготовку до війни. Закарпатські ж українці, до яких чехи традиційно ставилися з підозрою, проявили себе дисциплінованими солдатами. Цей факт примусив багатьох чеських офіцерів переглянути своє ставлення до закарпатців. Полки з Ужгорода і Хуста відправлено через всю країну до німецького кордону. Саме українці чомусь мали прийняти перший удар. Проте невдовзі відбулася Мюнхенська конференція, на якій Чехословаччину примусили до територіальних поступок. Ще згодом Празі довелося надати автономію Підкарпаттю.

Уряд Карпатської України призначив В. Шандора своїм представником у Празі. Він регулярно інформує чеську пресу про ситуацію в краї, переймається його економікою, особливо банківсько-фінансовою системою, налагодженням контактів з зарубіжними підприємцями. Мемуари містять унікальний матеріал з господарсь-

кої історії Карпатської України. Натомість тут дуже критично оцінено єдину партію краю Українське Національне Об'єднання, її діячів. Детально описано гострий конфлікт, коли Прага призначила додатковим міністром в уряд Карпатської України чеського генерала Л. Прхалу. Підкреслено, що це сталося через те, що в Хусті не спромоглися висунути на дану вакансію єдину власну кандидатуру. Поступово автономна держава виходила на широку міжнародну арену, планувалася навіть її участь на світовій виставці у Нью-Йорку. В. Шандор організовує радіопередачі про Карпатську Україну, сприяє приїзду до Хуста зарубіжних журналістів. Він також започатковує часопис "Karpatsko-Ukrajinska Svoboda". З "Нової Свободи" довідуємося, що часопис "Karpatsko-Ukrajinska Svoboda" виходив як "тижневик для зближення чехів, словаків і українців" за редакцією Вікентія Шандора. У ч.1 представлено "вірую" нового часопису. "Це "вірую" – є признанням факту, що в Карпатській Україні живе український народ, що чеська влада впродовж 20 літ проводила на Карпатській Україні цілком хибну політику і що завданням часопису має бути зближення між чехами й карпатськими українцями – зближення, побудоване на дійсній пошані до себе обох народів, під гаслом: як вільний з вільним і рівний з рівним" (В. П-ко. "Karpatsko-Ukrajinska Svoboda" // Нова Свобода. – 1939. – Ч.9).

Немало сторінок присвячено виборам до Сойму Карпатської України, що відбувалися поспіхом, багато чого шилося на швидку нитку. Юристи празького представництва мусили на ходу редагувати сирі документи, що надходили з Хуста, аби їх можна було опублікувати. В. Шандор критикує наспіх створене Українське Національне Об'єднання, яке так і не змогло злучити всі державницькі сили. Судячи з мемуарів, головну роль у виборчій процедурі відіграло молодше покоління крайових політиків, що на якийсь час відтерло більш досвідчених старших колег. Звідси – цілий ряд шороховатостей, за які ухопилися антиукраїнські сили, заявляючи, ніби вибори зовсім нелегітимні, сфальсифіковані тощо. Натомість В. Шандор дає найвищу оцінку електоральній поведінці загалу: "Вибори були і наріжним каменем у психології закарпатського населення. Вони укріпили в нім почуття самовпевненості, власної сили і права, якого наш народ був позбавлений довгими віками...У напруженій зовнішньо-політичній ситуації, яку створювала мадярська і польська пропаганда, результат виборів благодатно вплинув на життя внутрі й ззовні держави". За виборами спостерігало 20 зарубіжних журналістів.

В. Шандор вважає, що в березні 1939 р. гітлерівці прагнули, щоб Карпатська Україна заявила про свій розрив з Прагою, поклавши початок черговому етапові розчленування республіки. Проте А. Волошин не пішов цим шляхом. Незалежність Карпатської України проголошено лише услід за Словаччиною, коли гітлерівці вже почали окупацію Чехії. Мемуарист пише, що заколот частини січо-

виків проти уряду А. Волошина був організований сотником Ріко Ярим, який виконував німецьке доручення. Разом з тим автор високо оцінює проголошення незалежності 15 березня, показуючи, що подальша трагедія багато в чому зумовлена розколом в середовищі діячів Карпатської України.

В. Шандор вперше поділився спогадами про те, як гітлерівці вивезли А. Волошина до Берліна, тримали його під наглядом гестапо, як вдалося перевезти його до Праги. Сам В. Шандор, влаштувавшись у Братиславі на роботу у банк, організовує допомогу політичній еміграції з Карпатської України, шукає для конкретних людей посильну роботу, контактує з екзильним урядом Карпатської України в Парижі, з дванадцятьма послами Хустського Сойму. Цікаво описує він життя українців у Словацькій державі воєнних часів. У Братиславі діяло "Товариство українських інженерів" та організація "Українська колонія". Сюди перебралася зі Сваляви Українська торговельна академія (та, що в двадцятих роках працювала в Ужгороді). У роки війни В. Шандору і М. Баботі вдалося через Румунський Червоний хрест і особисті знайомства визволити з румунських таборів полонених українців.

У липні 1939 р. мемуарист зустрівся з німецькою журналісткою, яку цікавило ставлення українців до рейху. "Я їй сказав, що Німеччина продала Карпатську Україну", то могла хоча б вчасно повідомити її про це. Тоді ж В. Шандор заявив, що Гітлер і Сталін ось-ось підпишуть договір. Ми знаємо, який подив викликав цей пакт Молотова – Ріббентропа в антифашистському таборі. Та виявляється, що не меншою несподіванкою він був і для фашистів, зокрема для журналістки, що була буквально вражена таким пророцтвом.

У травні–червні 1945 р. радянські спецслужби розгорнули справжнє полювання на діячів Карпатської України. Припускаємо, що їх планувалося якось використати при підготовці радянсько-чехословацького договору про Закарпаття. В. Шандор кілька днів переховувався у Плзені, потім пішов до американського табору для втікачів, відтак перебрався до Німеччини, а 1947 р. емігрував за океан. Там він активно включився у громадсько-політичну і наукову діяльність загальноукраїнської і зокрема закарпатоукраїнської емігрантської громади, очолював ряд її організацій. Працював також в апараті делегації США в ООН, у департаменті фінансів США в Нью-Йорку, Комітеті аналізу політичної і економічної ситуації у комуністичних країнах. Один з небагатьох представників закарпатської політичної еміграції, котрий так і не був завербований радянськими спецслужбами, лишився послідовним антикомуністом і українським патріотом. Помер у серпні 2003 р.

ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА

Шандор В. Карпатська Україна – зфедерована держава. – Нью-Йорк, 1968.

Шандор В. Закарпаття: історично-правний нарис від IX ст. до 1920 р. – Нью-Йорк, 1992. – 292 с.

Шандор В. Спомини. – Т.1,2. – Ужгород: Ґражда, 1996, 2001.

Вегеш М. Вікентій Шандор// Історія України в історичних портретах. – Ужгород, 1995. – С. 94–97.

Федака П. Пам'ять рідної землі. – Ужгород, 1996. – С.288–291.

Худанич В. Вікентій Шандор – політик і вчений// Науковий збірник товариства "Просвіта". – Річник 2–3 (16–17). – Ужгород, 1999. – С.27–31.

Гаврош О. Заповіт В.Шандора// Україна молода. – 2003. – 10 вересня. – С.12.

Гаврош О. Останній з Карпатської України// Старий замок. – 2002. – 14 листопада. – С.13.

Гаврош О. Лицар Волі// Ужгород. – 2000. – 17 травня. – С. 12.

Маєрчик М. Чаша великого болю// Карпатська Україна. – 1992. – 22 жовтня.

Митровка В., Чучка П. Кому потрібні надумані "герої" Карпатської України? // Карпатський голос. – 1997. – 10 квітня. – С. 2.

Мушинка М. В. Шандор і його "Закарпаття"// Дружно вперед. – 1995. – №3. – С. 10–11.

Мушинка М. Комуністичний "суд" над українським патріотом// Срібна Земля. – 1997. – 2 серпня. – С. 13.

Мушинка М. Прізвище мадярське – серце українське// Тиса. – 1995. – №1-2. – С.144–145.

Падох Я. Останній могіканин// Закарпатська правда. – 1992. – 29 вересня.

Підгорна М. Наче занурюєшся в літопис// Орбіта-логос. – 2001. – 16 серпня. – С. 3.

Чендей І., Скунць П. "Народ живе працею, судом і мозком своїх визначних одиниць"// Новини Закарпаття. – 2003. – 16 серпня. – С.15.

Сергій ФЕДАКА

КЕРІВНИКИ І АКТИВІСТИ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

ОЛЕКСА БОРКАНЮК
(1901–1942)

Народився 11 січня 1901 року в с. Ясіня Рахівського району в багатодітній селянській родині потомственного лісоруба. Громадський і політичний діяч, журналіст, колишній секретар Закарпатського крайового комітету компартії, депутат Національних зборів (парламенту) Чехословаччини від Підкарпатської Русі. Член ВКП(б). Керівник однієї з перших радянських розвідувально-партизанських груп, десантованих на територію Закарпаття в роки Другої світової війни. За вироком суду начальника штабу Угорської королівської армії (військового трибуналу), як радянський розвідник, страчений 3 жовтня 1942 року в Будапешті. Похований в с. Ясіня. Герой Радянського Союзу (1965 р.).

Серед відомих партійних діячів Закарпаття 30-х – початку 40-х років минулого століття, попри їх різний світогляд і особисту налаштованість, або ж і ідейну залежність та свій роковий вибір діяти у руслі тієї чи іншої сусідньої держави, включаючи до їх переліку Німеччину та Радянський Союз, постать Олекси Борканюка, колишнього секретаря Закарпатського крайового комітету компартії Чехословаччини, поки що залишається в народній пам'яті. Не зачеплені побудовані в його честь пам'ятники, назви вулиць і окремих підприємств та шкіл, офіційно не відмінені літературна премія та грошова винагорода його імені. За винятком поодиноких проявів удаваної за своєю суттю ідейно кон'юнктурної непоступливості з боку окремих опонентів, чиє душевне сум'яття слугує сумнівним показником їх власного невдоволення та громадянської позиції, дещо вщухла полемічна напруга в оцінках минулої партійної діяльності Борканюка [1], що дає надію, опираючись на документальні

факти, нарешті, залишити нащадкам правдиву оповідь про його непросту і драматичну долю.

Свій трудовий шлях Олекса Борканюк розпочав у 14-літньому віці лісорубом, закінчив народну школу, у 1922 році на "відмінно" склав іспити за повний курс горожанської школи. Тоді ж, під впливом свого старшого брата Василя та інших односельців, які в період Першої світової війни, перебуваючи в російському полоні, сприйняли більшовицькі ідеї, розпочав свою політичну діяльність. Брав участь у розповсюдженні листівок, плакатів та інших комуністичних матеріалів серед робітничої і учнівської молоді. Навчався в Ужгородській, згодом – у Мукачівській торговельних академіях. У 1924 році вступив у Комуністичну спілку молоді (комсомол). В цей же період, як молодий і перспективний активіст і здібний політичний організатор, близько зійшовся з функціонерами комуністичних осередків в Мукачеві та Ужгороді – Г. Феєром, І. Локотою, Е. Клімою, пізніше – з І. Мондоком, О. Баданом-Яворенко, які зіграли у формуванні його комуністичного світогляду та прихильності до Радянського Союзу, як оплоту міжнародного революційного руху, провідну роль.

З 1926-го до 1929-го року за рекомендацією Закарпатського крайкому КПЧ Олекса Борканюк навчався в Харківському комуністичному університеті ім. Артема на факультеті журналістики. Як такий, що успішно пройшов повний курс партійного всеобучу, був зарахований у кадри Комінтерну, отримав партійне псевдо та вступив у члени ВКП(б), "керівної і спрямовуючої" партії Радянського Союзу. В цей же період, коли радянська Україна, як державна складова Радянського Союзу, за узгодженою лінією компартії України була офіційно охоплена рухом за "українізацію" сфер свого суспільного життя, Борканюк, якому українство, як таке, чужим ніколи не було, неабияк перейнявся цим рухом. У всякому разі, впродовж наступного, вирішального для його долі десятиліття, котре, як відомо, було періодом активної розбудови незалежної Карпато-Української держави, він відкрито співчував окремим партійцям і захищав їх навіть тоді, коли вони потрапляли під пряму підозру органів НКВС та служби безпеки Комінтерну.

Як свідчать матеріали архівної "комінтернівської" особової справи О.Борканюка [2] , а також кримінальних справ на "українських націоналістів" Олександра Бадана-Яворенка та Івана Мондока, колишніх його однопартійців, властивий для радянської системи пошук "ворогів народу", який з дня "жовтневої революції" ніколи не припинявся, не оминув і закарпатських комуністів. Зокрема і тих, хто навчався в Радянському Союзі та спілкувався з репресованими партійними та державними діячами України та Закарпаття (М.Скрипник, І. Мондок), або ж поділяв їх думки про необхідність заходів з "українізації" укладу суспільного життя в Україні. Відтак, побічно під підозру потрапив і Борканюк, який захищав О. Бадана-Яворенка.

Ця підозра щодо некритичного сприйняття ним поведінки окремих партійців вже не покине його до останнього подиху. Не покине навіть після смерті – і серед своїх колишніх друзів, і сучасних недоброзичливців та звичайних пустобрехів, нездатних зупинитись у своїй хворобливій затятості до людини про яку вони, власне, навряд чи й знають.

Підозра до Олекси Борканюка, що роками в різних довідках, доносах, матеріалах перевірок, характеристиках фіксувалась і накопичувалась кадровиками Комінтерну в його особовій справі, до пори ним не була особливо відчутною. Але "дружня критика", так добре відома багатьом чесним і поміркованим комуністам у всі роки свого перебування в компартії, з'ясування його взаємин з окремими партійцями, необхідність надання на них характеристик, багаторазові уточнення його автобіографії, необхідність "відповідей" на провокаційні закиди і таке інше подеколи ставали для нього нестерпними. Особливо дошкульними були публічні повідомлення про його "непролетарське походження" та "приховані майнові статки" (йдеться про "чотири з половиною гольди пустої землі в Ясінях", що дістались йому у спадок) і т. п., які, незважаючи на їх очевидну абсурдність і переконливі пояснення Борканюка з посиланням на результати партійних перевірок, у Комінтерні все ж сприймались всерйоз [3].

Олекса Борканюк добре розумів що гірким таланом слабких за духом в партії людей, особливо, коли на них чатує небезпека, а політичне недовір'я здається їм у стократ страшнішою карою, є їх здатність вдаватись до захисту шляхом доносів, наклепів та прямої зради своїх партійців. Як людина щира і відверта, повністю переконана, що діє на користь закарпатського народу, зіткнувшись зі шквалом звинувачень, які за своєю суттю суперечили його комунопартійній цноті, він, можливо, вперше зневірився у порядності окремих своїх колег по партії, не помічаючи, що у деяких випадках і сам діє таким же чином.

Особливо вразливими для Борканюка були неодноразові "заяви" і "отверті (відкриті) листи" колишнього інструктора Закарпатського крайкому КПЧ Левицького до "екзекутиви" Комінтерну і в ЦК КПЧ, в яких, зокрема, йшлось про його політичний "кар'єризм" та "саботаж", що, за висловом О.Борканюка, є "дуже тяжким обвинуваченням в партії". Таким же "тяжким" був для нього і донос у виконавчий комітет Комінтерну від колишнього однопартійця Кашеляка щодо його зв'язків з "українським націоналістом О.Баданом-Яворенком ще з 1926 року". Тобто, під сумнів ставилась вся його партійна біографія, що, безперечно, змушувало його задумуватись над своєю кар'єрою, так успішно розпочатою, як і за безпеку свого власного життя в ситуації, що склалася, тепер – поняттями відносними.

Втім, зовні, все виглядало спокійним. Після повернення з Харкова в Закарпаття О. Борканюк був призначений редактором моло-

діжної газети "Працююча молодь", з 1931 року – редактором "Карпатської правди", органу крайової комуністичної організації. У 1934 році обраний секретарем Закарпатського крайкому КПЧ, у 1935 році – депутатом Національних зборів Чехословаччини. У тому ж році у складі чехословацької партійної делегації брав участь у роботі VII Конгресу Комінтерну у Москві. Показовим є той факт, який би мали давно помітити дослідники, що у своєму короткому виступі на Конгресі Борканюк, можливо, першим назвав свій край Карпатською Україною, вживаючи цю назву 17 разів (!), задовго, коли вона набула свого офіційного визнання саме під цією назвою.

На роки роботи О.Борканюка в чехословацькому парламенті припадає пік його політичної діяльності. Без перебільшення, громадськість Чехословаччини бачила в його особі сміливого і, водночас, розважливого захисника інтересів більшості мешканців свого краю. Його виступи, незважаючи на явну комуно-партійну риторику, стосувались найбільш болючих питань економічного і культурно-мовного розвитку Закарпаття, допомоги безробітному та голодуючому населенню. Маємо віддати належне Борканюку і в тому, що поряд з іншими політиками краю, зайнятими своїми суто партійними прожектами, він був одним з небагатьох, хто неодноразово вказував на близьку небезпеку війни в Європі та загарбницькі зазіхання правлячих кіл Німеччини щодо самої Чехословаччини та її східних околиць – Словаччини і Закарпаття [4].

Значне зростання темпів розбудови Карпатської України на ідеях відродження Соборної Української Держави, як і провідної ролі її керманичів – Августина Волошина, Юліана та Федора Реваїв, Степана Клочурака, Михайла та Юліана Бращайків, значно активізували політизацію мешканців краю, змушуючи лідерів різних партій спішно визначатись у подальшій спрямованості своєї політичної діяльності. Насамперед, це стосувалось крайової організації компартії, функціонери якої упродовж всіх попередніх років активно виступали за розвиток української мови та національного самовизначення закарпатців, як частки українського народу, декларували єдність населення краю з народом радянської України. Ці ж проблеми Борканюк, як депутат чехословацького парламенту, неодноразово проголошував з трибуни. Особливо помітною проукраїнською акцією стала участь місцевих комуністів в багатотисячній народній маніфестації 17 жовтня 1937 року з нагоди Всепросвітянського з'їзду в Ужгороді, на якій з промовою виступив Олекса Борканюк. Його заклики до збереження рідної української мови, до розвитку національної культури і єднання, а також жорстка критика місцевих українофобів, "які розпалюють національне цькування і використовують русофільство для своїх політичних цілей", поряд з саркастичним цитуванням вислову колишнього міністра царської Росії Валуєва про те, що "українцев нєт, нє было і быть нє может"[5], далеко виходили за межі дозволених для комуністів трактувань з національних питань. І, звичайно ж, не залиши-

лись непоміченими для його московських партійних хазяїв. За спогадами одного з колишніх закарпатських політемігрантів Юрія Млавця [6], який після угорської окупації краю у 1939 році знайшов для себе притулок в одній з наспіх організованих партійних резервацій Комінтерну, за участь "разом з буржуазними націоналістами" у Всепросвітянському з'їзді і свій виступ "за українізацію, за українські школи, за українську державну мову" Борканюк зазнав помітної політичної обструкції та "нелюбові" в комінтернівському середовищі. Незабаром всі ці епізоди, як і попередні прояви "лівизни" та зв'язків Борканюка з "українськими націоналістами", на вимогу Комінтерну стануть предметом ретельного додаткового розслідування його "справи" Центральним комітетом компартії Чехословаччини, а його результати будуть визначальними щодо політичної благонадійності О. Борканюка.

Добре відомо, що напередодні угорської окупації краю в березні 1939 року в урядових і оборонних структурах Карпатської України, зокрема, в "Карпатській січі" було немало закарпатських комуністів, які працювали в різних управлінських установах, окремі з них брали участь у боях з нападниками, а згодом змушені були втікати за межі краю, у своїй більшості – в Радянський Союз. З них понад 350 осіб тепер відомі за прізвищами [7]. На допитах, які проводили радянські слідчі у березні 1940 року, свою причетність до "Карпатської Січі" деякі з них (Микола Сидоряк, Михайло Гафинець) пояснювали необхідністю виконання партійних завдань, які вони, начебто, отримували від своїх компартійних організацій за узгодженням з їх партійними секретарями. Мета своїх дій їм теж була відома: "...моїм завданням було перебувати членом фашистської партії (за протоколом допиту можна допустити, що мова йде про перебування в рядах "Карпатської Січі", яку слідчі Харківського управління НКВС визначали як "фашистську партію" – *О.К.*), а якщо будуть якісь події, повинен боротися за прихід до влади комуністичної партії, але що потрібно було робити, я не знав (Сидоряк)" [8].

Чи були дії Закарпатського крайкому партії узгоджені з вищими партійними інстанціями, як і особисте ставлення Борканюка до березневих подій в Карпатській Україні та участь його партійців в структурах Карпатської України, достеменно невідомо. Проте, окремі його дії в цей період дають деяке пояснення. За показами на допитах колишнього члена Закарпатського крайкому партії Дмитра Поповича, які проводили працівники Берегівського окружного відділу державної безпеки Народної Ради Закарпатської України у жовтні 1945 року, своє "завдання влаштуватись на роботу в секретаріат Севлюського українського народного комітету волошинського уряду, щоб вивідувати всі необхідні для компартії відомості", він отримав безпосередньо від членів бюро крайкому Олекси Борканюка та Івана Туряниці. Водночас, Д. Попович мав створювати в загонах січовиків і в урядових установах Карпатської України комуністичні

"трійки-п'ятірки" проти українських націоналістів. І далі: "... в цей час взагалі крайком компартії все вістря своєї політичної діяльності направив проти українських націоналістів... (Д.Попович)" [9].

Будь-яке намагання щось додати до показів свідків, скоріше за все, буде справою невдячною. Втім, деякі зауваження варто зробити, починаючи хоча б з того, що незалежно від результатів допитів, враховуючи місце їх проведення і обов'язковий в таких випадках психологічний тиск з боку слідчих, їх завжди треба брати під сумнів. Вбачається, перебуваючи в рядах "Карпатської січі", свої завдання партійці не виконали і були нездатними їх виконати, оскільки "не знали, що потрібно було для цього робити" (покази Сидоряка). В них не було аргументів, так їм потрібних, навіть для того, щоб виправдати перед слідчими саму суть свого перебування в "Карпатській Січі". З показів Д. Поповича залишається незрозумілим, чи були взагалі створені агентурні "трійки-п'ятірки" в структурах "Карпатської України", чи все залишилось на рівні благих намірів. Звідси – можливим поясненням "невдалої роботи" комуністів в структурах "Карпатської України" буде хіба що цілком слушне припущення, що необхідне, з точки зору Москви, "вістря" Закарпатського крайкому проти "українських націоналістів" лише декларувалось, тоді як розпочати братовбивче протистояння в умовах, коли на порозі рідного краю був реальний ворог, Борканюк взагалі не мав наміру. До того ж, незважаючи на існуюче з жовтня 1938 року розпорядження центрального уряду Чехословаччини про заборону діяльності компартії, закарпатські комуністи перебували, практично, в легальних умовах і діяли без будь-яких політичних обмежень, чого пізніше ніяк не могли зрозуміти радянські слідчі, допитуючи членів уряду Карпатської України та її окремих службовців [10]. Тобто, уряд Карпатської України і його правляча партія УНО могли мати певне порозуміння з крайкомом компартії, сліди якого потрібно шукати не в комуністичних, чи то націоналістичних теоретичних виданнях, а в реальних обставинах того часу, в яких довелось діяти і Августину Волошину, і Олексі Борканюку, що в такому випадку робить честь їм обом.

Сьогодні нема особливої потреби наголошувати, що Олекса Борканюк як інтернаціоналіст і керівник крайкому компартії, мусив незаперечно діяти в інтересах міжнародного комуністичного руху, суворо дотримуватись партійної дисципліни і бути відданим справі ідей комунізму, якій присягався служити. Навіть за рахунок моральних втрат, незважаючи на свій можливий внутрішній протест, якщо окремі дії партії суперечили його власній совісті, враховуючи, що всі інші його вчинки, які могли хоча б якось не відповідати партійним вимогам, мали обов'язково розглядатись як політично невиважені, ідейно і політично шкідливі, або ж такими, що віддзеркалювали його внутрішній, прихований від партії світогляд, з чим, як тепер відомо, Борканюку доводилось неодноразово стикатись і неабияк потерпати.

Втім, з наближенням 110-ї річниці з дня народження Олекси Борканюка, що також спостерігалось і до його 90-ліття, і до

100-ліття, окремим його опонентам видається, що для українців він міг зробити набагато більше. Сучасні претензії до нього цитуємо за рядками допису, надрукованого в одній з закарпатських газет за 16 вересня 2010 року: "... наш земляк, одурманений "ідеями Леніна", жодним словом не згадував штучні голодомори у 1921, 1932-1933 роках; ... не писав і про сталінські репресії проти української інтелігенції: письменників, художників, композиторів, журналістів, учених; ... не згадував, як руйнувались церкви, монастирі, нищилися священики; ... про насильницьку колективізацію, розкуркулення заможних господарів; ... про те, як більшовики, особливо російські, нищили культурні центри та цінності, храми-шедеври, які десятиліттями служили українському народові; ... факти зросійщення українського народу та інших націй і народностей, щоб створити "єдиний совєтський народ". І т.д., і т.п. з висновком дописувача: "Олекса Борканюк служив Кремлеві, КПРС, Комінтерну настільки вірно, що вони самі хотіли позбутися його. І тому в січневі люті морози і глибокі сніги 1942 року кинули його з літака ...".

Сумно стає від такої посмертної "критики" людини, безперечно мужньої, яка поклала своє життя "за діло бідного народу". Хоча, можливо, це й не критика, радше – своєрідний прояв некрофільства.

Будь-яка влада, чи то партія ніколи не знищували "вірних" їм людей. Мільйони жертв радянського тоталітарного режиму, з них близько 12 тис. мешканців краю, постраждали якраз через підозру, що вони не були "вірними" цьому режиму. І лише випадково серед них не опинився Олекса Борканюк ...

Щодо українських більшовиків, то вони навряд чи були кращими від російських. Скоріше, такими ж, якщо не гіршими.

Чому О. Борканюк "не згадував" і "не писав" про злочини сталінського режиму в СРСР – питання суто риторичні і, вочевидь, мають лукавий підтекст. Бо хто ж відповість за іншу людину, окрім неї самої? Невже хтось ризикне сьогодні відтворювати минулі реалії, коли за громадян думали партія і вожді, заздалегідь про них все знали "безгрішні" органи безпеки, а представники трудящих безпосередньо на зборах, чи то поза очі, з вірою у перших і з піною на губах від "гніву" таврували ганьбою чергову жертву режиму, як "ворога народу", не даючи їй сказати слово на свій захист.

Можливо, О.Борканюк "не згадував" і " не писав" про політичне свавілля в СРСР тому, що був іноземцем щодо цієї держави і в умовах, коли, практично, з радянських людей мало хто наважувався подати голос протесту, і то хіба що пошепки, бути йому першим опонентом до радянської влади означало не що інше, як самогубство.

У радянській історії 30-х років минулого століття відомий лише один приклад реального, а не сфабрикованого органами держбезпеки, прояву невдоволення діями Сталіна, його політичним авантюризмом та широкомасштабними репресіями в країні, що був ініційований групою комуністів Москви та Харкова (т. зв. "група М. Н. Рютін-

на", 1932 р. [11]) у формі звернення "До всіх членів ВКП(б)". Незабаром всі учасники цієї групи, і ті, хто на них доніс, були репресовані, більшість – розстріляна. Ніякого політичного збурення, хоча б розголосу про це "звернення", не відбулось. Зате воно сприяло ЦК ВКП(б) і органам державної безпеки СРСР прийняти "найрішучіші заходи" проти "натхненників" підготовки "звернення", проти тих, "хто знав" про групу Рютіна, "особливо, хто читав ці контрреволюційні документи" і "не повідомив в ЦК ВКП(б)", хто "переховував ворогів партії робітничого класу", і стало прологом до масового терору 1937–1938 років.

Серед закарпатських комуністів 30-х років, були репресовані, як націонал-комуністи, І. Мондок, О. Бадан-Яворенко, Б. Кашеляк, М. Жупник-Чорногорський, той же Левицький, пізніше, в 1945 р., – Й. Бойчук, І. Балега та Ю. Сікура, що аж ніяк не вплинуло на політичний світогляд тих комуністів, що залишались на волі. Навпаки, вони в таких випадках ще "тісніше гуртувались навколо ЦК партії". Ніхто з репресованих закарпатських комуністів не заподіяв ніякої шкоди ні компартії Чехословаччини, ні СРСР. Бо всі, хто попадав під підозру, репресувались задовго до можливих з їх сторони проявів. В противному разі, мали репресуватись поряд з ними і представники органів безпеки як такі, що "недогледіли за ворогом". Народ же в стані постійного страху змушений був у всі часи "бурхливо" аплодувати діям партії і радянської влади. Здається, синці з долонь багатьох ще й досі не зійшли. Можливо, про це теж "знав" або ж здогадувався О. Борканюк, але "не писав". І, мабуть, добре, що "не писав"...

ПРИМІТКИ

1. Корсун О. Олекса Борканюк, якого ми не знали. – Новини Закарпаття. – 2008. – 15, 22 березня. РГАСПИ, ф.495, оп. 281, спр. 209.
2. Там само; Борканюк О. Відповідь на "отвертий" лист Левицького. – Карпатська правда. – 1936. – 1 травня.
3. Особистий архів О. Довганича.
4. Борканюк О. Чим є для нас Радянський Союз. Вибрані статті, про мови, інтерпеляції. – Ужгород: Карпати. – 1976. – С. 171–177.
5. Там само. – С. 221–227.
6. Млавець Ю. Мій друг Олекса. – Карпатський голос. – 1991. – 13 серпня.
7. Карпатська Україна: документи і матеріали.Хроніка подій.Персоналії. – Том 1. Документи і матеріали /Упорядники О.Д.Довганич, О.М.Корсун, О.М.Пагіря. – Ужгород: ВАТ"Видавництво "Закарпаття". – 2009. – С. 26.
8. Закарпатські втікачі в СРСР 1939–1941. Збірник архівних документів і матеріалів /Упорядники О.Д.Довганич, О.М.Корсун. – Ужгород: ВАТ "Видавництво "Закарпаття", 2008. – С.91–93; 96–97.
9. Карпатська Україна: документи і матеріали. Том 1. .... – С. 496–498.
10. ГДА СБ України. – Ф.6. – спр. 75837-ФП. – арк. 15-23, 48–54.
11. Про справу так званого "союзу марксистів-ленінців". // Известия ЦК КПСС, № 6. – Москва. – 1989. – С.103–115.

Олексій КОРСУН

МИХАЙЛО БРАЩАЙКО
(1883– 1969)

Бращайко Михайло Михайлович (14 жовтня 1883, с. Блажієво Берегівського району – 5 січня 1969, Ужгород) – адвокат, журналіст, громадсько-політичний діяч. Народився у вчительській сім'ї. 1889 р. батька перевели до Нанкова під Хустом, де родина остаточно осіла. М. Бращайко вчився у гімназіях Сигота й Ужгорода, університетах Клужа і Відня. Студії завершив 1 липня 1908 р., диплом отримав 12 березня 1909 р. у Клужі. Працював помічником адвоката спершу у свого старшого брата Юлія у Хусті, потім у Є. Кляйна в Берегові, відтак у О. Ляховича у Рахові. 30 жовтня 1913 р. склав іспит на адвоката і заснував власну контору у Рахові, де працював до жовтня 1916 р. далі був мобілізований до війська.

У грудні 1918 р. очолив Народну Раду у Сиготі, у січні 1919 р. – у Хусті. Один з організаторів і головуючий на конгресі (всенародних зборах, з'їзді) закарпатців у Хусті, що прийняв рішення про возз'єднання краю у соборній Україні. М. Бращайко повіз це рішення до тодішньої столиці ЗУНР Станіслава, та через війну реалізувати його не вдалося. Тому 8 травня 1919 р. він бере участь у засіданні Центральної Руської Народної Ради в Ужгороді, яка висловилася за приєднання до Чехословаччини.

1920 р. М. Бращайко переїхав до Ужгорода і до вересня 1938 р. працював тут адвокатом. Він брав участь у заснуванні Руської хліборобської партії, 1920–1924 р. редагував партійну газету "Руська нива", яка виходила щочетверга під гаслом "Земля наша мати". З перших же днів часопису доводилося витримувати шалену конкуренцію з офіційними газетами, які безкоштовно надсилалися селянам. 1922 р. редакція заявила, що найважчі часи минули. На думку М. Бращайка, завдяки правдивій позиції газета не тільки витримала всі нападки на неї, а й почала збільшувати кількість читачів, "полюбилася народові". Редакція зазначала, що газету утримують лише передплатники – "селяни й щиріші наші інтелігенти". Основною те-

мою газети була боротьба за земельну реформу на Підкарпатті, за перехід колишніх поміщицьких земель селянам. Широко висвітлювалося і політичне життя республіки, місцеві і парламентські вибори, візити до краю Т. Масарика і Е. Бенеша, діяльність віце-губернатора П. Еренфельда, особлива увага приділялася змаганням за автономію краю. У березні 1924 р. під час виборів до парламенту М. Бращайко писав: "Ми хочеме, щоби в нашій споконвічній руській землі был господарем споконвічний житель сеї землі, руський хліборооб". У першому номері за 1924 р. М. Бращайко підбив підсумки чотирирічної історії газети, вказав, що весь цей час вона поширювала освіту, пропагувала раціональне господарювання, культуру, вірно служила кожній українській організації, боролася за українську мову в установах і школах. Часопис мав тісні зв`язки з читачами, про що свідчать численні дописи з сіл, підписані переважно псевдонімами. Газета вигідно різнилася від інших поліграфічним оформленням. Вона версталася в три колонки, а не п`ять, як більшість газет. До великих церковних свят сторінку часто прикрашали слов'янським шрифтом. Окрім редактора, тут часто публікувалися відомі літератори П. Яцко, О. Маркуш, І. Мигалка, Ф. Агій, Л. Дем'ян, подавався наш фольклор. А. Волошин відзначав, що газета "пише легко, народним язиком".

Упродовж 1923–1938 років М. Бращайко був заступником голови Християнсько-народної партії. 1932–1938 р. М. Бращайко очолив газету "Українське слово". У першому номері редактор, відзначивши заслуги газет "Свобода" (християнсько-народної партії), "Вперед" (соціал-демократичної), "Руської ниви", заявив, що партійні газети все ж були "в'язані своїми партійними принципами, програмами і директивами" і тому не могли всебічно відповідати на питання, які ставило життя. Нова ж газета стояла над партіями, мала служити всенародним інтересам, виробляти національну лінію та ідеологію. М. Бращайко продовжив: "в нашій роботі і боротьбі будуть в'язати нас лише правда і добро народу". Редактор сповідував принцип, що преса має дотримуватися толерантного, "річового, а не лайливого тону". Він підкреслив: "За той річевий тон виступав дехто проти нас, вимагаючи радикального, крикливого тону. Але ми однаково останемо при своєму тоні, знаючи, що крикливий часопис числить тільки на хвилеві ефекти". Газета писала про голодомор в УРСР, самогубства М. Хвильового і М. Скрипника, широко висвітлювала діяльність ОУН, зокрема вбивство польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького і подальший суд над С. Бандерою та його подільниками. Авторами були не тільки закарпатці, а й відомі вчені та журналісти з Буковини, Галичини, Наддніпрянщини – С. Смаль-Стоцький, С. Дністрянський, О. Мицюк, С. Шелухін, В. Доманицький. Тут активно друкували поетів Б. Кравціва, Б. Антонича, Л. Мосендза, П. Карманського, О. Ольжича, Є. Маланюка. Із

закарпатців тут дебютували Зореслав, Ф. Лазорик, Ф. Потушняк, М. Бараболя, Ю. Боршош-Кум'ятський, М. Рішко.

Також М. Бращайко був членом Ужгородського магістрату, директором Руського театру в Ужгороді і членом української фракції Центральної руської народної ради. 9 березня 1937 р. був у складі крайової делегації до Праги, що передала чеському прем'єру М. Годжі меморандум з вимогою автономії.

Із проголошенням автономії Підкарпатської Русі М. Бращайко входить до урядового апарату і працює до 8 листопада 1938 р. публічним державним нотаріусом. 26 грудня 1938 р. увійшов до президії Крайового Дружного Союзу (об'єднання кооперативів). А все ж В. Шандор відзначав: "Виглядає дивним, що такий заслужений і високого інтелекту чоловік... був тоді і в державнім апараті залишений поза увагою". Зазначимо, що цей момент потім зіграв і позитивну роль: у радянські часи Михайло на відміну від старшого брата Юлія все ж не арештовувався за політичну діяльність.

За часів Карпатської України він був членом виконкому партії Українське народне об'єднання (січень 1939 р.), депутатом Сойму (лютий 1939 р.). Саме М. Бращайко був автором проекту конституційного закону № 1 від 15 березня 1939 р., яким проголошено державність Карпатської України. Він же виступив на Соймі з палкою промовою, після якої закон було прийнято одноголосно, хоча заколисуючою ту промову не назвеш: "Хоч які можуть скластися події, хоч який хід може мати історія, але одне є певне, що це є наша земля... Не знаю, чи почислені години або дні нашої влади..., але дні Карпатської України, дні карпатського народу не є почислені, і як він жив тут тисячу літ, так буде тут жити і за дальших тисячу літ!" Після окупації Карпатської України М. Бращайка кинули до концтабору. Згодом він був амністований, як і більшість діячів Карпатської України, що дожили до того часу. З кінця 1939 працює юрисконсультом в Мукачівському опікунському управлінні. 1941 р. переведений до Хуста.

Після приходу радянських військ М. Бращайко і далі виступав за возз'єднання краю з Україною, був учасником історичного Мукачівського з'їзду 26 листопада 1944 р., який проголосував за це. З листопада 1944 р. по лютий 1945 р. проходив перевірку в органах НКВС. З 26 лютого 1945 р. – керівник групи уповноваженого (міністра) Народної Ради Закарпатської України у справах юстиції. Іншими словами – очолював апарат юридичного відомства Закарпатської України. Із серпня 1946 р. повернувся до адвокатської діяльності, був юрисконсультом спершу в Ужгороді, потім дев'ять місяців у с. Дубове. 1948 р. звільнений, жив випадковими заробітками. З 1961 р. був розбитий повним паралічем. Похований на Калварії, поруч зі старшим братом Юлієм.

Сергій ФЕДАКА

АНДРІЙ ВОРОН
(1901–1962)

Андрій Ворон – загадкова постать Карпатської України. І це дійсно так. Деякі загадки біографії Андрія Ворона, народного вчителя і журналіста, письменника і перекладача, етнографа, громадсько-політичного діяча Карпатської України і досі не з'ясовані. Його діяльність часів Карпатської України або замовчувалася або показувалася винятково у чорних фарбах з ярликами "українського буржуазного націоналіста".

На початку 60-х років XX століття ідеологічна служба області організувала видання брошури "Наймити імперіалізму", до підготовки якої залучили окремих живих учасників Карпатської України, які мали показати її як маріонетку фашистської Німеччини, а її активістів як жалюгідних націоналістичних недобитків. До написання матеріалів про "каяття і прозріння" залучили поетів Андрія Патруса-Карпатського, Миколу Рішка, а також братів Івана та Василя Климпушів (перший – член проводу УНО, другий – посол Сойму Карпатської України).

Серед них був і Андрій Ворон, якого на початку січня 1939 року затверджено генеральним секретарем новоутвореної партії Українське Національне Об'єднання (УНО). У його статті в згаданій брошурі "З усією відвертістю", зокрема, написано: "Я завинив перед народом, про це всі знають. Але я не можу мовчати про те, що до мене поставилися у вищій мірі гуманно. Мене ніхто і ніякими засобами ніколи не переслідував за мої хибні переконання і дії у минулому. За всі роки радянської влади я живу спокійно і працюю".

Але журналіст Олександр Гаврош у статті до річниці від дня народження Андрія Ворона прямо резюмував це так: "Одні вважають його патріотом, інші приписують йому зраду" і у підзаголовку додав, що це "одна з найзагадковіших постатей Карпатської України". Чому?

Щоб хоча б певним чином дещо з'ясувати з його загадковості, варто описати його життя і діяльність до радянської влади за архівними документами. Народився Андрій Михайлович Ворон 7 листопада 1901 року в с.Чума (Затисівка), що на Виноградівщині, в селянській родині. На навчання батьки віддали його у монастир Марія Повчі (Угорщина), де він у 1912–1917 рр. закінчив чотири класи церковно-парафіяльної школи. Згодом, до 1921 року, він здобув середню фахову освіту в Ужгородській учительській семінарії і одержав диплом учителя народної школи.

Та потяг до журналістики привів його на роботу в редакцію газети "Русин", де працював у 1923–1924 роках. Потім вчителював у

Мукачеві і склав іспити на викладання у горожанських школах. У 1923–1935 роках був членом християнської народної партії, а у 1935 році перейшов до соціал-демократичної. Писав статті в газети "Наука", "Руська нива", "Новий час", "Свобода", журнал "Литературный вестник". У 1925–1932 роках вчителював у Рахівській, а в 1932–1938 роках – у Севлюській горожанській школах.

Живучи на Рахівщині, збирав народну творчість Гуцульщини, у Севлюші 1936 року разом з Миколою Храпком організував і упорядкував "Альманах підкарпатських українських письменників", де були представлені твори 21 автора. Серед них вірші і новели Миколаї Божук, Юлія Боршоша-Кум'ятського, Луки Дем'яна, Олександра Маркуша, Петра Міговка, Ірини Невицької, Юрія Станинця, Михайла Томчанія та інших. Були опубліковані і три оповідання Андрія Ворона. З січня 1937 до жовтня 1938 року він був редактором журналу "Учительський голос", що видавався українською мовою.

Після утворення і затвердження автономного уряду Підкарпатської Русі одним з його міністрів став соціал-демократ Юліан Ревай, а однопартійця Андрія Ворона з жовтня 1938 року він призначив своїм секретарем. На початку 1939 року, після утворення партії Українське Національне Об'єднання (УНО), декретом А. Волошина Андрій Ворон був затверджений генеральним секретарем цієї "нової партії". Звичайно, за такий короткий термін (близько двох місяців) важко себе проявити. Та все ж Вікентій Шандор у своїх спогадах записав: "Життя показало, що призначення Федора Ревая головою УНО та Андрія Ворона генеральним секретарем УНО було помилковим".

Після окупації Карпатської України угорськими військами, 17 березня 1939 року Андрій Ворон опинився в Хустській тюрмі, а потім у Севлюській, звідти був відправлений в концтабір Вар'юлопош біля Ніредьгази (Угорщина). У вересні 1939 року був звільнений з табору, повернувся до Хуста і до квітня 1940 року працював учителем народної школи в Хустському присілку Кіреші. У жовтні того ж року його перевели вчителем в м .Сентержибет поблизу Будапешта, де працював до серпня 1942 року.

Після повернення до Хуста адвокат Микола Бандусяк прийняв його писарем до своєї адвокатської контори. 12 серпня 1942 року Андрій Ворон був арештований за підозру в національно-визвольному русі закарпатської молоді і відправлений у Мукачево, в палац "Ковнер". Були арештовані і Микола Бандусяк, Юлій Бращайко, Федір Ревай, Магдалина Шандор, яких намагалися звинуватити у керівництві молодіжним рухом. Але цього довести не зуміли і за допомогою закарпатської діаспори в Словаччині в грудні 1942 року всі були звільнені.

Після цього Андрій Ворон з грудня 1942 до 1 лютого 1943 року перебував в угорській армії. Повернувшись з армії, працював службовцем у різних фірмах – у Верхньому Вишові поблизу Мараморош-Сигета, с. Майдан (тепер Міжгірського району), а з березня по жовтень 1944 року – у фірмі Михайла Гулянича в Хусті. У 1944 році в

Ужгороді вийшла його збірка оповідань "Гуцульська помста", де вміщено десять його творів. Друкувався також в "Літературній неділі".

Визволення краю настало восени 1944 року. У Андрія Ворона все почалося з навпаки у порівнянні з тим, про що він писав у брошурі "Наймити імперіалізму". Уже 8 листопада 1944 року він був затриманий і допитаний радянською спецслужбою "СМЕРШ", а 16 листопада уже заарештований. Була відкрита архівно-слідча кримінальна справа № 6247, у якій 26 листопада 1944 року зафіксована така подія: при перевезенні Ворона автомашиною (куди – невідомо) сталася аварія, про яку ніхто ніколи не згадував. У арештованого вивих і перелом ноги. Він був відправлений у польовий госпіталь в Ужгород. Тому кримінальна справа була призупинена до його одужання, тобто до 2 січня 1945 року.

Після відновлення допитів на питання, яке завдання ставило перед собою УНО, Андрій Ворон відповів: "УНО ставило перед собою завдання вести боротьбу з радянською владою і комуністичною партією за відізвання від Радянського Союзу України і створення української держави – "Самостійної України". На питання, яким шляхом УНО вело боротьбу з Радянським Союзом, слідчий записав, що "протягом усього періоду існування (а це всього-навсього 2 місяці. – *О. Д.*) УНО проводило боротьбу проти СРСР шляхом пропаганди серед своїх учасників і населення", а також через газети і доповіді. І в кінці є такі його слова: "В Українське Національне Об'єднання я вступив добровільно, а також і добровільно обійняв посаду генерального секретаря УНО".

27 червня 1945 року з'являється постанова про припинення кримінального слідства, де записано: "Ворон арештований за підозрою проведення шпигунської діяльності проти СРСР..., але шпигунської діяльності не встановлено". Тому слідча справа припиняється, він з-під варти звільняється, а справа здається в архів на зберігання.

Чому його не обвинувачували і не судили, як інших учасників УНО, "Карпатської січі", міністрів Карпатської України, за так званий "український буржуазний націоналізм"? Де він був упродовж 5 місяців – з лютого до червня 1945 року? Адже за постановою – він під слідством. На це певне світло проливає повідомлення доньки Ворона Наталки, що у квітні 1945 року родина одержала від батька армійського листа-трикутника, де повідомлялося, що він працює перекладачем при радянській військовій частині.

Ось воно що! Це і є загадкою, бо ми уже говорили, що він жив спокійно і "ніколи, ніким не переслідувався". А кримінальна справа? Видно, перед смертю (помер 22 червня 1962 р.) він написав це під тиском і не насмілився сказати, хоч усно, правду. Не маючи документів, не беруся робити якісь прогнози чи висновки, бо це невдячна справа. А Андрій Ворон, можливо, поніс цю таємницю в могилу, яка ніколи не буде розгаданою.

Омелян ДОВГАНИЧ

ЮРІЙ ДОБЕЙ
(1884–1939)

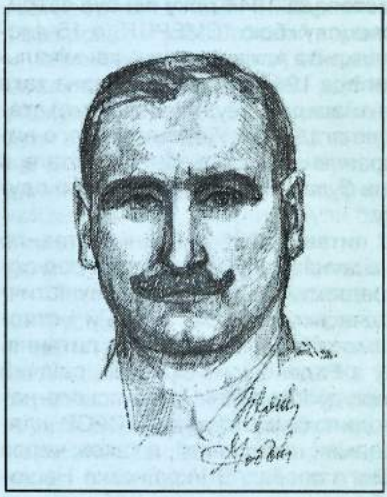

Юрко Добей – один із тих діячів на просвітянській ниві, яких зродила щедра закарпатська земля і які своєю самовідданою працею наближали здійснення одвічної мрії нашого народу про незалежність рідної неньки України.

Юрко Добей народився 24 лютого 1884 року в бідній селянській родині. Був ще малою дитиною, коли помер батько. Мати у відчаї прикладала мале дитя до мертвого чоловіка і просила, щоб той забрав із сбою бодай отого найменшого хлопчика, бо що вона, удовиця, робитиме з чотирма ротами? Та Боже провидіння судило йому іншу долю. Підрісши, найстарший брат виїхав до Америки, а через деякий час забрав туди і двох молодших братів. Заробивши тяжкою, виснажливою працею якісь гроші, Юрко повернувся додому, купив стару хату, одружився й почав господарювати. У сім'ї було п'ятеро дітей – два сини і три доньки. Та сини в ранньому дитинстві померли – і це було тяжким ударом для батька: на синів він покладав великі надії.

Щоб прикупити землиці, поїхав за моря вдруге, на цей раз – до Канади. Повернувся у 1932-му році. Цього ж року його було обрано головою товариства "Просвіта" в Перечині. Ось тоді і розгорнулася багатогранна діяльність товариства. У першу чергу це був хор, який під керівництвом талановитого диригента Івана Романченка досяг надзвичайно високого рівня виконавської творчої діяльності. Працювали драматичний і танцювальний гуртки. Задумали ще мати свій духовий оркестр. Почався збір пожертвувань, та грошей було мало, і тоді Юрко Добей вніс значну на той час суму грошей, зароблених важкою працею в Канаді. Духовий оркестр перечинської "Просвіти" став учасником і окрасою всіх просвітянських з'їздів. Як голова, Юрко Добей докладав багато зусиль і праці в організацію та проведення з'їздів товариства "Просвіта" в Перечині (1933 рік), Дубриничах (1935 рік), Тур'ї Реметах (1937 рік). На цих з'їздах він виступає перед присутніми, і його прості, але переконливі слова знаходили щирий відгук у серцях людей.

У житті батько був небалакучим, говорив мало, але кожне його слово брало за душу. Обдарований вродженою інтелігентністю, умів пошанувати інших, і сам заслужив від людей повагу й шану.

Був особисто знайомий з братами Бращайками, братами Реваями, Августином Волошином, Василем Ґренджою-Донським, Олександром Хірою та багатьма іншими визначними політичними й громадськими діячами. У бесідах з цими високоосвіченими людьми не почував себе знічено, незручно. Простий селянин, він вільно розмовляв англійською, німецькою, угорською, чеською мовами. Не мав, та і не міг мати університетської освіти, але, вважаю, закінчив він вищу школу, де вчителем було саме життя. Я запам'ятала його завжди в роботі – то в полі, то вдома по господарству. До праці із самого раннього дитинства привчав і нас, і любов до неї як найдорожчий посаг ми винесли із отчого дому.

Та настав трагічний для Карпатської України березень 1939 року: Закарпаття було віддане Угорщині. У наші міста і села ввійшли підрозділи угорської армії, а з ними й загони терористів, які несли з собою муки і смерть, – вони залили кров'ю нашу рідну землю. Перечин сколихнула страшна звістка: над річкою, біля ворочівського мосту, розстріляно сімох невинних людей. На другий день жандарми з чорним пір'ям на шоломах повели і батька в будинок колишнього окружного уряду.

Яких мук і катувань він там зазнав, про це важко згадувати! Принесли його додому скатованого, закривавленого. Подальші дні були для нього справжньою мукою. Передчасно пішов із життя, і на похороні не грав йому його улюблений духовий оркестр, не співав над його могилою "Вічную пам'ять" просвітянський хор... Ім'я і праця його канули у забуття.

Тільки в наші дні, коли відроджується діяльність товариства "Просвіта", добрим словом згадуються імена таких трудівників, як Юрко Добей, життя і самовіддана праця яких можуть послужити прикладом того, як без високих посад і окладів безкорисливо й самовіддано треба служити рідному народові.

Віра ГАНИЧ

МИКОЛА ЛИТВИЦЬКИЙ
(1890–1939)

Микола Литвицький народився 1890 р. Трудову діяльність починав як кооператор на Східному Поділлі. Член першої управи "Книгоспілки". 1920 р. – заступник міністра УНР. Відтак інженер Української Господарської Академії в Подебрадах, співробітник газети "Свобода", один з фундаторів кооперативного централю "Рада Українських Селянських Кооператорів Підкарпаття".

В період окупацій Карпатської України в середині березня 1939 р. участь М. Литвицького у тогочасних подіях не висвітлено достатньо.

В. Филонович свідчить: "Під час такого сидіння привели на салю двох нових заарештованих, а то: Остапчука та інж. М.Литвицького. Перший був учителем у с. Кобилецька Поляна, другий мав своє підприємство в с.Сільце. Нічого обидва не зробили, єдиною їх виною було лиш те, що обидва були українцями". По деякім часі, коли до камери зайшов угорський полковник Баконія, М.Литвицький "вийняв чехо-словацький закордонний паспорт і почав щось казати комендантові. Перекладав зрадник-студент з Севлюша Боршош. Що він перекладав і казав полковнику Баконієві невідомо. Останній лише закричав: "А!.." й віддав наказ присутнім жовнірам бити інж. Литвицького. На нещасного наскочило біля 20 жовнірів і почали його бити кольбами. Довго тримався Литвицький і мовчав, але потім нараз страшенно закричав і впав. На лежачого кинулись жовніри і почали його бити ногами. Інж. М. Литвицького підвели і посадили його біля Д. Остапчука. З голови лилася кров, заливала нещасному очі, з рота виступала кривав піна, а на лівій скроні виднівся пролом черепа. Комендант – полковник Баконія – побачив, що він та жовніри далеко зайшли (така моя думка) і наказав вивести обох. Два жандарми ще й далі б'ючи обох кольбами в спину, вивели їх з салі. Завели потім їх в глуху вуличку і наказали "тікати", щоб в такий спосіб замаскувати розстріл. Інж. М.Литвицький зразу ж відмовився тікати і був застрелений на місці. Куля з рушниці попала йому між очима і вирвала нещасному тім'я" [1].

Це вбивство сталося 23 березня 1939 р. Останки М. Литвицького перепоховано у Великому Бичкові 10 листопада 1990 року.

ПРИМІТКИ

1. Филонович В. Березневі дні Карпатської України. – Ужгород: Ґражда, 2009. – С.76–78.

Сергій ФЕДАКА

МАРІЯ КЕДЮЛИЧ-ХИМИНЕЦЬ

Нар. 1915

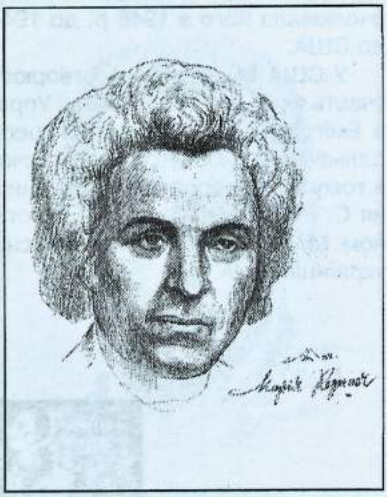

Марія Кедюлич народилася в Перечині на Закарпатті у 1915 році. Тут закінчила початкову й горожанську школу. Ще ученицею Марія стала пластункою, членом "Просвіти", створила при "Просвіті" гурток, в якому вела курс народних танців. Одночасно брала участь у хорі.

На щастя, вона народилася і росла в сім'ї селянина-просвітянина, який усіх дітей виховав в українському національному дусі. Брати – Панас та Іван – віддали життя на вівтар України. Її життєвим кредо було: Бог і Україна. Ці дві великі ідеї для молодої Марії Химинець стали її внутрішнім "я". Вони вели до світлого майбутнього цілу плеяду закарпатців – Зореслава, Василя Ґренджу-Донського, Івана Ірлявського, Федора Могіша та інших.

Після закінчення горожанської школи Марія поступила на навчання в Мукачівську торговельну академію, директором якої був А. Штефан. Тут вона познайомилася з Юліаном Химинцем, який працював секретарем академії і вийшла за нього заміж. У Мукачеві вона з головою поринула в роботу Пласту, "Просвіти", підпільної ОУН, а згодом і жіночого відділу Карпатської Січі в Хусті, де з 15 грудня 1938 р. працювала організаційним референтом і заступником коменданта Тисовської. З вересня до грудня 1938 р. перебувала за кордоном у Відні і Берліні, де працювала в закордонній делегації Карпатської України, зробивши певний внесок в рішення Віденського арбітражу, аби вони не були ще більш грізними для Карпатської України.

У січні 1939 р. М. Химинець організує в Хусті інструкторські курси для членів Жіночої Січі, в яких взяло участь 50 учителів. Курси були розраховані на 40 днів, але учасниці залишилися в Хусті до трагічних березневих днів 1939 р.

Після падіння Карпатської України почалася еміграція, поневіряння на чужині. В еміграції вона не шкодувала здоров'я і сил, щоб полегшити виживання українських біженців з Карпатської України, Галичини, Буковини та Східної України. Їй було лише 24 роки, коли

прибула до Відня. У допоміжному комітеті вела велику роботу до кінця 1941 р. – опікувалася українськими дітьми, очолювала жіночу секцію при Українському Національному Об'єднанні. Потім – переїзд до Берліна, а звідти в Інсбрук, де створила Союз Українок і очолювала його з 1946 р. до 1948 р., поки не виїхала з чоловіком до США.

У США М. Химинець створює осередок Союзу Українок, бере участь як делегатка Головної Управи Об'єднання Українських Жінок в Еміграції у Світовому Конгресі Українського Жіноцтва в Філадельфії, організовує урочисті вечори, присвячені історичним датам, в тому числі Карпатської України і Карпатської Січі. Після створення С. Росохою Світового Братства Карпатська Січ стає його членом. М. Химинець – активна учасниця громадсько-політичного життя українців США.

Василь ХУДАНИЧ

ФЕДІР РЕВАЙ
(1890–1945)

До діячів Карпатської України і Карпатської Січі, про яких дуже мало відомо досі, належить і Ф. І. Ревай. Він народився у 1890 р. у с. Мирча на Великоберезнянщині у родині вчителів. Тут вчився в народній школі, але здобути фахову чи вищу освіту йому не довелося. Проте він рано прилучився до політичного життя і соціал-демократичного руху Австро-Угорщини. Так, з 1907 р. до 1911 р. він перебував в угорській Соціал-демократичній робітничій партії, був призваний на службу в австро-угорську армію і таким чином опинився поза партією. Подробиць про його діяльність цього періоду майже не збереглося [1].

Після розпаду Австро-Угорщини у 1919 р. Закарпаття було приєднано до новоствореної Чехословацької Республіки на засадах автономії. Ф. І. Ревай вступив у Чехословацьку Соціал-Демократичну партію і з 1929 до 1930 р. був навіть членом президії крайової організації цієї партії і одночасно обирався депутатом земського представництва від неї. У партії він перебував до 1936 р., коли його виключили з її рядів. Причиною цього послужило те, що в цьому році виконавчий комітет Чехословацької Соціал-Демократичної партії в Празі висунув дві кандидатури для участі в наступних виборах до крайового земського представництва: чеха Антонія Кекуса та Ф. І. Ревая, а обрати треба було одного. За Кекуса проголосувала більшість членів виконавчого комітету, і таким чином кандидатура Ф. І. Ревая відпала.

Останній з таким рішенням не погодився, чим за нормами і статутом партії порушив партійну дисципліну. Всупереч більшості членів виконкому він вимагав, щоб у земське представництво Підкарпатської Русі був рекомендований і обраний не чех, а українець. Цю заяву Ф. І. Ревая кваліфікували як національний ухил і виключили його із своїх рядів. До речі, у крайовому заступництві він був чи не єдиним представником від національно-культурних сил українства [2].

З 14 вересня 1938 р. Ф. І. Ревай став редактором газети "Нова свобода" і працював тут до 25 січня 1939 р. За цей період у газеті

було надруковано чимало його статей про політичне життя в краї. Коли після арешту А. І. Бродія новим прем'єр-міністром Підкарпатської Русі призначили А. І. Волошина, Ф. І. Ревай привітав його з призначенням такими словами: "Наше громадянство доказало, що воно дисциплінованe, стоїть і стоятиме завжди при Вас, пане прем'єр. Ми присягаємо на вірність своїй українській владі. Ми маємо довір'я до своїх провідників, бо знаємо, що вони підуть завжди з народом" [3]. Це був його виступ з балкону Народного Дому товариства "Просвіта" перед великою маніфестацією молоді на підтримку А. І. Волошина.

13 січня 1939 р. в Хусті створено політичну партію Українське Національне Об'єднання (УНО), а 24 січня сформовано центральний провід УНО на чолі з Ф. Реваєм. Після арешту в грудні 1944 р. Ф. І. Ревай на допиті 9 січня 1945 р. розповів про мету, завдання і програмні настанови партії. Він вказував, що в той час ще не було вироблених статутних положень, в результаті чого були відсутні будь-які певні умови для вступу в УНО. До неї зарахували себе ті особи, які за своїми політичними переконаннями були українськими націоналістами. Документів про належність до партії не видавали.

На запитання про виклад програми УНО Ф. І. Ревай вказував на мету і завдання, які стояли перед партією, але слово "програма" жодного разу не вживав, бо вона за такий короткий строк, звичайно, ще не була створена. М. М. Бандусяк чітко відповів на це питання, що партія УНО своєї програми не мала, в усякому випадку, як член цієї партії, він її "не бачив і не читав" [4]. Головне завдання партії полягало у створенні на території Підкарпатської Русі (Карпатської України) автономії в рамках Чехословацької федеративної держави. Далі планувалося провести вибори до Сойму і обрати постійний уряд.

Але слідчий "СМЕРШу" капітан Марченко, не знаючи історії краю, більше того, грубо фальсифікуючи її, вносив до протоколу те, що йому було потрібно для звинувачення підсудного: "На перших порах основним завданням УНО ставило згуртувати українську частину населення Закарпатської України, виховати в націоналістичному, антирадянському дусі, тобто об'єднати націоналістичні сили для послідуючого повстання проти радянської влади, в результаті якого добитися остаточної мети УНО – створити українську самостійну буржуазну демократичну державу шляхом відриву Радянської України від СРСР" [5].

Як голова Українського Національного Об'єднання, Ф. І. Ревай часто виступав на зборах селян, мітингах і маніфестаціях, які проводилися тоді на підтримку Карпатської України, Карпатської Січі та інших державних установ. 17 січня 1939 р. він виступив у Хусті перед учасниками демонстрації протесту проти призначення чеського генерала Л. Прхали третім міністром Карпатської України, які

зібралися перед січовим готелем. Мітинг ухвалив резолюцію і з цього приводу надіслав телеграму протесту на ім'я президента Чехословаччини та федерального прем'єр-міністра.

В період виборів до Сойму Карпатської України Ф. І. Ревай активно займався їх підготовкою та проведенням. Виступаючи на передвиборних зборах, він говорив про діяльність та зміцнення влади в Хусті та на місцях. І сам був висунутий у депутати Сойму. З приводу цього варто зазначити, що в газеті "Нова свобода" була спеціальна рубрика "Наші кандидати", де друкувалися цікаві біографічні довідки про найбільш відомих політичних діячів Карпатської України, які писав сам редактор В. С. Ґренджа-Донський.

Така публікація була присвячена й діяльності Ф. І. Ревая. У ній знаходимо такі оцінки-характеристики його особи, як "народний трибун", "найталановитіший політик", "палкий націоналіст", "добродій українських установ". В. С. Ґренджа-Донський зазначав: "Мало політичних зборів, де б він не виступав. Знаменитий промовець, його слова молотом ударяють, сиплються громами і з ним не можна і не виплатиться конкурувати – всіх переліцитує і хоч би скільки промовців виступало, найбільші успіхи завжди він несе".

Ф. І .Ревай був обраний депутатом Сойму, а на першому його засіданні – заступником голови Сойму. Але діяльність голови УНО неоднозначно оцінюється в найновішій літературі про Карпатську Україну. Відомий політик та історик, колишній представник уряду Карпатської України в Празі при федеральному чехословацькому уряді В. Шандор вказував, що "призначення Федора Ревая головою УНО... було помилковим. Федір був активний громадський діяч, але на таку провідну роль ні своїм темпераментом, ні знанням не годився... Поведінка Федора Ревая, як голови УНО, А. Волошину спричиняла чимало турбот і клопотів як удома, так і в Празі". Він також навів слова А. Волошина про те, що обрання Ф. І. Ревая головою УНО є "заслугою" його брата Ю. І. Ревая.

До речі, про своє обрання головою УНО Ф. І. Ревай на допиті сказав: "Я вважаю, що в цьому відношенні мені була складена протекція моїм братом Реваєм Юлієм Івановичем, який перебував у дуже близьких взаємовідносинах з Волошином і потім став міністром пошти, телеграфу і шляхів сполучення в його уряді. Таким чином я і ввійшов до складу УНО" [6]. Як бачимо, здогадки В. Шандора цілком слушні і їх підтвердив сам Ф. І. Ревай.

Із протоколу допиту Ревая варто використати його відповіді на питання, що собою являли "загони січовиків і для якої мети вони були створені". Хоч відповідь, записана слідчим, багато в чому неточна і викривлена, але думка затриманого і фактичний матеріал у спотвореному вигляді слід взяти до уваги. Мова йде про те, що у 1930 р. Іван Рогач та Іван Роман почали створювати спортивне товариство "Січ", до якого могла належати лише молодь української

національності. Можливо, ця думка через якісь канали потрапила і в літературу, бо й тепер можна знайти статті і матеріали, які саме з цього часу започатковують створення Карпатської Січі. При цьому за незнанням не враховуються чехословацькі архівні документи, які спортивну організацію "Січ" справедливо і документально показують не з 1930 р., а з 1920 р., організаторами її були майбутні діячі Карпатської України С. С. Клочурак, І. І. Климпуш, Д. І. Климпуш в с. Ясіня теперішнього Рахівського району.

А тут йдеться про те, що створенням загонів січовиків керували Рогач, Росоха і Роман, а головним командантом був Д. І. Климпуш, але "які практичні заходи він проводив", Ф. І. Ревай сказати не міг. Хоч далі він говорить, що чув про існування спеціальних курсів, де січовики навчалися військовій справі, що вони несли поліцейську службу, а також перебували на демаркаційній лінії після окупації Угорщиною частини території з містами Ужгород, Мукачево, Берегово.

Після окупації Карпатської України угорськими військами Ф. І. Ревай, як і багато активістів Карпатської України і Карпатської Січі, був арештований. Перебування в ув'язненні розпочалося з Тячівської тюрми, де також сиділи редактор В. С. Ґренджа-Донський, поет М. І. Рішко, письменники О. І. Маркуш, У. Самчук та інші. Звідси їх перевели в табір с. Крива Хустського району, а потім у Вар'юлопош біля Ніредьгази в Угорщину, де зазнали нечуваних знущань. Тут Ф. І. Ревай зустрів Євгена Шерегія, Степана Папа, Андрія Ворона, лікаря Петра Ключка та ін. Повернувшись до Хуста, Ф. І. Ревай тут жив і працював, але політичною діяльністю не займався.

Після визволення Закарпаття в грудні 1944 р. Ф. І. Ревая арештувала радянська контррозвідка "СМЕРШ" і без суду відправила в табір м. Єнакієво Донецької області, де він у 1945 р. помер. (В Архіві Управління СБ України в Закарпатській області у травні 2009 року виявлена довідка з посланням на довідкову службу МДБ СРСР, датована серпнем 1947 р., про те, що Ф. І. Ревай 25 січня 1945 р. ВТ 4-го Українського фронту був засуджений до страти – *О. Корсун*). Так закінчилося життя одного з провідних борців за незалежність України, громадського діяча і патріота. Шкода, що державні органи (служба безпеки, прокуратура і суд) не змогли досі реабілітувати Ф. І. Ревая.

ПРИМІТКИ

1. ДАЗО. – ф.2558, оп.1, спр. 5369, арк.4 8.
2. Там само. – Арк.49.
3. Нова Свобода. – 1938. – 27 жовтня.
4. ДАЗО. – ф.2558, оп.1, спр.5369, арк.50, 44.
5. Там само. – Арк..50.
6. Там само.

Омелян ДОВГАНИЧ

ІВАН РОГАЧ
(1913–1942)

Іван Рогач народився 29 травня 1913 р. у Великому Березному. Закінчив Торговельну академію у Мукачеві і теологічний факультет університету в Оломоуці.

Для багатьох очевидців і учасників подій 60-річної давності ім'я Івана Рогача було добре відоме, перш за все тому, що він був особистим секретарем Августина Волошина. Уже тільки цей факт свідчить про те, що президент Карпатської України йому цілком довіряв виконання цієї важливої місії. Івана Рогача можна було часто зустріти на мітингах і маніфестаціях, у яких брав участь Августин Волошин. До цього додамо, що, будучи чудовим оратором, він захоплював присутніх своєю ерудицією, вченістю, щирим патріотизмом. Житель села Синевир Василь Субота розповідав про мітинг у Воловому, на якому виступили майбутній міністр внутрішніх справ Карпатської України Юліан Ревай та Іван Рогач: "Про їхній приїзд ми дізналися заздалегідь і прийшли цілою групою до Волового. Площа була розвішена синьо-жовтими прапорами. Багатотисячний люд дружно скандував "Слава Україні", "Вже воскресла Україна", "Слава батьку Волошину". Виступив Ревай, а потім слово взяв Іван Рогач. Ми знали, що він виконував обов'язки секретаря Волошина. Будучи чудовим оратором, він завершив свій виступ словами клятви: "Клянемось, що все віддамо для захисту Карпатської України". Щось подібне мало місце у сусідній Колочаві, де теж виступив Іван Рогач. Ветеран Карпатської Січі, голова її місцевої команди Микола Шімоня пригадував: "Я в житті не чув такої рішучої, впевненої і патріотичної промови. Після мітингу у всіх присутніх був піднесений настрій. Ще довго після нього не вщухала мелодія нашого гімну "Ще не вмерла Україна...".

Івана Рогача слід віднести до закарпатських націоналістів-радикалів, які вболівали не тільки за свій край, а бажали незалежності всій Україні. У вересні 1939 р. вся прогресивна громадськість світу була прикута до масових актів переслідування українців у Галичині,

де польські шовіністи, "середньовічною психозою затроєні, хворі на великоманію люди задумують стерти з лиця землі один з найкращих і найсвідоміших народів світу". Під час зустрічі з лордом Рансіменом, який відвідав Прагу як офіційний представник Великобританії, українські політичні діячі вимагали прийняття радикальних мір щодо Польщі. Іван Рогач тоді заявив: "Ми, як рівноправні городяни, хочемо мати вплив і на загранічну політику, тому домагаємося негайної інтервенції влади у Варшаві в інтересі наших поневолених і переслідуваних братів за Карпатами! Увесь український загал закликаємо до будови єдиного українського залізного політичного тіла для здобуття політичної керми на Підкарпатті!" Підпис Івана Рогача знаходимо під багатьма зверненнями Української Центральної Народної Ради у справі оборони Української Галичини.

Вихований у дусі християнської моралі, колишній студент-богослов Іван Рогач був одним з ініціаторів утворення "Товариства боротьби з комунізмом", яке було засноване 10 лютого 1939 р. Хоча він і не ввійшов до керівництва цієї організації, однак брав активну участь у розробці її програмних документів. "Ціллю товариства, – говорилося в статуті, – є боротьба з комунізмом і марксизмом на всіх ділянках національного життя і у всіх його формах та ліквідація наслідків большевицько-марксистського виховання". На думку Рогача та його соратників, "не може бути принята в члени особа, яка належала до товариства, основаного на марксистській ідеології в останніх трьох роках".

Іван Рогач багато зробив як секретар Українського Національного Об'єднання і як активний учасник "Летючої Естради", що пропагувала ідею незалежності Карпатської України серед населення, готувала ґрунт для успішного проведення перших демократичних виборів у краї. Немала заслуга Рогача у тому, що за УНО віддали свої голоси 92,4 відсотка закарпатських українців, а це свідчило про перемогу української ідеї у Карпатах.

І все-таки, Іван Рогач найбільше зробив для утворення збройних сил краю. Василь Вереш пригадував, що "дня 4-го вересня 1938 року в Ужгороді відбулися основуючі збори, на яких рішено заснувати ОНО (Організація Народної Оборони – *Авт.*) з осідком централі в Ужгороді, а відділами по цілому краю... Заступником голови було обрано Івана Рогача".

17 вересня відбулося "пересунення постів", але І. Рогач продовжував залишатись на попередній посаді. Коли в Хусті проходила чергова реорганізація, головою обрали Дмитра Климпуша, а Іван Рогач разом з Іваном Романом та Степаном Росохою ввійшли до Головної Команди Карпатської Січі. Одна з головних нарад, на якій було кінцево сформовано штаб організації, проходила в жовтні 1938 р. у Берліні. Лідер закарпатських націоналістів Юліан Химинець пригадував: "Під час мого перебування в Берліні в зустрічі з

провідниками ПУНу ми обговорювали створення й справу проводу Організації Народної Оборони – Карпатська Січ. Ми пропонували такий склад команди: командир – Дмитро Климпуш, його заступник – Іван Роман, секретар – Іван Рогач, пропагандивний референт – д-р Степан Росоха. Нашу пропозицію Карпатська Січ вповні прийняла". До вищесказаного слід додати, що крім цього штабу, який був суто політичним, був створений окремий військовий штаб, до якого входили досвідчені військові Михайло Колодзінський, Зенон Коссак, Роман Шухевич, Віктор Курманович та ряд інших.

Сьогодні багато пишеться про Карпатську Січ, про сутички між січовиками та чехами, про спробу державної змови проти уряду Волошина. Іван Сарвадій писав: "Юлій Бращайко був того переконання, що після 20-літнього співжиття з чехами заіснували реальні можливості створити свою державу. Підкарпаття могло стати державою де-юре і де-факто хоча б на деякий час. І це вже не перший раз сталося, що "ми самі" своїм безглуздим повстанням знівечили можливість закріпити існуючу готову державу. При чому часто згадували імена людей, які приготували змову, пригадую деякі: Степан Росоха, Іван Рогач, Іван Роман..." . На нашу думку, мова може йти про суперечності, що існували в українському таборі між молодими радикалами-націоналістами, які вимагали кардинальних змін щодо чехів з метою прискорити проголошення самостійності і старшим поколінням, більш поміркованими і досвідченими А. Волошином, Ю. Реваєм, братами Бращайками, які намагалися за будь-яку ціну зберегти автономні права. Молоді радикали вбачали надію у сильних збройних силах, а зброї не було. Цей факт і змусив їх взяти її силою, що призвело до кровопролиття.

Степан Росоха, вже проживаючи в еміграції, пригадував: "Не раз дуже критично висловлювався на їх адресу та інших провідників... бо ж в наших "революційних" поняттях вони були "опортуністами", а тільки ми "правдивими" націоналістами. Без сумніву, що такі поняття в нас родились під впливом ОУН, до якої належали провідні одиниці закарпатської молоді". До них слід віднести й Івана Рогача, який вступив до лав ОУН ще навчаючись у Львові. Не нам, нащадкам карпатських січовиків, судити Івана Рогача та його соратників за допущені ними прорахунки. Вони свято вірили, що тільки обраний ними шлях боротьби приведе до перемоги. Іван Рогач вірив в ідею незалежності навіть тоді, коли 20 лютого 1942 р. стояв перед дулами фашистських кулеметів поблизу Києва. Розстріл українських підпільників у Бабиному Яру був розстрілом останніх надій українських патріотів-націоналістів на допомогу Німеччини... Юліан Химинець справедливо писав, що ім'я Івана Рогача є "символом великої відваги, самопосвяти і геройства".

...Проходило засідання Сойму Карпатської України. І раптом "...пройшла звістка, що мадяри вже зайняли Севлюш, віддалений

ледве 25-ма кілометрами від Хуста. В той час вечером в Хусті в приватній квартирі Президента Волошина відбувається нарада. В часі наради січовики з фронту приводять мадярського парламентаря... Мадярський офіцер передає на руки президента Волошина ще раз згаданий вже мадярський ультиматум, щоб до 8-ї години передати владу мадярам... Відбувається знову коротенька нарада й западає рішення: не віддаватися добровільно мадярам, але провадити боротьбу далі, хоч і безвиглядну...". Ці слова належать Івану Рогачу, які він виклав у своїй статті "Під прапором незалежности", опублікованій у книзі "Карпатська Україна в боротьбі" (Відень, 1939). Ця праця була його внеском у правдиве висвітлення історії Карпатської України, яке почалося відразу після її трагедії.

Карпатська Україна стогнала під чоботом окупанта. Карпатські січовики, яким вдалося уникнути репресій угорських гортистів, емігрували за кордон, де не припиняли своєї діяльності. "У Відні, – писав Юліан Химинець, – оформив я делегацію Карпатської України, якої став головою". Делегація багато зробила, щоб створити сприятливі умови для втікачів з Карпатської України, наводила стосунки з українськими організаціями діаспори. Одним з найактивніших членів делегації був Іван Рогач.

Омелян ДОВГАНИЧ

ФЕДІР САС
(1909–2000)

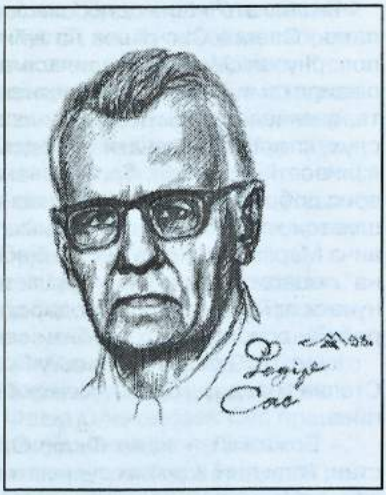

Край неповторних краєвидів, куди постійно вабить краса весняного цвітіння й осіннє різнобарв'я лісів, пахощі духмяного літа й яскрава білизна зими, край стрункіх смерек, що розливають благодатний запах живиці та розлогих велетенських буків, край гірських струмочків і невимовної музики дрімучих звірів, край оповитих світанковим серпанком полонин, над якими пливуть тужливі мелодії сопілок і трембіт...

Так починає свою ліриko-епічну сповідь про рідне село Косівську Поляну на Рахівщині невтомний трудівник на довгій ниві закарпатської української літератури, член товариства "Просвіта" 20-х 30-х років Федір Олексійович Сас. І цього короткого, але глибоко емоційного вступу, мабуть, цілком достатньо для того, щоб кожен, хто знає хоч трішечки ближче Федора Олексійовича, пана Саса, чи просто Федора, відразу зрозумів, звідкіля в нього, опаленого десятиліттями важкої праці та обсипаного сріблястою сивиною, така безмежна доброта людська і висока в чистоті своїй та безпосередності інтелігентність. Від батьків вони у Федора Олексійовича і від учителів шкільних, від краю рідного йдуть із його життєдайною суворістю, але завжди неповторною казковою красою...

8 лютого 1909 року в сім'ї косівсько-полянських селян Марії та Олекси Сасів народився один із трьох синів – Федір. До речі, вже в самому імені хлопчика, думали над цим його батьки чи не думали, скривалась якась загадкова характеристика – "Дар Бога", "Богодар", "Богдан"... Тож усе людське й людяне у Федора Олексійовича йде також і від Бога. Спілкуючись із паном Сасом, так і хочеш вигукнути: Боже, чому так скупо обдаровуєш Ти народ наш, нашу Україну такими дітьми як Федір Олексійович?

– Перші мої дитячі спомини, – каже Федір Олексійович, – належать десь до серпня 1914 року, коли Європу охопило полум'я Першої світової війни. Паніка і плач жінок, здивовні оченята босоногої й замурзаної дітвори та суворий у своїй задумі погляд новобранців, які

повинні були покинути рідну домівку, щоб воювати за чужу справу... Зловіщі і тривожні удари бубнаря по бубнові ще й сьогодні відлунюють у моїх вухах, ворушать мою душу. Їх не змогли розвіяти безслідно найрізноманітніші події майбутнього мого вісімдесятиліття...

Як і багато інших односельців та взагалі українців усього Закарпаття, Олекса Сас пішов на війну і більше у рідні сторони вже не повернувся. Мати залишилася вдовою, а три сини-підлітки – напівсиротами. Але проста селянська жінка, така ж сувора, як і її життя, взялася виводити дітей у люди, навчати їх працьовитості і послуху старшим, навчати їх людської доброти і порядності, богобоязливості і чесності, бо, вихована за християнськими заповідями, вона добре знала, що тільки чесна праця забезпечить її дітям такий шматок хліба, який не давитиме в горлі... Мати Федора Олексійовича Марія й не знала, що на білому світі існує якась особлива "вчена" педагогіка. Іспитом на зрілість у неї було знати і старанно виконувати всі роботи по господарству. І її діти, і син Федір в тім числі, робили все, що могли робити селянські діточки 6–8 років.

Ішов 1919 рік... У Косівську Поляну прийшов учитель із Галичини Степан Швед – людина освічена і працелюбна, талановита й енергійна.

– Боже мій, – каже Федір Олексійович, – мені аж моторошно стає, коли нині в різних вуличних газетах антиукраїнського спрямування виступають усякі наклепники на адресу галичан, скільки чорної жовчі у цих виступах і скільки блюзнірства. Та це галичанин Степан Швед, а таких було тоді чимало в закарпатських селах, організував у Косівській Поляні для дітвори школу, а для дорослого населення – вечірні курси, своєрідну вечірню школу. Ґазди, лісоруби й вівчарі взяли в руки олівці та зошити, аби гуртом навчатися грамоті. Незабаром у селі була відкрита читальня "Просвіти", де учні Косівсько-Полянської школи під керівництвом Степана Шведа здійснили постановку п'єси Марійки Підгірянки "У чужім пір'ю". Серед маленьких артистів були Андрій Руснак, Ганна Брехлійчук, Федір Химчук та інші. Був серед них у ролі Вітра також Федір Сас...

Згодом Федір Олексійович Сас навчався в горожанській школі Великого Бичкова, Виноградівській торговельній школі та Мукачівській торговельній академії, в останній відбулися зустрічі з новими вчителями – талановитими і знаними в народі – Августином Штефаном, Олексою Приходьком, Іваном Трухлим, Валерієм Горбачевським, Яковом Голотою та багатьма іншими, але добрий спомин про першого вчителя Степана Шведа залишився у Федора Саса на все життя.

"Для мене, – пригадує Федір Олексійович, – ніколи не існувало проблеми національної приналежності, національної тотожності. Поняття "гуцул", "русин", "українець" я завжди вважав за поняття одного ряду. Але саме в Мукачівській торговельній академії остаточно склалася моя національна свідомість під впливом і з благословення вищеназваних учителів, які привили мені велику любов до

української класичної літератури – Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Юрія Федьковича, Михайла Старицького, Михайла Коцюбинського... А якою скарбницею рідної української культури і школою солов'їної української мови був для мене "Руський театр товариства "Просвіта" і "Український національний театр "Нова сцена" в Хусті", які показували свої вистави у 20-30-х років майже по всіх містах і селах Закарпаття!"

Яскравою сторінкою в історії українців Закарпаття був короткочасний спалах державності – Карпатської України. До творення цієї державності був причетний і Федір Олексійович Сас. Уряд Карпатської України приділив його до шкільного інспекторату, який на той час перебував у селі Середнє. Тоді ж він брав активну участь у підготовці і проведенні виборів до Сойму Карпатської України, зокрема в селі Глубоке, де кандидував Іван Перевузник.

15 березня 1939 року село Середнє окупували угорські війська, і вже на другий день в наручниках Федір Сас був відправлений разом з іншими патріотами Карпатської України в концтабір Вар'юлопош. Тільки щасливий випадок врятував Федора Олексійовича від страшного фіналу, який суджений був багатьом борцям за волю рідного краю...

У так званий радянський період Федір Олексійович Сас працював у органах адвокатури, а в 1972 році вийшов на пенсію.

Піднесення національно-визвольного руху в Україні в другій половині 80-х років та поступовий розпад комуністичної російської імперії ніби вдихнули в душу Федора Олексійовича Саса нове життя. Він відразу стає активним учасником політичних пристратей, які сколихнули всю Україну і дійшли на Закарпаття. Зібрання і конференції Товариства української мови імені Тараса Шевченка, Народного Руху України, багатолюдні мітинги, маніфестації і свята не обходилися без участі пана Саса.

21 вересня постановою Ради Ужгородської територіальної організації Народного Руху було оголошено про проведення в Ужгороді установчої конференції з відродження на Закарпатті товариства "Просвіта". Серед учасників організаційного комітету з проведення конференції – юрист, член "Просвіти" 20-30-х років Федір Олексійович Сас. Інакше й не могло бути...

12 вересня 1993 року в Народному Домі відбулася перша з серії культурницьких акцій, присвячена 125-й річниці заснування першого в Україні культурно-освітнього товариства "Просвіта". Доповідь про політичну і громадсько-просвітницьку діяльність братів Юлія і Михайла Бращайків як засновників і видатних діячів Закарпатської "Просвіти" виголосив Федір Олексійович Сас. Отже, є ще порох у порохівницях! Тож служіть, пане Федоре, українській ідеї і українській "Просвіті" на многая літа! (Цей нарис з'явився за життя Ф. Саса, а не стало його у 2000 році – *С. Ф.*).

Йосип БАГЛАЙ

МИХАЙЛО ТУЛИК

(1900–?)

Михайло Михайлович Тулик народився 1900 р. у с. Великому Бичкові Рахівського району в селянській родині. Міг навчатися лише в церковно-парафіяльній школі, середню освіту здобув у гімназії м. Мараморош-Сиґета.

Найбільша активність його припадає на другу половину 30-х років XX століття чехословацького періоду. Навесні 1937 р. разом із українською письменницею Іриною Невицькою створюють українську селянсько-робітничу партію (УСРП). Михайло Тулик обирається її секретарем та призначається редактором її партійного органу "Нова сила". Однак партія проіснувала лише до початку 1939 року і фактично розпалася ще до виборів до Сойму. А з колишніх соціал-демократичної, народно-християнської, українського крила аграрної та української соціал-робітничої партій була утворена єдина організація – "Українське національне об'єднання" (УНО), заступником голови якої став Михайло Тулик.

12 лютого 1939 р. М. Тулик був обраний послом Сойму Карпатської України і брав участь у першому його засіданні – став членом культурно-освітньої комісії. В період існування автономної Підкарпатської Русі – Карпатської України – співпрацював разом із чехословацькою жандармерією щодо виявлення на її території угорських і польських терористів, яких перекидали для підривної діяльності. Він дав на це усну згоду, і урядом Карпатської України був призначений керівником таємної служби. Добирав і вербував агентуру, частина якої перебувала під його контролем і на особистому зв'язку з ним у справі виявлення і знешкодження угорських і польських терористів, забезпечував охорону урядових чиновників. Про це інформував прем'єра Авґустина Волошина і керівництво жандармерії.

Після окупації Карпатської України угорськими військами Михайло Тулик утік через Румунію, Австрію до Словаччини. Оселився в с. Русовці Братиславського округу, де його арештували й засудили за український буржуазний націоналізм. Протокол допиту виявлено в архівно-слідчій кримінальній справі репресованого греко-католицького священика Миколи Вікторовича Желтвая. Але дальші сліди життя й діяльності Тулика втрачено.

Омелян ДОВГАНИЧ

ВАСИЛЬ ФЕДАК
(1911–1991)

Василь Федак відомий на Закарпатті насамперед як представник футбольного руху і спортивний журналіст. Але мало хто знав, що у повоєнні роки він був репресований і понад 7 років відсидів у радянських таборах ГУЛАГу. Відбував покарання в таборі особливого режиму № 5 на Колимі Магаданської області. Реабілітований 20 лютого 1992 року.

Народився 15 вересня 1911 року в Ужгороді в сім'ї робітника лісопильного заводу. Вчився спочатку в народній школі, а з 1921 року – в Ужгородській гімназії, яку закінчив у 1930 році. На цей час припадає і його захоплення спортивною журналістикою. Пізніше він згадував: «Коли 1930 року, навчаючись у восьмому класі Ужгородської державної реальної гімназії, я написав першу спортивну статтю і видрукував її у популярному молодіжному журналі «Пчілка» під назвою «О піднесенню спорту на Підкарпатській Русі», тоді нізащо б не повірив, що став фундатором, а протягом довгих років майже одиноким представником закарпатської російської та української спортивної журналістики...» В тому ж році йому вдалося поступити на філософський факультет Празького університету [1]. Там вчився до 1932 року. Матеріальні нестатки змусили його покинути навчання, тому влаштувався народним вчителем в село Нижнє Солотвино Ужгородського району.

У 1933–1934 роках перебував на строковій службі у чехословацькій армії в Празі. Юнака з середньою освітою направили на 6 місяців у військову школу офіцерів запасу, після закінчення якої йому присвоїли звання поручика і в 1934 році демобілізували. Він знову продовжив працювати на вчительській роботі спочатку в селі Сторожниця, а потім на хуторі села Велика Добронь Ужгородського району.

З 1936 року він активно співпрацював зі спортивним клубом «Русь» (скорочено – СК «Русь»), членом якого став у 1925 році. В. В. Федака знали як воротаря футбольної команди цього клубу, але не менше і як позаштатного спортивного оглядача та кореспондента. У чехословацький і угорський періоди він надрукував у місцевих газетах понад 300 спортивних інформацій і статей. Крім цього, його спортивні огляди друкувалися в журналах, календарях «Просвіта» і товариства ім. Духновича, «Землі і волі», у книгах.

У 1936 році окремим виданням вийшла російською мовою його ілюстрована книга «Организация футбола» з передмовою українською мовою голови підкарпатського жупного футболу Антона Бращайка. Вона мала велике практичне значення, про що свідчать заголовки її розділів: мета і значення футболу, як організувати спортивний клуб, правління і обов'язки його членів, як влаштовувати змагання [2]. В цьому ж році в збірнику «Подкарпатская Русь». 1919–1936 вперше був надрукований історичний нарис автора про закарпатський спортивний рух.

У 1938 році В. В. Федак знову був призваний в чехословацьку армію. В тому ж році його рідне місто, а також Мукачево та Берегівський район після Віденського арбітражу окупували угорські війська. Після окупації Ужгорода він не міг влаштуватися на вчительську роботу, хоч неодноразово звертався до інспектора шкіл, а також до духовних чинів, але вони відмовили йому в допомозі.

Тоді він перейшов на неокуповану частину краю – Карпатську Україну – в м. Хуст. Міністерство шкільництва направило його вчителем на роботу в село Сокирницю Хустського району. Але і в Хусті він не залишався поза спортом, керував спортивною секцією клубу «Русь», який тоді одержав назву УСК – Хуст (Український спортивний клуб – Хуст). Це було вирішено на загальних зборах, які відбулися 26 лютого 1939 року. До речі, головою клубу був обраний доктор Микола Долинай, майбутній міністр Карпатської України. У цей період В. В. Федак вів також: позаштатно спортивний відділ в щоденній газеті Карпатської України «Нова свобода», друкував добірки спортивних інформацій.

Після окупації всього Закарпаття в березні 1939 року В. В. Федак продовжував працювати в Сокирниці вчителем, а згодом і директором народної школи до 1943 року. В тому ж році його призвали уже в угорську армію, присвоїли звання молодший лейтенант, хоча мав чехословацьке –лейтенант, і призначили командиром робочої роти із євреїв в угорському місті Веспрем на озері Балатон. Рота будувала аеродром. Після її розформування він приїхав до Сокирниці і до квітня 1945 року продовжував працювати в народній школі.

Правда, із січня до жовтня 1944 року він був знову мобілізований у 12-й полк угорської армії в м. Нірбатор, звідки був направлений в Сваляву, а потім – у Стрий на Прикарпатті. 24-та угорська піхотна дивізія, у якій він служив, була розсіяна в боях, а В. В. Федак поранений. Із травня перебував в госпіталях Дебрецена, Ноджварода і Ужгорода. У другій декаді жовтня 1944 року поїхав не у військову частину, а у Сокирницю, де переховувався до визволення села Червоною армією [3].

Після визволення краю В. В. Федак приїхав в Ужгород, і у квітні 1945 року його призначили інспектором фізкультури при уповноваженому Народної Ради Закарпатської України у справах освіти. Але в червні того ж року його, як відомого спортивного діяча, затвердили першим головою комітету у справах фізкультури і спорту при Народній Раді Закарпатської України. Під його керівництвом в області були створені окружні і міські комітети у справах фізичної культури і спорту. На підприємствах і в організаціях, в селах і школах створювалися колективи фізкультури, спортивні секції і команди з різних видів спорту. Та в грудні 1946 року його безпідставно звільняють з посади. Із січня 1947 року очолював відому ужгородську футбольну команду майстрів «Спартак» другої ліги, яка у повоєнні роки стала чемпіоном України. Ще кілька місяців працював молодшим редактором Ужгородського філіалу видавництва «Радянська школа».

А потім... А потім почалося уточнення деталей його служби в угорській армії. І в 1948 році В. В. Федака арештували. Почалися допити. Наскільки некомпетентними були окремі питання слідчих, які в усьому вбачали ворожу діяльність проти СРСР, свідчать такі питання: «Будучи на службі в «уряду» Волошина, ви повинні були бути в Українському націоналістичному об'єднанні і «Карпатській січі». Чому ви приховуєте це?» А що було приховувати, коли він не був ні там, ні там. І про це чітко відповів.

Інше питання: «Яку націоналістичну діяльність проводили?» Відповідь: «Учнів вчив гімн «Ще не вмерла Україна», творчість Шевченка і Франка за незалежну Україну». Були й інші незграбні питання, які свідчили, що слідчий абсолютно не орієнтувався в історії краю періоду Другої світової війни [4].

І В. В. Федака обвинуватили в тому, що нібито він був агентом угорської контррозвідки і розповсюджував на території Карпатської України газети і листівки, що був призначений як офіцер інструктором в угорській молодіжній організації «Левенте», що як офіцер воював на східному фронті, що нібито писав від імені інтелігенції листа колишньому чехословацькому міністру за приєднання Закар-

паття до Чехословаччини і виступав таким чином проти возз'єднання краю з Україною.

За все це Закарпатський обласний суд 18 грудня 1948 року засудив В. В. Федака на 25 років виправно-трудових таборів з поразкою в правах на 5 років і конфіскацією майна за статтею 54-4 карного кодексу УРСР [5]. Після його скарги президія Верховного суду УРСР 9 лютого 1949 року навіть не прагнула розібратися конкретно у його справі, а рішення Закарпатського обласного суду залишила в силі. Засудженого відправили в особливий табір № 5 на Колиму Магаданської області.

1 березня 1954 року В. В. Федак знову написав велику скаргу на 9 листах Генеральному прокурору СРСР, у якій вважав вирок суду «несправедливим і неправильним», дав повні відповіді на всі пункти обвинувачення і спростував їх. На цьому документі варто трохи ширше зупинитися [6].

Перше. Що В. В. Федак був нібито агентом угорської контррозвідки. Щоб з'ясувати цей факт, писав він, жодного свідка не було запрошено на суд. Йому не дозволили очну ставку з каноніком О. Ільницьким, не задовільнили його вимоги, щоб заслухати як експерта колишнього начальника контррозвідки в Ужгороді та його заступника, з якими сидів в одній камері, не викликали й інших свідків, не дозволили йому показати справжні документи з цього питання.

Друге. Один свідок був підставною особою, якого В. В. Федак назвав наклепником і брехуном. Не було заслухано саму молодь і тих, хто нібито постраждав на заняттях в «Левенте», їх батьків і вчителів. А один свідок заявив, що в протоколі не те записали, що він говорив. Тому його на суд уже не допустили.

Третє. Справді, на фронті він був 16 днів (з 25 квітня до 11 травня 1944 року). На фронт був відправлений тому, що, будучи командиром робочої роти, гуманно ставився до євреїв. 11 жовтня 1944 року його знову хотіли послати на фронт, але він після виходу з госпіталю поїхав до своєї сім'ї в село Сокирницю, де переховувався до визволення села Червоною армією. 15 листопада 1944 року добровільно вступив до чехословацької армії, щоб воювати проти фашизму. Але був звільнений від служби в армії, на що у нього був відповідний документ.

Четверте. Нібито виступав проти возз'єднання краю з Радянською Україною. Але конкретні факти свідчать якраз про протилежне. Так, 2 листопада 1944 року В. В. Федак був обраний секретарем народного комітету села Сокирниці Хустського району, 15 листопада того ж року його обрали членом президії окружного виконав-

чого комітету, а 26 листопада – делегатом першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України.

Будучи делегатом з'їзду, він голосував за Маніфест про возз'єднання краю з Україною. Потім, як уже було сказано, вперше очолив комітет фізкультури і спорту при Народній Раді Закарпатської України [7]. Хіба ця вся діяльність була проти возз'єднання? Але ці факти зовсім не були зафіксовані в обвинувальному висновку. Бо тоді могли запитати: як сумлінний прихильник народної влади став її ворогом.

У вищезгаданій скарзі він також писав: «Був обвинувачений і засуджений за «злочини», які ніколи я не робив і в результаті цього несправедливого вироку мене без вини зробили злочинцем, штучним ворогом свого народу, якому я протягом всього життя завжди чесно і віддано служив, що я можу довести написаними мною протягом 20 років книгами, альманахами і сотнями статей в різних газетах Закарпатської області українською і російською мовою». І далі: «Не зрозуміло, чому я повинен ще й далі відбувати свій незаслужений строк, якщо приписані мені обвинувачення були «здійснені» в чужій угорській державі ще до 1945 року і я не є навіть військовим злочинцем» [8].

Після цієї скарги В. В. Федака президія Верховного суду УРСР знизила йому строк ув'язнення до 10 років. Але при цьому варто процитувати, що було записано в цій постанові: «Суд без достатніх підстав визнав Федака винним в тому, що він з'являвся агентом «Кемельгаріто осталь», за їх дорученням розповсюджував фашистські листівки, за що одержав 5000 чехословацьких корон, оскільки в матеріалах справи відносно цього достатніх доказів немає.

Не прикладено до справи також доказів, які б свідчили, що під час перебування офіцером в угорській армії Федак чинив злочини, а одного факту про те, що він був у цій армії і брав участь в боях проти Радянської армії недостатньо для обвинувачення по ст. 54-4 КК УРСР.

Листа, якого ніби писав Федак на ім'я бувшого міністра Чехословацької республіки Галла, в матеріалах справи немає і його точний зміст не встановлений. При таких обставинах суд без достатніх підстав застосував до Федака вищу міру покарання. Крім цього, при визначенні міри покарання суд не врахував, що Федак з'являється вихідцем з робітників, після з'єднання Закарпаття з Радянською Україною працював в різних установах м. Ужгорода, брав участь в громадському житті, ніяких компрометуючих даних на нього за цей час немає» [9].

Доречно нагадати, що коли В. В. Федак був засуджений, його сім'я складалася з 7 чоловік: його дружини та їх п'яти дітей (Марії тоді було 10 років, Василю і Єві - по 4, Катерині - 2, Стефану - 1).

Після «хрущовської відлиги» почалася реабілітація незаслужено засуджених громадян. Дійшла черга і до В. В. Федака. Відсидівши в таборах 7 років, 1 місяць і 7 днів, 29 листопада 1955 року він був звільнений і приїхав додому у рідний Ужгород. Тривалий час працював інструктором фізкультури на Ужгородському машинобудівному заводі. Реабілітований 20 лютого 1992 року.

І лише після того, як він став пенсіонером, почав займатися збиранням історичних матеріалів про розвиток спорту і діяльність спортивних організацій в Закарпатті в минулому і в повоєнні роки. Про цей період він так згадував: «Мій відпочинок і полягає зараз у тому, що став я завсідником публічних бібліотек, архівів, обласних газет, обласного державного архіву в Берегові, обласного краєзнавчого музею тощо. Навів порядок й у своєму чималенькому домашньому архіві. Щоб цінні матеріали зберегти для нащадків, навчився фотографувати, зняв копії найцінніших документів на більше ніж 200 плівках» [10].

А тепер про шістдесятирічну діяльність В. В. Федака в справі розвитку спортивного руху в Закарпатті та його спортивного журналістського подвигу, який завершився виданням унікальної книги «Закарпаття у спортивному вимірі», що є по суті посібником з історії становлення і розвитку спорту, і особливо футболу, на Закарпатті впродовж XIX–XX століть. Книга побачила світ завдяки турботам Закарпатської обласної ради спортивного товариства профспілок «Україна» (голова Владислав Кушнірчук).

В. В. Федак скрупульозно опрацював свій величезний власний інформативний матеріал та статті інших дописувачів періодичної преси австро-угорського, чехословацького, угорського і радянського періодів історії краю. Будучи сам активним спортсменом-футболістом, він щиро турбувався про розвиток спорту і став першим справжнім літописцем історії закарпатського спорту.

Книга складається з 21 розділу, у яких йдеться про початки фізкультурного руху в Закарпатті та перші футбольні спроби, становлення українського національного спорту в краї, спортивні товариства і клуби, робітничий спортивний рух і створення федерації пролетарських фізкультурних товариств, історичний шлях закарпатського футболу, зокрема народного футболу в краї та піднесення всього спортивного життя.

Більша частина книги присвячена розвитку спорту після 1945 року, особливо футболу. Є окремі розділи про закарпатських спорт-

сменів у складі футбольної команди київського «Динамо», про розвиток м'ячевих ігор, зокрема волейболу, баскетболу, гандболу, а також фехтування, тенісу, легкої і важкої атлетики, шахів, боротьби, велоспорту, альпінізму, лижного і стрілецького спорту. Один розділ присвячений спорту міста Ужгорода, як центру фізичної культури в Закарпатті.

Розділ 20 є малою енциклопедією видатних закарпатських спортсменів і спортивних досягнень закарпатського спорту, у якому вміщені 123 статті-персоналії. Тут варто навести хоча б з десяток прізвищ найвидатніших спортсменів з кожного виду спорту. Це футболісти Й. Беца, Ф. Куруц, М. Коман, Й. Сабо, В. Турянчик, М. Мигалина, тенісисти Й. Гагер, В. Шуфрич, Е. Ковач, важкоатлет С. Гавацко, фехтувальник В. Станкович, гандболістки Н. Митрюк, Н. Лобова-Гецко, волейболіст І. Скрябін, спортивні керівники П. Крайняниця, С. Михайлович, П. Фітас, Й. Зупко, Є. Юст, М. Мигалина та багато інших [11].

Останній розділ – історико-довідковий. Тут зібрана багатюща інформація про досягнення закарпатського спорту за великий період з конкретними цифрами, прізвищами, таблицями, а також матеріал про закарпатських спортсменів на міжнародній арені. Це зокрема списки футболістів СК «Русь» (Ужгород), чемпіонів Закарпаття з футболу за 1945–1990 роки, кращих футболістів краю за цей період, таблиці рекордів з легкої атлетики, універсальний спортивний календар тощо [12].

По суті, другою окремою книгою-альбомом може бути історія закарпатського спорту в фотографіях, вміщених у цій книзі. На їх основі також можна простежити історію становлення та багаторічного розвитку і досягнень різних видів спорту. У книзі понад 190 фотографій: портретів і колективних знімків учасників всіх видів спорту, і це також велике досягнення В. В. Федака як фотожурналіста й збирача спортивних ілюстрацій.

Шкода лише, що талановитий автор не побачив своєї книги, своєї багаторічної праці. Видатний спортивний журналіст та історіограф спорту помер 25 жовтня 1991 року в Ужгороді. Але він залишив нащадкам своєрідний пам'ятник – енциклопедичну книгу спортивного життя Закарпаття.

ПРИМІТКИ

1. Федак В. В. Закарпаття у спортивному вимірі. – Ужгород: Карпати, 1994. – С. 7.
2. Федак В. Организация футбола. – Ужгород, 1936. – С. 9–14.
3. ДАЗО. – Ф. 2558. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 18–20.
4. Там само, арк. 39.
5. Там само, арк. 213.

6. Там само, арк. 243.
7. Там само, арк. 245–247.
8. Там само, арк. 249.
9. Там само.
10. Там само, арк. 271.
11. Федак В. В. Закарпаття у спортивному вимірі. – С. 8.
12. Там само. – С. 114, 115, 120, 131, 134.

Омелян ДОВГАНИЧ

ЮЛІАН ХИМИНЕЦЬ
(1911–1997)

Процес розвитку українського націоналістичного руху в Закарпатті органічно пов'язаний з утворенням у 1929 р. у Відні Організації українських націоналістів (ОУН).

Уже перший конгрес українських націоналістів у січні 1929 року поділив територію України на десять країв. Одним із тих країв було Закарпаття. В тому ж році згідно з рішеннями установчого Конгресу Українських Націоналістів на Закарпатті була зроблена спроба створити організацію, подібну до ОУН в Галичині. Як згадує Ю. Химинець, ця організація не була самостійною крайовою організацією, а філіалом галицького УВО, керована зі Львова. Виникла вона при Ужгородській учительській семінарії під проводом Стефанії Новаківської. Щоб перешкодити підривній роботі москвофілів, С. Новаківська, фактично, доручила учневі Ужгородської вчительської семінарії Ф. Тацинцю здійснити замах на одного з лідерів русофілів Є. Сабова. Замах відбувся у той час, коли москвофіли відбували свій "День русской культуры" в Ужгороді, проте не вдався. Ф. Тацинця було заарештовано, на суді він заявив, що його постріл був протестом українського населення Закарпаття проти штучно підтримуваного "москвофільства".

Крім Федора Тацинця, поліція заарештувала студентів: Миколу Вайду, Володимира Федорчука та й Стефанію Новаківську. Суд відбувся 4 листопада 1930 р. С. Новаківську засуджено на 5 років тюрми, а Ф. Тацинця на один рік тюремного ув'язнення. Інших заарештованих було звільнено. Однак через деякий час відбувся пересуд, і Тацинцеві збільшили термін ув'язнення до трьох років.

"Із заарештуванням С. Новаківської, – писав Ю. Химинець, – вся справа ОУН на Закарпатті була припинена, бо не було охочих продовжувати працю у тому стилі, як це було продумане п. Новаківською".

Друга спроба організувати ОУН на Закарпатті, на думку вченого Миколи Вегеша, припадає на другу половину 1932 року і пов'язана з іменем Ю. Химинця. Про це згадує у своїх працях і сам Юліан

Химинець: "Мої зв'язки з ОУН пішли так далеко, що за їхньою порадою я в порозумінні з іншими, особливо високошкільними студентами в Празі та Братиславі, заснував кінцем 1932 р. Екзекутиву ОУН Закарпаття. Праця тут була поділена на легальну частину, яку очолив д-р Степан Росоха. Другу частину праці – конспіративну, що складалась з виховно-політичної праці, очолив я. Була це тяжка праця. У Галичині діяльність ОУН мала свою традицію. На Закарпатті серед учасників національного руху, який був очолений "Просвітою", "Учительською громадою", дальше того, що хтось був українець, справа не посунулась". Йому за порівняно короткий час вдалось створити мережу націоналістичної організації.

Хто ж такий Юліан Химинець? Народився 16 липня 1911 р. в Підгорянах (сьогодні Мукачево). Закінчив у 1930 р. Торговельну Академію в Мукачеві, де і залишився працювати секретарем. З 1930 р. був також секретарем Мукачівської "Просвіти", а пізніше її скарбником.

Як голова організаційного комітету II з'їзду народовецької молоді, Ю. Химинець взяв активну участь у підготовці з'їзду. Крім нього, до організаційного комітету з'їзду входили такі особи: д-р Ю. Шпилька, д-р С Росоха, д-р Л. Канюга, інж. В. Бора, Є. Кузьмівка, І. Гірка, д-р В. Івановчик. Другий Народовецький з'їзд молоді відбувся на початку липня 1934 р. в м. Мукачеві під головуванням С. Росохи. У роботі з'їзду брало участь тис. чоловік. Історичною заслугою II з'їзду націоналістичної молоді Закарпаття було прийняття резолюції: "Закарпаття на сьогодні належить до Чехо-Словаччини, однак українська молодь Закарпаття не вагається ані на один момент прилучити Закарпаття до Українського материка – Київ і Львів, оскільки така можливість заіснує".

Починаючи з осені 1934 р. будинок Ю. Химинця в Мукачеві стає місцем зустрічі членів Закордонного Проводу ОУН з членами Крайової Екзекутиви ОУН західних українських земель. Протягом 1934–38 рр. у Ю. Химинця побували Ярослав Барановський, Анна Чемеринська-Барановська, Лев Ребет, Ярослав Стецько, Іван Борковський, Олекса Гасин, Зенон Коссак, Юрко Костів, О. Кандиба та ін.

У листопаді 1937 р. полковник Коновалець скликає нараду в справі подальшої політики ОУН, зокрема в актуальній справі Закарпаття. Він вніс проект створення окремого штабу Проводу Українських Націоналістів для справ Закарпаття.

У кінці серпня 1938 р. Ю. Химинець виїхав до Праги, де зустрівся із представниками Закордонного Проводу ОУН. Йому було доручено на випадок мобілізації чеського війська виїхати за кордон з певною місією. 19 вересня Юліан Химинець з дружиною прибуває у Відень. У Відні він мав завдання створити Закордонну Делегацію Карпатської України. Членами делегації були: Євген Скоцко, директор Української пресової служби в Нью-Йорку; Юрій Габовда з Детройта, заступник голови організації української молоді в Аме-

риці; професор Микола Беньо, член Проводу Комітету оборони Закарпаття в Нью-Йорку. Головою Делегації було обрано Ю. Химинця. До Делегації приєднався ще Іван Рогач з Української Національної оборони в Ужгороді, відряджений до Відня А. Волошином. Роль політичного й дипломатичного напівофіційного представництва справ Закарпаття взяло на себе представництво ОУН у Берліні, що офіційно діяло під назвою Українська пресова служба і було акредитовано при міністерстві закордонних справ та міністерстві пропаганди. Керівником представництва і бюро був В. П. Стахів. Провід українських націоналістів погодив його кандидатуру з прем'єром А. Волошином. Канцелярія делегації містилась в готелі "Куммер" у Відні. У Лондоні працював делегат "Об'єднання Українських Організацій в Америці" редактор часопису "Свобода" д-р Лука Мишуга разом з молодим українським дипломатом Степаном Давидовичем.

Закордонна делегація Карпатської України тісно співпрацювала з Українською пресовою службою. В. П. Стахів стверджує: "Велику працю на користь цього дипломатичного агентства поклав Юліан Химинець, що з вересня 1938 р. на доручення К. У. Закарпаття перебував у Німеччині і був для Проводу ОУН головним дорадником у закарпатських справах. Він також отримав від прем'єра д-ра А. Волошина відповідне повноваження бути представником уряду Карпатської України при проводі українських націоналістів".

Орест Чемеринський уже наприкінці вересня 1938 р. склав "Платформу" Закарпаття, яку Закордонна Делегація Карпатської України прийняла до виконання і згідно з нею й діяла.

Із спогадів Ю. Химинця видно, що ОУН і Закордонна делегація Карпатської України уважно слідкували за розгортанням політичних подій в ЧСР і Закарпатті. Коли 11 жовтня 1938 р. Прага призначила автономний уряд А. Бродія, пресовий відділ випустив декларацію, у якій домагався для Закарпаття повної самостійності.

Як голова Закордонної Делегації Карпатської України Ю. Химинець у жовтні 1938 р. виїжджає в Берлін, де "зустрівся з полковником Михайлом Колодзінським-Гузаром. У його товаристві відвідав японську амбасаду, де склав меморіал про нашу справу. У розмові з японським генералом ми просили про підтримку справи Карпатської України, а його особисто запрошували відвідати Карпатську Україну. Це сталось 15 грудня 1938 р., коли полк. Ярий, японський генерал і я з дружиною поїхали разом автом з Берліна через Відень і Словаччину до Хуста".

31 жовтня 1938 р. у Берліні Химинець виступає на святі, яке влаштувало Українське Національне Об'єднання. Наступного дня він повернувся у Відень, де зустрівся з прем'єром Карпатської України А. Волошином та його делегацією, що прибула на арбітраж у справі кордонів між Угорщиною та Карпатською Україною.

Спогади Ю. Химинця заперечують твердження окремих дослідників, що між урядом Карпатської України і Закордонною делегацією не існувало ніяких контактів. "Коли 1 листопада 1938 р. прем'єр А. Волошин зі своєю делегацією прибув на Віденський арбітраж, – писав Ю. Химинець, – він одержав у своє розпорядження всі матеріали, підготовлені Закордонною делегацією Карпатської України".

У листопаді 1938 року Закордонна делегація Карпатської України видала декларацію, в якій засудила рішення Віденського арбітражу. Праця Закордонної Делегації Карпатської України не мала повного успіху. Вона не досягла визнання повної незалежності Карпатської України та гарантій її кордонів. Проте безсумнівним успіхом було відвоювання Закарпаття від угорських претензій восени 1938 року. Це дало змогу провести в Карпатській Україні глибоку національно-освідомлюючу й державно-конструктивну роботу.

Діяльність Закордонної Делегації Карпатської України після Віденського арбітражу було припинено. Як уповноважений А. Волошина для зв'язку з Закордонним проводом ОУН Ю. Химинець залишився за кордоном до 15 грудня 1938 року.

Незважаючи на трагічність прийнятих у Відні рішень, А. Волошин, за словами Ю. Химинця, послав його "8 січня 1939 року в Берлін, щоб через відомі контакти, що їх мала ОУН, підготував зустріч нашого прем'єра з Гітлером". Однак ця зустріч так і не відбулась. Наслідки поїздки до Берліна 9 січня 1939 року Ю. Химинець досить детально описав у своїх спогадах. На засіданні ПУНу 10 березня 1939 року було прийнято рішення проголосити самостійність Карпатської України і офіційно просити німецький уряд про оборону й допомогу.

Уже в той час уряд Карпатської України і керівники ПУНу 1938–1939 рр. у Карпатській Україні "після падіння Карпатської України майже весь уряд осів у Празі. Минуло кілька місяців, проте ніхто з уряду, насамперед Президент д-р А. Волошин, не шукав контакту з Проводом Українських Націоналістів. Через героїчну боротьбу карпатських січовиків і народу Закарпаття було здобуто особливий моральний капітал. Хоча ПУН у справі Карпатської України зробив великі зусилля з переважно дипломатичної і фінансової допомоги, однак через те, що в останній дії закарпатської епопеї відійшов у тінь, після трагедії Карпатської України він не міг собі приписувати заслуги героїчної боротьби Закарпаття. Він шукав далі контакт з урядом Карпатської України. Така нагода трапилась 21 липня 1939 р., коли встановлено взаємовідносини і шляхи співпраці між проводом українських націоналістів і владою Карпатської України. Ця домовленість зафіксована актом у Венеції. Ось текст цього акту.

1. Виходячи з засади соборної української нації, обидві сторони твердо обстоюють становище невідривності Карпатської України від українських земель і заявляють, що принцип соборності українських земель не може бути нарушений.

2. Влада, президент і ур.чд Карпатської України визнає з всіми з того випливаючими висновками український націоналістичний рух за одинокого носія соборницько-визвольної боротьби української нації і Провід українських націоналістів за керівника тієї боротьби.

3. Провід українських націоналістів визнає уряд Карпатської України з президентом о. д-ром Августином Волошином за законодавчо умандатованого її представника серед українського і чужинного світу, як останній легальний уряд, що правив частиною української землі – Карпатською Україною.

4. Стверджується, що український національний рух, а зокрема уряд Карпатської України і Організація українських націоналістів спільно змагали всіми силами творити, збудувати і оборонити Карпатську Українську державу.

5. Усі контрактні висновки і потреби, що випливають з тих повищих засад, устійнюється в окремому залучникові.

Андрій Мельник	д-р Августин Волошин
Омелян Сеник-Грибівський	Юліан Ревай
Ярослав Барановський-Лімницький	Августин Штефан.

Однак, якісь конкретні акції на виконання вказаних положень не підтверджуються архівними документами.

17 березня 1939 р. Ю.Химинець був арештований у Тячеві. За кілька днів йому з У.Самчуком вдалося повернутися до Хуста, звідки 29 березня прибув до Відня. Тут очолив допомоговий комітет для втікачів з Карпатської України, який переправив до Праги і Братислави 900 чоловік. Вчився у Віденському університеті, кілька разів арештовувався гестапо. 1945 р. опинився в Інсбруку, де став секретарем Українського допомогового комітету (голова І. Багряний). Там же захистив дисертацію "Форми організації більшовицького господарства у 1917–1946 р.". Емігрував 1948 р. до США, працював на фабриці у м. Віфлеєм (Пенсильванія), закінчив там же комерційний коледж, 1952 р. переселився до м. Елізабет, згодом – до м. Пассайк, 1984 р. – до м. Керганксон. Працював в "Рідній школі", Українському Конгресовому Комітеті Америки, Карпатському Союзі, який очолював кілька років. 1991 р. знов відвідав Ужгород, видав тут книжки "Закарпаття – земля української держави" (1991) і "Тернистий шлях до України" (1996). Помер 17 червня 1994 р. у Керганксоні – *С.Ф.*).

Тарас КУЧЕР

ЧЛЕНИ ГОЛОВНОЇ КОМАНДИ І ШТАБУ КАРПАТСЬКОЇ СІЧІ

ІВАН БУТКОВСЬКИЙ (ГУЦУЛ)

(1910–1967)

Іван Бутковський ("Гуцул") народився 2 травня 1910 р. в містечку Сколе Львівської області. Син залізничного урядовця. Закінчив гімназію в Стрию. Потім студіював право на юридичному факультеті в Люблінському університеті. Член УВО та ОУН, політв'язень польських тюрем. Активний учасник націоналістичного руху на Сколівщині [1].

Восени 1938 р. як повітовий провідник ОУН Сколівщини активно займався організацією нелегальних переходів галицької молоді на Закарпаття [2]. У листопаді 1938 р. І. Бутковський переходить разом з організаційним референтом Крайової Екзекутиви ОУН на західноукраїнських землях (КЕ ОУН на ЗУЗ) Я. Гайвасом через польсько-чехословацький кордон в Карпатську Україну. У Хусті він взяв участь у нараді провідних членів ОУН та старшин військового штабу Карпатської Січі, що відбулась у помешканні Є. Кульчицького ("Гут") за участю Є. Врецьони, В. Стахова, О. Ольжича, Я. Гайваса ("Камінь") та Я. Барановського ("Лімницький"). Головним питанням наради стала організація матеріальної, фінансової та кадрової допомоги автономній Підкарпатській Русі із закордону та західноукраїнських земель [3]. В цей час І. Бутковський був також залучений до роботи розвідувального відділу (інші назви – другий відділ, служба безпеки, секретний відділ) військового штабу ОНОКС, який очолював чотар Є.Врецьона ("Остап Волянський"). Під час допиту польського агента, викритого в рядах Карпатської Січі, слідчим відділу вдалось дізнатись про розташування в Галичині польських військових таборів, які займалися вербуванням, організацією та вишколом диверсійно-терористичних груп для здійснення нападів на територію Карпатської України, імена польських офіцерів, які були причетні до підготовки акції "Лом", список донощиків та агентів польської поліції на Закарпатті та про підго-

товку Польщею збройної інтервенції в Карпатську Україну. Обробивши та систематизувавши протоколи допитів полонених і розвідувальні звіти, керівництво секретного відділу вирішило перевірити отриману інформацію через висланих у Галичину емісарів Я. Гайваса й І. Бутковського [4].

Повернувшись назад в Галичину, І. Бутковський займається розвідувальною діяльністю проти поляків за допомогою організаційної мережі ОУН та дізнається про розташування польських військових баз на Прикарпатті. Поряд з цим він продовжує нелегально переводити групи галичан через карпатські перевали на Закарпаття. Наприкінці грудня 1938 р. разом з Р. Шухевичем І. Бутковський нелегально переходить польсько-чехословацький кордон і остаточно перебирається до Хуста на православне Різдво 1939 р. [5]. Тут він активно включається в розбудову структури Карпатської Січі та продовжує працювати у розвідувальному відділі військового штабу ОНОКС, виявляючи польських агентів в Карпатській Україні. Через деякий час він здобував звання аспіранта-хорунжого (старшинського кандидата).

Під час бойових дій оборонців Карпатської України проти наступаючих угорських військ 16 березня 1939 р. І. Бутковський був призначений командиром чоти січовиків у складі 30 чоловік, яка отримала завдання прикривати відступ основних сил січовиків з столиці Карпатської України. Маючи на озброєнні три легкі кулемети, чота І. Бутковського розмістилась поблизу залізничного моста при в'їзді до Хуста та вела запеклі бої з наступаючими передовими угорськими частинами, до останнього прикриваючи відступ основних частин Карпатської Січі та Генерального штабу на чолі з М. Колодзінським. Група розвідників, що рухалась попереду наступаючої угорської колони військ, змушена була зупинити своє просування і почекати до приходу основних військ. У той час відділ аспіранта-хорунжого І. Бутковського, який після приєднання до себе розрізнених січових підвідділів збільшився у сотню, спробував наздогнати основну колону січовиків, однак наштовхнувшись на моторизований відділ противника з двома танками, змушений був податись в напрямку Тячева, де провів зустрічний бій з мадярами та перейшов поблизу Бедевлі румунський кордон через р. Тису [6].

Під час перебування на румунській стороні І. Бутковський був сильно побитий прикордонниками за протест проти поганого поводження з інтернованими січовиками. Внаслідок видачі румунами прибулих січовиків угорській стороні більшість вояків відділу І. Бутковського разом з командиром опинилась в угорському таборі для полонених у Тячеві. Під час перебування у таборі зазнав жорстоких катувань та побиття, однак врятувався від видачі полякам. Ось як згадував про це Я. Кознарський ("Гірняк"): "Масакра продовжалась і у в'язниці під час переслухань. Бутковського збили до невпізнан-

ня. Січовиків, які походили з Галичини, вирішили видати Польщі на її домагання. Грозило це й Бутковському, хоч він твердив, що він не з Галичини, а з Кам'янця-Подільського. Та цьому не повірено. Від видачі врятувався прямо чудом: коли йшов коридором в'язниці, на щастя, без конвоїра, січовики-еміґранти наддніпрянці (що прибули до Хуста з Праги), втягнули його у свою камеру і перевдягли в цивільний одяг. Тридцять січовиків-галичан мадяри відвезли на кордон і коло Татарова поляки скосили їх скорострільним вогнем" [7].

Під час боїв з угорським військами хорунжий І. Бутковський зазнав важкого поранення в тильну частину голови, внаслідок чого на деякий час втратив зір. Після перебування у Тячеві він був перевезений разом з іншими січовиками до угорського концтабору у Ніредьгазі (Вар'юлопош). У травні 1939 р. внаслідок втручання німецького консула він разом з групою січовиків-галичан (150 чол.) був звільнений та перевезений до Відня. Тут перебував у таборі для вишколу учасників українського легіону Р. Сушка поблизу с. Зауберсдорф. Однак за станом здоров'я був звільнений від занять та перевезений на лікування до шпиталю у Відні, де відновив свій зір [8]. Згодом переїхав до Пряшева у Словаччину, де очолював перехідний пункт для членів ОУН.

У 1941 р. І. Бутковський став учасником похідних груп ОУН(б), які вирушили на Україну після початку німецько-радянської війни. У 1941 р. був заарештований гестапо. У 1941–1942 рр. перебував в німецькій в'язниці. 1 листопада 1943 р. в ранзі поручика очолив командування вишкільного куреня Української Народної Самооборони (УНС) "Чорні чорти" на Гуцульщині. Був важко поранений під час боїв з німцями в Чорному лісі. У січні 1944 р. І. Бутковський був призначений командиром 4-ї Військової округи "Говерля" групи УПА "Захід". Став одним із організаторів старшинської школи УПА "Олені" в Карпатах та військового вишколу юнацької школи ОУН. Командував боями відділів УПА на території Станіславівщини та Чорного лісу проти радянських партизан, німецьких та угорських військ. Брав участь в організації переходу полонених голландських офіцерів за допомогою підпільних зв'язків ОУН в Угорщину [9]. У липні 1944 р. І Бутковський був звільнений від військової служби в УПА через хворобу серця та відісланий керівництвом ОУН за кордон як керівник Місії УПА за кордоном. У 1945 р. у Мюнхені організовував військовий центр при Закордонному представництві Української Головної Визвольної Ради (ЗП УГВР). У 1947–1955 рр. видавав військовий журнал "До зброї". У 1945 р. був відзначний УГВР Золотим Хрестом бойової заслуги 2-ї кляси. У 1949 р. підвищений у званні до підполковника. Помер 5 липня 1967 в Мюнхені [10].

ПРИМІТКИ

1. Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–1949: довідник. – Нью-Йорк: Пролог, 1994. – С. 68.

2. Гайвас Я. Воля ціни не має. – Торонто: Срібна сурма, 1971. – С. 41.
3. Там само. – С. 45–46.
4. Там само. – С. 47–49.
5. Посівнич М. Роман Шухевич (30.06.1907–5.03.1950). // Літопис УПА. Т. 45. Генерал Роман Шухевич – "Тарас Чупринка" Головний Командир УПА. – Торонто–Львів, 2007. – С. 13.
6. Гуцул І. Остання сотня // Карпатська Україна в боротьбі. – Відень, 1939. – С. 142–151.
7. Гірняк Л. На стежках історичних подій. Карпатська Україна і наступні роки. Спогади і матеріали. – Нью-Йорк, 1979. – С. 152–154.
8. Белейович І. Спогади // "Грім". Полковник УПА Микола Твердохліб. Спогади і матеріали / Упорядник Роман Грицьків. Відп. ред. П.Й. Потічний. – Торонто-Львів: Видавництво "Літопису УПА", 2008. – С. 54.
9. Hootegem E. My meeting with the Ukrainian Insurgent Army (UPA) // Вісті комбатанта. – №3–4. – 1954. – С. 23–46.
10. Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–1949. Довідник. – Нью-Йорк: Пролог, 1994. – С. 68.

Олександр ПАГІРЯ

ЄВГЕН ВРЕЦЬОНА
(1905–1975)

Врецьона Євген ("Беран", "Волянський", "Ганді", "Турчин") народився 1 жовтня 1905 р. у м. Винники Львівської області. Член "Пласту" – 3 курінь УСП "Лісові чорти". У 1928 р. отримав диплом інженера-хіміка. Член УВО, а згодом ОУН. У 1927 р. проходив розвідувально-саботажний вишкіл у Берліні, організований комендантом УВО Є. Коновальцем за погодженням зі спецслужбами Веймарської республіки [1]. У 1930 р. став референтом військового вишколу при Крайовій Екзекутиві ОУН на ЗУЗ. 18 червня – 3 липня 1931 р. був засуджений польським судом. Через деякий час звільнений за відсутності доказів. Учасник Берлінської конференції ОУН, що відбулась 3–6 червня 1933 р. У червні 1934 р. став редактором спортивної націоналістичної газети "Готові". У 1933 р. Є. Врецьона був суддею організаційного трибуналу ОУН в Берліні під час розслідування справи Б. Кордюка та М. Лебедя в контексті нападу бойовиків ОУН на пошту в Городку-Ягелонському восени 1932 р. Політв'язень польських тюрем. З липня 1934 р. по квітень 1936 р. перебував в ув'язнені в концентраційному таборі в Березі Картузькій [2].

Після подій Мюнхенської конференції та проголошення на території Підкарпатської Русі автономії у жовтні 1938 р. Євген Врецьона став одним із перших членів ОУН, який прибув на Закарпаття із Галичини і долучився до розбудови військового формування української автономії – Карпатської Січі.

За даними польського слідчого відділу Євген Врецьона перейшов на територію Закарпаття на початку листопада 1938 р. і перебував тут на нелегальному становищі під псевдонімом "Осип Волянський" [3]. Певний час займався облаштуванням українських перебіжчиків та членів ОУН, які нелегально переходили польсько-чехословацький кордон, в Карпатській Україні.

Оцінивши загальну ситуацію, яка склалась в Підкарпатській Русі, Є. Врецьона відіслав до організаційного референта КЕ ОУН на ЗУЗ Я. Гайваса ("Камінь", "Рудий") свою зв'язкову Є.Кулицьку, яка по-

інформувала крайовий провід про величезні потреби у матеріально-фінансовому плані та брак кваліфікованих спеціалістів в Карпатській Україні. Є. Врецьона вимагав, щоб хтось із провідних діячів ОУН виїхав у край для ознайомлення із ситуацією та зустрічі з чільними політичними діячами Карпатської України, щоб, повернувшись в Галичину, вже на основі першоджерельної інформації вирішувати всі нагальні проблеми державного будівництва на Закарпатті. Цю місію мав виконати Я. Гайвас ("Камінь", "Рудий"), який без відома крайового провідника Л. Ребета, за допомогою повітового провідника ОУН у Сколому Івана Бутковського перейшов кордон з Чехословаччиною і подався до Хуста [4].

У Головній Команді Карпатської Січі Я. Гайвас та І. Бутковський зустрілись із старшинами військового штабу ОНОКС. У своїх спомина Я. Гайвас згадує про велику нараду оунівців на квартирі у Євгена Кульчицького ("Гут") у Хусті, де були присутні також Є. Врецьона, І. Бутковський, В. Стахів, О. Ольжич та Я. Барановський. На ній обговорювалась загальна міжнародно-політична ситуація, пов'язана з утворенням автономної Підкарпатської Русі. Всі учасники наради погоджувались з тим, що необхідно якнайшвидше включитись у допоміжну акцію на користь Карпатської України на всіх ділянках життя української автономії. Однак при цьому не було одностайності у питанні якості та розмірів цієї допомоги. Наприклад, В. Стахів зневажливо ставився до всіх організаційних заходів ОУН на Закарпатті, вважаючи, що в майбутньому все вирішуватиме одна Німеччина. Я. Барановський "відмовчувався", а О. Ольжич обґрунтовував тезу про те, що "в кожній ситуації рішає моральна постава", яка "підносить на вищий ступінь у боротьбі або зсуває вниз" [5].

Протягом листопада-грудня 1938 р. Є. Врецьона виконував основну частину організаційної роботи із поповнення лав Карпатської Січі за рахунок прибулих із західноукраїнських земель членів ОУН та молоді. Він увійшов до складу військового штабу Карпатської Січі і у листопаді 1938 р. організував в його структурі підрозділ спеціального призначення – розвідувальний відділ (інші назви – другий відділ, служба безпеки, секретний відділ) та очолив його. У секретному відділі також працювали його заступники – Р. Мирович ("Чубатий") та Є. Кульчицький ("Гут"). На думку В. Бірчака, всього у другому відділі штабу ОНОКС працювало 8 осіб [6]. Очевидно, що кількість осіб, які складали його організаційно-штатну структуру, постійно змінювалась в залежності від обставин. Майже усі провідні діячі ОУН, які прибували в Карпатську Україну із Галичини, приймались на роботу до нього. В різні часи там працювали Євген Стахів ("Павлюк"), Сидір Новаківський, Роман Мостиський, І. Бутковський ("Гуцул"), Ярослав Гайвас ("Камінь") та інші члени ОУН.

Стосовно дати створення спеціального підрозділу в структурі штабу Карпатської Січі немає точних даних. Сучасний дослідник

спецслужб руху українських націоналістів та УПА Д. Вєдєнєєв вважає, що розвідувальний відділ Карпатської Січі був створений у березні 1939 р. [7]. На нашу думку, він був сформований ще в листопаді 1938 р. після проведення установчого з'їзду ОНОКС. Об'єктивні реалії здійснення постійних диверсійних і терористичних нападів на прикордонні населені пункти Карпатської України з боку сусідніх Польщі та Угорщини, проведення останніми масштабної розвідувальної та агентурно-провокативної роботи на території краю, змусили членів ОУН, які увійшли до складу військового штабу Карпатської Січі, негайно приступити до організації окремого підрозділу для оперативної протидії спеціальним заходам Польщі та Угорщини на території Закарпаття.

Окрім роботи зі збору розвідувальної інформації другий відділ також виконував контррозвідувальні та оперативно-слідчі функції. До таких насамперед належали: 1) реєстрація та перевірка нових членів Карпатської Січі; 2) виявлення угорської та польської агентури в місцевих органах влади Карпатської України та підрозділах Карпатської Січі; 3) проведення слідчого допиту полонених диверсантів і терористів; 4) викриття угорських та польських планів диверсійно-терористичних операцій на території Закарпаття та їх знешкодження; 5) з'ясування планів чехо-словацьких військ на території Підкарпатської Русі.

З листопада 1938 до середини березня 1939 рр. Є. Врецьона очолював другий відділ військового штабу ОНОКС, виконуючи вищезазначені функції. Завдяки організованій ним роботі вдалось виявити чимало польських агентів в середовищі Карпатської Січі. Окрім цього, за допомогою підпільної мережі ОУН в Галичині була проведена розвідувальна робота із здобуття інформації про польські диверсійні плани та місця переходів польських груп на територію Закарпаття. Зокрема відомо про організацію спецгрупи січовиків-розвідників у складі 35–40 чоловік на чолі з чотарем С. Гинилевичем ("Дубик"), яка займалась збором розвідувальної інформації в прикордонній смузі про розташування на польському боці баз з підготовки терористичних та диверсійних груп [8]. У січні–лютому 1939 р. на території Карпатської України була організована жіноча розвідка, яка формувалась із членів "Жіночої Січі", завдяки якій вдалось дізнатись про плани чехо-словацького військового командування в краї та концентрацію угорських військ на кордонах Карпатської України. В рамках проведення інструкторського курсу для "Жіночої Січі", що розпочався в Хусті 15 лютого 1939 р., викладались також заняття із розвідки, які читав З. Коссак ("Тарнавський") [9].

Наведені дані свідчать про високу активність та ефективність діяльності другого відділу Карпатської Січі, створеного українськими націоналістами із захисними цілями для протидії спеціальним

заходам ворожих спецслужб. Однак, безперечно, що він не міг повноцінно протистояти добре організованим державним розвідувальним та контррозвідувальним органам сусідніх держав, а всі його успіхи в роботі в значній мірі були результатом особистих досягнень рядових січовиків-розвідників.

Перебуваючи у складі військового штабу Карпатської Січі, Є. Врецьона залишався об'єктом пильної уваги з боку польської розвідки. Польська влада неодноразово зверталась до чехо-словацького федерального уряду з нотами протесту, в яких вимагала вплинути на уряд Карпатської України, що сприяв на їхню думку поширенню антипольської пропаганди. Протягом листопада – грудня 1938 р. польське Міністерство закордонних справ періодично надсилало до Праги свої ноти "Aide-Memoire", в яких повідомляло про осіб, причетних до "терористичної роботи" на території Польщі, які нелегально перейшли на територію Підкарпатської Русі. Йшлося насамперед про галичан, членів ОУН, які перебували у складі Карпатської Січі. Польща вимагала від празького уряду негайної видачі до її рук розшукуваних нею осіб. 3 грудня 1938 р., зокрема, було повідомлено про причетність Михайла Бажанського, Олександра Хмельовського, Дмитра Демчука, Богдана Фодчука, Дмитра Равіча та Євгена Врецьони до антипольської пропаганди на терені Закарпаття [10].

19 грудня 1938 р. Міністерство закордонних справ з Праги надіслало вказані ноти до уряду Підкарпатської Русі в Хуст, вимагаючи від нього зайнятись розшуком згаданих осіб [11]. Уряд у Хусті, в свою чергу, звертався до Головної Команди ОНОКС та Хустського Коша з проханням повідомити його про згаданих у списку осіб. 31 грудня 1938 р. А. Волошин наказав директору української поліції в Хусті сотнику Ю. Білею подати "до 24 годин писемний звіт, чи перебувають особи: Хмельовський Александр, Демчук Дмитро, Фодчук Богдан, Равіч Дмитро, Врецьона Євген в Хусті, зглядно на Підкарпатській Русі". Начальнику поліції довелось навіть скласти список усіх нелегалів-перебіжчиків, які прибули із західноукраїнських земель на Закарпаття. До нього увійшли понад 70 чоловік, однак місце перебування усіх ще не вдалось встановити [12].

3 січня 1939 р. Ю. Білей повідомив А. Волошину, що "Александр Хмельовський, Дмитро Демчук, Богдан Фодчук, Дмитро Равіч і Євген Врецьона не є оголошені у тутешнього уряду. Досі не вдалося вислідити ані де перебувають, ані за їх діяльність" [13]. Директор української крайової поліції не міг не знати, що Є. Врецьона, більш відомий на Закарпатті як інженер Осип Волянський, входив до складу військового штабу Карпатської Січі. Його підпис знаходився на більшості свідоцтв (т.зв. "січових виказках"), які видавались січовикам, що пройшли відповідні курси військового навчання. У зв'язку з польським розшуком 4 січня 1939 р. Міністерство

внутрішніх справ уряду А. Волошина надало Є. Врецьоні статус громадянина Карпатської України, що згідно з конституційним законом від 22 листопада 1938 р. означало автоматичне набуття ним і громадянства Чехословаччини [14].

Однак це не задовольнило претензій польської влади. 9 лютого 1939 р. Міністерство внутрішніх справ Польщі інформувало МЗС про те, "(...) відомо, що з Польщі втекли члени ОУН, приховані під фальшивими чеськими паспортами на фіктивні українські прізвища, завербовані до Січі, беруть в ній активну участь та виконують функції інструкторів вишколу відділів". В повідомленні зазначалось, що "всупереч твердженню чехословацької влади до Карпатської Січі були прийняті громадяни Польщі, які нелегальним шляхом перебрались на Підкарпатську Русь і розгорнули там діяльність з рамени ОУН". До таких були віднесені інж. Євген Врецьона, Роман Шухевич, Євген Гутович, Микола Андруських, Олекса Шрамко, Юрко Рибівський, Юрко Романів та інші [15].

8 лютого 1939 р. Євгенові Врецьоні наказом Генерального військового штабу Карпатської Січі було присвоєно звання чотаря ОНОКС [16] та призначено на посаду інспекційного старшини Хустського коша [17]. Він проводив регулярні перевірки та огляди стану Хустського січового гарнізону, контролював проведення підстаршинського інструкторського курсу та інструкторського курсу жіночих відділів Карпатської Січі в Хусті. Під його нагляд підпадали всі січові залоги в столиці Карпатської України [18].

У січні-березні 1939 р. чотар Є. Врецьона був присутній на більшості нарад, які проводились у "Січовій гостиниці" в Хусті за участю членів військового штабу Карпатської Січі. Окремі автори, посилаючись на недостовірні джерела, звинувачують Є.Врецьону та інших членів ОУН в організації змови проти уряду Карпатської України [19]. Однак доказова база цієї версії надто слабка, щоб реально говорити про якісь спроби державного перевороту. Тут слід навести слова самого Є. Врецьони: "Ріжні доноси наших "державників" і страшення "пучами" та "замахами" зробили своє. В рішальному моменті ми були цілком безборонні ..." [20].

Під час подій 13–14 березня 1939 р. Є. Врецьона як інспекційний старшина Карпатської Січі передав наказ командиру Хустського коша поручику С. Сулятицькому про відправку 1-ї булавної сотні до урядової будівлі для отримання зброї, виданої чехо-словацькою жандармерією січовикам за наказом А. Волошина [21].

Після оголошення 15 березня 1939 р. наказу військового міністра уряду Карпатської України С. Клочурака "Про формування штатів управління", яким створювалися збройні сили незалежної держави – Національна Оборона Карпатської України, чотар Євген Врецьона був одним із перших, який зголосився до роботи при Генеральному військовому штабі, як колишній старшина Карпатської Січі. На цій

посаді він виконував різноманітні доручення командування в Хусті. З огляду на неможливість вивезення усієї внутрішньої документації Карпатської Січі з Хуста, Є. Врецьона, будучи відповідальним за архів Головної Команди ОНОКС, за наказом коменданта збройних сил Карпатської України полковника С. Єфремова спалив весь архів Карпатської Січі [22]. Це було зроблено з огляду на небезпеку захоплення внутрішніх документів ОНОКС зі списками січовиків по всіх округах Карпатської України угорськими військовими, що дало б можливість угорській жандармерії та військовій контррозвідці оперативно провести заходи з розшуку, арешту та здійсненню репресій проти членів української мілітарної організації на території краю.

Чотар Євген Врецьона перебував у Хусті майже до 16-ї години полудня 16 березня 1939 р., тобто до моменту вступу угорських військ в столицю Карпатської України, і у складі головної колони січовиків відступив у напрямку через Сокирницю, Буштино, Теребло, Нересницю, Апшу та Великий Бичків на територію Румунії. В другій половині дня 18 березня 1939 р. він разом з 273 січовиками та 6 старшинами штабу був виданий румунами угорській владі [23]. Перебував під угорським військовим слідством у Великому Бичкові, де зазнав жорстоких катувань та допитів. В ході слідства був долучений до відділу смертників, однак зумів уникнути розстрілу [24].

Після звільнення з угорського концтабору виїхав до польського генерал-губернаторства та долучився до революційного крила ОУН під проводом Степана Бандери. Був учасником Другого великого збору ОУН в Кракові, що відбувався окремими нарадами з 31 березня по 3 квітня 1941 р. У 1943–1944 рр. – член референтури зовнішніх зв'язків (Р-33) Проводу ОУН. У листопаді – грудні 1943 р. був залучений до мирних переговорів між командуванням УПА та угорської армії щодо ненападу та співпраці. У середині грудня 1943 р. у складі делегації Р-33 Проводу ОУН(б) брав участь у переговорах з начальником угорського генерального штабу генерал-полковником Ф. Сомбатхеї у Будапешті [25]. 15 липня 1944 р. був заочно обраний членом Української Головної Визвольної Ради (УГВР), став членом Генерального секретаріату закордонних справ УГВР. У жовтні 1944 р. з метою встановлення контактів з американським і британським посольствами виїхав нелегально до Швейцарії. У 1948–1950 рр. виконував обов'язки голови Закордонного представництва УГВР на еміграції. Постійно проживав у Швейцарії та вів активну діяльність як представник УГВР закордоном. Помер 4 лютого 1975 р. у м. Базель у Швейцарії [26].

ПРИМІТКИ

1. Гірняк Л. На стежках історичних подій. Карпатська Україна і наступні роки. Спогади і матеріали. – Нью-Йорк, 1979 – С. 72.

2. Мірчук П. Нариси історії ОУН. 1920–1939 роки. Т. 1. Видання третє, доповнене / Центр досліджень визвольного руху. – К.: Українська видавнича спілка, 2007. – С. 646.

3. Wysocki R. Organizacja Ukrainskich Nacionalistow w Polsce w latach 1929–1939. Geneza, struktura, program, ideologia. – Lublin, 2003. – S. 391.
4. Гайвас Я. Воля ціни не має. – Торонто: "Срібна сурма", 1971. – С. 33 – 41.
5. Там само. – С. 45–46.
6. Бірчак В. Карпатська Україна. Спомини й переживання. – Прага: Нація в поході, 1940. – С. 38.
7. Вєдєнєєв Д. В., Биструхін Г. С. Розвідка та контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). – К.: Генеза, 2006. – С. 119.
8. Рассказ Евгения Стахова об Украинской революции в Закарпатье 1939 года // Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы. – СПб.: Издательский Дом "Нева", 2004. – С. 344.
9. Організоване жіноцтво Карпатської України (1938–1939) // Химинець Ю. Тернистий шлях до України. – Ужгород: Гражда, 1996. – С. 363.
10. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). – Ф.3. – Оп.3. – Спр.66. – Арк.2; Центральний державний історичний архів у Львові (ЦДІАЛ). – Ф. 493. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 2.
11. ДАЗО. – Ф. 3. – Оп. 3. – Спр. 66. – Арк. 3.
12. Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. – Ужгород, 2006. – С. 52–55.
13. ДАЗО. – Ф. 3. – Оп.3. – Спр.156. – Арк. 1.
14. Там само. – Ф. 18. – Оп.4. – Спр.588. – Арк. 42.
15. ЦДІАЛ. – Ф. 493. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 21 зв.
16. Архів УСБУ в Закарпатській області. – Ф. 5. – Спр. 159. – Т. II. – Арк. 237-238.
17 Архів УСБУ в Закарпатській області. – Ф. 5. – Спр. 159. – Т. 1. – Конверт № 1.
18. Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України. Науково-популярне видання. – К.: "Темпора", 2010. – С. 69–70.
19. Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна 1938–1939 рр. – Ужгород: МПП "Гражда", 1996. – С.302; Сарвадій І. Змова проти уряду Карпатської України. – Накладом Карпатського союзу, 1984; Сарвадій І. Хто спричинив трагедію? // Карпатський край. – 1995. – № 5–8. – С. 41.
20. Волянський О. В обличчі мадярського наступу // Карпатська Україна в боротьбі. – Відень, 1939. – С. 116.
21. Кріс Л. 14 березня в Головній команді // Карпатська Україна в боротьбі. – Відень, 1939. – С. 54; Сулятицький С. З кошем // Карпатська Україна в боротьбі. – Відень, 1939. – С. 82–83; Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади. – Ужгород: Закарпаття, 2002. – С. 176–177.
22. Єфремов С. Бої 14–15 березня 1939 р. на Карпатській Україні. – Ужгород: Гражда, 2009. – С. 81; Волянський О. В обличчі мадярського наступу // Карпатська Україна в боротьбі. – Відень, 1939. – С. 118.
23. Волянський О. В обличчі мадярського наступу // Карпатська Україна в боротьбі. – Відень, 1939. – С. 118–120.
24. Филонович В. Березневі дні Карпатської України / Підготовка тексту, передмова та примітки Олександра Пагірі. – Ужгород: Гражда, 2009. – С. 71.
25. Врецьона Є. Фрагменти з життя та боротьби. Упор. О. Панченко. – Гадяч, Полтавської області, 2006. – С. 134.
26. Мірчук П. Нариси історії ОУН. 1920–1939 роки. –Т. 1. Видання третє, доповнене. Центр досліджень визвольного руху. – К.: Українська видавнича спілка, 2007. – С. 646.

Олександр ПАГІРЯ

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ
(1893–1966)

Маловідомим не лише серед широкої громадськості, але й серед істориків є ім'я Сергія Єфремова (не плутати з академіком Сергієм Єфремовим, засудженим радянською владою у зв'язку з інсценованим процесом над членами неіснуючої "Спілки визволення України"). В "Енциклопедії українознавства" йому присвячено 10 рядків [1]. В англомовній версії цієї енциклопедії стаття про С. Єфремова поповнена його фотографією та роком смерті [2]. В "Довіднику з історії України" (Київ, 2001) наведено: "Рік смерті невідомий" [3]. В "Енциклопедії історії України" є коротка довідка К. Науменка про "генерала-хорунжого Армії УНР" С. Єфремова з його фотографією, датами народження й смерті та посиланням на статті О. Колянчука та Б. Якимовича [4]. В "Енциклопедії української діаспори" вміщена стисла стаття В. Дудка про С. Єфремова, в якій наведено, що в штабі Армії УНР він займав ранг підполковника [5]. Найповнішу інформацію про С. Єфремова опубліковано в енциклопедичному довіднику М. Чабана "Діячі січеславської "Просвіти" [6], однак без дати його народження і смерті. Там зазначено: "Помер після Другої світової війни в США". В статті вперше наведено, що він був племінником академіка Сергія Єфремова, сином його брата Федора. Крім фотографії С. Єфремова, там же подано фотографію всіх трьох братів з біографічними довідками про кожного з них. У статті про Сергія Федоровича є посилання на його твір "Бої 14–15 березня 1939 року на Карпатській Україні", однак на мій запит автор відповів, що йому ця праця була недоступною. Ця бібліографічна позиція однак стала для мене поштовхом до подальших розшуків цієї праці та ближчих інформацій про життя її автора.

Сергій Єфремов народився 28 серпня 1893 року в с. Зеленьково Черкаської області. Його батько Федір був учителем та освітнім працівником Катеринославщини (рідним братом вищезгадуваного академіка Сергія Єфремова та Петра Єфремова – професора Інституту народної освіти в Катеринославі, нині Дніпропетровську. Обидва брати загинули в таборах Ґулаґу). Сергій закінчив піхотне юнкерське училище, а в 1914 році – Військову академію в Києві. Під впливом батька і стриїв став активним членом "Просвіти", пізніше – Товариства українських поступовців. Як офіцер російської армії став учасником Першої світової війни, в якій був кілька разів важко поранений і нагороджений царськими орденами та медалями.

Під кінець війни, наперекір важким пораненням (ходив лише на милицях), активно залучився до українського національно-визвольного руху: виступав на зборах, багатолюдних мітингах, серед солдатів поширював націоналістичні антицарські ідеї. Ось як описав виступ С. Єфремова на Святі волі в Катеринославі 17 березня 1917 року його друг Євген Вировий: "Офіцер С. Ф. Єфремов, що стояв на трибуні на милицях, гаряче закликав до організації українських військових легіонів. Вже тричі поранений, він говорив, що ладен ще хоч би 33 рази пролити свою кров за волю України" [7].

За добу Української Центральної Ради 1917 р. Сергій Єфремов був головою Української військової ради Катеринославщини. Від імені цієї ради він 1917 року виступав на Першому та Другому українських військових з'їздах у Києві. Восени 1917 року очолив загін гайдамаків та вільних козаків, які зі зброєю виступали проти наступаючого більшовицького війська в Катеринославі. На з'їзді "Селянської спілки" 8 грудня 1917 р. Сергій Єфремов звернувся до делегатів із палкою промовою, в якій були і такі слова, задокументовані в протоколі з'їзду: "Ваші діти вітають вас зараз і говорять, що їх мета зорганізуватись у єдине міцне військо, котре буде забезпечувати всі здобутки революції і кістками ляже, а збереже Україну від всякої ганьби. Нас же мало, але слава про нас йде далеко... Я рішуче Вам заявляю, що поки ми існуємо, ми не дамо, щоб хто-небудь ганьбив інтереси трудящого люду" [8]. Гайдамацький полк полковника С. Єфремова став складовою частиною Армії Української Народної Республіки. Наприкінці грудня 1917 року полк вів жорстокі бої із загонами Червоної армії біля катеринославського вокзалу, однак сили були нерівні, і гайдамаки на початку січня 1918 року змушені були відступити із Катеринослава в напрямі на Київ.

У вересні – жовтні Гайдамацький полк С. Єфремова брав участь у боях проти Добровольчої армії Денікіна, яка зайняла Київ і розгорнула широкі репресії проти національно свідомої української інтелігенції.

Після поразки українських національно-визвольних змагань С. Єфремов разом із сотнями інших учасників цих змагань вирушив у Прагу, де зголосився до Чехословацької армії. Звідти його, як офіцера з багатим бойовим досвідом, що володіє українською мовою, було направлено на Закарпатську Україну (Підкарпатську Русь), яку щойно було приєднано до Чехословаччини. Згідно з законами Чехословацької республіки солдатам було суворо заборонено брати участь у політиці. Мабуть, тому С. Єфремов публічно не виступав. Сам він пише у спогадах, що в цей період він часто відвідував А. Волошина на Капітульній вулиці в Ужгороді [9]. Його перебування на Закарпатті у міжвоєнний період вимагає глибшого дослідження.

Ім'я Сергія Єфремова виринає на поверхню лише в 1938 році, коли уряд Чехословаччини надав Карпатській Україні автономію і вона стала складовою частиною Чехословацької федеративної держави. В уряді Карпатської України С. Єфремов займав пост директора відділу фінансів [10]. Після проголошення Карпатської України самостійною державою 15 березня 1939 р. новойменований міністр справ військових Степан Клочурак своїм першим наказом призначив полковника [11] Сергія Єфремова комендантом Національної оборони Карпатської України "Карпатська Січ" та іменував одинадцять членів його генерального штабу.

Вже з перших годин призначення на найвищий військовий пост С. Єфремов приступив до виконання своїх обов'язків. Оскільки в той час угорські війська, порушивши суверенітет Карпатської України, вступили на її територію, С. Єфремов у той же день, тобто ввечері 15 березня 1939 р., звернувся до населення посередництвом радіо. З його промови вибираємо:

"Народе Карпатської України! Українці й українки!

Ганебний напад наших віковічних ворогів став фактом: мадяри перейшли вночі наші кордони й провадять наступ, щоб знов накинути ярмо на нашу Батьківщину. Уряд Карпатської України видав наказ створити українську армію, ядром та основою якої стають січовики й січовички. Мене влада призначила комендантом Національної оборони. Нас чекає нерівна за своєю силою і зброєю боротьба з напасником, але заховаймо спокій і негайно ставмо чоло ворогові. Імовірно, що багатьом з нас доведеться полягти в цій нерівній боротьбі, але смерть полеглих буде історичним прикладом для майбутнього покоління українського народу. Вихований таким прикладом, наш народ ще стане колись увесь до могутнього здвигу, до боротьби за свою Соборну Державу. І тоді – здобуде її. Утримувати лад і порядок! Ніхто не сміє ширити панічних вісток! Зрадників Батьківщини та ворожих агентів негайно затримувати та передавати до найближчої січової команди. На нас дивиться цілий

український народ, а може й світ, а через те – до бою в обороні своїх прав! Будьте відважні в бою, але й обережні, бо життя кожного з вас дороге нашій спільній матері – Батьківщині. Шкода, неймовірна шкода кожної краплі крови, непотрібно пролитої.

За Батьківщину, за її волю!

Слава Україні!" [12].

Цей заклик згідно з наказом С. Єфремова повторювали кожної півгодини.

На заклик С. Єфремова до зброї масово зголошувалися українці різного віку. На жаль, зброї не було. Довелось її відвойовувати не тільки від угорських та польських терористів, але й від солдатів Чехословацької армії, яка після Мюнхенської угоди відмовилась від захисту кордонів своєї держави.

Отже, Карпатська Січ була єдиним військом, яке зі зброєю стало на захист своєї суверенної держави, не маючи жодної надії на успіх, бо сили були нерівні. С. Єфремов через зв'язкових і по телефону керував обороною на всіх фронтах і у встановлених інтервалах інформував Президента А. Волошина про реальний стан на певних ділянках оборони.

Після обіду 15 березня С. Єфремов брав участь у засіданні Сойму Карпатської України. І там він подав звіт Президентові. Цей звіт не був втішним, бо Угорська армія з благословення Гітлера швидко наближалася до столиці Карпатської України – Хуста. Січовики стримали наступ Угорської армії лише на один–два дні. Треба було готуватися до евакуації. С. Єфремов дав наказ обороняти Хуст, поки урядові установи не будуть евакуйовані.

16 березня С. Єфремов дав наказ до евакуації всіх установ через Великий Бичків у Румунію. Майже весь архів уряду Карпатської України він наказав спалити, щоб той не потрапив у руки угорців або румунів. Тим оберіг від репресій тисячі людей, що залишилися на рідних землях, окупованих угорською армією. Сам С. Єфремов виїхав у Румунію через Великий Бичків з останньою групою 16 березня 1939 року о 15.15 год., передавши командування Карпатською Січчю своєму заступникові – полковнику Михайлові Колодзінському-Гузару, начальникові Генерального штабу [13]. 18 березня у важких боях полковник геройськи загинув на полі бою.

С. Єфремов з іншими членами уряду Карпатської України та великою групою біженців опинився в Румунії. Звідти єпископ Греко-католицької Крижавецької єпархії та апостольський адміністратор Карпатської України Діонісій Няраді послав їх до головного центру

русинів Югославії – Руського Керестура, де населення дуже щиро прийняло їх.

Серед русинів Воєводини С. Єфремов пробув недовго. У серпні 1939 р. він вже був у м. Михайлівці у східній Словаччині, де зустрівся зі своїм давнім колегою ще з періоду національно-визвольної боротьби 1917–1920 років генералом Всеволодом Петровом [14].

1 вересня 1939 року Сергій Єфремов став офіцером новоствореної Словацької армії. В архіві Словацького військового інституту в Братиславі знаходиться анкета полковника Сергія Єфремова, з якої, крім загальних анкетних даних про дату і місце народження, військову освіту тощо, довідуємось, що він був одружений зі словачкою, римо-католичкою, однак жодних даних про його військову кар'єру там досі не знайдено [15].

Як відомо, дві дивізії Словацької армії під час Другої світової війни на боці Німецької армії воювали на Україні проти Червоної армії. Зовсім ймовірно, що там був і Сергій Єфремов, однак письмових доказів про це немає.

Знаємо лише, що під кінець війни він опинився у Відні, де зустрівся з А. Волошином, звідти виїхав у Прагу, яка була центром скупчення української еміграції і де перебували його друзі та члени Уряду Карпатської України – президент А. Волошин, міністри – С. Клочурак, Ю. Перевузник, М. Долинай, Ю. Ревай та інші. З Праги С. Єфремов виїхав в американську окупаційну зону Австрії й опинився в таборі "переміщених осіб" (DP) в м. Ляндек, звідки в 1949 р. переселився в США. Спочатку жив у м. Міннеаполісі, згодом в Нью-Йорку.

У США С. Єфремов активно залучився до українського громадського життя. Був співзасновником Об'єднання бувших вояків українців Америки та головою відділу Карпатського Союзу в Нью-Йорку [16].

Його ім'я час від часу з'являлося і в українській діаспорній пресі. У 1966 р. він опублікував свої спогади "Бої 14–15 березня 1939 року на Карпатській Україні" [17]. Ці спогади, на жаль, упали в забуття. Не посилається на них майже ніхто із дослідників Карпатської України, хоч у списках літератури вони часом з'являються.

Це була "лебедина пісня" С. Єфремова, який помер 18 грудня 1966 року в м. Асторія в штаті Нью-Йорк. Поховано його на Українському цвинтарі св. Андрія в Сант-Бавнд-Бруку [18].

Спогади С. Єфремова належать до найвизначніших мемуарних творів про бої в Карпатській Україні 1939 року. Автор – командир збройних сил Карпатської України "Карпатська Січ" – з хронологіч-

ною точністю, майже погодинно описує два найважливіші дні цієї держави – 15–16 березня. Ці дні були насичені фактами. 15 березня була проголошена самостійна суверенна держава Карпатська Україна, яка наступного ж дня припинила своє існування. Із спогадів довідуємось про героїзм січовиків, які, обороняючи свою державу, вступили в нерівний бій із загарбниками цієї держави – угорською армією. Значна частина з них загинула, інші потрапили в полон і були піддані жорстоким тортурам. С. Єфремов своїми спогадами віддав честь їх світлій пам'яті [19].

ПРИМІТКИ

1. Енциклопедія українознавства. Словникова частина / Гол. ред. В. Кубійович. – Т. 2. – Молоде життя. – Париж – Мюнхен, 1957. – С. 660.

2. Encyklopedia of Ukraina. – Vol. 5. – Toronto; Buffalo; London, 1984. – P. 765.

3. Довідник з історії України/ За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – Київ: Ґенеза, 2001. – С. 239.

4. Енциклопедія історії України. – Т. 3. – Київ. Наукова думка, 2005.

5. Енциклопедія української діаспори. – Т. 1. Сполучені штати Америки. – Кн. 1. – Нью-Йорк – Чикаго, 2009. – С. 284.

6. Чабан М. Діячі січеславської "Просвіти" (1905–1921). Бібліографічний словник. – Дніпропетровськ: ІМА -прес, 2002. – С. 207–208.

7. Там само. – С. 207.

8. Селянська спілка. – 1917 – 22 грудня. – № 84. Цитовано за вищенаведеною працею М. Чабана.

9. За державність. – Т.11. – Торонто, 1966. – С. 141.

10. Енциклопедія історії України. – Т. 4. – Київ, 2007. – С. 122.

11. Як повідомив нам О.Пагіря, звання полковника Сергію Єфремову було присвоєно наказом ч. 25 генерального штабу Організації Народної Оборони "Карпатської Січі" 6 лютого 1939 р. (Архів УСБУ в Закарпатській області. – Ф. 5. – Спр. 159. – Т. ІІ. – Арк. 238).

12.За державність. – Торонто, 1966. – Т.11. – С. 133–134.

13.Там само. – С. 154.

14.Там само. – С.133.

15.На моє запитання про участь С. Єфремова в Армії Словацької держави науковий працівник Словацького військового інституту Ян Штайґа 7 липня 2008 року дав таку відповідь: Vážený pán profesor, na základe Vašej žiadosti Vám posielam informácie, ktoré sa mi podarilo zistiť o bývalom príslušníkovi Slovenskej armády menom plk. Sergej Jefremov (Serhij Fedorovyč Jefremov). Žiaľ, nie je ich veľa.

Narodil sa 20. 8. 1893 v obci Zeleňkovo, národnosť ukrajinská, náboženské vyznanie pravoslávne. Všeobecné vzdelanie – 8. tried gymnázia s maturitou, vojenské – Vojenská akadémie v Kyjeve, skončená 1914. Znalosť jazykov: slovenský, ukrajinský, ruský, čiastočne nemecký, poľský, francúzsky a maďarský. Ženatý, manželka národnosti slovenskej, náboženské vyznanie rímsko-katolické. Do Slovenskej armády prijatý dňom 1. 9. 1939.

To je naozaj všetko, čo máme v našom archive. Osobný spis Jefremova by mal byť uložený, s ohľadom na ročník narodenia, vo Vojenskom historickom archive v Prahe.

16. Енциклопедія української діаспори. Т.1. – Кн. 1. – Нью-Йорк – Чикаго, 2009. – С. 284.

17. Єфремов С. Бої 14–15 березня 1939 року на Карпатській Україні// За державність. – Т. 11. – Торонто, 1966. – С. 128 – 164. За надіслання ксерокопії спогадів я щиро дякую д-ру Романові Сенькусу із Торонто.

18.Енциклопедія української діаспори. Т. 1. Сполучені Штати Америки. Кн. 1. – Нью-Йорк – Чикаго, 2009. – С. 284.

19.Єфремов С. Бої 14–15 березня 1939 року на Карпатській Україні. – Ужгород: Ґражда, 2009. – 96 с.

Микола МУШИНКА

ЕПІФАНІЙ КАМІНСЬКИЙ
(1893 – ?)

Епіфаній Данилович Камінський народився 1893 р. в с. Тавежно Троянівської волості Балтовського повіту Подільської губернії. З серпня по червень 1915 р. служив у російській царській армії. В червні 1915 р. потрапив в австрійський полон. У березні 1918 р. як військовополонений взяв участь у формуванні «Сірожупаної дивізії» в Австро-Угорщині. Восени 1918 р. активний учасник повстання Директорії УНР проти гетьманського режиму П. Скоропадського. 15 березня 1919 р. отримав звання сотника армії УНР. В квітні-травні 1919 р. брав участь в антибільшовицькому повстанні отамана Григор'єва. З червня 1919 р. у 2-му повстанському корпусі Ю.Тютюнника. Наприкінці червня 1919 р. отримав важке поранення. В листопаді 1919 р. за особистим розпорядженням С.Петлюри був відправлений до Праги на лікування. З 1919 р. на еміграції. У міжвоєнний період був членом декількох українських організацій на території Чехословаччини: «Української студентської громади» (1921–1923), «Українського видавничого фонду» (1923-1945), Музею-архіву визвольної боротьби (1926–1945), «Українського академічного товариства» (1921–1932), «Військово-історичного товариства» (1929–1939). 1929 р. за розпорядженням Директорії УНР отримав звання полковника армії УНР. З 1929 р. член празького угрупування Директорії УНР на чолі з А.Макаренком та О. Швець. У 1929 р. засновник та голова націоналістичної організації «Орден українських націоналістів-державників» (ОУНД).

В 1935–1938 рр. регулярно виїжджав на територію Підкарпатської Русі. 16 березня 1939 р. військовим міністром уряду незалежної Карпатської України С. Клочураком був призначений на посаду шефа президії Міністерства Національної Оборони Карпатської України і отримав завдання підготувати проект організації відомства, придатний для використання при розбудові збройних сил соборної Української держави. Однак у зв'язку з окупацією території Закарпаття угорськими військами у березні 1939 р. не зміг виконати дорученого йому завдання. В роки Другої світової війни проживав на території Протекторату Богемії та Моравії. У травні 1945 р. був заарештований радянською контррозвідкою «Смерш» 1-го Українського фронту у Празі [1]. Подальша його доля невідома.

ПРИМІТКИ

1. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 74946 фп. – Т. 1. – Арк. 1-91.

Олександр ПАГІРЯ

МИКОЛА КАПУСТЯНСЬКИЙ
(1879–1969)

Микола Олександрович Капустянський – генерал-хорунжий Дієвої армії УНР (генерал-полковник в еміграції). Народився 5 лютого 1879 р. у родині священика у с. Чумаки Катеринославської губернії. Закінчив 4-класну Катеринославську духовну семінарію. У 1900 р. був покликаний на військову службу до 134-го піхотного Феодосійського полку (Катеринослав). Закінчив Одеське піхотне юнкерське училище (1904), вийшов підпоручиком до 105-го піхотного Оренбурзького полку (Вільно). З 18 березня 1905 р. був приділений до 8-го Східно-Сибірського стрілецького полку, що перебував на Далекому Сході. 7 квітня 1906 р. повернувся до 105-го піхотного Оренбурзького полку. У 1912 р. закінчив Імператорську Миколаївську військову академію Генштабу в Санкт-Петербурзі за 1-м розрядом. У 1911 р. був підвищений до звання штабс-капітана. У 1912–1914 рр. відбував ценз командування 16-ю ротою у 105-му піхотному Оренбурзькому полку. У 1913 р. наказом російського Генерального штабу був призначений до Віленського військового округу для підготовки до праці в Генштабі. Викладав у Віленському військовому училищі.

Брав участь у Першій світовій війні: з липня 1914 р. – старший ад'ютант штабу 5-ї стрілецької бригади 4-ї російської армії, яка воювала на Північно-Західному фронті, з 19 жовтня 1915 р. – штаб-офіцер для доручень штабу 21-го армійського корпусу, з 31 березня 1916 р. – штаб-офіцер для доручень штабу 3-го армійського корпусу (у червні та листопаді 1916 р. виконував обов'язки начальника штабу). З 15 серпня 1916 р. – підполковник. З 9 лютого 1917 р. – в.о. начальника штабу 171-ї піхотної дивізії. За бойові заслуги був нагороджений Георгіївською зброєю (11.11.1915 р. за бій 8–9 вересня 1915 р.). Останнє звання у російській армії – підполковник.

У липні 1917 р. М. Капустянський подав прохання про переведення його на службу до українського війська. Після задоволення прохання перейшов у розпорядження Українського генерального

військового комітету (УГВК). У серпні 1917 р. був приділений до 1-го Українського корпусу на Південно-Західному фронті. 17 вересня 1917 р. – начальник штабу 104-ї піхотної (1-ї Української) дивізії. Учасник III Всеукраїнського військового з'їзду, що проходив у Києві в листопаді 1917 р. У грудні 1918 р. під час першої українсько-більшовицької війни брав участь у роззброєнні збільшовизованих військових частин в тилу Південно-Західного фронту. З кінця грудня 1917 р. – начальник штабу 11-ї армії. У січні 1918 р. – начальник штабу Південно-Західного фронту. 28 березня 1918 р. був демобілізований. З 3 травня 1918 р. – начальник штабу 2-ї кінної (колишньої 1-ї Української) Армії Української Держави. Під час Гетьманату одержав звання полковника (жовтень 1918 р.). З початку листопада 1918 р. – начальник канцелярії Військово-наукового комітету Головного управління Генерального штабу Української Держави. З 25 грудня 1918 р. – начальник оперативного відділу штабу Дієвої армії УНР. 4 квітня 1919 р. був заарештований отаманом Оскілком за звинуваченням у співпраці з червоними. 28 квітня 1919 р. – звільнений. Згодом – помічник начальника 1-ї Управи штабу Дієвої армії УНР. З 22 вересня 1919 р. тимчасово був звільнений від військової служби. З початку жовтня 1919 р. – начальник 1-ї Управи штабу Дієвої армії УНР. 25 листопада 1919 р. був інтернований польською владою. Перебуваючи у таборі для інтернованих у Ланцеті та переїхавши згодом до Варшави, написав на замовлення Військового міністерства УНР книгу "Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році" (в трьох книгах).

З 26 квітня 1920 р. М. Капустянський представник Генерального штабу УНР при польському Генеральному штабі. З 15 червня 1920 р. – 3-й генерал-квартимейстер Генерального штабу УНР. З 5 жовтня 1920 р. – генерал-хорунжий. У лютому 1921 р. здійснив поїздку до Румунії з метою заручення підтримкою румунського уряду в підготовці антибільшовицького повстання в Україні. Навесні-влітку 1921 р. виконував обов'язки начальника Генштабу армії УНР в умовах інтернування в Польщі. У січні 1921 р. був одним із фундаторів Військово-історичного товариства та військово-наукового журналу "Табор" [1].

Восени 1923 р. Микола Капустянський виїхав до Парижа, де очолив Українську громаду в Франції. У другій половині 1920-х рр. був активним членом Української військової організації та представником УВО у Франції. 28 січня – 3 лютого 1929 р. на установчому конгресі ОУН був обраний до складу Проводу українських націоналістів та очолив його військову референтуру. Завдання останньої полягало у проведенні теоретичного і практичного військового вишколу членів ОУН, формуванні старшинських кадрів, а також в підготовчій роботі зі створення майбутніх українських збройних сил. Однак неактивні методи діяльності генерала М. Капустянського на посаді військового референта закордонного проводу ОУН викликали не-

задоволення у провідника ОУН полковника Є. Коновальця. Зокрема, у своєму листі до представника ОУН в Італії Є. Онацького від 22 червня 1932 р. він писав про Миколу Олександровича: "(...) На мою думку, він є людина порядна, здібна, але своєю психікою – не революціонер. При тому людина дуже безвольна, без найменшої ініціативи. В революції він ледве чи зможе відіграти більш визначну ролю" [2]. У зв'язку з цим у червні 1933 р. на берлінській конференції ОУН на посаду співкерівника військової референтури було призначено генерал-чотаря УГА В. Курмановича. Останній зосередився на практичній роботі референтури, залишивши для М. Капустянського можливість займатись теоретичними військово-науковими дослідженнями. У 1932 р. Микола Капустянський заснував та очолив українську громадсько-культурну організацію "Український Народний (Національний) Союз у Франції", а у 1933 р. став співзасновником часопису "Українське Слово", який виходив у Парижі. У 1935 р. за дорученням Є. Коновальця здійснив поїздку до Північної Америки, де виступав з лекціями та промовами в осередках української діаспори, посприявши тим самим поширенню націоналістичних впливів серед української еміграції в США та Канаді. Результати публічних виступів генерала були опубліковані видавництвом "Новий шлях" в окремій книзі "Українська збройна сила і українська національна революція", яка побачила світ у 1938 р. У своїх теоретичних напрацюваннях М. Капустянський відстоював концепцію власних сил у визвольній боротьбі за Українську державу. Результатом успішної місії М. Капустянського стало поповнення фондів ОУН за рахунок надходжень грошових засобів від українських громад та організацій Північної Америки [3].

У лютому 1938 р. М. Капустянський ("Низола", "Степовик") разом із генералом В. Курмановичем ("Торк"), полковниками М. Колодзінським ("Гузар"), Р. Сушком ("Сич", "Кіндрат") та підполковником В. Колосовським увійшов до складу військового штабу у справах Підкарпатської Русі, створеного Є. Коновальцем при Проводі українських націоналістів на еміграції [4]. Його завданням стала розробка стратегічних планів із активізації українського національно-визвольного руху на території Закарпаття та перетворення краю на об'єднавчий центр всіх українських земель. Реальну роботу штаб зумів налагодити весною 1938 р., підготувавши до друку кілька брошур оглядового і теоретико-аналітичного характеру, присвячених тематиці Закарпаття. Однак після трагічної загибелі Є. Коновальця у травні 1938 р. робота військового штабу була по суті згорнута.

У листопаді 1938 р. генерал М. Капустянський за направленням ПУНу прибув до Хуста. Тут він розмістився в "Американській Амбасаді" – будівлі викупленій Євгеном Скоцком за гроші націоналістичної організації ОДВУ (США) з метою облаштування українських емігрантів у Карпатській Україні. Дуже швидко це приміщення перетво-

рилось на головний оунівський штаб, де зупинялись українські емігранти із-за кордону та проводились наради членів проводу ОУН. Перебуваючи в Хусті, М. Капустянський став неофіційним радником при Генеральному військовому штабі Карпатської Січі, однак не проводив публічної роботи. Про його діяльність згадував М. Бажанський: "В одній з кімнат сидів за столом генерал над елеборатом про забезпечення кордонів, охороною столичного міста Хуста і над майбутнім мобілізаційним планом, що мав наступити. Загалом повні руки праці над стратегією Карпатської України". Згідно з розробленим планом М. Капустянський "мав ждати своєї черги, як надходячі події розвинуться ширше" [5]. Однак незважаючи на усі старання та щире бажання допомогти Карпатській Україні, діяльність Миколи Капустянського при штабі ОНОКСу була більш схожа на традиційні методи діяльності ПУНу на еміграції – стратегічне планування та загальне керівництво військовими справами Карпатської України без реальної участі у розбудові Карпатської Січі.

На початку 1939 р. Микола Капустянський був змушений залишити Карпатську Україну з огляду на тиск з боку німецьких чинників, які унеможливили його перебування на Закарпатті і не давали дозволу на виїзд у край [6]. З огляду на позицію, яку зайняв закордонний провід ОУН щодо подій на Закарпатті та намагання керівництва організації на чолі з Андрієм Мельником слідувати німецьким планам ревізії Версальської міжнародної системи та закріплених нею міждержавних кордонів і активно не ангажуватись у справи Карпатської України, відхід Миколи Капустянського від закарпатських справ був очевидним. На початку 1939 р. він разом з генералом В. Курмановичем, полковником Р. Сушком та підполковником В. Колосовським зосередився у Відні [7]. Продовжуючи займатись "стратегічним плануванням" на еміграції, М. Капустянський, як і інші члени військового штабу ПУН, за винятком полковника М. Колодзінського, так і не прийняв реальної участі у командуванні збройними силами Карпатської України після проголошення її незалежності та початку угорської інвазії. Незважаючи на це, епізодична причетність до подій на Закарпатті, дозволила йому згодом на еміграції досить високо оцінювати власну участь у військовому будівництві Карпатської України.

Після розколу ОУН на бандерівську та мельниківську фракцію у лютому 1940 р., М. Капустянський подібно до більшості емігрантських членів ОУН старшого покоління примкнув до складу ОУН(м), в проводі якої очолив військову референтуру. У 1940–1941 рр. у Кракові військова референтура ОУН(м), очолювана М. Капустянським, організувала ряд старшинських вишколів та курсів з підготовки кадрів для похідних груп ОУН(м). У червні 1941 р. він увійшов до складу Української Генеральної Ради Комбатантів, очолюваної генералом М. Омеляновичем-Павленком, яка об'єднала під своїм

крилом більшість старшин армій УНР та УГА на еміграції. У жовтні 1941 р. М. Капустянський прибув до окупованого німцями Києва, де заснував Військовий клуб ім. П. Полуботка, що мав стати прообразом майбутньої української армії. Водночас він увійшов до складу українського представницького органу – Української Національної Ради на чолі з М. Величківським, де відповідав за військові справи. Наприкінці 1941 р. під загрозою німецьких репресій він виїхав до Відня, а згодом до Львова, де у 1942–1944 рр. намагався керувати процесом створення партизанських частин ОУН-Мельника. Внаслідок цілковитої відсутності збройної сили праця військової референтури ПУН на чолі з генералом М. Капустянським зводилась лише до вироблення різноманітних проектів, планів тощо. З 1945 р. перебував на еміграції у Мюнхені, де й помер 19 лютого 1969 р. [8].

ПРИМІТКИ

1. Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн.1. – К.: Темпора, 2007. – С. 189–190; Ковальчук М. Генерал Микола Капустянський (1881–1969). – К.: В-во імені Олени Теліги, 2006. – С. 5–58.

2. Онацький Є. Записки у вічному місті. Записки українського журналіста. – Т.2. – Торонто: Новий шлях, 1981. – С. 456.

3. Ковальчук М. Генерал Микола Капустянський (1881–1969). – К.: В-во імені Олени Теліги, 2006. – С. 66–72

4. Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Т. 1. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. – С. 549.

5. Бажанський М. Мемуарна мозаїка. – К.: "Критика", 1998. – С.106.

6. Капустянський М. Військова підготовка ОУН // Організація Українських Націоналістів (1929–1954). – Вінніпег, 1955. – С.133.

7. Мірчук П. Нарис історії ОУН. Т. 1. – С. 551.

8. Ковальчук М. Генерал Микола Капустянський (1881–1969). – К.: В-во імені Олени Теліги, 2006. – С. 76–90.

Олександр ПАГІРЯ

ДМИТРО КЛИМПУШ
(1897–1959)

Д. І. Климпуш уродженець Закарпатської Гуцульщини, її прекрасного і самобутнього села Ясіня. Народився 7 листопада 1897 р. в багатодітній заможній селянській сім'ї. В рідному селі він ледь закінчив три класи народної школи. Працював у сільському господарстві, а також лісорубом і бокорашем. Під час Першої світової війни, у 1915 р., як і багато інших закарпатців, був мобілізований в австро-угорську армію і відправлений на східний фронт [1].

На початку 1918 р. переведений на італійський фронт. Там був поранений і відправлений на лікування. Він виклопотав собі коротку відпустку додому, де й залишився. Тут вступив у сільську поліцію, яка охороняла село. Тоді був мобілізований в угорську армію в Мараморош-Сигет. Звідси його повернули на службу в Ясіня, де знаходився невеликий угорський військовий гарнізон і де почали розгортатися події, що згодом привели до утворення Гуцульської республіки [2].

У 1920 р. його призвали на дійсну службу в чехословацьку армію, де закінчив курси і став старшиною, проходячи службу в Ужгороді та Севлюші (Виноградові). Після армії працював на лісозаготівлях, а згодом касиром у відкритому філіалі Підкарпатського банку в Ясіня. З 1928 р. – на власному лісопильному заводі, який діяв аж до 1944 р.

Рано прилучився до громадської роботи. З 1923 р. вступив у члени Соціал-Демократичної Партії, до якої ще раніше вступили його брати. З 1923 р. став членом спортивного товариства "Січ". Президія нелінійної дирекції в Ужгороді 18 січня 1929 р. в інформації "Організація "Січ" на Підкарпатській Русі" доповідала земському уряду, що згадана організація була створена тут в 1920 р. українськими емігрантами за взірцем "Січових стрільців", її розпад датується початком 1922 р. Але "Січ" в с. Ясіня дозволили створити як спортивну організацію в 1923 р. Таким чином виникло спортивне товариство "Січ" на чолі зі Степаном Клочураком [3].

З 1925 р. по 1938 р. товариством "Січ" керував Д. І.Климпуш [4]. У 1927 р. Д. І. Климпуш був обраний секретарем сільської організації Соціал-Демократичної Партії Чехословаччини. Але роботу в "Січі" не кидав [5].

7 листопада 1938 р. Д.І.Климпуша викликали по телефону до Хуста із статутом спортивного товариства "Січ". Секретар прем'єр-міністра йому повідомив, що Августин Волошин прагне створити в Карпатській Україні широку організацію "Січ" [6]. Згідно з новим статутом колишня спортивна організація стала називатися Карпатська Січ і створювалася з центром у Хусті. 10 листопада 1938 р. статут Організації Народної Оборони Карпатська січ /ОНОКС/ затвердив міністр Юлій Ревай. Гімном січовиків стала пісня "Гей, там на горі січ іде" [6].

Головним командантом Карпатської Січі обрано Дмитра Климпуша, його заступником Івана Романа. При Головній команді були створені такі референтури (секції): організаційна, яку очолив Євген Кульчицький, військово-фізкультурна – Петро Чорний, культурно-освітня – Степан Росоха, адміністративна або секретаріат – Іван Рогач, господарсько-фінансова – Іван Роман [7].

В усіх округах були окружні команданти і відповідні референтури, в селах – сільські команданти. Д. І. Климпуш підписав також інструкцію, як організувати "Січ" на селі. Щоб подати цим організаціям допомогу, в грудні 1938 р. в Хусті відбувся організаційний з'їзд окружних референтів (понад 60 чол.). Його відкрив головний командант, він надав слово Е. Кульчицькому, який розповів про зміст інструкції з організації Карпатської Січі. В лютому 1939 р. в Хусті був проведений і другий з'їзд січовиків, в якому взяли участь прем'єр А.І.Волошин, міністр Ю.І.Ревай та інші.

Головний командант турбувався про те, щоб Карпатська Січ була озброєна. В січні 1939 р. він просить у президії ради міністрів дозвіл на купівлю зброї: "Вишколення та виконування служби січовиками, – писав Д. І. Климпуш, – є можливе лише тоді, коли січовики будуть озброєні. Головне – це потрібно в більших селах та на пограничних містах, де час від часу занепокоюють наше населення зовнішні і внутрішні вороги Карпатської України" [8].

Ось що сказав на конференції, присвяченій 56-й річниці Карпатської Січі, М. Бандусяк: "Не знаючи про план змовників і не відчуваючи небезпеку для Карпатської України, маючи кілька заступників, він 13 березня після обіду виїхав поїздом до Ясіня на похорон чоловіка сестри Ганни – Івана Кувіка, що відбувся 14 березня". Але до Хуста відразу не повернувся. Не знав командант, які події розгорнулися в Хусті буквально на другий день і після, а це була збройна сутичка між січовиками і чехословацькими солдатами. 14 березня Словаччина проголосила самостійність. Того ж вечора це зробив і прем'єр А.І.Во-

лошин. 15 березня 1939 р. Сойм проголосив самостійність Карпатської України, обрав президентом А. І. Волошина, сформував новий уряд, і того ж дня угорські війська почали окупацію Карпатської України. Була оголошена мобілізація січовиків. На Красному полі між Великою Копанею і Хустом січовики зустрілись з угорським військом. Сили були нерівні, тому перші були розбиті.

Після визволення Закарпаття в жовтні 1944 р. основна маса українського населення висловлювалася за возз'єднання з Україною. Але ця подія ще не була юридично і фактично вирішена, як тут почали, як господарі, діяти органи "СМЕРШу" 4-го Українського фронту, які, по суті, на чужій території розпочали шукати "ворогів", поширювати на них юрисдикцію радянських законів і арештовувати їх.

Д. І. Климпуш уже 8 грудня 1944 р. був затриманий і відведений у радянську військову частину. А постанова на його арешт, до речі, була прийнята лише 12 грудня, ордер на арешт – аж 15 грудня. Перший протокол допиту датований 9 грудня 1944 р. [9]. Серед сотень кримінальних справ, які довелось опрацювати, лише в справі Д. І. Климпуша записано, що зізнання підсудний хоче давати українською мовою, хоч фіксувати будуть російською. Тому він просив перекладати йому все на українську мову.

Всі обвинувачення проти себе Д. І. Климпуш повністю відкидав. 21 січня 1945 р. була прийнята постанова про припинення справи. Подумалося, нарешті, розібралися і відпускають людину. Та не так-то було! Старший слідчий "СМЕРШу" 18 армії старший лейтенант Турик, давши всі відомості про Климпуша і перерахувавши його конкретну діяльність, записав: "Прийнявши до уваги, що Климпуш Дмитро Іванович у відповідності з наказом НКВС СРСР (яким? – *Авт.*) підлягає направленню в табір. Постановив: слідчу справу з обвинувачення Климпуша Дмитра Івановича з інкримінованого йому злочину по ст.58-3 КК РРФСР далі припинити. Климпуша Д. І. направити в табір, справу здати в архів" [10].

Справу здали, а людину направили в табір. Але марно шукати в ній конкретний документ із зазначенням , куди його направили. Лише потім, після другого арешту, в протоколі допиту від 26 травня 1947 р. Д. І. Климпуш сказав: "З 1944 року я понад рік перебував в робітничому таборі на шахтах в Єнакієві Сталінської (тепер Донецької – *Авт.*) області; потім захворів і два місяці перебував у госпіталі в м.Сталіно. Після вилікування мене направили в м.Київ, де чотири місяці пробув у тюрмі" [11]. Годі шукати документа і про те, коли був звільнений. Та звільнення таки відбулося в січні 1947 р., і він дома в Ясінях працював деякий час бухгалтером ліспромгоспу. Та короткочасною була й ця воля.

Напевно, радянські слідчі схаменулися, що відправили без суду Д. І. Климпуша та його братів в табір, а вони ж були відомими діяча-

ми Карпатської України і їх слід судити. І незабаром 21 березня 1947 р. з'являється постанова про арешт Д. І. Климпуша, а з 11 квітня слідує допит за допитом, які веде слідчий Зудов. Так утворюються чотири томи кримінальної справи.

За що обвинувачували Д. І. Климпуша? Гадаємо, варто перерахувати те, що міститься в обвинувальному висновку – за те, що в 1919 р. брав участь в Гуцульському повстанні на Рахівщині, що служив солдатом у військах Петлюри, що був членом Української військової організації (УВО), що з 1923 до 1938 рр. був членом Соціал-Демократичної Партії Чехословаччини, що був членом товариства "Просвіта", організатором і керівником Організації Народної Оборони Карпатська Січ та Головним її командантом, членом проводу УНО, що переправляв за кордон вибухові речовини і поширював націоналістичну літературу, що був помічений у шпигунстві [12].

Але з приводу висунутих вище обвинувачень він потім сам сказав: "У поданому мені обвинуваченні за ст.54-4 і 54-11 карного кодексу УРСР винним себе не визнаю... У 1919 р. я брав участь у гуцульському повстанні, але ми боролися не проти Радянського Союзу, а проти мадяр. У військах атамана Петлюри я ніколи не служив. В організації УВО я не був. Націоналістичну літературу і вибухових речовин за кордон не переправляв" [13].

Крім цього, у рішенні військового прокурора Прикарпатського військового округу від 2 лютого 1993 р. про реабілітацію сказано, що Д. І .Климпуш повністю відкидав антикомуністичну діяльність, а подані йому епізоди "вини" були ним здійснені за межами Радянського Союзу, коли він був громадянином Чехословаччини і Угорщини, тому й не підпадав під радянську юрисдикцію. У кримінальній справі відсутні докази про його будь-яку конкретну практичну діяльність проти СРСР.

Його справу було подано не до громадянського суду, а позасудовій інстанції, так званій особливій нараді при Міністерстві безпеки СРСР. Ось виписка з її протоколу: "Климпуша Дмитра Івановича за шпигунство і участь в антирадянській націоналістичній організації ув'язнити у виправно-трудовий табір строком на 8 років, рахуючи строк з 11 квітня 1947 року" [14]. Звільнений з нього 26 липня 1955 р., а 2 лютого 1993 р. брати Климпуші були реабілітовані. Помер Д. І. Климпуш у 1959 р.

Так історії краю повернуто більше як через півстоліття імена відомих громадських діячів Карпатської України Василя та Івана Климпушів, Головного команданта Карпатської січі Д. І. Климпуша, їх рідну сестру Г. І. Кувик.

ПРИМІТКИ

1. ДАЗО.– Ф .2558. – Оп.1. – Спр.3739. –Арк.14.
2. Там само. – Арк. 15.

3. Там само. – Арк. 1.
4. Там само.– Арк. 16–172.
5. Там само.– Арк. 592.
6. Там само.– Арк. 18–19, 602.
7. Там само.– Арк. 68–69.
8. Довганич О. Головний командант // Карпатський край. – 1995. – №1–4, – С.57–61.
9. ДАЗО. – Ф.2558. Оп.1. Спр.3742. – Арк.8–9.
10. Там само.– Арк.94.
11. Там само.– Арк.44.
12. Там само.– Арк.125–127.
13. ДАЗО.– Ф.2558. – Оп.1. – Спр.3739. – арк.108.
14. Там само. – Спр.3740. – Арк.344.

Омелян ДОВГАНИЧ

СТЕПАН КЛОЧУРАК
(1895–1980)

Одне з помітних місць серед громадських діячів Закарпаття 20–30-х років займав С. С. Клочурак. Сьогодні в нашій пам'яті він постає обдарованою натурою, талановитим журналістом і редактором багатьох демократичних газет, відомим політичним діячем Карпатської України. Народився у с.Чорна Тиса тепер Рахівського району 27 лютого 1895 р. в багатодітній родині. З 18 дітей лише дев'ятеро дожили до старості.

У 1901 р. в умовах Австро-Угорської монархії юнак поступив у початкову школу, про яку потім у зрілому віці згадував з гіркотою: "Так почалася моя наука в школі, завданням якої було каліцтво наших дитячих душ і виховання з нас ренегатів-мадяронів. Не дивно, що нас, дітей гуцулів, ця чужа школа нічим не приваблювала, бо там не було нічого свого, рідного" [1]. Та, незважаючи на це, у таких умовах треба було вчитися і жити.

У 1905 р. батько записав його у четвертий клас угорської католицької початкової школи в Ужгороді для опанування угорської мови. Через рік С. С. Клочурак поступив до Ужгородської угорської гімназії, а у 1910 р. перевівся в п'ятий клас класичної гімназії у м.Мараморош-Сигет, яку закінчив у 1914 р. Та продовжити навчання у вищій школі не зміг, бо в 1915 р. його призвали до австро-угорської армії і присвоїли звання підпоручика. Після поранення тривалий час лікувався, опісля, у 1917 р., потрапив на румунський фронт, звідки у 1918 р. був переведений у Прагу.

Це був час, коли Австро-Угорська монархія розпалася, і на її уламках йшла боротьба за утворення на її теренах нових держав. З листопада 1918 року в Ясіня його зустріли на залізничній станції озброєні міліціонери, старший з яких просив С. С. Клочурака очолити їх загін з 80 чоловік, який ясінянці створили за власною ініціативою для утримання порядку в селі. З того часу й розгорнулася його активна громадська і політична діяльність [2]. Уже 8 листопада 1918 р. під головуванням С. С. Клочурака в Ясіня відбулися збори селян, на яких С. С. Клочурак, як голова зборів, заявив: "У всіх

нас є тільки одна мета, одна ціль – з'єднатися з своїми кровними братами українцями, з'єднатися з Україною. Але, щоб ніхто не сумнівався у цьому, я ставлю це питання під голосування: "Хто за з'єднання з Україною, хай піднесе руку!" (усі учасники зборів підняли руки з викликами: "Хай живе наша Україна!", – проти з'єднання з Україною не піднялась жодна рука"). Збори обрали Українську народну раду в Ясіню із 42 членів, головою якої став С. С. Клочурак, секретарем – учитель М. Сабадюк.

На першому засіданні була обрана Головна управа з 12 чоловік, яка розташувалася в приміщенні кінотеатру у центрі Ясіня. З членів Головної управи пізніше були створені різні комісії: шкільна, лісова, торговельна, адміністративна, харчова та з лісових робіт. Військова комісія підпорядковувалася голові ради. Всі ці факти свідчать про те, що Українська народна рада в Ясіню була добре організована і обрана на демократичних засадах. Подібні ради були утворені і в багатьох інших селах закарпатської Гуцульщини, а також в Мараморош-Сигеті, Бедевлі, Дубовому на Тячівщині. Вони підтримували ідею приєднання краю до України.

Рух за приєднання Закарпаття до України викликав тривогу в угорських керівних колах. Уряд Угорщини створив у Будапешті Руську народну раду, яка запланувала скликати на 19 грудня 1918 року з'їзд делегатів Закарпаття і обговорити на ньому проект автономії, щоб таким чином утримати його в межах Угорщини. На цей з'їзд із Ясіня виїхала делегація з 8 чоловік з С. С. Клочураком, який виступив тут з палкою промовою. "Наші недавні опікуни, – сказав він як керівник делегації з Ясіня, – надіються, що наш народ настільки неграмотний і несвідомий, що знову натягне ярмо на свою шию. Вони грубо помиляються... Хто з нас любить свій народ, його своєрідну культуру, його звичаї та й віру та хоче йому до кінця життя вірно служити і не хоче його запродати, той повинен це місце з огидою покинути. Ми повинні доказати, що ми не є неграмотне послушне стадо, але гідні сини свого народу".

Делегати вирішили провести всенародний з'їзд у себе дома в Хусті, щоб там вирішити долю краю. Міністру у справах русинів не вдалося підкупити С. С. Клочурака посадою державного секретаря у цьому міністерстві, бо останній категорично відмовився від такої посади.

18 грудня 1918 року делегати Мараморошської жупи зібрали свій з'їзд в Мараморош-Сигеті в інтернаті (гуртожитку) св. Михайла, на якому обрали руську (українську) народну раду на чолі з М. М. Бращайком. С. С. Клочурак став членом проводу цієї ради. Делегати вирішили скликати всенародний з'їзд в Хусті 21 січня 1919 року (один делегат від 1000 мешканців), а тим часом угорські війська зайняли Ясіня, ліквідували українську раду, роззброїли міліцію. На посади місцевої управи затвердили угорських чиновників, але такий стан тривав недовго.

6–7 січня 1919 року під час колядування Головна управа закликала односельців до повстання проти угорського війська в Ясіню. Таємно було зібрано 86 озброєних гуцулів. Організатором і керівником повстання став С. С. Клочурак. Були захоплені всі головні об'єкти села, взято в полон понад 500 угорських солдатів. 8 січня 1919 року відбулося засідання Української народної ради у повному складі, на якому було проголошено Гуцульську республіку на чолі з С. С. Клочураком.

Щоб зміцнити своє становище, гуцульське військо вирушило в похід долиною Тиси. Легко взяло села Кваси, Білин, Рахово, потім Ділове, Великий Бичків і просувалося до Мараморош-Сигета, зайняло його без бою, але потім румунське військо оточило повстанців у Сигетській Коморі, де загинуло 18 гуцульських воїнів і 39 було поранено. Так трагічно закінчився похід Гуцульської республіки на Мараморош-Сигет, звичайно, не без помилок самого С. С. Клочурака. Але Гуцульська республіка не перестала існувати. Більше того, стала однією із цікавих сторінок українського державотворення.

Намічений на 21 січня 1919 року масовий з'їзд делегатів від закарпатських міст і сіл відбувся в Хусті у фізкультурному залі горожанської школи, незважаючи на велику протидію угорських властей. З'їзд прийняв однозначне рішення про возз'єднання з братами по той бік Карпат, тобто вихід із складу Угорщини і приєднання до соборної України. С. С. Клочурак брав участь у роботі з'їзду і був обраний членом Руської (української) центральної ради, очолюваної М. М. Бращайком.

Після окупації східної частини Закарпаття румунськими військами С. С. Клочурак та всі члени Ясінянської ради були арештовані і відвезені в Мараморош-Сигетську в'язницю. Потім всіх, крім нього, було звільнено, його віддано у військовий суд за збройний похід на Сигет, під час якого загинуло 8 румунських солдат. С. С. Клочурак успішно захищався, тому військовий суд покарав його лише на 6 місяців тюремного ув'язнення в тюрмі м. Брашов. Українська дипломатична місія визволила його та земляків-гуцулів і відправила в Україну. С. С. Клочурака було призначено командиром військової сотні в армії Української Народної Республіки. В листопаді 1919 року закарпатцям через Польщу вдалося дійти до Чехословаччини. Їх командир повернувся в Ясіня, але там не залишився, а переїхав в Ужгород.

С. Клочурак разом з такими громадськими діячами, як А.Волошин, Ю. Бращайко, І. Панькевич, став засновником товариства "Просвіта". З січня 1920 р. життя, громадська діяльність С. С. Клочурака зв'язані з політичними партіями, спочатку з Соціал-Демократичною, членом президії якої став від дня її заснування 3 січня 1920 р., він був призначений і відповідальним редактором друкованого органу партії – тижневої газети "Народ", перейменованої в 1921 р.

на "Вперед". У 1926 р. С. С. Клочурак вийшов із Соціал-Демократичної Партії і займався підприємницькою діяльністю – створив фірму зі сплаву лісу Тисою до Великого Бичкова. Та в роки економічної кризи фірма збанкрутувала.

У 1934 р. С. С. Клочурак організував українське крило Аграрної партії й став головою її української секції, друкованим органом якої була газета "Земля і воля", що вважалася однією із найбільш прогресивних газет краю. Її головним редактором працював С. С. Клочурак [3].

В житті й діяльності С. С. Клочурака важливими були 1938–1939 рр. – часи існування автономної Підкарпатської Русі і Карпатської України. Тоді він працював в редакції газети "Нова свобода", брав участь у просвітянських з'їздах в Перечині і Рахові, у спільному засіданні двох рад (української і русофільської) з надання краю автономії і утворення його уряду.

Коли 26 жовтня 1938 р. уряд очолив А. І. Волошин, С. С. Клочурак став його особистим секретарем, а 2 листопада цього ж року разом з прем'єром побував у Відні, де на арбітражі вирішувалася доля окремих закарпатських міст. У січні 1939 р. А. Волошин рекомендував С. С. Клочурака на посаду третього міністра уряду Карпатської України, але Прага відкинула цю пропозицію і затвердила третім міністром чеського генерала Л. Прхалу.

При утворенні 18 січня 1939 р. УНО (Українського Національного Об'єднання) С. С. Клочурак став його членом, а 12 лютого цього ж року був обраний депутатом Сойму Карпатської України. А коли чехословацький президент Е. Гаха виключив з уряду Карпатської України Юлія Ревая без консультацій з А. Волошином, новим міністром господарства, промисловості і торгівлі був таки призначений С. С. Клочурак.

Після окупації Карпатської України С. С. Клочурак очолив ліквідаційну канцелярію уряду і проживав у Празі аж до взяття її Червоною армією в 1945 р. 20 травня 1945 р. радянською службою "СМЕРШ" був затриманий. Постанова на арешт датована 3 червня, а ордер на арешт – 5 червня 1945 р. [4]. У постанові на арешт, написаній в Москві, було сказано: "Клочурак, проживаючи на території Чехословаччини, будучи українським націоналістом, проводив ворожу діяльність проти Радянського Союзу". При обшуку його квартири було вилучено документи ліквідаційної канцелярії уряду Карпатської України, печатки і штампи канцелярії, 2320 корон [5].

Всі допити Клочурака, які вів слідчий Вайндорф, стосувалися переважно існування і діяльності уряду Карпатської України, УНО і "Карпатської Січі", а також двох меморандумів до керівників фашистської Німеччини 1939 р.

На допитах С. С. Клочурак розповів, як зародилася ідея написання меморандуму до міністра закордонних справ Німеччини. Коли

в кінці жовтня 1939 р. до Праги прибули із Закарпаття Ю. Ю. Перевузник та М. П. Долинай, а з Братислави приїхав Ю. М. Ревай, в листопаді всі зустрілися на квартирі А. І. Волошина. Ю. М. Ревай і Ю. Ю. Перевузник повідомили, що в пресі піднято питання про те, щоб в сучасних умовах вирвати Карпатську Україну з-під влади Угорщини і приєднати її до Словацької держави. Крім цього, поштовхом послужила також подія приєднання до Радянського Союзу у вересні 1939 р. Західної України. Цю думку підхопили всі присутні і вирішили офіційно звернутися до Німеччини з меморандумом.

Ініціатором підготовки й написання меморандуму став Ю. Ю. Перевузник, який через кілька днів приніс його текст на квартиру А. І. Волошина для обговорення. Крім відсутнього Ю. М. Ревая, проект меморандуму обговорювали четверо присутніх. Були зроблені деякі доповнення до проекту, тут же перекладеного німецькою мовою. Після передруку документ підписали А. І. Волошин, С. С. Клочурак, Ю. Ю. Перевузник і М. П. Долинай. З ним Ю. Ю.Перевузник поїхав до Братислави, де його підписали Ю. М. Ревай та А. І. Штефан, які там проживали. Із Братислави один примірник надіслали в Берлін міністру закордонних справ Німеччини Ріббентропу, другий – Словацькому Уряду, а третій передано на зберігання в архів ліквідаційної канцелярії [6].

С. С. Клочурак давав свої оцінки й іншим фактам і подіям 1938–1939 рр. Щодо Віденського арбітражу висловився, що ні Волошин, ні він не змогли відіграти жодної ролі у відстоюванні цілісності території Карпатської України. Бо між Ріббентропом і Чіано все раніше було погоджено, вони тут просто продиктували свої умови [7].

26 грудня 1945 р. особлива нарада при міністерстві держбезпеки СРСР за участь в антирадянській націоналістичній організації засудила С. С. Клочурака на 8 років виправно-трудових таборів і відправила його у табір Сухо-Безводне, а згодом у Воркуту.

Коли відбув строк покарання в 1953 р., додому його не відпустили, натомість зачитали нову постанову про довічне перебування у Воркуті (довічне заслання), яке приголомшило С. С. Клочурака. У зв'язку з цим він звернувся до Голови Президії Верховної Ради СРСР К.Е.Ворошилова з листом [8].

У жовтні 1957 р. С. С. Клочураку дозволили виїхати до родини в Прагу. Але "ходіння по муках" і тут продовжилося. У 1969 р. таки одержав мізерну пенсію і зайнявся підготовкою і написанням спогадів, які вийшли під назвою "До волі" у 1978 р. в Нью-Йорку. Далі працював над їх другою частиною, яка охоплювала події його життя з 1920 р. до 1945 р. і готував матеріали до третьої частини, про перебування в таборах ГУЛАГу.

У 1979 р. на празькій квартирі С. С. Клочурака зробили обшук і конфіскували всі письмові матеріали: рукописи спогадів, підготовчі матеріали, виписки з преси, книжки, журнали тощо. Боляче пере-

живаючи це, він захворів і 8 лютого 1980 р. помер. Смерть С. С. Клочурака була непомітною: ні в Україні, ні в Пряшівщині не було надруковано жодного некролога. Реабілітували його дише 26 березня 1990 р. У висновку про реабілітацію було записано: "В кримінальній справі відсутні будь-які конкретні докази про те, що Клочурак проводив ворожу діяльність проти СРСР, а інкриміновані йому дії по с.58-4 КК РРФСР не знайшли свого підтвердження" [9].

ПРИМІТКИ

1. Клочурак С. До волі. – Нью-Йорк, 1978. – С. 28.
2. Там само. – С.42.
3. ДАЗО. – Ф.2558. – оп.1. – Спр.5369. – Арк.88.
4. Там само – Арк.11.
5. Там само – Арк.1, 5.
6. Там само – Арк.87.
7. Там само – Арк.111.
8. Там само – Арк.262.
9. Там само – Арк.304.

Омелян ДОВГАНИЧ

МИХАЙЛО КОЛОДЗІНСЬКИЙ
(1902–1939)

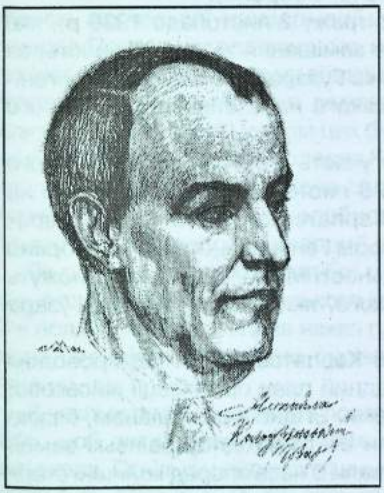

В історії Карпатської України період кінця 30-х років XX ст. відіграє важливу роль. Однією з найлегендарніших постатей на цьому відтинку історії Закарпаття був полковник Михайло Колодзінський-Гузар.

Доля М. Колодзінського складна і неоднозначна. Він народився 26 липня 1902 р. в с Поточиська Городенківського повіту. Після закінчення гімназії в Коломиї у 1927 р. записується на правничий факультет у Львові. Член УВО з 1922 р. Входив до Крайової Команди УВО в 1929 р. та Крайової Екзекутиви ОУН в 1929–1932 рр. Неодноразово був заарештовуваним. У 1932 р. в організаційних справах на постійно виїжджає за кордон. Інструктор вишкільних таборів хорватських усташів. Інтернований італійською владою, довгий час перебував в ізоляційному поселенні на одному з Ліпарійських островів. Військовик душею і тілом. Автор ряду праць з військової історії і тактики ("Українська воєнна доктрина", "Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття", "Полковник Іван Богун", "Польське повстання 1863 р.", "Залізнична комунікація в СССР", "Боротьба італійців за незалежність і соборність", "Партизанська війна", остання на прохання ефіопського консульства була перекладена на французьку мову і ефіопці користувалися нею в боротьбі проти італійців; також деякими розробленими в цій праці системами користувалася пізніше УПА, та багато інших праць). Користувався особливою повагою полковника Євгена Коновальця. В 30-х рр. ім'я М. Колодзінського було добре відоме військовим фахівцям Європи, він вважався одним із талановитих військових теоретиків того часу.

М. Колодзінський входив до складу окремого штабу ПУН (Проводу Українських Націоналістів) для справ Закарпаття. В тому часі Колодзінський був причетний також до діяльності дипломатичної служби Карпатської України...

На Закарпаття М. Колодзінський прибув за дорученням Військового Штабу ОУН. Перебуваючи тут, він користувався псевдонімом

"полковник Гузар". Виконавши своє початкове завдання, у зв'язку з політичною напругою він береться до прискореного військового вишколу, зокрема, викладає на старшинських і підстаршинських курсах УНО (Української Національної Оборони).

Після рішення віденського арбітражу 2 листопада 1938 р., яке викликало на Закарпатті загальне замішання та розгубленість, за безпосередньою участю полковника Гузара було здійснено організовану евакуацію частини українського населення та державного майна.

Полковник Гузар брав діяльну участь в організації військового відділу Карпатської України, який 9 листопада перейменовано на Організацію Народної Оборони "Карпатська Січ" (ОНОКС) і переведено її на військову основу. Шефом Генерального Штабу обрано полковника Гузара. Оцінкою діяльності М. Колодзінського можуть служити слова В. Ґренджі-Донського, який називав полк. Гузара "мозком Січі" [1].

Вже в листопаді 1938 р. штаб Карпатської Січі під проводом полковника Гузара виробив докладний план організації військової сили Закарпаття власними засобами. Згідно з цим планом, базою для творення війська повинні були стати західноукраїнські землі, звідки нелегальним шляхом прибували б насамперед колишні старшини УГА та Січових Стрільців і ті українці молодшого покоління, які здобули військовий старшинський вишкіл у польській армії, а далі усі бажаючі; економічні українські установи на західноукраїнських землях повинні були дати фінансові засоби, підсилені масовими збираннями серед українського населення, а ПУН мав організувати постачання зброї з-за кордону. Решту зброї та амуніції потрібно було здобути, як передбачувалося планом, роззброївши у відповідну хвилину чеські військові станиці та захопивши всі військові склади на Закарпатті. Однак через розбіжності з ПУН цей план так і не вдалося реалізувати.

Як відомо, після смерті полковника Є. Коновальця ОУН втратила свою єдність і з часом все більше почали загострюватись протиріччя між "емігрантами" та "крайовиками" (М. Колодзінський належав до табору останніх). Це напруження у взаєминах відбилося і на Закарпатті. Цілком очевидно, що доходило до постійних непорозумінь, які з початком березня закінчилися заявою шефа військового штабу Карпатської Січі – полковника Гузара, що ніякі директиви не будуть пов'язувати Команду Січі, яка не має до ПУН жодного формального відношення, а "на випадок натиску й подальших спроб наступить реакція згідно з воєнними вимогами".

У зв'язку із загостренням ситуації 12 березня полковник Гузар перебирає бойову команду Січі та робить останні приготування в терені. Коли вночі з 13 на 14 березня 1939 р. різко загострилася міжнародна обстановка і ймовірним стало вторгнення угорських

військ, саме Колодзінський вимагав від А. Волошина негайно озброїти січовиків. Він хотів вислати окремі січові загони на угорський кордон і саме там дати бій інтервентам. А. Волошин вагався... [2].

14 березня, коли відділи Карпатської Січі почали озброюватися зброєю від чеської жандармерії, щоб відійти на кордони країни, генерал Прхала несподівано дав наказ чеському війську роззброїти січовиків. Чеські військові відділи оточили найважливіші українські будови у Хусті, і коли їхнє домагання капітуляції було відкинуте, розпочалися обстріл і штурм цих будівель. Облогою "Січової гостиниці", де приміщувалася Головна Команда й Штаб Карпатської Січі, керував полковник Гузар. Хоча сили були далеко не рівними, невеликий відділ січовиків під особистим командуванням полковника Гузара вчинили ворогові твердий опір.

Як тільки-но перервалися бої між українцями і чехами, враховуючи реальну загрозу угорського наступу, шеф штабу Карпатської Січі полковник Гузар видав наказ провести загальну мобілізацію до рядів Січі. Наказ виконано скрізь, по всій території Карпатської України.

З чехами подібна ситуація повторилася і наступного дня. Замість того, щоб дати зброю українцям, вони на кожному кроці їм перешкоджали. Оскільки найважливішим завданням на даний момент було роздобути зброю, щоб вислати підкріплення на угорський фронт, полковник Гузар рішається на єдиний можливий вихід в такій ситуації – дає наказ відбирати від чехів зброю силою, хоч був свідомий, що через це потрапить у конфлікт не лише з чехами, а й зі своїм урядом. Він діяв на свій страх і ризик. У здобуванні зброї січовики виявляли неабияку винахідливість, і Колодзінському залишалося лише керувати та погоджувати їхню ініціативу. Слід зазначити, що за безпосередніми вказівками полковника Гузара конфіскація зброї відбувалася не тільки в Хусті, а й у Тячеві та інших місцях [3]. Відібрана в чехів зброя уможливила Карпатській Січі вписати нову сторінку в історію збройної боротьби українського народу.

15 березня Карпатську Україну проголошено незалежною державою, і Карпатська Січ стала армією Карпатської України. Командування збройними силами передано в руки полковника Сергія Єфремова, який дуже високо оцінював військові та організаційні здібності М. Колодзінського. Цього дня М. Колодзінського призначено начальником штабу та керівником оперативного відділу Начальної Команди. Проф. П. Стерчо відзначає, що такий наказ майже нічого не змінив ні на відтинку внутрішньої організації збройних сил Карпатської України, ані у фактичному керуванні операціями на фронті, оскільки "полк. М. Гузар-Колодзінський так, як був начальником штабу й керівником оперативного відділу до того часу так і залишився на своєму пості й надалі та виконував, фактично, ті найважливіші обов'язки, що на нього наклала хвилина" [4].

Полк. Гузар самовідданно працює в штабі Карпатської Січі, керує операціями проти угорців на хустському та іршавському фронтах. За короткий період часу він встиг зорганізувати поодинокі відділи штабу та налагодити їхню активну співпрацю. Приблизно уявити напружений графік роботи М. Колодзінського нам можуть допомогти слова коменданта Національної Оборони Карпатської України полковника С. Єфремова, який відзначає: "О 6-й годині рано 16 березня я був знову в штабі. Полк. Гузар, який ночував у штабі, і, мабуть, зовсім не спав, виглядав дуже втомлений. Я пропонував йому відпочити і бодай на декілька хвилин прилягти. Він відповів, що спати не буде, а лише візьме купіль та переодягнеться...".

Ситуація все ускладнювалася, і вже 16 березня стало зрозумілим: обороняти Хуст неможливо. Залишався єдиний вихід – відступ. При відступі полковник Гузар дав ще один бій угорським окупантам на Краснім Полі. Йому вдалося сформувати лише один полк, однак його намагання встановити зв'язок між окремими відділами нічого не дали. Будучи важко пораненим, він останнім покидав поле бою. За свідченнями очевидців, Колодзінський справляв враження важко хворої людини. Він не тільки не міг іти пішки, але навіть на коні тримався з великим трудом.

Пізно ввечері січовики добралися до Горішньої Апші. На старшинській нараді було вирішено далі продовжувати відступ на Бичків, а в крайньому випадку перейти кордон Румунії. Саме тоді Колодзінський задумує з невеликою групою людей піднятися в гори і там організувати "партизанку". Решту січовиків було повідомлено, що Колодзінський цілковито виснажений і разом з Коссаком, Тацинцем, Дужим та невеликою групою січовиків, разом близько 15 чоловік, залишається на відпочинок [5].

Більшість дослідників сходяться на думці, що 18 березня, відступаючи у напрямку до Солотвина, відділ полковника Гузара зіткнувся з угорськими вояками, був заарештований і 19 чи 20 березня усіх їх розстріляли у солотвинських копальнях. Обстоюючи цю версію. А. Демо-Довгопільський (А. Дад) подає навіть, що в часі свого перебування у в'язниці в Солотвині М. Колодзінський залишив по собі видряпаний на в'язничній стіні націоналістичний тризуб і напис: "Слава Коновальцеві – Мельникові!" [6]. На підтвердження смерті Колодзінського угорські гонведи демонстрували українським полоненим, які перебували в таборі у Вар'юлопоші, фотографії розстріляних Колодзінського та Коссака. Як відзначають очевидці, вони стояли прив'язані до дерев у саду з похиленими головами, після розстрілу, і розпізнати їх можна було лише по старшинських відзнаках [7].

На нашу думку, наведені твердження виглядають дещо сумнівними. Справа в тому, що полковник Колодзінський-Гузар ніколи не

носив уніформу Карпатської Січі, про що неодноразово стверджує В. Ґренджа-Донський та інші автори. Тому навряд чи він одягав би її, перебуваючи в угорському полоні в стані надзвичайного фізичного виснаження і передбачаючи свою близьку смерть. Дещо дивним видається також присвоєння Колодзінському авторства напису в солотвинській в'язниці. Як вже зазначалося, в часі розколу ОУН М. Колодзінський входив до табору "крайовиків", висував ряд зауважень до "емігрантів" і, перебуваючи на становищі шефа штабу Карпатської Січі, мав кілька непорозумінь більшої чи меншої гостроти з ПУН, про що ми згадували вище. Щодо напису, то його міг зробити будь-який вояк Карпатської Січі –усі вони були великими патріотами своєї Батьківщини.

Слід також зауважити, що немає достовірних відомостей про подальшу долю полковника М. Колодзінського-Гузара, оскільки ніхто з людей із його відділу не врятувався. У спогадах штабових старшин та січовиків відзначено, що востаннє Колодзінського бачили перед відходом головних сил січовиків, а відомості авторів про подальшу долю відділу Гузара співпадають з офіційними угорськими повідомленнями.

Певні застереження щодо описуваних подій висловлює і М. Бажанський. Він, зокрема, зазначає, що дуже важко повірити у те, що Колодзінський прийняв смерть стоячи, коли він не міг ходити (у боях він був поранений і його нога була у важкому стані). Щодо фотографій, то вони не були досить виразними, аби стверджувати, що це справді були Колодзінський і Коссак. А щодо інших січовиків, то їхні прізвища були подані зовсім неграмотно, а подекуди навіть не відповідали правді. На його думку, між відділом полковника Гузара і угорцями відбувся завзятий бій. В результаті якого "їх просто замордували по-тваринному", а всю цю інформацію було поширено задля того, щоб заспокоїти угорське населення і щоб не вийшла наверх правда, що сотня "доблесних" гонведів не могла перемогти 15-ти замучених і поранених січовиків. Живими вони попали б у концентраційний табір, як це було з іншими, або ж їх повезли б на показ і суд до Будапешта. Крім того, додається також інформація з опитування, яке відбулося вже після війни. Жителі тих околиць підтвердили, що в згаданій місцевості бої тривали цілий день, а вночі навантажені підводи перейшли в напрямі солотвинських копалень [8]. Сарвадій також висловлював думку, що Колодзінського "під час відступу догнали і вбили" [9].

Якщо не зовсім такими, то, очевидно, схожими були останні години життя цього "великого романтика і ентузіаста революційної боротьби", "Дон Кіхота галицького підпілля", який говорив, що "коли вже нема розумного виходу з тяжкого положення, то треба вміти вмерти по-геройськи, щоб така смерть була джерелом сили для молодих поколінь" [10].

ПРИМІТКИ

1. Вегеш М. Солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців (1938 – 1939). // Сучасність. – 1995. – № 2.–С. 861; Андрієвський Д. Міжнародня акція ОУН. // ОУН 1929 – 1954. На чужині, 1955. – С 153; Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття. – Нью-Йорк. 1984. – С. 72.; Дад А. Суворий чин Закарпаття. Поляглим за честь нації. – Пряшів, 1941. – С. 17–18; Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Т. І. 1920. – 1939. – За ред-єю С. Ленкавського. – Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. – С. 552–553;

2. 35-річчя Карпато-Української держави і Карпатської Січі // Календар "Слово" на рік 1973. – С 72.

3. Вегеш М. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар у Карпатській Україні // Визвольний шлях. – 1993. – Кн. 8. – С. 956.

4. Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Т. 1. – С 549–551.

5. Вегеш М. Галичани на Закарпатті. Василь Ґренджа-Донський розповідає...// Визвольний шлях: – 1993 – Кн. 8. – С 1017.

6. Кущинський А. Закарпаття в боротьбі. (Спогад). – Буенос-Айрес: Видавництво Юл. Середяка, 1981. – С. 119; Кріс Левко. 14 березня в Головній Команді. // Карпатська Україна в боротьбі. Збірник. – Відень: Видання Української Пресової Служби, 1939. – С 54–63.

7. Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Т. 1. – С 557.

8. Гірняк Л. На стежках історичних подій. Карпатська Україна і наступні роки. Спогади і матеріяли. – Нью-Йорк,1979. – С 139 – 141.

9. Єфремов С. Бої 14–15 березня на Карпатській Україні // За державність. – Збірник XI. – Торонто, 1966. – С. 134.

10. Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 р. – Львів: За вільну Україну, 1994. – С.218.

Володимир ФЕДИНА

ЗЕНОН КОССАК-ТАРНАВСЬКИЙ
(1907–1939)

19 березня 1939 р. в районі Солотвина угорський відділ захопив і розстріляв групу "січовиків", серед яких знаходився помічник шефа штабу "Карпатської Січі", відомий діяч націоналістичного підпілля в Галичині – Зенон Коссак. Ким же була ця людина, яка героїчно загинула за незалежність Срібної Землі?

Зенон Коссак народився 1 квітня 1907 року в Дрогобичі. Брати його батька займали визначні посади в УСС. З самого дитинства Зенон виховувався в патріотичному дусі. Вже в п'ятому класі дрогобицької гімназії він став палким прихильником Української Військової Організації (УВО), а дещо пізніше її членом. В той же час Зенон очолював у Дрогобичі "Організацію Вищих Кляс Українських Гімназій" [1].

З 1926 року він навчається у Львівському університеті на правничому відділенні. У Львові бере активну участь в українському студентському націоналістичному русі, зокрема у 1928 році був обраний членом Проводу Спілки Української Націоналістичної Молоді (СУНМ) [2]. Окрім студентських клопотів Зенон Коссак займався публіцистикою, писав політичні статті для підпільних націоналістичних видань, створив декілька новел та поезій, займався науковими дослідженнями, зокрема, творчістю Т. Г. Шевченка. Він був співробітником "Студентського вісника", "ЛНВ" та "Вісника", у яких переважно займався робітничим питанням. Коссак цікавився і громадською роботою в "Пласті", в інших спортивних організаціях, навіть співав у церковних хорах [3].

Але участь у студентському русі, публіцистика та громадська діяльність не були основними заняттями Зенона Коссака. На час навчання в університеті він уже був членом УВО і головну частку своєї енергії віддавав підпільній діяльності. Часто зустрічався з такими видатними діячами українського націоналістичного руху, як С. Охримович, С. Бандера, Ю. Головінський, С Маланюк. Всі ці люди були його друзями і однодумцями [4].

Енергійна діяльність Зенона Коссака була перервана службою у польській армії в 1928 році. Службу відбував у Раві-Руській, спочатку навчаючись у старшинській школі, звідки був усунутий, як "політично неблагонадійний". Повернувшись з армії, він знову поринає у підпільну революційну діяльність. У лютому 1929 року призначається бойовим референтом Крайової Екзекутиви ОУН на Західноукраїнських землях (ЗУЗ), бере активну участь у внутрішньоорганізаційному житті ОУН. Зокрема він енергійно виступав за остаточну самоліквідацію УВО у травні 1930 року на конференції УВО-ОУН у Львові. Водночас Коссак продовжує публіцистичну діяльність у "Бюлетені Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ".

У 1930 році крайовий провідник ОУН-УВО Юліан Головінський призначає З. Коссака заступником бойового референта ОУН на ЗУЗ Романа Шухевича. На цій посаді, будучи організатором ОУН на Дрогобиччині, він створює дуже дієву боївку в Дрогобичі (Лев Крисько, Михайло Гнатів, Дмитро Данилишин, Василь Білас) [5]. Під безпосереднім керівництвом З. Коссака був здійснений вдалий напад на поштовий транспорт під Белзцем 28 жовтня 1930 року. Перед цим, 1 червня 1930 року в Ужгороді відбувся замах Ф. Тацинця на відомого діяча москвофільського руху Євґена Сабо. П. Мірчук пише, що цей замах був підготований ОУН. Якщо це так. то З. Коссак, як заступник бойового референта ОУН на ЗУЗ, повинен був мати до цього пряме відношення. Один з діячів ОУН на Закарпатті Ю. Химинець згадує про перебування Коссака в Мукачеві, звідки він вирушив до Праги для зустрічі з представником ПУН Я.Барановським. Щоправда, дата, вказана Химинцем, безперечно, не точна (1935), оскільки Коссак в цей час перебував у в'язниці (про що мова піде пізніше). Тому треба думати, що Коссак був на Закарпатті раніше, що в свою чергу, можливо, пов'язано із замахом Ф. Тацинця. Або ж Коссак був пізніше, що було пов'язано вже з подіями на Карпатській Україні 1938–1939 рр.

З вересня 1930 року Зенон Коссак стає організаційним референтом Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ. В серпні 1931 року Коссак отримав інформацію з Дрогобича про перебування в Трускавці відомого громадсько-політичного діяча Тадеуша Голуфка. Коссак став одним з організаторів його вбивства 29 серпня 1931 року. Виконавцями, найімовірніше, стали члени організованої Коссаком боївки, на рахунку якої вже було немало бойових акцій (31 липня 1931 року напад на "Банк Людови" у Бориславі, 8 серпня 1931 року напад на пошту в Трускавці, 24 серпня 1931 року вбивство слідчого з цих справ Якуба Букси). За декілька днів до вбивства Голуфка Коссак був заарештований, згідно з інформацією Романа Барановського (поліцейського інформатора в УВО). Тим самим З. Коссак отримав цілковите алібі, але під слідством перебував до весни 1932 року.

Вийшовши на волю, З. Коссак продовжив роботу організаційного референта, але вже восени 1932 року був знову заарештований. 30 листопада 1932 року відбулася одна з найбільш резонансних за своїми наслідками акція ОУН – напад на пошту в Городку. Підозра в організації впала на З. Коссака, і вже 17 грудня 1932 року він разом з учасниками нападу Д. Данилишиним, В. Біласом та М. Жураківським став перед "наглим судом" у Львові [6].

Судовий процес детально описаний у монографії З. Книша "Городок" і книзі П. Мірчука "Нарис історії ОУН". Суперечливим моментом щодо Коссака в цих працях був його захист. Мірчук пише, що багатий мешканець Дрогобича Ю. Сасик передав велику суму адвокату М. Глушкевичу для захисту Коссака і на підкуп судді, внаслідок чого Коссак був врятований від смерті. Книш з цим не погоджується, спираючись на спогади адвоката С. Шухевича, який стверджує, що гроші, передані Ю. Сасиком Глушкевичу, насправді не були його власними, а були зібрані громадянами Дрогобича, Трускавця, Борислава, Тустанович і були призначені не для захисту одного Коссака, а всіх підсудних [7]. Заперечує З. Книш і факт підкупу судді. Так чи інакше, справу З. Коссака було передано до звичайного суду. Прокурор у своїй промові сказав: "Я переконаний, що всі закиди, які робляться щодо Коссака, є правильні і він є у всьому винний. Але тут маємо справу з цілком іншою, ніж решта, людиною. Це надзвичайно інтелігентний і вироблений хлопець. Зенон Коссак – це націоналіст у краватці і салонний революціонер. Його спіймати нелегко". Новий суд почався в червні 1933 року і закінчився для Коссака вироком – 7 років ув'язнення за діяльність в ОУН. Остаточний вирок З. Коссаку був винесений на іншому процесі над членами ОУН 31 січня 1934 року у Львові – 8 років ув'язнення з відрахуванням перебування під слідством [8].

Перебуваючи у в'язницях Львова та Вронок, З. Коссак не облишив організаційну діяльність. Саме у в'язниці були написані відомі "44 правила життя українського націоналіста". Проводив Коссак й ідейно-політичну роботу серед в'язнів, був певний час провідником ОУН серед ув'язнених у Львівських Бригідках.

Весною 1938 року З. Коссак виходить з в'язниці і відразу ж відновлює організаційні зв'язки. Робить поїздку до Данціга на зустріч з Коновальцем для вирішення організаційних питань (зняття Л. Ребета з посади Крайового Провідника ОУН на ЗУЗ). У червні – вересні 1938 року Коссак брав участь у розробці плану втечі С. Бандери з в'язниці у Вронках, внаслідок чого був заарештований і перебував під слідством 3 місяці – до кінця листопада 1938 року.

В цей час на Закарпатті події розгорталися з блискавичною швидкістю. З. Коссак, як і багато інших членів ОУН, спеціалістів у бойовій та військовій діяльності, вирішує допомогти у становленні армії нового українського автономного утворення. Цікава деталь:

перед від'їздом на Закарпаття він зайшов попрощатися у редакцію "Вісника" і там розповідав про свої плани на майбутнє – після повернення збирався виїхати до США на запрошення кореспондента "Вісника" в Каліфорнії Г. Орлика. Доля розсудила по-іншому – поїздка на Закарпаття стала для нього останньою.

У грудні 1938 року З. Коссак нелегально переходить на Закарпаття і з'являється в його тодішній столиці – Хусті під псевдонімом "Тарнавський". Серед інших членів ОУН він бере – активну участь у розбудові Організації Національної Оборони "Карпатська Січ". В "Карпатській Січі" Коссаку було присвоєно звання чотаря (поручника). У реорганізованій "Карпатській Січі" він очолив субреферат ідеології у відділі Преси та Пропаганди на чолі з С. Росохою. З. Коссака дуже цінували провідники ОУН на Закарпатті (О. Ольжич-Кандиба, М. Колодзінський-Гузар) та керівники "Карпатської Січі" (С. Сулятицький, генерал М. Капустянський). Як ідеологічний референт З. Коссак друкувався в офіційному органі "Нова Свобода" та часописі Наступ".

Окрім ідейно-політичної роботи, З. Коссак веде безпосередню військову підготовку в "Карпатській Січі" як інструктор на підстаршинських курсах, а з січня 1939 року – інструктор у жіночих відділах з медицини та розвідки. З. Коссак був одним з організаторів II Січового з'їзду у Хусті 19 лютого 1939 року.

Під час березневого загострення ситуації З. Коссак ще більш активно включається у безпосередню розбудову "Карпатської Січі". 10 березня 1939 року за його участю відбувається нарада штабу "Січі", де було прийнято рішення про вилучення зброї зі складу чеської жандармерії. 14 березня 1939 року він – один з організаторів збройного захисту Січової гостиниці від чеських відділів генерала Прхали.

В умовах угорської агресії військовий міністр Карпатської України Степан Клочурак видає наказ про призначення командантом "Карпатської Січі" С. Єфремова, а начальником його штабу– М. Колодзінського-Гузара. Протягом дня 15 березня 1939 року до штабу зголосилися багато старшин, які були призначені або до маршових сотень, або були залишені при штабі. Серед останніх був поручник З. Коссак-Тарнавський, який став помічником М. Колодзінського. Вночі з 15 на 16 березня 1939 року Коссак працював у будинку уряду при радіостанції і допитував полонених угорців [10].

Зенон Коссак разом з пораненим М. Колодзінським відступав з останніми відділами січовиків Хуста 16 березня 1939 року. Він сподівався на те, що буде можливість розгорнути партизанську боротьбу. При цьому відступі З. Коссак і М. Колодзінський загинули від угорських куль у районі Солотвина (між Нижньою Апшою і Солотвинськими Долами). Обставини, дата і місце смерті З. Коссака точно не встановлені. П. Мірчук пише, що він загинув 16 березня

1939 року у боях під Буштином. Вегеш М. М. наводить слова В. Ґренджі-Донського, який писав, що Коссака розстріляли угорські терористи в селі Апша близько 20 березня 1939 року. Приблизно те ж саме пише у своїх спогадах Л. Гірняк, який бачив у концентраційному таборі Вар'юлопоші угорські фотографії розстріляних З. Коссака та М. Колодзінського [11]. Останні дві версії більш подібні на правду, оскільки підтверджуються словами учасників подій на Карпатській Україні. Зрештою, якими б не були обставини смерті З. Коссака, можна з певністю думати, що він мужньо сприйняв вирок долі і не шкодував, що прожив життя саме так, а не інакше.

ПРИМІТКИ

1. Кущинський А. Герої Карпатської України // Авангард. – 1989. – Ч. 1. – С. 51.
2. Бажанський М. Зенон Коссак, Михайло Колодзінський та їхні друзі // Календар-альманах "Нового шляху".– 1985. – С 171.
3. Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Мюнхен, Лондон, Нью-Йорк, 1968. – Т. 1. – С .???
4. Бажанський М. Зенон Коссак, Михайло Колодзінський та їхні друзі // Календар-альманах "Нового шляху". – 1985. – С 171.
5. Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Мюнхен, Лондон, Нью-Йорк, 1968. – Т. 1.
6. Гікавий М. Зенон Коссак – провідний український націоналіст // "Визвольний шлях". – 1968. – вересень, № 9. – С. 1074.
7. Там же.
8. Бажанський М. Нарис історії ОУН. – Мюнхен, Лондон, Нью-Йорк, 1968. – Т. 1. – С. 171.
9. Гірняк Л. На стежках історичних подій . – Нью-Йорк, 1979. – С 73.
10. Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Мюнхен, Лондон, Нью-Йорк, 1968. – Т. 1. – С 431.
11. Там же. – С 143–144.

Віталій ПИРОВИЧ

ЄВГЕН КУЛЬЧИЦЬКИЙ (ҐУТ)
(1903–1982)

Шлях Євгена – пластового провідника – був виповнений особливою активністю, шлях повний праці, трудів, боротьби, жертв у турботі за долю народу, прагнень допомогти йому осягнути ідеал волі, добра, краси, здобути християнські чесноти.

Народився Євген Ґут-Кульчицький (деколи уживав криптонімів: Е. Ґут-Антонович, Приблуда, Аванті) 12 квітня 1903 року у Львові. Середню освіту здобув у Львові й Коломиї, вищу – в Данцігу, Львові й Празі, здобувши диплом інженера лісництва у чеській державній політехніці (1929). Крім того, студіював у Празькому Державному Університеті фізику, математику і електроніку. Працював на прожиток, виробляючи радієві апарати в Празі, живучи в Німеччині (Фурт, Мюнхен, Берхтесгаден), віддає вповні свій час громадській праці, зокрема праці в Пласті. Переїхавши в 1949 році до США, оселився в Детройті. Працює спочатку фізично, а згодом за фахом аж до пенсії в 1966 році.

Пластуном став Євген у 1920 році, бувши учнем гімназії. У 1924 р. обрано його до Верховної Пластової Команди у Львові. На цьому пості стає він інспіратором і організатором Клубу Старших Пластунів, очолює його. Клуб цей згодом перетворився в Улад Старших Пластунів. У 1924 році організує мандрівний табір старшого пластунства й юнацтва на Говерлу. Табір закінчився зустріччю на Писаному Камені. Комендантом його був Сірий Лев, опікункою пластунок учителька Ольга Мриц, а бунчужним Євген Кульчицький.

Переїхавши в серпні 1924 р. до Праги, Євген відразу включився у пластове життя. Особливо був він активним у ділянках – ідеологічній, організаційній (табори й мандрівки). Був він одним з основників Союзу Пластунів Емігрантів (СУПЕ) у Празі, очолював його в 1931 і 1934 роках. Був також головою Української Пластової Ради в Чехословаччині. Близько співпрацював з Пластом на Закарпатті. По закінченні Другої світової війни у таборах в Німеччині бере активну участь у організації та в унормуванні дії Пласту в нових обставинах.

Ставши з доручення ГПБ організатором Пласту і першим головою КПС у США, вже в 1950 році поробив заходи легалізувати Пласт у цій країні. Одночасно з організацією пластових осередків у містах США, зорганізував станицю в місті прожитку – у Детройті. Його заходами та ініціативою закуплено дім для місцевої Станиці – це був перший пластовий дім у США.

Та праця у Пласті не була в Євгена єдиною службою народові. Ще в 1921 р. учнем 7 кл. гімназії в Коломиї стає він членом Української Військової Організації (УВО), яка пізніше стала Організацією Українських Націоналістів (ОУН). Євген виконував різні доручення проводу ОУН. А з переїздом до Чехо-Словаччини кольпортував з

Чехо-Словаччини до Польщі нелегально різні матеріали (залишав їх у колибі "Прогноза" у стіп Говерли, де вони переховувались). Велику прислугу націоналістам робила сестра Євгена п. Галя Ґ. Євген був арештований у 1934 році й мусів скриватися.

У 1940-х роках був крайовим комендантом ОУН на Чехо-Словаччину, а згодом членом крайової екзекутиви ОУН на великонімецький терен. У США постійний член ОУН(м) і організації Відродження України (ОДВУ), член Товариства Українських Інженерів Америки і багатьох інших громадських організацій.

Не був осторонь Євген і збройної боротьби, коли треба було боронити Карпатську Україну. Живе тоді Євген у Хусті, є постійним організаційним референтом Головної Команди Народної Оборони "Карпатська Січ". Це була ініціатива Євгена вже в листопаді 1938 року скликати пластунів (В. Рубинович, В. З., О. Блистів, Й. С., М. П.), щоб створити півмілітарну організацію для оборони національних інтересів Карпатської України. Серед присутніх була ідея творити таку організацію з УСС-ів, але Євген переконав про недоцільність цього, бо з того не було б користи ні самій справі, ні Пластові. Мале коло пластунів вирішили надати назву цій організації "Карпатські Січові Стрільці", щоб тим нав'язати її ролю і завдання до УСС-ів. Виготовив тоді й проект статуту й в ньому прийнята остаточно назва "Організація Народної Оборони – Карпатська Січ". Євген став у цій організації референтом організації, бож він був "духовим батьком" її і був на цьому пості до кінця її існування. З цього титулу він входив також до "Вужчого Штабу" ОНОКС, (Організації Народної Оборони – Карпатська Січ) секретарем Головної Команди був М. П., теж пластун, і службу безпеки в Головній Команді очолював пластун Є [вген] В [рецьона]. Його помічники постійно наражували своє життя, виконуючи відповідальні завдання. І у цілій країні співробітниками Головної Команди – ОНОКС були пластуни. Усі вони горнулися до Євгена, він знав їх і тому поручав як відданих патріотів. Пластуни майже всюди були головним мотором місцевих частин "Карпатської Січі". А душею цілого того могутнього руху – народного відродження Карпатської України – був, теж пластун, Олександр Ольжич. Геройською постаттю Срібної Землі був пластун Ф. Тацинець, що разом з багатьма іншими воїнами склали своє життя на полі слави. Головна Команда ОНОКС оцінювала вагу співпраці її з Пластом і назначила була Євгена зв'язковим поміж ОНОКС і Пластом, і зв'язок цей був близький.

Багатогранна діяльність Євгена Кульчицького великою мірою в'яжеться з друкованим словом – він журналіст, редактор, видавець і автор гарних літературних нарисів на пластові теми та наукових розвідок. Почав співпрацювати при виданні "Вістей" ВПК у Львові 1924 р. У Празі видав "Короткий курс радіотелеграфії", у Німеччині (1945 р.) памфлет про батька електротехнічної промисловости Вернера фон Зіменса, редагує в 1960–1970 рр. бюлетень ОДВУ "Наш посланець" у Детройті. Дописує на політичні теми до "Свободи", "Нового Шляху", "Українського Слова" і "Самостійної України".

Але найбільше уваги присвячував видавничій діяльності Пласту. У Празі був фактичним редактором і видавцем "Пластових Вістей" (1934–35), хоч формально був хто інший, Євген не міг тоді ніде фігурувати), дописує до інших пл. журналів. У Німеччині переклав на українську мову "Скавтінг для хлопців" Бейдена Паувела, був членом редакційної колегії перевидання посібника д-ра О. Тисовського "Життя в Пласті", був і редактором, а потім співробітником "Молодого життя", "Сеніорської ватри", співавтором "Посібника зв'язкового", опрацював для потреб ГПБ "Методику пластового виховання", "Поради Старого Вовка", допомагав видавати "Записки пластуна", видавав пластові календарі тощо. Дописував майже до всіх пластових видань у 1950–1970 рр. В Детройті почав видавати орган зв'язку КПС "Пластовий листок", який виходить і досі, а з нагоди 10-річчя Пл. Станиці в Детройті видав збірник "10 років Пластової Станиці в Детройті". В архіві залишив численні рукописи, переважно на виховні теми, є й праці на політичні та соціологічні теми.

Про вартості характеру Євгена говорять і відзнаки, що його ними нагороджували: за жертвенну працю для українського народу дістав високі відзначення. Іменем Української Народної Республіки Президент надав йому Воєнний Хрест. Крайова Рада Об'єднання колишніх Вояків Української Армії наділила його Воєнним Хрестом. Українська Військова Організація – УВУ надала йому Грамоту. Верховна Пластова Команда у Львові іменувала його скавтмайстром. Головна Пластова Булава надала йому Перше сеніорське Відзначення св. Юрія в золоті. Був відзначений Грамотами Пластової Станиці в Детройті, Організацією Державного Відродження України – ОДВУ, Націоналістичним Видавництвом в Європі та ін.

Увірвався життєвий шлях Євгена несподівано й болісно не тільки для найближчих, але й для всіх тих, хто знав його як друга й громадянина. Не стало його серед живих 23 березня 1982 року.

Хай цей короткий перелік його життєвих змагів за осягнення нам усім спільної національної мети буде для нас спонукою продовжувати цей змаг...

Юрій ЛЕСЬКІВ

ВАСИЛЬ КУЗЬМИК
(1916–1942)

В'ячеслав Липинський у книзі "Дві концепції української політичної думки" писав: "Щоб не загинути, нація мусить створити свою державу, виробити національну державну ідею, яку мають усі культурні нації, одну національну культуру". В унісон звучать слова Гегеля, який наголошував, що народ як спільнота можливий тоді, коли він володіє суверенітетом, гарантією якого є власна держава. За втілення в життя державницької ідеї незалежної України боролося не одне покоління українського народу. Самостійність, Соборність, повна незалежність України були наріжним каменем державницького світогляду нової молодої генерації Закарпаття 30-х років XX ст., до якої належав і Василь Кузьмик.

Василь Дмитрович Кузьмик народився 18 січня 1916 року в багатодітній селянській сім'ї у Великому Бичкові на Рахівщині. Початкову освіту здобув у рідному селі. Старший брат Юрко (майбутній багаторічний талановитий диригент хору при "Просвіті" у Бичкові та учительського районного хору в Рахові) на той час вже здобув середню освіту в українській гімназії у Берегові, в якій викладали талановиті педагоги-патріоти – історик і поет Василь Пачовський, Андрій Алискевич (директор), Корнило Заклинський, Андріян Артемович, Андрій Дідик, Володимир Полятинський та ряд місцевих викладачів. Слухаючи розмови брата, Василько проявив бажання бути також гімназистом. Тут поступив у "Пласт", керував пластовим куренем, читав українську художню літературу, мав конфлікт з викладачем-чехом – запеклим шовіністом-українофобом. Через це змушений був залишити Берегівську гімназію і переїхати на навчання в Українську реальну гімназію в м. Ржевніце під Прагою, яку закінчив у 1937 році.

У Празі діяли Українська Студентська Громада, а українські закарпатські студенти були організовані в Союз руських (українських) студентів Підкарпатської Руси. Виходив у Празі патріотичний журнал "Пробоєм" – місячник закарпатської молоді за редакцією

д-ра Степана Росохи. У гімназії проходили різні імпрези до історичних подій, роковин видатних українських діячів. Обов'язково відзначалися річниці Першого листопада, бій під Крутами, День 22-го січня – Самостійности і Соборности УНР, Шевченківські свята. У гімназії організатором цих імпрез був Олег Ольжич. Така духовна атмосфера українського середовища в Ржевніцах та Празі благотворно впливала на формування світогляду гімназиста, а згодом студента Українського вільного університету в Празі Василя Кузьмика.

У Ржевніцах В. Кузьмик вчився разом з Олександром Блистівим, Петром Калиною та іншими закарпатцями, які, як і він, брали активну участь у студентському русі Праги.

На зламі 1937–1938 років можна було говорити про ріст українського націоналізму, національна державницька ідея оволодівала все ширшим колом українців. Закарпаття домагалось вперто своєї автономії. Василь Кузьмик – член Проводу ОУН Закарпаття – ще за бродіївської влади в Карпатській Україні під час величавої демонстрації у Великому Бичкові 16 жовтня 1938 року виступив з палкою промовою, в якій з великою вірою наголосив: "Українська держава не вмре, не загине!" На одному із з'їздів "Просвіти" в Рахові (1936р.) він вперше відважно почав співати гімн "Ще не вмерла Україна", і просвітяни підтримали його.

У 1938–1939 рр. В.Кузьмик всю свою молоду енергію віддавав розбудові незалежної держави – Карпатської України. За його редакцією з вересня 1938 р. виходив двотижневик "Народна Воля" (орган селянства і робітництва) як додаток до тижневика націоналістичної молоді "Наступ", що видавався в Хусті. Разом з Іриною Невицькою, Іваном Грицем, Михайлом Тулеком він підтримував українську селянську партію, органом якої був двотижневик "Народна Сила" (1936–1938).

Василь Кузьмик брав участь у захисті кордонів Карпатської України як чотар Карпатської Січі. На початку грудня 1938 року він з 160 січовиками упродовж місяця в районі с. Волове (нині Міжгір'я) громив банди польських терористів, які вели підривну роботу, грабували людей, із зброєю в руках захищав Карпатську Україну від мадярських окупантів в бою на Красному полі. Тут, виснаженого після бою, його в останній раз бачила двоюрідна сестра, вчителька Одотя Божук, на залізничній станції в Хусті.

Після березневої трагедії Карпатської України 23-річний Василь Кузьмик добрався до Берліна, де Провід ОУН призначив його до праці в канцелярії Українського Національного Об'єднання (УНО). Після вибуху німецько-рядянської війни Василь Кузьмик з Берліна в Похідній групі ОУН добрався разом із провідним діячем ОУН, видатним громадсько-політичним діячем Ярославом Гайвасом (нині проживає в США) та Євгеном Врецьоною до Львова. Тут, як член ОУН, опікувався організаційними зв'язками, забезпечував пункти

перепочинку нелегальних переходів всім необхідним, а на звільнених від більшовиків землях мав організовувати українське життя.

У вересні 1941 року в Похідних Групах ОУН В.Кузьмик добрався зі Львова до Києва. Це була виснажлива дорога, переважно знову пішки. Прибув він у зруйнований більшовиками Київ, холодний і голодний, щоб працювати в референтурі пропаганд Центрального керівництва ОУН. Він був шефом пропаганди ОУН на Центральних Східних теренах України і близьким співробітником полковника М. Сціборського. Тоді ж прибули в Київ і Олена Теліга з чоловіком Михайлом, закарпатці Іван Рошко- Ірлявський, Іван Рогач із сестрою Ганною, який став видавати "Українське слово"), Василь Кобрин, Микола Теслевич (нині живе в США), Юрко Борош та інші. Члени ОУН, що прибули до Києва, взяли до рук міську адміністрацію і поставили там своїх людей. Поручик Іван Кедюлич з своєю командою забезпечував порядок у місті. Оленою Телігою була створена Спілка українських письменників, яку вона очолила, а також редагувала журнал "Літаври". Центр організації ОУН А.Мельника на Східній Україні знаходився в Києві і очолював його Олег Кандиба-Ольжич.

Похідними групами до Києва йшли патріоти України – галичани, закарпатці, буковинці, волиняни, щоб працювати на відродження Української незалежної держави. Одним з найпопулярніших працівників українського підпілля в Києві був В.Кузьмик, Його тут знали під псевдонімом "Петренко".

На початку зими 1941–1942 рр. в Київ прибуває ґестапо, яке здійснює арешти, почалось розслідування діяльності ОУН в Києві. Спочатку були арештовані і 21 лютого 1942 року розстріляні в Бабиному Яру Олена Теліга, Михайло Теліга, Іван Рогач, Ганна Рогач, Іван Рошко-Ірлявський, Василь Кобрин, Юрко Борош та багато інших.

Василь Кузьмик був арештований в с.Корці на Волині разом із співзасновником ОУН полковником Р. Сушком і після короткого переслуховування німецька жандармерія закрила його до в'язниці в Рівному, з якої Роману Сушкові вдалося звільнитися. Кузьмик ні в чому не зізнався, а в ґестапо все більше зростала підозра. Його відвезли до в'язниці на вул. Лонцького у Львові, де він перебував у групі кандидатів на розстріл. Та розстріл не відбувся. Йому пощастило викрутитися і в листопаді 1941р. від'їхати до Києва. Він вростає в середовище київського підпілля. Довкола нього збирається гурт людей, з якими він гарячково, безнастанно, напружено працює. Це були редактори, журналісти, колишні комсомольці, дискусії велись на теми: інтернаціоналізм–націоналізм, матеріалізм–ідеалізм, націонал-соціалізм і "кожен, хто знав Кузьмика, мусів тут ствердити, що його не знає. Це не був змик, якого знали в Хусті, Відні чи Львові, це був просто Іван Дмитрович, що знав добре большевиків і німецького окупанта", – писав Олег Жданович. Восени 1942 р. пройшли арешти членів ОУН в Києві, Миколаєві, Кірово-

граді, Харкові та інших містах. Це була нова хвиля репресій. Жертвою їх впав і Кузмик-Петренко. Усіх звинуватили в антинімецькій пропаганді і поширенні нелегальної літератури, в якій розповідалося про боротьбу українців за свободу, за створення незалежної Української Держави. Під час арешту В. Кузьмика-Петренка знайшли підпільну українську літературу і документи антинімецького змісту. З усіх арештованих Кузьмика тримали при житті найдовше, катували найбільше, нічого не витягнули. За цю його мовчанку завдячує життям не один десяток людей. Переніс у жахливій катівні "Бабин Яр" нелюдські тортури і розстріляний гестапівцями у жовтні 1942 року в Бабиному Яру.

Василь Кузьмик-Петренко віддав своє життя за відродження Самостійної Української Держави. Йому належить вічна слава і вдячна пам'ять.

Ганна БОЖУК

ВІКТОР КУРМАНОВИЧ
(1876–1945)

Віктор Йосипович Курманович народився 26 лютого 1876 р. у с. Вільшанці (тепер Золочівського району на Львівщині) у сім'ї священика. Навчався у Золочівській гімназії, військовій кадетській школі у Лобозові (передмістя Кракова), закінчив 1902 р. Віденську військову академію. Служив у 30-му піхотному полку у Львові. 1908 р. відкликаний до Генерального штабу австрійської армії. До 1912 р. займав різні посади у російському відділі Генштабу. За цей час кілька разів легально і нелегально побував у Росії з розвідувальною метою. Під час Першої світової війни – командувач куреня 13-го піхотного полку на Волині. Наприкінці 1914 р. був засланий за лінію фронту, у Ковелі схоплений російською контррозвідкою. 1915 р. обміняний на одного з флігель-адь'ютантів Миколи II. Підвищений до рангу підполковника, отримав призначення командиром піхотного полку на російський фронт, воював на Буковині, навесні 1916 р. його частину перекинуто на Італійський фронт. Улітку 1917 р. його підвищено до полковника і призначено командиром піхотної бригади.

З листопада 1918 р. – у війську ЗУНР, отримав завдання від Начальної команди створити фронт на Рава-Руському напрямку. За короткий час сформував у Жовкві п'ять стрілецьких сотень, які стали ядром групи "Північ". Призначений командиром цієї групи, керував її боями на великому фронті від Белза до Янова. У січні 1919 р. на базі групи створено 1-й Галицький корпус на чолі з В. Курмановичем. 12 лютого 1919 р. призначений начальником штабу Української Галицької Армії. Коли у квітні 1919 р. міністр Д. Вітовський виїхав з місією до Парижа, уряд доручив виконання обов'язків військового міністра В. Курмановичу.

На початку червня 1919 р. В. Курманович віддав знаменитий наказ на Чортківську офензиву (наступ). У серпні 1919 р. він – генерал-квартирмейстер штабу Головного Отамана (С.Петлюри). Наприкінці року отримав звання генерал-хорунжого, але через загострення хвороби виїхав на лікування до Чехословаччини. Після одужання перебрався до табору для інтернованих галичан у містечку Німецьке Яблонне. Розпорядженням еміграційного уряду ЗУНР 30 жовтня 1920 р. призначений командиром Галицької бригади, створеної у Німецькім Яблоннім. Під керівництвом В. Курмановича у таборі-бригаді засновано гімназію, різні фахові курси, культосвітні установи, гуртки, виспускався журнал "Український скиталець".

Після ліквідації таборів 1923 р. поселився у Відні. Брав активну участь у громадсько-політичному житті української еміграції, тісно співпрацював з УВО і ОУН, обирався членом Проводу Українських

Націоналістів, заступником голови Української Національної Організації у Німеччині. 21 січня 1938 р. виступив з доповіддю на зборах військово-політичної еміграції у Берліні, присвячених 20-річчю бою під Крутами. На зборах був присутній Й. Ріббентроп, інші чини МЗС Німеччини [1].

У березні 1939 р. В. Ґренджа-Донський занотував: "Ще в лютому приїздив до нас генерал Курманович, колишній начальник штабу Галицької Армії. Коли кілька нас натякнуло на те, що добре було б доручити організування, взглядно переорганізування, "Січі" генералові Курмановичові, то на нас накинулись, неначе оси, якраз ті, яких тепер тут не видно, а які повинні б тепер бути тут" [2].

Навесні 1943 р. став Почесним головою Військової управи, яка керувала формуванням дивізії "Галичина". Був серед почесних гостей на урочистому акті утворення дивізії 28 квітня 1943 р. Коли фронт навесні 1945 р. дійшов до Австрії, В. Курманович хворів і не наважився покидати домівки. Був арештований СМЕРШем у Бадені під Віднем, перевезений до Одеси, де помер 18 жовтня 1945 р. у тюремній лікарні [3].

ПРИМІТКИ

1. Литвин М., Науменко К. Віктор Курманович// Західно-Українська Народна Республіка: Уряди. Постаті. – Львів, 2009. – С.128–138.

2. Ґренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: щоденник. Мої спогади. – Ужгород: Закарпаття, 2002. – С. 226.

3.Дивізія "Галичина". – Львів, 2000; Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). – Львів, 2003.

Сергій ФЕДАКА

АНТОН КУЩИНСЬКИЙ
(1879–1992)

До складу Головної Команди "Карпатської Січі", цього військового формування Карпатської України, входили переважно вихідці із Галичини, Холмщини та Підляшшя: полковник "Гузар" (Михайло Колодзінський), пор. Євген Кульчицький, пор. "Калина" (Юрко Лопатинський), пор. "Чорний" (Гриць Барабаш), чот. „Щука" (Роман Шухевич), чот."-Волянський" (Євген Врецьона), чот."Тарнавський" (Зенон Коссак), як також – Роман Мирович, Левко Крисько, Володимир Федак, Іван Бутковський та інші.

Але із провідних військовиків, які брали участь у подіях на Закарпатті, були й вихідці із східних та центрально-українських земель, зокрема полковник Василь Филонович, чотовий Кедровський-Косаківський та Антін Андрійович Кущинський. Якраз у козацько-священичій родині лохвицького православного панотця Андрія Кущинського, правнука Дмитра Кущинського, значкового товариша Війська запорозького, близького соратника гетьмана Івана Мазепи (це саме він переправив гетьмана після битви під Полтавою на рятівне Правобережжя), 14 лютого 1897 року й народився майбутній сотник Армії УНР, близький дорадник Гетьмана Павла Скоропадського й Військовий отаман Українського Вільного Козацтва в діаспорі Антін Кущинський.

Після переїзду родини Кущинських до Кремечука, Антін закінчив Кременчуцьку реальну школу, а згодом і Київську військову школу імені князя Костянтина. Під час Першої світової війни він був начальником команди розвідки, а після третього поранення – начальником учбової команди 240-го Ваврського полку, пізніше став у чині штабс-капітана старшим ад'ютантом оперативної частини штабу 60-ї пішої дивізії, на базі українізованих частин якої було створено пізніше Український полк імені гетьмана Пилипа Орлика. Після повернення на Полтавщину у грудні 1917 року Антін Кущинський записався до Кременчуцької „летючої сотні" Вільного козацтва, а згодом став командиром сотні 47-го Кременчуцького полку. У своєму спогаді про ці події А.Кущинський зазначав: „...Кінець грудня 1917 року і початок

1918 року пройшли в організаційних справах формування чот УВК у нашій сотні та підшукуванню приміщень, де б могли перебувати вартові частини. Козацтво перебувало по своїх приватних домівках чи квартирах...". Пізніше в Кременчуці на Полтавщині „...наш військовий комендант... міг урядувати як представник української влади. Сотня УВК виставила свої стійки при урядових будинках, на залізничному двірці, на залізному мості через Дніпро, на пароплавній пристані, на банку, до пошти, до будинку місцевої самоуправи..."

Однак, особливо прикметним і вимовним є спогад Антона Кущинського „Присяга 1918 року", який опубліковано в комабатантській газеті 1-ї УД УНА „Вісті" (ч.109, 1962 рік), коли перед будинком Української інструкторської школи старшин у Києві на Звіринці частини присягали на вірність Українській Державі і Його Світлості Ясновельможному панові Гетьману усієї України, верховному вождеві української армії: „...Я всією істотою відчував і усвідомлював в ті хвилини, що коли навіть з Богом вже говоримо своєю мовою, то ми справді стаємо дійсно вільним народом, незалежним у психіці від Росії, робимося синами дійсно вільної України...".

Слід зауважити, що період Української Революції 1917–1920 років Кущинський був одним з небагатьох, який належав до трьох найбільш характерних військових формацій патріотичних українців – Українського Вільного Козацтва, Армії УНР та Війська Гетьмана П. Скоропадського.

На еміграції ж Антін Кущинський навчався в Українській господарській академії (УГА) в Подєбрадах (1922–1927), під наглядом професора Бориса Мартоса, також уродженця полтавських теренів, захистив дипломну працю "Культурно-освітня діяльність кооперації", був активним дописувачем до різних українських видань на чужині, пізніше студіював, а згодом працював на посаді секретаря Українського Вільного Університету у Празі.

Під час подій в Карпатській Україні в 1939 році сотник Антін виявився на чолі Гуцульського коша, який базувався в селі Кваси на Рахівщині, входив до складу військового формування Карпатської Січі, яке мало раніше устійнену назву „Організація Народної Оборони – Карпатська Січ", скорочено ОНОКС. Згодом, внаслідок окупації закарпатських теренів і падіння державницького утворення, Кущинський потрапив у мадярську неволю, утримувався окупантами у концентраку Вар'юлопош біля Ніредьгази.

„...Завдяки січовикам, отим ренегатам, що часами траплялися, показуватись на села не можна було через... висміювання. Так творилась опінія на селі на їхню адресу за їхнє „русофільство", "чехофільство" та „чекання на мадярів"... Коли згадую про своїх посестер у Карпатській Січі (Гуцульський кіш мав окремий жіночий підрозділ, командантккою жіночих відділів Карпатської Січі була Єлизавета Тисовська, а її заступницею пані Марія Хименець – *О. П.*), то мимоволі бачу їх на тлі тієї чарівної природи, якою багаті наші Карпати... Їх було покарано на смерть. Та їх смерть осяяла їхні імена авреолею

невмирущої слави, а помста за їхні геройські душі волає до Бога..", – схвильовано занотовував свої думки Антін Кущинський.

Наразі залишилось небагато спогадів про славетну сторінку українського державотворення – Карпатську Україну. Немає жодного сумніву, що есей Антона Кущинського, безпосереднього учасника тих бурливих подій, „Закарпаття в боротьбі (спогад)", який побачив світ у Буенос-Айресі в 1981 році у видавництві Ю.Середняка, та його ж допис у редаґованому ним же часописі „Українське Козацтвао" (ч.1–2 (46–47), 1978 рік) „В річницю слави Карпатської Січі" поряд з працями П. Стерчо, Л. Гірняка, В. П. Стахова та інших добре заповнює цю прогалину.

У 1940–1945 роках Кущинський працював адміністратором гетьманських видань на еміграції, був членом Вищого проводу Гетьманського Руху, очолював військову референтуру Гетьмана Павла Скоропадського на еміґрації. Жив у таборі для переміщених осіб у Міттенвальді (ФРН), згодом емігрував до Франції, а тоді до Параґваю, а від 1958 року осів у Чікаґо (США), де й упокоївся в травні 1992 року.

Підполковник Антін Андрійович Кущинський, уроджений у Лохвиці на Полтавщині в позаминулому столітті, нагороджений еміграційним урядом УНР Воєнним Хрестом УНР. Вийшли окремими виданнями його книги – "Коротка історія української православної церкви", "Тризуб з хрестом і тризуб без хреста", "Закарпаття в боротьбі", як також побачили світ значне число його менших дописів, розвідок та статей. У своїх спогадах „В „Летючій сотні" Українського Вільного козацтва", поміщеній у Збірнику ч.10 „За Державність. Матеріяли до історії Українського Війська" (Торонто, 1964), Антін Кущинський писав, що „...у ряди Українського Вільного Козацтва знову зголосився на еміграції в Німеччині 1948 року в таборі ДП в Міттенвальді. Тоді на заклик полковника В. Дітеля та блаженної пам'яті професора. Якова Моралевича, які в імені генерала В.Трутенка завітали в наш табір, щоб відновити козацьку організацію, було створено станицю УВК. Станичним отаманом був блаженної пам'яті генерал Палій-Неїло, я був його заступником, а станичним писарем обрали інженера Івана Пояшника..."

Ось такий то був справжній український козак і гідний патріот своєї знедоленої Батьківщини лохвичанин Антін Андрійович Кущинський. Вдячні нащадки не забули про нього... Принагідно зазначу, що наприкінці 2008 року мною на центральній вулиці Лохвиці на Полтавщині було встановлено пропам'ятну дошку Антонові Кущинському, публіцисту, редакторові часопису "Українське Козацтво", визначному військовикові, церковному діячеві УАПЦ й великому патріотові України та своєї вужчої батьківщини – Полтавщини.

Згодом мною ж було засновано Інститут Українського Вільного Козацтва імені Антона Кущинського як організацію, яка має на меті з-поміж інших статутних завдань – передрук і видання творів свого назабутнього земляка.

Олександр ПАНЧЕНКО

ОЛЕГ ОЛЬЖИЧ-КАНДИБА
(1907–1944)

Карпатська Україна постійно відчувала моральну і матеріальну підтримку українців, які проживали в Східній Галичині, різних країнах світу. Уже з часу надання краю автономних прав (жовтень 1938 – *М. В.*) у Карпатській Україні з'явилася велика кількість членів Проводу Українських Націоналістів, який очолював Андрій Мельник. На Закарпаття прибули і активно включилися в роботу на різних ділянках суспільного життя М. Колодзінський, З. Косак, Р. Шухевич, В. Курманович, Є. Врецьона, Ю., В. Петрів та ін. Одним із перших з'явився в Карпатській Україні Олег Кандиба, більш відомий під псевдонімом Ольжич, який тут виконував функції керівника культурної референтури Організації Українських Націоналістів (ОУН).

Ті нечисленні документи, які вдалося розшукати у фондах Державного архіву Закарпатської області, свідчать про велику активність О. Ольжича в культурному житті краю. Він був одним з ініціаторів створення "Летючої Естради" – організації, яка відповідала за пропаганду національно-визвольних ідей серед місцевого населення. З ініціативи О. Ольжича, У. Самчука, Ю. Горліса-Горського, В. Ґренджі-Донського, І. Рошка-Ірлявського, А. Патруса-Карпатського та деяких інших у Хусті – новій столиці Карпатської України, – було створено літературно-мистецьке товариство "Говерля". Товариство видавало однойменний місячник, редактором якого було обрано О. Ольжича. Завдяки йому Закарпаття відвідали О. Олесь, С. Черкасенко, М. Аркас, Є. Маланюк, М. Чирський, М. Михалевич та ін. Хустський театр "Нова Сцена" поставив драматичну поему Олександра Олеся "Над Дніпром".

О. Ольжич не обмежувався проведенням культурно-просвітницької роботи. Він вніс великий вклад у налагодження взаємин між Закарпаттям і українською еміграцією в Празі, був членом військового штабу Карпатської Січі. Відомий український письменник У. Самчук пригадував: "З Ольжичем ми знов зустрілися аж 16 бе-

резня, але вже в переповненій до краю Тячівській в'язниці, куди він потрапив з цілою групою "культурників". ...Його вигляд і настрій віддзеркалював яскраво наслідок пережитого минулих днів. Витягнуте, запале лице, до краю втомлений погляд, зім'ятий заляпаний болотом одяг. Але мораль його і всіх нас лишалась незламною. Три дні нам не давали харчів, але дарма. Ми могли, сидячи стиснуті на брудному помості, не лишень завзято ділитися враженнями пережитого, але і навіть співати "гей, чи пан, чи пропав" і жартувати, пригадуючи запорозького січовика, який, сидячи на палі, мав казати до свого ката, – поверни мене до тебе задом, бо я не хочу бачити твоєї бридкої пики...".

Завдяки деяким впливовим закарпатським друзям, О. Ольжичу пощастило уникнути плачевної участі, і його звільнили. Покинувши окуповану угорцями територію Карпатської України, він емігрував за кордон. Перебуваючи у Відні, виступив з ініціативою опублікувати по свіжих слідах спогади активних учасників оборони Карпатської України. Так з'явився в 1939 р. збірник "Карпатська Україна в боротьбі", редагований О.Ольжичем, який сьогодні являє собою бібліографічну рідкість (нині у нас здійснено два факсимільні видання цього збірника, і він став доступним широкому читачеві краю – *С. Ф.*).

Олег Ольжич, як і багато інших членів ОУН, під час подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні був саме тою конструктивною силою, про яку писав у своїй статті "Дух руїни. По сторінках історії". Він робив все для того, щоб Карпатська Україна вистояла, а після її падіння доклав чимало зусиль, щоб про героїчну боротьбу її захисників дізнався весь світ.

(Народився в Житомирі в родині поета Олександра Олеся 1907 року, закатований гестапівцями у концтаборі Саксенгавзен у 1944 році – *С. Ф.*)

Омелян ДОВГАНИЧ

ВСЕВОЛОД ПЕТРІВ
(1883–1948)

Всеволод Миколайович Петрів народився 2 січня 1883 р. у Києві, походив з дворян Київської губернії. Син генерал-майора російської армії, зять (за першим шлюбом) відомого київського історика професора Іконникова. Мати Олександра норвезького походження з дому Строльман, народжена в сёлі Бурти на Чернігівщині. Закінчив Володимирський Київський кадетський корпус, 1-ше військове Павлівське училище (1902 р.), вийшов підпоручиком до 24-го піхотного Симбірського полку. 12 листопада 1902 р. перевівся до 7-го понтонного батальйону. 2 квітня 1903 р. був приділений до лейб-гвардії Литовського полку у Варшаві. 4 квітня 1904 р. був переведений до цього полку. У 1910 р. закінчив Миколаївську академію Генерального штабу за 1-м розрядом. З жовтня 1910 р. – командир роти 165-го піхотного Луцького полку (Київ). З жовтня 1912 р. – молодший ад'ютант штабу Київського військового округу. З лютого 1913 р. – старший ад'ютант штабу 42-ї піхотної дивізії (Київ). З 15 вересня 1914 р. – виконуючий обов'язки штаб-офіцера для доручень штабу 24-го армійського корпусу. З березня 1915 р. – в.о. штаб-офіцера для доручень штабу 10-го армійського корпусу. З жовтня 1915 р. – підполковник. З 9 травня 1916 р. – начальник штабу 7-ї Туркестанської стрілецької дивізії. З березня 1917 р. – полковник. Під час Першої світової війни за бойові заслуги був нагороджений Георгіївською зброєю (24 січня 1917 р., за бій 27 квітня 1915 р.) та всіма орденами до Святого Володимира III ступеня з мечами та биндою.

У 1917 р. брав активну участь в українському військовому русі на Західному фронті. Протягом 15–24 лютого 1917 р. організував з українців частини Західного фронту полк ім. Костя Гордієнка, на чолі якого незабаром прибув до Києва, де брав участь у вуличних боях проти більшовиків. З 9 лютого 1918 р. – командир 3-го Запорізького куреня військ Центральної Ради, який після здобуття Києва 17 березня 1918 р. був розгорнутий у 1-й Запорізький кінно-гайда-

мацький полк імені Костя Гордієнка армії УНР. З червня 1918 р. – у розпорядженні начальника Генерального штабу Української Держави. З 29 липня 1918 р. – начальник штабу 12-ї пішої дивізії Армії Української Держави. З серпня 1918 р. – у розпорядженні начальника Генштабу Української Держави. З 14 жовтня 1918 р. – помічник начальника навчального відділу по піших школах Головної шкільної управи Військового міністерства Української Держави. З 28 жовтня 1918 р. – помічник начальника 2-ї Київської стрілецької юнацької школи. З 1 грудня 1918 р. – помічник начальника Інструкторської школи старшин. З 22 грудня 1918 р. – начальник Житомирської юнацької школи. Перебуваючи на цій посаді, 13 березня 1919 р. був контужений у бою, але залишився на чолі школи. З 2 червня 1919 р. – командувач Волинської групи Дієвої армії УНР. З 9 липня 1919 р. – військовий міністр УНР. З 5 листопада 1919 р. – товариш Військового міністра УНР. З 1 травня 1920 р. – інспектор піхоти армії УНР. З 5 жовтня 1920 р. – генерал-хорунжий. З березня 1921 р. – 1-й генерал-квартирмейстер Генерального штабу УНР. З 19 серпня 1921 р. – начальник Генерального штабу УНР. У червні 1922 р. за власним бажанням звільнився у запас [1]. У 1922–1923 рр. був викладачем військової історії на курсах старшин УНР в Каліші (Польща).

У міжвоєнний період проживав на еміграції на території Чехословаччини, працював на викладацьких посадах у ряді українських навчальних закладів ЧСР. Був професором Українського високого педагогічного університету ім. М. Драгоманова в Празі, української реальної гімназії у м. Модржанах та Ржевицях, української державної гімназії в Хусті, викладав в Українському інституті громадознавства в Празі. Одночасно обіймав посаду заступника голови Музею-архіву визвольної боротьби в Празі, займався облаштуванням його військових експозицій. Був членом Українського історико-філологічного товариства. Разом з генерал-поручиком М.Омеляновичем-Павленком очолював Українське військово-наукове товариство у Празі. Автор численних статей, праць військово-історичного і теоретичного характеру з тактики і стратегії, а також спогадів, виданих у чотирьох частинах у Львові протягом 1927–1931 рр. Був автором новаторських підходів та методів воєнно-історичних студій, зокрема розробив військово-соціологічний метод. Голова Кабінету воєнної соціології в складі Українського соціологічного інституту в Празі [2].

Співпрацював з українським часописом "Свобода", який виходив в Ужгороді. Був активним у розбудові мережі спортивно-пожежних товариств "Січ" по всій території Чехословаччини, у т.ч. і на Закарпатті. Спостерігаючи за процесами національного відродження закарпатських українців, В. Петрів все більше усвідомлював важливе значення Підкарпатської Русі для майбутньої української націо-

нально-визвольної боротьби. Зокрема, у своєму листі до полковника В. Кедровського від 14 грудня 1931 р. він писав про "закарпатський плацдарм", який "може бути резервуаром для творення наших сил та переорганізації всього того, що на мою думку, неминуче змушено буде відійти з східно-північних районів"[3]. 14 серпня 1932 р. у листі до невідомого адресата В. Петрів так оцінював перспективи вирішення "українського питання" у зв'язку зі змінами у міжнародних відносинах: "Нам здається, що перемежування Європи на якихось нових підвалинах є питання лишень дуже недалекого часу, а від тенденції цього перемежування залеже і льос (доля – О.П.) тих, хто пов'язав себе з українським питанням, з льосом українського народу"[4].

Події Мюнхенської конференції 29–30 вересня 1938 р. застали В. Петріва у Празі. Український генерал виступив на багатотисячному мітингу протесту, який проходив у Празі проти гітлерівської агресії, і 29 вересня 1938 р. зголосився добровольцем до збройних сил Чехословаччини. Після передачі Судетської області на користь Німеччини та проголошення автономії Підкарпатської Русі В. Петрів намагався переїхати на територію українського автономного краю, розглядаючи його як плацдарм для відбудови соборної незалежної України. Отримавши дозвіл у чехо-словацького федерального уряду, у лютому 1939 р. він переїхав до столиці Карпатської України, де обійняв посаду викладача фізичного виховання у Хустській українській державній гімназії [5].

Наприкінці 1930-х рр. керівництво Проводу українських націоналістів таємно домовилось з генерал-хорунжим армії УНР В. Петрівим про співпрацю у справі військового вишколу членів ОУН. У січні-лютому 1939 р. заходами закордонного проводу ОУН його було залучено до військового вишколу членів Карпатської Січі. Всі учасники вишколу генерала в Карпатській Україні одержали військові звання поручиків (одним з його учнів був сам О. Ольжич). У 1939 р. В. Петрів мав намір зайняти якусь військову посаду в Хусті з чим неодноразово звертався до поручика Карпатської Січі М. Бажанського. Останній запевнив його, що в Хусті військових старшин достатньо, і що він може стати лише лектором для Січі [6]. Про те, що генерал-хорунжий В. Петрів не став членом старшинського корпусу ОНОКС свідчить і його лист до Українського бюро в Берлін від 2 серпня 1939 р., в якому він зазначав: "один з наших часописів дописавсь до того, що умістив моє фото як команданта "Карпатської Січі", яким я не був, як не міг би бути в складі "Карпатської Січі" [7]. Загалом, пишучи про співпрацю з ОУН у листі до невідомого адресата та розмірковуючи над пропозицією ОУН наприкінці червня 1941 р. увійти до складу Українського державного правління як військовий міністр, В.Петрів писав: "так чого би їм не зігнорувати мене, як по прикладу Карпатської України, де я був на 180% для них зайвий і не корисний" [8].

Під час боїв між чехо-словацькими військами та карпатськими січовиками у Хусті у ніч з 13 на 14 березня 1939 р. генерал В. Петрів був заарештований чеськими військами і деякий час утримувався у в'язниці. Початок угорської агресії проти незалежної української держави у березні 1939 р. принесли Всеволоду Миколайовичу велике розчарування та зневіру у власних силах. Під час подій проголошення незалежності Карпатської України та організації Національної Оборони 15 березня 1939 р. він відмовився прийняти командування збройними силами Карпатської України, давши згоду лише допомагати та консультувати генеральний штаб Карпатської України [9]. Однак реальної участі у березневій воєнній кампанії Національної Оборони Карпатської України проти наступаючих угорських військ не взяв.

Після окупації угорськими військами території Карпатської України генерал В. Петрів був заарештований угорською жандармерією, перебував в ув'язненні 26 днів і як чехословацький громадянин переданий до німецького консульства, яке примусово вивезло його з родиною до Відня, а потім до Брно на збірний пункт біженців. Тут він перебував до початку війни на східному фронті. 22 червня 1941 року В. Петрів був заочно обраний головою Українського Національного Комітету у Кракові. 30 червня 1941 р. після проголошення революційним крилом ОУН під проводом С. Бандери у Львові акту про відновлення Української держави та формування уряду – Українського державного правління на чолі з Я. Стецьком В. Петрів був включений до його складу як військовий міністр. Однак у зв'язку з оперативними німецькими репресіями проти ОУН та ліквідацією уряду Я. Стецька на початку липня 1941 р. ніякої практичної участі у створеному українському уряді не взяв. Під час війни продовжував працювати звичайним допоміжним робітником на фабриці, що давало йому можливість забезпечувати родину й мати урівчасті заняття історико-військовою тематикою, дописуючи до українських газет, зокрема, до "Краківських вістей". Німецька влада не давала дозволу на виїзд генерала В. Петріва із Брно. У зв'язку з цим він продовжував займатись військово-історичними студіями, листувався з представниками української військової та політичної еміграції закордоном.

У 1944 р. генерал-хорунжий В. Петрів був залучений до переговорів з німецькими органами влади та вермахту щодо створення українських військових формувань у німецьких збройних силах для боротьби проти більшовизму на східному фронті. Кілька разів отримував пропозиції очолити Українське визвольне військо (1943 р.) та Українську національну армію (1945 р.), однак відмовлявся, вважаючи це безперспективною та програшною акцією. Був одним із найближчих радників командувача Української національної армії генерала П. Шандрука. З 1945 р. на еміграції в Західній Німеччині.

Помер 10 липня 1948 р. у таборі для переміщених осіб у Аугсбурзі[10].

ПРИМІТКИ

1.Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн.1. – К.: Темпора, 2007. – С. 334–335.

2.Див. детальніше: Петрів Всеволод. Військово-історичні праці. Спомини. – Київ: Поліграфкнига, 2002; Петрів В. Військово-історичні праці. Листи. – К.: Українська Видавнича спілка, 2004.

3.Українська політична еміграція 1919–1945. Документи і матеріали. Упор. В. С. Лозицький (керівник), О. В. Бажан, С. І. Власенко, А. В. Кентій. – К.: "Парламентське видавництво", 2008. – С. 447.

4.Там само. – С. 468.

5.Сергійчук В. Українські державники: Всеволод Петрів. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – С. 273–274.

6. Бажанський М. Мемуарна мозаїка. – К.: Критика, 1998. – С. 108–110. ...

7. Петрів В. Військово-історичні праці. Листи. – К.: Українська Видавнича спілка, 2004. – С. 456.

8. Там само. – С. 469.

9. Єфремов С. Бої 14–15 березня 1939 р. на Карпатській Україні. – Ужгород: Гражда, 2009. – С.35.

10. Сергійчук В. Українські державники: Всеволод Петрів. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – С.276–292.

Олександр ПАГІРЯ

ЄВГЕН СТАХІВ

Нар.1918 р.

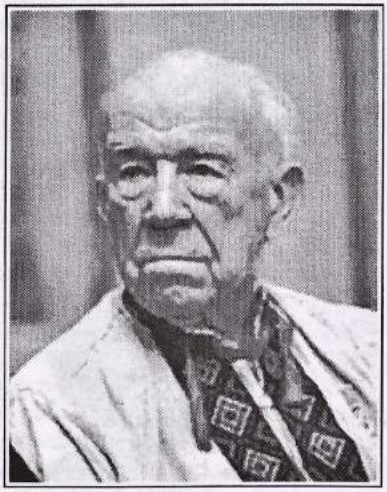

Євген Павлович Стахів народився 15 вересня 1918 р. у Перемишлі. З 1932 р. був учасником українських шкільних та молодіжних організацій Галичини, потім – член ОУН (з 1934 р.). У 1938 р. опинився на терені Підкарпатської Русі, вступив до Карпатської Січі. У березні 1939, після ліквідації Карпатської України, потрапив в полон, звідки утік через Словаччину в Австрію.

1940 р. працює разом зі старшим братом Володимиром в "Українській пресовій службі". У 1941–1943 рр. – член Південно-похідної групи ОУН, організатор нових осередків ОУН у Східній Україні (Кривий Ріг, Дніпропетровськ, Маріуполь). 1944 р. – один із засновників Української Головної Визвольної Ради. У 1946–1949 рр. проживає в Німеччині. 1949 р. емігрує в США. Президент середовища УГВР. Керівник Товариства українсько-єврейських зв'язків. 1997 р. отримав український орден "За заслуги". 2006 р. – отримав орден Ярослава Мудрого.

На сьогодні проживає у США, майже щороку буває в Україні, зустрічається з молоддю і відомими політиками. Головна тема Євгена Стахіва – зміна світогляду націоналістів під час Другої світової війни, коли похідні групи ОУН прийшли на Схід і поспілкувалися з нащадками запорожців, для яких демократизм і толерантність є такими ж природніми, як захист рідного краю від нападників. У 1943 році, під впливом "філософії східняків" ОУН змінила програму з тоталітарної на демократичну. Стало зрозуміло, що Україна поважає усі людські права й свободи і забезпечує вільний розвиток представникам усіх народів і віросповідань, які шанують її як Батьківщину.

ЛІТЕРАТУРА

Віталій Абліцов Євген Стахів. Останній молодогвардієць// Дзеркало Тижня. – 2004. – 24 липня; Музиченко Я. "Всі ми були..." //Україна Молода. – 2009. – 11 липня. – С. 5.

Сергій ФЕДАКА

ВАСИЛЬ ФИЛОНОВИЧ
(1890–1987)

Василь Захарович Филонович народився 15 січня 1890 р. в Сумах у старовинній козацькій родині, яка вела свій родовід від відомого старшинського роду Филоновичів з часів визвольних змагань під проводом Б. Хмельницького.

У 1903–1908 рр. В. Филонович навчався в Сумській реальній школі, а 1908 р. перейшов до Курської землемірської школи. З 1910 р. служив в 123-му піхотному Козловському полку.

У роки Першої світової війни В. Филонович навчався в Чугуївському піхотному юнкерському училищі, яке закінчив на початку 1915 р. і був відправлений на фронт. У листопаді 1917 р. взяв участь в українізації 11-ти рот 34-ї російської піхотної дивізії, в якій перебував на службі, підпорядкувавши їх владі Української Центральної Ради. Наприкінці 1917 р. був призначений помічником повітового військового коменданта, а згодом – військовим комендантом Сумщини армії Центральної Ради, де зумів сформувати кінний полк та кілька піших стрілецьких сотень. В січні–лютому 1918 р. під час наступу більшовицьких військ на Київ очолював відтинок фронту оборони на лінії Ворожба–Суми–Гайворон. Однак під натиском більшовицьких військ змушений був відступити на захід. Під час другої російсько-української війни 1919 р. за наказом Головної Команди українського фронту створив Окремий Сумський Січовий курінь (1500 багнетів), який 15 січня 1919 р. увійшов до складу 4-го полку Окремого корпусу Січових Стрільців Дієвої армії УНР. На чолі Сумської військової частини пройшов з боями пів України, отримав 12 поранень, в тому числі був тричі важко поранений при обороні Житомира.

На початку 1919 року В. Филонович став старшиною для окремих доручень при Ставці Головного Отамана армії УНР С. Петлюри. З 1 листопада того ж року він згадується вже як голова комісії із закупівель для потреб армії УНР за кордоном. Такий несподіваний поворот у військовій кар'єрі В. Филоновича дає можливість припустити про початок ще однієї сторінки життя українського військо-

вика – контррозвідувальної діяльності. У листопаді 1919 року він у складі групи 32 старшин був направлений у денікінський тил на Катеринославщину для допомоги повстанським загонам та здійснення контррозвідувальної діяльності. Однак поблизу Одеси потрапив у білогвардійський полон. Тут його було віддано під військово-польовий суд. Для судової розправи 1 грудня 1919 р. Филоновича було перевезено до Новоросійська, звідки він зумів втекти на Кубань, де приєднався до повстанчої групи „зелених" – кубанських козаків, що воювали одночасно проти білої та червоної російських армій. Незабаром, очоливши цю групу, він з боями перейшов через Сухумський перевал і 1 січня 1920 р. відступив на територію Грузії, де отримав призначення до Української військової місії [1].

Виконуючий обов'язки члена військової місії, Василь Филонович відвідав Азербайджан та Вірменію. Згодом отримав призначення на посаду віце-консула Української Народної Республіки в Грузії. Виконуючи спеціальні завдання, він таємно проник до Криму, а восени 1920 р. разом з російськими військами виїхав до Туреччини.

На початку 1921 р. В. Филонович переїхав до столиці Болгарії – Софії, де став головою напіввійськової організації "Січ" та української громади міста. Тут він здійснював велику культурно-просвітницьку роботу серед української еміграції, зокрема опікувався могилою Михайла Драгоманова. З 9 січня 1922 р. – інструктор української кооперації робітничих організацій в Болгарії, а восени 1922 р. за наказом керівництва УНР переїздить до ставки Головного Отамана С. Петлюри в Тарнув. Тут уряд УНР і генеральний штаб призначили його на посаду військового аташе в Болгарії.

У 1922 р. полковник В. Филонович у зв'язку з ліквідацією посади військового аташе в Софії переїхав до Чехословаччини, де оселився на постійне місце проживання. У Празі він закінчив відділ лісового інженерства вищої технічної школи і працював як інженер на будівництві шляхів. У 1922–1940 рр. одночасно виконував обов'язки представника військового міністра УНР на Балканах, де проводить розвідувальну і контррозвідувальну діяльність.

Празький період життя Василя Филоновича був надзвичайно плідним. Починаючи з 1925 р. він працював тут як журналіст і редактор журналу "Гуртуймося". У 1932–1933 рр. під час Голодомору в УРСР заходами очолюваного ним комітету, який функціонував при редакції журналу, було організовано допомогу голодуючим, які переходили Дунай і рятувались від голодної смерті на території Румунії. Окрім цього, завдяки його довголітній культурницькій на уже впорядкованій могилі Драгоманова в Софії 30 жовтня 1932 року було відкрито пам'ятник з написом "Великому Громадянинові від Української еміграції" [2].

На початку 1938 р. В. Филонович переїздить на постійне місце проживання на територію Підкарпатської Русі до Великого Бичко-

ва, де й зустрів події Мюнхенської конференції та розпаду Чехословаччини. Наприкінці вересня 1938 р. голова Союзу бувших вояків армії УНР у Франції генерал-хорунжий О. Удовиченко у листі до полковника В. Филоновича висловив надію, що Закарпаття відіграє "велику роль в наших визвольних змаганнях, а тому може прийдеться всі наші сили перекинути туди для праці" [3]. Перебуваючи на Підкарпатській Русі, В. Филонович пильно стежив за подіями, які відбувались у краї та загалом у Чехословаччині і детально інформував про них представників української політичної і військової еміграції в Європі, надсилав повідомлення для редакції журналу "Гуртуймося". Після призначення прем'єр-міністром автономного уряду Підкарпатської Русі о. А. Волошина та переїзду його до Хуста, В.Филонович продовжував перебувати у Великому Бичкові і шукав шляхів допомоги українській автономії. Довгий час він не міг зайняти якусь посаду в Карпатській Україні. Зокрема, у своєму листі до генерал-хорунжого О. Удовиченка від 6 листопада 1938 р. зазначав: "Приголосився і я, зрозуміло, до праці і то будь-якої. Тут, в Бичкові, пропоную свої послуги навіть цілком даром. Хотів організувати їм, як вони кажуть, "національну оборону", але ... "ми Вас закличемо" дістав відповідь та й на тому кінець". У цьому ж листі він запрошував О. Удовиченка прибути з візитом до Хуста для переговорів з міністром уряду Карпатської України Ю. Реваєм щодо залучення українських емігрантів до розбудови української автономії [4]. У своєму листі до сотника Ю. Битинського від 12 грудня 1938 р. Василь Филонович звертав увагу на те, що багато представників еміграції перебувало у Хусті, однак реальну участь у владі брали лише місцеві жителі, а в структурі Карпатської Січі – українські націоналісти. "(...) Пробував я допомогти місцевим і тим, що в Хусті, пропонував свої послуги і у війську, і в пресі, і в пропаганді, і в "січах", і в лісі, і в будівлі шляхів, але ... Сижу в Бичкові. Чому?" [5] – скаржився Василь Захарович.

Заради об'єктивності слід відзначити, що державні посади в уряді Карпатської України згідно з чехословацьким законодавством могли займати лише громадяни Чехословаччини та уродженці Підкарпатської Русі. Ця обставина створювала об'єктивні перешкоди для прийняття українських емігрантів на державну службу в Карпатській Україні. При підборі кадрів на різні державні посади враховувалось в першу чергу наявність чехословацького та крайового громадянства, диплом про освіту, здобуту в навчальних закладах Чехословаччини, а також досвід роботи в державних установах у попередній період. В той же час члени ОУН та перебіжчики чехословацького кордону із Польщі намагались максимально використати можливості Організації Народної Оборони "Карпатська Січ", нелегально влаштовуючись у її структурі.

Лише 12 березня 1939 р. полковник В. Филонович був залучений до роботи військового штабу Карпатської Січі. 15 березня 1939 р. за наказом № 1 військового міністра С. Клочурака уряду незалежної Карпатської України він увійшов до складу Генерального штабу Національної Оборони Карпатської України. Його було призначено відповідальним за формування маршевих сотень із числа січовиків, добровольців і зголошених старшин, яких необхідно було укомплектовувати, озброювати і відправляти на фронт проти угорської армії. Загалом в ніч з 15 на 16 березня 1939 р. він сформував п'ять бойових сотень, які відразу ж було відправлено на угорський фронт. Командувачем останнього було призначено сотника Любича, який з останньою сотнею відправився на передові позиції [6].

У другій половині 16 березня 1939 р. головні сили січовиків на чолі з полковником М. Колодзінським були змушені відступити з Хуста. У колоні відступаючих опинився також полковник В. Филонович. Переходячи до Великого Бичкова, командування збройних сил Карпатської України не знало про те, що ще вранці 16 березня 1939 р. угорські терористи, озброєнні відступаючими чехо-словацькими військами, при підтримці Угорської Національної Ради захопили Тячево, Рахів, Ясіня та Солотвино, а о 17-й годині в їх руках були також Великий Бичків та Кваси. Таким чином, весь тил Карпатської Січі на лінії від Хуста до Ясіня перебував в руках озброєних угорських терористів.

Зустрівшись з сильним опором у районі Тячева, основна колона січовиків змушена була з боями відступити через Буштино, Углю, Нересницю та Верхню Апшу до Великого Бичкова. Поблизу с.Углі командування головною групою відступаючих січових сил (150 чол.) обійняв полковник В. Филонович. Згодом неподалік с. Верхня Апша до колони приєдналась група поручика С. Сулятицького (150 чол.) [7].

Дізнавшись про те, що Великий Бичків перебуває в руках угорських терористів, було прийнято рішення відступати через р. Тису на територію Румунії. Вранці 18 березня 1939 р. головна колона січовиків на чолі з полковником В. Филоновичем перейшла через кордон з Румунією в околиці Великого Бичкова. Під час переходу В. Филонович отримав легке поранення в руку від угорської стежі. Однак вже в другій половині 18 березня 1939 р. румунська влада передала угорцям усіх 275 січовиків, які перейшли кордон. Таким чином, всі вони разом з 10-ма старшинами, серед яких було 6 старшин генерального штабу Карпатської Січі, опинились в угорському полоні і були розміщені для проведення допитів і слідства у гімнастичному залі горожанської школи у Великому Бичкові [5].

Для допитів і здійснення тортур над полоненими січовиками у Великому Бичкові та іншими українцями, заарештованими угорсь-

кою жандармерією, була створена спеціальна слідча комісія із 5-ти детективів і одного слідчого. Загальне керівництво процесом слідства здійснювали капітан угорської військової контррозвідки Сабо та полковник королівських збройних сил Баконій. Усіх полонених було розподілено на 4 групи: 1) "смертники" – від 60 до 80 осіб, які брали активну участь в розбудові Карпатської України та її військового формування Карпатської Січі. Сюди входили вихідці із Наддніпрянщини, Буковини, Галичини та Закарпаття; 2) група галичан (бл. 190 чол.), яких угорці мали передати польській владі; 3) підозрілі особи (27 осіб); 4) випадково затримані, яких мали відпустити на волю. Сортування за ознакою "вини" відбувалось в довільній для слідчих формі, згідно з їх особистим баченням. Зокрема одним із головних критеріїв "провини" виступала січова уніформа полонених. Угорські слідчі відмовились визнавати січовиків за військовополонених і розглядали їх виключно як "бандитів". Особливо важким "злочином" вважалось прибуття особи із Наддніпрянщини, Галичини чи еміграції на територію Карпатської України для розбудови тут української державності. Будь-які спроби поширити український визвольний рух на територію Закарпаття розглядались як замах на історичні права Угорщини по відношенню до краю, а звідси – як тяжкий злочин проти держави св. Іштвана.

Через деякий час групу смертників, до якої входив і В. Филонович, перевезли до Рахова у в'язницю в приміщення колишнього Українського народного дому, побудованого за гроші гуцульської громади в період існування Карпатської України. Тут їх було передано під слідство спеціальної комісії II відділу угорського генерального штабу (розвідка та контррозвідка) з Будапешта. Полковнику В. Филоновичу на слідстві допоміг росіянин з Ташкента, який працював при угорському генштабі перекладачем. Завдяки його старанням і поведінці самого автора на допитах, В. Филонович був звільнений з під слідства і переведений під нагляд угорської жандармерії у Великій Бичків [9].

Після звільнення з угорського ув'язнення полковник В.Филонович деякий час проживав у Великому Бичкові, а згодом переїхав до Словаччини, а з 1951 р. – до США. Тут він очолював Союз українських ветеранів і Товариство прихильників УНР. На еміграції у 1973 р. він отримав підвищення у військовому званні до генерал-хорунжого і певний час обіймав посаду військового міністра уряду УНР в екзилі. До самої смерті Василь Захарович займався активною громадською діяльністю: виступав з рефератами і доповідями перед українськими громадами за кордоном, писав спогади. Помер 3 червня 1987 року у Міннеаполісі, похований на цвинтарі Форест Лавин у Сент-Полі [10].

ПРИМІТКИ

1.Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн.1. – К.: Темпора, 2007. – С. 455.

2.Там само. – С. 455.

3.Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівний нарис. Т.1. Від Української військової організації до Організації українських націоналістів. 1920–1942. – К., 2005. – С. 141.

4.Українська політична еміграція 1919–1945. Документи і матеріали / Упор. В. С. Лозицький (керівник), О. В. Бажан, С. І. Власенко, А. В. Кентій. – К.: Парламентське видавництво, 2008. – С. 574.

5.Там само. – С. 575.

6.Филонович В. Березневі дні Карпатської України / Підготовка тексту, передмова та примітки Олександра Пагірі. – Ужгород: Гражда, 2009. – С. 47–51.

7.Там само. – С. 60–64.

8.Там само. – С. 65.

9.Там само. – С. 66–84.

10.Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). – Кн.1. – С. 455.

Олександр ПАГІРЯ

РОМАН ШУХЕВИЧ (ЩУКА)
(1907–1950)

Участь Р. Шухевича в подіях Карпатської України у 1938–1939 рр. один із яскравих епізодів у житті та діяльності цього чільного діяча національно-визвольного руху середини XX ст. З часу утворення українського автономного уряду на Закарпатті він активно включився в процес мобілізації людських, фінансових та військових ресурсів Західної України та еміграції на допомогу Карпатській Україні.

Народився Роман Йосипович Шухевич 30 червня 1907 р. у Львові у родині священика. У 1917 р. закінчив початкову школу в Кам'янці-Струмиловій, потім навчався у Львові у філії Академічної гімназії (1917–1925). У вересні 1926 р. вступає до Львівської політехніки на дорожньо-мостовий відділ, який закінчив у червні 1934 р., отримавши диплом інженера. У роки навчання в гімназії та політехніці Роман Шухевич був активним членом "Пласту" (1-й курінь ім. П. Сагайдачного, 7-й курінь ім. кн. Лева, 1-й курінь УСП (Уладу старших пластунів) ім. Ф. Черника, 3-й курінь УСП "Лісові чорти", 10-й курінь УСП "Чорноморці") та різних спортивних товариств [1]. Ще гімназистом був одним із організаторів пластового гуртка "Ясний тризуб" (1922), а пізніше куреня "Чорноморці" (1927). Полюбляв грати у футбол, баскетбол, волейбол, займався бігом, плаванням, а також пленерним спортом. У 1923 р. на спортивних змаганнях у Львові – Запорізьких іграх – він поставив рекорд у бігу з перешкодами на 400 метрів та у плаванні на 100 метрів. Окрім спорту, займався музикою і співом. На початку 1930-х рр. був студентом заочного курсу музичного інституту ім. Миколи Лисенка у Львові за класом фортепіано.

У 1928–1929 рр. Роман Шухевич відбував службу в польській армії. Як студента, його зразу ж направили на навчання у школу підхорунжих, але через політичну ненадійність звільнили. Свою військову службу він продовжив рядовим гарматником в артилерійській частині на Волині. У 1930 р. після звільнення від служби в польській армії Р. Шухевич одружився з дочкою пароха с. Оглядів

Наталією Березинською. Там 28 березня 1933 р. у них народився син Юрко. Після окупації Західної України радянськими військами Наталія Шухевич із сином, щоб не потрапити в тюрму, перейшла нелегально кордон і добралась до Кракова, де зустрілась із чоловіком. Тут 16 жовтня 1940 р. народилась їхня донька Марія.

У 1925 р. Роман Шухевич вступив у ряди Української військової організації (УВО). 19 жовтня 1926 р. 19-річний Шухевич разом з Богданом Підгайним за завданням Крайової Команди УВО у Львові виконав замах на польського шкільного куратора у Львові Станіслава Собінського, який проводив жорстоку антиукраїнську політику в галузі шкільництва. Польська поліція так не змогла встановити в ході слідства причетність до вбивства Р. Шухевича. 2 лютого 1929 р. у Відні була заснована Організація українських націоналістів (ОУН). У 1930 р. Р. Шухевич був призначений бойовим референтом Крайової Екзекутиви ОУН на західноукраїнських землях. У 1930 р. він був одним із керівників масових акцій непокори – саботажної акції, що охопила всю Галичину. Як бойовий референт КЕ ОУН у 1930–1934 рр. Р. Шухевич брав участь у низці заходів: експропріаційних актах ОУН на польські державні установи, атентаті 22 березня 1932 р. проти комісара польської поліції у Львові Чеховського за знущання над українськими політв'язнями та катування їх під час допитів, атентаті 21 жовтня 1933 р. на радянського консула у Львові в знак протесту проти штучного Голодомору в Україні, організованого більшовицьким режимом, і нарешті резонансного вбивства 15 червня 1934 р. міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького, організатора пацифікації Західної України у 1930 р. У зв'язку з останнім атентатом Романа Шухевича, як співучасника замаху, було заарештовано 18 червня 1934 р. і 6–7 липня заслано до концентраційного табору у Березі Картузькій без достатніх доказів вини. 19 січня 1935 р. його було відправлено на слідство до Львова, де він сидів у тюрмі "Бригідки". На Львівському процесі над ОУН (25 травня–26 червня 1936 р.) Р. Шухевичу інкримінували державну зраду та звинуватили у приналежності до КЕ ОУН, засудивши його на три роки ув'язнення. Однак на підставі проголошеної у 1935 р. урядової амністії він вийшов на волю 27 січня 1937 р., пробувши півроку у концтаборі та два роки в тюрмі. Після звільнення Р. Шухевич організував у березні 1937 р. у Львові рекламне агентство "Фама", яке стало легальним прикриттям для діяльності ОУН [2].

Надання крайової автономії Закарпаттю 11 жовтня та призначення прем'єр-міністром уряду Підкарпатської Русі А. Волошина 26 жовтня 1938 р. викликали великий ентузіазм в українців західноукраїнських земель. На підтримку державницьким змаганням закарпатських українців тут відбувається низка маніфестацій та демонстрацій, організованих різними політичними силами. Ініціатором більшості з них виступила ОУН, яка висунула гасло незалежності

краю і розглядала це як крок до великої соборної Української держави. Особливо активно в цьому напрямку діяв Р. Шухевич. За його сприяння 11 жовтня 1938 р. після проведення богослужіння на честь Карпатської України в соборі св. Юра у Львові, ОУН організувала велику маніфестацію і кількатисячний демонстраційний похід до центру міста з гаслами проти Польщі та Угорщини. При цьому дійшло до сутичок з польською поліцією та студентами [3].

У Львові Р. Шухевич зв'язався як з провідними членами ОУН, так і з керівниками легальних українських партій та громадських установ з метою організувати усесторонню допомогу Закарпаттю. Тут він влаштував спеціальне політичне віче в обороні автономних прав краю, на якому були представлені інші українські політичні сили Галичини. Після цього відбулась велика демонстрація українців проти угорських зазіхань на Закарпаття, у ході якої було здійснено напад на угорське консульство та проведено ряд сутичок з польською поліцією [4]. Подібні заходи відбувались по інших містах Західної України.

Таким чином, Р. Шухевич ініціював морально-політичну мобілізацію усіх українців на західноукраїнських землях в обороні національних прав Карпатської України. Для протидії антиукраїнським погромам поляків у Львові був створений Комітет самооборони, який очолив Роман Шухевич. Ярослав Гайвас став його заступником і координатором бойових груп, Сергій Костецький – зв'язковим, Іван Равлик керував розвідкою, Петро Долинський – підготовкою технічних засобів та вишколом кадрів. Основу бойових груп складали члени ОУН, а також робітники з товариств "Сила" та "Зоря". Для координування роботи й проведення нарад Комітету використовувалося приміщення Шухевичевої рекламної фірми "Фама". Першу велику атаку польського студентства на крамниці "Маслосоюзу" було відбито. Щоб збільшити бойові групи Комітету самооборони Шухевич і Гайвас провели успішні переговори про залучення членів таємного "Пласту", "Сокола", "Луга" та Фронту національної єдності. Активна відсіч погромам змусила польську сторону відмовитись від своїх планів. Своєю чергою бойові групи Комітету самооборони надалі поліпшували військову підготовку [5].

Відразу після маніфестацій та виступів розпочались масові нелегальні переходи галицькою молоддю польсько-чехословацького кордону на Закарпаття, щоб взяти участь у державному будівництві і влитись до лав Української Національної Оборони (УНО), а згодом і Карпатської Січі, які організувались там під керівництвом оунівців для оборони краю. Саме ОУН відіграла головну роль в організації переходу кордону активною молоддю з Галичини та Волині на Закарпаття [6]. Тут створювались цілі групи членів ОУН, перед якими ставилось завдання вербувати добровольців і допомагати їм у переході через Карпати. Організацією переходів восени 1938 р. ак-

тивно займався також і Р. Шухевич. Саме він у цей час намагався взяти на себе відповідальну місію своєрідного посередника між Галичиною та Закарпаттям.

Я. Гайвас ("Камінь", "Рудий") у своїх споминах згадував про випадок, який трапився наприкінці жовтня 1938 р., коли до нього, як до організаційного референта у крайовому проводі ОУН на ЗУЗ, прибула зв'язкова Є. Кулицька з Карпатської України для передачі важливої інформації від Є. Врецьони ("Волянського"), який одним із перших перейшов на Закарпаття. При зустрічі вона заявила, що неодмінно повинна зустрітись із Р. Шухевичем для передачі йому усіх справ. Через зв'язкову керівництву організації стало відомо про величезні потреби, які існують в Карпатській Україні, у матеріально-технічному плані та про нестачу кваліфікованих спеціалістів. Є. Врецьона вимагав, щоб хтось із керівних діячів ОУН поїхав у край для ознайомлення із ситуацією, а також для зустрічі з провідними політичними діячами Карпатської України, щоб, повернувшись в Галичину, вже на основі першоджерельної інформації вирішувати всі нагальні проблеми державного будівництва Закарпаття. Розглядаючи це питання на своїй нараді, Краєвий провід ОУН на ЗУЗ мав намір відіслати в Карпатську Україну Р. Шухевича, як найбільш активного у цій справі. Проте останній заявив, що поки виїхати не може, оскільки має намір вирішити усі свої справи у Львові, а потім взагалі перебратись на Закарпаття. Тому було вирішено, що поїде Я. Гайвас [7].

На нашу думку такий вибір був продиктований також і тією обставиною, що для ведення офіційних переговорів із представниками уряду Карпатської України та для вирішення усіх організаційних питань на Закарпатті була необхідна особа, яка займала певний відповідальний пост у КЕ ОУН на ЗУЗ. Як відомо, у той час Р. Шухевич ніякої посади в крайовому проводі не займав. Було вирішено, що за той час, поки Я. Гайвас здійснить поїздку на Закарпаття, Роман Шухевич повністю перебере на себе всі справи, пов'язанні з оборонною акцією проти польських шовіністичних студентських та військових організацій у Львові, які здійснювали антиукраїнські акції. Щоб нейтралізувати керівництво націоналістичного руху, польська поліція 1–4 листопада 1938 р. заарештувала Р. Шухевича [8].

Після виходу на волю до кінця грудня 1938 р. Р. Шухевич активно займається справами Карпатської України в Галичині, намагаючись організувати допомогу краю. У цьому йому сприяли широкі ділові зв'язки з різними провідними громадськими, культурними та військовими діячами, економічними установами та підприємцями Галичини, набуті у 1937–1938 рр. під час роботи у заснованому ним рекламному агентстві "ФАМА". Наприкінці грудня 1938 р. він виїжджає до Львова, щоб зацікавити "Молоду Громаду" (товариство ветеранів армій УГА, УНР та УСС, що діяло у 1925–1939 рр. у Західній

Україні на чолі з Ю.Шепаровичем), членом якої він був, справою озброєння Карпатської Січі. Українські економічні установи у Львові заявили свою готовність надати до розпорядження штабу Карпатської Січі значні грошові засоби, яких могло б вистачити для озброєння 5–6 тис. вояків [9]. Окрім цього, Р. Шухевичу вдалось роздобути чимало легкої зброї, різні військові навчальні матеріали та підручники, нав'язати нові ділові контакти з великим колом громадян і втягнути їх у всесторонню допомогу Карпатській Україні, насамперед через надання фінансової допомоги [10].

Потрібно зазначити, що Р. Шухевич діяв згідно з планом озброєння та укомплектування відділів Карпатської Січи, розробленим наприкінці 1938 р. її Генеральним військовим штабом на чолі з М. Колодзінським ("Гузаром"). Відповідно до нього базою для створення збройних сил Карпатської України повинні були стати західноукраїнські землі, звідки нелегальним шляхом мали прибувати колишні старшини УГА, УСС та українці-офіцери з польської армії і всі бажаючі рядові члени ОУН. Українські економічні установи на ЗУЗ повинні були надати значні фінансові засоби, посилені масовими зборами серед українського населення та допомогою від української еміграції з-за кордону. ПУН мав подбати про справу закупівлі зброї за кордоном. Решту військових матеріалів за планом передбачалось здобути у відповідний час через роззброєння чехословацьких військових гарнізонів та захоплення всіх військових складів на території Закарпаття [11].

Однак усі плани й заходи були перекресленні забороною ПУНу реалізовувати план М. Колодзінського. На західноукраїнських землях після від'їзду Р. Шухевича провідник КЕ ОУН на ЗУЗ Лев Ребет ("Кіл") повідомив усіх тих, з ким Р.Шухевич домовлявся, що ПУН вважає планову фінансову допомогу українських економічних установ зайвою з огляду на нову міжнародну ситуацію. Члени ОУН одержали сувору заборону переходити самовільно на Закарпаття без згоди своїх вищих організаційних провідників [12].

Р. Шухевич у цей час займався в Галичині й завданнями розвідувального характеру. Зокрема, після поїздки Я. Гайваса на Закарпаття стало відомо, що Польща готує збройну інтервенцію в Карпатську Україну та здійснює диверсійно-терористичну операцію під кодовою назвою "Лом", інформацію про яку потрібно було перевірити. У цьому допоміг Р. Шухевич, котрий збирав розвідувальну інформацію на території Львова. Так, завдяки його активному пошукові та пильній розвідці вдалося дізнатись про особовий склад Львівського оперативного штабу на чолі з майором Домонем зі здійснення операції "Лом" на Закарпатті, а також про діяльність різних польських шовіністичних воєнізованих формувань, які вербували та вишколювали диверсантів для проведення терористичних нападів на території Карпатської України [13]. Отже, Р. Шухевич виявився також непоганим розвідником.

У грудні 1938 р. Я. Гайвас вирішив призначити його головним у справах Карпатської України від КЕ ОУН. Було вирішено, що в разі відходу Романа на Закарпаття його місце мав зайняти Петро Долинський [14]. Для вирішення усіх важливих справ і для ведення переговорів у справі Карпатської України Р. Шухевич мав постійно від'їжджати в Галичину для консультацій з провідниками ОУН.

Щоб передати всю зібрану розвідувальну інформацію про розташування польських військ і баз диверсантів у Галичині та на кордоні з Чехословаччиною, а також перевезти усі зібрані гроші Головній команді Карпатської Січі, Я. Гайвас ("Камінь") разом із І. Бутковським ("Гуцулом") планували перейти нелегально польсько-чехословацький кордон у час католицького Різдва – 24 грудня 1938 р., щоб під час святкування бути менше поміченими польською прикордонною охороною. Цей план був повністю погоджений із Р. Шухевичем. Однак 19 грудня 1938 р. у Львові Я. Гайвас був заарештований польською поліцією [15].

Тому наприкінці грудня 1938 р. Р. Шухевич разом з І. Бутковським нелегально перейшов польсько-чехословацький кордон і добрався до Хуста на Різдво 1939 р. [16]. За даними В. Кука, Р. Шухевич перейшов кордон в околиці м. Криниці разом із Юрієм Лопатинським ("Калиною") й через Братиславу добрався до Хуста 7 січня 1939 р. [17]. Грошову допомогу в організації переїзду йому надав інж. Б. Чайківський, колега по роботі у рекламному агентстві "ФАМА", якому Р. Шухевич і передав керівництво фірмою [18].

Однією з суттєвих причин, що спонукали видатного члена ОУН нелегально перетнути польсько-чехословацький кордон, було те, що в тодішній ситуації його щохвилини могла заарештувати польська поліція. Очевидно, що на остаточне рішення про переїзд вплинув і арешт Я. Гайваса. Те, що за Романом пильно стежила польська поліція та органи дефензиви ("двуйки"), підтверджує інформація від 9 лютого 1939 р., надана Міністерством внутрішніх справ Польщі Міністерству закордонних справ: " [...] з Польщі втекли члени ОУН, приховані під фальшивими чеськими паспортами на фіктивні українські прізвища, завербовані до Січі, активні її учасники, які виконують функції інструкторів вишколу команд відділів". У повідомленні зазначалося, що "всупереч твердженню чехословацької влади до Карпатської Січі були прийняті громадяни Польщі, які нелегальним шляхом перебрались на Підкарпатську Русь і розгорнули там діяльність з рамени ОУН". До таких були зараховані інженер Євген Врецьона, Роман Шухевич, Євген Гутович, Микола Андруськів, Олекса Шрамко, Юрко Рибівський, Юрко Романів та ін [19].

Одразу по прибутті на Закарпаття Р. Шухевич активно включився в розбудову збройних сил молодої держави. Під псевдонімом "Борис Щука" він увійшов до складу Генерального штабу Карпатської Січі, який очолював М. Колодзінський ("Гузар"), отримавши відпо-

відальну посаду старшини для окремих доручень і ставши мобілізаційним референтом. До його обов'язків входили питання поповнення Січі військовими кадрами, організація фінансової допомоги та зв'язок із Галичиною. Така важлива посада, окрім знання військової справи, вимагала також великої політичної активності, постійних переходів через кордон, наявності широких ділових зв'язків, розроблення сміливих і конструктивних планів, рішучості й оптимізму.

Гострою проблемою, яка стояла на порядку денному перед командуванням ОНОКС, була необхідність здобуття зброї та боєприпасів, а також поповнення старшинськими кадрами. Усвідомлюючи цю нагальну потребу, Р. Шухевич за дорученням шефа військового штабу ОНОКС М. Колодзінського у січні-лютому 1939 р. часто виїжджав до Праги, Відня, Берліна, Львова, де зустрічався з представниками ПУНу, намагаючись заручитись їхньою підтримкою у справі здобуття зброї та організації фінансової допомоги від української заокеанської еміграції для Карпатської України [20]. Однак члени закордонного проводу ОУН виявили абсолютну незацікавленість проблемою Карпатської України і зайняли пасивну, вичікувальну позицію, не бажаючи діяти всупереч планам Німеччини, яка вирішила віддати край Угорщині. У зв'язку з цим будь-які конструктивні плани Р. Шухевича у цій справі наражались на загрозу їх зриву через незрозумілу для більшості членів крайової організації і шкідливу, з погляду національної справи, політику Проводу ОУН.

На початку 1939 р. до Хуста прибув О. Ольжич як представник ПУНу в справах Карпатської України і передав М. Колодзінському, З. Коссаку та Р. Шухевичу "сувору догану за організаційну несубординацію", перехід без дозволу ПУНу в Карпатську Україну та участь у розбудові її збройних сил [21]. Три згадані особи категорично відмовились виконати наказ закордонного проводу ОУН стосовно виїзду всіх членів ОУН із Закарпаття. Зайнявши рішучу позицію, вони виступили проти лінії політики ПУНу у Карпатській Україні.

Не звертаючи уваги на різні заборони та обмеження з боку закордонного керівництва ОУН, Р. Шухевич у січні – березні 1939 р. неодноразово переходив польсько-чехословацький кордон у Галичину з метою здобуття зброї та отримання допомоги від різних фірм та економічних установ Західної України. В середині лютого 1939 р. він перебрався через кордон до Львова, де мав розмову із головою Центросоюзу Ю. Шепаровичем. Останній утаємничив у справу кількох чільних кооператорів: О. Луцького, Ю. Павликовського, І. Семянчука, М. Твордила і З. Пеленського, які позитивно поставились до неї і запевнили у можливості надання допомоги Карпатській Україні. Вони обіцяли виділити гроші на закупівлю зброї для 15 тис. січовиків (гвинтівки, автоматичні пістолі, легкі та важкі кулемети, гранатомети, ручні гранати, протилетунські скорострільні і 2 гармати) [22]. Однак реалізувати цей важливий проект завадила консервативна політика

ПУНу, керівництво якого через зв'язкових заборонило Центросоюзу надавати будь-яку допомогу Карпатській Україні, пояснюючи це тим, що, мовляв, Закарпаття "усім необхідним вже забезпечене".

Визнанням заслуг Р. Шухевича у розбудові військового формування Карпатської України слід вважати присвоєння йому 6 лютого 1939 р. наказом Генерального штабу Карпатської Січі (параграф 1, ч. 25) звання чотаря [23].

Що ж до побуту чотаря "Бориса Щуки" на Закарпатті, то його присутність 15 лютого 1939 р. на відкритті інструкторського курсу для жіночих відділів Карпатської Січі зафіксував закарпатський щоденник "Нова свобода". У повідомленні газети зазначалось, що від Головної команди ОНОКС збори провідниць Січі привітав чотар "Щука", "який вказав на доцільність таких курсів". Окрім цього, "в гарному рефераті інструктор Тарнавський (З. Коссак) дав ідеологічні основи Січі" [24]. Водночас Р. Шухевич був також присутній на II краєвому з'їзді Карпатської Січі в Хусті 19 лютого 1939 р.

Р. Шухевич був учасником різних нарад провідних членів ОУН на Закарпатті. За свідченнями М. Михайлевича, разом з О. Ольжичем, З.Коссаком ("Тарнавським") та М. Колодзінським ("Гузаром") він був присутнім на зборах в "американському домі" у Хусті, де вирішувалось питання організації мистецького оформлення прапорів різних підрозділів Карпатської Січі, маніфестацій, свят та різних урочистостей в Карпатській Україні [25].

В останні дні перед нападом Угорщини чотар "Борис Щука" робив усе від нього залежне, щоб належно підготувати збройні сили молодої держави до відсічі окупанту. З цією метою на початку березня 1939 р. він знову перейшов польсько-чехословацький кордон і вирушив до Львова, де мав отримати фінансову допомогу від української еміграції, необхідну для закупівлі зброї для Карпатської Січі. Однак тут довідався, що гроші так і не прийшли, а колишні старшини УГА та УСС з товариства "Молода громада", які планували виїхати в Карпатську Україну, отримали заборону від ПУНу переходити кордон, бо ж, мовляв, "в новій ситуації збройна боротьба в обороні Карпатської України непотрібна і безвиглядна" [26.] З огляду на це Р. Шухевич був змушений повернутись на Закарпаття ні з чим.

Незважаючи на невеликі за розмірами поставки зброї та амуніції, які за допомогою зусиль окремих крайовиків-підпільників всупереч забороні закордонного проводу ОУН нелегальним шляхом переправлялись із Польщі на Закарпаття, напередодні угорського нападу відділи Карпатської Січі були погано озброєні та не готові до тривалого опору регулярним військам. Тому справа, пов'язана зі здобуттям зброї, й надалі залишалась актуальною і вкрай важливою проблемою.

У такій ситуації Р. Шухевич вдався до сміливої військово-політичної акції, пов'язаної зі здобуттям зброї від чехо-словацьких

військ на території Карпатської України. 10 березня 1939 р. від начальника вартового відділу Карпатської Січі до військового штабу надійшла інформація про те, що двері до чехо-словацького військового складу зі зброєю та боєприпасами у Хусті залишились відкритими. Того ж дня в "Січовій Гостиниці" відбулась нарада старшин у такому складі: О. Ольжич, поручик С. Сулятицький, чотар Р. Шухевич, чотар Є. Врецьона, чотар З. Коссак, поручик Є. Кульчицький і чотар Л. Кріс, під час якої було вирішено таємно викрасти певну кількість зброї та амуніції для озброєння відділів Хустського коша. Добровольцями у здійсненні цього плану зголосились Р. Шухевич і Ю. Лопатинський, які за висловом Л. Гірняка "до таких акцій прямо вродилися". Для перевезення викраденого, заздалегідь були підготовлені одна вантажівка і три легкові машини під керівництвом начальника автоколони Карпатської Січі Л. Криська ("Кріса") [27].

У ніч на 11 березня 1939 р. Роман Шухевич разом з Юрком Лопатинським ("Калиною") за допомогою вартового відділу Січі непомітно для чеської охорони викрали близько 100 гвинтівок, 40 пістолетів і 3 ящики з 25 тис. набоїв. Всю здобуту зброю було вивезено за 15 км від Хуста і видано січовикам на конспіративне перехов-ування [28].

Про справу з викраденням зброї було одразу повідомлено головнокомандувача чехо-словацькими військами на території Закарпаття і водночас третього міністра в уряді А. Волошина – генерала Л. Прхалу, який через коменданта чехо-словацької жандармерії у м. Хусті підполковника Ваку висунув вимогу до А. Волошина повернути військове майно. Щоб не загострювати ситуації, прем'єр видав наказ директору української крайової поліції в Хусті сотнику Ю. Білею протягом доби вирішити всю справу з поверненням зброї. У зв'язку з цим було зібрано чергову нараду старшин Карпатської Січі на чолі з О. Ольжичем, на якій вирішили виконати наказ прем'єра. Обом виконавцям здійсненої акції наказали покинути місто з огляду на загрозу арешту чехо-словацькою жандармерією. Ю. Лопатинський був змушений негайно виїхати до Перечина, а Р. Шухевич – до Великого Бичкова [29].

Тепер розглянемо питання участі Р. Шухевича в обороні Карпатської України від угорських військ в період з 15 по 18 березня 1939 р. Вранці 15 березня 1939 р. призначений міністр військових справ уряду Карпатської України С. Клочурак наказом ч. 1 "Про формування штатів управління" призначив полковника армії УНР Сергія Єфремова комендантом Національної оборони Карпатської України і створив Генеральний військовий штаб Національної оборони на чолі з М.Колодзінським, до якого ввійшли 11 чоловік, у тому числі і поручик Р.Шухевич ("Борис Щука") [30].

Вночі 16 березня 1939 р. полковник С. Єфремов оголосив стан облоги у столиці Карпатської України у зв'язку з наближенням

угорських військ до Хуста. Поручику "Борисі Щуці" було доручено виконати усі необхідні заходи з мобілізації військових сил та проведення евакуації державних установ з Хуста [31]. За свідченнями полковника В. Филоновича вранці 16 березня 1939 р. Роман Шухевич виїхав разом з жінками та пораненими січовиками на вантажній машині з Хуста до Великого Бичкова [32]. За деякими даними, командування Національної оборони Карпатської України доручило йому підготувати другу лінію оборони проти наступаючих угорських військ в горах на Гуцульщині [33]. Попередньо планувалося, що, відступивши через Тячево до Великого Бичкова, основні сили січовиків сформують лінію оборони в населених пунктах Тересва–Терново–Дубове–Брустури, а в разі швидкого наступу угорських військ відійдуть на схід в трикутник Рахів–Ясіня–Богдан, де зможуть довгий час чинити збройний опір угорським військам, спираючись на підтримку з боку національно свідомого гуцульського населення, втримуючи під своїм контролем східну частину Закарпаття, як це сталось у 1919 р. під час Гуцульської республіки. Тим часом уряд Карпатської України мав дипломатичним шляхом домогтись припинення воєнних дій на території краю. Однак ці плани так і залишились не реалізованими через те, що ще вранці 16 березня 1939 р. угорські терористи з групи "Собот-чопоток", озброєні відступаючими чехо-словацькими військами при підтримці Угорської Національної Ради захопили Тячево, Рахів, Ясіня та Солотвино, а о 17-й годині в їхніх руках були також Великий Бичків та Кваси. Таким чином, увесь тил Карпатської Січі на лінії від Хуста до Ясіня перебував в угорських руках [34].

За спогадами М. Химинець, яка їхала у вантажній машині із пораненими та 10-ма січовиками охорони, серед яких очевидно був і Р. Шухевич, група доїхала до Тячева, сподіваючись там організувати шпиталь, однак з огляду на присутність мадярських терористів в місті, була змушена перейти кордон в Румунію та влаштувати поранених у місцевій школі. При цьому частина січовиків повернулась назад [35].

Прибувши до Великого Бичкова, Р. Шухевич дуже скоро опинився у зайнятому угорськими терористами населеному пунктів. В цій ситуації він безуспішно намагався зв'язатись з хустським угруповуванням січовиків, які у складі старшин полковника М. Колодзінського, полковника В. Филоновича, поручика Ф. Тацинця, поручика С. Сулятицького, чотаря Є. Врецьони ("Волянський") і хорунжого І. Бутковського ("Гуцул") окремими групами відступали у гори [36]. За свідченням В. Щербія, який в той час перебував у В. Бичкові, останній бачив там поручика "Бориса Щуку", де разом з ним отримав звістку про смерть М. Колодзінського ("Гузара") та З. Коссака ("Тарнавського") [37].

Перебуваючи у безвихідній ситуації і не чекаючи на арешт та розстріл угорськими гонведами, Р. Шухевич вирішив перейти разом з відступаючими січовиками до Румунії. За свідченнями І. Белейовича ("Дзвінчук"), він перейшов кордон разом із групою січовиків у складі 19 чол. [38]. При перетині кордону через міст був затриманий єврейським терористом, що перебував на службі в угорців. Мадярон спочатку мав намір розстріляти січовика, однак Р. Шухевич, вміло вдавши з себе єврея, зміг оминути затримання і таємно перейшов кордон через р. Тису до Румунії [39]. При цьому молодому поручику вдалось успішно уникнути полону та роззброєння з боку румунських прикордонників і передачі до рук угорської жандармерії, що було зроблено із більшістю інтернованих січовиків на території Румунії (так 18 березня 1939 р. румунська влада передала Угорщині 273 січовиків і 10 старшин, серед яких 6 осіб були членами Генерального штабу Національної оборони Карпатської України) [40]. Це свідчить про велику майстерність та конспіративні здібності Р. Шухевича, який зумів непомітно для угорської та румунської поліції по організаційних зв'язках дістатись Данціга.

Восени 1939 р. Р. Шухевич перебував у Кракові, де виконував функції референта зв'язку Проводу українських націоналістів та організовував нелегальні переходи кур'єрів в Україну через німецько-радянський кордон. Після розколу ОУН на бандерівську і мельниківську фракції, що було оформлено на конференції ОУН 10 лютого 1940 р., Р. Шухевич увійшов до складу Революційного проводу ОУН очолюваного С. Бандерою та був призначений Крайовим провідником ОУН на західноукраїнних українських землях (Підляшшя, Лемківщина, Холмщина, Надсяння). В цей же час він брав участь у старшинських вишколах ОУН у Кракові. У 1941 р. сотник Роман Шухевич став командиром батальйону "Нахтігаль", сформованого за домовленістю між Проводом ОУН(б) та німецьким абвером, на чолі якого після початку німецько-радянської війни увійшов до Львова 30 червня 1941 р. і забезпечив проголошення акту про відновлення Української держави. Після створення уряду проголошеної держави – Українського державного правління на чолі з Я. Стецьком, Р. Шухевич увійшов до його складу як заступник військового міністра. Після арешту німцями провідника ОУН С. Бандери та голови уряду Я. Стецька, Р. Шухевич відмовився від подальшої служби в німецькій армії [41]. У серпні 1941 р. курінь зняли з фронту, роззброїли та перевели до Німеччини. Тут українських вояків реорганізували в охоронний "шуцманшафт" батальйон № 201, і за індивідуальним контрактом вони були змушені погодитись на один рік служби. 16 березня 1942 р. батальйон був направлений в Білорусь в околиці м. Боровки для охорони військових об'єктів та боротьби проти радянських партизан. Після року служби всі вояки на чолі з Р. Шухевичем відмовились продовжувати службу. 6 січня 1943 р. їх відправили під

охороною до Львова. 8 січня 1943 р., усвідомлюючи неминучість арешту, Р. Шухевич здійснив втечу і перейшов у підпілля [42].

Після втечі з під німецької варти Р. Шухевич зв'язався з Проводом ОУН та приєднався до антинімецької боротьби оунівського підпілля в Західній Україні, очоливши військову референтуру Проводу ОУН. У травні 1943 р. він став членом, а в серпні 1943 р. на III Надзвичайному великому зборі ОУН був обраний Головою Бюро Проводу ОУН. В листопаді 1943 р. в ранзі підполковника Р. Шухевич ("Тарас Чупринка") був призначений Головним командиром УПА. 21–25 листопада 1943 р. був одним із організаторів та учасників Конференції поневолених народів Сходу Європи та Азії, яка відбулась неподалік с. Будераж на Волині. У липні 1944 р. після створення українського передпарламенту – Української Головної Визвольної Ради (УГВР) Р. Шухевич був обраний головою виконавчого органу – Генерального секретаріату УГВР та генеральним секретарем військових справ і затверджений на посаді Головного командира УПА. У 1946 р. наказом УГВР іменований генерал-хорунжим УПА, посмертно нагороджений Золотим Хрестом бойової заслуги 1-ї кляси та Золотим Хрестом заслуги. До своєї трагічної загибелі 5 березня 1950 р. в с. Білогорща поблизу Львова Р. Шухевич керував національно-визвольною боротьбою в Україні проти радянського тоталітарного режиму.

ПРИМІТКИ

1. Гривул Т., Мороз В., Муравський В., Окаринський В. Матеріали до пластового мартиролога. – Львів, 2003. – С, 113.

2. Посівнич М. Роман Шухевич (30.06.1907-5.03.1950) // Літопис УПА. Т. 45. Генерал Роман Шухевич-"Тарас Чупринка" Головний командир УПА. Редактори Петро Й. Потічний та Микола Посівнич. – Торонто-Львів: видавництво "Літопис УПА", 2007. – С. 8-13.

3. Кук В. ОУН і Карпатська Україна.// Августин Волошин як державник, педагог і релігійний діяч. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Упор. В. І. Сергійчук. – К., 2004. – С. 75.

4. Химинець Ю. Тернистий шлях до України. -Ужгород: "Ґражда", 1996. – С. 90.

5. Гайвас Я. Воля ціни не має. – Торонто: "Срібна сурма", 1971. – С. 23–31.

6. Гайвас Я. Воля ціни не має. – Торонто: "Срібна сурма", 1971. – С. 33–35. (Польська поліція помилково вважала, що на початку листопада 1938 р. Р. Шухевич разом з іншими членами ОУН уже перебрався до Карпатської України з метою вступити до відділів Карпатської Січі. Наприклад, 23 травня 1939 р. слідчий відділ і коменданта повітової поліції у м. Львові було поінформовано, що на початку листопада 1938 р. територію Галичини покинуло 14 осіб, серед яких – відомі діячі ОУН: Осип Карачевський, Роман Шухевич, Роман Мирович, Володимир Щигельський, Євген Стахів, Осип Бойдуник, Іван Стебельський, Лев-Ярослав Зацний, Євген Врецьона, Осип Тюшка, Станіслав Левицький. Перші вісім осіб були позбавлені польського громадянства (Wysocki R. Organizacja Ukrainskich Nacionalistow w Polsce w latach 1929–1939. Geneza, struktura, program, ideologia. – Lublin, 2003, – S. 391). Це свідчить про чудові конспіраторські здібності Р. Шухевича.

7. Гайвас Я. Вказ. праця. – С. 35.

8. Посівнич М. Військово-політична діяльність Романа Шухевича в УВО-ОУН у 1923–1938 рр. // Український визвольний рух. / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2007. – Збірник 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. – С. 170.

9. Н.Н. Історія одного покоління. // Літопис УПА. Т. 45. Генерал Роман Шухевич-"Тарас Чупринка" Головний Командир УПА. – Торонто-Львів, 2007. – С. 343.

10. Гайвас Я. Воля ціни не має. – С. 57.

11. Мірчук П. Нарис історії ОУН. Т. 1. – Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк, 1968. – С. 554.

12. Там само.

13. Гайвас Я. Воля ціни не має. – С. 62.

14. Там само. – С. 53, 61-62.

15. Там само. – С. 63–64.

16. Посівнич М. Роман Шухевич (30.06.1907-5.03.1950) // Літопис УПА. Т. 45. Генерал Роман Шухевич-"Тарас Чупринка" Головний Командир УПА. – Торонто–Львів, 2007. – С. 13.

17. Кук В. Роман Шухевич – Головний Командир УПА. – К.: "Видавництво Бібліотека Українця", 1997. – С. 32-33.

18. "Фама". Рекламна фірма Романа Шухевича. // Упор. Василь Кук, Микола Посівнич. – Львів: Медицина світу, 2005. – С. 67.

19. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). – Ф. 493. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 21 зв.

20. Н. Н. Історія одного покоління. // Літопис УПА. Т. 45. Генерал Роман Шухевич-"Тарас Чупринка" Головний Командир УПА. – Торонто–Львів, 2007. – С. 343.

21. Мірчук П. Революційний змаг за УССД (Хто такі "бандерівці", "мельниківці", "двійкарі"). Т. 1. – Нью-Йорк-Торонто-Лондон, 1985. – С. 94.

22. Гірняк Л. На стежках історичних подій. Карпатська Україна і наступні роки. Спогади і матеріали. – Нью-Йорк, 1979. – С. 75–76.

23. Архів УСБУ в Закарпатській області. – Ф. 5. – Спр. 159. – Т. II. – Арк. 237.

24. Нова свобода. – 25 лютого, 1939. – С. 6.

25. Михайлевич М. Стрибками по часі // Непогасний огонь віри. Збірник на пошану полковника Андрія Мельника. – Париж, 1974. – С. 170.

26. Мірчук П. Революційний змаг за УССД. (Хто такі "бандерівці", "мельниківці", "двійкарі"). Т.1. – Нью-Йорк–Торонто–Лондон, 1985. – С. 96.

27. Гірняк Л. На стежках історичних подій. – С. 107.

28. Гірняк Л. Вказ. праця. – С.108; М. Зінкевич-Гірняк. На Закарпатській Україні (Спогад). // Літопис УПА. Т. 45. Генерал Роман Шухевич – "Тарас Чупринка" – Головний Командир УПА. – Торонто–Львів, 2007. – С. 218–220.

(За даними Ю. Химинця кілька днів після акції Р. Шухевич переховувався вдома у батьків поручика Карпатської Січі І.Кедюлича у Перечині (Химинець Ю. Тернистий шлях до України. – Ужгород: "Ґражда", 1996. – С.330).

29. Гірняк Л. Вказ. праця. – С.109.

30. Штефан А. Українське військо в Закарпатті // Вісті комбатанта. – 1967. – Ч. 1. – С. 45.

31. Єфремов С. Бої 14-15 березня 1939 року на Карпатській Україні / Ред.. та вступна стаття М. Мушинки. – Ужгород: "Ґражда", 2009. – С. 74.

32. Филонович В. Березневі дні Карпатської України / Підготовка тексту, передмова та примітки О. Пагірі. – Ужгород: "Ґражда", 2009. – С. 32.

33. Н. Н. Історія одного покоління // Літопис УПА. Т. 45. Генерал Роман Шухевич-"Тарас Чупринка" Головний Командир УПА. – Торонто–Львів, 2007. – С. 344.

34. Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України: науково-популярне видання. – К.: "Темпора", 2010. – С. 129–130.

35. Химинець М. Організоване жіноцтво Карпатської України (1938–1939) //

Химинець Ю. Тернистий шлях до України. – Ужгород: "Ґражда", 1996. – С.365–366.

36. Н. Н. Історія одного покоління. – С. 344.

37. Щербій Й. Зенон Коссак – Тарнавський поручник Карпатської Січі // Коссак, Охримович, Тураш. – Ліга визволення України, 1968. – С. 82.

38. Белейович І. Спогади // "Грім". Полковник УПА Микола Твердохліб. Спогади і матеріали / Упорядник Роман Грицьків. Відп. ред. П.Й. Потічний. – Торонто–Львів: Видавництво "Літопису УПА", 2008. – С. 53.

39. Н. Н. Історія одного покоління // Літопис УПА. Т. 45. Генерал Роман Шухевич-"Тарас Чупринка" Головний Командир УПА. – Торонто–Львів, 2007. – С. 344; Фама". Рекламна фірма Романа Шухевича // Упор. Василь Кук, Микола Посівнич. – Львів: Медицина світу, 2005. – С. 75–76. (Іншу версію щодо участі Р. Шухевича в подіях 15–18 березня 1939 р. подає П. Мірчук. За його даними, поручик "Борис Щука", виконуючи обов'язки зв'язкового Команди Січі, на довший час затримався у Львові, очікуючи на прибуття грошей від української еміграції з США та Канади необхідних для закупівлі зброї для Карпатської Січі. Зважаючи на цю обставину, Р. Шухевич, абсолютно не орієнтуючись у міжнародній ситуації, що склалась в Карпатській Україні, під час переходу назад польсько-чехословацького кордону був затриманий угорською заставою. Але чудово володіючи німецькою мовою, він, вдавши з себе німецького військового кореспондента, зумів вибратись з мадярського полону за кордон. (Мірчук П. Революційний змаг за УССД. (Хто такі "бандерівці", "мельниківці", "двійкарі"). –Т.1. – Нью-Йорк–Торонто–Лондон, 1985. – С. 100). Однак ця версія не знаходить свого підтвердження в інших спогадах безпосередніх учасників подій, які однозначно засвідчують, що на момент початку угорської інвазії Р. Шухевич перебував на території Карпатської України.

40. Ольжич О. Вояки-будівничі // На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. – К.: Дніпро, 1993. – С. 57.

41. Дружини українських націоналістів у 1941–1942 роках. – Без місця видання, 1953. – С. 6, 109–110.

42. Патриляк І. Діяльність Романа Шухевича в Українському Легіоні (1941–1943) // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2007. – Збірник 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. – С. 194–200.

Олександр ПАГІРЯ

РІХАРД ЯРИЙ
(1898–1969)

Ріхард Ярий народився 14 квітня 1898 р. у Ряшеві, тепер Жешув у Польщі. Батько – Франциск Йосиф був австрійським офіцером, за національністю чехом, мати – полькою (дівоче прізвище – Поллак). Батько Ріхарда служив у 17-му піхотному полку австро-угорської армії, який дислокувався в Жешуві. У 1913 році вийшов у відставку й оселився в Моравській Остраві. До початку Першої світової війни Ріхард Ярий закінчив лише 6 класів реальної гімназії, а в 1914–1915 рр. навчався у воєнно-технічному училищі в Медлінзі біля Відня, де вивчав саперну справу за скороченою програмою воєнного часу. Закінчив училище у серпні 1916 р. у званні лейтенанта і був відправлений на фронт. Служив у 46-му саперному батальйоні. У своїй офіцерській книжці він, як і багато нацменів, записався "німцем". 17 серпня 1917 р. був підвищений до рангу обер-лейтенанта та переведений до 1-го батальйону, де прослужив до 13 лютого 1919 р. і був демобілізований [1].

Залишившись безробітним, честолюбний молодий офіцер, як і багато його колег, подався до української військової місії у Відні, щоб записатись добровольцем до Української Галицької Армії (УГА), яка вже воювала проти Польщі. Навесні 1919 р. очолив саперну сотню УГА, що входила до складу 2-ї Коломийської бригади (командир майор Ф. Тінкель). У квітні–травні 1919 р. брав участь у бойових діях УГА проти польських військ на Дністрі та поблизу Галича. Згодом став командиром 2-го полку 1-ї кінної бригади УГА, що входила до складу 3-го корпусу на чолі з отаманом Е. Шепаровичем. Наказом Диктатора ЗУНР від 26 липня 1919 р. був підвищений до рангу сотника. Бригада з листопада до кінця 1919 р. дислокувалась у Вінниці, де виконувала гарнізонну службу, а з січня 1920 р. – на Херсонщині. Внаслідок угоди між УГА та Червоною армією на початку квітня 1920 р. став командиром 2-го дивізіону 3-го Червоного галицького кінного полку Червоної Української Галицької Армії (ЧУГА). Внаслідок повстання полку проти більшовиків

у Тирасполі 25 квітня 1919 р. приєднався до Дієвої армії УНР та взяв участь у Першому Зимовому поході по тилах більшовиків та білогвардійських військ. У травні 1920 р. внаслідок реорганізації армії УНР під час спільного з польськими військами наступу проти більшовиків очолив 2-й кінний полк запасної бригади 5-ї Херсонської дивізії. 26 серпня 1920 р. галицькі частини дивізії за наказом генерала А. Кравса дезертирували з фронту і перейшли на територію Чехословаччини. За результатами розслідування Військово-слідчої комісії Ставки Головного Отамана армії УНР усі галицькі дезертири були виключені зі списків армії УНР, оголошені поза законом, підлягали арешту і притягненню до військово-польового суду за Дисциплінарним статутом Дієвої армії УНР з карою на смерть. У вересні 1920 р. Р. Ярий опинився разом з інтернованими чехословацькою владою вояками бригади А. Кравса у таборі в Ліберці, а в січні 1921 р. у Йозефові. З полонених галичан було сформовано робітничі сотні, які використовувались для охорони господарських та залізничних об'єктів, а також на ремонтних та будівельних роботах у багатьох містах Чехословаччини, зокрема, в Ужгороді, Празі, Братиславі та ін. Сотник Р. Ярий очолив робітничу сотню, яка дислокувалась у Братиславі. Щоб заробити на життя, вдався до спекуляцій кіньми, які належали кавалерійським частинам УГА. Проти нього розпочали кримінальну справу військово-польового табору у Яблуневі, однак її не завершили у зв'язку з розформуванням таборів для інтернованих у 1923 р. [2].

У лютому 1922 року в Ужгороді одружився з єврейкою Розою Шпільфогель, яка походила з м. Перемишлян (тепер Львівської області). Ярий був у перманентному конфлікті з батьком і тому не отримав від нього спадку, його дружина теж посварилася зі своєю ортодоксальною єврейською сім'єю. Цього ж року Ярий виїхав до Німеччини й там став близьким співробітником керівника УВО Є. Коновальця. Добре володіючи українською, німецькою, польською та чеською мовами, маючи дипломатичні здібності та військовий фах, Р. Ярий став у хорошій нагоді полковнику Є. Коновальцю і отримав посаду організатора бойової техніки, постачання зброї та військових матеріалів для УВО, а також посаду представника організації в Німеччині. У 1922 році він навчався на курсах радистів, організованих райхсвером для бойовиків УВО в Мюнхені. Після цього перебрався до Кенігсберга, де встановив контакти з німецькою контррозвідкою Східної Пруссії. У 1923–1924 рр. організував вишкіл радистів УВО у Прусській Голландії, передавав цікаві для німецької розвідки дані про польську армію і вигідно продавав їх німцям. Завдяки кенігсберзьким зв'язкам завоював довір'я у військовому міністерстві в Берліні. Дуже швидко отримав доступ до Міністерства райхсверу, був ознайомлений з деякими державними секретами Німеччини (зокрема зі структурою розвідки в Східній Пруссії

та Данцигу). У 1924 р. переїхав до Данцига, де регулярно брав участь у вишколах членів УВО та ОУН як лектор [3].

У 1920–1930-х рр. йому вдалось монополізувати всі організаційні зв'язки УВО та ОУН з німецькими політичними і військовими колами та частково встановити контроль над касою і фінансовими операціями організацій, що надало йому особливого статусу в ОУН. Щоб якимось чином обмежити повноваження Р. Ярого, взяти його під суворіший контроль та заспокоїти членство УВО, навесні 1926 р. за розпорядженням Є. Коновальця, було розпочато перевірку використання ним фінансів організації. Виявилось, що справа звітності далека від досконалості. Тоді для перевірки головної каси УВО Є. Коновалець призначив комісію у складі В. Кучабського та О. Думіна, які виявили значні порушення і зловживання з боку Р. Ярого, як відповідального за ведення каси. Однак організаційний суд на чолі з О. Думіним так і не прийняв якогось конкретного рішення у цій справі [4].

Німці також не дуже були задоволені у "безальтернативності" Р. Ярого, однак не могли змінити ситуації, оскільки останній мав чимало впливових зв'язків у військовому міністерстві Німеччини і міг дуже легко підняти німецькі вищі інстанції на свій захист [5].

У 1926 р. Р. Ярому вдалось замінити О. Думіна на посаді керівника розвідувальної референтури УВО. У цей же час він виконував обов'язки військового референта та контролював фінансові потоки УВО, а його вплив у діяльності організації сягнув апогею. Він став по-суті другою особою після Є. Коновальця [6]. Водночас намагався прихилити до себе молодих членів УВО і використовував їх амбіції на власну користь. Як зазначалось у німецьких документах: "став власником значних коштів і він влаштував багатьом провідникам безкоштовні службові поїздки до Берліна. Ярий зрозумів їх одурманити різними способами і грав перед ними єдиного рятівника українського народу. Таким чином він виховав для себе особисту гвардію"[7].

Р. Ярого постійно підозрювали у розвідувальній діяльності на користь іноземних розвідок, зокрема британської, польської, німецької, радянської та японської. У 1929 р. він очолив редакцію німецькомовного видання "Східноєвропейської кореспонденції з політики, економіки та культури", заснованого 1924 р. у Берліні. Винятковe значення цього видання на території Німеччини давало можливість Р. Ярому контактувати з різними урядовими та неурядовими інституціями, зокрема, дуже "уважно" до нього ставились Міністерство закордонних справ, згодом Міністерство преси і пропаганди, а також спецслужби Німеччини. Р. Ярий був автором та співавтором численних статей та брошур, зокрема "Війна і революція", "Військове виховання молоді", "Військове самовиховання", "Конспірація", "Партизанка", "Лицарі нерівного бою", "Лови", "Месники", "Євген Коновалець", "Україна вчора і сьогодні" тощо [8].

У квітні 1928 р. Р. Ярий взяв участь у другій конференції українських націоналістів у Празі. У 1928 р. він підготував на Женевський конгрес національних меншин доповідь на тему "Підкарпатська Русь (Карпато-Україна"), що була опублікована у брошурі "Українське питання – проблема миру" і мала на меті висвітлити "українське питання" на міжнародній арені. 29 січня – 3 лютого 1929 р. Ріхард Ярий був делегатом на установчому конгресі ОУН у Відні, де виступив із доповіддю про Закарпаття, в основі якої було покладено вже згадану статтю із збірника "The Ukrainian question – a Peace problem". Наприкінці 1931 – початку 1932 р. був кооптований до складу ПУН, де очолив референтуру зовнішніх зв'язків. Водночас входив до т.зв. Вужчого Проводу ОУН, який складався з осіб, наближених до Є. Коновальця на еміграції. Користувався організаційними псевдонімами: "Карпат", "Рико", "Сотник", "Консул" [9].

Ріко Ярий контактував з німецьким "Сталевим шоломом" та іншими націоналістичними організаціями, а з 1932 року знайшов собі друзів у націонал-соціалістичній партії Німеччини, переважно серед штурмовиків із СА, очолюваних капітаном Е. Ремом. У 1933 р. намагався поставити під свій контроль Український науковий інститут у Берліні, однак зазнав у цьому поразки. З 1930-х рр. Р. Ярому вдалось встановити контакти з вищими урядовими інстанціями Німеччини – військовим міністерством, Міністерством інформації та пропаганди, Міністерством закордонних справ та Абвером. Він прагнув, щоб німецькі відомства визнали його неофіційним представником українців. Це надавало йому особливої ваги в ОУН. Незважаючи на постійні афери та фінансові махінації, Є. Коновалець намагався захищати Р. Ярого від нападок інших членів ОУН, особливо цінуючи його впливові зв'язки в німецьких колах. Водночас він користувався особливою симпатією у "краєвиків".

На думку дослідника О. Кучерука, у червні 1934 р. Р. Ярий виступив головним організатором замаху на міністра пропаганди гітлерівського уряду Й. Геббельса, який був спланований під час його візиту до Варшави одночасно із замахом на міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького. Метою атентату, який інспірувався німецькими опозиційними до політики А. Гітлера Абвером та консервативною ветеранською організацією "Сталевий шолом", було посварити між собою Польщу та Німеччину після укладення між ними у січні 1934 р. договору про ненапад. Однак бойовику ОУН Г. Мацейку 15 червня 1934 р. вдалось вбити лише міністра внутрішніх справ Польщі, а гітлерівський міністр безпечно покинув польські землі. У зв'язку з не до кінця вдалим замахом, Р. Ярий, який організував та фінансував операцію, після затримання німцями М. Лебедя у Берліні, був заарештований гестапо 22 червня 1934 р. на своєму помешканні. Понад тиждень він просидів у в'язниці і був відпущений на волю [10].

У другій половині 1930-х рр. Р. Ярий брав активну участь у встановленні контактів між ОУН та військово-політичними колами Японії, у яких намагався відігравати роль "першої скрипки".

У лютому 1938 р. як спеціаліст з проблеми Закарпаття він увійшов до складу політичного штабу в справах Підкарпатської Русі, створеного при Проводі ОУН Є. Коновальцем для розгортання діяльності ОУН у краї на випадок розпаду Чехословаччини [11]. Однак після трагічної загибелі полковника 23 травня 1938 р. у Роттердамі діяльність політичного та військового штабів ПУНу у справах Закарпаття була згорнута. У подальшому розробкою планів діяльності ОУН в краї займались лише окремі спеціалісти закордонного проводу ОУН.

11 жовтня 1938 р. на засіданні Вужчого Проводу ОУН, до складу якого входили Р. Ярий, О. Сенник та Я. Барановський, згідно з усним заповітом Є. Коновальця провідником ОУН було затверджено полковника А. Мельника, близького соратника та бойового побратима Є. Коновальця під час Визвольних змагань 1917–1921 рр. Цього ж дня Підкарпатська Русь отримала автономію. Перед організацією постало ряд важливих завдань, пов'язаних з участю в розбудові Карпатської України.

Наприкінці 1938 та на початку 1939 рр. Р. Ярий досить часто приїздив до столиці української автономії – Хуста, про що свідчать численні фотографії, зроблені ним під час своїх візитів. Як представник ОУН в Німеччині, він намагався перебрати на себе основні функції посередництва у налагодженні зв'язків між німецькими військово-політичними колами та урядом Карпатської України. Монополію на подібні контакти, якою він володів в ОУН, також намагався встановити у Карпатській Україні.

Про це, зокрема, свідчать німецькі документи. Так у листі ад'ютанта А. Розенберга до ад'ютанта А. Гітлера від 13 грудня 1938 р. зазначалось: "...Ярий виступав в Карпатській Україні в ролі посланця і постійно говорив про свої хороші зв'язки в німецькому Генеральному штабі та при високих німецьких інстанціях" [12].

Намагання Р. Ярого втрутитись у справи уряду Карпатської України викликали відкритий протест представників автономної влади краю. Так, під час переговорів господарської делегації уряду Карпатської України на чолі з Ю. Реваєм з представниками відомства А. Розенберга у Берліні на початку березня 1939 р., український міністр скаржився на спроби ОУН добитись переважаючого впливу у внутрішньому житті краю. Зокрема мова йшла про Р. Ярого, який під час свого перебування у Хусті хизувався своїми хорошими зв'язками у німецькому генеральному штабі та інших авторитетних відомствах рейху. Окрім цього він також намагався вплинути на керівництво Карпатської Січі. Під час переговорів державний секретар Німеччини доктор Кеплер заявив, що Р. Ярий, посилаю-

чись на згоду німецького Міністерства закордонних справ, намагався втрутитись у переговори між Німеччиною та урядом Карпатської України як офіційний представник останнього. Однак внаслідок перевірки було встановлено, що жодного дозволу на подібні переговори німецьке зовнішньополітичне відомство не давало, а все це було видумане Р. Ярим в особистих цілях. Загалом сторони дійшли висновку, що роль Р. Ярого у подіях Карпатської України сильно перебільшена [13].

Німецькими військовими колами через намісника рейху в Австрії А. Зейсс-Інкварта Р. Ярому була надана можливість передати як подарунок для Карпатської Січі текстильний матеріал на тисячу комплектів однострою, щоб створити видимість того, що Німеччина зробила ставку на ОУН в українських справах [14]. Однак обіцяний подарунок так і не дійшов до свого адресата. Окрім цього, Р. Ярий провалив план ПУНу щодо закупівлі (за гроші зібрані від українських установ еміграції) 6-ти тис. гвинтівок для Карпатської Січі із-за кордону, не зумівши домовитись з чехословацьким урядом щодо озброєння українських підрозділів на Закарпатті [15], а гроші, виділені для озброєння, кудись зникли.

Окрім контактів з німцями, Р. Ярий намагався також зацікавити справою Карпатської України мілітаристські кола Японії, контакти з якими були встановлені закордонним проводом ОУН у другій половині 1930-х рр. Зокрема, 15 грудня 1938 р. Р. Ярий, як відповідальний за зв'язки ОУН з Японією, голова закордонної делегації уряду Карпатської України Ю. Химинець, член ПУНу генерал В. Курманович та два представники японського генерального штабу відвідали Хуст [16].

Поряд з цим слід згадати про іншу інтригу, пов'язану з участю Р. Ярого в подіях Карпатської України. Ідеться про так звану змову проти уряду Карпатської України. Відомий дослідник історії Карпатської України В. Шандор з цього приводу писав: "Ріко Ярий був одночасно і зв'язковий від Німеччини, і тому міг бути рушійною силою у підготовці замаху на уряд, організувати гострі напруження між чехами та нами та проводити з декотрими командантами Січі пронімецьку політику (...) Він командував також ворожими польськими та мадярськими агентами, яких було викрито і зловлено в Головній команді (вивезених відтак автом німецького консула до Мадярщини), як також і тими, яких не вдалося зловити. Що Ріко Ярий був у курсі справ у Карпатській Україні, видно з того, що один із карпатських членів Головної команди Січі був з ним у послідовному зв'язку, їздив до нього у Берлін і, повертаючись через Прагу, заходив у Представництво (...) Ріко Ярий не мав із недосвідченими карпатськими земляками в Головній команді Січі багато праці і міг їх використати для здійснення своїх планів" [17].

На жаль, повністю реконструювати цю загадкову сторінку історії, пов'язану зі змовою проти уряду Карпатської України, а тим більше відтворити в ній роль Р. Ярого на сьогодні неможливо через відсутність ключових документів з даної проблеми. Очевидно, що Р. Ярий проводив діяльність, спрямовану на залучення на свій бік молодих радикалів-оунівців із краю, підтримуючи їх амбітні плани та надаючи значні фінансові засоби, здобуті за допомогою різних махінацій та афер в бюджеті організації. Зокрема, граючи на молодих амбіціях закарпатських членів ОУН, він тим самим вносив розкол у націоналістичне середовище, а також посилював суперечності в українському таборі в Карпатській Україні. При цьому він переслідував особисті корисливі цілі, намагаючись через своїх осіб впливати на внутрішньополітичні події в Карпатській Україні. Однак, якщо якісь інспіровані Р. Ярим плани державного перевороту проти уряду А. Волошина й існували в теоретичному плані, то до їх практичної реалізації так і не дійшло. А намагання окремих дослідників пов'язати їх з боями карпатських січовиків з чехословацькими військами 13–14 березня 1939 р. у Хусті виглядають непереконливими.

Влітку 1939 р. Р. Ярий був одним із організаторів та керівників військового вишколу легіону Р. Сушка в австрійських таборах, організованого за домовленістю між військовою референтурою ОУН та Абвером. 25–27 серпня 1939 р. він був учасником Другого Збору ОУН у Римі, входив до складу військової комісії з його підготовки та був обраний до оновленого складу ПУН. У цей час у нього виникли конфлікти з провідником ОУН А. Мельником, який почав вимагати від нього чіткої фінансової звітності. Керуючись особистими розрахунками, Р. Ярий став підігравати невдоволенню "крайовиків" та сприяв висуненню С. Бандери на пост лідера опозиції до політики закордонного проводу ОУН, що остаточно призвело до розколу ОУН на мельниківців та бандерівців 10 лютого 1940 р. 19 серпня 1940 р. А. Мельник звільнив Р. Ярого з посади теренового провідника ОУН в Німеччині, а ще раніше з поста фінансового референта ПУН. Розуміючи, що на боці А. Мельника йому місця немає, Ярий відкрито перейшов на бік С. Бандери і передав певну частину грошей для потреб Революційного Проводу. 25 серпня 1940 р. за фінансові афери та зловживання, які коштували організації більше ніж 100 тис. доларів, Р. Ярий був переданий під організаційний суд Проводу ОУН А. Мельника. Суд заочно виключив його з лав організації без прав на реабілітацію [18].

1941 року Р. Ярий був одним з організаторів Дружин українських націоналістів – українських батальйонів "Нахтігаль" та "Роланд" при Абвері, перебував у Завберсдорфі на вишколі "Роланду". Під час нападу Німеччини на Радянський Союз у червні 1941 р. входив до складу командування батальйону "Роланд". Після проголошен-

ня 30 червня 1941 р. акту про відновлення Української держави у Львові Українське державне правління на чолі з Я. Стецьком підвищило його у ранзі до полковника та призначило офіційним представником (послом) Української держави в Японії. Однак у зв'язку з репресіями німців свої функції він так і не виконував. Будь-які намагання Р. Ярого знайти за цих умов порозуміння з німцями закінчились невдачею та відмовою визнати самостійність України. Через свою більш пронімецьку позицію опинився в опозиції до більшості членів Революційного Проводу ОУН. Після ліквідації українського уряду у Львові, Р. Ярий був арештований гестапо 16 вересня 1941 р. До кінця війни перебував у Відні під домашнім арештом. Після звільнення відійшов від діяльності в ОУН. На австрійському народному суді був виправданий як "жертва нацизму" з поверненням нерухомості та виплатою відшкодування. Після війни розшукувався радянськими спецслужбами. У 1964 р. після смерті дружини Ольги на старості літ одружився з Юттою Коглер, з якою проживав у містечку Гльогніц в Австрії. Помер 20 травня 1969 р. в лікарні міста Ноєкірхен, все своє майно (в т.ч. понад 220 га земельного володіння) передав у спадок жінці [19].

ПРИМІТКИ

1. ҐДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 34. – Арк. 70.
2. Кучерук О. Рико Ярий – загадка ОУН. – Львів: Піраміда, 2005. – С. 14–30.
3. Там само. – С. 31–42.
4. Кучерук О. Рико Ярий – загадка ОУН. – Львів: Піраміда, 2005. – С. 48–49.
5. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 34. – Арк. 55.
6. Там само. – С. 52.
7. ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 34. – Арк. 56.
8. Кучерук О. Рико Ярий – загадка ОУН. – Львів: "Піраміда", 2005. – С. 54–63.
9. Там само. – С. 68–70, 88.
10. Кучерук О. Ще одна версія вбивства міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1. – К., 2003.– С. 171–178.
11. Мірчук П. Нарис історії ОУН. Т. 1. – Мюнхен–Лондон–Нью-Йорк, 1968. – С. 549.
12. ЦДАВО України. – Ф. 4628. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 60.
13. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 338. – Арк. 75–76.
14. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 34. – Арк. 211.
15. Капустянський М. Військова підготовка ОУН // Організація Українських Націоналістів: 1929-1954. – Париж, 1955. – С. 202.
16. Химинець Ю. Тернистий шлях до України. –Ужгород: Ґражда, 1996. – С. 90; Стебельський І. Шляхами молодості й боротьби. Спогади, статті, листування. – К.: Смолоскип, 1999. – С. 39.
17. Шандор В. Спомини. – Т. 1. Карпатська Україна 1938–1939 рр. – Ужгород: МПП "Ґражда", 1996. – С. 306–307.
18. Кучерук О. Рико Ярий – загадка ОУН. – Львів: Піраміда, 2005. – С. – 132–166. .
19. Кучерук О. Рико Ярий – загадка ОУН. – Львів: Піраміда, 2005. – С. 167–197.

Олександр ПАГІРЯ

СІЧОВИКИ

ЄВГЕН БАСЮК

Нар. 1922

Басюк Євген Михайлович народився 1922 р. в с. Хорів (нині Острозького району Рівненської області) у селянській родині. 1936 р. закінчив 7-річну сільську школу, далі навчався в слюсарній школі та працював у Ковелі в механічній майстерні. У 1936–1938 рр. заочно навчався у технічному ліцеї. Ще під час роботи в Ковелі вступив до лав ОУН.

Наприкінці жовтня 1938 р. під впливом подій на Закарпатті, пов'язаних проголошенням автономії Підкарпатської Русі, Євген Басюк за рекомендацією Ковельського районного проводу ОУН виїхав залізницею у м. Сколе і поблизу с. Делятин нелегально перейшов польсько-чехословацький кордон. На чеському боці він був затриманий чехословацькою прикордонною охороною і після попереднього допиту відправлений машиною до Хуста [1]. Після перевірки в українській державній поліції та військовому штабі Карпатської Січі його було відправлено до Хустської державної гімназії, де він продовжив своє навчання з 4 листопада по 25 грудня 1938 р. Після здачі іспитів був прийнятий до складу Хустського коша Карпатської Січі і зарахований рядовим січовиком у третю сотню, якою командував поручник І. Кедюлич, в чоту десятника Деркача, колишнього капрала польської армії. 10 січня 1939 р. січовик Є. Басюк був викликаний до канцелярії хустського кошового поручника С. Сулятицького і направлений на подальше навчання до підстаршинської школи Карпатської Січі, яка проходила в Хусті з 11 січня по 24 лютого 1939 р. Після закінчення школи Євгену Басюку було присвоєно звання вістун [2].

Під час подій 14–15 березня 1939 р. вістун Є. Басюк був приділений до охоронного відділу Карпатської Січі та ніс вартову службу у приміщенні владної будови уряду Карпатської України. 15 березня 1939 р. у складі чоти випускників підстаршинської школи ОНОКС він був направлений командуванням збройних сил Кар-

патської України до Свалява на допомогу січовикам в обороні проти угорського наступу. Однак через наближення угорського фронту чота підстаршин взяла участь у боях поблизу Хуста на Красному полі 16 березня 1939 р. За свідченнями Є. Басюка, поданими ним слідчим радянських органів держбезпеки на допиті 28–29 вересня 1944 р., він 4 рази був у боях поблизу Хуста [3], а згодом відступив з основною колоною оборонців Карпатської України до Великого Бичкова, де у складі відділу січовиків тримався з боями два дні. На відміну від більшості карпатських січовиків, які перебували у Великому Бичкові, він не перейшов через Тису до Румунії, а відступив з групою січовиків через гори до Рахова, продовжуючи вести збройну боротьбу з угорськими військами та терористами. Будучи пораненим в коліно правої ноги та після того, як закінчились всі набої, Євген Басюк разом з іншими січовиками потрапив в оточення угорських військ і після побиття був доставлений до Великого Бичкова до угорського табору полонених [4]. За однією версією, яку Є. Басюк подав радянським слідчим на допитах, він був перевезений до угорського концтабору в Ніредьгазі, де перебував до червня 1939 р., а в липні 1939 р. за втручанням німецького консула разом з іншими пораненими січовиками-галичанами був переведений в санаторій у Відні для подальшого лікування, звідки вийшов в середині жовтня 1939 р. [5]. За іншою версією, яку він представив у своїй автобіографії, написаній значно пізніше після згадуваних подій, під час в'їзду до В. Бичкова вночі йому разом з іншими трьома січовиками (Деркачем, Миколою Раком та невідомим) за допомогою місцевого населення вдалось втекти з під угорської варти. Дійшовши до польського кордону поблизу Ясіня, він таємно перейшов кордон поблизу Ворохти і дістався до Радехівського повіту на Львівщині [6].

Упорядники 9-го тому "Літопису УПА" нової серії, де були опубліковані документи з архівно-кримінальних справ на заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН та УПА у 1944–1945 рр., досить некритично поставились до протоколів допитів Є. Басюка, записаних співробітниками НКДБ під час його попереднього затримання 28–29 вересня 1944 р., подавши у вступі до видання неперевірені біографічні дані Є. Басюка. В слідчих документах, зокрема, ідеться про те, що він у 1939–1940 рр. навчався в німецькій офіцерській школі, де отримав звання лейтенанта німецької армії і згодом був заарештований німецькою поліцією у звинуваченні у дезертирстві з німецької армії [7]. Однак у своїй автобіографії, яка відклалась в архіві колишнього відповідального редактора видавництва "Літопис УПА" Є. Штендери, Є. Басюк представив іншу версію подій, спростувавши ті дані, які були записані радянськими слідчими у його протокол допиту для зручності формулювання подальшого обвинувачення та тиску на затриманого. Намагаючись порівнювати та співставляти автобіографічні дані

Є. Басюка та протоколи його допитів, зафіксованих чекістами, відокремлюючи надумане і реальне, автор нарису намагався відтворити подальшу долю Євгена Басюка.

У листопаді 1939 р. Є. Басюк перейшов з групою оунівців радянсько-німецький кордон і прибув до Холма, звідки Українським Центральним Комітетом (УЦК) був направлений на вчителювання в сільську школу. Однак вже 15 грудня 1939 р. Краєвим проводом ОУН на ЗУЗ він був направлений на вишкіл до старшинської школи у Кракові, організованій Проводом ОУН. У квітні 1940 р., після закінчення навчання та складення іспитів, Євген Басюк отримав звання поручника. Згодом він виїхав до Кристинополя (зараз місто Червоноград Львівської області) та до першої половини 1941 р. брав участь у нелегальному переведенні груп оунівців через радянсько-німецький кордон на територію польського Генерал-губернаторства. Під час одного з таких переходів потрапив в засідку, організовану радянськими прикордонниками, був поранений і згодом за завданням крайового провідника ОУН на ЗУЗ перейшов у район Острога для розбудови підпільної мережі ОУН і був згодом призначений надрайонним провідником ОУН. Після початку німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. Є. Басюк взяв участь у формуванні молодіжної організації "Січ" і був призначений її комендантом у Гощанському районі Рівненської області. Однак невдовзі "Січ" була розпущена німецькою владою, і вся мережа ОУН була поступово переведена на підпільні рейки [8].

У березні 1942 р. Євген Басюк під час запланованої наради Остріжського та Плужнянського проводів ОУН був заарештований гестапо. У жовтні 1942 р. після слідства – звинувачений у приналежності до ОУН та антинімецькій діяльності. До листопада 1942 р. перебував у в'язниці у Рівному, де був заочно засуджений до смертної кари, а згодом переведений до концтабору Краковець неподалік Рівного. 1 листопада 1942 р. разом з іншими 25-ма в'язнями-оунівцями втік із концтабору. Переховувався у батька та інших родичів.

Наприкінці 1942 р. за дорученням Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ Є. Басюк взявся за організацію бойової сотні на території Остріжського району Рівненщини. До травня 1943 р. створив дві групи повстанців у с. Садкі та у лісі неподалік с. Точевики, згодом об'єднаних в бойову сотню "Чорноморці" (120 чол.), яка у квітні–червні 1943 р. взяла участь у великих боях з німцями, угорцями та радянськими партизанами. Під час бою з німцями та угорцями наприкінці травня 1943 р. Є. Басюк отримав 12 поранень – в груди, плечі та ліву ногу. Наприкінці червня 1943 р. його сотня була переведена на північ Рівненщини на територію Військової округи (ВО) "Заграва", а сам Є. Басюк ("Чорноморець") був направлений на лікування у повстанський шпиталь. Після одужання в серпні 1943 р.

переведений у розпорядження командира ВО "Богун" П. Олійника ("Еней") і отримав посаду інструктора підстаршинської школи УПА. Наприкінці вересня 1943 р. був підвищеній у званні майора. У жовтні – листопаді 1943 р. за наказом командування сформував повстанський курінь, озброївши його захопленою у німців зброєю. Курінь очолив полковник М. Свистун ("Ясень"), розгорнувши його згодом у полк.

У березні 1944 р. Є. Басюк отримав наказ командира УПА-"Схід" В. Кука ("Леміш") взяти участь у формуванні з'єднання "Холодний Яр" та його штабу. 23–24 квітня 1944 р. частини, які прибули у Кременецькі ліси, для формування з'єднання УПА, взяли участь у відомому Гурбенському бою з внутрішніми військами НКВС. Зазнавши великих втрат, з'єднання вирвалось з оточення. У травні 1944 р. Є. Басюк був призначений начальником штабу з'єднання "Холодний Яр", а 24 травня 1944 р. йому було присвоєно звання полковника [9]. Після бою на нараді в командира УПА-"Схід" В. Кука ("Леміш") було прийнято рішення розпочати двома великими групами рейд через територію південної Житомирщини, Кам'янець-Подільської та Вінницької областей в урочище Холодний Яр на Черкащині, намагаючись підняти там загальне антирадянське збройне повстання. При цьому планувалося використати ще живу пам'ять місцевого населення про події 1920-х рр. та діяльність "Холодноярської республіки", яка вела тривалу і безкомпромісну боротьбу проти влади більшовиків. Пробувши з постійними боями у рейді теренами Житомирщини більше місяця, з'єднання "Холодного Яру" дійшло до ірпінських лісів на Київщині і через брак продовольства було змушене повернутись назад. Після реорганізації 20 липня 1944 р. Є. Басюк разом з відділом УПА у кількості 65 чол. знову вирушив у рейд у напрямку Холодного Яру, однак дійшов тільки до Білої Церкви [10].

7 вересня 1944 р. під час проведення військово-чекістської операції в районі с. Хорів Є. Басюк був затриманий, перевезений до Рівного, а звідти етапований до Києва, де близько 10 днів перебував у в'язниці НКДБ УРСР. Після допитів і тиску чекістів погодився взяти участь у боротьбі проти підпілля ОУН та УПА. Однак через п'ять років 12 травня 1949 р. був арештований органами МДБ УРСР у Львові. Після допитів та слідства 19 листопада 1949 р. особлива нарада при Міністрі держбезпеки СРСР визначила Є. Басюку покарання за ст. 54-2, 54-11 та 206-17 "а" КК УРСР – 25 років виправно-трудових таборів, яке він відбував у Степовому та Пізанському таборах (Казахстан). У період хрущовської "відлиги" комісія Президії Верховної Ради СРСР з розгляду справ на осіб, ув'язнених у Карагандинському ВТТ, 28 травня 1956 р. звільнила Є. Басюка, знявши з нього судимість, а 10 вересня 1991 р. Прокуратура УРСР реабілітувала його [11].

ПРИМІТКИ

1 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75133 фп. – Арк. 14.
2 ЦДАВО України. – Ф. 5245. – Оп. 1. – Спр. 954. – Арк. 44.
3 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75133 фп. – Арк. 15.
4 ЦДАВО України. – Ф. 5245. – Оп. 1. – Спр. 954. – Арк. 45.
5 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75133 фп. – Арк. 15.
6 ЦДАВО України. – Ф. 5245. – Оп. 1. – Спр. 954. – Арк. 45–46.
7 Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944–1945 рр. – Київ –Торонто, 2007. – С. 20–21.
8 ЦДАВО України. – Ф. 5245. – Оп. 1. – Спр. 954. – Арк. 46–48.
9 Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – С. 112–114.
10 ЦДАВО України. – Ф. 5245. – Оп. 1. – Спр. 954. – Арк. 49–52.
11 Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – Київ–Торонто, 2007. – С. 21–22.

Олександр ПАГІРЯ

ІВАН БЕЛЕЙОВИЧ

Нар. 1916 р.

Народився 1 червня 1916 р. в с. Микуличин Станіславської області в родині селян Федора і Катерини Белейовичів. Батько був власником невеликої крамнички в селі. Виростав в українській національно свідомій родині, де була жива пам'ять про визвольні змагання 1917–1921 рр., боротьбу легіону УСС та УГА за встановлення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). У 1926 р. поступив на навчання до Станіславської гімназії. Через утиски з боку поляків був виключений з навчального закладу та перейшов до Тлумацької гімназії. Після закінчення студій повернуся до рідного села, де брав активну участь в діяльності місцевого осередку "Просвіти", входив до просвітянського хору та драматичного гуртка. У 1938 р. став членом п'ятірки ОУН у с. Микуличині [1].

Після отримання звістки про призначення о. А. Волошина прем'єр-міністром автономного краю на Підкарпатській Русі, 22-річний І. Белейович у складі своєї п'ятірки за завданням ОУН перейшов польсько-чехословацький кордон поблизу Яблунецького перевалу та потрапив в с. Ясіня. Тут він активно проводив агітацію серед гуцульського населення на підтримку уряду А. Волошина і невдовзі був заарештований чехословацькою жандармерією із звинуваченням у нелегальному переході державного кордону. Заарештовану групу галичан було перевезено до м. Рахова, де відбувся судовий процес, який засудив їх до ув'язнення на 10 днів з подальшою депортацією на територію Румунії. Однак завдяки підтримці рахівського адвоката д-ра С. Юськова оунівцям вдалось уникнути перевезення на румунську територію. Після 10-денного переховування від чехословацької жандармерії у Рахові, І. Белейович разом зі своїми друзями активно включився у громадсько-політичне та військове життя Карпатської України [2].

У Рахові він вступив до щойно заснованого окружного осередку Карпатської Січі, що комплектувався з вихідців із Галичини та місцевого населення. Через с. Ясіня пролягав один із підпільних шляхів ОУН, яким переходили галичани на територію Карпатської України. За соціальним складом рахівський кіш Карпатської Січі, що одним із перших сформувався на території краю завдяки масовому напливу молоді з Галичини, Волині та Буковини у жовтні грудні 1938 р., складався із молодих освічених людей, студентів навчальних закладів, учителів, національно свідомого робітництва та селян. Окрім занять із вишколу, січовики брали активну участь в національно-культурній та просвітницькій роботі серед місцевого насе-

лення для підвищення його національної свідомості. Підтримку Карпатській Січі у Рахові надавало єврейське населення, яке допомагало січовикам заготовляти продовольство для вишкільних відділів Січі. Окружний осередок ОНОКС базувався у приміщенні рахівського Народного дому, а вишкільні загони перебували поблизу с. Кобилецька Поляна Рахівського округу. Вишколом рядових січовиків займався чотар УГА С. Гинилевич. Поряд з участю в Карпатській Січі І. Белейович викладав українську мову для учнів української державної гімназії в Хусті [3].

Під час окупації угорською армією території Карпатської України І. Белейович разом з групою січовиків (19 чол.), в якій також опинився і Р. Шухевич [4], перейшов кордон через р. Тису та дістався до м. Мараморош-Сигету. Потім деякий час перебував у таборі для біженців із Карпатської України на території Румунії. У квітні 1939 р. в результаті домовленості між урядами Румунії та Югославії разом з групою втікачів був перевезений до Руського-Керестура, звідки виїхав до Австрії. Тут влаштувався на роботу на газопроводі у м. Бург [5]. У серпні 1939 р. як колишній січовик був залучений до формування українського легіону Р. Сушка, який мав стати базою для повстання в Західній Україні під час нападу німецької армії проти Польщі. Перебував на вишколі у таборі поблизу поселення Зауберсдорф в Австрії, входив до складу куреня, очолюваного колишнім поручиком Карпатської Січі О. Карачевським ("Свобода") [6]. Однак легіон Р. Сушка так і не взяв активної участі у бойових діях. Під час німецько-польської війни у вересні 1939 р., дійшовши до околиць Львова, він був роззброєний та розформований, а згодом перевезений частинами до Кракова. Рядових було зараховано на службу в охоронні сотні на фабриках і заводах ("веркшуц"), а також залізницях ("баудінст") на території польського генерал-губернаторства та Німеччини [7], де також опинився І. Белейович.

У лютому 1942 р. звільнився зі служби у "веркшуці" та повернувся в с. Микуличин, де за завданням проводу включився в підпільну роботу ОУН. У червні 1942 р. був залучений до роботи Делятинського районного проводу ОУН як зв'язковий, а з серпня по листопад 1942 р. став його керівником. У жовтні 1942 р. за вказівкою Станіславського обласного провідника Я. Мельника ("Роберт") намагався зв'язатись з підпіллям ОУН на території Закарпаття та відправив оунівців В. Бойчука і В. Дейчаківського до Марії Бандусяк, яка проживала в с. Ясіня Рахівського району. Однак остання відмовилась піти на контакт з огляду на стеження угорських жандармів за нею. В цьому ж місяці І. Белейович був переведений на посаду керівника Надвірнянського надрайонного проводу ОУН [8].

У листопаді 1942 р. за пропозицією крайового військового референта Л. Павлишина ("Вовк") І. Белейович був призначений за-

ступником військового референта Станіславського обласного проводу ОУН. Під час роботи на цій посаді наприкінці 1942 р. на території Станіславівської області він створив три окружні військові штаби ОУН: Коломийський під керівництвом Горникевича ("Книш"), Станіславський на чолі з В. Бурдином ("Шрам") та Калуський на чолі з С. Фрасуляком ("Хмель"). Кожен з них поділявся на повітові військові штаби. У січні–лютому 1943 р. І. Белейович сформував Станіславський обласний військовий штаб та очолив його. Перебуваючи на цій посаді, у 1943 р. сформував відділи Української Народної Самооборони (УНС) на території краю, зокрема сотню "Різуна", курінь "Чорні чорти", сотню "Сіроманці" [9], а восени 1943 р. був призначений обласним командиром УНС Станіславщини.

У лютому 1944 р. за наказом командира УПА-"Захід" О. Луцького ("Беркут") хорунжий І. Белейович ("Дзвінчук") очолив 5-ту Військову округу "Маківка", що охоплювала територію Дрогобиччини. За час свого командування сформував сотні УПА "Явора", "Кривоноса", "Месники" та "Сокола", брав участь у боях та командував операціями повстанських відділів проти німців та радянських військ [10]. У 1944 р. був підвищений у званні поручика. У липні 1944 р. – відповідальний за проведення І Великого Збору підпільного українського уряду – Української Головної Визвольної Ради (УГВР). 5 серпня 1944 р. організовував церемонію першої збірної присяги УГВР вояками УПА [11].

Наприкінці 1944 р. у зв'язку з організаційною перебудовою структури УПА та ліквідацією 5-ї ВО "Маківка" перейшов у розпорядження командира УПА–"Захід" В. Сидора ("Шелест"). З середини грудня 1944 р. по лютий 1945 р. хворів запаленням легенів та перебував на лікуванні в с. Каучий-Кут Стрийського району. Згодом перейшов на підпільну роботу в Станіславській області та виконував різноманітні завдання керівника крайового проводу ОУН "Карпати" Я. Мельника ("Роберт"), а після його загибелі – В. Сидора. У 1945 р. був підвищений у званні сотника УПА [12].

16 листопада 1947 р. під час переходу як керівник кур'єрської групи від В. Сидора ("Шелест") до Закордонних Частин (ЗЧ) ОУН через територію Чехословаччини до Західної Німеччини був заарештований чехословацькими органами державної безпеки поблизу с. Чеське Будейовіце. Згодом був переданий до рук МДБ у Москву. Після тривалого слідства у Москві та Києві був засуджений до 25 років ув'язнення, які відбув в таборі "Інті-уголь". Внаслідок погіршення стану здоров'я в часи хрущовської "відлиги" був достроково звільнений та повернувся до рідного села [13].

ПРИМІТКИ

1. Белейович І. Спогади // "Грім". Полковник УПА Микола Твердохліб: спогади і матеріали / Упорядник Роман Грицьків. Відп. ред. П. Й. Потічний. – Торонто–Львів: Видавництво "Літопису УПА", 2008. – С. 47–50.

2. Там само. – С. 51.

3. Белейович І. Спогади // "Грім". Полковник УПА Микола Твердохліб: спогади і матеріали / Упорядник Роман Грицьків. Відп. ред. П.Й. Потічний. – Торонто–Львів: Видавництво "Літопису УПА", 2008. – С. 52.

4. Там само. – С. 54–55.

5. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 67448. – Т.1. – Арк. 106–107.

6. Белейович І. Спогади. – С. 54–55.

7. Див. детальніше: Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). – Львів, 2003. – С. 20–41.

8. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 67448. – Т.1. – Арк. 40–41, 150–153.

9. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 67448. – Т.1. – Арк. 40–41, 196.

10. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 67448. – Т.1. – Арк. 41–42, 141–142.

11. Содоль П. Українська Повстанча Армія 1943–1949: довідник. – Нью-Йорк: Пролог, 1994. – С. 66.

12. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 67448. – Т.1. – Арк. 41–42, 200.

13. Белейович І. Спогади "Грім". Полковник УПА Микола Твердохліб: спогади і матеріали / Упорядник Роман Грицьків. Відп. ред. П.Й. Потічний. – Торонто–Львів: Видавництво "Літопису УПА", 2008. – С. 57.

Олександр ПАГІРЯ

ОЛЕКСАНДР БЛИСТІВ
(1916–1939)

Олександр Блистів народився 4 лютого 1916 р. у Хусті в багатодітній родині столяра. Відмінно вчився у початковій школі, а потім у гімназії, але у третьому класі мав конфлікт з учителькою-русофілкою. Коли ж вчився у четвертому класі, в Хусті відкривали бюст О. Духновича. На відкритті О. Блистів наголосив, що русофіли насправді зневажають будителя через те, що той не знав добре російської мови, натомість говорив і писав народною мовою, а як священик багато взяв з мови церковнослов'янської. За цей виступ директор В. Сулінчак виключив хлопця з гімназії. Знайомі порадили продовжити навчання у Празі. Там же він врешті-решт поступив до Карлова університету. Будучи його студентом, одночасно заробляв на життя і відвідував правничі курси в Українському Вільному Університеті. Разом з С. Росохою, Ю. Шерегієм, Б. Алискевичем був засновником студентського земляцтва у Празі.

Наприкінці 1938 р. повернувся до Хуста, взявся за організацію сільської і міської молоді. Учасник бою на Красному полі 16 березня 1939 р. Потім відзначився у бою на мості через Ріку. Після окупації Карпатської України переховувався, але, повіривши поголосці про амністію, вийшов зі схованки. Був негайно кинутий до тюрми. Там його катували місцеві мадяроні Марко, Дупка і Барабаш. Відтак відбувся позасудовий вирок.

В. Ґренджа-Донський занотував по гарячих слідах: "Хустська мадярська Національна Рада (Немзеті Танач) на чолі з попом Бокшаєм та д-р Будаєм... видала на розстріл О. Блестова вже тоді, коли він, повіривши у гарні слова заклику, вийшов із свого сховку. На жах покатованого гонведи розстріляли. В камері-самотці, де він сидів, знайшовся шпилькою "написаний" (видіравлений) папірець з текстом: "Я, О. Блистів, з Хуста, помираю за те, бо любив свою Україну. На смерть засудила мене мад. Націон. Рада (Немзеті Танач). Неправдиво свідчили проти мене проф. Олас Емерих Деак

та..." На папірці були й інші імена, але свідок К. (просив не виписати його прізвище, бо боїться ката попа Бокшая) не запам'ятав собі, тільки тих двох. Папірець, який знайшов у камері, зразу порвав, боячись ревізії" [1]. Свідок К. – це Михайло Киштулинець.

Пізніше кілька хустських підлітків бачили, як з тюрми виїхала вантажівка на Сокирницю. Підлітки поїхали за нею на велосипедах. Звичайно, відстали. Доїжджаючи до села, почули далеко два постріли, а згодом виявили у придорожньому рові тіло убитого. З простреленої голови ще стікала тепла кров. Юнака було поховано у Стеблівці без панахиди і зайвих свідків.

С. Пап, гімназійний друг О. Блистіва, згадував: "Рада судила Блистіва вночі. Головою Ради був хустський адвокат Стефан Будаї, мадярський адвокат, якого діти не знали по-русинськи, далі лікар Ерпф, фотограф Серенчі, кальвінський учитель, один змадяризований шваб із Німецької вулиці, згаданий Марко, греко-католицький священик мадяр Іван Бокшай і православний священик Станканинець. Цей останній дістався туди покликаний, не знаючи на що, і пізніше виправдовувався, що Блистіва він сам врятувати не міг... Іван Бокшай в кілька місяців після цієї події помер, він довгі дні й тижні мучився, і не міг померти, йому постійно ввижався О. Блистів. Хоч Хуст мав тоді 18 тисяч греко-католиків, на похорон Івана Бокшая люди не пішли, так відсудили його вчинок. Постигла кара й Марка, його сина розтрощили, вдаривши між собою, два вагони залізної дороги. Стефан Будаї втік у Мадярщину, його доля невідома, говорилось, що помер під час бомбардування Дебрецена" [2].

Ці свідчення доповнює Йосип Тереля: "Сотенний народної оборони Карпатська Січ, студентського відділу, який він організував, комендант Хустського замку Гайдамака (це пластове ім'я мого брата Олександра), закатований мадярськиим гонведами у Хустській тюрмі, на тюремній стіні лишив напис: "Помстіться мадярським катам за братню кров!" Напис зробив власною кров'ю. Знавіснілі гонведи примусили молодого січовика Степана Маріконя кривавий напис злизувати із стіни язиком" [3].

Сестра ж січовика О. Блистіва Ганна Блистів-Корж писала: "У глибині душі повік вдячна селянину с. Стеблівка Поповичу М., який чув постріл угорських сатрапів, від чого впав мертвим мій брат... Селянин Попович впізнав брата, розповів мені, що він зі своєю дружиною вночі, щоб не помітили жандарми, підняв вбитого Олександра й віднесли його на старий цвинтар у с. Стеблівка, викопали могилу і без свідків злих, без панахиди поховали й над могилою гірко заплакали" [4].

В. Ґренджа-Донський зазначив, що убивство О. Блистіва (а також Ф. Тацинця) "сталися вже після кількох тижнів окупації Карпатської України, отже досить пізно. Але дальші загони оборонців,

переважно в гуцульських горах, перейшли на партизанський спосіб боротьби і воювали довгими тижнями і місяцями. Та дарма розповсюджували окупанти заклики, після випадку "Блистіва-Тацинця", який кулею рознісся по цілому Закарпатті, ніхто окупантам не повірив і добровільно не здавався" [5].

ПРИМІТКИ

1. Ґренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: щоденник. Спогади. – Ужгород: Закарпаття, 2002. – С. 322.
2. Цит. за: Белень М. Карпатська Україна у портретах. – Ужгород, 1995. – С.41.
3. Тереля Й. Карпатські січовики в обороні Держави// Монархія і Україна. – 1989. – №6. – С.110.
4. Блистів-Корж Г. "Я, Олександр Блистів, іду на смерть..."// Карпатський голос. – 1995. – 21 лютого.
5. Ґренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: щоденник. Спогади. – Ужгород: Закарпаття, 2002. – С. 474–485.

Сергій ФЕДАКА

ПАВЛО ВОЛОЩУК
(1910–1939)

Кілька років тому у Великому Бичкові (Рахівщина) вшановано світлу пам'ять Йосипа Волощука, великого ентузіаста і чудовго майстра хореографічного мистецтва нашого району й області, який передчасно пішов із життя. Вшанування пройшло у формі започаткування обласного хореографічного фестивалю його імені. А згодом з ініціативи члена місцевого осередку ВУТ "Просвіта", ветерана педагогічної праці п. Миколи Савчука та активістки Народного Руху України п. Ніни Бечук у Вел. Бичкові відзначено 90-річчя від дня народження старшого Йосипового брата – Павла Волощука, якому куля угорського терориста 16.03.1939 р. обірвала життя на 29-му році. Відзначення проводилося у спортивному залі середньої школи, куди прийшли старшокласники, учителі, наймолодший брат Волощуків – Петро та мешканці селища.

...На сцені – портрет Павла Волощука, намальований кобилецькополянським художником, багаторічним політв'язнем ГУЛАГу, членом НРУ п. Андрієм Скрипкою, державний прапор, поруч – монтаж фотографій з життя ювіляра. Врочисте зібрання відкрив директор школи п. Іван Лембак. Про життєвий і трудовий шлях учителя, просвітянина, кошового великобичківського коша Організації національної оборони "Карпатська Січ" (ОНОКС), героя Карпатської України П. Волощука розповів голова райоб'єднання ВУТ "Просвіта" ім. Т. Шевченка , член НРУ п. Василь Піпаш-Косівський...

Павло Волощук народився 27.10.1910 р. у 14-членній сім'ї селянина Миколи і Гафії Волощуків. Навчався у народній школі, з 1922 р. – у горожанці, потім в Ужгородській учительській семінарії. Армійську службу відслужив у Хустському 45-му полку. Учителював у Кобилецькій і Косівській Полянах, Лузі та в рідній горожанці. Де працював, там завжди вносив свіжий струмінь у громадсько-просвітницьку діяльність. При осередках "Просвіти" створював і керував хоровими колективами.

П. Волощук, як офіцер чехословацької армії у запасі, добре розумів, що молода Карпатська Україна повинна мати власне військо. І тому у навколишніх селах створював осередки ОНОКС. Комендант "Карпатської Січі" в Хусті Дмитро Климпуш призначив його кошовим В. Бичківського коша, завданням якого була боротьба з терористами, яких закидали в наш край з Угорщини та Польщі.

15.03.1939 р. у Хусті відбулося перше засідання Сойму (парламенту) Карпатської України, який проголосив її самостійною державою. Але вже вночі Уряд і Президент о. А. Волошин змушені були покинути Хуст, бо на Красному полі йшли запеклі бої між січовиками та угорськими військами. 16 березня Президент з частиною Уряду прибули до Вел. Бичкова, де їх зустрів П. Волощук. Останній планував організувати оборону від гортистів на околиці В. Бичкова. Однак Президент Карпатської України пояснив, що не потрібно втрачати життя людей, адже надії на перемогу не було. Отож слід провести демобілізацію Карпатської Січі, чекаючи найкращих часів. А. Волошин поїхав до Румунії, а П. Волощук ще залишився вирішувати справи, які виходили з розпоряджень Президента. Через кілька годин після цього, коли переїжджав через міст, терористи Моуріц і Сейнаші обстріляли його машину, і кошовий Карпатської Січі був убитий.

Похорон П. Волощука відбувся 18 березня. Цікаво, що, хоча у селищі були гортисти, однак не насмілились перешкоджати похоронній процесії, в якій взяли участь сотні і сотні людей...

Присутні на відзначенні ювілею сл. п. П. Волощука також почули виступи про нього колишніх учнів із горожанської школи п. Миколи Савчука та кандидата тех. наук, доцента Ів.-Франківського університету нафти і газу п. Панька Поповича. Потім поетеса п. Олена Чупак прочитала вірш "Герой Карпатської України", а учні трьох місцевих шкіл декламували вірші про нашого героя, січовиків та Карпатську Україну.

Василь ПІПАШ-КОСІВСЬКИЙ

ВАСИЛЬ ГАЛАС
(загинув 1939)

Закарпатська молодь, яка піднялася в 1939 році на захист Карпатської України, як справедливо зазначає Ганна Блистів-Корж, "у моральному відношенні була наступницею української молоді, яка захищала молоду Українську Народну Республіку (1918 р.)" [1]. У числі захисників Карпатської України були і представники Іршавщини, зокрема, Іван Бродій із Броду, Іван Мошкола із Сільця, Іван Ігнатко та Дмитро Цугорка з Білок, а також один із командирів гарнізону січових стрільців Василь Галас із Лози та інші. Усі бійці Карпатської Січі, слушно підмітив Юрій Боржава, вийшли з народу – це сини й дочки місцевої інтелігенції, селян та робітників [2]. Антін Кущинський підкреслює, що "на кінець 1938 року трудно було знайти село на Закарпатті, де ще не організувалась самооборона під проводом найсвідоміших національно людей, переважно колишніх військових, а дуже часто – українських учителів" [3]. Останні переважно були вихованцями Ужгородської учительської семінарії, Хустської гімназії та Мукачівської торговельної академії – молодою елітою українських патріотів.

Саме таким – патріотом, вихідцем із селянської родини, вчителем – і був один із оборонців Карпатської України, уродженець села Лоза, що на Іршавщині, Василь Михайлович Галас, про якого ми дізналися правду тільки через півстоліття, а він ціною життя заплатив за Карпатську Україну.

Василь Галас народився у багатодітній селянській сім'ї. Старша сестра Василя Марія Химич (прізвище за чоловіком), яка проживає в Іршаві, згадує: "Нас у матері народилося восьмеро... В нас малими померли два хлопчики, а Іван помер у 23 роки на заробітках у Канаді. Там і похований. Тож росло нас п'ятеро – брати Андрій та Василь і троє нас, сестер – Анна, Марія, Терезія. Ми всі Василя любили, поважали. Яка то була велика радість для нашої сім'ї, коли він став учителем".

Василь Галас учився дуже добре. І в народній школі в рідній Лозі, і в горожанській в Білках. Там і порадили вчителі віддати хлопця вчитися до Ужгородської вчительської семінарії. У цьому навчальному закладі Василь теж навчався блискуче, а після закінчення семінарії в 1938 р. одержав направлення вчителювати на Іршавщину – в село Волоське (нині Підгірне).

Молодого вчителя в селі скоро полюбили не тільки за те, що добре вчив дітей, а й за те, що навчав і дорослих, вів із ними такі розмови, в які деякі пани-вчителі й не думали вступати з селянами. Потяг

горян до усвідомлення історичних процесів на Закарпатті – це заслуга і вчителів-попередників Василя Галаса, зокрема Андрія Ворона.

Василь Галас, випускник Ужгородської вчительської семінарії, добре орієнтувався у політичній ситуації краю, знав думку прогресивної інтелігенції, був обізнаний з творчістю В. Ґренджі-Донського, яка мала на нього значний вплив. Між селянами Волоського він палко пропагував ідею незалежності і самостійності українського населення Чехословаччини.

Це добре пам'ятали і розповідали жителі Волоського, зокрема А. Петріган, І. Лівак, В. Туряниця, І. Капітан, В. Маргіта, Ю. Звонар, М. Демчик та інші.

– Я хочу не лише для себе жити, а зробити так, аби всім було добре, – говорив Василь Галас. Це було його життєве кредо, ідея якого перегукується з віршем Ґренджі-Донського "Тобі, рідний краю":

За волю народу, що з мертвих воскрес,
Життя ми готові віддати,
Щоб сонце свободи світило з небес
На наші зелені Карпати [4].

Люди йшли за такими, як А. Ворон і В. Галас. Чи не їх палке, пристрасне і полум'яне слово, донесене до жителів Волоського, вплинуло на результати голосування у виборах до Першого Сойму Карпатської України. Із 439 голосуючих 359 виборців віддали свої голоси за Українське Національне Об'єднання і народностеві групи [5]. Але були і противники.

Коли угорці почали наступ на Карпатську Україну, Василь Галас вечером 14 березня подався з Волоського через Ільницю в Білки. Тут у гімназії (за короткий час існування Карпатської України в Білках працювала перша на Іршавщині гімназія) був розташований невеликий гарнізон стрільців Карпатської Січі. Бійцями її були молоді хлопці-галичани. Слід підкреслити, що Василь Галас був пластуном ще в Ужгородській семінарії, він – учасник сталих і мандрівних таборів, член куреня Самітніх Рисів. До речі, як зазначає Степан Пап-Пугач, "курінь Самітніх Рисів вписався золотими буквами до історії Пласту на Закарпатті, що її збагрили своєю кров'ю на Красному полі такі його члени: Іван Кость, Іван Рак, Михайло Тегза, Василь Галас, Олександр Блистів" [6]. Правда, слід зауважити, що С. Пап-Пугач помилково Василя називає Іваном. Крім того, Галас входив до числа скавтмайстрів українського пласту на Закарпатті, які успішно закінчили навчання в інструкторських таборах, були чинними провідниками пластунів і визнані Краєвою Старшиною. Маючи неабиякий досвід, добре орієнтуючись на місцевості, Василь Галас і прийняв на себе командування гарнізоном січових стрільців.

Основні сили угорської армії були кинуті в першу чергу на Хуст, де йшли бої на Краснім полі. Велика частина мадярської армії наступала на Іршавщину. В Іршаві був відділ 20 січовиків, які помагали жандармерії у ліквідації мадярських терористів. Уже 15 березня 1939 року на Іршавщині з'явилася угорська армія, зокрема команда "Собот чопот", яку офіційні угорські власті використовували для чорнової, брудної роботи. Про події того часу і участь у них Василя Галаса Степан Пап-Пугач пише: "15 березня. Жандарми і прикордонна сторожа покидають Іршаву. Мають приготовані вагони. Зачали вантажити своє добро. Вантажили і всю зброю. Січовиків лишали без оружжя.

Перед самим від'їздом на станції з'явився учитель Галас... Він рішив не пустити зброї. Відшукав коменданта транспорту. По бурхливій розмові чехи віддали частину оружжя.

Галас зателефонував до Білок. Пластуни білецької гімназії (перед тим берегівської) стримали поїзд. Відібрали від чехів і решту зброї. Це діялося вночі, з 15 на 16 березня... Уранці вони стали на кордонах, щоб своїми грудьми боронити Карпатську Україну...

Мадяри наступають великою силою. Чеські жандарми й прикордонники вже відступили. Зброю здали кількох прикордонним сторожам-українцям, що залишилися боронити свою батьківщину. Їм на поміч прийшов Галас із групою січовиків і пластунів. Наші оборонці роззброювали останніх жандармів, що переїжджали через Іршаву. Вони відважно пішли на кордон. Всіх їх розділено по 10–14 чоловік. І так відділами їх прикріпили на поодиноких прикордонних стійках.

Четвер. 16 березня... Оборону ведуть українські прикордонники. Вони розуміються на бойовій техніці.

Оборонці вже виснажені, голодні, перемерзлі. Мадяри хочуть їх оточити. Вони частинами відступають. Не стало амуніції. Галас із своїм відділом криє їхній відступ. Знов полягло кілька прикордонників та січовиків. Відділ Галаса тратить зв'язок з оборонцями. Раптом опинився в мадярській лінії. На щастя ніч затаює їхню присутність... Пробилися Іршавою, відтак Білками... Галас показує гірську доріжку на Кошелеве... А сам лишається при Білках... 17-го березня Галаса зловили мадяри. Вивезли за Білки і там його розстріляли" [7].

Інформатори "Собод чопот" дали знати про січовицький гарнізон у Білках. Хлопців арештували й повезли під гору Городище. Крім бійців січовицького гарнізону, терористи забрали й голову білківської "Просвіти" П. Ю.Фірцака. Спершу всіх жорстоко побили, оголосили ворогами Угорщини і повідомили, що всі будуть піддані смертній карі через розстріл. Здійснено було вирок в урочищі Церковна Хаща. Тепер там стоїть хрест. Правда, розстрілу якимось чином

удалося уникнути П. Ю. Фірцаку. Тіла чотирьох розстріляних січовиків привезли на підводі в Білки і скинули на межі цвинтаря в Новоселиці. Протягом двох діб мертві лежали на землі неприкритими.

На фотографії, яку зробили 30 травня 1938 року, четверо матурантів Ужгородської вчительської семінарії, серед яких був і Василь Галас, менше ніж через рік на зворотньому боці рукою її власника Амброзія Петровича Биби з Імстичева, колеги Галаса, виведені трагічні і пророчі слова: "Василь Галас, учитель. Єдиний мій товаришу! І ти загинув від кулі мадярського терориста в Білках, 17 березня 1939 року. Вмер ти за волю Карпатської України. Спи солодким сном і сни про воскресіння України!".

ПРИМІТКИ

1. Блистів-Корж Ганна. "Я, Олександр Блистів, іду на смерть..." // Карпатський голос. – 1995. – 21 лютого.

2. Боржава Юрій. Від Угорської Руси до Карпатської України. – Карпатський голос. – Філадельфія. – 1956. – С. 44.

3. Кущинський Антін. Закарпаття в боротьбі. – Буенос-Айрес. – 1981. – С. 83–84.

4. Василь Ґренджа-Донський. Шляхом терновим. – Київ. – 1972. – С. 95.

5. Нова Свобода. – 1938. – 15 лютого.

6. Пап-Пугач Степан. Пластовий альманах з нагоди п'ятидесятиріччя українського пласту на Закарпатті 1921– 1971. – Рим, 1976. – С. 39.

7. Там же. – С. 13–14.

Василь ТУРЯНИЦЯ,
Михайло ЦІЦАК

ЮРІЙ ГВОЗДУЛИЧ
(1920–2002)

Народився 27 лютого 1920 р. у мальовничому гірському селі Малий Березний, відомому своїми чудовими народними традиціями та монастирем отців Василіян – прадавнім осередком духовності і культури. Вчився в народній школі в рідному селі. Потім у горожанській школі у Великому Березному, після закінчення якої вступив до Ужгородської учительської семінарії, директором якої був о. А. Волошин. Як у горожанській школі, так і в учительській семінарії був активістом Пласту, товариства "Друзі Христа", "Просвіти" та інших громадських об'єднань.

У листопаді 1938 р., у зв'язку з окупацією Ужгорода угорцями, Ю. Гвоздулич разом з іншими семінаристами переїхав до Виноградова, куди була переведена Ужгородська вчительська семінарія. Саме з перебуванням у Виноградові (тоді Севлюш) пов'язана одна з героїчних і трагічних сторінок української історії –молоді хлопці у числі перших стали на захист рідної землі від угорських окупантів.

Ю. Гвоздулич був серед семінаристів, 13 з яких героїчно загинули в бою на Красному полі. Після відступу до Хуста, зустрів свого земляка А. Цугу, який командував транспортом Карпатської Січі, і той останнім автобусом відправив його в напрямку Великого Бичкова. Ю. Гвоздулич дорогою зустрівся з відступаючими січовиками під командуванням М. Колодзінського. У Великий Бичків він не потрапив, але убрід через Тису переправився до Румунії, де січовики склали зброю. На другий день румуни їх видали угорцям, які розмістили їх у фізкультурному залі горожанської школи. Після жорстоких катувань йому вдалося визволитися і від'їхати до рідного села. Вдома мати майже тиждень виходжувала сина. Залишатися там було неможливо – голошення до жандармерії, знущання. Взагалі, під час Другої світової війни Юрій пережив важкі часи, про що не любить розповідати, бо від тих споминів і досі болить серце.

По приїзді до Канади, попри виснажливу працю заради хліба щоденного, поринув у громадську роботу серед української еміграції. Був у числі найактивніших працівників Конгресу українців Канади – обіймав громадську посаду Генерального секретаря. Зі створенням у Торонто Братства Карпатських січовиків вступає в цю організацію, працює у виборних органах, у тому числі і на громадській посаді заступника голови Центрального Проводу БКС. Чимало сил і енергії віддав громадській праці у Стрілецькій Громаді, Українському Національному Об'єднанні.

У 1992 р. побував на Закарпатті, познайомився з життям-буттям громадян незалежної України. Свої 80 років зустрів 2000 р. у Вінніпезі.

Ю. Гвоздулич любив Україну, болюче переживав невдачі українського державотворення, обурювався фактами зневаги до української мови і культури, підтримував на Закарпатті товариство "Просвіта". У 1997 р. відбувся його останній приїзд на Україну.

Помер 3 січня 2002 р.

Василь ХУДАНИЧ

ЯКІВ ГОЛОТА
(1880–1964)

Серед захисників Карпатської України, які першими в світі вчинили збройний опір фашизму на рокосівському Красному полі 15 березня 1939 року, почесне місце належить професору Севлюської державної вчительської семінарії Якову Голоті. Мені випало щастя бути його учнем спочатку в Ужгородській греко-католицькій учительській семінарії, а після окупації Ужгорода мадярськими військами – у Севлюші (нинішньому Виноградові). Про трагічну долю Карпатської України на сьогодні опубліковано ряд статей і навіть окремі монографії, але в жодній із них не висвітлено життєвий шлях, суспільно-політичну і культурно-освітню діяльність цієї напрочуд енергійної і працелюбної людини, яка в тривожні березневі дні 1939 року, не вагаючись ні хвилини, поспішала на оборону священних рубежів Карпатської України. Як вихованець професора Якова Голоти, вважаю своїм обов'язком ознайомити читача з його життям, педагогічною і громадською роботою на Закарпатті між двома світовими війнами, розповісти про його перебування в еміграції після повної окупації краю фашистською Угорщиною.

Народився Яків Голота 30 жовтня 1880 року в містечку Бранешти на Буковині, яка тоді входила до складу Австро-Угорської монархії. Середню освіту здобув у Коломийській гімназії, яку закінчив 28 травня 1901 року. Ще в роки ранньої юності захоплювався військовою справою, а одержавши атестат зрілості, добровільно вступив до австро-угорської армії. Але потяг до знань його не полишає, тому після одного року військової служби з чині кадет-фельдфебеля звільняється у запас. У 1902 році поступає на філософський факультет Чернівецького університету, який успішно закінчує в 1906 році і одержує кваліфікацію середньошкільного професора української мови, історії та географії з правом викладання в школах з українською і німецькою мовами навчання. У цьому ж році стає професором державної вчительської семінарії в Чернівцях, а пізніше у Вашківцях на рідній Буковині.

Але проводити улюблену педагогічну роботу йому довелося недовго, її перервала Перша світова війна. Уже 1 серпня 1914 року Яків Голота був мобілізований в австро-угорську армію, у якій як офіцер пройшов воєнними дорогами упродовж чотирьох років, зазнавши чимало важких днів і ночей. Після розпаду Австро-Угорщини 28 жовтня 1918 року переходить до Української галицької армії (УГА), у якій воює проти більшовиків аж до 31 серпня 1920 року. У складі військової частини УГА, яка під командуванням генерала Клавса відступала перед більшовицькою навалою, опинився в Чехословаччині і перебував у містах Ліберец та Йозефов, що в північній Чехії. Чехословацькі власті дозволили Якову Голоті викладати на гімназійних семінарійних курсах, що були організовані в цих містах зразу після утворення Чехословацької республіки. У серпні 1921 року як офіцер був переведений до української робітничої сотні УГА, яка дислокувалася в Ужгороді. Незабаром крайовий відділ шкіл Підкарпатської Русі призначає Якова Голоту директором і професором Берегівської гімназії. Але в Берегові він працював недовго. У зв'язку з організацією в Ужгороді торговельної академії на чолі з Августином Штефаном він стає професором руської (української) мови та історії новоствореної академії. Тут на повну силу розкривається його педагогічний талант і любов до культурно-освітньої роботи в школі, чим завойовує авторитет серед студентської молоді. Згадуючи добрим словом своїх учителів, колишній учень Ужгородської торговельної академії, а нині відомий учений і громадський діяч США д-р Вікентій Шандор (на час написання цього нарису він ще жив – *С. Ф.*) пише: "Щоправда, Олекса Приходько не був єдиним, кого студенти дуже поважали. До кращих професорів торговельної академії належали також Михайло Велигорський, Яків Голота, Іван Трухлий, Леонід Бачинський, Василь Чапля, Андор Шані та чех Стуна" [1].

Улітку 1926 року академія з Ужгорода переселяється до Мукачева, куди разом з іншими членами педагогічного колективу переїжджає і Яків Голота. Поряд із викладацькою роботою керує студентським самоосвітнім гуртком "Рідна нива", на заняттях якого розглядаються питання, пов'язані з правописною нормалізацією руської (української) мови, заслуховуються реферати студентів на краєзнавчі та інші теми. Приємні спогади про мукачівський період роботи Якова Голоти залишилися у шанованого нами Вікентія Шандора вже як слухача четвертого річника Мукачівської торговельної академії: "Професор Голота стався нашим класним керівником і як викладач повністю відповідав високим вимогам педагогічної роботи як щодо ведення викладів, так і щодо нашого національного виховання. Це був справжній козак тілом і душею" [2].

На запрошення директора Ужгородської греко-католицької вчительської семінарії д-ра Августина Волошина Яків Голота повертається в Ужгород і з 1 вересня 1938 року стає тут професором руської (української) мови та історії. Одночасно завідує шкільною бібліотекою, працює класним керівником, керує роботою "Пласту" і драма-

тичного гуртка, виступає з доповідями на урочистих вечорах. Як на уроках, так і в позаурочний час професор Голота вміло прищеплював нам любов до України і її героїчного минулого, послідовно відстоював ідею соборності Української держави. Це була людина великої і щедрої душі, щирий порадник молоді, тому так горнулися до нього семінаристи. Роль Якова Голоти у патріотичному вихованні студентської молоді помітив колишній гімназист, а нині кореспондент "Закарпатської правди" Михайло Бабидорич": "У вчительській семінарії під крилом її директора А. Волошина, зі старань таких викладачів, як Яків Голота, тут панував український дух, культ козацтва, на урочистостях майже всі учні з'являлися у вишиванках" [3].

Але більшу частину свого вільного часу Яків Голота присвячував крайовому товариству "Просвіта" як управитель його канцелярії, організатор просвітянських з'їздів та іншої культурно-освітньої роботи. У народному будинку "Просвіти" він зустрів свою майбутню дружину Володимиру Микитюк, яка приїхала на Закарпаття з Коломиї, що в той час була під владою Польщі. Як професійна просвітянська працівниця вона стала його надійним помічником і щирим порадником як у сімейному житті, так і в громадській роботі. Проживали вони в окремому будинку на Підградській вулиці, а свої літні відпустки проводили часто з близькими родичами в моєму рідному селі Тур'я Реметах. Там мені випало щастя познайомитися з цими чудовими і щирими людьми, що в моїй пам'яті живуть по сьогодні. Слід зазначити, що наприкінці 30-х років Підкарпатську Русь охоплюють бурхливі політичні події, у яких значну спрямовуючу роль відіграло товариство "Просвіта". Як студентові Ужгородської вчительської семінарії мені пригадується день 30 жовтня 1938 року. З приводу призначення нового уряду Підкарпатської Русі на чолі з Августином Волошином до Ужгорода з'їжджаються делегації просвітян з Ужгородського, Перечинського і Великоберезнянського районів для участі в маніфестації, але їм перешкоджають різного роду антиукраїнські елементи (чорнорубашники, мадярони та інший збрід). На вулицях міста дійшло навіть до серйозної сутички між ворожими терористами і групою маніфестантів, яка приїхала поїздом із Перечинщини та Березнянщини. Про роль у цій маніфестації Якова Голоти як представника "Просвіти" згадує у своїй монографії наш земляк, професор із США Петро Стерчо: "Навіть поважному громадянинові, що очолював Березнянщину, професорові Голоті доводилося брати активну участь в обороні безборонних дівчат і дітей, що прибули масово в національних строях, і на яких накинулися терористи насамперед" [4].

Працюючи в школах Підкарпатської Русі, Яків Голота займається і науковою роботою, його увагу привертає, зокрема, питання правописної нормалізації руської (української) мови, яка була в писемному вжитку при чехословацькому режимі. Про одну з його статей, що була опублікована в третьому річнику часопису "Подкарпатська Русь"

під назвою "Тверде чи м'яке "Л", згадує Й. О. Дзендзелівський, аналізуючи вміщені в ньому матеріали за 1923–1936 роки [5].

Після окупації Ужгорода мадярськими військами в листопаді 1938 року професор Голота переїжджає до Хуста, де разом із своїм колишнім директором торговельної академії Августином Штефаном бере активну участь у створенні міністерства шкільництва Карпатської України. Але невдовзі уряд посилає його до Севлюша на допомогу о. Василеві Лару для організації там державної учительської семінарії, яка створювалася із слухачів Ужгородської і Мукачівської семінарій, що не бажали залишатися на окупованій території. З початком навчання, в другій половині грудня 1938 року, він стає заступником директора Василя Лара і професором української мови та історії, працює класним керівником 4-го річника, активно організовує всю виховну роботу школи. Згадую часи навчання в Севлюській семінарії, і переді мною постає підготовлений професором Голотою урочистий вечір, присвячений 125-й річниці від дня народження Т. Г. Шевченка, який відбувся в суботу 11 березня 1939 року в залі міського будинку культури. Поряд із літературною частиною програми студентський хор під керівництвом процесора музики і співу Юрія Костюка з великим успіхом виконав "Пісню січових стрільців" композитора Філарета Колесси на слова Осипа Маковея. У залі не було такої людини, яку б не схвилювали поетичні рядки пісні, хоча вони стосувалися боротьби січових стрільців з ворогами України в роки Першої світової війни. Вони були наче провісником тих страшних подій, які нестримно насувалися на наш край:

В горах грім гуде, хоч зима паде.
Землю спороли гармати,
Гримить війна, дуднить луна,
Стогнуть зранені Карпати.
Хто живий, вставай, борони край,
Вкритий вогнем і мерцями,
Не буде тобі сумно в боротьбі
Між січовими стрільцями.

У понеділок, 13 березня, у семінарії ще йшло нормальне заняття за розкладом. У вівторок, 14 березня, усі класи спорожніли. З боку південного кордону від села Фанчикова доносився гуркіт кулеметів і рушниць. Зранку нас інформували, що український кордон порушили мадярські.терористи, т. зв. Собот чопот і їх необхідно зупинити. У класі 4-го річника зібралися всі ті наші хлопці, котрим була дорога воля Карпатської України, хто готовий був віддати за неї життя. Частина семінаристів розійшлася по своїх домівках. Уся організація боротьби слухачів семінарії з наступаючим ворогом лягла на плечі професора Якова Голоти. Його надійний помічник Михайло Козичар наспіх сформував бойову роту і заспокоював нас, що з військових казарм скоро піднесуть зброю, а професор Голота розповідав про героїчну боротьбу українського козацтва з ворогами України. Але вибухи гармат і мінометів поступово набли-

жалися до Севлюша. Затримуватися далі у цьому місті без зброї було недоцільно. У післяобідні години під керівництвом професора Голоти з піснею "Ой у лузі червона калина похилилася" ми вирушили в дорогу до Хуста (біля 80 чоловік), щоб там одержати зброю і вступити в бій. Оскільки в мене був велосипед, мені було доручено їхати до Хуста в штаб "Січі" і повідомити, що семінаристи в дорозі, що їм потрібна зброя. Своє завдання я виконав, але, повертаючи з Хуста, хлопців я не зустрів, бо з Великої Копані січовики відправили їх динбусом до Королева. Я поїхав знову до Хуста, щоб там заночувати. Та перебути цю ніч мені довелося в селі Іза, бо в місті після збройної сутички січовиків із чеськими жандармами і військовими було неспокійно, на нічліг мене не приймали. Вранці 15 березня я поспішав на допомогу друзям і доїхав до рокосівського Красного поля, де вже січовики і семінаристи вели запеклий бій з мадярськими окупантами. Але безрезультатно, бо наступала до зубів озброєна регулярна армія. Тільки тепер професор Голота як командир цієї лінії оборони переконався, що без оголошення війни з таємним дозволом Гітлера фашистська Мадярщина окуповує Закарпаття. Один із учасників цього бою, слухач 4-го річника семінарії Карло Горват нині згадує: "До нас підійшов наш класний керівник (уже під час бою) Яків Голота і схвильовано сказав: "Хлопці! Нас зраджено. З дозволу німецького уряду угорські війська окуповують Карпатську Україну. Нам не під силу зупинити і відбити агресора. Дарма проллємо кров і віддамо своє невинне життя. Скоріше відступайте і спасайтеся!" [6]. Мені вдалося звідти вибратися і велосипедом дістатися до рідного села – Тур'я Ремет.

У бою за вільну Карпатську Україну на рокосівському Красному полі полягли 13 наших семінаристів-богатирів. Їх імена викарбувані на мармуровій пам'ятній дошці, прикріпленій на фасаді Виноградівської середньої школи № 1, у якій тоді була розміщена вчительська семінарія.

Після повної окупації краю більшість учасників цієї битви була кинута в концентраційний табір "Вар'юлопош" на околиці Ніредьгази, а професор Голота 16 березня був арештований окупантами в Тячеві, де в тюрмі пробув 8 діб. Після багатьох допитів 24 березня його випустили на волю. Не можу й по сьогодні усвідомити, яким дивом мадярські окупанти звільнили командира боїв на Красному полі. Очевидно, прямих доказів про його участь в обороні Карпатської України вони не мали. А звільненню професора Голоти, на мою думку, могла сприяти й та обставина, що він був офіцером австро-угорської армії, вільно володів німецькою, а, можливо, і мадярською мовами.

Принагідно хочеться зауважити, що в окремих публікаціях, присвячених темі боротьби за волю Карпатської України, зустрічаються твердження, побудовані на слухах і домислах, позбавлених фактичної основи. Так, Богуш Хньоупек у монографії "Земля, яка здобула ім'я" (Братислава, 1989) пише: "На ділянці Щигельського намагалась зупинити противника студентська група, щойно вислана в пер-

шу лінію фронту. 250 учнів Хустської учительської семінарії, Білківської гімназії і Севлюської промислової школи віком від 16 до 18 років, оглушених стрільбою, щільно притиснутих до землі, утримувала лише кулеметна пальба їх командира і професора, фанатичного бійця. Багато з них загинули разом з цим командиром" [7].

Насправді там воювали студенти Севлюської вчительської семінарії віком 18–20 років і старші. Окремі з них уже відбули військову службу в чехословацькій армії. Вони не тільки притискалися до землі, але під командуванням професора Голоти (його прізвища автор книги назвати не зміг) вели запеклий бій з мадярськими терористами і гонведами. А цей "професор-фанатик", на щастя, залишився живим і ще багато років активно працював в ім'я незалежної соборної України.

Наприкінці березня 1939 року Яків Голота разом із дружиною виїхав до Відня, а через деякий час переселився на постійне місце проживання до міста Брно у Моравії. Але спокійно жити йому не довелося і в еміграції. Під час Другої світової війни, незважаючи на пенсійний вік, Яків Голота був відправлений на примусові роботи в Німеччину. Спочатку працював у містах Гросберген та Мосбург, а пізніше у Відні. Після закінчення війни Яків Голота продовжує активну громадсько-політичну і культурно-освітню роботу серед українців Чехословаччини. Усе своє вміння і величезний життєвий досвід він присвячував рідному українському народові до останніх днів свого життя, яке обірвалося 17 вересня 1964 року.

Поховано його на центральному кладовищі Брна. Не витримавши втрати дорогого чоловіка, 10 листопада цього ж року померла і його вірна дружина Володимира. Перебуваючи в Чехословаччині у 1978 році, я відвідав їх могили і, низько схиливши голову над їх прахом, поклав до пам'ятника букет живих квітів.

Світлої пам'яті ім'я професора Якова Голоти назавжди залишиться в серцях співвітчизників як видатного педагога, борця за волю України, її вірного сина.

За прислані матеріали до написання цієї статті виражаю щиру подяку племінниці Якова Голоти пані докторці Ярославі Струковій, яка проживає в місті Брно Чеської республіки.

ПРИМІТКИ

1. Шандор В. Спомини. – Т.1. – Ужгород: Ґражда, 1996. – С.52.

2.Там само. – С.56.

3. М.Бабидорич. Повернення із забуття// Закарпатська правда. – 1992. – 25 березня.

4. Стерчо П. Карпато-українська держава. – Львів, 1994. – С.69.

5. Дзендзелівський Й. "Який мы народ и який наш язык?// Карпатський край. – 1995. – №9–12. – С.42.

6. К. Горват. Поїзд мертвих на Красному полі // Тиса. – 1994. – № 3–4. – С. 107.

7. Хньоупек Б. Земля, яка здобула ім'я // Новини Закарпаття.– 1994. – 12 березня.

Іван ФЕКЕТА

Історія, писав Олександр Довженко, це святая святих народу, недоторканна для злодійських рук. Дух руїни відчував Олег Ольжич, йдучи сторінками історії. Від злодійських рук ми сяк-так відбиваємося, а щодо трагізму в нашій історії, трагізм нашого дотеперішнього, а може й теперішнього національного буття маємо пам'ятати. Пам'ятати про трагедію і славу в XX ст. під Крутами, на Красному полі, боротьбу УПА за незалежність України. "Жменька людей" – "лицарі абсурду" – стояла під Крутами у січні 1918 р., їх наступниками були "лицарі абсурду" на Красному полі в березні 1939 р. Вони йшли на вірну смерть. Та той акт був не просто самопожертвою, оскільки ним рятувалась честь Української держави – не здати без жодного пострілу. Тоді народилася легенда, якій судилося стати дороговказом на перехресних шляхах української історії. Той героїчний чин, що ми його успадкували – під Крутами й на Красному полі – став доказом незламного стремління народу до волі і правди на своїй землі, визначною і значущою подією, бо започаткував новітній період української збройної боротьби, починає формуватись, як писав Євген Маланюк, "тип новітнього українця, тип, що намагається надавати правам української ціхи справжнього вже національного стилю". Цим, власне, і відрізняються Крути та Красне поле при порівнянні від грецьких Фермопіл та іспанського Алькасара. Крути й Красне поле – це щось більше: у вогнях Крут і Красного поля герої загартували українську ідею, національну ідею, яка, власне, мусить бути у кожного народу, вони, молода генерація, зелектризували цілу націю на майбутню боротьбу, отверезили її політичний провід. Оборонні бої під Крутами та на Красному полі показали усьому українству, що держава потребує чогось більшого, аніж просто проголошення, вона вимагає справжньої державотворчої діяльності.

Сьогодні, поки живуть сучасники Карпатської України, свідки тих трагічних днів угорської окупації молодої демократичної держави, дуже важливо зафіксувати, записати все, що відбувалося з січовиками, які пройшли через нелюдські катування мадярських гон-

ведів, жандармів, соботчопотистів, мадяронів-фенциківців, прогугорських терористичних груп. Збройний опір окупаційним військам карпатські січовики чинили на всіх напрямках Карпатської України. Першими вступили в нерівний бій 16 березня 1939 р. з окупаційними, добре озброєними гонведами на Красному полі семінаристи Севлюської учительської семінарії та окремі відділи карпатських січовиків з Рахівщини, Хустщини, а також прибулі з інших округів. З Рахівщини встигли прибути на Красне поле кількасот січовиків, з яких до двох десятків з Великого Бичкова полягли на полі бою.

Серед тих, що чинили одчайдушний опір окупантам на Красному полі, був і вчитель початкової школи у Кобилецькій Поляні Михайло Горощак, родом із с Дубрівка, що на Ужгородщині. Він пройшов добру військову підготовку в чехословацькій армії і як січовик, на заклик команди Карпатської Січі, прибув на поле бою під Хустом. Йому тоді щойно минуло 35 літ. У Кобилецькій Поляні залишив дружину Марію Горощак (дівоче прізвище – Божук) з піврічною донечкою Мирославою. Бій був жорстокий. Не вистачало в січовиків зброї і снарядів. Бойова лінія січовиків завернулася до Хуста і група їх вирушила горами в напрямі Нанкова (з Хуста до Бичкова поїзди вже не курсували), бо центральною дорогою (трасою) на Бичків просувалися ворожі панцирники. Одна невелика частина січовиків, що відступала на Сокирницю, підійшла до дороги, коли та вже була перекрита гонведами. їх косили кулеметами з двох літаків. Багато впало, а поранених добивали гонведи, волочили їх за руки й ноги уже мертвих, стягуючи в одну купу. Василь Ґренджа-Донський у книзі "Щастя і горе Карпатської України" пише: "Оповідали мені люди в таборі, що на цьому полі, але вже над Тисою, були розстріляні січовики на ім'я Ткачук та Горощак". Автор цих слів міг не знати, що вони повертались додому: Ткачук – у Великий Бичків, а Горощак – до сім'ї в Кобилецькій Поляні.

Михайло Горощак таки добрався окільними дорогами, лісами додому. Але там, в Кобилецькій Поляні, чекали на нього мадярські жандарми... Його схопили перед хатою, не давши зайти до неї, побачитись з дружиною та донечкою-немовлям. Вимученого тяжкими дорогами в снігу і слякоті, виголоднілого вчителя Михайла Горощака жандарми ще з 12 січовиками з Кобилецької Поляни доставили в катівню у Великому Бичкові, розміщену у спортзалі горожанської школи. Про ті пекельні муки, які довелось пережити січовикам у цій катівні, – розповідь-спогад моєї сестри, колишньої вчительки Великобичківської середньої школи Одоті Божук (нині вже покійна), яка була свідком тих подій. Спогади її записала я у 80-х роках, коли їх ще не можна було опублікувати.

Коротко скажу про сестру: народилася Одотя Василівна Божук 28 листопада 1916 р. у смт Великому Бичкові. Тут закінчила народну та горожанську школи, опісля провчилася один рік в Севлюській

торговельній школі, а в 1932 р. вступила в Ужгородську вчительську семінарію (директор – о. Василь Лар), яку закінчила в 1935–1936 навч. році. З 1 вересня 1936 р. вчителювала в с. Ільниця, що на Іршавщині. Потім вчила в горожанській школі в Іршаві – з вересня 1938 р. до 15 березня 1939 р. Опісля розпочалися трагічні для всієї Карпатської України події і їй, 23-річній дівчині, довелось багато чого пережити. Ось її спогади як очевидця:

"15 березня 1939 р. мадяри були вже за чотири кілометри перед Іршавою. Про це мені тривожно повідомив вчитель Василь Палаташ, постукавши пізно вночі з вулиці у вікно будинку, де я жила. "Збирайтеся, бо мадяри вже за 4 км від Іршави!" Я розгубилася, шукала мої документи. Спакувала частину речей у два куфри (валізки), а за рештою приїхала в червні і забрала їх. Інтелігенція з Іршави добралася до Хуста автобусом через с. Довге. Цим автобусом і я доїхала до Хуста. В Хусті ночувала я в однієї вчительки (нас тут було більше). Тут я дала одній вчительці свій светер, щоб зігрілася. Потім кілька днів ночувало пару нас у "нічліжці" одного жида. В ці кілька днів я ходила до Хуста, бачила обстріляні кулями будинки. Почула я, що видають гроші працівникам уряду Карпатської України в будинку, розташованому в напрямі до Хустського замку, в тихому куточку вулиці напівокруглої форми. В той день евакуювався уряд Карпатської України. Я йшла туди з надією, що когось зустріну із знайомих, але до кінця вулиці не дійшла, бо назустріч мені йшла ціла процесія людей. Чеський жандарм на мотоциклі теж їхав з того боку, де видавали гроші урядовцям та іншим відповідальним особам. А потім бачу: йде змучений страшно мій двоюрідний брат Василь Кузьмик (Дмитрович) з Вел. Бичкова. Я кажу йому: "Василю!". А він задуманий не обізвався, дійшов до залізничної станції, побачив там нашого швагра, вчителя Михайла Горощака, і просив його, щоб мною опікувалися і берегли мене від мадяр, якщо він поїде в еміграцію. Михайло Горощак з кількома січовиками, які уціліли з Красного поля, хотіли поїхати до Бичкова поїздом, але поїзд не їздив вже, бо був зірваний місток. Тоді він з ними добирався навколишніми селами пішки в напрямі Нанкова–Сокирниці–Бушгина й далі на Рахівщину. Василя Кузьмика я вже більше не бачила у своєму житті: в еміграції він з похідною групою Олега Ольжича дійшов до Києва в листопаді 1941 р. відроджувати Українську державу, а в жовтні 1942 р. був гестапо розстріляний в Бабиному Яру.

На другий день у Хусті були вивішені білі прапори. В місті було тихо. Бачила я, як на носилках два високі на зріст чоловіки в цивільному одязі, не дуже молоді, несли пораненого чи вбитого, який був прикритий білим полотном. Хто він ? Не знаю. Ходили чутки, що то був учитель Л. Митрович, якого хустські терористи схопили, як виходив з церкви, і добили. На вулиці було мало людей. Зустріла я Василя Поповича з Малого Бичкова (був комерсантом – гуси купував та перепродував) та Павлюка з Великого Бичкова (жив напроти

Куцина при потоці, вже помер), і вони помагали нести мені куфри-валізки, начепивши їх на міцний дрючок. Дали мені чорний хліб і кусок солонини. З Хуста дійшли ми пішки аж до окраїни Тячева. Нам селяни порадили не йти далі через Тячів, бо там убивають мадяри людей, забирають гроші, речі. Послухали ми селян і обійшли Тячів і ту гору, що стоїть перед ним, і далі пройшли полем.

По дорозі до нас пристав молодий січовик з Буковини родом, одягнений у січовицькій уніформі (казав нам, що перед приходом в Карпатську Україну воював у Іспанії), мав бинтом перев'язану поранену на Красному полі руку. Далі до нас пристали ще два січовики. Дійшли ми до присілка Тячева (забула його назву), де жив православний священик-емігрант (прізвища його не пам'ятаю). Його дружина була родом з с. Дубове. Там ми застали брата дружини священика, який був у Хусті як січовик і вернувся не в Дубове, а до сестри. У священика була велика бідність, видно, жила сім'я в злиднях. Переночували всі ми у священика, а наступного дня ті троє січовиків та бичківці пішли далі, а мене, як дівчину, саму-одну не пустив в дорогу з січовиками, і я прожила в цій родині один тиждень. У цей присілок прийшли мадярські жандарми-"пір'яники". Брат попаді – січовик – викинув в колодязь гранату перед тим, як "пір'яники" зайшли в хату священика з своїм перекладачем із місцевих тячівських терористів. Вже була встановлена мадярська влада: жандармерія, поліція, а на головних дорогах йшло мадярське військо. Священик пішов у Тячів і дістав для мене довідку, щоб я без перешкод добралася додому – у Бичків. До Тячева мене підвезли на возі. А з Тячева добиралася я пішки головною дорогою. Великий чемодан-валізку я залишила в одного знайомого цього священика, також емігранта, і забрала його через місяць. Священикові за проживання в його сім'ї подарувала великі вишивані дві скатерті та шість вишиваних салфеток.

По дорозі з Тячева мене жандарми питали: "Морішко, гово медь!" ("Маріє, куди йдеш?"). Незабаром зустріла я апшанського жида з возом, який їхав в с. Нижню Апшу (нині с. Діброва). Вже темніло. Холодно. Я попросилася на віз. Взяв мене на підводу, і доїхали ми до Нижньої Апші, а тут я переночувала в однієї румунки, яку знайшов мені цей порядний жид. Спала я на постелі, в якій було море блох, і встала я покусана. Заплатила за нічліг, віддавши румунці останні срібні чеські крони. В Нижній Апші теж були вивішені білі прапори. Наступного дня я попросила румунку, щоб показала мені коротший шлях до Бичкова. Повела мене її донька аж до окраїни села Малого Бичкова – до "Рипи". Це досить велика віддаль. Вона повернулась, а я ще далі пішки 4 км добиралася до рідної хати, аж бачу на нашій хаті висить уже мадярський трикольоровий прапор. В мене стиснулось серце від такого приниження, і я заплакала...

На фронт на Красне поле допомагати карпатським січовикам і я хотіла йти, та не пустила мене та вчителька в Хусті, в якої я ночува-

ла перший день. На Красному полі загинуло багато січовиків з Бичкова: Розіник з Малого Бичкова (залишив сиротами двох дочок), Іван Петрюк, Іван Міцюк, Михайло Григорчук та інші (до двох десятків, якщо не більше).

До від'їзду з Іршави вчителі горожанської школи ще провели святковий Шевченківський вечір, і я в одній п'єсі виконувала вдало роль.

Добравшись до Бичкова, я зайшла в хату і бачу... мій батько плаче. Я питаю батька (няня), що сталося? Він мовчав і мовчав. Незабаром я пішла в село, і мені вчитель Йосип Коперльос з переляком сказав біля теперішнього базару: "Жандарми повели арештованого Михайла Горощака!" І я швидко повернулась додому і сказала про це сестрі Василині (вчительці малобичківської народної школи) та няньові (батькові). Після арешту Михайла Горощака, якого кинули в катівню – спортивний зал горожанки, ми, дві сестри, привезли його дружину з немовлям додому, до нас, з Кобилецької Поляни, де вона вчителювала й вела просвітянську роботу.

З цього часу почалася хресна дорога на Голгофу Михайла Горощака та трьох сотень карпатських січовиків і закінчилася тортурами в концтаборі у Вар'юлопоші. Арештували й катували в цьому спортзалі наших сусідів – залізничника Василя Логоша (родом з с. Луг), а також лісника Василя Ромжу за те, що свою дочку віддав вчитися в чеську школу, посла Сойму Карпатської України, колишнього голову "Просвіти" у Вел. Бичкові Михайла Марущака, вчителя Миколу Грицака з с. Росішки (відомого згодом мовознавця), окремих бичківських селян-патріотів. Допитували в тій катівні і наречену коменданта районної Карпатської Січі, чотаря Павла Волощука – Анну Ткачук, за те, що знайшли в неї січовицьку уніформу та документи її нареченого (вона вчилася зі мною в учительській семінарії), директора народної школи в с. Кобилецька Поляна Дмитра Остапчука та інженера Миколу Литвицького (останніх двох незабаром жандарми з бичківськими терористами розстріляли в городі біля будинку селянина Куцина). Бичківські селяни переховували багато січовиків як в самому селі, так і по узбіччях гір. Вдень і вночі шукали їх по хатах гонведи і кого зловили – розстрілювали. В Оріховому Потоці в Діброві (назва лісу у Бичкові) є січова могила, в якій спочивають 32 розстріляні січовики. Є їх могили і в садах. До нас доходила вістка, що арештованих страшно, по-звірячому, катують...

Я мучилася думкою – як полегшити їх становище, допомогти їм. І рішила припроситися на кухню до мадярки – жінки по прізвищу Ченгерій, яка готувала їжу для арештованих. Я ж почала допомагати січовикам чистити на кухні картоплю для сербанки (супу), виконувати іншу роботу чорнову (дрова і воду на кухню носила, виносила попіл). Носила я той суп два рази на день в чотирилітровій канті (кантлику) і наливала одну порцію кожному арештованому, давала кусник хліба, іноді чашку кави та кусочок солонини, яку приносили селянки на кухню. В основному всі селянські продуктові передачі

Ченгеріїха висипала в помиї для своїх свиней, а січовикам давала "сербанку", в якій не плавала жодна крапля жиру.

Перший раз, коли я зайшла в цей спортивний зал, побачила три сотні молодих хлопців, майже підлітків у січовицькій уніформі (а більшість їх – у цивільному одязі), які сиділи на підлозі в кілька рядів. Інша група арештованих, а серед них і мій швагер чотовий в окровавленій вишиваній сорочці, вчитель Михайло Горощак, сиділи на підвищеному місці (на сцені). Моє серце вмлівало від баченого, і я сльози не втримала. А він пошепки здивовано сказав мені, коли я наливала супу: "Яка ти відважна, смілива! Бережись! Як моє немовля живе?" Чотовий Михайло Горощак був приділений до групи, яка мала бути розстріляна. Поставили їх на сцену і там страшно катували. Гонведи, жандарми, хто з мадяр тільки хотів, приходили і били їх – "січак-банду". Били рушницями по плечах, палицями по босих ногах. При дверях у залі були поставлені два кулемети. Окрім того, я помітила, що при дверях в коридорі були приперті до стіни грапи та борона з окровавленими довгими залізними зубцями. І ці знаряддя були використані при катуванні арештованих, в тому числі і М. Горощака. Коли він та інші січовики піднімались на допити в супроводі жандармів на другий поверх по східцях, то з обидвох сторін стояли гонведи, доносщики-терористи і били немилосердно, як ішов нагору і при повороті. Гумовими палицями били по руках, босих ногах, по плечах, спині, голові. Били в кімнаті, де допитували його та інших. Допитували М. Горощака двічі на день, і другий раз, як повертався, був весь облитий водою (приводили його кати до пам'яті).

Щоночі мені снилось те, шо я бачила за ті кілька тижнів у катівні в Бичкові. Я примовляла собі: "Я мушу, мушу витримати ті переживання від баченого. Я мушу своєю присутністю облегшити нестерпні муки тих молоденьких хлопців-січовиків"... Намагалася, подаючи їжу, кожному заглянути в очі і своїм теплим поглядом подати хоч крихту надії на життя (бо говорити було заборонено). Мою душу огортав безмежний болісний щем, коли виводили їх на розстріл... Розстрілювали без суду. Виводили їх босих, роздягнених, окровавлених. Вони мріяли про волю України і заплатили за любов до неї своїм життям.

Одного дня прийшла я на кухню, а Ченгеріїха каже мені: "Вже їх нема. І вашого Горощака нема!" Я перелякалась, що, може, його повели на розстріл. Виявилося через деякий час, що тих, які ще залишились в живих, вивезли в катівню в с. Крива, а звідти – в концтабір у Вар'юлопоші. Михайла Горощака так катували, що невдовзі побої по голові, спині, ногах дали свої наслідки, і як випустили з концтабору, здоров'я не витримало. В свої 40 літ помер, залишивши троє дітей (від 2-х до 6-ти літ) сиротами. Вмирав і просив виховати його дітей патріотами України. Він вірив, що Україна буде вільною". Такими словами закінчила свої спогади моя сестра Одотя Василівна Божук.

Ганна БОЖУК

ОСИП КАРАЧЕВСЬКИЙ
(1905–1944)

Карачевський Осип ("Свобода", "Юзик") народився 6 березня 1905 р. в с. Держів сучасного Миколаївського району Львівської області. Член "Пласту", входив до складу 5-го куреня ім. князя Ярослава Осмомисла у Стрию, а згодом до 2-го куреня УСП загону "Червона Калина". Підпоручик польської армії. У 1930-х рр. вступив до ОУН [1].

На початку листопада 1938 р. нелегально перейшов через польсько-чехословацький кордон на територію Підкарпатської Русі та активно включився в розбудову військового формування Карпатської України – Карпатської Січі. В інформації польського слідчого відділу за 23 травня 1939 р. повідомлялось, що на початку листопада 1938 р. на Закарпаття з метою вступу до "українського легіону" подались 14 осіб. З них головні діячі ОУН: Осип Карачевський, Роман Шухевич, Роман Мирович, Володимир Щигельський, Євген Стахів, Осип Бойдуник, Іван Стебельський, Лев Ярослав Зацний, Євген Врецьона, Осип Тюшка, Станіслав Левицький. Перші вісім осіб були позбавлені польського громадянства [2].

У столиці Карпатської України О. Карачевський як підпоручик польської армії увійшов до складу військового штабу Карпатської Січі під псевдонімом "Осип Свобода". На початку січня 1939 р. в ході організаційної розбудови структури ОНОКС в округах автономного краю чотар Осип Карачевський ("Свобода") отримав завдання Головної Команди організувати та вишколити гарнізони Карпатської Січі по всій території Карпатської України. 12 січня 1939 р. інструктор "Свобода" разом з чотою січовиків у кількості 40 осіб прибув у с.Королево над Тисою, де створив січовий гарнізон (2 сотні) та провів його військовий вишкіл [3]. В середині січня 1939 р. наказом ГК ОНОКС був призначений командантом 1-ї сотні Карпатської Січі в с. Королево, а поручик М. Кіштулинець – командиром 2-ї [4].

Однак 19 січня 1939 р. дійшло до збройного інциденту між січовиками королівського гарнізону та чехо-словацькою жандармерію в ході проведення акцій протесту січовиків проти призначення чеського генерала Л. Прхали третім міністром в уряді А.Волошина, внаслідок чого було вбито 1 особу і 9 осіб отримало поранення, в т.ч. 2 важко [5].

Чотар "Свобода" був заарештований і потрапив до чехо-словацької в'язниці в Хусті, де перебував з 22 січня по 4 лютого 1939 р. [6]. На жаль, деталі збройного інциденту не з'ясовані, однак відомо, що 1 березня 1939 р. строєвий відділ ГК Карпатської Січі оголосив подяку булавному Василю Гудяку за оборону поручика

О. Карачевського від чеських жандармів під час збройного конфлікту і призначив його комендантом гарнізону січовиків в Королеві над Тисою. В той же час було оголошено подяку О. Карачевському [7].

Після виходу із в'язниці О. Карачевський був призначений інструктором гарнізону Карпатської Січі в Іршаві (наказ ГК ОНОКС № 22, параграф 48), куди він прибув 9 лютого 1939 р. 11 та 12 лютого 1939 р. поручик "Свобода" провів з січовиками передвиборчу кампанію до Сойму Карпатської України в Іршаві, а 13 лютого 1939 р. організовував січовий гарнізон в Іршаві, поповнивши його 23 січовиками з Хуста, та провів з ним військовий вишкіл. Одночасно відбувалась підготовка інструкторів, які мали в подальшому вишколювати місцеві відділи Карпатської Січі у селах Іршавського округу. По неділях поручик О. Карачевський разом з інструктором чотарем Н. Романенком виїжджав у села, де проводив військові навчання з місцевими відділами січовиків. Такі села як Лоза, Ільниця та Осій самі присилали своїх січовиків на навчання до Іршави. До програми основного вишколу входили предмети: організація чот та роїв, зброєзнавство (на прикладі побудови пістолета) та вартова служба. Окрім цього проводились бойові вишколи та заняття із кидання гранат [9].

У другій половині лютого 1939 р. січовики Іршавського окружного гарнізону Карпатської Січі під командуванням чотаря Ю. Шпильки та поручика О. Карачевського ("Свободи") налагодили ефективну співпрацю з чехо-словацькою жандармерією у боротьбі проти угорських диверсантів та терористів, які переходили кордон поблизу с.Загаття. Як згадував О. Карачевський: "Після приходу січовиків Іршавського гарнізону всяка акція терористів відразу притихла. Більше як тиждень допомагали січовики жандармерії, скріплюючи їх стежі вдень і вночі та перешукуючи довколишні ліси" [10].

9 лютого 1939 р. наказом № 31 Головного коменданта ОНОКС Д. Климпуша інструктор Головної Команди чотар О. Карачевський ("Свобода") отримав звання поручика, а згодом наказом № 36 введений до складу Генерального штабу ОНОКС [11].

На момент початку угорського вторгнення на територію Карпатської України 14 березня 1939 р. О. Карачевський разом з чотарем Н. Романенком організували січовиків Іршавської округи для оборони краю. Ще в ніч з 13 на 14 березня 1939 р. Карпатська Січ отримала зброю в результаті домовленості між окружним комендантом ОНОКС Ю. Шпилькою та начальником чехо-словацької жандармерії. Останній передав іршавським січовикам 82 гвинтівки, 4 міномети, 4 ракетні пістолети, 4 легкі кулемети, 15 пістолетів калібру 7,65 мм та 400 штук набоїв до них, 135 мін, 400 ракет, 40 тис.

набоїв до кулеметів та гвинтівок, 250 ручних гранат чеського виробництва. Окрім цього, від підрозділу фінансової сторожі було отримано 5 ручних кулеметів з 30 тис. набоями до них. Ця зброя була передана чоті січовиків з 32 чол. та 10 українцям із фінансової сторожі, які зайняли оборонні позиції на хребті Сільце–Арданово та в напрямку Заріччя. Однак невдовзі під сильним тиском угорського полку січовики змушені були відступити до Іршави [12].

Загалом на відтинку Іршава–Сільце була одна сотня січовиків з 100 гвинтівками, кількома ручними кулеметами та 14 пістолетами. Для стримування угорського наступу поручик "Свобода" організував два ряди оборони вздовж шосейного шляху Хмільник–Кив'ядж (Кам'янське) – Сільце – Іршава та узгір'я в с. Лази. Тут були вириті окопи. Серед січовиків, які обороняли ці позиції, були студенти Білківської гімназії та чота з 42 чол., яка прибула на допомогу з Хуста. Водночас були вислані дві розвідувально-бойові стежі (разом 27 чол.) до Саботина, Загаття і Завидова, отримавши завдання побудувати барикади і засіки на шляху просування угорських військ. Осередок оборони відділу січовиків знаходився також в Сільці. В Іршаву тим часом прибувала зброя, захоплена командою Карпатської Січі у Білках, якою озброювались січові відділи з околиць міста [13].

У другій половині дня 16 березня 1939 р. розпочався сильний наступ угорських військ у напрямку на Іршаву. 16 березня 1939 р. по телефону О. Карачевський отримав наказ від начальника штабу Національної Оборони Карпатської України полковника М. Колодзінського тримати за будь-яку ціну лінію фронту, а потім із залишками січовиків пробиватись в Словаччину [14]. Однак під натиском переважаючих угорських частин сотня "Свободи" змушена була відступити через Білки та Імстичово на Волівщину, а потім на територію Гуцульщини [15]. Звідти О. Карачевський зумів емігрувати закордон.

Влітку 1939 р. поручик Осип Карачевський виконував функції коменданта табору з вишколу українського легіону Р. Сушка неподалік поселення Зауберсдорф в Австрії та був командиром 1-го куреня легіону. Після розколу ОУН на мельниківців та бандерівців примкнув до революційного крила організації під проводом С. Бандери. З 10 березня 1940 р. був керівником відділу військового постачання штабу ОУН у Кракові. Восени 1940 р. виконував функції керівника старшинської школи ОУН у Турковичах на Холмщині. У 1940–1941 рр. був викладачем на старшинських курсах ОУН(б) у Кракові та входив до складу військової референтури Проводу ОУН. Згодом був заарештований німецьким гестапо. Перебував в ув'язнені у німецькому концтаборі Аушвіц, де й помер у 1944 р. [16].

ПРИМІТКИ

1. Мірчук П. Нариси історії ОУН. 1920–1939 роки. Т. 1. Видання третє, доповнене / Центр досліджень визвольного руху. – К.: Українська видавнича спілка, 2007. – С. 695.

2. Wysocki R. Organizacja Ukrainskich Nacionalistow w Polsce w latach 1929–1939. Geneza, struktura, program, ideologia. – Lublin, 2003. – S. 391.

3. Свобода О. На відтинку Іршава // Карпатська Україна в боротьбі. Збірник. – Відень: Видання Української Пресової Служби, 1939. – С. 123.

4. Архів УСБУ в Закарпатській області. – Ф. 5. – Спр. 159. – Т. II. – Арк. 235.

5. Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. У двох томах. – Том І. Карпатська Україна: документи і матеріали. – Ужгород: ВАТ "Видавництво Закарпаття", 2009. – С. 217.

6. Свобода О. На відтинку Іршава // Карпатська Україна в боротьбі: збірник. – Відень: Видання Української Пресової Служби, 1939. – С. 123.

7. Архів УСБУ в Закарпатській області. – Ф. 5. – Спр. 159. – Т. II. – Арк. 237.

8. Там само. – Арк. 238.

9. Свобода О. На відтинку Іршава // Карпатська Україна в боротьбі: збірник. – Відень: Видання Української Пресової Служби, 1939. – С. 123.

10. Там само. – С. 123–124.

11. Архів УСБУ в Закарпатській області. – Ф. 5. – Спр. 159. – Т. II. – Арк. 237–238.

12. Романенко Н. Від Сільця до Імстичова // Карпатська Україна в боротьбі: збірник. – Відень: Видання Української Пресової Служби, 1939. – С. 130–131.

13. Свобода О. На відтинку Іршава // Карпатська Україна в боротьбі: збірник. – Відень: Видання Української Пресової Служби, 1939. – С. 124–128.

14. Яшан В. Полковник Михайло Колодзінський // Городенщиа. Історико-мемуарний збірник. Історичний архів. –Т. 28. Ред. М. Марунчак. – Нью-Йорк–Торонто, 1978. – С. 648.

15. Свобода О. На відтинку Іршава // Карпатська Україна в боротьбі. Збірник. – Відень: Видання Української Пресової Служби, 1939. – С. 128–129.

16. Мірчук П. Нариси історії ОУН. 1920–1939 роки. – Т. 1. Видання третє, доповнене / Центр досліджень визвольного руху. – К.: Українська видавнича спілка, 2007. – С. 695.

Олександр ПАПІРЯ

МИХАЙЛО КИШТУЛИНЕЦЬ
(1912–1986)

Михайло Федорович Киштулинець народився 18 жовтня 1912 року в с. Кузьмино Мукачівського району. Батьки – селяни-землероби, як він сам любив казати, – гречкосії. Початкову освіту здобув у сільській школі в рідному селі. Виявив здібності до навчання і продовжив освіту у Мукачівській торговельній академії, де викладачами працювало багато емігрантів із великої України, які зуміли розбудити у своїх вихованців глибокі національні почуття. Під час навчання батько брав активну участь в аматорських виставах, був активним учасником "Пласту". У 1935 році призваний до Чехословацької армії. Був направлений на офіцерські курси у Прагу. У 1938 році його демобілізували у запас у чині підпоручника Чехословацької армії. Пішов працювати на залізницю диспетчером у Королеві (Виноградівщина). Болюче пережив окупацію західних районів Закарпаття угорськими військами після Віденського арбітражу.

Обрання прем'єр-міністром Підкарпатської Руси Августина Волошина сприйняв як щонайкраще рішення для рідного краю. Вже маючи чітку національну орієнтацію, не вагаючись, став прихильником Українського Національного Об'єднання, яке здобуло переконливу перемогу на виборах до Сойму 12.02.39 р.

Як людина, яка здобула добрий військовий вишкіл у Чехословацькій армії, вирішив взяти дійову участь у формуванні Організації Народної Оборони – Карпатської Січі. Вже в повоєнні часи пригадував, як важко було озброїти численних добровольців, які сотнями прибували до Хуста, щоб оборонити Карпатську Україну від загрози, яка нависла над нею у 1939 році. А січовиками ставали кращі з кращих представників нашого народу, переважна більшість із них уже здобула непогану освіту, були цвітом нації, надією народу і батьків. Бойові дії на Красному полі були запеклими, хоч і не тривалими. Михайло Киштулинець на одному із флангів лінії оборони заліг із кулеметом і пробував короткими чергами, економлячи патрони,

відтіснити переважаючі сили противника, який кинув проти січовиків добірні регулярні гортіївські армії. Бачив, як один за одним падали скошені кулями молоді й безвусі герої. Потім лавина наступаючих навалилася на їхню лінію оборони і зім'яла її. Набої до кулемета скінчилися. Михайло Киштулинець був узятий у полон і відправлений до Вар'юлопоша. Спочатку окупанти люто знущалися над полоненими. Кожен день у застінках міг стати останнім.

Та у 1940 році, за клопотаннями греко-католицького священика із Кузьмина, мого батька відпустили додому. Пішов працювати в лісництво в Усть-Чорну. Звідусіль приходили звістки про розправи окупантів над патріотами. Здавалося, ідея незалежності похована назавжди.

20.02.41 р. Михайло Киштулинець одружився на Галені Василині, доньці господаря із Середнього Ужгородського району. Тесть володів орними землями, виноградниками, лісом, пасовиськами, тож Михайло зайнявся сільським господарством. Потрібно було утримувати сім'ю. Народилася донька, життя почало входити в якусь колію. Та у березні 1942 року батька вдруге заарештували й кинули до в'язниці Ковнер. Знову катування, допити, приниження... Після політичного процесу його перевели до в'язниці у Ніредьгазу.

У травні 1943 року, після тривалих клопотань рідних, власті звільнили батька з ув'язнення, й він повернувся додому. Влаштувався на роботу в горілчану фабрику, яка була тут-таки, в Середньому. У жовтні 1944-го Червона армія вигнала угорських окупантів. У листопаді того ж року був обраний делегатом з'їзду Народних комітетів у Мукачеві, який прийняв Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Здавалося, що, нарешті, восторжествувала історична справделивість. І навіть відганяв від себе думки про те, як радянські автоматники та енкаведисти "охороняли" делегатів з'їзду.

Михайло Федорович охоче погодився обійняти посаду начальника міліції в Середньому. Але та міліція займалася не тільки охороною правопорядку. Тому, коли на його місце призначили нового начальника-комуніста, батько був навіть радий і перейшов на роботу в сільську споживчу кооперацію. Але новий режим не міг допустити, щоб на будь-якій керівній посаді був не комуніст, а прихильник Августина Волошина, за яким уже полювали сталінські опричники. Киштулинець перейшов на роботу в шампанкомбінат, де працював до 1950 року.

У червні 1950 року, отримуючи зарплату, побачив, що касир нараховує йому дрібними купюрами, на що необережно зауважив: "Не давай і таке сміття." На другий день батько вже не повернувся додому: його заарештували, кинули у "чорний ворон" і відвезли до Ужгорода. Йому інкримінували антирадянську пропаганду і

засудили на 10 років позбавлення волі та 5 років позбавлення прав. Жінку із дітьми навіть не впустили до залу, де відбувалось судилище; дітям теж не дозволили підійти до батька.

Та вождь "визволителів" помер дещо раніше, і у 1955 році батько із папірцем у руках про звільнення повернувся додому. Дорого йому довелося заплатити за любов до рідної України, але ті, що лишилися лежати на Красному полі, заплатили ще більшу ціну.

До останніх днів (помер у 1986 р.) час від часу до батька навідувалися для "профілактики" кегебісти, підсилали провокаторів, одне слово – спостерігали, бо тінь незалежної України лякала їх. Але це були брежнєвські, єзуїтські часи, коли вголос правду не говорив ніхто, а якщо насмілювався, то... Навіть ім'я А. Волошина вимовляти голосно тоді не рекомендувалось. А для мого тата він до останнього подиху залишався батьком Волошином.

Богдан КИШТУЛИНЕЦЬ

ІВАН КЕДЮЛИЧ
(1912–1945)

Кедюлич Іван Михайлович ("Чубчик", "Довбня") народився 8 грудня 1912 р. в м. Перечин на Закарпатті у національно свідомій селянській родині. Після закінчення горожанської школи у 1927 р. поступив на навчання до Мукачівської торговельної академії, яку закінчив у 1931 р. Ще в роки навчання став членом "Пласту" та входив до складу пластового куреня ім. О. Вахняного, який існував при академії. Відразу після завершення студій поступив на навчання в чехословацьку офіцерську школу у м. Кошице, яку закінчив, отримавши звання підпоручика, а через рік – поручика. Через деякий час влаштувався працювати сільським вчителем, а згодом став директором народної школи у с. Великі Стужиці на Великоберезнянщині. Тут він заснував товариство "Просвіта", драматичний гурток та хор при школі. У 1934 р. долучився до праці в ОУН на території Підкарпатської Русі [1].

У листопаді – грудні 1938 р. поручик Іван Кедюлич активно включився в розбудову структури Карпатської Січі на рідній Перечинщині та увійшов до складу Окружної команди ОНОКС у Перечині [2]. У січні 1939 р. за наказом Головної Команди був переведений до Хуста, де його призначили командиром 3-ї сотні Хустського коша, що складалась із хустських студентів, робітників та селян (всього – 200 чол.) [3]. 30 січня 1939 р. наказом Головного коменданта Карпатської Січі Д. Климпуша І. Кедюлич отримав підтвердження свого звання поручика та був введений до складу Генерального штабу Карпатської Січі [4].

У січні – лютому 1939 р. поручик І. Кедюлич виконував функції старшини-інструктора Хустського коша, брав участь у різноманітних вишколах січовиків. З 11 січня по 24 лютого 1939 р. викладав на підстаршинському вишколі Карпатської Січі в Хусті. Окрім цього, був залучений до вишколів "Жіночої Січі".

17 січня 1939 р. І. Кедюлич був присутній на демонстрації січовиків у Хусті проти призначення генерала Л.Прхали третім міністром в уряді А. Волошина, де виступив із промовою з балкону "Січової Гостиниці". 19 лютого 1939 р. взяв участь у II краєвому з'їзді Кар-

патської Січі в Хусті. На з'їзді окружних та районних комендантів ОНОКС, який відбувся після цього в приміщенні "Січової Гостиниці", І. Кедюлич виступив із доповіддю на тему "ОНОКС та її політичні завдання", яка була опублікована в офіційному виданні Січі – газеті "Наступ" [5].

26 лютого 1939 р. І. Кедюлич був учасником окружного з'їзду Карпатської Січі у Свалявi, на який прибули організовані січові відділи з усієї Свалявської та частини Мукачівської і Воловецької округи. Загальна кількість прибулих січовиків та січовичок становила 2 тис. 290 осіб. Перед службою Божою Головний комендант Д. Климпуш у супроводі старшин військового штабу, поручика Г. Барабаша ("Чорного"), поручика І. Кедюлича та чотаря Д. Кедровського прийняли звіт від окружного коменданта О. Немеша. Після цього відбувся урочистий марш січових загонів під командуванням сотника Клименка, який прийняв Головний комендант в супроводі окружного. На чолі походу хорунжі несли посвячений прапор Карпатської Січі. Кожне село на з'їзді мало однакову форму одягу. Після урочистого маршу з промовами до учасників з'їзду виступали Д. Климпуш, О. Немеш, Є. Кузьмівна, окружний урядник Охримович, посол Сойму Карпатської України І. Грига та сотник Клименко. Далі за програмою з'їзду в приміщенні торговельної академії відбулось урочисте прийняття січової присяги членами Карпатської Січі Свалявського округу. Потім проходили наради районних та місцевих комендантів. Активну участь в організації з'їзду взяли студенти Свалявської торговельної академії [6].

За даними Ю. Химинця, напередодні боїв між чеськими військами та січовиками у Хусті 13–14 березня 1939 р., І. Кедюлич разом з Р. Шухевичем виїхали до Перечина, де переховувались від чеської поліції за проведення акції із викрадення зброї зі складів чехословацької жандармерії в Хусті. Коли почалася угорська інвазія в Карпатську Україну, І. Кедюлич емігрував у Словаччину [7].

У липні – серпні 1939 р. поручик І. Кедюлич брав участь у військовому вишколі українського легіону Р. Сушка на території Австрії та був призначений командиром 1-ї чоти першої сотні куреня О. Караневського ("Свобода"). Після розформування легіону у вересні 1939 р. він деякий час перебував при військовій референтурі Проводу ОУН у Кракові, де очолював воєнізовані українські підрозділи з охорони фабрик та заводів ("веркшуц") на території польського генерал-губернаторства в околиці Коростенки [8]. Згодом звільнився з веркшуца і перейшов працювати учителем в українську школу у Волосатому, повіт Сянок. Тут ворганізував господарчі курси для старшого населення та український театр при школі для підняття національної свідомості українських лемків. Водночас виконував обов'язки станичного ОУН(м) у с. Волосатому, відповідаючи також за організаційний зв'язок, що проходив територією окупованого угорцями Закарпаття.

У червні 1941 р. після початку німецько-радянської війни поручик І. Кедюлич ("Чубчик") увійшов до складу похідних груп ОУН(м), які вирушали на Схід для проведення організаційної роботи в Україні, та став зв'язковим військового референта ОУН(м) генерала М. Капустянського, отримавши відповідальну посаду старшини для спеціальних завдань на Сході України [9].

У серпні 1941 р. за домовленістю між членам проводу ОУН(м) М. Сеником ("Грибівський") та М. Сціборським, з одного боку, та Тарасом Бульбою-Боровцем, з іншого, поручик І. Кедюлич, як військовий спеціаліст мельниківців був спрямований для формування підрозділів "Поліської Січі" у житомирське Полісся [10]. Після невдачі у налагодженні співпраці між ОУН(м) та Тарасом Бульбою-Боровцем на початку вересня 1941 р. виїхав до Житомира, де за завданням військової референтури ОУН(м) сформував сотню української поліції із 170 полонених Червоної армії та 40 вихідців із Галичини. 23 вересня 1941 р. поручик І. Кедюлич прибув до Києва та став комендантом першої сотні української поліції, яку очолював сотник Г. Захвалинський. 3 листопада 1941 р. він був призначений заступником коменданта штабу української охоронної поліції м. Києва.

Коли почалися арешти гестапо в середовищі ОУН(м) у Києві на початку 1942 р., І. Кедюлич таємно виїхав до Проскурова (сучасний Хмельницький) та перейшов на нелегальне становище. Однак згодом його заарештувало гестапо та ув'язнило у Проскурові. Звідси за допомогою знайомої працівниці київського оперного театру йому вдалось втекти з ув'язнення та дістатись до Львова. Тут він відновив зв'язок з військовою референтурою ОУН(м) та був призначений військовим референтом ОУН(м) на західноукраїнських землях (1942–1944), виконуючи обов'язки заступника генерала М. Капустянського.

З травня 1942 р. до кінця 1943 р. І. Кедюлич займався організацією бойових відділів ОУН(м) на Крем'янеччині (Волинь), а у першій половині 1944 р. за дорученням генерала М. Капустянського по організаційних зв'язках ОУН(м) виїжджав за кордон до Відня, Праги, Братислави, Берліна, Будапешта. Влітку 1944 р. у зв'язку з наближенням радянського фронту І. Кедюлич організував партизанський відділ ОУН(м) ім. П.Полуботка у Карпатах поблизу с. Волосате на Турчанщині і був призначений "командувачем східного фронту". У серпні 1944 р. підрозділ потрапив в оточення загону УПА під командуванням В. Мізерного ("Рен") та був розпущений, а частина його вояків разом з командуванням влилась до складу УПА. За дозволом генерала М. Капустянського та направленням генерального секретаря закордонних справ УГВР М. Лебедя поручик І. Кедюлич разом з іншими старшинами ОУН(м) був спрямований у старшинську школу УПА "Олені" у Болехівський район в Карпати. У вересні 1944 р. у супроводі сотні "Коника" вирушив у пошуках Головного військового штабу (ГВШ) УПА на територію Тернопільської області. У січні 1945 р. поблизу с. Тростинці на Бережанщині зуст-

рівся з Головним командиром УПА Р.Шухевичем ("Тарас Чупринка"), з яким був добре знайомий з часів Карпатської України, та отримав призначення до мобілізаційного відділу ГВШ УПА [11].

У січні 1945 р. у званні поручика І. Кедюлич ("Довбня") був призначений командиром 19-го Кам'янець-Подільського Тактичного Відтинка (ТВ) 3-ї Військової Округи (ВО) "Лисоня" групи УПА-"Захід", а в липні 1945 р. наказом Головного військового штабу УПА – командиром 25-го (Закарпатського) ТВ 4-ї ВО "Говерля" і відправлений на територію Карпатської України із завданням розбудувати зв'язкову лінію ОУН через Чехословаччину на Захід [12].

14–15 серпня 1945 р. в Слов'ятинському лісі у Підгаєцькому районі Тернопільської області відбулась нарада командного складу 3-ї ВО "Лисоня" за участю командира округи В. Якубовського ("Бондаренко"), командувача південної групи ВО підполковника УПА І. Яцишина ("Гордієнко"), командира західної групи ВО поручика І. Кедюлича ("Довбня"), командирів куренів "Бистрого" та "Левко", на якій обговорювався наказ командування УПА та рішення Проводу ОУН про розформування великих з'єднань УПА та проведення часткової демобілізації повстанських відділів у зв'язку з масовим облавами НКВС. Було прийнято рішення відправити всіх немісцевих учасників УПА до місць свого народження. І. Кедюличу було доручено виїхати на Захід разом з сотником К. Гіммельрайхом ("Кий", "Шелест"), бунчужним "Савкою", закарпатцями, старшим булавним "Галкою" та охоронцем М. Жабом [13].

16 серпня 1945 р. Головний командир УПА Р. Шухевич ("Чернець") написав діловий лист командиру групи УПА-"Захід" В. Сидору ("Конрад", "Шелест"), в якому зазначав про відправку І. Кедюлича ("Довбня") у супроводі 3-х закарпатців на територію Закарпатської України для проведення там організаційної роботи з формування відділів УПА та передачі його до диспозиції "Шелеста". Окрім завдання щодо формування УПА на території Закарпаття, І. Кедюличу доручалось налагодити підпільну лінію зв'язку ОУН на Захід через територію Чехословаччини. Як писав Р. Шухевич про І. Кедюлича до В. Сидора: "Довбня" повністю справився з дорученим йому завданням і заслуговує на довіру" [14]. Р. Шухевич не знав, чи дійде І. Кедюлич до пункту свого призначення.

Після проведення наради у Слов'ятинському лісі І. Кедюлич виїхав разом з підполковником І. Яцишиним ("Гордієнко") у с. Лісники Бережанського району Тернопільської області, однак по дорозі потрапив у засідку внутрішніх військ НКВС, внаслідок чого загинув ад'ютант на псевдо "Юнак". Вийшовши живими з оточення, "Довбня" разом з "Гордієнком" перебували у с. Лісники, очікуючи на прибуття усіх необхідних документів до командира УПА-"Захід" В. Сидора ("Шелест"). За свідченням охоронця М. Жаба, І. Кедюлич не робив жодних ілюзій щодо перспектив подальшої збройної бороть-

би проти радянської влади і мав намір виїхати за кордон. Він сподівався виїхати до своїх сестер у Відень або ж до братів у Братиславу. Попередньо планувалось, що група розпочне перехід на Захід ввечері 30 серпня 1945 р. Однак того ж дня відбулась облава внутрішніх військ НКВС у лісовому масиві, де розміщалась криївка командирів УПА, внаслідок чого у бою загинули І. Кедюлич та І. Яцишин, а охоронець М. Жаб потрапив в полон [15]. Поручик Іван Кедюлич був посмертно відзначений у наказі Крайового військового штабу УПА-"Захід" [16].

ПРИМІТКИ

1. Химинець Ю. Тернистий шлях до України. – Ужгород: "Ґражда", 1996. – С. 329–330.

2. Архів УСБУ в Закарпатській області. – Ф. 5. – Спр. 159. – Т. II. – Арк. 235.

3. Сулятицький С. З кошем // Карпатська Україна в боротьбі. – Відень, 1939. – С. 81.

4. Архів УСБУ в Закарпатській області. – Ф. 5. – Спр. 159. – Т. II. – Арк. 237–238.

5. Наступ. – 1939. –23 лютого. – С. 3.

6. Наступ. – 1939. –4 березня. – С. 4.

7. Химинець Ю. Тернистий шлях до України. – Ужгород: Ґражда, 1996. – С. 330.

8. Гірняк Л. На стежках історичних подій. Карпатська Україна і наступні роки. Спогади і матеріали. – Нью-Йорк, 1979.

9. Гайвас Я. Поручик Іван Кедюлич-Чубчик. Спогад // Химинець Ю. Тернистий шлях до України. – Ужгород: Ґражда, 1996. – С. 370.

10. Андрій Мельник: спогади та документи / О. Жданович, М. Мінчан, О. Навроцький та інші. Гол. Ред.. М. Луцьків. – К: Фундація ім. О. Ольжича, 1995. – С. 286.

11. Гіммельрайх К. Спогади командира відділу особливого призначення "УПА-Схід" // Літопис УПА. Т.15. Ред. Є. Штендера. – Торонто: Видавництво "Літопис УПА", 1987. – С. 158–160, 162–163, 182–189, 205–206, 214–218; Химинець Ю. Тернистий шлях до України. – Ужгород: Ґражда, 1996. – С. 331–333, 370–371.

12. Содоль П. Українська Повстанча Армія. Довідник другий. – Нью-Йорк: Пролог, 1995. – С. 39.

13. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т.1. – Арк. 61–62.

14. ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7443. – Арк. 13.

15. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т.1. – Арк. 63–64.

16. Содоль П. Українська Повстанча Армія. Довідник другий. – Нью-Йорк: Пролог, 1995. – С. 39.

Олександр ПАГІРЯ

МИХАЙЛО КОЗИЧАР
(1914–1939)

Михайло Олексійович Козичар народився 21 січня 1914 року в селі Терново на Тячівщині у потомственній лісорубській родині. Його ім'я донині мало кому відоме в нашому краї: жорстокий і немилосердний плин десятиліть цілком стер життєві віхи подвижника національно-визвольного руху, вихованця першого Президента Карпатської України, кошового пластунського загону, котрий разом із своїми 50 ровесниками 15 березня 1939 року став мужньо на прю проти чужинської мадярської навали на рокосівському Красному полі, свідомо й геройськи віддав молоде життя за волю, свободу, незалежність рідної землі й вільнолюбного народу. Михайлу було всього 25...

Історичну правду, "без вуалі, припудрювання й прикрас" про випускника Ужгородської учительської семінарії, кошового пластунів Михайла Козичара надто допоміг об'єктивно встановити його вірний друг, відомий краєзнавець, вчений-історик із словацького міста Пряшів Юрій Костюк, який 20 березня 1991 року надіслав у Терново родині Козичарів цінний поштовий пакет із творчим блокнотом, листом-спомином. Серед убитих на Красному полі першим значилося прізвище кошового пластунського загону. В листі читаємо: "У понеділок, 13 березня 1939 року, в жіночій і чоловічій вчительських семінаріях проходив нормальний навчальний процес. У вівторок стало надто тривожно. Кошовий січовиків-пластунів Михайло Козичар відчував наближення жахливих хвилин, просив ровесників терпеливо чекати, допоки з військових казарм принесуть зброю і патрони. Саме того дня Михайло подарував мені своє фото, яке бачите, на спомин з дарчим автографом, що стало дорогоцінною реліквією.

Із Михайлом довелося жити удвох в учительській кімнаті. Батькам нас було надто важко утримувати, тому ми постійно до і після уроків трудилися в корівнику, на городах, виноградниках, замковому яблуневому й сливовому саду тамтешньої богословської семінарії, таким чином заробляли собі на хліб. Взимку кололи дрова, напалювали грубки. Хоча Михайло був набагато старшим, але ніколи й нічим не виказував цього, ставився до мене по-доброму, як до рідного. Ми майже щодня говорили про прочитане в книгах, вели цікаві дискусії, відвідували скромну бібліотеку учительської семінарії, підбирали необхідну літературу. Потягом до систематичного читання завдячуємо мудрому професору Якову Голоті.

У святкові й недільні дні Михайло із натхненням одягав форму кошового-пластуна, прикрашену файними нашивками й різноманітними значками за успішно складені екзамени з тих чи інших спеціальностей. Пластунська форма йому надто пасувала, особливо

широкополий капелюх. У семінарії Козичар був заступником керівника січовицької пластунської організації, користувався безперечним авторитетом – за свою розважливість, доброзичливість, чесноту, порядність. Ми надто шанували своїх-педагогів В. Бірчака, В. Панькевича, М. Фаринича, які ревно пригортали нас до українства, визвольної ідеї. Семінаристи з гордістю носили на грудях синьо-жовті стрічки – символи братства, волі, свободи. Під орудою директора Августина Волошина у семінарії постійно панував дух українства, а на урочистості учні з радістю приходили у красивих вишиванках.

Роки дружби з Михайлом подарували мені й багатьом ровесникам рідкісну можливість щоденно відчувати його добродушність, щиру прямоту, бути впевненими у собі. З ним постійно ходили на марші скаутів і пластунів, любили мріяти про майбутнє нашого знедоленого краю на берегах ріки Уж.

Дощова глибока осінь 1938 року розвела наші долі назавжди. Але пізніше довідався, що кошовий пластунів Михайло Козичар разом із професором Голотою створили бойовий загін і післяобідньої пори 14 березня 1939 року попрямували в напрямку Великої Копані. Через годину гортіївські посіпаки захопили Севлюш.

15 березня кошовий Козичар із 50 пластунами заліг за залізничним полотном неподалік дороги Рокосівського поля. Коли колона мадярських гонведів наблизилася на малу відстань, Михайло дав наказ стріляти. Одразу 32 ворожих солдати залишилися лежати нерухомо на дорозі. Але скоро мадярські вояки оговталися й відкрили шалену стрільбу по юних оборонцях, які були озброєні простими скорострілами. Над Красним полем із-за високого рівчака, де залягли січовики-пластуни, полинула пісня "Подай, дівчино, хустину, може у полі загину...".

Січовицькому загону вдалося протриматися цілу ніч. Підмоги було чекати нізвідки. На світанку надто засніжило. Мадярська колона пішла в наступ, шалено атакувала захисні позиції пластунів. Загін М. Козичара втратив 46 мужніх вояків. Михайла без свідомості, важко пораненого із трьома побратимами, захоплено в полон, їхні тіла, обперезані колючим дротом, коні потягнули волоком до правого берега ріки Тиси. Там мадярський офіцер наказав січовику Івану Поповичу добити лежачих, майже мертвих вояків-пластунів, але той накинувся на офіцера і стрибнув з ним у Тису. Довго точилася між ними боротьба, але Поповичу все-таки вдалося знищити зухвалого пір'яника й потягнути його на глибоке дно. Михайла Козичара разом з друзями мертвими скинули в бурхливі тисянські води, що стали від крові червоними. Ось така трагічна історія, про яку надто хотів чесно, по-божому розповісти. Світлая пам'ять, Царство Небесне Вашому сину і брату, дорогі Козичарі. Михайло справжній син святої Срібної Землі, вірний учень нашого Президента Августина Во-

лошина. Рідний і великий український народ ніколи про нього і мужніх пластунів не забуде. Слава Україні! З глибокою повагою – Юрій Костюк, місто Пряшів, Словаччина".

...Того трагічного березня 1939 року батьки Олекса та Марія Козичарі тільки чули від деяких очевидців про страшну загибель 25-річного сина Михайла. Ще довго під горою Грушкою голосила старенька ненька, йойкала й гірко оплакувала свого сина: "Мигальку, муй Мигальку, як 'тя в Тисі рибка з'їла!".

За довгі десятиліття совецько-тоталітарного режиму ніхто із тернівчан-старожилів не мав права розказувати про криваві події на Красному полі під Хустом, про свого незламного й вольового земляка-кошового Михайла Олексійовича Козичара, якому не судилося стати сіячем доброго, розумного, вічного, як випускнику Ужгородської учительської семінарії увійти в клас до своїх маленьких вихованців.

Кошовому січовицького загону Михайлові Козичару цілий розділ у спогадах присвятив Василь Ґренджа-Донський, а його донька Зірка, яка мешкає за океаном, написала солідний нарис "Пам'яті січовика Михайла Козичара з верховинського Тернова".

Вдячні земляки назвали іменем Михайла Козичара нову сільську вулицю, йому буде встановлено в центрі села пам'ятник. Юні краєзнавці стараються віднайти нові історичні сторінки про славного героя, який віддав молоде життя, аби навіки мирно, вільно і щасливо сяяло над рідними зелено-кучерявими карпатськими синьогорами яскраве, тепле сонце. У ці пам'ятні й незабутні березневі дні низько вклонімося до землі перед світлою пам'яттю таких героїв національно-визвольного січовицького руху, як кошовий Михайло Козичар. Щоби більше ніколи не топтав нашу землю важкий чобіт усіляких непрошених гостей!

Іван КОСТЕВИЧ

ЮРІЙ ЛОПАТИНСЬКИЙ
(1906–1982)

Юрій Лопатинський ("Калина") народився 12 квітня 1906 р. в Тернополі у сім'ї греко-католицького священика. Батько – Дем'ян Лопатинський – був видатним українським церковним і громадським діячем, директором видавництва "Діло".

У 1926 р. закінчив Академічну гімназію у Львові, після цього поступив на навчання в польську школу підхорунжих, де здобув звання сержанта. У 1929–1931 рр. навчався на юридичному факультеті у Львові, потім студіював медицину у Франції та Австрії. Під час навчання вступив до лав Української військової організації (УВО), а згодом Організації українських націоналістів (ОУН). Брав участь у старшинських вишколах для членів ОУН на території Німеччини. Був близьким другом Р. Шухевича [1].

Наприкінці 1938 р. Ю. Лопатинський нелегально переходить польсько-чехословацький кордон в околиці м.Криниці і через Братиславу дістається до Хуста на 7 січня 1939 р. [2]. Тут у званні поручика згідно з наказом Головного команданта Карпатської Січі Д. Климпуша (№ 36, параграф 5) входить до складу Генерального військового штабу Карпатської Січі [3]. Водночас виконує функцію командира 1-ї сотні Хустського коша [4].

У Хусті 11 січня 1939 р. поручик Ю. Лопатинський ("Калина") очолив підстаршинську школу Карпатської Січі, яка проходила до 24 лютого 1939 р. Протягом півтора місяця навчання, в якому взяло участь близько 40-ка осіб, викладали військові фахівці ОНОКС – начальник Генерального штабу Карпатської Січі полковник М. Колодзінський ("Гузар", "Кум"), поручик І. Кедюлич, чотар З. Коссак ("Тарнавський") та поручик Г. Барабаш ("Чорний"). За результатами навчання учасники вишколу склали випускні іспити, на основі яких їм були присвоєні звання вістунів та підхорунжих.

10 березня 1939 р. від начальника вартового відділу Карпатської Січі до військового штабу надійшла інформація про те, що двері до чехо-словацького військового складу зі зброєю та боєприпаса-

ми у Хусті залишились відкритими. Того ж дня в "Січовій Гостинниці" відбулась нарада старшин ОНОКС у такому складі: О. Ольжич, поручик Сулятицький, чотар Р. Шухевич, чотар Є. Врецьона, чотар З. Коссак, поручик Є. Кульчицький і чотар Л. Кріс, під час якої було вирішено таємно викрасти певну кількість зброї та амуніції для озброєння відділів Хустського коша. Добровольцями у здійсненні цього плану зголосились Р. Шухевич і Ю. Лопатинський, які за висловом Л. Гірняка "до таких акцій прямо вродилися". Для перевезення викраденого заздалегідь були підготовлені одна вантажівка і три легкові машини під керівництвом начальника автоколони Карпатської Січі Л. Криська ("Кріса") [5].

У ніч на 11 березня 1939 р. Роман Шухевич разом з Юрком Лопатинським ("Калиною") за допомогою вартового відділу Січі непомітно для чеської охорони викрали близько 100 крісів, 40 пістолетів і 3 ящики з 25 тис. набоїв. Всю здобуту зброю було вивезено за 15 км від Хуста і видано січовикам на конспіративне переховування [6].

Про справу з викраденням зброї було одразу повідомлено головнокомандувача чехо-словацькими військами на території Закарпаття і водночас третього міністра в уряді А. Волошина – генерала Л. Прхалу, який через коменданта чехо-словацької жандармерії у м. Хусті підполковника Ваку висунув вимогу до А. Волошина повернути військове майно. Щоб не загострювати ситуації, прем'єр видав наказ директору української поліції в Хусті сотнику Ю. Білею протягом доби вирішити всю справу з поверненням зброї. У зв'язку з цим було зібрано чергову нараду старшин Карпатської Січі на чолі з О. Ольжичем, на якій вирішили виконати наказ прем'єра. Обом виконавцям здійсненої акції наказали покинути місто з огляду на загрозу арешту чехо-словацькою жандармерією. У зв'язку з цим Ю. Лопатинський був змушений негайно виїхати до Перечина, де він перебував аж до моменту початку угорської інвазії в Карпатську Україну [7]. Після початку бойових дій Ю. Лопатинський разом з групою січовиків та чехо-словацькими військами відступив на територію Словаччини [8]. Влітку 1939 р. він брав участь у вишколі та організації українського легіону полковника Р. Сушка на території Австрії. Після окупації Польщі німецькими військами переїхав на територію генерал-губернаторства в Краків, де очолював українські воєнізовані підрозділи з охорони фабрик та заводів ("вершуц") [9].

Після розколу ОУН у лютому 1940 р. перейшов на сторону революційного крила організації, очолюваної С. Бандерою. У березні – квітні 1941 р. Ю. Лопатинський був учасником Другого Великого збору ОУН у Кракові. З квітня до жовтня 1941 р. був поручиком українського батальйону "Нахтігаль", де командував першою сотнею. За хоробрість, виявлену в боях за Браїлів і Вінницю у липні 1941 р., отримав нагороду – Залізний Хрест 2-го класу [10]. Після звільнення від служби у "Нахтігалі" з жовтня 1941 р. по квітень 1943 р.

виконував особливі доручення Проводу ОУН(б). У квітні 1943 р. був заарештований гестапо та ув'язнений у концентраційному таборі Заксенхаузен, де перебував до листопада 1944 р. У грудні 1944 р. повернувся в Україну та передав за дорученням генерального секретаря зовнішніх справ М. Лебедя організаційні документи для УГВР та Бюро Проводу ОУН. У 1945 р. був введений до складу Головного військового штабу УПА у званні поручика. У квітні 1945 р. за дорученням УГВР брав участь у переговорах з польським підпіллям на території Закерзоння. Був головою української делегації на переговорах з представниками польського підпілля на чолі з Мар'яном Голебєвським, які проходили 21 травня 1945 р.

З кінця 1945 р., перебуваючи в еміграції в Мюнхені, Ю. Лопатинський включився в роботу закордонного Центру ОУН (з лютого 1946 р. – закордонних частин ОУН), а згодом закордонного представництва УГВР. У 1947 р. призначений заступником керівника Місії УПА за кордоном, майора І. Бутковського. У 1949 р. він очолив військовий центр при закордонному представництві УГВР. У 1949–1952 рр. керував підготовкою та засиланням кур'єрів УГВР в Україну для зв'язку з підпіллям ОУН. Постановою УГВР був підвищений у званні до підполковника, відзначений Золотим Хрестом заслуги. Згодом переїхав до США. У 1952–1982 рр. був членом Дирекції нью-йоркської фірми-корпорації "Пролог". Водночас був провідним членом та довголітнім головою Об'єднання колишніх вояків УПА, у 1975-му співзасновником і членом Видавничого комітету "Літопис УПА" (Торонто). Помер 16 листопада 1982 р. в Гантері, штат Нью-Йорк, США [11].

ПРИМІТКИ

1. Содоль П. Українська Повстанча Армія 1943–1949. Довідник. – Нью-Йорк: Пролог, 1994. – С. 98.
2. Кук В. Роман Шухевич – Головний Командир УПА. – К.: "Видавництво Бібліотека Українця", 1997. – С. 32–33.
3. Архів УСБУ в Закарпатській області. – Ф. 5. – Спр. 159. – Т. II. – Арк. 237.
4. Гірняк Л. На стежках історичних подій. Карпатська Україна і наступні роки. Спогади і матеріали. – Нью-Йорк, 1979. – С. 107.
5. Там само.
6. Гірняк Л. Вказ. праця. – С.108; М. Зінкевич-Гірняк. На Закарпатській Україні (Спогад). // Літопис УПА. –Т. 45. Генерал Роман Шухевич-"Тарас Чупринка" Головний Командир УПА. – Торонто–Львів, 2007. – С. 218–220.
7. Гірняк Л. На стежках історичних подій. Карпатська Україна і наступні роки. Спогади і матеріали. – Нью-Йорк, 1979. – С.109.
8. Стахів Є. Крізь тюрми, підпілля й кордони. – К.: "Рада", 1995. – С.50.
9. Гірняк Л. На стежках історичних подій. Карпатська Україна і наступні роки: спогади і матеріали. – Нью-Йорк, 1979. – С 229.
10. У лавах дружинників: спогади учасників (упорядковані Мирославом Кальбою). – Денвер, 1982. – С. 36.
11. Содоль П. Українська Повстанча Армія 1943–1949. Довідник. – Нью-Йорк: Пролог, 1994. – С. 98–99.

Олександр ПАПІРЯ

ІВАН ПІПАШ
(1909–1939)

Коли над Чехословацькою Республікою нависла небезпека з боку гітлерівської Німеччини, празький уряд провів мобілізацію запасників і відправив їх на Судети. Туди у складі артилерійського полку з Кошиць, потрапив і чорнотисянський гуцул Іван Піпаш. Це було восени 1938 р. Віденський арбітраж вніс свої корективи: Судети було віддано Німеччині, частину Словаччини і Закарпаття – гортіївській Мадярщині. Тож боронити Судети чехословацький уряд не збирався, і війська демобілізували. Додому поверталися групами. Повертався через Перечин і Сваляву й Іван Піпаш.

– У Сваляві до нас підійшов Дмитро Климпуш, – згадує Іван Дмитрович. – І питає: "Чи є, серед вас ясінянці?" Відповідаємо, що є, представилися. Зі мною були Юра Тимчук, Штень Іванюк, Олекса Допуцяк, Михайло Поп'юк, Михайло Боженюк... "Вступайте в нашу армію, Карпатську Січ", – пропонував земляк.

Вояки не дали себе довго умовляти, бо патріотичне бажання помагати молодій державі проявилося у кожного, всі зголосилися в Карпатську Січ. Там створюється армія. Щодня прибували нові групи молодих людей. Прибували і старші з Карпатського краю та з Галичини. Січовицька казарма наповнювалася міцними молодиками, їх одягали в форму, а хто був у солдатському, – давали лише шапки-мазепинки. Таку отримав й Іван Піпаш. Людей прибувало, а зброї не було. Командування звернулося до чехословацької регулярної частини, яка дислокувалася в Хусті, але чехи відмовили у видачі зброї. А на кордоні з Мадярщиною уже ставало неспокійно.

Першими пішли на захист рідної землі карпатські січовики та студентська молодь Севлюша, Королева, які коло Великої Копані, на Красному полі, зустріли загарбників. Був тут і І. Піпаш.

Там полягло багато хлопців, – каже Іван Дмитрович. – У нас були лише карабіни, а мадяри йшли з танками, били з скорострілів. Та ще й патронів не вистачало для усіх вояків-січовиків...

Однак і мадярам наступ не обійшовся легко.

– Під натиском окупантів ми змушені були відступити, – згадує чорнотисянський січовик. – Патріотам довелося добиратися до домівок. Йшли, як лише могли: через гори, лісами, бо в селах господарювали місцеві "чорносорочечники", ловили й убивали січовиків. Так загинули Павло Волощук у В. Бичкові, Іван Полянчук, Федір Рознійчук, Василь Тимочук, Іван Годван і Михайло Мендешора з Трибушан, Василь Небола та Карло Купар з Грушова (закатували їх у Квасах).

Мадяри скоро добралися до Ясіня. Терміново створили тюрму (тепер тут середня школа). Ловили беззбройних людей. До їх рук потрапило багато галичан.

– Удень заводили людей до тюрми, а ввечері вивозили у невідомому напрямку, – мовить Іван Дмитрович. – Лише тепер знаємо, що вивозили їх під польський кордон за Лазещиною і розстрілювали.

Не оминула тюрма й І. Піпаша. Зловили його жандарми за допомогою "своїх" терористів. Допомогли вийти з катівні А. Сенек, Я. Розалюк, Я. Мініх і Л. Дувіряк...

Відтоді спливло багато води у Тисі. Одружившись з Василиною Ковбаснюк, спорудили хату, виростили сина Василя і дочку Досю. Працював бокорашем – сплавляв деревину до Бичкова. Потім навчився шоферувати, трудився в Ясінянському лісокомбінаті. Був на будівництві Красноярської ГЕС. На пенсію вийшов у липні 1971 року.

Іван Піпаш – палкий патріот України. З його ініціативи були віднайдені у лісах могили та зібрано останки січовиків, розстріляних мадярами у 1939 році, і урочисто перепоховано коло церкви у с. Чорна Тиса. Разом з дружиною Василиною Василівною Іван Дмитрович Піпаш – активні члени Народного Руху України.

Василь ПІПАШ-КОСІВСЬКИЙ

ВАСИЛЬ РОМАНЧУК
(1909–1999)

Романчук Василь Дмитрович Народився 1909 р. в с. Ясіня Рахівського району Закарпаття у сільській родині. Його рід споріднений з Клочураками. У 13 років Василь залишився сиротою і перебував під опікою дідуся. Навчався в початковій школі, а потім в гімназії, яку закінчив у 1932 р. У 1932–1934 рр. проходив військову службу у чехословацькій армії, де отримав звання поручика. Після цього повернувся до рідного села і працював тут народним учителем початкової школи, а потім у с. Богдан [1].

У листопаді 1938 р. після організації осередку Карпатської Січі в с. Ясіня, що виник на основі колишнього пожежно-спортивного товариства "Січ", Головний командант Д. Климпуш призначив В. Романчука, як поручика чехословацької армії, на посаду військового інструктора ясінського коша ОНОКС, до якого належало 80 чол. Раз на тиждень він проводив з січовиками вишколи зі строєвої підготовки ("впоряду") [2].

На початку січня 1939 р. В. Романчук був направлений директором української поліції в Хусті сотником Ю. Білеєм до чехословацької жандармерії, де протягом місяця проходив вишкіл при комендантові майорі Зиґмунді. Після вишколу призначений комендантом Хустської уніформенної поліції та виконував функції заступника директора української поліції уряду Карпатської України Ю.Білея [3].

З протоколів допитів В. Романчука, проведених слідчими НКВС СРСР після його арешту у 1945 р., дізнаємося про структуру та завдання української поліції у Хусті за часів Карпатської України. Це був центральний орган української поліції при автономному уряді А. Волошина, який виник наприкінці 1938 р. та охоплював усю територію Карпатської України. Очолював її директор, сотник Юрій Білей. Поліційне відомство складалось із двох підрозділів: таємної політичної поліції та уніформенної. Першу очолював доктор Пановський, і вона опікувалась державною безпекою Карпатської України. У її структурі були створені паспортний та кримінальний відділи. Паспортний видавав громадянські паспорти, дозволи на виїзд за

кордон і в'їзд на територію автономного краю. Кримінальний відділ займався боротьбою з кримінальними та політичними злочинцями, здійснював слідчі дії. Уніформенна поліція на чолі з поручиком В. Романчуком охороняла урядові будівлі та інші важливі державні об'єкти, чергувала та патрулювала на вулицях Хуста, регулювала рух транспорту, підтримувала громадський порядок в Карпатській Україні. Крім цього, вона виконувала допоміжну функцію при політичній поліції і залучалась до здійснення облав, арештів та обшуків. Головна діяльність української державної поліції зводилась до боротьби проти угорських агентів, провокаторів і терористів на території краю. Окремо існувала прикордонна поліція, яка фінансувалась із бюджету української державної поліції, однак у 1939 р. вона була передана у відання Міністерства оборони федерального уряду Чехо-Словаччини [4].

У березні 1939 р. з початком угорської окупації Карпатської України В. Романчук виїхав із Хуста до Марамарош-Сигета в Румунію, де проживав один місяць. Після цього переїхав до Руського-Керестура в Югославію, де сподівався знайти роботу. Однак югославська влада відмовила йому у притулку, і він у пошуках роботи виїхав до Відня. У квітні 1939 р. віденська біржа праці направила В. Романчука до Німеччини в місто Ганновер. Тут він влаштувався робітником на цегляну фабрику, де працював з травня до жовтня 1939 р. У травні 1939 р., перебуваючи в Німеччині, вступив до Українського національного об'єднання (УНО) – єдиної легальної української організації на території Третього рейху, яка займалась опікою над українськими емігрантами. Після цього переїхав до Праги, де поступив на навчання на факультет права та суспільних наук Празького університету, який закінчив у 1944 р. Одночасно працював вихователем дітей у таборі та бухгалтером видавництва керівника празької філії УНО Ю. Тищенка. З червня 1943 по травень 1945 р. працював викладачем фізкультури та математики в українській гімназії в Празі [5].

Після приходу радянських військ до Праги 28 травня 1945 р. В. Романчук був затриманий опергрупою Управління контррозвідки "СМЕРШ" 1-го Українського фронту, яка провела його обшук та ув'язнила у військовій частині на чотири дні. Про обставини свого арешту В. Романчук згадував пізніше у зверненні до першого секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова від 27 травня 1989 р. 25 травня 1945 р. у Празі офіцер "СМЕРШу" запропонував йому перейти працювати на радянську розвідку, мотивуючи це знанням ним української, чеської, угорської, російської та німецької мов. Однак В. Романчук відповів, що згоден працювати на будь-якій посаді, але тільки не в розвідці, що і стало приводом для його арешту [6]. 1 червня 1945 р. він був етапований для подальшого слідства до Москви. Офіційно його арешт був оформлений тільки 6 липня 1945 р [7]. Ув'язнений утримувався в сумнозвісній Луб'янці та в Бутирській тюрмі [8].

На слідстві, яке тривало протягом місяця, московські чекісти намагались інкримінувати В. Романчуку участь в Карпатській Січі як інструктора, членство в "націоналістичній організації" УНО та українській поліції уряду А. Волошина у 1939 р. У запитаннях, які задавали слідчі, наочним є намагання приписати підсудному нічим не підтверджену антирадянську діяльність та ворожість до Радянського Союзу. Коли під час допитів мова заходила про участь В. Романчука в українській крайовій поліції в Хусті у 1939 р., радянські слідчі пробували "пришити" йому участь у каральних акціях та арештах закарпатських комуністів. Однак підсудний впевнено відповідав, що в період існування автономної Карпатської України закарпатська компартія працювала на цілком легальній основі і навіть співпрацювала з урядом А. Волошина, чим збивав з толку чекістів. Особливу увагу енкавеесівці зверну ли на участь В. Романчука в організації УНО в роки його перебування на еміграції. Василь Дмитрович доводив, що був членом УНО тільки кілька місяців під час роботи в Ганновері, сподіваючись на фінансову допомогу, яку надавала організація українським емігрантам, і коли переїхав до Праги, то припинив в ній членство.

17 липня 1945 р. НКВС СРСР передав справу Василя Дмитровича у відання НКДБ УРСР і етапував заарештованого до Києва. Для продовження слідства у справі В. Романчука 28 вересня 1945 р. з Києва був надісланий запит до УНКДБ Закарпатської України щодо проведення подальшого допиту свідків діяльності підсудного під час подій Карпатської України у 1938–1939 рр. На три місяці В. Романчук був етапований до львівської пересильної в'язниці, а потім до тюрми УНКВС в Ужгород. 17 жовтня 1945 р. його справа була передана у відання УНКДБ Закарпатської України. 9 листопада 1945 р. слідство у справі В. Романчука було тимчасово призупинене і відновлене з початком наступного року – 25 січня 1946 р. 27 лютого 1946 р. судова колегія з кримінальних справ Закарпатського обласного суду в м. Хусті засудила за ст. 54-4 УК В. Романчука до 10 років позбавлення волі [9].

Через кілька днів, перебуваючи в Ужгороді, він написав звернення до Верховного суду УРСР, в якому намагався спростувати звинувачення, які висувались проти нього. Зокрема, тут зазначалось: "а) інструктором Народної Оборони Січи я був назначений на основі розпорядження генерала ЧСР Сирови, якої чинність була спрямована проти мадярських терористів та наїзників, а не проти СРСР, куда по окупації Закарпатської України усі "січовики" повтікали та воювали в Красній і Чехословацькій Армії проти ворогів; б) у поліцію я поступив тому, що нам була дана автономія – служити народу, де я не зробив жадний злочин проти народу та СРСР; 3) в УНО я поступив в Німеччині, будучи в біді та нужді, щоби захоронити своє мізерне життя, а не вести боротьбу проти СРСР, за що я не був в жадній військовій організації, ба ані на території СРСР в добі,

коли СРСР вів боротьбу з ворогом. Ані в однім случаю я сам або хтось инший через мене не зробив злочин, не був та не є ворогом Радянського Народу та його Держави. У уведених причин ласкаво прошу Верховний Суд УРСР розглянути – вибачити мою справу та повернути мені свободу" [10]. Однак суд ухвалив залишити касаційну скаргу В. Романчука без задоволення.

Термін покарання Василь Дмитрович відбув у виправно трудових таборах міст Сталіно, Ташкент, Браток, Фротукан, порт Ваніно та на Магадані [11]. 12 вересня 1954 р. дідусь ув'язненого – Василь Федорович Романчук звернувся до голови Президії Верховного суду СРСР М. Маленкова з проханням помилувати внука, однак Закарпатський обласний суд відмовив переглянути своє рішення. За рішенням табірного керівництва за хорошу роботу В. Романчук був звільнений з ув'язнення достроково у 1954 р., пробувши в місцях позбавлення волі 9 років [12]. Після цього він повернувся до рідного села Ясіня, де продовжив працю у сільському господарстві. 27 березня 1957 р. Василь Дмитрович звернувся до центральної комісії Верховної Ради СРСР з перегляду справ репресованих з проханням про реабілітацію. Однак йому було відмовлено [13].

27 травня 1989 р. у віці 80 років він повторно звернувся до М. С. Горбачова про реабілітацію та матеріальну компенсацію за час проведений в неволі. 8 вересня 1989 р. за поданням УКДБ по Закарпатській області справа В. Романчука була переглянута Прокуратурою Закарпатської області і направлена для реабілітації до Києва. 12 січня 1990 р. Василь Дмитрович написав заяву до Прокурорів Української РСР та Закарпатської області, в якій просив їх чим швидше вирішити справу його реабілітації: "хотілось б ще на цьому світі прочитати: Я не злочинець і не антирадянщик, і не ворог народу!". І тільки 21 травня 1990 р. постановою пленуму Верховного Суду УРСР Василя Дмитровича Романчука було реабілітовано [14].

(Помер 23 червня 1999 р. – *С. Ф.*).

ПРИМІТКИ

1. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75837 фп. – Арк. 13–14.
2. Там само. – Арк. 38–47.
3. Там само. – Арк. 15–17.
4. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75837 фп. – Арк. 18–23, 48–52.
5. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75837 фп. – Арк. 24–32.
6. Там само. – Арк. 124.
7. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75837 фп. – Арк. 1–7.
8. Там само. – Арк. 125.
9. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75837 фп. – Арк. 72–82.
10. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75837 фп. – Арк. 102–102 зв.
11. Там само. – Арк. 125.
12. Там само. – Арк. 108–113, 125.
13. Там само. – Арк. 114–118.
14. Там само. – Арк. 127–135.

Олександр ПАГІРЯ

ІВАН САРВАДІЙ
(1917 – 2002)

Ім'я І. Й. Сарвадія вписане яскравою сторінкою в історію розбудови і навчання військовій справі бійців Карпатської Січі. Народився у м. Хусті 15 травня 1917 р. в багатодітній селянській родині, у якій було четверо хлопців і двоє дівчат. Навчався в церковній школі, але мав велике прагнення вчитися далі, тому і здобув середню освіту в Мукачівській торговельній академії. Два семестри студіював на лісничому факультеті вищої школи в Чехії, потім був призваний на службу в чехословацьку армію, де закінчив школу молодших командирів, після чого був відправлений у полк Інджіхув Градець на чесько-австрійський кордон.

Через рік, а саме в червні 1938 р., його перевели на службу в 45 румунський полк, розташований у його рідному Хусті. Деякий час працював в канцелярії полку, а згодом у штабі СТОС. Восени цього ж року за наказом уряду Карпатської України його призначили займатися навчанням молодих бійців Карпатської Січі, і він з великим натхненням виконував цю роботу з листопада 1938 р. до половини лютого 1939 р., коли змушений був залишити Карпатську Січ.

Знаючи структуру і порядки Карпатської Січі із середини, він подав багато фактичного матеріалу про її діяльність за зазначений період, в тому числі про події, маловідомі в історичній літературі. Він вказував і на недоліки, які зустрічалися йому, зокрема критикував "політичну зарозумілість деяких людей у проводі "Січі".

Як один з учасників Карпатської Січі він чи не найповніше і найдокладніше розповів про криваву сутичку з 13 на 14 березня 1939 р. між січовиками і чехословацьким військом у своїх листах і спогадах "Змова проти уряду Карпатської України". Він пише: "Дотепер у нас поширювано товкмачення, що чехи напали на січовиків з ціллю роззброїти їх. Назагал існує неписаний закон, що про "Січ" можна говорити тільки з похвалами, всупереч такому переконанню, ми запевняємо, що чеське військо не напало на "Січ"

– навпаки, озброєна сотня січовиків напала на чеську жандармерію". І впевнено наголошує, що "мабуть, ані одна історична подія у нас не була так викривлена, як справи, пов'язані з "Січчю". Без його бачення цієї трагічної події тепер не можуть обійтися ні історики, ні дослідники Карпатської Січі. У його матеріалах відображені чи не найточніші подробиці тієї березневої ночі з понеділка на вівторок 1939 р. Вони цінні в першу чергу як хронікально-фактологічний бік справи.

Після окупації Карпатської України угорськими військами жандармерія в першу чергу виловлювала січовиків, знущалася над ними, а то й розстрілювала на місці. Фактів про це є багато. І. Й. Сарвадію вдалося уникнути арешту завдяки сприянню його родича Павла Сарвадія, колишнього міністерського радника у Відні. Але в Хусті колишній січовик був під неослабним поліцейським наглядом. Щодня мав реєструватися в жандармерії, йому заборонялося виходити з дому в нічний час, користуватися телефоном, з'являтися у громадських місцях.

У липні 1939 р. жандарми його арештували і віддали військовому трибуналу за те, нібито восени 1938 р. він брав участь у вбивстві угорських терористів біля с. Мужійова на Берегівщині. Коли розібралися у його невинності (допоміг випадок), його звільнили й відпустили додому. Тому він не потрапив, як його брат Юрій, у табір Вар'юлопош біля Ніредьгази.

Через якийсь час І. Й. Сарвадій влаштувався на роботу і подав документи до Будапештського університету, щоб продовжити навчання. Та не судилося. Весною 1940 р. одержав повістку в угорську армію в м. Вац. Тут він зустрів своїх земляків. Його як колишнього чотара (доофіцерське звання – *Ред.*) визнали у такому званні і в угорській армії і доручили командувати хлопцями з рідного краю, бо вони не розуміли команд угорською мовою, за що над ними раніше молодші командири знущалися.

Коли Угорщина захопила Ердель (Трансільванія), полк, у якому служив І. Й. Сарвадій, відправили туди. Українське населення Мараморощини прихильно зустрічало солдат-українців. А коли розпочалася радянсько-німецька війна, полк, в тому числі і молодшого командира І. Й. Сарвадія, відправили в м. Кишинів. Тут "руський полк" розформували по інших угорських військових частинах, а І. Й. Сарвадія перевели на службу в Будапешт.

Після визволення Закарпаття у листопаді 1944 р. І. Й. Сарвадія арештувала радянська служба "СМЕРШ" і почала допитувати його, насильно вимагаючи підписувати протоколи допиту та обвинувальний висновок, звинувачуючи його в антирадянській діяльності, зневазі до Червоної армії та ін. А якби ще довідалися, що він був мо-

лодшим командиром Карпатської Січі, то, напевно, його судила б особлива нарада або військовий трибунал. Але про це не дізналися і його не судили, а відправили в табір.

Як усе це відбувалося, читаємо у його спогадах: "Озброєні чекісти з вовчурами попроводили гурт на залізничний двірець і насильно загнали в "столипінські" вагони без отеплення, води і гігієнічних потреб. Ще того дня поїзд вирушив на схід. У дорозі, що тривала більше трьох тижнів, люди вмирали від холоду і голоду, замерзали. Важко повірити, що мертвих цілими днями залишали у вагонах".

Так І. Й. Сарвадій опинився в таборі м. Єнакієво Донецької області на роботі в шахті "Юнком". Невільники носили на рукаві букви СК (спеціальний контингент). А начальник концтабору заявив всім прибулим: "Вас сюди привезли, щоб подохли – понімаєте!?" Всі трудилися повних сім днів у надзвичайно важких умовах. Багато невільників вмирали, хворіли, божеволіли, вночі кидалися на колючі дроти, де таких хворих застрілювали охоронці з тюремних вежок. З українців Закарпаття в живих залишилося небагато. Сарвадій згадує Юлія Бращайка, Дмитра Климпуша, Миколу Бандусяка, Василя Климпуша та ін. Крім Михайла Деяка, всі названі вище після звільнення повернулися додому. Але І. Й. Сарвадія у 1948 р. перевели в Одесу в фільтраційний пункт, де зустрів чехів, словаків і угорців із Словаччини. Через деякий час його відправили на Пряшівщину, але тут довго не затримався, а перебрався в Чехію в м. Інджіхув Градец, де колись починав служити в чехословацькій армії, бо це було близько до кордону Німеччини. У грудні 1950 р. йому вдалося перейти кордон, так опинився в Баварії. Німецький прикордонник передав його американським військовим, які підтвердили, що він може залишитися в Німеччині.

Тут І. Й. Сарвадій зустрів земляка Василя Бору з Великої Копані, який через міжнародну організацію втікачів допомагав закарпатцям влаштуватися на роботу. Допоміг він й І. Й. Сарвадієві, якого прийняли на роботу в Мюнхені. Тут останній записався на навчання до Українського вільного університету і через це відхиляв участь у політичних акціях, коли йому пропонували чехи, що видавали місячник і працювали на радіо "Вільна Європа". Але потім він написав свої спогади про перебування в радянських таборах, і його запросили, як свідка, взяти участь в засіданні Міжнародного трибуналу щодо злочинів радянської влади. На одному із засідань в Брюсселі його свідчення були заслухані і опубліковані. Але тут він виступав не під справжнім прізвищем, а під псевдонімом Ян Сад.

Тут, у Мюнхені, було створено земляцьке товариство "Представництво закарпатців з осідком у Мюнхені", головою якого став учи-

тель з Тересви Іван Небола, а секретарем – Іван Сарвадій. Його завдання полягало в допомозі вихідцям із Закарпаття перед урядовими чинниками в політичній, громадській і церковній справах, а також хворим. Після налагодження зв'язків із земляками з "Карпатського Союзу" в Сполучених Штатах Америки, у Мюнхені відбувся з'їзд, у якому взяли участь закарпатці з сусідніх країн Європи і Америки.

У 1953 р. І. Й. Сарвадій переїхав до Америки і опинився в Чикаго, де активно включився в суспільно-громадське життя різних українських організацій, яких можна нарахувати до двадцяти, організував разом з дружиною конкретну допомогу своїм землякам з малої батьківщини.

Кілька разів побував у рідному Хусті, листувався з Миколою Бандусяком, і всі його найголовніші політичні матеріали і спогади опубліковані в журналі "Карпатський край".

(І. Сарвадій помер 27 листопада 2002 р. в Чикаго – *С. Ф.*).

Омелян ДОВГАНИЧ

ІВАН СПУРДЗА
(1894–1969)

Серед громадських діячів, які брали участь у збройній боротьбі за Карпатську Україну, – маловідоме ім'я командanta Карпатської Січі на Тячівщині [1] Івана Спурдзи. Про нього мені стало відомо, коли перебував у 1979 році в Німеччині в гостях у його доньки Ольги Райс, яка була моєю родичкою по маминій лінії. Ольга народилася в с. Невицькому [2], а жила в Усть-Чорній, де вийшла заміж за закарпатського німця, тож після війни вони виїхали до Німеччини.

Як свідчить метрика, у господарів Миколи Спурдзи та Катерини з роду Котецка 14 грудня 1894 року народився син Іван в с. Яворі Турківського повіту в Галичині [3]. Значний вплив мали на молодого Івана "Просвіта", а також молодіжні спортивні товариства "Січ", перші осередки яких були започатковані в 1907 році, а в 1914 році вже діяв повітовий відділ Січових Стрільців, командиром якого був радник Турківського повітового суду Теодор Рожанківський [4]. Кожен січовик, крім фізичних навиків, мав вивчати історію України. Іван Спурдза бере участь у Першій світовій війні як вояк австрійської армії. На Турківщині після окремих перемог російського війська розширюється вплив москвофілів на формування суспільно-політичної думки. Але група найсвідоміших українців, серед яких був Спурдза, залишилися в складі австрійського війська і організували загони Січових стрільців з надією в майбутньому вибороти незалежність, а для початку – хоча б автономію. Розпад Австро-Угорської імперії привів до створення низки незалежних держав і до українсько-польської війни 1918–1919 рр.

У червні 1918 року Іван Спурдза бере шлюб у церкві Св. Матвія села Любича-Князі Томашівського повіту з Рало Марією [5]. Але сімейне щастя триває недовго, Спурдза стає в лави Української Галицької Армії, яка вела боротьбу з Польщею, оскільки Австрія не підтримала українців у їх намаганні створити незалежну державу. Після важких боїв із поляками у травні 1919 року з одним із галицьких відділів йому довелося відступити на територію Закарпаття, яке в той час уже знаходилося в складі Чехословацької Республіки.

Уряд Масарика не підтримував загарбницької політики польської держави щодо включення Східної Галичини до її складу і надавав притулок учасникам українських визвольних змагань, які після московсько-польської перемоги опинилися на чехословацькій території.

Захопивши залізничний ешелон, Іван Спурдза разом з іншими вояками переганяє його у с. Волосянку, де пізніше працює майстром на залізниці. За голову Спурдзи поляки обіцяли 35 тисяч злотих. Його дружина Марія залишається на польському боці і, щоб забрати її до себе, Спурдза домовляється з одним з тих жидів, які

вимінювали дрібний господарський крам на старі непотрібні речі, і той на своєму возі, попередньо обладнавши його подвійним дном, перевозить дружину Івана на Закарпаття.

У селі Невицькому у 1920 році невдовзі після народження дочки Ольги дружина Спурдзи важко захворіла і померла в Ужгородській лікарні. А в 1922 році в с. Волосянка, де на той час працював, він одружується вдруге. Разом з новою дружиною Варварою Спурдза також працює на просвітницькій ниві у Волосянці та Жорнаві на Великоберезнянщині, в Брустурах (Лопухово) і Усть-Чорній на Тячівщині, де народилася донька Люба, в Ясінях і знову в Ужгороді, де народився син Володимир. Це були найкращі роки їхньої громадської праці з дружиною, яка йому у всьому допомагала [6].

Восени 1938 року і на початку 1939 року в Карпатській Україні відбувся найбільший сплеск національної самосвідомості.

Як учасник перших визвольних змагань та військових, Іван Спурдза не може стояти осторонь цих подій, які почали стрімко розвиватися. Коли виникла необхідність спортивні товариства Січі перетворити в організацію, яка могла б захистити край від ворога, він зголошується до військових формувань Січі, допомагає у створенні організацій народної оборони Карпатська Січ (ОНОКС) – і вже до кінця 1938 року були створені команди Карпатської Січі у Великому Березному, Перечині, Середньому, Міжгір'ї, Іршаві, Королеві, Хусті, Тячеві і Рахові [7].

Як колишній військовий, Іван Спурдза брав участь у створенні цих команд, як січовик допомагав в організації виборів до Карпатського Сойму. Неодноразово зустрічається з Степаном Росохою – референтом пропаганди Карпатської Січі.

У прикордонних із Карпатською Україною селах повітовим Комітетом ОУН була організована підпільна мережа допомоги тим, хто переходив кордон, щоб влитися в лави борців проти угорських наїзників. Незважаючи на смертельну небезпеку, з його рідного Турківського повіту, де він народився, вирушило понад 200 добровольців [8].

Командант Карпатської Січі на Тячівщині Спурдза зі зброєю в руках відстоює державність Карпатської України. Після окупації Карпатської України угорськими фашистами почався його тяжкий шлях поневірянь. Він зазнає від гортіївців жорстоких катувань. Як згадує його дочка Ольга, батька зі зв'язаними за спиною руками підвішували на відчинених дверях, били палицями з твердої акації по руках і босих ногах, спині, голові. Відтак концтабір у Вар'юлопоші, тут знову катування і допити, але через деякий час його відпускають. Долю Спурдзи полегшило те, що він служив у австрійському війську та знав німецьку й угорську мови.

Пізніше – найтяжчі роботи в Австрії та копальнях Німеччини. Після закінчення війни проживає в таборі для інтернованих у Браушвайгу, Гамбурзі, де рятує полонених перед совєтською репатріацією.

Нарешті в 1952 році сім'я Спурдзи збирається докупи в Онтарійському Лондоні у Канаді, туди йому допомогли добратися дочка Люба та син Володимир, які в цей час там проживали. І знову – громадська робота вже серед українських емігрантів, серед карпатських січовиків, що пережили режими угорський, німецький та совєтський. Його обирають курінним Братства Карпатських Січовиків, а також скарбником КУКу, заступником голови церковного комітету у о. Івана Геврика. І всюди він себе проявив активним, доброзичливим, готовим прийти на допомогу.

Помирає Іван Спурдза від сердечного приступу 26 серпня 1969 року в Онтарійському Лондоні. Прощальні слова на похороні виголосили голова Братства Карпатських Січовиків д-р Степан Росоха, Микола Дутчак від відділу КУК, Микола Томин від Українського центру, Володимир Гук з Торонто, давній друг родини Спурдзів ще з Карпатської України, П. Кукіняк із Нью-Йорка [9].

Дочка Ольга Райс, яка проживає в Німеччині, дочка Люба Кліщ та син Володимир, що проживають в Онтарійському Лондоні, продовжують працю своїх батьків на громадській ниві.

ПРИМІТКИ

1. Дутчак Микола. Варвара Спрудза. Некролог // Новий шлях. – Онт. Лондон (Канада) , 1969. – травень.
2. Виписка з метрики державного метр, уряду в с. Оноковці Ужгородського р-ну. – 1936. – 8 серпня.
3. Книга метрикальних вінчань церкви Св. Матвія в Любичі-Князі. – Т. II. – С. 130.
4. Гайда Юрій. "Турківшина: природа і люди". – Ужгород: Патент, 1998. – С. 71.
5. Свідоцтво про вінчання. – Парохія Любича-Князі. – 1918.
6. Дутчак Микола. Іван Спурдза. Некролог. // Новий шлях. – Онт. Лондон (Канада). – 1969. – 8 листопада.
7. Твори Василя Ґренджі-Донського. – Т. VIII. – Вашінґтон: Видання Карпатського Союзу, 1987. – С. 93.
8. Гайда Юрій. "Турківщина: природа і люди"... – С. 105.
9. Дутчак Микола. Іван Спурдза. Некролог. // Новий шлях. – Онт. Лондон (Канада). – 1969. – 8 листопада

Микола ВОВК

ІВАН СТЕБЕЛЬСЬКИЙ

Нещодавно Іванові Стебельському виповнилося вісімдесят дев'ять. Вік, який дуже йому пасує, бо за плечима довге, наповнене добрими вчинками, змістовне життя. Доля не пошкодувала йому випробувань, але й не пожаліла радощів від успіхів, що пульсували із здорових витоків його буття. Ця ж доля переслідує його в житті стільки, скільки може, проте не в силі перетворити багатство його душі на щось закостеніле, іржаве. Він любить людей і ніколи ніким не погорджує.

Півстоліття провів Іван Стебельський поза Україною, але де б не був, вважав себе українцем, сповідуючи чи не найголовніше кредо – "Нація і чин!" Як сказав колись відомий освітянин Михайло Рашкевич, цей чоловік "з молодих років прагнув "до світла" і, в першу чергу, до світла України, а не тільки свого". Син нафтовидобувача, він став воїном за українську справу, громадсько-політичним діячем, щирим прихильником нашої національної освіти і культури. До цього привела його школа, вища школа, необхідність у якій він відчув ще замолоду. Що й казати, важка ноша дісталася цій неординарній особистості, але цілеспрямована діяльність дала добре жниво, гарний результат. Івана Стебельського не спіймаєш на якихось відхиленнях. Він в усьому був і залишається поміркованим, виваженим, толерантним.

Факти і приклади переконують, що ставлення І. Стебельського до подій життя ніколи не було пасивним. Людина чесна, ватажок, цей патріот завше опинявся там, де було важче – навіть з підвищеним для життя ризиком. Згадаймо події майже шістдесятилітньої давності. Молодий Стебельський у складі бойової шістки бориславських юнаків переходить кордон, аби дістатися Срібної Землі. Там отець Августин Волошин організував змаг за Карпатську Україну. Хоч ненадовго, але його було виграно, і дещиця спільної перемоги належала й нашому землякові. Пишається нині п. І. Стебельський тим, що Карпатська Україна протистояла угорським загарбникам значно довше, ніж, скажімо, Польща чи навіть Франція гітлерівцям. Влада, національно-демократичні сили могли б спричинитися до того, аби в березні цього року (ювілей згаданої істо-

ричної події) Іван Стебельський, як один з небагатьох нині живий учасників, був відзначений на урядовому рівні. Коли ж додати, що він визволив із фашистської тюрми в Перемишлі відомого патріота Степана Стебельського (ні, не родича), який став згодом славним провідником УПА "Хріном", то підстав для пошанування цілком вистачає.

Та не для слави – для української справи і правди жертвував собою уродженець Старосамбірщини (Львівська обл.). Рідне селище Стара Сіль, як Старий Самбір і Борислав, поіменували Івана Стебельського своїм Почесним громадянином. За роки перебування в Україні він титулований званням лауреата педагогічної премії ім. Стефана Дубравського, культурологічної – ім. Мирона Утриска, йому надано титул Почесного члена Пласту України та крайового товариства "Рідна школа". За сумлінну працю, значний особистий внесок у розвиток і зміцнення Української держави йому висловив подяку Президент.

В чому ж полягає цей "особистий внесок"? Насамперед, у допомозі потребуючим. Пан Стебельський допоміг здобути вищу освіту багатьом здібним юнакам і юнкам. Серед них є теолог і дипломат, педагоги, лікарі, музиканти, інженери. Допомогу Івана Стебельського відчули галицькі церкви, університет "Києво-Могилянська Академія" та українознавчі кафедри у Гарварді (США), столичне книжкове видавництво "Смолоскип", дитяче видавництво "Ганнуся", що на Полтавщині, Національна спілка письменників України, Національна скаутська організація Пласт, "Просвіта", "Бойківщина", клуб ім. Богдана Лепкого в Івано-Франківську... Та хіба всіх перелічиш? Але ще про одне варто сказати окремо: з ініціативи доброчинця в Бориславі – місті його молодості – в наш український час постала гімназія. Іван Стебельський матеріально допомагає школам. У важкі 90-ті роки, в час великої економічної скрути, це було для них, можна сказати, рятівним.

Патріот зазнав нелегкої долі бездержавного емігранта. Проте не розгубився. Набутий досвід і авторитет (згодом отримав американське громадянство), він використав у боротьбі проти антиукраїнських сил у США і, навіть, світі. Він підтримує (в тому числі й матеріально) українських дисидентів. Наприклад, генерала Петра Григоренка та багатьох інших.

Та не тільки цим залишив добрий слід на американській землі. Завдяки докладеним зусиллям у місті Денвері (штат Колорадо) постав парк-пам'ятник "Бабин Яр". Це символ пам'яті українцям, євреям, росіянам, людям інших національностей, що стали жертвами нацизму.

Книга Івана Стебельського "Шляхами молодості й боротьби" ляже в основу виховання поколінь. Це книга його життя. Іван Стебельський бачить щастя у служінні Свободі і Правді. "Брехня завжди шкідли-

ва, – каже він, – оскільки дезорієнтує, притуплює розум, провадить у безодню. Натомість правда веде до порозуміння, співпраці, національного самоусвідомлення". Іван Стебельський застерігає, щоб ми, бува, не проспали навіть того, що маємо. Тому так ревно бажає демократичних змін і реформ. Він вірить: прийдешнє за нами, за новим поколінням українців. Яскрава особистість – Іван Стебельський. Колись давно про таких Тарас Шевченко писав: "Ми просто йшли. У нас нема зерна неправди за собою". Ось і підсумок – проміжний, а попереду шлях до дев'яностоліття. Дай, Боже! Тим часом доброчиння патріота стало на гідній домінанті. Після 13 років гуманітарної діяльності в незалежній Україні, завершуючи її, п. І. Стебельський провів значну гуманітарну акцію. Він відчутно допоміг багатьом студентам, громадським організаціям, навчальним закладам. Він знову підтримав українознавчі студії у Гарварді та новий освітній український проект у Колумбійському університеті (США).

Впродовж життя Іван Стебельський віддавав і продовжує віддавати всього себе Україні. В доповнення до цього він офірував потребуючим краянам практично усі свої заощадження, що, погодьтеся, є випадком унікальним. Допоміг і церквам, зокрема у підкарпатському селі Стара Ропа, що на Старосамбірщині. А у рідній Старій Солі коштом Івана Стебельського поставлено хреста з позолотою на головному куполі тієї церкви, в якій 89 років тому його охрестили. Надав відчутну допомогу собору Покрова Пресвятої Богородиці, що будується у м. Самборі Львівської області. За таке, кажуть у народі, Господь повертає сторицею.

Юрій ЛЕСЬКІВ

ФЕДІР ТАЦИНЕЦЬ
(1912 – 1939)

Ще не так давно про Федора Тацинця на Верховині майже нічого не знали. Пам'ять про нього збереглася хіба серед старожилів Келечина та його родичів. Але раптом...

Усе почалося з прийняття Міжгірською організацією Народного Руху України рішення про увіковічнення пам'яті патріотів, що загинули під час угорсько-гортіївської окупації. Стало відомо, що біля Соймів (у березні 1939 р.) були розстріляні чотири невідомі герої. Було вирішено на місці страти встановити дерев'яний хрест і провести громадянську панахиду. Так би все, напевно, й закінчилося, якби через деякий час не знайшлася немолода вже людина, яка повідомила, що одним з невідомих розстріляних був Федір Тацинець. До речі, в книзі відомого історика Петра Стерча "Карпато-Українська держава" є список полеглих у 1939 р., де 97-м значиться він.

Федір Тацинець народився в селі Келечин теперішнього Міжгірського району. Успішно закінчив місцеву школу, вирішив продовжити навчання в Ужгородській учительській семінарії, де провчився до третього курсу.

Травень 1930 р. Ужгород. З приміщення театру вийшов архідиякон Євмен Сабов в оточенні своїх соратників Степана Фенцика і Йосипа Камінського. Щойно завершились загальні збори "Общества имени Духновича". Товариство жваво обмінювалось думками, виходячи на вулицю, що вела від театру. І раптом... молодий хлопець, років 18–19-ти, в цей час спокійно витягнув з кишені щось подібне на револьвер, і, майже не цілячись, вистрілив. Замість, здавалося б, гучного пострілу, всього-навсього щось ляснуло. Євмен Сабов нічого не зрозумів. Недалеко від нього стояв хлопчина з револьвером в руці, з дула якого йшов димок...

Терорист був миттю заарештований і почався судовий процес, що ввійшов в історію під назвою "Справа Тацинця".

В 20-х роках на Закарпатті була зроблена спроба створити організацію, щось подібною на зразок ОУН в Галичині. Як писав

Ю. Химинець, ця організація не була самостійною, а повністю залежала від галицького УВО. Очолювала її Стефанія Новаківська, яка, фактично, доручила учневі Ужгородської вчительської семінарії Федору Тацинцю здійснити замах на одного з лідерів русофілів Євмена Сабова. До замаху ця молода людина, звичайно, була зовсім невідомою. Особливо популярним Тацинець став наприкінці 30-х років, коли служив поручиком Карпатської Січі. Але це буде через вісім років.

А тоді, в травні 1930 р., Сабов не зрозумів, що куля, яка вилетіла з револьвера, була спрямована в нього. Він продовжував спокійно йти по дорозі від театру і аж через 200 метрів Й. Камінський, який дещо затримався, наздогнав Сабова:

– Чи чули Ви що-небудь?

– Нічого не розумію. Хлопець, револьвер...

– Стріляли у Вас. Це звичайнісінький атентат (замах – *Авт.*).

Пізніше, на судовому процесі, який був організований проти групи С. Новаківської, Євмен Сабов на запитання голови суду: "чи Тацинцеві смотрел в лицо, як той став з револьвером", преподобний архидиякон буде впевнено відповідати: "Да, да, я смотрел на улицу". Для Сабова, як бачимо, не було великої різниці між словами "лицо" і "улица". Правду кажучи, він не вимагав покарання студента Тацинця.

Так звану "Справу Тацинця" преса Закарпаття, відповідно до своєї спрямованості, трактувала по-різному. Як і слід було чекати, русофільські газети миттю накинулись на "Просвіту", волошинську "Свободу", звинувачуючи їх в організації замаху. А як зреагувала на ці нападки "Свобода"? В газеті було опубліковано кілька великих статей, метою яких було відмежування від цих наклепів. У номері за 29 травня 1930 р. невідомий автор писав, що "лишень підла і лукава душа може кидати такі глупі підозріння на нашу чесну, тяжку і щиру культурну працю... Навпаки, ми уживання таких способів ніколи не одобряли, а ми такого способу ані потребуємо, бо жива народовецька ідея того не потребує...". Про те, що український напрям не мав нічого спільного з організаторами замаху, говорилося і в номері за 19 червня: "...лише страха ради виконаний вистріл... зденервованого молодого студента, дав причину вічним ворогам нашого народу, щоб заревли і посилали літанії (маси –*Авт.*) клевет, образ і підозрінь проти нашого святого народного діла...".

Таким чином, волошинська "Свобода", фактично, засудила даний замах і цим самим відмежувалась від його організаторів – свідчення того, що вона не мала будь-яких стосунків з щойно утвореною ОУН. Хоча дещо пізніше, коли на її сторінках буде робитись детальний опис проходження судового процесу, симпатії будуть все-таки на стороні Тацинця. Можливо, що Волошин не хотів відкрито підтримати Тацинця, боячись закриття українських організацій. Як би там не було, але в 1938–1939 рр. Федір буде знаходитись у

керівництві Карпатської Січі під псевдонімом "Крот". І про нього, як про одного з найактивніших січовиків, будуть писати П. Стерчо, В. Ґренджа-Донський, Ю. Химинець.

Цей замах можна порівняти з аналогічною ситуацією, що склалася в 30-х роках в Галичині. Тоді Степан Бандера та його однодумці організували замах на польського міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького, під час якого потерпілий помер від смертельних ран. Митрополит Андрей Шептицький теж засудив цей акт, як і терористичну діяльність ОУН. Щодо нашого ставлення до верховинця Федора Тацинця, який загинув у трагічному 39-му, то його слід поважати хоча б за те, що навіть тоді, коли зрозумілою для всіх була безнадійність становища, він продовжував партизанську боротьбу. А що стосується замаху 1930 р., то він був не те що корисним, а навпаки, шкідливим, оскільки завдав сильного удару українському рухові, який і так тоді був значно слабшим, ніж русофільський.

"Справа Тацинця" розглядалася судом присяжних в Ужгороді 3 листопада 1930 р. Звинувачені і С. Новаківська, і Ф.Тацинець заявили, що не ставили перед собою мету вбивства Сабова. Сьогодні важко однозначно відповісти на це питання. Додамо, що цього не вдасться, можливо, дослідити нікому. Історик повинен не тільки вивчати документи, але й бути своєрідним психологом. Інколи потрібні, навіть, емоції... Надамо слово Федору Тацинцю: "Я не хотів нікого вбивати, а хотів лиш звернути увагу публічної опінії... на тото, що тутешній руський нарід це не москалі і що так звані дні "руської культури", улаштовані духновичівцями, це пагубна робота скритих фанатичних душ, котрі найшли собі до тої цілі фальшиво амбітні одиниці, що для своєї хворобливої амбіції підпирають нищення рідного народу".

У нас є чимало доказів того, що місцева влада не дуже прихильно ставилася до процесу українізації Закарпаття. Так, Ґренджі-Донському заборонили прочитати його вірш про Тараса Шевченка, а комісар поліції А. Шпеник змушений був зізнатися, що власноручно зривав в день "русской культури" національні відзнаки українців, бо вважав їх за провокацію. Йому було незрозуміло, як могли українські студенти вийти на демонстрацію під синьо-жовтими прапорами. Звичайно, можна назвати чимало випадків на захист демократичної Чехословаччини. Достатньо одного факту: 1939 рік, Колочава. Група галичан приїхала "піднімати" свідомість закарпатців. Один з молодих хлопців миттю виліз на горище і скинув вниз чехословацький прапор. До нього спокійно підійшов жандарм місцевої управи і, поплескавши по плечу, знову ж таки спокійно, сказав:

– Пане, то не є файно.

Дуже швидко інцидент було улагоджено. Біля синьо-жовтого з'явився і прапор Чехословаччини. До цього варто додати тільки одне. Тоді, наприкінці 30-х років, докорінно змінилась ситуація, причому на користь українського напрямку.

Однак знову повернемось до судового процесу над Тацинцем. Стефанія Новаківська, головний ініціатор замаху, поступила благородно і всю вину взяла на себе, що звичайною мірою і зробило свою справу. А тепер познайомимось з представниками Феміди. Головою суду був Фотанек, а членами Ком'ятій і Мориль, тобто два чехи і один угорець. Прокурором теж був чех. До залу вводили свідків, яким давали запитання то прокурор, то адвокати. Тацинець продовжував наполягати на своєму: він не хотів вбивати Сабова, пояснюючи це тим, що з його револьвера вбити просто неможливо, бо він "старе ряндя". Для цього створили спеціальну комісію експертів, яка прийшла до висновку: "З того револьвера майже неможливо вистрілити". Один із них твердив, що "пробував стріляти много разів всякими набоями, однак не годен був добути вистрілу, і що той вистріл це лиш дивний випадок".

Тацинець знову додав, що не хотів убивати Сабова, а здійснив цей замах тільки "задля демонстрації", щоб привернути увагу громадськості. Його заключне слово свідчить про те, що цей молодий хлопець не був авантюристом, а чітко дотримувався української ідеї: "Я то зробив для свого народу, а засуд чи сякий, чи такий, не відстрашить мене від праці для рідного народу...". Це не були пусті слова. Майбутня робота в "Просвіті", участь у захисті Карпато-Української держави це підтверджує.

Вирок суду був таким: Стефанія Новаківська, як головний ініціатор замаху, була засуджена на 5 років позбавлення волі, Тацинцеві дали 1 рік "санаторію", як назвав Ґренджа-Донський в'язницю. Через деякий час відбувся пересуд і Тацинцеві строк збільшили.

Цей замах не стільки привернув до себе увагу громадськості, як загострив і без того напружену обстановку в краї. Але було б набагато більше користі, якби два великі культурно-просвітні товариства – духовичівці і представники української ідеї, віднайшли шляхи до взаєморозуміння і зближення. За такої умови багатостраждальне Закарпаття тільки б виграло. Цього найбільше боялися колонізатори краю.

Збереглися кілька світлин Тацинця. На одній з них Федір стоїть разом з секретарем А. Волошина Іваном Рогачем і Іваном Романом у формі січовика-офіцера. Знали його як людину ввічливу, елегантну.

Йосип Рущак пригадував, що Тацинець, "як вийшов з тюрми, не міг студовати, а мусив робити дома на господарстві. Ми з ним нав'язували стосунки, і він з нами грав представлення, як правило, любовника моєї сестри. Ці вистави організовувала "Просвіта" в Міжгір'ї. Про те, що Тацинець брав активну участь у роботі міжгірської "Просвіти", писав і колишній просвітянин із с. Ізки Степан Бобинець.

Нам відомо, що Федір Тацинець взяв участь у боях 14 березня як керівник загону що прагнув захопити місцевий готель у Хусті.

Юліан Химинець писав: "Ані Тацинець, ані Довгопільський не можуть дістатись до гостиниці, зате Довгопільський займає хату з одного боку площі, а Тацинець – з другого, тільки чехи групу останнього розпорошили, і він з рештою відстрілювався з-поза будинків". Січовикам довелося тоді воювати і проти чехів, і проти гортіївців. Так би мовити, воювати на два фронти. 15 березня тривали запеклі бої слабоозброєних січовиків з переважаючими силами угорців. Почалася трагедія Карпатської України.

Коли стало зрозуміло, що далі чинити опір неможливо, захисники молодої держави окремими групами почали переходити кордон. Одні пішли в Румунію, інші до Польщі, частина в Словаччину, а деякі подалися в гори, аби продовжувати партизанську боротьбу. До останніх належав і Федір Тацинець, який із своїм загоном опинився на Воловеччині. 16 березня відбулася остання зустріч В. Ґренджі-Донського з Тацинцем: "Зустрічаю Федора Тацинця... Знайомлю його з своїм планом, а також звертаю увагу на саму вузьку, стислу долину з другого боку Гуцульщини – від Брустур до Околи. Коли доступ від Требушан з одного боку, а від Брустур з другого, буде понищений або бодай на кількандцятьох місцях добре забарикадований надрубаними деревами, то для мадярів гуцульська улоговина стане недоступною, хоч би на деякий час. Стискаю руку земляка Тацинця і прощаюсь...". Більше не бачились.

Василь Ґренджа-Донський був заарештований і опинився в концтаборі, де і дізнався про смерть свого товариша. Загін Тацинця ще тримався в горах. Окремі групи борців, очолювані С. Росохою, М. Крупою та іншими, не змирились з окупацією. Саме про них так багато говорилось на розширеній раді НРУ в Хусті, присвяченій річниці Карпатської України. Сучасні історики не мали точних відомостей про те, як і де загинув Тацинець. Помилки допустився і львівський історик Богдан Якимович, який у своїй статті "Карпатська Україна" писав, що "довго воювали стрільці на Воловеччині під командою поручника Федора Тацинця, який сам загинув у бою".

Тацинець у бою не загинув. Угорська адміністрація оголосила, що всім січовикам, які припинять боротьбу, буде надана амністія, і Федір вирішив повернутися додому, в рідний Келечин.

Через деякий час він був заарештований і відпроваджений до Волового. Разом з ним були ще три січовики. Два з них – галичани, а один з Торуня. В. Ґренджа-Донський писав: "Ув'язнених січовиків по дорозі били рушницями та палицями. В селі Сойми бачили їх селяни ув'язненими, пов'язаних один до одного, збитих так, що їх обливала кров". Тепер на місці страти – густий ліс, а навколо височать прекрасні архітектурні споруди санаторію. А тоді...Наступного дня молоді хлопці прибігли на місце злочину, скоєного окупантами. Серед них і Еміл Медвідь (нині житель с.Лопушне), який згодом розповів про те, що він бачив. А саме – трупи чотирьох страчених.

Про це писав і Ґренджа-Донський: "Збитих січовиків завели до того лісу і на одній поляні розстріляли всіх чотирьох...". Видатний закарпатський поет глибоко переживав смерть свого побратима. З болем у серці він писав:

"Тацинця в Соймах спіймали,
збиткували цілу днину,
покатованого вбили
й закопали, мов здохлину...".

Про розстріляних у Соймах створювалися легенди – засвідчили популярність у народі січовиків, зокрема Тацинця. "Люди знайшли спільну могилу та з синьо-жовтими прапорами славно їх поховали. Один прапор поставили на їхню високу могилу. Про цей похорон довідалися мадяри і вишукували тих, хто відважився похоронити січовиків. Проте знайшлася потвора і видала, до речі, зовсім невинного селянина. Мадяри відвели його на ту могилу і розстріляли. Вмираючи, селянин так голосно крикнув: "Слава Україні!", що зрадник оглух, а мадяри попадали на землю". Легенда нагадує одну з численних казок, якими з давніх-давен славився наш край і народ. Як писав поет:

Тож пам'ять – теж історія своя,
як подруга надійна аж до скону:
це шлях і час, ім'я і течія,
і стежка, що виводить із затону.

Омелян ДОВГАНИЧ

СТЕФАНІЯ ТИСОВСЬКА

Про неї маємо нині надто скупі дані.

Стефанія Тисовська (уроджена Стецьків) народилася в с. Грушів Дрогобицького району на Львівщині в учительській родині Івана і Євфрозини Стецьківих. У 1938–1939 рр. – організатор Жіночої Січі у Карпатській Україні.

М. Химинець-Кедюлич згадує: "Приїхавши до Хуста 15 грудня 1938 р., я з головою пірнула в працю Жіночої Січі, ставши організаційною референткою і заступницею комендантки її, пані С. Тисовської" [1].

Офіційно ж у пресі оголосили про створення Жіночої Січі 1 січня 1939 р. На її чолі стала Стефанія Тисовська, її заступником була Марія Химинець. Після відповідного заклику в пресі протягом січня 1939-го у багатьох містечках і селищах Карпатської України до осередків Жіночої Січі вступали жінки та дівчата. Невдовзі Жіноча Січ стала масовою організацією закарпатського жіноцтва.

У січні–лютому січовички вже організовували художні вечори та вистави, розповсюджували українську літературу, допомагали незаможним закарпатським родинам. Для підготовки провідниць Жіночої Січі з середини лютого до початку березня у Хусті організували інструкторський курс, де навчалося 54 жінки з усіх куточків автономного краю. До програми вишколу входили такі предмети: історія та географія України, обов'язки січовичок, загальноосвітня праця, гігієна, боротьба з неписьменністю, плекання чистоти літературної мови, пошанування материнства, виховання та опікування дітьми, санітарний вишкіл, фізичне виховання (спорт), стройова підготовка ("впоряд"), розвідка. 19 лютого близько трьох тисяч січовичок прибули до столиці краю, щоб взяти участь в урочистому марші вулицями міста з нагоди II краєвого з'їзду Карпатської Січі. З балкону "Січової Гостиниці" зі словом виступала комендантка "Жіночої Січі" Стефанія Тисовська.Січовички шили однострої (чоловічі та жіночі), національні та січові прапори. Були також зв'язковими та розвідницями: передавали вказівки та накази Головної команди в окружні та місцеві осередки Карпатської Січі. Чимало дівчат працювало на радіотелеграфній і телефонній службі, забезпечуючи

зв'язок між командами ОНОКС. Здобували інформацію про розташування чехо-словацьких військ і плани чехо-словацького військового командування в краї. У Хусті Жіноча Січ створила окремий відділ Червоного Хреста, де працювали також професійні лікарі. У домівці Жіночої Січі влаштували лазарет для поранених у боях із чехо-словацькою армією у ніч із 13 на 14 березня 1939 року. Допомагали бійцям і на полі бою. Відомо, що групу дівчат із Жіночої Січі угорці розстріляли 16 березня 1939 року під час боїв на Хустському напрямку [2].

Після Другої світової війни С. Тисовська – на еміграції в США. Жила у м. Міннесота. В останні роки життя доглядала свого перестарілого брата, видатного лікаря і громадського діяча Євгена Стецьківа (1921–2009).

ПРИМІТКИ

1. Химинець М. Організоване жіноцтво Карпатської України// Химинець Ю. Тернистий шлях до України. – Ужгород: Ґражда, 1996. – С.362.
2. Пагіря О. Жіноча Січ// Україна молода. – 2010. – 10 березня.

Сергій ФЕДАКА

АНДРІЙ ЦУГА
(1914–1945)

Завжди молодим залишиться в пам'яті краян один із керівників національно-визвольного руху в роки Другої світової війни А. А. Цуга. Народився він 1914 р. в с. Малий Березний Великоберезнянського округу в селянській родині. Вчився в сільській народній школі, поступив у Мукачівську торговельну академію, яка славилася на весь край роботою молодіжної організації "Пласт", що виховувала справжніх українських патріотів. Одним із сумлінних її активістів був і студент Андрій Цуга. Маючи організаторські здібності, він завжди був у центрі уваги молоді. Кожний учасник "Пласту" мав псевдонім, костюм жовто-зеленого кольору, на шиї синьо-жовту хустину. Великий вплив на студентів мали професори Дмитро Бандрівський, Оксана Голубінко, Олександр Приходько та ін.

Після закінчення торговельної академії А. А. Цуга був призваний на дійсну службу в чехословацьку армію. І як людина з середньою освітою, після відповідних курсів став молодшим командиром у званні чотара. Армійське життя зробило його зібраним, точним і відповідальним за свої дії. У роки діяльності автономного уряду Карпатської України він працював у Хусті як один з керівників залізничного руху. А коли місто опинилося під загрозою, разом з іншими січовиками опинився на Красному полі і потрапив у полон до угорських карателів, з якого вдалося дивом вирватися.

В роки угорського поневолення з 1939 р. А. А. Цуга, як і багато молодих інтелігентів та студентів гімназій та учительських семінарій, включився в національно-визвольний рух українського напрямку, який у післявоєнні роки замовчувався, а якщо й згадувався, то з ярликами "українського буржуазного націоналізму". А тим часом уже в 1940 р. була створена крайова Організація Українських Націоналістів, провідником якої і став А. А. Цуга (псевдонім Дуб), його заступником і організаційним референтом – колега по навчанню в Мукачівській торговельній академії Д. М. Бандусяк. До крайового проводу ввійшли також М. Д. Габовда, М. Ф. Кіштулинець, В. М. Потушняк, І. М. Романець, М. А. Орос [1].

Крайова організація ОУН на чолі з А. А. Цугою проводила практичну роботу серед молоді, діючи в нелегальних умовах. Поширювала листівки, видавала підпільну газету "Чин", викривала жорстоке ставлення поневолювачів до українського населення. Хоч після нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз Угорщина і оголосила воєнний стан, крайова організація ОУН не припиняла своєї діяльності.

Так, після повернення з Кракова весною 1941 р. М. Д. Габовди та І. М. Романця, де вони брали участь в обговоренні програми ОУН (бандерівська течія), в с. Білки Іршавського району на квартирі колишнього депутата Сойму Карпатської України І. О. Ігнатка відбулася нарада крайового проводу з участю А. А. Цуги та представника центрального проводу ОУН "Гомона", на якій була зачитана програма, яку крайовий провід схвалив для її затвердження на другому конгресі ОУН [2].

Одним з основних завдань крайового проводу було створення міцної організаційної структури в усіх окружних центрах, в тому числі і жіночої мережі. Велика увага приділялася організації курсів і навчанню учасників ОУН. Найчисленніші осередки діяли в Хустській, Мукачівській та Ужгородській гімназіях, які очолювали провідники Василь Маркусь, Василь Ліба та Василь Шимоняк. Кожний член ОУН приймав присягу при такій символіці – тризубі, українському національному прапорі, у якому був завитий ніж.

Але після встановлення хреста на Красному полі біля с. Велика Копаня з написом "Борцям за волю України" по всьому Закарпаттю пройшли масові арешти членів ОУН, і в Мукачеві, у палаці "Ковнер", відбулися три судові процеси над учасниками національно-визвольного руху. Багато з них були засуджені на різні строки ув'язнення. Керівника крайового проводу А. А. Цугу засудили на 12 років тюрми і відправили в м. Вац неподалік Будапешта [3].

Один з безпосередніх учасників руху Василь Маркусь висловив у цьому зв'язку цікаву думку: "Впадає в очі те, що провідних підпільників названо українцями. Вони, можливо, в часі зізнань настоювали на такій національності або слідчі і прокуратура навмисно їх такими визнали, щоб обтяжити протидержавний злочин. Що ж до більшості підсудних, зокрема молодших, то знов, хлопці із зрозумілих причин могли подавати "невинну" руську національність, очікуючи легшого виміру кари, або також органи прокуратури могли визначити за таких (русинів) більшість, уважаючи їх жертвами керівництва, а тим самим, менше винними".

А як це пояснювали владні структури? Регентський комісар краю в січні 1943 р. зазначав, що "участь так званої "української організації" була незначна, рух був цілком нереальним, нездійсненним, і одиниці, які мріяли про це, переслідували мету, яка суперечила інтересам угорського народу. Більшість з них були введені в оману,

значна частина була неповнолітньою, яка не вміла розібратися в наслідках" .

Слідчі органи і трибунал доводили "революційність" українського національно-визвольного руху, а політичні кола Угорщини применшували його значення і намагалися принизити його антиугорську, антидержавну спрямованість. І навіть дозволили колишнім репресованим, а потім амністованим продовжити навчання у вищих навчальних закладах і "перевиховати" їх у молодіжному спортивному таборі біля Будапешта влітку 1943 р. У березні 1944 р. А. А. Цуга був амністований і на радість родини повернувся з тюрми додому.

Після визволення Закарпаття у жовтні 1944 р. пильно придивлявся до нової влади, як згадує його рідний брат Василь, навіть вагався, чи йти в добровольці. Але згодом влаштувався на роботу в Ужгороді в управлінні залізниць. Зустріч з Д. М. Бандусяком у грудні 1944 р. стала знаменною тим, що колишні підпільники періоду угорського панування на Закарпатті вирішили відновити крайову організацію ОУН і до цього знову залучили М. Д. Габовду, М. А. Ороса, Ю. М. Бандусяка, І. М. Немеша та ін.

У січні 1945 р. в Хусті була проведена нарада, на якій було створено крайовий провід ОУН. Крайовим провідником став Д. М. Бандусяк (Лопата), його заступником і військовим референтом А. А. Цуга (Мур). До проводу ввійшли М. Д. Габовда (Лозан), М. А. Орос (Данило), І. М. Немеш (Береза), Ю. М. Бандусяк (Лис). Крайовий провід діяв з січня до липня 1945 р.

Ось окремі епізоди з його підпільної діяльності: у квітні 1945 року в околиці Хуста відбулася нарада біля Городилова, яку провів А. А. Цуга, де присутні члени проводу звітувалися про зроблене від часу створення крайового керівництва, тобто за два з половиною місяці [4].

Ще одна нарада була проведена в травні в с.Буштино Тячівського району. Крім цього, А. А. Цуга організував "вишкіл" членів ОУН у Вишківському лісі Хустського району і став комендантом вишколу. Сюди він прибув з представником центрального проводу ОУН під псевдонімом "Говерла", який викладав ідеологію, М. А. Орос – історію України, Д. М. Бандусяк – правила конспірації, а представник центру "Косар" – історію ОУН та завдання крайової організації [5].

Це була остання акція військового референта А. А. Цуги. В серпні 1945 р. Д. М. Бандусяк, А. А. Цуга з представником центрального проводу ОУН "Говерла" перебували у с. Старе Давидково Мукачівського району. Що тут відбулося, засвідчила під час допиту Г. Д. Качуровська. Вона працювала в Мукачеві в канцелярії електростанції. Цілий тиждень не була вдома. А коли повернулася в село, тут застала Д. М. Бандусяка і ще двох людей з ним. 2 серпня 1945 р. до їх будинку під'їхала автомашина і тут же відкрилася стрілянина. Бандусяк зі своїми товаришами вискочили з горища і почали

тікати. Тоді ж вона була заарештована разом з братом Іваном, а 9 серпня – і її батьки, сестра Олена і брат Дмитро [6].

А ось як ця подія описана одним з керівників КДБ: "Однієї ночі працівники відділу держбезпеки оточили штаб-квартиру "крайового проводу" в селі Старе Давидково. Відстрілюючись, зуміли вийти з оточення один з керівників "крайового проводу ОУН" "Лопата" і представник "центру" під кличкою "Козак". Воєнний референт "Мур" дістався до Мукачівського монастиря й тут помер від смертельної рани".

ПРИМІТКИ

1. ДАЗО. – Ф.2558. – Оп.1. – Спр.2379. – Арк.42
2. Там само. – Арк.55.
3. Там само. – Арк.30.
4. Там само. – Арк. 43.
5. Там само. – Арк.23–24.
6. Там само. – Арк.289.

Омелян ДОВГАНИЧ

МИКОЛА ЧИРСЬКИЙ
(1902–1942)

"З усіх українських земель, де довелося в останньому двадцятиріччі працювати українським емігрантам, чи не найбільше значення мала їх праця на Закарпатті. Це в значній мірі саме завдяки культурній праці українських емігрантів настало національне відродження Срібної Землі й було підготовлено чудодійне перетворення Підкарпатської Руси в Карпатську Україну; це головно завдяки праці українських емігрантів підкарпатські русини оставили свій "глубокий сон" і приобщилися до загальної української революції...

Праця української еміграції на Закарпатті в значній мірі підготовила там національну революцію. Емігранти ж відограли дуже велику ролю і в організації Карпато-української державности" [1].

Так характеризує роль української еміграції з Наддніпрянщини, Галичини та Буковини у майже двадцятилітній історії Закарпаття між двома світовими війнами (1920–1939) Симон Наріжний у капітальній праці "Українська еміграція", що вийшла друком у Празі в 1942 році.

Серед активних політичних і культурних діячів-емігрантів, які готували державність Карпатської України, був балетмейстер і актор, поет і драматург, керівник агітаційної бригади "Летюча естрада" при Карпатській Січі й автор спогадів про січовицьку трагедію в мадярських казематах під назвою "Тюрми й табори" Микола Чирський.

Микола Чирський народився в місті Кам'янці-Подільському в 1902 році. На жаль, доступні на сьогодні джерела не зберегли нам навіть точної дати його народження. Відомий тільки рік – 1902.

Падіння Української Народної Республіки під ударами московського наїзника змусило Миколу Чирського разом із тисячами інших патріотів емігрувати на Захід – спершу у Польщу, а згодом – у Чехо-Словаччину, до складу якої у 20-х – 30-х роках належало й Закарпаття, або, з погляду Праги, – Підкарпатська Русь.

Уперше Микола Чирський з'явився на Закарпатті 1928 року. Саме тоді він був зарахований на посаду балетмейстера й актора "Русь-

кого театру товариства "Просвіта", директором якого був Федір Базилевич, а режисером Микола Аркас.

У газеті "Свобода" від 23 серпня 1928 року є таке повідомлення з приводу прибуття в Ужгород Чирського: "Театр "Просвіти" відкриває свій сезон п'єсою М. Старицького "Маруся Богуславка" в новій постановці режисера М. Аркаса. Балет готує новозаангажований балетмейстер М. Чирський, абсольвент танцювальної школи В. Авраменка та балетної школи маестро І. Костика. В другій дії п. Чирський виконує муринський танець" [2].

Утративши перспективу здобути в театрі повне матеріальне забезпечення, Микола Чирський після року праці в "Руському театрі товариства "Просвіта" виїхав до Праги, і тільки в 1932 році, коли Микола Аркас здійснив чергову спробу відновити український театр на Закарпатті, Чирський знову повертається в Ужгород на посаду "балетмейстра-актора". Тепер він не тільки виступає як балетмейстер і актор (Іцек у виставі "Діти Агасфера" за п' єсою Софії Білої, Фавст у "Неофавстіаді" на лібретто самого Миколи Чирського з музикою Миколи Аркаса та Володимира Балторовича), але й сам пише п'єси для театру. Якщо "Неофавстіада" та "Місяць і зоря" знов таки з музикою Миколи Аркаса йшли в "Руському театрі товариства "Просвіта" та "Нова сцена", то такі п'єси Чирського, як "Отаман-Пісня" й "Останній монарх" були заплановані до постановки, але не реалізовані на сцені. З приводу постановки п'єси Чирського "Отаман-Пісня" Юрій Шерегій у книжці "Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року" пише: "Руський театр ім. М. Садовського (такий театр був в Ужгороді у 1934–1936 роках – Б. Б.) в Ужгороді без жодної фінансової допомоги пробував розпочати свій сезон, але преса не подала жодних рецензій про його діяльність. Можна лише згадати повідомлення з "Українського слова" (29. VIII. 1935) про те, що театр мав поставити п'єсу М. Чирського "Отаман-Пісня" 12 вересня. Але ніде нема згадки, що вистава відбулася. Тому, правдоподібно, з цією датою театр ім. Садовського припинив своє існування" [3]. Стільки ж можна сказати також про плановану до постановки п'єсу Чирського "Останній монарх" в театрі "Нова сцена".

Причетність Миколи Чирського до українських театрів Закарпаття виявлялася також у його театральних статтях і рецензіях, що публікувалися на сторінках закарпатської періодичної преси, а також у роботі створеної урядовими чинниками Карпатської України так званої "Кураторії" для допомоги театрові "Нова сцена", до складу якої входили посол Сойму С. Росоха. В. Качуровський, який мав займатися справами господарки театру, повірений у справах мистецтва і голова громади "Говерля" М. Чирський та директор театру Ю. Шерегій [4]. Правда, внаслідок розбіжностей у поглядах на діяльність театру "Нова сцена" і конфлікту між Ю. Шерегієм і М. Чирським, останній невдовзі був відкликаний із членів "Кураторії".

До сказаного слід додати про діяльність Миколи Чирського в "Летючій естраді". Справа в тому, що при Карпатській Січі з метою ведення передвиборчої кампанії була створена спеціальна агітаційна бригада – "Летюча естрада", що її очолив Микола Чирський, яка організовувала збори, концерти, проводила агітацію за кандидатів до Сойму Карпатської України. "По розписанню виборів, – писав Степан Росоха у книжці "Сойм Карпатської України", – розпочалася дійсна передвиборча кампанія на всю широчінь. УНО розбудувало по цілім краю свій апарат пропаганди. Йому до помочі стала "Карпатська Січ" своєю "Летючою естрадою", що складалася з освітньо-політичних виховників "Січі". Ця "Летюча естрада" вже від листопада 1938 року рейдувала по всій Карпатській Україні, заїжджаючи із своїми виступами аж до найдальших закутин, неприступних навіть для звичайних возів, щоб і найменший присілок почув голос української правди! Від села до села йшли карпатські січовики, члени і нечлени "Летючої естради" робили віча з рефератами і промовами. Вечором давали театральні вистави, які звичайно складалися: з короткого реферату, декламацій, сольових і збірних, короткої п'єси і палкої патріотичної відозви, що промовляла не лише до розуму, але також до чуття і серця та національної чести" [5].

Що стосується драматургічного матеріалу "Летючої естради", то його автором насамперед був якраз Микола Чирський, який "просто на людських очах творив п'єси для молодих січових артистів "Летючої естради..." [6].

Слід підкреслити, що учасники "Летючої естради" були не лише палкими агітаторами: за проповідувані ними ідеї української державності вони самі готові були йти у бій на вірну смерть. Говорячи про групу січовиків, які в сутичці з чеським військом останні склали зброю та й то під суворим наказом самого прем'єра Августина Волошина, Василь Ґренджа-Донський пише: "Це була група з шести відважних хлопців із мистецької громади "Летюча естрада", яка своїми виступами несла національну культуру в села Карпатської України. Це був ударний рій мистецької громади, що не тільки на сцені, але і зі зброєю в руках мав стати у хвилі загрози до оборони всенародних інтересів" [7].

Коли над Карпатською Україною нависла чорна ніч угорської окупації з середини березня 1939 року, Микола Чирський разом із тисячами українських патріотів опинився в мадярських тюрмах і концентраційних таборах. Довгі місяці в мадярських катівнях у Тячеві, Кривій та Вар'юлопоші він досить докладно описав у спогадах "Тюрми і табори", опублікованих 1939 року в книжці "Карпатська Україна в боротьбі" у Відні. До речі, перебуваючи у Вар'юлопоші разом із Василем Ґренджею-Донським, Чирський дав клятву при першій нагоді розкрити перед Європою злочини мадярської вояччини супроти українських в'язнів. "Поет і естрадний артист Микола Чирський, –пише

Василь Ґренджа-Донський, – обіцяв описати ці наші митарства у закордонній пресі" [8]. Чирський свого слова дотримав.

Оповідь про хресну дорогу тисяч і тисяч українських в'язнів по мадярських тюрмах і таборах у спогаді "Тюрми й табори" починає такими словами: "Це було десь біля 6-ї години ранку пам'ятного 17 березня 1939 р. За нами була тривожна ніч, загрозливі світла Тячева, блукання полями з ризиком кожної хвилини стрінути мадярських терористів, що нишпорили краєм. А перед нами? Бедевля, в якій вже повівали мадярські прапори. Та Бедевля, де ще недавно виступав я з "Летючою естрадою". Тільки тепер дивилося це село мов ворог" [9].

Майже те саме говорить у книжці "Мої спостереження із Закарпаття" Юліян Химинець: "Я залишився в Хусті до 4-ї год. дня 16 березня, коли вже мадярські війська знаходилися у передмісті міста. Разом з 22 цивільними особами, між ними був інж. С. Кульчицький з жінкою, д-р О. Кандиба, д-р Галаган, Микола Чирський та другі, ми, залишивши Хуст, вибралися пішки (бо вже не було в Хусті людного комунікаційного середника) в напрямку на Тячів, щоб дістатися до Румунії. Ми вже знали, що Тячів знаходиться в мадярських руках, тому намагалися його оминути".

За спогадами Миколи Чирського "Тюрми й табори" перед читачем проходить ціла галерея видатних діячів національно-визвольних змагань на Закарпатті, які пережили пекло тячівської тюрми і концтаборів у Кривій та Вар'юлопоші. Серед них – Улас Самчук, Михайло Михалевич, Юліян Химинець, Степан Сулятицький, Євген Шерегій, Василь Ґренджа-Донський та багато інших.

Описуючи знущання мадярських тюремних наглядачів над українцями, Чирський відзначає, що "взагалі ціла мадярська юриспруденція символізувалася гумовою палицею". Ця палиця, як Дамоклів меч, постійно витала над головами в'язнів. Так було у тячівській тюрмі, так було в таборах у Кривій та Вар'юлопоші. Правда, в надії позбутися тортур мадярських наглядачів у Кривій в'язні чекали на скорішу відправку у Ніредьгазу, на околиці якої був концентраційний табір Вар'юлопош. Ось картина прощання в'язнів Кривої з рідною землею, якою її зафіксував для потомків Микола Чирський: "У вечірній імлі пропливає ген там далеко у сутінку хустський замок, з яким мовчки прощаємося. Прощай, Хусте, колись такий рідний близький наш Хуст, а тепер далекий і чужий...

Минаємо Севлюш... Проминаємо останні українські села..." [10].

Ця ностальгія самовідданого бійця Карпатської України за рідною землею пронизує всю працю Миколи Чирського "Тюрми й табори" [11]. Цю ностальгію хворого на туберкульоз автора постійно посилювала безнадія бути похороненим у рідній українській землі... [12].

Велика частина спогадів Чирського – це опис його перебування у концтаборі Вар'юлопош. Від 18 квітня по 2 травня 1939 року він

разом з іншими в'язнями пережив страшні візії усіх кругів Дантового пекла [13]. 2 травня групу в'язнів, які "дійсно на людей не виглядали – пожовклі, зблідлі, виснажені, спухлі, з синяками від побоїв" [14] у кількості 60 чоловік відправили до Будапешта, а звідти – до Відня. "Від почуття волі, – пише Микола Чирський, – ми неначе п'яні. Ми знову люди і знову серед людей. Потяг рушає, і їдемо до Відня. Кінець неволі. Кінець важкого сну.

Коли б і тих швидше – думає кожний з нас про своїх товаришів, що залишилися там... Невдовзі вже в далечині замаячив Відень. І ось знову, після довгої павзи, нас зустрічають піднесені правиці наших старих знайомих і товаришів з Карпатської України, що швидше нас вирвались від мадяр і тепер прийшли нас зустріти і заопікуватися нами. Слава Україні! Слава! – відповідаємо. Ми знову готові! Ведіть нас!" [15].

Заклик Миколи Чирського – "Ведіть нас!" – не був красним слівцем автора, сказаним у ейфорійному сп'янінні від свіжого подиху довгожданої свободи. Він став невдовзі борцем за волю і незалежність України в одній із похідних груп ОУН, які йшли в Україну.

У Відні Миколу Чирського і всю звільнену групу в'язнів у кількості 60 чоловік зустрів опікунський комітет у складі доктора Л. Гуменюка, монаха василіанського монастиря в Мукачеві отця Христофора та М. Химинець.

"Я, – писала згодом Марія Химинець, – заопікувалася хворими і дітьми. Хворих і покалічених з угорського концентраційного табору пощастило розмістити в місцевих шпиталях і санаторіях. Український письменник і режисер Микола Чирський, крім побиття мадярськими садистами, терпів сухоти. Його ситуація була безнадійною, до цього його довели мадярські тюрми і концентраційний табір. Внаслідок лікування в санаторії біля Вінєр Ноє Штадт вдалося продовжити йому життя на кілька років. Це допомогло здійснити його мрії – померти в Україні. Коли восени 1941 року М. Чирський поїхав на Україну в одній із похідних груп ОУН, він там і помер" [16]. Це сталося 26 лютого 1942 року в місті Кам'янець-Подільський [17].

Таким був шлях борця за Карпатську Україну, театрального діяча, поета і драматурга Миколи Чирського.

ПРИМІТКИ

1. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Частина І. – Прага, 1942. – С. 321.
2. Свобода. – 1928. – 23 серпня.
3. Шерегій Юрій. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто–Пряшів–Львів, 1993. – С. 261.
4. Там же. – С. 321.
5. Росоха С. Сойм Карпатської України (в 10-ти ліття проголошення самостійности). – Львів, 1991. – С. 35 Порівн.: Стерчо Петро. Карпато-Українська Держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках.– Торонто, 1965. – С. 92; Худанич Василь. Виникнення, структура і

діяльність Карпатської Січі // Карпатська Січ. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-й річниці Карпатської Січі (Ужгород, 11–12 березня 1995 року). – Ужгород, 1996. – С. 18.

6. Стерчо Петро. Карпатська Січ була школою активу похідних груп і УПА // Дмитро Климпуш – головний командант "Карпатської Січі". – Ужгород, 1997. – С. 93–95.

7. Твори Василя Ґренджі-Донського.– Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України. Щоденник. – Вашінґтон, 1987. – С. 226.

8. Твори Василя Ґренджі-Донського.– Т. X. Спогади. Листи.– Вашінґтон, 1988. – С 223.

9. Чирський М. Тюрми й табори // Карпатська Україна в боротьбі. Збірник. – Відень. – 1939. – С. 166.

10. Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття. – Нью-Йорк. – 1984. – С. 105. Порівн.: Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави. Нотатки з історії Закарпаття. – Ужгород. – 1991. – С. 104 –105. Химинець Юліян. Тернистий шлях до України. – Ужгород, 1996. – С. 109 і наст.

11. Див.: Чирський М. Тюрми й табори... – С. 166 і наст. Порівн.: Пугач Степан. У мадярській тюрмі. – Нью-Йорк. – 1978. – С. 9 і наст.

12. Чирський М. Тюрми й табори... – С. 174.

13. Там же. – С 188.

14. Твори Василя Ґренджі-Донського. – Т. VIII. – С. 313.

15. Чирський Микола. Тюрми й табори... – С. 202.

16. Химинець М. Організоване жіноцтво Карпатської України // Юліан Химинець. Тернистий шлях до України. – Ужгород, 1996. – С. 367–368.

17. Червак Б. Микола Чирський – поет і націоналіст // Українське слово. – 1995. – 21 грудня.

Богдана БАГЛАЙ

ЮРІЙ ШАНТА

Нар. 1918 р.

Юрій Шанта народився 29 січня 1918 р. в с. Люта на Великоберезнянщині у селянській родині. Початкову школу закінчив у рідному селі, а середню здобув у Мукачівській торговельній академії у 1938 р. Тут вступає у "Пласт", бере участь у молодіжному русі, а також у з'їзді молоді в 1934 р.

Почав працювати у 1938 р. в Підкарпатському банку в Ужгороді. Змушено покинув Ужгород у зв'язку з окупацією його угорцями. Переїхав у Виноградів, де працює в опікунській установі. Угорські терористи, а потім і регулярна угорська армія почали 14 березня наступ на молоду Карпато-Українську державу. Юрій Шанта, який уже тоді був січовиком, стає на захист своєї батьківщини.

Молоді січовики, а також воїни-українці чехословацької армії вирішили дати рішучий бій на Красному полі під Хустом. Він тривав один день – 15 березня. Сили були нерівними, довелося відступати. Разом з групою 273 січовиків, в якій був полк. М. Колодзінський, підійшли до Великого Бичкова, який угорська армія і терористи вже зайняли, тому січовики і понад 200 цивільних біженців змушені були перейти холодну Тису і дістатися до Румунії.

Січовики на румунському боці склали зброю, але наступного дня їх румуни передали угорській окупаційній армії у Великому Бичкові. Так, 18 березня 1939 р. Ю. Шанта опинився знову на рідному Закарпатті, але в руках угорських окупантів. Кілька днів ув'язнені в горожанській школі полонені терпіли побої та знущання. Окупанти з ненавистю та жорстокістю били не тільки січовиків, але і цивільних осіб. Ю. Шанті пощастило, бо поруч з ним були чотири учні з Виноградова, які вільно розмовляли угорською мовою, і їм вдалося переконати слідчого Кастнера, що вони, а також ще п'ятеро, серед яких і Ю. Шанта, є учнями Велико-Бичківської гімназії і участі в боях не брали, а потрапили в полон випадково.

Повернувшись у рідне село, Ю. Шанта не міг тут довго залишатися, бо всі знали про його українські переконання. Тому влітку 1939 р. він прощається із Закарпаттям і тікає у Словаччину, але не знайшовши там роботи, вирушає в Берлін, влаштовується на роботу, вивчає німецьку мову і у січні 1941 р. записується на навчання до Вищої економічної школи. Навчання закінчив улітку 1944 р. Не залишається в Берліні, який постійно бомбили, а в листопаді 1944 р. переїжджає у Судети, в Усті-над-Лабем. Тут застав його кінець війни. Залишається тут, бо звідси чехи відселили німців, і була робота. У жовтні 1950 р., коли виникла небезпека потрапити в руки СМЕРШу або чеської служби безпеки, він тікає в Баварію, звідки влітку 1951 р. переїжджає в Канаду, поселяється в Торонто і

з перших днів поринає в роботу Братства Карпатська Січ та Українського Національного Об'єднання, в якому був спочатку секретарем. У Канаді Ю. Шанта завершує навчання, здобуває ступінь магістра славістики. Працював бухгалтером, а з 1983 р. і досі – управителем кредитної спілки. Дуже активний член БКС. Був обраний до Центральної управи, очолював Контрольну комісію Центрального Проводу. Виступає з доповідями на святах з відзначення річниць Карпатської України. Член Українського Національного Об'єднання в Канаді. Єдиний з колишніх карпатських січовиків, який намагається увіковічити боротьбу карпатських січовиків у 1939 р. У 1991 р. в перших трьох номерах літопису "Червона Калина" надрукував статті про Карпатську Січ. Активно досліджує боротьбу карпатських січовиків проти польських і угорських терористів та угорських військ з дуже реалістичних позицій, використовуючи документи, зокрема, збірник "Операція "Лом"", що вийшов у Варшаві у 1998 р. і містить 127 документів. У першій частині збірника "Красне поле" у розділі "За гарячими подіями" надрукував дослідження "Карпатська Україна, свобода, здобута кров'ю" про бої Карпатської Січі з угорськими окупантами.

Дружина Олеся також є членом Братства "Карпатська Січ", відома дитяча письменниця Канади. Донька Людмила – відома художниця, яка малює в техніці акварелі.

Василь ХУДАНИЧ

МИКОЛА ШІМОНЯ
(1912–1994)

Серед засуджених у післявоєнні роки учасників Карпатської Січі 1939 р. був і комендант її сільської організації М. І. Шімоня. Народився в с. Колочава-Лази на Міжгірщині у 1912 р. в родині селянина-середняка. У 1921 р. поступив у перший клас народної школи, яку закінчив у 1926 р. Маючи хороші здібності, того ж року відправився в Ясіня у ремісничу школу. Тут провчився до 1930 р., здобув середню освіту і звання майстра столярної справи. На той час рідко хто з хлопців-односельчан міг досягти цього.

Того ж року влаштувався на роботу в дирекцію державних лісів у Буштино Тячівського району, де працював столяром до 1932 р., коли у зв'язку з економічною кризою, яка охопила всю Чехословаччину, був звільнений з роботи. Вирішив повернутися в рідне село в пошуках щастя [1].

Кваліфікованому робітнику вдалося влаштуватися в приватній столярній майстерні єврея Л. Пінкаса, в якій працював лише один рік. У 1934 р. відкрив свою власну столярну майстерню, у якій працював сам без помічників. Та, не маючи змоги сплачувати високі податки, у 1937 р. змушений був її закрити. Став працювати по найму до 1934 р. Мешканці Колочави запрошували його ремонтувати двері, вікна, замки, виконувати інші столярні роботи [2].

Хоч раніше М. І. Шімоня не був у жодній політичній партії, в умовах Карпатської України він все більше прилучався до громадського життя, як освічену людину, його цікавили політичні події, доля рідного краю. І це помітили односельчани. Коли в селі почали створювати місцеву організацію Карпатська Січ, М. І. Шімоня одним з перших добровільно записався до неї. Його направили на посаду вчителя в сільську школу, а у січні 1939 р. на зборах селян і учасників Січі обрали командантом. У його підпорядкуванні було 13 чоловік.

Як комендант, мав військову форму, провів значну практичну роботу, за що його в радянські роки звинуватили в українському буржуазному націоналізмі, бо навчав молодих січовиків військовій справі, стройовій підготовці, організував охорону громадського порядку в селі та боротьбу з польськими терористами. Проводив збори січовиків та мітинги з приводу святкових подій, які супроводжувалися українськими народними піснями та синьо-жовтими прапорами, невеличкими парадами, в яких брали участь й січовики з навколишніх сіл.

Велику допомогу подали січовики села у підготовці до виборів у Сойм. З 1819 мешканців Колочави 1816 проголосували за Українське Національне Об'єднання. І лише три виборці – проти. А коли третім міністром призначили чеха Л. Прхалу, масові акції за

відкликання міністра-чеха з посади були проведені і в населених пунктах Волівщини (тепер Міжгірський район), зокрема в Колочаві.

Сільська організація Карпатська Січ діяла аж до 15 березня 1939 р., тобто до окупації Карпатської України угорськими військами [3]. Після 15 березня загін січовиків Колочави був розігнаний, але, на щастя, командант і окремі юнаки уникли переслідування, до ув'язнення, страти чи засудження справа не дійшла. У подальші роки угорського окупаційного режиму М. І. Шімоня працював у власному господарстві, політикою не займався.

У листопаді 1944 р. він почав працювати дільничним міліціонером в селі Колочава-Лази. Влітку 1945 р. в Ужгороді закінчив двомісячні курси дільничних міліціонерів при управлінні НКВС Закарпатської області і працював на вказаній посаді до березня 1946 р. У цьому ж році звільнився з органів внутрішніх справ за власним бажанням, оскільки йому та його дружині "учасники бандгрупи з Галичини" погрожували вбивством [4]. Після цього до самого арешту працював шляховим майстром в селі Драгово і водночас кілька місяців головою сільської ради.

28 жовтня 1947 р. його арештували і при обшуку нібито виявили такі листівки націоналістичного характеру, як звернення "Брати червоноармійці-українці" (6 шт.), "До українців Закарпаття" (3 шт.), "До закарпатського народу" (5 шт.) та ін. На першому допиті в Хусті арештованого звинуватили у зв'язках з "оунівськими бандитами" В. І. Сюгаєм та І. П. Сюгаєм [5].

З приводу листівок задля обвинувачення М. І. Шімоні було "зібрано" багато фактичного матеріалу, про що свідчать протоколи допитів. В них зазначено, що при арешті у нього було вилучено дві націоналістичні брошури під назвою "На зміну", які він одержав у вересні від В. І. Сюгая, 22 листівки – у травні 1947 р., теж від нього, 10 примірників звернення УПА "До українських робітників" – у серпні. Тоді ж ще 6 примірників "Брати-чорвоноармійці..." і 25 примірників звернення УПА "До українців Закарпаття", звернення "До закарпатського народу" та ін. [6].

У таких випадках повинен би бути експертний аналіз листівок та всієї зібраної і доданої до справи літератури, але експертизи цієї літератури нема, як і нема жодних інших підтверджень, що цю літературу одержав підсудний М. І. Шімоня, крім його власних зізнань. А В. І. Сюгая допитати не було можливості, бо він, як і його батько, були вбиті на той час.

Незважаючи на це, кримінальну оправу М. І. Шімоні передали на вирішення військового трибуналу прикордонних військ МВС Закарпатського округу, який 9 лютого 1948 р. засудив його за ст.ст.54-1а і 54-11 карного кодексу УРСР на 25 років таборів з поразкою в правах на 5 років і конфіскацією майна.

Разом з ним були також засуджені В. В. Штаєр, О. І. Сюгай та греко-католицький священик М. І. Бобик. Тому варто сказати хоч кілька слів про інкриміновані їм "злочини". На питання слідчого про членство та існування організації ОУН В. В. Штаєр відповів, що про таку йому нічого невідомо. На питання, чи давав комусь читати націоналістичну літературу М. І. Шімоня, той відповів, що про це нічого не може сказати, бо такого факту не знає [7].

На питання про націоналістичні листівки та їх поширення М. І. Бобик відповів на допиті 6 листопада 1947 р., що від Шімоні одержав одну листівку, прочитав її і повернув адресату, але про це органи влади не повідомляв, "бо боявся, що його бандити вб'ють". В свою чергу слідчий не з'ясував одну, чотири, чи більше листівок передавав Бобику Шімоня [8]. І про це не було єдиної думки в слідчих документах.

Г. Ю. Шімоня, дружина засудженого, 17 липня 1954 р. написала скаргу у Верховну Раду СРСР з проханням помилувати її чоловіка. Такі скарги, як правило, надсилалися за місцем суду. Але Закарпатська обласна комісія по перегляду кримінальних справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, які перебувають у місцях ув'язнення, відхилила скаргу, як необґрунтовану, і М. І. Шімоня залишився й далі у Мінеральному таборі с. Інта Кожвинського району Комі АРСР [9].

Та наступного року військовий трибунал Прикарпатського військового округу (30 березня 1955 р.) знизив М. І. Шімоні строк покарання до 8 років виправно-трудових таборів з поразкою в правах на 2 роки, і уже 28 квітня 1955 р. він був звільнений, після чого певний час працював в тому таборі, потім у Львові, Колочаві. Став інвалідом другої групи. Та настали нові часи. 14 травня 1990 р. була прийнята постанова про нове розслідування справи М. І. Шімоні та його співучасників. З чотирьох засуджених в живих залишилося тільки двоє – М. І. Шімоня та О. І. Сюгай. Вони й були допитані працівниками Служби Безпеки України в Закарпатській області.

8 жовтня 1990 року М. І. Шімоня давав такі зізнання. Щоб уникнути повторень, основна увага зверталася на найголовніше. Він твердив, що в жодній "оунівській банді" не перебував. Дійсно, М. І. Шімоня один раз зустрічався з В. І. Сюгаєм та його батьком, куди його привела О. І. Сюгай. Він одержав згорнутий в трубку папір, який мав передати священику М. І. Бобику. Більше не зустрічався з Сюгаями і не мав з ними жодних справ [10]. Він також сказав, що обидва Сюгаї тоді, в 1947 р., й загинули.

На питання про існування, збереження і пред'явлення йому листівок М. І. Шімоня відповів: "Цю літературу і листівки я бачу вперше. У себе дома я їх ніколи не зберігав у 1947 р. Хочу показати, що обшук у моїй квартирі проводився двічі: перший раз нічого не було

виявлено із націоналістичної літератури. Ця література, як я дізнався пізніше, була підкинута мешканкою села" [11].

Протоколи допиту і зізнання на суді, які стосуються наявності в нього націоналістичної літератури, М. І. Шімоня не підтвердив, крім одного папірця, якого передав М. І. Бобику, дома він нічого не зберігав. Пригадав він і такий факт. Після закінчення слідства у 1946 р. начальник слідчого відділу Аксьонов у розмові з ним сказав: "Я знаю, що ти невинний, винна система. Але звільнити тебе не можу!" [12].

Допитана у 1990 р. О. І. Сюгай також підтвердила, що батько і брат не були в жодній "оунівській банді", які переховувалися в лісі, щоб їх не арештували. Як і М. І. Шімоня, показані їй листівки бачить вперше, їх вона ні від батька, ні від брата не одержувала і нікому не передавала. Взагалі відмовилася від протоколів попереднього слідства, твердила, що у протоколах записано таке, чого вона взагалі і не згадувала і чого не було в дійсності. Більше того, допити в 1947 р. проводилися вночі, її змушували підписати чисті листи паперу. А протоколів їй зовсім не читали [13]. І засуджена вона, як й інші мешканці Колочави, була незаконно.

У постанові про реабілітацію 2 липня 1991 р. сказано: "В 1948 році були незаконно засуджені (Бобик, Штаєр, Сюгай), тому що в жодній організації вони не стояли, а батько і син Сюгаї (Іван і Василь) не були бандитами і націоналістами" [14].

Помер М. І. Шімоня у 1994 р.

ПРИМІТКИ

1.ДАЗО. – Ф.2558. – Оп.1. – Спр.3893. – Арк.82.
2.Там само. – Арк.83.
3.Там само. – Арк.84.
4.Там само. – Арк.90–91.
5.Там само. – Арк.11, 21.
6.Там само. – Арк.106–109.
7.Там само. – Арк.194, 197.
8.Там само. – Арк.225, 229–230.
9.ДАЗО. – Ф.2558. – Оп.1. – Спр.3894. – Арк.329, 345–346.
10.ДАЗО. – Ф.2558. – Оп.1.– Спр.3895. – Арк.28.
11.Там само. – Арк.29–31.
12.Там само. – Арк.32.
13.Там само. – Арк.40, 42.
14.Там само. – Арк.34.

Омелян ДОВГАНИЧ

ІВАН ШПОНТАК
(1919–1989)

Іван Шпонтак – громадсько-політичний і військовий діяч. Народився 12 серпня 1919 р. в селі Вовкове Ужгородського округу (Ужгородський район Закарпатської області) в багатодітній селянській сім'ї. Після закінчення народної школи в рідному селі навчався в сільськогосподарській школі в місті Михайловці (Словаччина) та Ужгородській учительській семінарії. Член товариств "Пласт", "Просвіта", "Учительська громада". Наприкінці 30-х років учителював у селі Колочава-Лази на Мараморощині (Міжгірський район). Член ОУН (травень 1938 року), поручник Карпатської Січі (1938–1939 роки). Після окупації Закарпаття угорськими військами емігрував до Словаччини, а потім до Німеччини. Заарештований гестапо (1941 рік) за антинімецьку агітацію, але втік з Берлінської в'язниці. Закінчивши військову підготовку на курсах ОУН в Берліні, за наказом Проводу Українських Націоналістів направлений комендантом української поліції в місто Сянок. Після проголошення 30 червня 1941 року Акту про відновлення української державності заарештований гестапо і засуджений до смертної кари. При допомозі ОУН був звільнений. У 1942 році вступив до УПА і брав участь в акціях проти радянських і польських партизанів. Організував курінь УПА (квітень 1944 року), який діяв на території від м.Угнів (Львівська область) до річки Сян. У березні 1945 року призначений командиром тактичного відтинку УПА "Бастіон", одночасно виконуючи функції шефа VI Воєнної Округи УПА "Сян". Діяв під псевдонімом "Залізняк", "Сум", "Остап", "Дубровнік", "25" (1944 – 1947 роки). Підрозділи УПА, очолювані Іваном Шпонтаком, діяли на території Польщі, ведучи кровопролитні бої проти радянських і польських військ (генерал К. Сверчевський), перешкоджаючи проведенню операції "Вісла". 7 серпня 1947 року йому вдалось успішно перейти польський кордон, щоб добратися через Словаччину на Захід. Влітку 1959 року заарештований чехословацькою поліцією і

переданий польським органам безпеки. Польським судом в Перемишлі засуджений до смертної кари через повішення, яка була замінена довічним ув'язненням (8 березня 1961 року). Згодом йому замінили вирок на 25 років ув'язнення (26 листопада 1970 року). Відсидівши 23 роки і 4 місяці в польській в'язниці, Іван Шпонтак 4 листопада 1981 року був звільнений, а на початку 1982 року повернувся до рідних у селі Великі Капушани. Помер у лікарні в місті Кошице 4 квітня 1989 р. Там і похований.

Микола ВЕГЕШ, Мар'ян ТОКАР, Михайло БАСАРАБ

ГРИЦЬ ЯВОРІВ
(1913–1942)

Гриць Яворів (псевдо "Яворенко") народився 1913 р. у с. Стрілків на Стрийщині у селянській родині. Закінчив середню школу у Стрию, потім заочно вчився у Господарській Академії у Подєбрадах. Член ОУН з 1932, член повітового проводу Стрийщини. Під час подій Карпатської України нелегально перейшов на Закарпаття, влився до Карпатської Січі, мав чин підхорунжого. Став одним з керівників січового гарнізону с. Вишнє Бистре (нині Верхній Бистрий) поблизу Торунського перевалу.

Зігідно зі спогадами самого Г. Яворіва, 20–25 січовиків прибуло до Торуня в середині листопада 1938 р. для оборони від польських терористів шляху, який вів від перевалу на Волове (Міжгір'я) і далі на Хуст. Одна група обсадила терени Чорної Ріпи – гірського хребта біля села Присліп, її очолював Мелемук (загинув 14 березня 1939 р. у бою з чехами). Друга група розташувалася на хребтах гір в околицях села Лопушної, нею командував Ст. Д. (після поразки Карпатської України повернувся до Польщі, де був схоплений). Третя група під командою 40-річного селянина К. з Великого Бичкова несла прикордонну службу безпосередньо на шляху, що вів до Волового [1].

О 9-й годині 14 березня 1939 р. гарнізон отримав наказ з Хуста "роззброїти чехів та опанувати їхні позиції в цілій Волівщині" [2]. Чеську жандармську станцію у Торуні вдалося захопити зненацька і успішно роззброїти. Після цього до січовиків приєдналося 50 селян із Торуня, зав'язали з чехами шестигодинний бій за Присліп. Відтак на шляху з перевалу до Волового було збудовано барикади. "Біля тих барикад повнили службу 100 селян, озброєних скорострілами та крісами. До часу повороту з побідою з Прислопа січовиків переведену також частинну мобілізацію здібних до зброї людей" [3].

О 18-й годині 30 хвилин прибуло на автомобілях 250–300 чеських вояків. Бій з ними зав'язався на роздоріжжі Торунь – Лопушна за 50 метрів від православної церкви. О 20.30 чехи відступили, за-

лишивши по собі близько сотні убитих,багато ранених, дві вантажівки, один важкий кулемет, багато гвинтівок і гранат.

В ніч на 15 березня перейти кордон спробували два загони польських терористів, але були відкинуті січовиками. 15 березня здійснено мобілізацію у Ляхівці, Новоселиці, Бистрому, Майдані. До полудня 15 березня вже 400 мобілізованих і озброєних селян чекали наказу з Хуста їхати на фронт проти наступаючих гортіївських військ. Було роззброєно чеських жандармів у Майдані. Мобілізовані чекали на наказ і 16 березня, але замість того січовики отримали повідомлення з Головної Команди відступати у напрямку Румунії [4].

Повернувшись до Польщі, Г. Яворів організовував українську молодь на Холмщині. У 1941 р. він був обласним провідником ОУН на теренах Вінницької і Полтавської областей. Арештований гестапо, замучений восени 1942 р.в Освенцимі (в той час, коли і брати Бандери). Його було примушено мішати босими ногами вапно, що спалило м'язи до кісток, відтак був відправлений до шпиталю, а потім в газову камеру.

ПРИМІТКИ

1.Яворенко Г. Гарнізон ОНОКС в Торуні// Карпатська Україна в боротьбі. – Відень, 1939. – С.102.
2.Там само. – С.105.
3.там само. – С.107.
4.Там само. – С.108.

Сергій ФЕДАКА

ДОДАТОК

ВИТЯГ З УКАЗУ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ № 141/2009

Про відзначення державними нагородами України з нагоди 70-ї річниці подій, пов'язаних із проголошенням Карпатської України

За активну громадську і наукову діяльність, спрямовану на увічнення пам'яті про розвиток української державності та історичних подій 1938 –1939 років на Закарпатті **постановляю:**

Нагородити орденом "За заслуги" III ступеня

ГАВРИЛКА Петра Дмитровича – колишнього карпатського січовика, Тячівський район;

ІГНАСЯ Василя Михайловича – колишнього карпатського січовика, Воловецький район;

МЕДВІДЯ Елеміра Мигальовича – колишнього карпатського січовика, Міжгірський район;

ПАРАЩИНЦЯ Миколу Івановича – колишнього карпатського січовика, Тячівський район;

ПЕТРИЧКА Михайла Петровича – колишнього карпатського січовика, Мукачівський район.

Президент України Віктор ЮЩЕНКО

10 березня 2009 року

ВИПИСКИ З НАГОРОДНИХ ЛИСТІВ

для представлення до відзначення державною нагородою України

Гаврилко Петро Дмитрович, учасник подій 1938-1939 рр., колишній карпатський січовик. Народився 17 липня 1917 р. в с. Буштино Тячівського р-ну Закарпатської області, українець, освіта середня-спеціальна, ремісниче училище, 1937 р. З 1933 по 1937 р. навчався у ремісничому училищі м. Простеєв, Словаччина, за спеціальністю – малярська справа. Восени 1938 р. вступив в ряди карпатських січовиків, увійшов до керівного складу січовиків у с. Буштино інструктором організації Народної оборони "Карпатська січ". Разом з іншими січовиками ніс вахту у канцелярії президента Карпатської України Августина Волошина. В період угорської окупації проживав на території Закарпаття. У 1947 р. призначений завідувачем господарства садрадгоспу "Перемога", з 1953 р. – директор цього садрадгоспу. Без відриву від роботи закінчив Мукачівську сільгосптехніку. Неодноразово обирався депутатом селищної ради. Публікується в місцевій пресі. Виступає перед молоддю зі спогадами про Карпатську Україну. Кандидатура Гаврилко П.Д. до нагородження орденом "За заслуги" III ступеня рекомендована зборами колективу Буштинської селищної ради, протокол № 1 від 3 лютого 2009 року. Підписали: голова Буштинської селищної ради М. Ю. Цонинець, голова зборів Г. Ю. Кельнер.

Ігнась Василь Михайлович, колишній карпатський січовик. Народився 23 січня 1914 р. в с. Скотарське Воловецького р-ну Закарпатської області, українець, освіта — Ужгородська учительська чоловіча семінарія, 1935 р., учитель. Брав участь у Всепросвітянському крайовому з'їзді, що проходив у 1937 р. в Ужгороді. У зв'язку з переїздом урядових установ і освітніх закладів у листо-

паді 1938 р. в м.Хуст Ужгородська учительська семінарія була переведена у м.Севлюш (нині Виноградів). Разом з товаришами-семінаристами В.Ігнась добровільно погодився взяти участь у бойових діях неподалік м.Хуста. Після окупації Карпатської України він закінчив навчання в Ужгороді, здобув диплом учителя. У лютому 1940 р. був призначений директором новоселицької семирічної школи Міжгірського р-ну. У січні 1948 р. переведений на посаду вчителя біології цієї школи. У квітні 1949 р. за підозрою в антирадянській діяльності був арештований, засуджений на 25 р. ув'язнення і засланий до Кенгірського табору політв'язнів в Казахстан. В кінці квітня 1955 р. звільнений зі зняттям з нього судимості. Після трьохрічних митарств був працевлаштований вихователем в гуртожитку залізничної станції Батьово. У вересні 1961 р. отримав призначення учителем школи-інтернату в с.Нижні Ворота, де працював до виходу на пенсію у 1981 р. Кандидатура Ігнася В.М. до нагородження орденом "За заслуги" III ступеня рекомендована колективом Нижньоворітської сільської ради, протокол № 1 від 29 січня 2009 року. Підписали: голова Нижньоворітської сільської ради М.М.Веклич, голова зборів Г. В. Гвоздак.

Медвідь Елемір Мигальович, учасник подій 1938–1939 рр. в Закарпатті, колишній карпатський січовик. Народився 28 січня 1922 р. в с. Затисівка Виноградівського р-ну Закарпатської області, українець, освіта початкова. До Організації Народної Оборони "Карпатська січ" долучився у 16-річному віці. Брав участь у захисті місцевого населення від нападів угорських терористів, займався збором зброї для членів "Карпатської січі" Боронив від угорських нападників підступи до Виноградова, Великої Копані та Хуста. Після угорської окупації краю протягом наступних восьми років переховувався в різних місцях Закарпаття. У 1947 р. був призначений механіком Хустського ліспромгоспу, пізніше працював електриком, електромеханіком Буштинського та Міжгірського ліспромгоспів. З 1980 по 1982 рр. – вальщик лісу Сибежського лісопункту Псковської області (Росія). З 1982 р. – на пенсії. Пропагує історію Карпатської України. У 1995 р. нагороджений медаллю учасника Другої світової війни, встановленою Народним Рухом України на відзначення 50-ї річниці закінчення цієї війни та ознаменування перемоги народів світу у боротьбі проти фашизму. Кандидатура Медвідя Е. М. до нагородження орденом "За заслуги" III ступеня рекомендована виконавчим комітетом Торунської сільської ради, рішення № 3 від 6 лютого 2009 року. Підписали: голова Торунської сільської ради Г. Ф. Головка, голова зборів М. Ю. Половка.

Паращинець Микола Іванович, учасник подій 1938–1939 рр. в Закарпатті, колишній карпатський січовик. Народився 4 серпня 1921 р. в с. Буштино Тячівського р-ну Закарпатської області, освіта початкова. Навчався у Буштинській народній школі. Закінчив курси військової підготовки юнаків для оборони Карпатської України, організовані на базі цієї школи. Як січовик, ніс варту у приймальні президента Карпатської України А.Волошина. Брав участь у боях на Красному полі та в Хусті. Випадково врятувався від переслідування угорської влади. Його батько Іван за підозрою в зв'язках з січовиками був розстріляний. З листопада 1944 р. після визволення Закарпаття працював у Буштинській лісовій дирекції їздовим. У 1947 р. обраний головою земельної громади місцевого урочища Завирище. 1948 р. обраний заступником голови новоутвореного колгоспу в с. Буштино. З 1960 р. – бригадир рільничої бригади місцевого відділення сад-радгоспу "Верховина". У липні 1980 р. переведений майстром-наладчиком того ж радгоспу, де працював до виходу на пенсію до січня 1992 р. Публікувався у пресі, є активним провідником українських національних ідей. Кандидатура Паращинця М.І. до нагородження орденом "За заслуги" III ступеня рекомендована зборами колективу Буштинської селищної ради, протокол № 1 від 3 лютого 2009 року. Підписали: голова Буштинської селищної ради М. Ю. Цонинець, голова зборів Г. Ю. Кельнер.

Петричко Михайло Петрович, учасник подій 1938–1939 рр. в Закарпатті, колишній карпатський січовик. Народився 6 листопада 1921 р. в смт Чинаді-

йово Мукачівського р-ну Закарпатської області, українець, освіта вища, спеціальність – інженер-механік. У 1936 р. вступив до Мукачівської гімназії, де, як прихильник Карпатської України, відстоював українські національні ідеї. У 1938 р. вступив у молодіжну організацію ОУН. Розповсюджував серед молоді агітаційні матеріали цієї організації, закликав до розбудови Української держави. Став січовиком "Карпатської січі". 1942 р. за приналежність до підліткової організації ОУН був арештований угорськими фашистами. Пройшов через слідчу катівню Ковнер-Каштіль. Був засуджений. Звільнений радянськими військами у 1944 р. У 1945 р. за підозрою в антирадянській діяльності був арештований і засуджений Спеціальним судом Закарпатської України до страти. Президією Народної Ради Закарпатської України 9 листопада 1945 р. П. Петричко смертна кара була замінена на 10 років позбавлення волі. Ув'язнення відбував у таборах Казахстану. Звільнений у 1956 р. Влаштувався на роботу прибиральником у місцевому деревообробному комбінаті. 1958 р. вступив на заочне відділення Львівського лісотехнічного інституту, який закінчив з відзнакою. Був єдиним дипломантом, який захищав дипломну роботу українською мовою. У 2007 р. йому було присвоєно звання "Почесний громадянин селища". Кандидатура Петричка М. П. до нагородження орденом "За заслуги" III ступеня рекомендована на засіданні Мукачівської районної організації Ради ветеранів України, протокол № 1 від 16 січня 2009 року. Підписали: керівник районної організації Ради ветеранів України І. Д. Качур, голова зборів В.Ф.Кінч.

Підготував Олексій КОРСУН

ЦЕРКОВНІ ДІЯЧІ

ВІКТОР ЖЕЛТВАЙ
(1886–1974)

Серед тих діячів, які проводили культурно-просвітянську, громадсько-політичну діяльність і активно відстоювали інтереси українців Закарпаття, був Віктор Юлійович Желтвай. Народився 1886 р. в с. Руські Комарівці Ужгородського району. За національністю українець, греко-католицький священик, а згодом педагог.

Як відомо, після возз'єднання Закарпаття з Українською РСР, репресивними органами колишнього СРСР в краї було заарештовано і засуджено понад 130 греко-католицьких священиків. Греко-католицьким священиком був і Віктор Желтвай. Але він уник арешту, хоч був на п'ятьох допитах в управлінні комітету державної безпеки по Закарпатській області. Кримінальної справи у фондах державного архіву Закарпатської області про нього не виявлено. Звідси виникає запитання: чому так сталося? На нашу думку, тут в основному відігравали певну роль два фактори: по-перше, він з другої половини 30-х років перебував на пенсії. По-друге, після окупації Закарпаття військами Угорщини у квітні 1939 року його було арештовано жандармерією і відправлено в табір Вар'юлопош.

Вказуючи на причину його арешту донька Марія згодом відзначала: "Мого батька Віктора угорці арештували як людину українського напрямку".

У державному архіві області нами виявлено копію протоколу одного з його допитів в м. Ужгороді від 3 жовтня 1947 року слідчим МДБ по Закарпатській області капітаном Соколовим. Ця копія міститься в кримінальній справі прелат-каноника, а згодом греко-католицького єпископа Олександра Хіри, який теж був репресований.

На запитання слідчого В. Желтвай давав чіткі відповіді про свою суспільно-політичну та культурно-освітню діяльність та зв'язок з О. Хірою. Окремі витяги з цього протоколу дають можливість більше дізнатися про багатогранну його діяльність.

У 1910 році В. Желтвай був висвячений у сан греко-католицького священика єпископом Юлієм Фірцаком, але після висвячення на парафію не призначався, а став працювати професором Ужгородської учительської семінарії, де викладав до 1925 року. Потім був призначений директором греко-католицької семінарії, на цій посаді працював до 1934 року. В цьому ж році за заявою на ім'я єпископа Стойки пішов на пенсію, коли йому було 48 років [1].

На запитання слідчого, що його спонукало подати заяву на пенсію, він відповів: "У 1931–1932 роках до мене на квартиру прийшов монах "Василіан" Буряк-Галицький, українець, і заявив мені, що він прийшов від ігумена монастиря "Редемтористів", який знаходився в Михайлівцях (Чехословаччина) і передав, що ігумен Тричко був довіреною особою Празької нунціатури. Тому я зрозумів, що ця інформація необхідна була для нунціатури, а раз це так, я на адресу Тричка надіслав два таких донесення, а він в свою чергу направив їх нунцію" [2].

Після цього В. Желтвая спитали, про що він писав у своїх інформаціях щодо єпископа Стойки, на що В. Желтвай відповів: "У своїх донесеннях для нунціатури я вказав, що єпископ Стойка не прихильник українців і захищати їх інтереси не буде... Що я ще писав, зараз згадати не можу. По моїм припущенням, єпископу Стойці стало відомо про мої донесення на нього і він поступово перевів мене на пенсію, хоч мій вік і здоров'я говорили за те, що я ще міг працювати, але раз це так получилося, я отримав біля півтори тисячі чеських корун і пішов на пенсію" [3].

Після виходу на пенсію В. Желтвай ще два роки викладав угорську мову в Ужгородській чоловічій семінарії. Протягом 20–30-х років В. Желтвай брав активну участь у суспільно-політичному житті Закарпаття. Особливо помітною була його діяльність у реалізації заходів, які проводило культурно-освітнє товариство "Просвіта", а також Християнсько-народна партія. Ця партія була створена Августином Волошином за згодою єпископа Петра Гебея, який розраховував, що вона своєю діяльністю сприятиме поширенню і зміцненню уніатської віри.

В. Желтвай був членом Християнсько-народної партії і входив до складу її центрального комітету. Він виконував відповідальну функцію редактора друкованого органу партії "Свобода".

На запитання слідчого, в чому полягала програма цієї партії, він відповів: "Як мені відомо, програма Християнсько-народної партії полягала у відстоюванні релігійних, культурних, господарських інтересів закарпатського українського народу" [4]. На цій посаді він був до 1938 року.

Представляє інтерес його відповідь на запитання, хто його залучив до складу Християнсько-народної партії? На це В. Желтвай відповів, розкриваючи важливі події в житті краю, активним учасни-

ком яких він був. Зокрема він говорив: "За своїми поглядами я був українським націоналістом, і ще в 1919 році я брав участь у створенні Народної Ради та відокремлення Закарпатської України від Угорщини... Закарпаття, як автономна частина, було приєднано до Чехословаччини. У ці роки я зблизився з Емануїлом Бокшаєм – професором Закону Божого в гімназії (знаходиться на Словаччині), Штефаном Августином – професором учительської семінарії (знаходиться десь за кордоном) і рядом інших, які розділяли мої погляди і брали участь у створенні Народної Ради. Необхідно відзначити, що ще в 1896 році я познайомився з Августином Волошином, який був моїм вчителем, а згодом родичем, він справив на мене свій вплив.

У 1910 році мене Волошин призначив редактором газети "Наука", яка згодом була перейменована в "Свободу", здається в 1920 році".

На допиті 25 січня 1949 року його донька Марія Пушкаш говорила, що її батько був у дружніх відносинах з Августином Волошином. "Крім того, цього було те, що він не поділяв деяких поглядів уряду Карпатської України. Та, незважаючи на це, він не поривав зв'язки з А. Волошином. І з метою ознайомлення з діяльністю уряду Карпатської України В. Желтвай у січні 1939 року виїхав у місто Хуст.

21 січня 1939 року В. Желтваю "...один із визначних волошинців запропонував приїхати в Хуст. Там був організований собор, на якому висвячувалися прапори українських націоналістів. Я в цьому взяв участь і виголосив промову, у якій сказав, що в річницю Хустського собору ми, українські націоналісти, присягали у своїй вірності, в цьому році ми також перед прапорами і господом Богом присягаємо. Крім мене, на цьому святі українських націоналістів з трибуни виступив Михайло Бращайко (проживає в м. Ужгороді). Після своєї промови я зразу ж виїхав".

Далі від слідчого йому поступило запитання розповісти про його дальшу діяльність як українського націоналіста і в чому вона полягала? Він розповів: "Через деякий час після Хустського українського собору 1 квітня 1939 року я був угорською жандармерією арештований і протягом семи днів знаходився в таборі Вар'юлопош, після чого був звільнений. По якій причині був звільнений, я не знаю, але звільнили, крім мене, ще 2–3 чоловік. Всього у таборі було арештованих до 800 чоловік. Разом зі мною в таборі знаходились українські націоналісти Лазорик Юрій, селянин, житель з Порошкова Перечинського округу, Розенберг – єврей, житель с. Анталовці Ужгородського округу і ряд інших, але вони уже померли".

Після звільнення з Вар'юлопоша В. Желтвай повернувся в с. Ляхівці Ужгородського району "...і півтора роки знаходився під поліцейським наглядом, кожен місяць ходив на реєстрацію в прикордонну поліцейську комендатуру, яку очолював капітан, доктор Мешко Аристид".

В. Желтвай був хорошим журналістом. У своїх коротких відповідях під час допиту він давав лаконічні характеристики пресі, тобто газетам, в яких працював редактором. Певний час він був редактором газет "Наука", "Свобода", на сторінках яких публікував фейлетони. Він підписувався псевдонімом "Вишнянський".

Одне із запитань в процесі допиту до В. Желтвая було сформульовано таким чином: "Якого змісту була газета "Наука", потім "Свобода", редактором яких ви були протягом ряду років"? На це він відповів, що газета "Наука" була релігійного і господарського характеру. Газета "Свобода" була релігійного, господарського і політичного спрямування, тому що в той час була і партія Християнсько-народна й газета була її друкованим органом". На запитання, в чому полягала політична діяльність газети "Свобода", він відповів: "По-перше, в газеті "Свобода" відображались питання співробітництва українських націоналістів Закарпатської України з чехами проти угорців і проти партій, які відображали польсько-угорські інтереси. По-друге, газета "Свобода" вела пропаганду проти комуністів-більшовиків, я отримував статті антирадянського змісту від Волошина, які зобов'язаний був помістити, так як за це отримував заробітну плату і якщо б я цього не зробив, то був би звільнений з роботи, що було б "не в моїх інтересах".

На запитання, яку він отримував заробітну плату як редактор газети "Свобода": "Я як редактор газети "Свобода" отримував щомісячну зарплату 150 корон. За свої фейлетони я нічого не отримував". Слід зазначити, що заробітна плата у В. Желтвая як редактора була як на той час досить символічною.

Коли в нього спитали, з ким він зустрічався з "націоналістів волошинського періоду", він говорив, що "в даний час із числа волошинців я рідко зустрічаюся із такими особами:

1. Прелат-каноником Хірою Олександром. Хіра часто зустрічався з Волошином в Ужгородському кафедральному соборі і на його прохання складав статті для "Свободи", але псевдоніму не мав і його статті друкувались під його прізвищем... Марина Юрій – доктор, політичний комісар при угорцях, видав Хіру як українського націоналіста, і Хіра знаходиться під наглядом поліції. Зараз я в кафедральному соборі з Хірою часто зустрічаюсь, але відвертих розмов не веду.

2. Адвокат Бращайко Михайло мав газету "Руська нива" націоналістичного змісту, був членом Християнсько-народної партії, зустрічався з ним, але рідко.

Бращайко Юлій, проживав в с Дубове, колишній голова центральної "Просвіти" в Ужгороді..., біля року з ним не зустрічався.

Ворон Андрій, вчитель, проживає в Хусті. Він в основному писав статті для газети "Свобода", псевдоніму не мав".

Про свою релігійну діяльність В. Желтвай розповідав: "з моменту мого рукопокладання я кожен день проводив і проводжу службу. Будучи директором жіночої семінарії, я служив у каплиці: потім служив у церквах ряду сіл, а на сьогоднішній час служу в кафедральному соборі м. Ужгорода".

Допит був перерваний, але документів про його продовження поки що в фондах державного архіву Закарпатської області виявити не вдалося.

ПРИМІТКИ

1. ДАЗО. – Ф. 2558. – Оп. І. – Од. зб. 636. – Арк. 126.
2. Там же. –Од. зб. 5392. – Арк. 124.
3. Там же. арк. 124–125.
4. Там же. арк. 126.

Олексій ХЛАНТА

ВОЛОДИМИР (РАЇЧ)
(1882–1956)

Любомир Раїч народився 11 січня 1882 р. в м. Ужиці (Сербія). Після закінчення школи у рідному місті виїхав до царської Росії, де закінчив у 1903 р. Віфанську духовну семінарію. У 1907 р. отримав диплом кандидата богослов'я Московської духовної академії. Після чого працював викладачем гімназії в Сербії [1]. 2 травня 1937 р. висвячений у монахи під іменем Володимир. Через деякий час прийняв сан ієродиякона, ієромонаха та архімандрита [2].

23 червня 1938 р. за рішенням Собору СПЦ його було обрано на вакантне місце Мукачівсько-Пряшівського єпископа [3]. Хіротонісан у єпископа Мукачівсько-Пряшівського – 30 жовтня 1938 р. в Бєлграді [4]. Газета „Православная Русь" повідомляла: „У неділю 30 жовтня в Бєлграді в надзвичайно святковій обстановці в Патріаршому Соборі відбулася хіротонія в єпископи архімандрита Володимира. Літургію і хіротонію відправляв Його Святійшество Патріарх Сербський Гавриїл у співслужінні митрополитів Анастасія і Досифея і єпископів Іринея Бачського і Симеона Шабачського, при руському протодияконі о. Олексії Гордяєві... Були присутні також представники чехословацького посольства" [5].

Присутність представників уряду ЧСР свідчило про принципову згоду Праги на призначення єпископа Володимира (Раїча).

16 листопада 1938 р. єпископ Володимир прибув до Мукачева, де 20 листопада відбулася його інтронізація.

Під владою нового єпископа опинилося понад 130 парафій, в т.ч. 12 на Пряшівщині, розташованих в 6-ти благочинних округах, 5 монастирів і 13 скитів з 417 насельниками.

26 листопада 1938 р. єпископ Володимир (Раїч) переїхав з Мукачева до Хуста, де поселився в будинку по вул. Великій Кірешській, біля православного храму. У Мукачеві він залишив свого адміністратора – ігумена Аверкія (Таушева), під керівництвом якого перебувала Архієрейська резиденція і єпархіальне майно та номінально всі приходи й монастирі на території, що відійшла до Угорщини [6].

Для ефективного функціонування єпархії єпископ Володимир реорганізував Духовну Консисторію: духовний суд, шкільне, монастирське та єпархіальне управління. На чолі цих установ призначив близьких до себе осіб з місцевого духовенства.

28 листопада 1938 р. єпископ Володимир (Раїч) відвідав голову уряду Карпатської України Августина Волошина. За повідомленням газети „Нова свобода" православний єпископ „зложив прем'єрові заяву лояльності до Карпатоукраїнської держави та її влади" [7].

21 грудня 1938 р. відбулася друга зустріч єпископа Володимира з Августином Волошином. На цей раз разом з єпископом на прийомі були митрополит Йосиф (Цвієвич) та архімандрит Олексій (Кабалюк). Делегація передала прем'єру вітання від сербського патріарха Гавриїла (Дожича). У розмові митрополит Йосиф (Цвієвич) від імені Священного Синоду СПЦ запевнив Августина Волошина, що православна церква буде лояльною до влади Карпатської України і не буде втручатися у внутрішні національні справи автономного уряду [8]. 8 лютого 1939 р. у інтерв'ю бєлградському часопису „Політика" митрополит Йосиф наголосив, що православні мають в Карпатській Україні ті самі права, що й греко-католики. „Прем'єр Волошин ставиться з політичною толерантністю до православної церкви" [9].

Єпископ Володимир (Раїч) намагався організувати ефективне функціонування апарату Мукачівсько-Пряшівської єпархії в новій столиці Карпатської України – Хусті. Зокрема, 22 грудня 1938 р. він звернувся до Міністерства шкіл і народної освіти в Празі з листом, у якому вказував на необхідність перенесення єпископської резиденції з Мукачева, мотивуючи прохання політичними змінами. Для реалізації цього задуму єпископ просив виділити єпархіальному управлінню грошову субвенцію в розмірі 800 000 крон. На ці кошти планувалося викупити земельну ділянку та звести споруди єпископської резиденції, єпархіального управління, богословської семінарії [10]. Наступне прохання до Міністерства шкіл і народної освіти стосувалося виділення третьої частини державної субвенції на погашення боргів церковних громад у Карпатській Україні. У листі вказувалося, що кошти, які єпархія отримала в 1937–1938 рр., було використано на повернення банківських позик громадами, які вони набули раніше за будівництво храмів та купівлю дзвонів.

Після окупації Закарпаття Угорщиною єпископу Володимиру було запропоновано прийняти угорське громадянство разом з усіма священиками єпархії, але єпископ категорично відмовився. 8 квітня 1941 р. на вокзалі м. Мукачева він був заарештований і відправлений під конвоєм до Будапешта. Тут єпископу запропонували оселитися в заміському будинку римо-католицького єпископа в м. Вац (Угорщина). Провівши 6 місяців під домашнім арештом, єпископ Володимир у жовтні 1941 р. виїхав до Сербії.

Після закінчення Другої світової війни було ініційовано звернення Руської православної церкви та православних громад Закарпаття до СПЦ з проханням про канонічну передачу Мукачівсько-Пряшівської єпархії. На засіданні Священного Синоду від 6–8 вересня 1945 р. було прийнято рішення про канонічний перехід закарпатських православних під юрисдикцію РПЦ.

Після цього рішення Священний Синод СПЦ послав 20 жовтня 1945 р. єпископа Володимира (Раїч) до Москви для офіційної передачі Мукачівсько-Пряшівської єпархії у ведення РПЦ. Прибувши у супроводі ієродиякона Прохора Якшича до Москви, єпископ Володимир (Раїч) зустрівся з патріархом Алексієм. 22 жовтня 1945 р. відбулося засідання Священного Синоду РПЦ, на якому єпископ Володимир (Раїч) офіційно погодився на перехід Мукачівсько-Пряшівської єпархії під юрисдикцію РПЦ.

6 листопада 1945 р. він разом з новопризначеним єпископом Нестором (Сидорук) прибув у Мукачево, а 9 листопада 1945 р. єпископ Володимир передав своєму наступнику єпархіальний архів.

20 травня 1947 р. Володимир був обраний єпископом Рашко-Призренським. Помер 14 лютого 1956 р. у Призрені.

ПРИМІТКИ

1. Сава, епископ Шумадијски. Српски јерарси. – Бєлград, 1996. – С. 91.
2. Наш православный владыка Владимир // Православный вестник. – 1939. – №1. – С. 5.
3. Данилець Ю. Православна церква на Закарпатті у першій половині XX ст. – Ужгород: Карпати, 2009. – С. 168.
4. Наш православный владыка Владимир // Православный вестник. – 1939. – №1. – С. 5.
5. Хиротонія епископа Владиміра // Православная Русь. – 1938. – 3 ноября. – С. 1.
6. Свято-Троицкий монастырь. Памятка к 75 летию. – Джорданвилль, (США). – С. 50.
7. Нова Свобода. – 1938. – 30 листопада.
8. Нова Свобода. – 1938. – 23 грудня.
9. Нова Свобода. – 1939. – 14 лютого.
10. Данилець Ю. Вказ. праця. – С. 170.

Юрій ДАНИЛЕЦЬ

КАРЛО КУПАР
(1908–1939)

Хочу висвітлити історичний факт, про який замовчували як уряд Угорщини, так і Совіти. Йдеться про звіряче вбивство гортіївськими фашистами священика Карла Купара.

2 листопада 1938 року рішенням Віденського арбітражу наш край поділено між Чехословацькою Республікою і Угорщиною. Таким чином, Мукачівська єпархія була розділена на дві частини. В Ужгороді залишився єпископ Олександр Стойка, а в Хуст призначили д-ра теології Діонізія Няраді.

У наших православних братів єпископом Мукачівським був митрополит Дамаскін – росіянин, москвофіл. Православні Карпатської України стали на шлях автокефалії під проводом митрополита Йосифа. У той час на території Карпатської України нараховувалось 410 000 греко-католиків та 155 000 православних. Не дивлячись на те, що уряд Закарпаття очолював греко-католицький священик д-р Волошин, митрополит Йосиф дуже лояльно і з симпатією ставився до уряду Карпатської України. Досить сказати, що представники православної митрополії, поруч з греко-католицьким єпископом Няредієм, брали учать у Другому з'їзді Карпатської Січі в Хусті 19 лютого 1939 року як почесні гості.

Величезну моральну підтримку, піднесення духу викликало у народу вітання Андрея Шептицького з приводу призначення д-ра А.Волошина головою уряду Карпатської України. Поміж різних теплих слів є і такі: "...Тому народові треба й апостольської любови священика і мудрого проводу педагога, який би його виховував...". Цю місію виконували священики – соратники А. Волошина. Священик Купар був у їх числі.

Народився в 1908 році в с. Шард (с.Широке) на Виноградівщині в бідній багатодітній сім'ї. Ріс розумним, допитливим хлопчиком. Батьки віддали сина на навчання в Берегівську гімназію, де і сформувався світогляд юнака. Склавши на "відмінно" матуру, Карло вступив на юридичний факультет Братиславського університету. Успішно простудіювавши два семестри, не міг утримувати себе матеріально і перевівся на навчання в Ужгородську духовну семінарію. За відмінні успіхи у навчанні його призначають префектом у гімназійний інтернат отців Василіян.

Після висвячення в сан греко-католицького священика дістав призначення в с. Грушово на Тячівщині. Його дружина, вчителька Ірма Купарова, а моя мама, згадує:

– Мого чоловіка в Грушові прийняли доброзичливо. Поважали, бо душпастирські обов'язки виконував дуже чесно, роботі віддавався всією душею. Все зароблене віддавав хворим, вдовицям,

багатодітним і бідним, хоч у самого було четверо маленьких дітей. Залишав тільки необхідне, все інше – терплячим нестатки.

Грушівці дуже честували пана священика, звертались до нього за порадою, просили допомогти в урядових справах, захистити їх інтереси з різних питань у вищих інстанціях. У Солотвинських солекопальнях за провину було звільнено з роботи кількох робітників-мадярів. Дізнавшись про це, о. Купар влаштував туди грушівців, сім'ї яких голодували. Розлючені солотвинці з погрозами про помсту накинулися на священика.

Серед тижня о. Купар їхав до Хуста. Юрій Станинець – священик, закарпатський письменник, розповідав, що часто о. Карло мав зустрічі з д-р Волошином, який говорив про необхідність агітаційно-просвітницької роботи серед населення.

Прості люди у більшості випадків не розуміли, що робилося у верхах. Але усвідомлювали одне: мадяри панували 1000 років, русин для них був завжди "порост" – простаком, другим сортом. При чехах було краще жити: більше демократії, уряд приділяв значну увагу розвиткові Підкарпатської Русі, але, знову-таки, народ не відчував повної свободи. Тому то тут, то там лунали вигуки: "Чеські кози – до Праги!" Уряд Волошина пообіцяв довгоочікувані свободу, самостійність, суверенітет вільної держави в центрі Європи. Так мріялося, так і сталося. Але то був спазматичний, надто короткий ковток волі, за який треба було дорого заплатити. "Краще бути один день вільними, ніж 1000 років рабами", – часто чула від чоловіка пані Ірма.

Життя в Грушові вирувало. У неділю люди збиралися біля церкви, щоб обмінятися думками. Виступав і священик, який роз'яснював, що то за держава Карпатська Україна, що необхідно бути в єдності – в цьому сила народу. Виступав і на мітингу в Тересві.

1939 рік... У краї назрівав політичний переворот. Розігрувалася карта Європи.

Весна, 15 березня. У приміщенні Хустської гімназії скликано Сойм, де було проголошено самостійну Карпатську Україну.

Звістка про криваву бійню на Красному полі рознеслася світом, сіючи жах у людських душах. Озвірілі угорсько-фашистські війська рухалися в напрямку до Ясіня, чинячи розправу над кожним, хто викликав найменшу підозру або на кого вказували нашіптувачі. Населення зобов'язали зустрічати і вітати нову владу, вивісити мадярські прапори, в тому числі і на церкві. Отець Купар категорично відмовився виконати вказівку, вважаючи, що церква – то не сільська управа. Ввечері на фару прибіг церковник Михайло Бурдило, благаючи священика на кілька днів вибратися з дому, переховатися. Той відмовився: "Тіло вб'ють, але не дух! За народ можна і вмерти!"

На ранок 19 березня 1939 року в село прибула група вояків. Частина пішла в напрямку церкви, а кілька увірвалися на фару ро-

бити обшук. Не знайшли нічого суттєвого. Військове авто під'їхало до воріт церкви. Вивантажили три кулемети, а гонведи оточили храм.

Середина літургії. Не давши дослужити Службу Божу, о. Купара схопили, здерли ризи і, як злочинця, вивели з церкви. Заарештували і директора народної школи Василя Неболу. Обох жбурнули в машину. У Требушанах до них підсадили ще п'ятьох селян. Від'їхали у бік Рахова. На цьому слід обірвався...

Молода дружина одинадцять місяців шукала чоловіка. Мовчали і військові, і цивільні, і духовенство. Ходила по всіх-усюдах. Обійшла концтабори Угорщини. Ось як описує Ґренджа-Донський її безнадійні пошуки: "...Пані Купарова була навіть у середині травня і в Вар'юлопоші біля Ніредьгази, шукаючи з плачем свого чоловіка..." І ще: "...Бідна пані Купарова прибула до табору шукати мужа. Тут його нема... Вона вже вдова... Але про те не маю відваги їй сказати. Перекинулись кількома словами через пліт, але вояк мене відігнав" [1].

В кінець наймає адвоката. Пишуть листа на чотирьох європейський мовах Папі Пію XI. До листа додають фото пропалого і чотирьох малолітніх дітей. Просять посприяти у пошуках священика Купара.

І ось колесо закрутилося... У лютому 1940 року виклик у префектуру. Є підстава вважати, що Карла Купара немає в живих. Ідуть у Кваси, машина зупинилася в нижньому кінці села біля боркута. Трохи вище – цвинтар для людей, які покінчили життя самогубством. Там є і братська могила, в якій лежало семеро чоловік. Угорська влада заборонила поховати цих людей на основному кладовищі біля церкви і провести церковні похорони. Жандарми пригрозили що за розголос про вбитих – розстріл. Проводять ексгумацію могили, констатують ідентичність.

Знайшлися свідки – лісник, стара Стенчучка, Параска Кочур, які розповіли вдові про страшні муки, перенесені цими людьми.

– Заарештованих погнали в ліс. Зупинилися на поляні. Один з них зробив спробу втекти – то був Федір Рознійчук, – але його пристрелили на місці. Іншим пройшлися кулями по ногах, і всі ранені попадали на землю. Озвірілі садисти в дикій люті живим людям виколювали очі, відрізали губи, язики, розпорювали животи... Нелюдські крики, стогін, зойки проносилися над лісом. Ці люди помирали великомученицькою смертю. На Гуцульщині їх називають "квасівськими мучениками".

Цей ганебний злочин і на совісті місцевих фашистських прислужників попа-мадярона Євгена Пасульки з Требушан, Дем'яновича, Лешовського, Думена з Рахова, які, порадившись, відправили машину з ув'язненими до свого ватажка Полія Дудинського, що служив угорській фашистській розвідці. Він особисто супроводжував машину покарання.

Людська пам'ять невмируща. Священик о. Карло Купар, управитель школи Василь Небола, голова Української Національної Ради Федір Рознійчук, командант "Січі" Василь Тимощук, січовий організатор Іван Годван, січовик Іван Полянчук, робітник Василь Мендишора – закатовані без слідства і суду – ці імена навічно закарбуються в пам'яті нашого народу.

Яка ж провина цих людей? Провина – що не схилили шиї у мадярське ярмо, любили свій народ, рідну землю.

Незалежна Карпатська Україна як держава протрималася всього три доби. Події тих уже далеких часів продовжують хвилювати людей. Серед багатьох теплих слів співчуття, які наша сім'я отримала після газетної публікації в "Новинах Закарпаття", був один анонімний лист від "греко-католика" з Мукачева, в якому мене звинуватили у "великому" гріхові – розпаленню ворожнечі в греко-католицькій єпархії, у невчасності публікації про "попа-січовика", співставлення його з "попом-мадяроном".

Простеживши життєвий шлях о. Карла Купара, становлення його світогляду, трагічний кінець, можна помітити, що це є відображення в мініатюрі всього процесу становлення Карпато-Української Держави.

ПРИМІТКИ

1. Ґренджа-Донський В. Твори. – Т.8. – С.370, 338.

Наталія ШИМША

ДІОНІЗІЙ НЯРАДІ
(1874–1940)

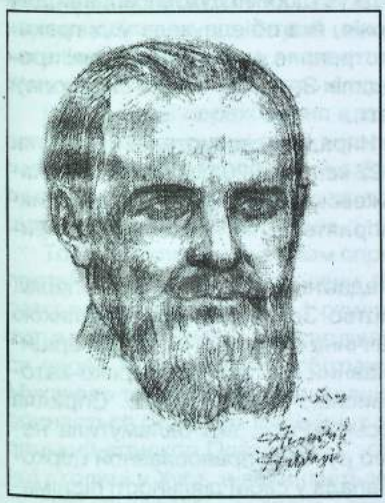

До найвидатніших представників закарпатської діаспори в Югославії належить єпископ Діонізій Няраді, чия доля дивовижним чином поєднала стару і нову батьківщину: Воєводину із Пряшівщиною та Закарпаттям. На жаль, досі цей наш великий церковний діяч не зайняв належне йому місце в закарпатській культурній ієрархії. А саме він був єпископом Карпатської України в найдраматичніший момент історії нашого краю.

Народився владика Діонізій 10 жовтня 1874 року в родині бідних, але побожних селян із Руського Керестура. Абсолютну більшість цього 5-тисячного села на території Сербії складали колишні переселенці з історичного Закарпаття. Його тата настільки шанували в громаді, що вибрали за "сирітського батька". Діонізій був найстаршим з-поміж п'ятьох дітей. Брат Михайло став учителем і відомим церковним співаком у Руському Керестурі. Наймолодший брат Іван загинув у Першій світовій війні.

Владика мав звичайне селянське дитинство – школа, робота в полі та вдома. Батькам завдячує твердому християнському вихованню. Тож нічого дивного, що змалку прислужував у церкві. Був серед хлопців, які співали на крилосі.

Мав гострий розум. Завжди вчився якнайкраще. Про нього педагоги писали: "Взірець усім учням". Уже на четвертому курсі богослов'я в Загребі ректор семінарії просить висвятити Діонізія на священика. Бо "згаданий богослов є зразковий у всьому, так що слушно можна сподіватися, що він, з ласкою Всевишнього, буде священиком на потіху нашої єпархії". 1 січня 1899 року Діонізія Няраді висвячує єпископ Юлій Дрогобецький.

Ще студіюючи богослов'я, він виконує обов'язки віце-ректора наук у семінарії. Після піврічного перебування парохом у Шиді, його знову кличуть до єдиної на території колишньої Югославії греко-католицької семінарії. Ректор Дане Шаятович про нього пише: "Він є дійсним щастям і благословенням для нашої установи...своєю

надзвичайною совісністю, здібністю, ревністю і правдивою священною істотою...".

Уже у 1902 році – у 28 років (!) – він стає ректором Загребської семінарії. Через три роки запроваджує щорічні духовні вправи для кліру. Поміж тим Крижевська єпархія, яка об'єднувала усіх греко-католиків Хорватії та Воєводини, потрапляє у великі фінансові проблеми. (Крижевці – містечко неподалік Загреба, осідок єпископа). Треба було щось негайно змінювати.

У 1915 році 41-річного Діонізія Няраді висвячують на єпископа. Цікаво, що папська булла, видана 22 квітня 1920 року, за якою владика Діонізій став керівником Крижевської єпархії, по дорозі зникла. Дехто пояснює це інтригами неприятелів, які не хотіли його приходу до церковної влади.

Тим часом важка ситуація складається у Пряшівській єпархії, духовенство котрої, як і священицтво Закарпаття, було великою мірою змадяризоване. Коли Словаччина вийшла зі складу Угорщини, на ній став ширитися православний рух, оскільки греко-католицький клір асоціювався з ненависною мадяризацією. Сприяла таким настроям і еміграція з царської Росії, яка баламутила неосвіченим селянам голови "исконно русской православной церковью". Окрім того, й чехословацька влада у своїй діяльності піднімала гасло "Геть від Риму!".

Оскільки серед місцевого духівництва не було людини, здатної зупинити ці тенденції, Ватикан спиняє свій вибір на владиці Діонізію. 30 жовтня 1922 року Крижевський єпископ одночасно призначений і Апостольським адміністратором Пряшівської єпархії. За чотири з гаком роки йому таки вдалося внести перелом у настрої вірників, і греко-католицька церква у Східній Словаччині втрималася на своїх позиціях. Владика демонструє небачену працездатність, їздячи на зустрічі до прихожан навіть у найменші парафії, підтримуючи людей і словом, і ділом.

Не раз ішов пішки в закинені села, де люди ніколи не бачили єпископа. Засновує релігійні товариства, газети, календарі. Не дивно, що православний архімандрит дозволяв собі на його адресу такі кпини: "Ваш єпископ як пес всюди бігає".

Але Діонізій Няраді не зважав на дошкульності з боку своїх неприятелів. А їх було чимало, адже всі бачили результат його роботи. У 1926 році владика звертається до Святої Столиці з проханням призначити адміністратором Пряшівської єпархії Павла Гойдича, достойного продовжувача ідей владики. (Нещодавно цього мученика за віру, який помер у чехословацькій в'язниці за часів комунізму, проголосили Блаженним). 20 лютого 1927 року рекомендацію Діонізія Няраді було втілено в життя, і він нарешті повернувся до рідної Крижевської єпархії.

Якраз у тих часах до єпархії було включено греко-католиків Боснії. І владика Няраді став справжнім батьком для тамтешніх українців, які переселилися сюди з Галичини на початку XX століття. Власне, мудрість цього церковного діяча полягала в тому, що він бачив церкву невіддільною від потреб народу. І розумів, що зберегти греко-католицьку віру можна лише в тому випадку, якщо вірники збережуть свою мову і національне почуття.

Національні переконання владики Діонізія були однозначними: воєводинські руснаки (та й загалом русини Пряшівщини та Закарпаття) є частиною великого українського народу. Тому не раз у своїх промовах чи статтях вживає термін "русько-український", аби підкреслити єдність цих двох гілок одного етносу.

Тому з таким ентузіазмом сприйняв владика Діонізій звістку про постання на Закарпатті восени 1938 року автономного уряду Карпатської України на чолі з отцем Августином Волошином. Однак ситуація розвивається несподіваним чином. Угорщина добивається через міжнародний арбітраж, аби їй були передані Ужгород, Мукачево та Берегово з навколишніми селами. Карпатська Україна опиняється без своїх релігійних центрів. Мукачівський греко-католицький єпископ Олександр Стойка не бажає переїжджати до нової столиці у Хуст, а залишається в Ужгороді.

280 закарпатських греко-католицьких парафій із 315 (абсолютна більшість) залишається без єпископа, духовного проводу і семінарії. У такій ситуації Ватикан вирішує направити на Закарпаття Апостольським адміністратором владику Діонізія. (Він мав великий авторитет у Римі і неформально його там називали "Білою бородою" – за довгу сиву бороду).

Єпископ відразу по прибутті у Хуст розгортає бурхливу діяльність. Всю увагу спрямовує на священиків, які мають бути не тільки духовними провідниками народу, але й сівачами культури. Направляє 50 семінаристів на навчання до Оломоуца в Моравію. Прагне заснувати релігійний греко-католицький тижневик. Опікується перенесенням до Хуста друкарні отців-василіян. За його намірами, священики повинні не тільки організовувати релігійні гуртки, але й керувати читальнями "Просвіти".

Не дивно, що Василь Ґренджа-Донський, який брав інтерв'ю у владики Діонізія, закінчив свою публікацію у "Новій Свободі" переконанням, що такого єпископа Закарпаття не мало за останніх сто років.

На жаль, доля Карпатської України була вже вирішена. Попри гарячу прихильність простого народу та інтелігенції до творення власної української держави у Карпатах, вона була безжалісно розчавлена угорськими окупантами. З єпископом Няраді поводилися жахливо. Його взяли під домашній арешт, кричали на нього і збиткувалися. (За словами очевидців, перед будинком владики було

споруджено дві шибениці, на яких, похвалялися мадяри, буде повішено отця Волошина і владику Діонізія).

Особливу лють окупантів викликало те, що єпископ освятив синьо-жовтий український прапор. Через кілька днів після окупації владику було примусово вивезено до Будапешта начебто на аудієнцію до міністра шкільництва. Хоча сам міністр про це й не здогадувався.

Владика Діонізій дуже важко пережив поразку Карпатської України. Адже весь той ентузіазм закарпатців і розправа над українськими патріотами відбувалися на його очах. "Ніяк не можу забути той добрий і благий народ, веселий і відвертий, сильний, здоровий і бистрий, – казав він. – Цілий час думаю про них і завсіди вони є перед моїми очима".

Треба відзначити, що руснаки Воєводини прийняли кілька сот біженців із Карпатської України, переважно інтелігенцію, яка рятувалася від окупації. У тому числі у Сримі зупинявся й Августин Волошин.

"Події Карпатської України надломили владику Діонізія", – вважає отець Михайло Малацко, настоятель кафедрального собору у Руському Керестурі, який написав магістерську роботу про єпископа. Через рік Діонізій Няраді загадково помирає у селі Мрзло Поле 14 квітня 1940 року, куди виїхав, аби особисто наставляти вірних під час великого посту. Причини раптової смерті видатного владики оповиті таємницею.

Як свідчив пізніше художник Микола Бутович, який у той час малював портрет єпископа, він чув розмову між владикою та його оточенням, яке переконувало Діонізія Няраді не їхати до Мрзлого Поля, бо це може закінчитися трагічно. Через кілька днів після смерті тодішній канонік і професор теології у Загребському університеті о. Шімрак, проводив особисте розслідування і був переконаний, що владику отруїли.

Ось так завершив своє життя 65-річний видатний церковний діяч, який був автором багатьох книжок українською, хорватською, македонською мовами та рідною бачванською говіркою, найбільший меценат культурного життя югославських руснаків, засновник першої тутешньої руської газети і друкарні, близький приятель ще одного знаменитого єпископа – Андрія Шептицького. (Листування з останнім складає понад 260 листів!). Єпископ Карпатської України був великим українцем, але, на жаль, Україна про нього поки що майже не відає.

Співчуття з нагоди несподіваної смерті Діонізія Няраді висловило чимало хорватських газет із вдячністю за те, що той зробив для греко-католиків-хорватів. Українці Боснії його оплакували як свого найбільшого заступника. Чимало телеграм прийшло від пересічних людей, простих вірників, які не могли стримати свого жалю. Похо-

вали улюбленого владику у рідному селі, у крипті перед золотими воротами кафедрального собору Руського Керестура.

Втрата цього надзвичайно аскетичного чоловіка, який всього себе присвячував праці для народу і, будучи небагатою людиною, жертвував усе, що мав для книжки, освіти, науки, була ні з чим незрівняною. Він вивчив стількох студентів у семінаріях Львова, Ужгорода, Риму, особисто шукаючи для них кошти на навчання, що чи не вся міжвоєнна українська інтелігенція Югославії вважала себе його учнями.

Одне слово, людина-епоха. І якщо може надаватися тут якесь порівняння, то єпископ Няраді був для закарпатських переселенців на Балканах тим, ким для закарпатців за сто років до згаданих подій був єпископ Андрій Бачинський, з якого розпочався "золотий вік" Срібної Землі – епоха просвітництва і культури.

Олександр ГАВРОШ

СТЕПАН ПАП
(1917–1990)

Степан Пап-Пугач народився 11 беерзня 1917 р. в селі Березові Хустського району. Ще під час навчання в Хустській гімназії (1928–1936 рр.) брав активну участь у Маріанській конґреґації і пластовому русі. Юридичні студії в Братиславі не закінчив з матеріальних причин. Повернувся в Ужгород, де у 1941 році закінчив богословську семінарію і того ж року був висвячений на священика і призначений в село Білки. Угорські окупанти не змогли забути його активної співпраці з урядом Карпатської України. В червні 1942 року за активну участь в Карпатській Січі і Пласті його було арештовано і після грізних катувань у слідчій тюрмі та в концентраційному таборі Вар'юлопош засуджено угорським військовим судом на 12 років ув'язнення, яке відбував у найбільшій і найстрашнішій в'язниці Угорщини – Ваці. Із в'язниці його було визволено після звільнення Ваца радянською армією на початку 1945 року.

Доцент Ужгородського університету Василь Ганчин знайшов в архівах Угорщини вирок генерального штабу угорсько-королівської армії, згідно з яким 17 і 22 липня 1942 року в Мукачеві притягнуто до кримінальної відповідальности 131 підсудного, серед яких і о. Степана Папа. У вироку говориться, що засуджені (переважно студенти та інтеліґенція) належали до групи, яка поставила перед собою мету революційним шляхом визволити Закарпаття від Угорщини і створити самостійну українську державу. "Підсудні проголошували, що Закарпаття завжди було українською територією, такою і залишиться, у зв'язку з чим Закарпаття, якщо треба, то збройним повстанням і революційним шляхом необхідно відірвати від Угорщини і приєднати до України".

Після березня 1939 року, йдеться у вироку, викладачі та студенти Мукачівської торговельної академії переселилися у Братиславу, де продовжували діяти під керівництвом Юліана Химинця. На Закарпаття був скерований Дмитро Бандусяк, який створив революційний комітет, де Степану Папу доручалось керівництво пресою. У

створеному друкованому органі "Чин" в серпні 1940 року Степан Пап назвав 68 злочинів Угорської держави. Вирок констатував, що, незважаючи на введення в області військового стану в кінці червня 1941 року, рух продовжував антиугорську діяльність на Закарпатті, організуючи збирання зброї, створюючи партизанські загони. Найактивніше в цей час діє о. Степан Пап.

Після звільнення з в'язниці о. Степан Пап продовжував душпастирську діяльність у Великому Салменці, яке після війни опинилося в складі Чехословаччини. Подав заяву на переселення в Україну в рамках реоптації, однак радянський офіцер, подивившись на рубрику "професія" у його анкеті, відхилив заяву із зауваженням: "Нам батюшек не надо, у нас довольно своих". Єпископ Пряшівський Павло Ґойдич скерував його у Нижню Рибницю Михайлівського округу, де його застала т. зв. "православізація" початку 50-х років.

Позбавлений священичої праці, о. Степан Пап у 1953–1958 роках працював рахівником сільськогосподарської артілі в Нижній Рибниці. У 1959 р. переселився в м. Кошиці, де ту ж посаду займав у підприємстві "Зеленіна". У своїй хаті біля імпровізованого вівтаря він молився, відправляв Служби Божі. Згодом заочно здобув юридичну освіту і став юристом у тому ж підприємстві, а пізніше, до 1978 р., працював юристом у Кошицькому державному театрі.

У 1968 р. о. Степан Пап одним з перших залучився до боротьби за відновлення греко-католицької церкви у Чехословаччині. Коли в результаті демократизації діяльність греко-католицької церкви було леґалізовано, відчулася велика нестача священиків і церковної літератури. Вже у 1969 р. у празькому видавництві "Супрафон" о. Степан видав "Греко-католицькі духовні пісні" – збірник, що охоплює 178 пісень з нотами, з яких значна частина була опублікована вперше. Разом з о. Никифором Петрашевичем перевидав "Ірмологіон греко-католицького співу Мукачівської єпархії" Йосипа Маланича та Івана Бокшая з 1906 р.

Степан Пап був ініціатором відновлення і редактором щомісячника "Благовістник", у якому, як і в багатьох інших виданнях, опублікував чимало своїх наукових праць, підбірок духовних пісень, проповідей. Видавав календарі, молитовники, підручники з історії релігії для шкільної молоді. В "Благовістнику" вийшла друком і його п'єса "Драма життя Олександра Духновича", а у Філадельфії – драма "Князь Лаборець".

І календарі, і журнали о. С. Пап видавав у надзвичайно складних умовах. Все це пробуджувало у читачів не лише любов до Бога, релігії, а й до своєї української нації. Треба підкреслити, що всю титанічну працю о. Степан Пап проводив сам, поза своїми службовими обов'язками. У нього ніколи не було ні редакційного приміщення, ні машиністки, ні адміністратора. Єдиною помічницею була йому дружина Марта.

У рукописах о. Степана залишилося ще чотири драми, а також твір "Велика боротьба" – про окремі сторінки історії Закарпаття XIX–XX століть. Але найвизначнішою працею о. Степана Папа є "Історія Закарпаття" яка охоплює період від найдавніших часів до 1945 року. Про неї о. Атанасій Пекар з Риму писав: "Я певний, що праця о. Степана Папа про початки християнства на Закарпатті може допомогти проникнути в складну історію християнізації українського народу".

Першою його книгою, виданою на Заході, була багато ілюстрована монографія про історію Пласту на Закарпатській Україні "Пластовий альманах" (Рим, 1976 р.). В цій книзі пише ст. пл. скоб Іван Марґітич-Муравель: "Степан Пап-Пугач, останній Крайовий звітодавець і командант УПУКУ, народився дня 11 березня 1917 р. в Березові Хустського району. До Пласту вступив у четвертій клясі народної школи в Хусті як вовченя і був членом гуртка "Рисі", які були гордістю закарпатського Пласту.

У Хустській гімназії був членом куреня, якого провідником був засновник закарпатського Пласту проф. Андрій Дідик (+1931), а по його смерті проф. Юрій Шерегій-Грім. Вже як гімназист відбув кілька пластових таборів, зложив усі пластові і кілька фахових іспитів та здобув "три вірлині пера". С. Пап був учасником двох заграничних Джемборі, два рази був заступником коменданта пластового табору, а відтак кошовим хустських пластових куренів. Коли по іспиті зрілости вони змінили свій гурток "Рисі" на курінь старших пластунів "Самітні Рисі" з метою далі працювати в Пласті, він став першим його курінним. Восени 1937 р. вибрано його на Крайового звітодавця, тобто на коменданта Українського Пласту на Закарпатті. Степан Пугач тоді мав усього двадцять років. Хоч він не мав щастя працювати під проводом великих пластунів Степана Вахнянина чи Леоніда Бачинського, зате вишколився під проводом заслуженого скавтмайстра Юрія Шерегія-Грома, від якого навчився штуки пластування, як працювати й організувати пластову молодь. Тому не дивно, що протягом півтора року свого командування він дуже багато зробив для Закарпатського Пласту. Ставши крайовим командантом, він повів закарпатський пластовий рух дорогою всеукраїнських традицій. Тому він проголосив, що Закарпатський Пласт є продовженням всеукраїнського Пласту і рахуватиме роки свого існування від заложення українського Пласту в Галичині. Дотеперішні пластові відділи назвав куренями на чолі з курінним, а пластові округи-полки назвав кошами під проводом кошового. Назву пластового часопису "Пластун" замінив традиційною назвою "Молоде Життя", якого перше число виявилося ще у вересні 1938 р. Орієнтація закарпатського пластового життя на всеукраїнські традиції не сподобалась чехам. Все ж таки Степан Пугач заповів на літо 1938 р. українську Лісову Школу. Рівночасно він займенував трьох

молодих скавтмайстрів з куреня "Самітніх Рисів": Олександра Блистова, Михайла Лиса і Романа Балицького. На його пропозицію Крайова Пластова Старшина відтак займенувала скавтмайстрами заслужених закарпатських пластових провідників: д-ра Володимира Бірчака, д-ра Богдана Алиськевича, Євгена Шерегія, Августина Чичуру, Якова Шепеля, Михайла Бажанського, Михайла Блеска, Богдана Рубиновича, а з провідниць Анну Устіяновичеву, Ростиславу Бірчаківну і Іванку Гірну.

Пластові курені існували вже по всіх містах Закарпаття. Щоб пожвавити їхню діяльність, Степан Пугач лишав ініціативу на молодих пластових провідників. При відвідинах куренів брав з собою двохтрьох молодших провідників, щоб вони приглядалися пластовій праці, пізнавались з іншими провідниками, вимінювали з ними свої думки і набирали пластового досвіду. У той спосіб майже всі пластові провідники на Закарпатті взаємно пізнавались, листувались і розвивали ініціативу до дальшої праці.

Степан Пугач звернув увагу теж на поширення й організацію Село-Пласту. Він наказав, щоб кожний пластун-розвідник середньошкільних куренів, повернувшись на вакації додому, заложив пластовий курінь у своєму чи сусідньому селі. Сам він зайнявся куренями при учительських семінаріях в Ужгороді, бо з них виходили учителі й учительки, які мали нести з собою пластову ідею на село. Основною ланкою, де відбувалось пластове виховання, на думку Степана Пугача був гурток, тому він видав підручник "Ведення гуртка", який вийшов літографічно в Ужгороді 1937 р. Мав на меті видання інших пластових підручників. Він звернув свою увагу теж і на організацію старших пластунів, які мали своє окреме завдання, ідучи слідами "Самітніх Рисів".

Середньо-шкільна молодь мала зайнятися організацією "Вовченят і Лисичок" при народних школах. Всі провідники куренів мусили пройти пластовий табір і закінчити Лісову Школу, де мали навчитися практичного пластового життя та ведення пластових таборів. Перша Лісова Школа мала на меті не тільки надбання потрібного знання, а також і зазнайомлення пластунів з новими напрямними пластового руху на Закарпатті, що їх у великій мірі накреслив Степан Пугач як крайовий комендант. Його кличем було: "Пласт – це служба народові".

За часів Карпатської України (1938–1939 рр.) Степан Пугач разом з д-ром Володимиром Бірчаком і Богданом Рубиновичем уложив нові статути Українського Пластового Уладу Карпатської України, постарався про скликання пластового з'їзду, на якім згадані статути були прийняті і вибрана Головна Пластова Команда. Тоді Степан Пап-Пугач був обраний Головним комендантом УПУКУ.Окупація Карпатської України мадярами в березні 1939 р. припинила існування і працю українського Пласту. Мадяри ув'язнили Степана

Пугача, і він якийсь час знаходився у їхнім концентраційнім таборі у Вар'юлопоші. По звільненні перебував під постійним наглядом жандармерії, аж доки у червні 1942 р. його знов ув'язнили і засудили на 12 років тяжкої тюрми.

Перший раз я побачив брата Пугача на Крайовому святоюрському пластовому святі у Великому Бичкові 11–13 травня 1934 року. Дня 11 травня по обіді була розбудова табору біля ріки Тиси. Наш гурток ставив шатра для гостей разом з курінним Юрієм Шерегієм-Громом. Раз бачимо, здалеку наближається гурт пластунів і пластунок. Ми скоро на голову капелюхи і далі робимо, а коли наблизились гості-пластуни, тоді брат Грім дав команду: "Увага! Позір!" Ми і гості стали струнко. Тоді бр. Грім говорить: "Севлюським і Хустським пластунам три рази: Сильно, Красно, Обережно, Бистро". Ми проголосили. На переді гостей стояли два провідники: один високий, а то був бр. Михайло Біловарій-Жирафа, а другий низький бр. Степан Пап-Пугач. Тоді той бр. Жирафа говорить: "Бичківським пластунам три рази СКОБ!" – і вони проголосили. Тоді бр. Грім проголосив: "Спочинь!"

Степан Пап-Пугач був великим пластуном, будителем і просвітителем закарпатським, народолюбцем, який не обмежувався якоюсь однією ділянкою діяльности, а робив усе, що треба було: був душпастирем, теологом, журналістом, редактором, науковцем, а в першу чергу – свідомим українцем. Він працював в тяжких обставинах, там, де було найважче і де його праця була найпотрібніша. Це була Богом дана закарпатцям людина.Все своє життя о. Степан Пап-Пугач віддав служінню своєму народові, з якого вийшов.

(Степан Пап помер 25 лютого 1990 р. похований у Кошицях на головному цвинтарі. Стараннями його родича о. Миколи Пайкоша коштом покійного на Закарпатті видрукувано знамениту "Історію Закарпаття" в трьох томах – *С. Ф.*)

Юрій ЛЕСЬКІВ

АТАНАСІЙ ПЕКАР

Нар.1922 р.

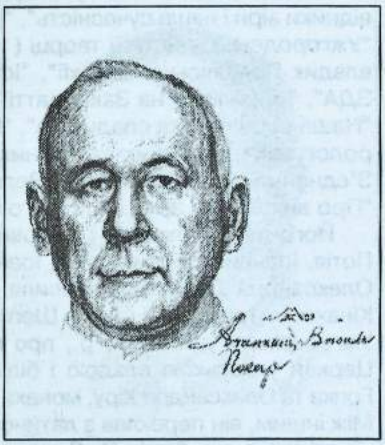

Отець Атанасій Пекар (світське ім'я Василь) народився 1 березня 1922 р. в Перечині. В рідному містечку закінчив п'ять класів початкової школи і в 1932 р. вступив до Ужгородської української гімназії. В гімназії брав активну участь у діяльності "Пласту", відділ якого він заснував і в Перечині. Великий вплив на нього справили події Карпатської України. Після закінчення гімназії в 1940 р., вирішив продовжити навчання з філософії і богослов'я у Римі. Склавши матуру, подався в українську папську семінарію св. Йосафата, де в 1942 р. закінчив дворічний курс схоластичної філософії з академічним ступенем бакалавра. 24 березня 1946 р. висвячений в сан священика. У 1947 р. в папському Урбаніянському університеті (Urbanianum) захистив докторську дисертацію на тему: "Канонічне створення Мукачівської єпархії 1771 р." і здобув звання доктора теології.

У 1948 р. направлений священиком до закарпатських емігрантів у Пітсбург (США), тут він у 1950 р. став професором Духовної семінарії св. Кирила і Методія. У 1956 р. вирішив пов'язати своє життя з чернецтвом і вступає до Чину Святого Василія Великого, одержує чернече ім'я Атанасій. Перебував у василіянському монастирі у Монтері в Канаді, де одночасно в монастирській школі викладав українську мову і літературу, був теж префектом семінарії. Згодом стає вихователем василіанського чернечого поповнення в монастирі св. Йосафата в Нью-Йорку. У 1978–1982 рр. працював в українській секції Ватиканського радіо. У 1982 р. призначений професором і духівником семінарії св. Йосафата у Вашингтоні. У 1992 р. їде до Риму, де його підвищують до сану Протоархімандрита. За видатні заслуги в розвитку наук його обрано членом Наукового товариства ім.Шевченка, Української Вільної Академії наук та цілого ряду інших наукових організацій та установ. Тепер перебуває в монастирі св. Йосафата у Ґлен-Кові (Glen Cove) біля Нью-Йорка.

Отець Атанасій Пекар – видатний церковний історик, автор понад 20 окремих книг та брошур та більше 400 статей в газетах і журналах.

Перша його книжка "Свята Тереза від Дитятка Ісуса" побачила світ ще в 1948 р. у пряшівському видавництві "Благовісник". Інші праці вийшли в Римі, Нью-Йорку та інших містах – українською та латинською мовами. Серед них – "Василіянин-ісповідник", "Єпископ Павло Гойдич, ЧСВВ", "Владика-мученик Теодор Ромжа", "Ісповідники віри і наша сучасність", "Історичне тло Пряшівської єпархії", "Ужгородська унія та її творці (1646–1999)", "Історія в життєписах владик Пряшівської єпархії", "Історія Греко-католицької Церкви в ЗДА", "Василіяни на Закарпатті", "Єпископи Мукачівської єпархії", "Наша слов'янська спадщина", "Ви будете мені свідками", "Мартиролог закарпатських священиків", "Святий Йосафат – Апостол З'єднання", "Святий Василій Великий", "Наше минуле й теперішнє", "Про виховання закарпатського кліру".

Його перу належать ґрунтовні монографічні розвідки про Іпатія Потія, Іоанникія Базиловича, Іоанна Брадача, Йосифа де-Камеліса, Олександра Духновича, Василя Поповича, Йосифа Ґаганця, Гліба Кінаха, митрополита Андрія Шептицького, Августина Волошина, про Ужгородську унію 1646 р., про переслідування Греко-католицької Церкви угорською владою і більшовиками, про єпископів Василя Гопка та Олександра Хіру, монаха ЧСВВ Христофора Миськова тощо. Між іншим, він переклав з латинської на українську мову найвизначніший історичний твір О. Духновича "Історія Пряшівської єпархії". У 1980–1996 роках редагував "Записки ЧСВВ", видавши п'ять томів (кожен понад 500 сторінок). Відомими на Закарпатті є його два томи "Нарисів історії Церкви Закарпаття" (Рим–Львів, 1967–1997).

Він також автор понад 500 популярних статей з історії Церкви Закарпаття, опублікованих здебільшого в україномовній американській і західноєвропейській пресі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. О.Пекар А. Ісповідники віри нашої сучасності. – Торонто-Рим, 1982.

2. О.Пекар А. Нариси історії церкви Закарпаття: У 2-х т. – Рим-Львів: Вид-во Отців Василіян "Місіонер", 1997.Т. І. – Вид 2.: Єпархічне оформлення. – 232 с. Т. ІІ: Внутрішня історія. – 492 с.

3. Атанасій Пекар// Пагиря В. Світочі карпатського краю. – Мукачево: Елара, 1996. – С. 94–95.

4. Кальницький П. о. Атанасій Пекар, ЧСВВ: [Життя та наук, діяльність професора В.Пекаря] // Календар "Просвіти" на 1995 рік/ Упоряд. П.Федака, Й.Баглай. – Ужгород, 1995. – С. 58–59.

5. Кальницький П. Вчений і культурно-освітній діяч: До 80-річчя від дня народж. о.Атанасія Пекара, ЧСВВ// Просвіта. – 2002. – № 1. – С. 6.

6. Пагиря В. Нашому земляку о. др. Атанасію Пекарю ЧСВВ – 80 // Благовісник. – 2002. – № 3. – С. 6.

7. Федака П. о.Атанасій Пекар, ЧСВВ: [Науковець, історик, дійсний член Укр. Богословського наук, т-ва у США] // Моя газета. – 1997. – № 2.

8. Федака П. Визначний історик церкви: [До 75-річчя від дня народж. о. др.Атанасія Пекаря] // Новини Закарпаття. – 1994. – 4 березня.

Юрій ДАНИЛЕЦЬ

ДМИТРО ПОПОВИЧ
(1899–1968)

Серед греко-католицького духовенства 20–40-х років XX століття помітне місце займає Д. М. Попович – талановитий і високоосвічений інтелігент. Він був журналістом і письменником, чудовим педагогом, який користувався заслуженим авторитетом серед студентів і учителів та усіх, хто його знав.

Д. М. Попович народився 7 листопада 1899 р. в с. Онок Виноградівського району в родині сільського коваля. Починаючи з початкової школи, виявляв добрі знання і привертав до себе увагу вчителів. Завдяки наполегливості йому пощастило вступити на богословський факультет Будапештського університету, який успішно закінчив. Із вересня 1922 року став викладачем учительської семінарії в м. Ужгороді.

Живучи в Ужгороді, у 1923 році вступив до культурно-освітнього товариства "Просвіта", відвідував збори, виступав на його з'їзді, розробляв рекомендації щодо діяльності сільських читалень.

У травні 1924 року склав іспит на професора релігії, і 28 серпня цього ж року єпископ Мукачівської греко-католицької єпархії Петро Гебей висвятив його у сан священика, а з вересня він уже служив у Хусті. Водночас був викладачем релігії, української та латинської мов, історії та географії Хустської гімназії. Тут він працював 22 роки. Весь час був серед молоді, якій намагався віддавати набуті знання і життєвий досвід. Пізніше відомий народний художник України Йосип Бокшай намалював його портрет і в січні 1965 року подарував своєму вчителеві з дарчими словами.

Д. М. Попович брав також активну участь у громадській роботі як у Хустській гімназії, так і за її межами. Коли у 1926 році отримав від єпископа Петра Гебея листа з розпорядженням організувати в гімназії товариство Діви Марії, яке називалося "Маріанською конгрегацією", він зібрав усіх студентів гімназії греко-католицького віросповідання для обговорення питання про його створення, зазначивши у виступі, що "Маріанська конгрегація" ставитиме перед собою такі завдання: 1. Проповідувати серед членів організації гре-

ко-католицьке вчення; 2. Виховувати членів конгрегації в дусі відданості його святійшому римському папі.

Керівником конгрегації єпископ призначив Д. М. Поповича, і він очолював її до моменту вигнання угорських загарбників з території Закарпаття. Подібні організації існували й в інших навчальних закладах краю. Її членами були майже всі студенти католицького віросповідання [1]. Товариство мало відділення: релігійне, місіонерське, соціальне та інші.

Члени релігійного відділення, займалися вивченням релігії, історією виникнення християнства і його відмінностями від інших релігійних течій. Гімназисти місіонерського відділення, лише збирали марки, які відсилалися в Мукачівську єпархію, а звідти пересилалися у місіонерські центри. Члени соціального відділення займалися організацією допомоги серед учнів [2].

Д. М. Попович був також керівником гімназійної організації "Поширення віри", виконував обов'язки члена контрольної комісії королівського суду і щомісяця брав участь у її засіданнях. Комісія розглядала справи про дострокове звільнення засуджених, які показали себе з позитивного боку під час відбуття покарання, не порушували тюремного режиму [3].

Як викладач, він брав також участь в патріотичній організації "Пласт", зокрема відправляв для пластунів службу Божу, за часів Карпатської України, готував молодь для вступу в загони січовиків [4]. Був членом учительського товариства, турбувався питаннями його діяльності, зокрема покращенням матеріального становища вчителів, обміном педагогічним досвідом тощо. Одночасно багато сил віддавав і роботі в інших громадських організаціях. У 1930 році отримав звання консисторіального радника при Мукачівській єпархії. Виконував також обов'язки єпархіального цензора. Поряд з виконанням громадських доручень періодично проводив літургію в м. Хусті для інтелігенції.

За ініціативою союзу католицьких студентів у Празі, що організовували екскурсії до Італії, у 1931, 1933, 1935 роках побував у цій країні, зокрема у Ватикані, де разом з іншими екскурсантами зустрічався з папою Пієм XI. Крім цього, за дорученням єпископа Петра Гебея особисто розмовляв з ним з приводу організації інтернату для бідних дітей, на спорудження приміщення для якого в Хусті не було відповідних коштів. Маючи при собі листа єпископа, Д. М. Попович за допомогою професора В. Яворки, з яким познайомився під час навчання в Угорщині, потрапив на прийом до папи, який подарував 75 тисяч лір на будівництво інтернату [5]. Д. М. Попович з самого відкриття працював директором цього інтернату.

Він був також активним членом Християнської народної партії, організатором якої був Авґустин Волошин. Від цієї партії, як її керівник у м. Хусті, обирався членом окружного представництва.

Газета "Нова свобода" за 10 серпня 1938 року подала виступ Д. М. Поповича на просвітянському з'їзді у Великій Копані. Звертаючись до присутніх, він сказав: "Благословив я Вам наш дорогий синьо-жовтий прапор і передаю Вам його до Ваших рук у тім кріпкім переконанні, що його Ви гордо понесете вперед і без боязні сміло, без усякого вагання, будете йти за ним до тої мети, яку маєте перед собою".

Серед вихованців Д. М. Поповича були такі випускники Хустської гімназії, як єпископ Мукачівської єпархії Теодор (Федір) Ромжа (1944–1947), сучасні єпископи: ординарій Іван Семедій та його помічники Іван Маргітич, Йосиф Головач, а також відомий історик і письменник, громадський діяч, уродженець села Березова, що на Хустщині, Степан Пап та інші.

За часів Карпатської України Д. М. Попович виконував також помітну роботу як член Українського Національного Об'єднання (УНО), в яке вступив у січні 1939 року. Він належав до людей з найближчого оточення Авґустина Волошина.

Наприкінці лютого 1939 року Д. М. Попович став директором Хустської гімназії [6]. Однак, після окупації Закарпаття угорськими військами зазнав арешту за активну діяльність в часи національно-визвольних змагань. Через якийсь час був звільнений і працював у гімназії викладачем.

У травні 1944 року у Коложварському університеті (тепер Румунія) захистив дисертацію і здобув звання доктора юридичних наук і канонічного права.

Ці та інші "провини" були пред'явлені Д. М. Поповичу після його арешту органами КДБ 4 лютого 1949 року. Вони фігурували вже під час першого допиту. На другому допиті 9 лютого 1949 року слідчий цікавився його літературною діяльністю. На це він відповів, що творчою роботою займався з квітня 1923 до 1944 року, тобто до приходу частин радянської армії в Закарпаття: "Я писав статті і брошури релігійного, наукового і педагогічного характеру. Літературна діяльність була спрямована до Бога, греко-католицької церкви і народу" [7]. Особливо популярними були його підручники "Історія церкви Христової" (1925) та "Апологетика" (1926), які отримали високу оцінку в опублікованих в журналі "Душпастир" (1925 – № 8, 1926 – № 4) рецензіях.

Про "Апологетику" єпископ Петро Гебей писав, що "вона є не тільки учебником, але й корисним духовним читанням не лише для простих, але й для інтелігентних вірних, як і для священиків" [8]. Актуальність цих праць засвідчує і те, що єпископ Няраді пропонував використовувати їх також у Пряшівській єпархії.

Статті Д. М. Поповича друкувалися на сторінках газет "Свобода", "Русин", "Учитель", "Верховина", а також журналів "Душпастир", "Місійний вісник", які видавалися Мукачівською греко-като-

лицькою єпархією. У 1943 році Підкарпатське общество наук в серії "Дитяча бібліотека" випустило в Ужгороді його книги "Адам та інші оповідання" та "Будователі храмів" (1944), а у серії "Народна бібліотека" – збірку оповідань "Із життя" (1943). У рецензії на останню збірку в часописі "Літературна неділя" відзначалося: "Д. Попович – старший наш письменник, котрий виступав на літературному полі вже в перших роках після війни. Відтоді він часто як прозаїк пише гарні і для народу дуже відповідні оповідання та публікує багато популярних статей і повчальних книжок, через що здобув собі визначне місце в нашому культурному житті і літературі" [9].

Крім згаданих, перу Д. М. Поповича належать книги "Женський вопрос" (1923), "Вам, солодкі молоді браття" (1926), "Дорога правди" (1927), "Світло в темноті" (1928), "Молодим дівчатам" (1929), "Стефан Касап" (1943). У газеті "Літературна неділя" (1943 – ч. 7; 1944 – ч. 19) були опубліковані його оповідання "Клопота", "Марія" та "Повернулося щастя", а у місійному календарі (1941) – оповідання "Марія".

Стиль нарисів і художніх творів Д. М. Поповича відзначається надзвичайною чіткістю думки, дохідливістю, розрахований на масового читача. Статті релігійного характеру друкувалися не лише в 20–30-х роках, але й після окупації Закарпаття угорськими військами. Основна їх частина припадала на 1940–1944 роки. Вони виходили в світ угорською мовою на сторінках журналу "Греко-католицький вісник".

Під час слідства у справі Д. М. Поповича свідки повторювали те, що йому інкримінувалося у пред'явлених звинуваченнях. Однак, один з них правильно відмітив настрої і ставлення підсудного до марксизму-ленінізму та тоталітарних режимів: "Попович був вороже настроєним до комунізму і у розповідях зі мною ототожнював комунізм з гітлеризмом" [10]. Інший свідок твердив, що бачив Д. М. Поповича на трибуні під час проведення мітингу разом з іншими членами уряду Авґустина Волошина [11]. Ще один вказував, що Д. М. Попович говорив його дружині про те, щоб вона таємно похрестила своїх дітей у церкві [12].

12 лютого 1949 року підсудному було пред'явлено звинувачення, в якому зазначалося, що впродовж усієї педагогічної діяльності він виховував молодь в антикомуністичному дусі, прищеплював їй почуття відданості католицизму і угорським окупантам; з 1923 року був членом і проводив роботу у націоналістичному товаристві "Просвіта" як керівник християнської народної партії в м. Хусті і як кандидат цієї партії обирався членом окружного представництва. Виступав із статтями на сторінках української націоналістичної газети "Свобода", закликав до боротьби за "самостійну Україну"; був членом УНО і членом проводу цієї антирадянської націоналістичної партії; співробітничав у реакційних католицьких журналах "Душпас-

тир", "Місійний вісник", публікував у них статті антирадянського і антикомуністичного характеру, у яких зводив наклепи на Радянський Союз і теоретиків марксизму-ленінізму [13].

Д. М. Попович винним себе не визнав, наголосивши при цьому, що не виховував молодь в антикомуністичному дусі і відданості угорським окупантам, "ніколи не робив наклепи на Радянський Союз і теоретиків марксизму-ленінізму" [14].

Під час обшуку і арешту у нього була вилучена така література: журнали "Душпастир", на сторінках яких друкувалися його статті, книга "Що повинен знати кожен угорець про Карпатську Україну", видана в м. Будапешті 1938 року, ілюстровані журнали угорською мовою. Були вилучені також і його особисті документи [15].

21 березня 1949 року був підготовлений обвинувальний висновок, у якому повторювалися вказані вище звинувачення. Поряд з цим були й деякі доповнення, зокрема про те, що Д. М. Попович неодноразово їздив до Ватикану, де був на прийомі у папи Римського, а після возз'єднання Закарпаття з Україною проводив серед місцевого населення антирадянську агітацію, висловлював недовір'я до повідомлень радянської преси, робив наклепи на адресу компартії і радянської держави та її керівників [16].

Засідання Закарпатського обласного суду в Ужгороді відбулося 29 березня 1949 року. У своєму виступі на судовому засіданні Д. М. Попович спростував ряд пред'явлених йому звинувачень. Він також не визнавав і тверджень окремих свідків. 29 березня 1949 року Закарпатський обласний суд виніс підсудному вирок [17] – 25 років виправно-трудових таборів, 5 років позбавлення громадянських прав з конфіскацією належного йому майна [18]. 10 вересня 1949 року засудженого привезли в м. Київ і кинули до Лук'янівської тюрми, де пробув п'ять днів. Опісля направили в Озерний табір МВС СРСР м. Тайшет Іркутської області Російської Федерації.

У скарзі до Генерального прокурора СРСР від 29 червня 1955 року Д. М. Попович справедливо писав: "Я все своє життя намагався жити порядочно, дисципліновано, за законами тих країн, яких я був громадянином... Всі звинувачення, які були мені пред'явлені протягом слідства, відносяться до часу, коли я не був громадянином СРСР" [19]. Після кількох скарг президія Верховного суду Української РСР 3 лютого 1956 року змінила вирок суду і зменшила йому міру покарання до десяти років позбавлення волі, а 15 вересня 1956 року звільнила з-під варти [20].

У постанові Генпрокуратури України вказувалося, що Д. М. Поповича був засуджений за діяльність під час проживання в інших країнах, коли не був громадянином СРСР. Слідством і судом не встановлено, що після возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною він займався антирадянською пропагандою. Тому при вказаних обставинах справа стосовно Д. М. Поповича підлягає припи-

ненню за відсутністю в його діях складу злочину. 21 січня 1993 року Генеральна прокуратура України реабілітувала його [21].

Помер Д. М. Попович 3 жовтня 1968 року в Ужгороді.

ПРИМІТКИ

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 2765. арк. 29.
2. Там само, арк. 29–30.
3. Там само, арк. 38–40.
4. Там само, арк. 60.
5. Там само, арк. 84.
6. Там само, арк. 125.
7. Там само, арк. 13.
8. Косей Юрій. Згадаймо доброго наставника чотирьох наших єпископів // Благовісник. – 1998. – № 10. – С. 5.
9. Літературна неділя. – 1943. – Ч. 13. – С. 156.
10. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 2765. арк. 83.
11. Там само, арк. 125.
12. Там само, арк. 91.
13. Там само, арк. 15.
14. Там само, арк. 16.
15. Там само, арк. 110.
16. Там само, арк. 112–114.
17. Там само, арк. 130.
18. Там само, арк. 131.
19. Там само, арк. 151–152.
20. Там само, арк. 164.
21. Там само, арк. 172–175, 178.

Олексій ХЛАНТА

САВВАТІЙ (ВРАБЕЦ)
(1880–1959)

Антонін Йіндржіх Врабец народився 3 лютого 1880 р. в празькому передмісті Жижков в родині годинникаря [1]. У 1900–1903 рр. – навчався в духовній семінарії в Уфі, а в 1903-1907 рр. – в духовній академії в Києві. Пізніше проводив місіонерську діяльність серед чехів на Волині. З 1907 р. – ієромонах, з 1914 р. – архімандрит. Був ректором духовної семінарії в Кльовані та в Холмі. У 1920 р. повертається до Праги та очолює "Чеську релігійну православну общину" [2].

На початку 1923 р. хіротонізований константинопольським патріархом Мелетієм (Метаксакис) в архієпископи [3]. Висвячення архієпископа Савватія з титулом "всієї Чехословаччини" викликало релігійні протиріччя серед православних. Справа в тому, що з 1921 р. місіонерську роботу на чеських землях проводила Сербська православна церква. Сербський патріарх Димитрій (Павлович) висвятив на єпископа Горазда (Павліка), який очолив сербську юрисдикцію в Чехії [4]. На Підкарпатській Русі ситуація була ще складніша. Більшість православних парафій (близько 60) визнавали владу сербського делегата єпископа Нішського Досифея (Васича), меншість (12 громад) підтримували архієпископа Савватія (Врабец).

Після визнання урядом ЧСР сербської юрисдикції в країні, громади Савватія опинилися без підтримки та повільно розвивалися. Якщо у чеських землях його діяльність була зведена до мінімуму, то на Підкарпатській Русі константинопольська юрисдикція мала, крім приходів, і кілька чоловічих та жіночих скитів (Копашново, Чумальово, Дубове, Дубрівка, Приборжавське, Бедевля, Теребля) [5]. Архієпископ Савватій також створив пастирські курси у Буштині, де вивчив та висятив більше десятка священиків та ієромонахів. Серед ченців особливою активністю виділялися Феодосій (Горват), Гермоген (Скунзяк), Іларіон (Рибар).

На другу половину 1930-х рр. архієпископ Савватій, його громади та духовенство перебували у важкому економічному стані. Мукачівсько-Пряшівський єпископ Дамаскін (Грданічка), що з 1931 р.

проживав постійно на Підкарпатській Русі, вміло поборював ідейних противників.

З набуттям Карпатською Україною автономії прослідкувалася активізація „савватіївського руху". 21 листопада 1938 р. архієпископ Савватій (Врабец) прибув на святкування храму церкви св. Михайла в с. Копашново на Хустщині. У присутності біля 5000 селян з навколишніх сіл та 10 священиків архієпископ Савватій (Врабец) закликав молитися за „Богохраниму Карпатську Україну та її правительство" [6].

23 листопада 1938 р. Августин Волошин прийняв архієпископа Савватія, „...розмова з яким тривала 40 хвилин і торкалася справ православної церкви на Карпатській Україні. Архієпископ Савватій (Врабец) після розмови з прем'єром прийняв редактора „Нової свободи" і висловив велике задоволення, що прем'єр з повним розумінням і прихильністю ставиться до потреб православної церкви на Карпатській Україні" [7]. Таким чином, виступ архієпископа Савватія (Врабец) в Копашнові передував зустрічі з Августином Волошином та готував ґрунт для зближення з урядом, а не навпаки, як стверджує американський вчений Осип Данко [8].

23 листопада 1938 р. члени Синодального комітету, що був створений для керівництва священиками-савватіївцями, Яків Зозуля, Михайло Бойко та священик Михайло Кениз подали прохання до влади Карпатської України про визнання константинопольської юрисдикції та затвердження нових тимчасових статутів „української православної церкви" [9]. До прохання додавався тимчасовий статут, підписаний вищеназваними особами. Згідно з статутом планувалося реорганізувати українську православну церкву в „Українську Православну Митрополію" на основі томосу патріарха Мелетія (Метаксакис) від 6 березня 1923 р. Церква мала перебувати в канонічному єднанні з Константинополем.

Українська православна митрополія в Карпатській Україні повинна була стати частиною чехословацької архієпископії, з якою підтримувати зв'язок через митрополита, який повинен був обиратися на свою посаду пожиттєво. Утворювалася митрополича управа, що складалася з: 1) канцелярії, на чолі з канцлером; 2) митрополичої ради, до якої входили митрополит – голова ради і шість членів, які обиралися митрополичою радою; 3) духовного суду; 4) митрополичих зборів, які складалися б з усіх священиків митрополії і по одному делегату з кожної церковної громади чи монастиря. Адміністративна робота в митрополії покладалася на канцлера, окружних пресвітерів, парохів та ігуменів монастирів. Церковні громади, монастирі і митрополія набували прав юридичної особи і могли нагромаджувати рухоме і нерухоме майно, засновувати світські та духовні учбові заклади та товариства, видавати часописи тощо. Мовою діловодства митрополії проголошувалася

українська. Засновниками „Української православної митрополії" виступали церковні громади сіл Копашново, Дубове, Волоське, Нижня Колочава, Горб, Королево та монастирі в Чумальові, Дубрівці, Дубовому. Першим митрополитом проголошувався архієпископ Савватій (Врабец) [10]. Але влада Карпатської України не схвалила згаданий вище статут.

25 грудня 1938 р. Синодальний комітет через газету „Нова свобода" закликав колишніх священиків та тих осіб, які мали богословську освіту, зголоситися до комітету та вислати короткі біографії [11].

29 грудня 1938 р. в готелі „Корона" в Хусті відбулося перше пленарне засідання Синодального комітету, на якому були присутні біля 100 осіб. Учасники зборів розглядали наступні питання: 1) "розбудова церковної організації; 2) ставлення до інших церков; 3) адміністративні справи; 4) бюджетні справи; 5) справи духовної освіти". З рефератами виступили інженер Микола Кушніренко „Православна церква в минувшині та завдання сучасності", д-р Яків Зозуля говорив про „Українську православну церкву на службі національного відродження Карпатської України". Після виголошення рефератів було обрано депутацію, яка відвідала прем'єра Августина Волошина, міністра Юлія Ревая та начальника Міністерства культу й освіти Августина Штефана, котрі обіцяли делегатам всіляку підтримку. Було також обрано Синодальний комітет, до складу якого ввійшли: Андрій Буркацький – голова, директор горожанської школи, Нересниця; заступники голови: ігумен Миколай (Мадар), Дубове та Федір Магей, господар, Калини; юрисконсульт – адвокат Яків Зозуля, Хуст; канцлер – Микола Кушніренко, урядник, Хуст; скарбник – інженер Микола Бутовський; контролер – священик Михайло Кениз. Члени: Іван Рихло, лікар, Хуст; ієромонах Серафим (Броді), Волоське; Василь Брендзей, староста, Копашново; Михайло Ференчук, директор горожанської школи, Липча; Петро Петенко, вчитель, Нересниця; священик Яків Боровський, Хуст; Олександр Блистів, окружний комендант Карпатської Січі, Хуст; Осип Січ, господар, Хуст; Іван Рарич, господар, Дубове [12].

На початку лютого 1939 р. в газеті „Нова свобода" велася постійна агітація православного населення за голосування на виборах за Українське Національне Об'єднання. 1 лютого 1939 р. газета закликала до участі у виборах представників сербської юрисдикції [13]. 3 лютого 1939 р. у статті „Православних ніхто не переслідує" автор вказував, що православні також включені до виборчого списку УНО. Серед них Михайло Тулик (заступник голови проводу УНО), інженер Леонід Романюк, Михайло Марущак з Бичкова, Василь Щобей з Вільхівців [14].

6 лютого 1939 р. в Хусті відбулася передвиборча конференція священиків-савватіївців, в якій взяло участь 13 священиків і 6 ми-

рян. Конференція прийняла рішення підтримувати на виборах УНО. Відозву „Православному народу Карпатської України" підписали: „за православних вірників: Дмитро Симулик, господар, Іза, учасник мараморошського процесу; Микола Кушніренко, Яків Зозуля, Олександр Блистів, Андрій Буркацький, Юрій Болош, Копашново. За православне духовенство: о. Василь Сокол, Нересниця; ігумен Феодосій (Боршош), Дубрівка; ігумен Миколай (Мадар), Дубове; о. Михайло Кениз, Копашново; о. Василь Мандзюк, Кричово; о. Василь Попп, Буштино; о. Михайло Буркало, Веряця; о. Іван Кричфалуші, Кричово; о. Іван Добош, Чорна; о. Боровський, Хуст; ієромонах Іларіон (Рибар), Чумальово; о. Михайло Цуцков, Сокирниця; о. Георгій Гриньо, Вільхівці" [15].

Відозва справила значний влив на православних вірників, більшість з яких голосувала за УНО. В результаті виборів, які відбулися 12 лютого 1939 р., близько 80-85 % православних голосували за УНО, виняток складала лише Іза, де основна маса була проти. Тут, навіть, дійшло до конфлікту між місцевим русофільським населенням та членами Карпатської Січі.

Після придушення військами Угорщини незалежної Карпатської України у березні 1939 р. політика щодо православної церкви змінилася. Угорський уряд у 1939 рр. проводив на Закарпатті політику, спрямовану проти СПЦ. Вона полягала у тому, що угорці мали на меті створити в державі „автокефальну православну церкву", яка б не підпорядковувалася Сербії, а належала юрисдикції Константинополя. Щоб втілити цю ідею в життя, уряд підтримував архієпископа Савватія (Врабец). У 1941–1943 рр. православними громадами керував, призначений архієпископом Савватієм, протопресвітер Михайло Попов. Однак ідея створення автокефалії не була реалізована.

30 травня 1942 р. німці заарештували архієпископа Савватія (Врабец), за підозрою у хрещенні празьких євреїв. До кінця війни він перебував в концтаборі Дахау. Після війни не був допущений до виконання священицьких обов'язків.

Помер 14 грудня 1959 р. в Празі [16].

ПРИМІТКИ

1. Marek, P., Bureha, V., Danilec J. Arcibiskup Sawatij (1880 – 1959). Nástin života a díla zakladatelské postavy pravoslavné církve v Československé republice. K 50. výročí úmrtí (1959 – 2009). Olomouc, Univerzita Palackého 2009. – Ń. 11.
2. Marek P., Danilec J. Prispevek k poznani aktivit arcibiskupa Sawatije na Podkarpatske Rusi v prvni polovine 20.stoleti // Kulturne dejiny. – Ruzomberok. – 2010. – ą1. – Ń. 26.
3. Данилець Ю. Діяльність архієпископа Савватія (Врабец) на Підкарпатській Русі у 1920–1930-х рр. // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Збірник наукових праць. – Вип. 10. – Львів, 2009. – С. 137.
4. Biskup Gorazd. Z dila. – Praha, 1980. – C. 15.
5. Пізніше скити у Бедевлі та Тереблі визнали владу СПЦ.

6.Православний архієпископ Савватій молиться за Карпатську Україну // Нова свобода. – 1938. – 25 листопада.
7.Данилець Ю. Православна церква в Карпатській Україні (1938–1939) // Науковий вісник. – Вип. 4–5 / Ужгородська Українська богословська академія ім. св. Кирила та Мефодія – Карпатський університет ім. А. Волошина. – Ужгород, 2008. – С. 8.
8. Данко О. Спроба українізації православної церкви на Закарпатті у кінці 1930-х років// Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – Вип. 5. – Ужгород: Патент, 2002. – С. 38.
9. ДАЗО. – Ф. 109. Міністерство культу, шкіл і народної освіти Карпатської України, м. Хуст. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 6.
10. Данилець Ю. Православна церква на Закарпатті у першій половині XX ст. – Ужгород: Карпати, 2009. – С. 173.
11. Нова Свобода. – 1938. – 25 грудня.
12. Нова Свобода. – 1939. – 1 січня
13. Нова Свобода. – 1939. – 1 лютого.
14. Нова Свобода. – 1939. – 3 лютого.
15. Нова Свобода. – 1939. – 8 лютого.
16. Архиепископ Савватий (Врабец) // Журнал Московской Патриархии. – 1959. – №. 8. – С. 52.

Юрій ДАНИЛЕЦЬ

ОЛЕКСАНДР ХІРА
(1897–1983)

Олександр Хіра (17.01.1897–23.05.1983) – релігійний діяч Закарпаття. Народився в селі Вільхівці Мараморошського комітату (Тячівський район Закарпатської області) в сім'ї священика. Навчався на теологічному факультеті Будапештського університету (1915–1920), після закінчення якого був висвячений єпископом на священика. Працював співробітником Мукачівського єпархіального управління в Ужгороді (1920–1922), згодом помічником священика в селі Нересниця Тячівського округу (1922–1924). З 1924 року проживав в Ужгороді. Член Християнсько-народної партії, яку очолював Августин Волошин (1924–1936). У 1933 році виконував обов'язки члена, а згодом керівника капітули греко-католицької церкви. Протягом тривалого часу працював викладачем, пізніше – ректором Ужгородської богословської семінарії (1934–1939). Паралельно з цим був призначений головою єпархіального трибуналу. Відзначався чіткою українською орієнтацією, що призвело до арешту на початку листопада 1938 року. Деякий час перебував під наглядом угорської поліції. У 1943 році єпископ Мукачівської греко-католицької єпархії Олександр Стойка порушив клопотання про присвоєння Олександру Хірі духовного звання прелата-каноніка, яке затвердив папа Пій XII. Восени 1944 р. його таємно було висвячено в єпископи. Олександр Хіра постійно співпрацював з єпископом Теодором Ромжею. 10 лютого 1949 року Олександра Хіру було заарештовано, а вже 16 лютого йому пред'явили звинувачення в антирадянській діяльності. 6 серпня 1949 року особливою нарадою при міністрі держбезпеки СРСР було прийнято постанову, згідно з якою його засуджено на 25 років виправно-трудових таборів. У 1956 році він повернувся з ув'язнення до рідного села, де продовжив душпастирську роботу в умовах підпілля. Був знову засуджений (на цей раз на 5 років) і висланий в Караганду. Він добився легалізації католицької громади Караганди (1977 рік), посвятив новозбудовану церкву (1978 рік), продовжуючи залишатись духовним настоятелем Мукачівської єпархії. Помер і похований в Караганді. Реабілітований прокуратурою Закарпатської області 28 квітня 1989 року. Скульптор Михайло Белень виготовив плакету єпископа Олександра Хіри, яка знаходилася в приватній колекції Папи Іоанна-Павла II.

Микола ВЕГЕШ, Мар'ян ТОКАР, Михайло БАСАРАБ

ОСВІТЯНИ

МИКОЛА ГАЛАГАН

(1882–?)

Микола Михайлович Галаган народився 24 листопада 1882 р. в селі Требухів Остерського повіту Чернігівської губернії (нині – Броварського району Київської області) в священицькій родині, що мала козацько-старшинське походження. У 1890 р. поступив на навчання до київської гімназії. Згодом навчався у престижному приватному закладі Російської імперії – колегії Павла Галагана у Києві, яку закінчив у 1902 р. Того ж року ж вступив на природничий факультет Імператорського університету св. Володимира в Києві, який успішно закінчив у 1909 р., отримавши диплом першого ступеня.

Ще з шкільних років М. Галаган став членом української громади середньошкільників, що перебувала під ідейним та організаційним впливом Революційної української партії (РУП), а згодом вступив до студентської громади. 4 лютого 1904 р. на вісім місяців він був заарештований царською поліцією за участь в революційному русі та РУП. У 1904 р. став членом Української соціал-демократичної "Спілки", що відкололась від РУП та увійшла до складу РСДРП (меншовицької фракції) на правах автономної частини, а у 1907 р. він став секретарем "Спілки" [1].

У 1909–1911 р. М. Галаган перебував на військовій службі у 29-му піхотному полку. Коли почалася Перша світова війна був мобілізований до російської армії та брав участь у військових діях у складі 20-го Заамурського прикордонного полку. У березні 1917 р. у зв'язку з революційним подіями в Росії створює полковий комітет старшин, розпочинає реорганізацію української полкової ради, бере участь в українізації російської армії, національних маніфестаціях та Всеукраїнському національному конгресі 6–8 квітня 1917 р. у Києві. У червні 1917 р. був делегований до складу II Всеукраїнського військового з'їзду, який відбувся в Києві. Тоді ж став прапорщи-

ком 1-го Українського полку ім. Б. Хмельницького. У жовтні 1917 р. на III Всеукраїнському військовому з'їзді був обраний до Всеукраїнської ради військових депутатів, від якої був кооптований до складу Української Центральної Ради і увійшов до складу Малої Ради та комісії законодавчих внесень [2]. У листопаді–грудні 1917 р. разом з Є. Онацьким брав участь у переговорах з місцевими урядами Дону та Кубані щодо створення загальноросійського федеративного уряду, які однак не принесли жодних результатів [3]. У січні 1918 р. очолював комісію законодавчих внесень УЦР.

5 квітня 1918 р. М. Галаган виїхав до Бухареста як дипломатичний представник Української Народної Республіки (УНР) із завданням домогтись виведення румунських військ із Бессарабії, реституції військового майна, захопленого Румунією, та визнання останньою незалежності України. Однак позитивного результату дипломатична місія УНР у Бухаресті не досягла, румунський уряд відхилив вимоги українського керівництва щодо Бессарабії та не поспішав із дипломатичним визнанням УНР. У травні 1918 р. виїхав до Києва з офіційною доповіддю уряду УНР, однак по дорозі дізнався про гетьманський переворот та зміну влади в країні [4]. У 1918 р. він став одним із членів опозиційного до влади П. Скоропадського Українського Національного Союзу (УНС) та брав безпосередню участь в підготовці антигетьманського повстання Директорії УНР. 14 грудня 1918 р. після зречення гетьмана від влади був призначений комісаром Міністерства військових справ УНР, а 24 січня 1919 р. очолив Надзвичайну дипломатичну місію УНР в Угорщині. 10 лютого 1919 р. місія прибула до Будапешта, а вже 22 лютого 1919 р. М. Галаган разом з Я. Біберовичем був прийнятий в аудієнції президента Угорської Народної Республіки графа М. Карольї. Угорський уряд побоявся взяти на себе ініціативу у визнанні де-юре Української Народної Республіки і обмежився її визнанням де-факто. Під час зустрічі угорський президент намагався добитись від уряду УНР офіційного зречення від території Закарпатської України та визнання її невід'ємною складовою Угорської республіки. Однак М. Галаган досить чітко сформулював позицію українського уряду щодо необхідності дотримання принципу самовизначення закарпатських українців шляхом їх безперешкодного волевиявлення, право на яке було деклароване в 14-ти пунктах американського президента В. Вільсона. Український дипломат спростував угорські історичні претензії на Закарпаття і зазначив, що "правительство УНР не вважало б, очевидно, себе в праві відмовитись від своїх братів і не прийняти їх до складу соборної України" [5].

Перебуваючи в Будапешті як надзвичайний дипломатичний представник уряду УНР, М. Галаган намагався в складних умовах революційних подій в Угорщині, пов'язаних з приходом до влади у березні 1919 р. комуністів на чолі з Белою Куном, та подальшої зміни

урядів, відстоювати інтереси України та захищати українське населення Закарпаття перед угорськими керівними колами.

25 серпня 1920 р. через незгоду з укладенням Варшавської угоди між Польщею та урядом УНР, М. Галаган подав у відставку та виїхав з Будапешта до Відня. Тут він активно займається самоосвітою, поглиблює свої знання з фізики та хімії. Водночас веде активне політичне життя, бере участь в різноманітних з'їздах українських політиків на еміграції. На початку 1921 р. очолює "закордонну групу" УСДРП, яка проіснувала до 1929 р. [6]. У березні 1921 р. на запрошення Українського Громадського Комітету (УГК) у Чехословаччині М. Галаган з родиною переїжджає до Праги, де був призначений секретарем комісії з організації Української господарської академії в Подєбрадах. Невдовзі був обраний секретарем та членом управи УГК в ЧСР, головою організаційного відділу та відділу реєстрації [7], де працював до серпня 1925 р., тобто до моменту ліквідації УГК чехословацьким урядом. Деякий час М. Галаган керував Українським національним музеєм-архівом, що був автономною складовою установою в складі Українського соціологічного інституту у Празі [8]. Поряд з цим до 1926 р. обіймав посади члена управи, згодом голови Українського видавничого фонду (УВФ), створеного з ініціативи УГК. Водночас Микола Михайлович не полишав і педагогічно-наукової праці, протягом 1926–1928 рр. викладав природознавчі дисципліни в Українській реальній гімназії в Празі [9].

У 1929 р. М. Галаган очолив Українську громаду в Празі та перебував на посаді голови до 1938 р. У 1930 р. у Львові у видавництві "Червоної калини" були опубліковані його спогади "З моїх споминів". У липні 1938 р. за власним бажанням відійшов від керівництва Українською громадою і був обраний її почесним головою. Після подій Мюнхенської конференції та проголошення у жовтні 1938 р. автономії Підкарпатської Русі, він виїжджає на територію Закарпаття до столиці української автономії – в м. Хуст. Пізніше у 1945 р. він пояснював своє рішення бажанням прилучитись до боротьби за українську державність в Карпатській Україні та наміром провести останні роки життя і померти на рідній землі [10]. У Хусті він зустрівся з прем'єр-міністром о. А. Волошином та керівником шкільного й освітнього реферату уряду Карпатської України А. Штефаном. Останній запропонував йому посаду викладача природознавчих дисциплін у Хустській українській державній гімназії, на що М. Галаган дав згоду. Фактично до березня 1939 р. він активно працював на педагогічній ниві. Як заявляв Микола Михайлович у 1945 р. на допитах слідчим із НКДБ: "я вважав, що своєю працею на педагогічній ниві вношу якусь частину в загальну справу будівництва української держави" [11].

Окрім цього, М. Галаган був активістом громадського життя Карпатської України. 10 грудня 1938 р. за ініціативою О.' Ольжича у

Хусті було створено "Українське еміграційне бюро в Карпатській Україні". Керівництво його було доручено М. Галагану та В. Колодію, як найбільш активним організаторам української еміграції в Чехословаччині. "Завдання названого Бюро, – зазначалось у зверненні його засновників до Президії уряду Карпатської України, – це сприяти плановому й доцільному виужиткуванню сил, знань і фінансових спроможностей української еміграції для розбудови державного господарчого й культурного життя Карпатської України" [12]. Таким чином, М. Галаган був також залучений до роботи з організації всесторонньої підтримки розбудови Карпатської України з боку української еміграції в ЧСР, що він приховав від радянських слідчих у 1945 р. Збереглась фотографія посвячення "Американського дому" в Хусті на новий 1939 рік, де був також присутній д-р М. Галаган.

Під час перебування в Хусті виникло неприємне непорозуміння, пов'язане з необґрунтованою заявою голови Проводу УНО Ф. Ревая про необхідність виселення М. Галагана із Карпатської України. Після врегулювання даного питання прем'єр-міністром уряду Карпатської України А. Волошином, начальник української державної поліції в Хусті Ю. Білей заявив Миколі Михайловичу, що він може залишатись на викладанні в Хустській гімназії [13].

Під час окупації угорськими військами території Карпатської України д-р М. Галаган до останнього моменту перебував у Хусті і тільки о 16-й годині 16 березня 1939 р., перед самим приходом угорських роверистів до столиці Карпатської України, у складі групи цивільних осіб (22 чол.) він разом з інж. Є. Кульчицьким, О. Кандибою, М. Чирським, Ю. Химинцем та іншими вирушив пішки до Тячева, сподіваючись дістатись до Румунії. Зважаючи на те, що Тячів ще вранці 16 березня був захоплений угорськими терористами, група втікачів намагалась обійти місто, однак 17 березня 1939 р. була захоплена угорцями неподалік Тересви. При спробі арешту М. Галаган спробував захистити полонених, посилаючись на те, що він був надзвичайним послом уряду УНР в Будапешті у 1919–1920 рр., однак це не мало жодного значення до угорських терористів. Ввечері цього ж дня група заарештованих була перевезена машиною до тячівської в'язниці [14].

Після двотижневого перебування у тюрмі та наступної перевірки документів М. Галаган був звільнений і направлений в Хуст для подальшого транспортування на територію чеських земель. В Хусті М. Галаган звернувся до німецького консульства з проханням про видачу йому візи для виїзду на територію протекторату Богемії та Моравії, однак отримав відмову. Через кілька днів він був знову заарештований угорською жандармерією. На допитах М. Галаган заявив, що він є колишнім головою Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Будапешті і як український емігрант приїхав з Праги до Хуста на роботу в українській державній гімназії. Після 10 днів перебу-

вання в угорському ув'язненні М. Галаган був знову звільнений і наприкінці квітня 1939 р. виїхав до Праги [15].

Підсумовуючи участь М. Галагана в розбудові Карпатської України слід зазначити, що його унікальний громадський, політичний та дипломатичний досвід, здобутий в роки українських національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. та в еміграційний період, так і не були з успіхом використані урядом А. Волошина в інтересах Карпатської України у 1938–1939 рр. Зокрема, М. Галаган міг стати надзвичайно корисним уряду Карпатської України у врегулюванні її відносин з Угорщиною. Спираючись на доволі широке коло знайомих в угорському політичному істеблішменті та попередній досвід відстоювання українських інтересів перед угорськими керівними колами у вкрай складних міжнародно-політичних обставинах 1919–1920 рр., М. Галаган міг, наприклад, стати членом урядової делегації Карпатської України, відісланої 15–16 березня 1939 р. до Будапешта для проведення переговорів з представниками угорського королівського уряду щодо політичного майбутнього краю та припинення військових дій на території Закарпаття. (Зокрема, з 1920 р. він був знайомий з графами П.Телекі та І. Чакі [16], які у 1939 р. займали посади відповідно прем'єр-міністра та міністра закордонних справ Угорщини. Однак ці потенційні можливості Миколи Михайловича так і не були використані в той час. Очевидно, далось взнаки небажання самого М. Галагана активно ангажуватись у політичне життя Карпатської України у 1938–1939 рр.

Повернувшись до Праги, М. Галаган поринув зі всією енергією у громадсько-культурне життя української еміграції закордоном. У травні 1939 р. на запрошення полковника армії УНР Т. Омельченка він разом з членами Української громади в Празі погодився вступити до складу Українського Національного Об'єднання (УНО) [17] – єдиної української легальної організації, дозволеної урядом Німеччини на території Третього рейху. За кілька місяців у Празі М. Галаган організаційно оформив філію УНО в Чехії, куди увійшло також багато втікачів із Карпатської України.

Як відомо у серпні 1939 р. уряд Карпатської України на еміграції видав офіційне звернення до всіх втікачів та емігрантів із Закарпаття, в якому закликав членів Центральної Української Національної Ради та партії УНО до внутрішньої консолідації та об'єднання під єдиним політичним проводом, наголосивши на необхідності їх корпоративного вступу до складу організації УНО на території Німеччини й протекторату Богемії та Моравії [18]. У вересні 1939 р. українська громада в Празі була остаточно переформована у філію УНО на чолі з М. Завальняком [19]. За нашими підрахунками, на кінець грудня 1939 р. до неї вступили близько три десятки емігрантів із Карпатської України, переважно колишні члени партії УНО, місцеві урядовці та вояки Карпатської Січі. Серед них такі відомі особи, як

президент Карпатської України А. Волошин, член військового штабу Карпатської Січі інж. Є. Кульчицький ("Гут"), командант ОНОКС І. Роман та інші [20].

У грудні 1939 р. після реформування української громади М. Галаган переїхав до Берліна і взявся за організаційне зміцнення УНО з метою об'єднання всіх груп українських емігрантів у Центральній та Західній Європі під прикриттям УНО. У вересні 1941 р. у зв'язку з початком масових репресій німецької влади проти членів ОУН на території України, вводиться обмеження на вступ нових членів до УНО, здійснюється перевірка старих членів з метою виявлення приналежних до ОУН. У травні 1942 р. М. Галаган був викликаний до відділення гестапо у Празі, де був змушений дати підписку про припинення громадсько-політичної роботи в українських еміграційних структурах. Відійшовши від громадсько-політичної діяльності, він повернувся до наукової роботи. З листопада 1943 р. з дозволу німецької влади він обіймав посаду бібліотекаря Українського вільного університету в Празі [21].

У січні 1944 р. М. Галаган був заарештований гестапо за підозрою у зв'язках з ОУН і УПА та півроку перебував у празькій в'язниці. Вирвавшись із гестапівської тюрми, він повернуся до праці в Українському вільному університеті, на якій перебував до нового ув'язнення, на цей раз уже радянськими спецслужбами, 12 травня 1945 р. Після тривалих допитів у Москві та Києві Микола Михайлович був засуджений у груповій справі "Українського національного об'єднання" [22]. 8 квітня 1946 р. військовий трибунал військ МВС Київської області засудив його за ст. 54-2 і 54-11 "Карного кодексу" УРСР до позбавлення волі на 10 років [23]. Термін покарання М. Галаган відбував у Сиблазі ГУЛАГу. Після завершення терміну – 1 листопада 1955 р. його було звільнено [24]. На жаль інформації про подальшу долю Миколи Михайловича немає. 14 травня 1992 р. за представленням Служби безпеки України прокуратура Київської області реабілітувала М. Галагана у відповідністю зі ст. 1 "Закону про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" [25].

ПРИМІТКИ

1. Осташко Т., Соловйова В. Галаган Микола: біографічний нарис // Галаган М. З моїх споминів (1880-ті-1920- р.). Документально-художнє видання / Передмова: Т. Осташко, В. Соловйова. – К.: "Темпора", 2005. – С. 1–13.
2. Там само. – С. 14–18.
3. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 69840 фп. – Т.1. – Арк. 326зв.
4. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 69840 фп. – Т.1. – Арк. 328.
5. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті-1920- р.). Документально-художнє видання / Передмова: Т. Осташко, В. Соловйова. – К.: "Темпора", 2005. – С. 426. (Детальніше про діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині у 1919–1924 рр. див.: Матяш І.Б., Мушка Ю.Ю. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: історія, спогади, архівні документи. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2005. – 400 с.
6. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 69840 фп. – Т.1 – Арк. 32,155.

7. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 69840 фп. – Т.1 – Арк. 157.
8. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції, 1919–1939. – К., 1999. – С. 24.
9. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 69840 фп. – Т.1 – Арк. 33зв.
10. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 69840 фп. – Т.2. – Арк. 41.
11. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 69840 фп. – Т.2. – Арк. 41–42.
12. ДАЗО. – Ф. 18. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.1
13.ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 69840 фп. – Т.2. – Арк.82.
14. Химинець Ю. Тернистий шлях до України. – Ужгород: "Гражда", 1996. – С. 268.
15. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 69840фп. – Т.2. – Арк.80–85. (Див. детальніше: Пагіря О. Невідомі листи делегації уряду Карпатської України до уряду Угорщини // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий та документальний журнал. – № 1 (32). – Київ –Харків: "Права людини", 2009. – С. 49–70.
16. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті–1920-ті р.). Документально-художнє видання / Передмова Т. Осташко, В. Соловйова. – К.: Темпора, 2005. – С. 470.
17. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 69840 фп. – Т.1. – Арк. 329 зв.
18. ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр.242. – Арк. 16–17.
19. Пробоєм. – 1939. – 5 вересня. – С. 98.
20. ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 1–37.
21. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 69840 фп. – Т.2. – Арк. 36.
22. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 69840 фп. – Т.1. – Арк. 1.
23. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 69840 фп. – Т.2. – Арк. 416.
24. Там само. – Арк. 416.
25. Там само. – Арк. 416 зв.

Олександр ПАГІРЯ

МИХАЙЛО ЕРДЕВДІЙ
(1910–2000)

Ось уже десять років нема між нами активного учасника просвітянського руху 20–30-х років, почесного члена крайового товариства "Просвіта" – Михайла Йосифовича Ердевдія.

Він появився на світ 13 жовтня 1910 року як четверта дитина в сім'ї ремісника-шевця в містечку Сечовце (Словаччина). Життєва доля судила йому, "руснакові" з Земплинщини, усвідомити себе пізніше українцем і послідовно служити українській справі в нашому краї упродовж десятків літ.

У зв'язку з різними політичними ситуаціями довелося хлопцеві навчатися угорською (до жовтня 1918 р. – I–III класи), а потім (IV–VI класи основної школи) – словацькою мовами, а поки постала потреба вивчити "руську" (українську) мову й оволодіти для цього кириличним письмом, протягом літніх канікул 1922 року, вдалося подолати й цей "рубіж". Михайло Йосипович згадував: "У нашій родині розмовляли східнословацьким діалектом, мій батько був гордий з того, що він "руснак", і не раз підтверджував це, б'ючи себе в груди: "мі руснаці". То сприймалося як образа, якщо руснака називали словаком... Батько мій був і церковним дяком, тож знав і кириличне письмо. До 1916 року у всіх греко-католицьких школах вивчалася кирилиця. А я, що навчався уже після введення в дію "справедливого" закону Аппоні, закінчивши I-VI класи, не знав кирилиці, хоч і був "руснаком"... То ж за час канікул 1922 року брат навчив мене кириличному "руському" письму, підготував до вступних іспитів, і з 1 вересня я був прийнятий на підготовчий курс для вступу в Ужгородську єпархіальну учительську семінарію, де директором був Августин Волошин". Подолавши перепони й матеріально-грошові нестатки, скоро обігнав однокурсників, бо навчання давалося легко, знання набувалися добрі, і в 1925 році для Михайла почалося справжнє студентське життя в атмосфері вимогливості й всебічного виховання, прищеплення творчої активності, культури поведінки й добрих манер та навичок, із активною участю у влаштуванні літературних, свят-

ковых, у т.ч. Шевченківських, вечорів із декламаціями, музичними номерами, виступами студентського хору. Із "Просвітою" міцними узами пов'язало М. Ердевдія життя, починаючи із вступу в товариство. "Вже 1923 року став я членом "Просвіти" і відданим борцем за її ідеали на ціле моє життя. За національне освідомлення, за підняття культурного рівня народу і за його краще життя. Ця ідея керувала мною і після закінчення студій повсюдно, де я працював народним учителем". Це слова з його автобіографії. Брав участь у будівництві Народного дому в Ужгороді разом з іншими ентузіастами, а згодом став членом "Руського національного хору" під керівництвом професора О. Приходька та співаком у сільських хорах, був членом ревізійної комісії при централі "Просвіти", організатором просвітянських читалень у селах Ужгородщини та Мукачівщини тощо.

З пієтетом згадував М. Ердевдій навчання в учительській семінарії, своїх викладачів, професорів-"народовців", як о. Августин Волошин, І. Панькевич, В. Бірчак, О. Іванчо та інші, котрі давали міцні знання й орієнтири для подальшої самоосвіти, був глибоко вдячним їм за патріотичне виховання, за те, що вихованці їхні і широкі верстви населення в селах і містах Закарпаття під впливом саможертовної роботи цих учених людей та їх однодумців і соратників (як, приміром, письменники В. Ґренджа-Донський, Зореслав, Ю. Боршош-Кум'ятський, Марко Бараболя, М. Попович, І. Мураній, А. Ворон, О. Маркуш) – усвідомили себе українцями.

Диплом народного учителя з відзнакою, виданий Михайлові Ердевдію 26 червня 1929 року, давав право викладати в руських та угорських школах, а ще був одержаний диплом півця церковного (дяка) греко-католицько обряду. Шляхом церковного вчителя не пішов, а попросився в Крайовому уряді на роботу в державній установі, і губернатор Бескид призначив Михайла Ердевдія управляючим учителем Ірлявської народної школи. У цій школі 15серпня 1929 року й почав свою трудову діяльність, працюючи з 96 учнями сам, організував осередок "Просвіти", хату-читальню, що користувалася шкільним приміщенням, створив невеличку бібліотеку, але з січня 1931 року його переводять теж управляючим учителем у Лінці (на тій же Ужгородщині) із завданням реорганізувати церковну школу в державну, після чого – знову в Ірляву, де працював до кінця вересня 1932 року.

Потім був призов на військову службу (у місто Міхаловце), навчання в офіцерській школі (в Кошицях), і зарахування в офіцерський стан з присвоєнням чину підпоручика строкової служби з гарною лейтенантською оплатою й офіцерськими пільгами, а після демобілізації 30 березня 1934 року – призначення вчителем хлоп'ячої горожанської школи в Ужгороді й одночасно службовцем шкільного реферату, де працював під керівництвом Ю. Ревая, котрий учив Михай-

ла Йосиповича ще в семінарії, та відомого народовця Ф. Агія, автора першої фонетичної української граматики. Але це, "ужгородське", призначення виявилось надто нетривалим через "сердечні" справи Михайла – 19 липня 1934 року поєдналися життєві долі його і прегарної вроди панночки-учительки Кальницької з школи з Мукачівської округи, Єви Степанівни Данієлевич, і це на цілих 15 років прикувало Михайла Йосиповича Ердевдія до Кальника, а ці роки – мабуть-таки, найбільш плідні у його діяльності: подарували йому чимало щасливих і прекрасних, незабутніх вражань.

У червні 1937 року до Кальника на з'їзд читалень "Просвіти" зійшлися під синьо-жовтими стягами просвітяни з 14 сіл, а з ними були два духові оркестри і два хори, пройшли головною вулицею села, провівши справжню маніфестацію з тривалим мітингом, на котрому виступали доктор Бращайко – голова закарпатської "Просвіти", Ф. Ревай, численні промовці з просвітянських рядів. Із того року запам'ятався ще величний Всепросвітянський зїзд в Ужгороді, серед 15 тисяч учасників котрого окремою колоною крокували й делегати від кальницької "Просвіти"...

То ж хіба міг забути тих людей, скромних трудівників-земледільців, що проявляли свою красу і людське багатство не лише як старанні й добрі господарі, а й як учасники та творці тих величних і незабутніх свят, що в них перетворювалися вищеназвані події. Все це сприймалося Михайлом Йосиповичем як "перемога нашої синьо-жовтої правди", бо ж свідомість людей, зокрема кальничан, проявилася в пізніших подіях (коли, наприклад, при голосуванні за введення русских чи українських підручників для шкіл 90 відсотків громадян села проголосували за українські підручники, а також під час виборів до Сойму Карпатської України, коли абсолютну перемогу у селі здобули списки УНО.

До активу М. Й. Ердевдія слід зарахувати й діяльну участь в організації "Учительської Громади" (створена на противагу русофільському "Учительскому Товариществу"), що з часом об'єднала більшість педагогів краю і видавала щомісячний популярний серед освітян журнал "Учительський голос" (Михайло Ердевдій був членом редколегії цього часопису та його регулярним інформатором-дописувачем). Події 1938–1939 років не оминули й М. Ердевдія: у 1938 році мобілізували його в чехословацьку армію, де перебував включно до 28 грудня, спочатку в Судетах на чехо-німецькому кордоні, потім їхня військова частина забезпечувала евакуацію Крайового уряду та його установ до Хуста, а відтак визначала демаркаційну лінію й охороняла новий кордон.

Повернувшись у Кальник 1 січня 1939 року, лише два з половиною місяці зміг займатися справами школи й громадською роботою, а вже після 14 березня 1939 року мадярські війська й бойовики окупували край, і М.Ердевдія як "січовика" і "українського на-

ціоналіста" (за активну діяльність у "Просвіті") так звана "оправдательная" комісія звільнила з роботи, а директором був призначений ставленик мадярських властей, русофіл. П'ять місяців сім'я жила із заробітків дружини, і лише з 1 жовтня 1939 року Михайло Йосипович знов дістав посаду вчителя в Кальнику. Були тривожні й небезпечні часи, "Просвіту" заборонено і розпущено, випуск "Учительського голосу" припинено, але ідеали попередніх десятиліть не потьмяніли в серці патріотів України, тож у певній мірі в ім'я них дещо міг зробити М. Ердевдій, беручи активну участь у роботі споживчого товариства "Гондя", кредитного дружества (сільського банку) та, за сумісництвом, на посаді ревізора споживчих товариств, а також, підтримуючи певні контакти з партизанами та їх командиром О. Тканком й антифашистом, капітаном угорської польової жандармерії, що була розташована в Кальнику. Після приходу в село радянської армії і обрання сільського Народного комітету (головою його став Дуда Іван) Михайла Йосиповича поновили на посаді директора Кальницької горожанської школи й обрали заступником голови комітету та начальником місцевої міліції. Після проведення реформи освіти в Закарпатті залишився директором семирічної школи (на заміну горожанській), був делегатом І з'їзду Народних комітетів і поставив свій підпис під маніфестом за возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. І далі продовжував активну громадську діяльність, був обраний головою окружного комітету профспілки вчителів, у 1947 році в числі перших закарпатців поступив на III курс історичного факультету Київського педінституту... Але... "була така думка" в райкомі партії, що треба міняти в Кальнику безпартійного директора на члена компартії, тож ніякі попередні позитиви не могли змінити "такого мнения", і з важким серцем та образою довелося підкоритися призначенню з 28 серпня 1949 року на посаду директора семирічної школи в селі Лохові того ж Мукачівського району неподалік від Кальника. Було чим пишатися Михайлові Йосиповичу і з успіхів у Лохові: за рік-два школа стала іншою, закипіла позакласна робота, проводилися різноманітні свята, концерти, театральні вистави, семирічна школа стала середньою, розпочалось будівництво нової споруди школи. Лохівська середня школа стала претендентом на найкращу в районі, але "доброзичливці" не мали спокою, постачаючи "компетентні органи" й "вищі інстанції" інформацією про "неблагонадійність" "націоналіста" Ердевдія, а безпартійність директора муляла очі районному і обласному комуністичному начальству (на пропозиції вступити в компартію відмовлявся). Як зізнавався Михайло Йосипович: "Душа не тягнула туди. Моя совість не пускала. Я тим заплямував би своє минуле і вчинив би нечесно. Крім того, я вихованець греко-католицької семінарії, твердого християнського переконання", тож у 1952 році послідувало звільнення з посади директора із залишенням на посаді

вчителя історії цієї школи. У 1970 році М. Й. Ердевдій оформив пенсію, але працював з неповним навантаженням ще 6 років, маючи радість з того, що не поривав зв'язків із школою й людьми і знаходячи відраду в співі у районному учительському хорі. Віддавши 38 років Лохову, 1989 року заради сина переїхав у Мукачево, де теж не сидів, склавши руки: співав у чоловічому районному хорі вчителів та в хорі ветеранів, очолював церковну "двадцятку": вів боротьбу за повернення собору греко-католикам. З 1993 року разом із вірною супутницею життя – дружиною Євою Степанівною –проживали у дочки Катерини в Ужгороді.

З кінця 1980-х років був активним учасником громадсько-культурного й політичного життя краю, брав участь у відродженні крайового товариства "Просвіта", був учасником усіх важливих заходів та подій українського державницького спрямування, не раз виступав з яскравими промовами на різних зібраннях, мітингах, конференціях.

Справді багата і сповнена напруженою працею й благородною діяльністю біографія! І цю людину не можна не поважати й не віддавати їй глибоку шану.

Михайло Йосипович подвійно гідний вдячної пам'яті і поваги, бо крізь не одне десятиліття випробувань і труднощів проніс вірність ідеалам юності, утверджуючи їх і працюючи для них чесно і самовідданно на теренах "розумного, доброго й вічного", а ще й свіжість закоханості у свою чарівну Єву Степанівну та глибокі батьківські почуття до своїх діточок, котрих виховав справжніми людьми і радів за їх життєві успіхи-удачі, турбуючись і про улюбленців-онуків, але наша щира шаноба йому ще й за небайдужість до долі України.

Цілу плеяду висококваліфікованих спеціалістів та свідомих українських патріотів виховав Михайло Ердевдій протягом активного і сповненого благородною діяльністю життя. Він був чесною, толерантною, шляхетною людиною, справжнім інтелігентом, талановитим педагогом, мудрим і доброзичливим наставником, патріотом України, глибоко шанованим усіма, хто мав щастя його знати, працювати і спілкувався з ним. Таким він і був поряд з нами протягом цих десяти років, відколи його не стало, таким він залишиться в нашій пам'яті. І хай нинішнє й прийдешні покоління запаляться його добрими справами і продовжать патріотичне служіння рідній землі й народові, щоб Україна постала такою, як її омріяли наші попередники, до когорти котрих належав і справжній просвітянин Михайло Ердевдій.

Помер 11 лютого 2000 року.

Михайло ФЕДАКА

МИКОЛА КУШНІРЕНКО
(1906–2000)

До визначних українських вчених, громадських, політичних і культурних діячів XX ст. належить Микола Кушніренко.

Д-р Микола Кушніренко народився 13 листопада 1906 року в с. Мельня на Конотопщині. Доля розпорядилася так, що вже в тринадцять з половиною років (!) він став добровольцем армії Української Народної Республіки (УНР) і воював за самостійну Україну. Був інтернований. Вчився у гімназії ім. Т. Шевченка в Українській Станиці при м. Каліші (колишній табір інтернованих у Польщі), в Українській Господарській Академії в Подебрадах, де під керівництвом видатного українського вченого і громадсько-політичного діяча Олександра Мицюка отримав диплом інженера-економіста. З 1931 по 1939 рік вчителював у селах колишньої Підкарпатської Русі (Горінчово, Нижній Бистрий, Іза, Копашньово, Драгово Хустського, Новоселиця Тячівського районів), а з січня до березня 1939 року працював економістом у Міністерстві господарства Карпатської України в Хусті. Під час побуту і праці в Карпатській Україні виконував значну громадсько-культурну, політичну і наукову роботу. Ґрунтовно дослідив соціально-господарську історію сіл низинної течії річки Ріки, а також особливості православного руху та греко-католицької церкви на Закарпатті, наслідком чого стали окремі праці, частина з яких ("Соціально-господарський нарис карпато-руського села", "Суспільно-господарський побут села Ізи в Карпатській Україні", "Руськокатолицьке духовенство і церква на Закарпатті під оглядом суспільно-національним" та інші) вийшли і друком. Був також автором цілого ряду публіцистичних статей.

М. Кушніренко проводив на Закарпатті значну громадсько-культурну і політичну працю, незважаючи на несприятливі для цього умови. Зокрема, доклав чимало зусиль для утвердження української мови в селі Новоселиця на Тячівщині, у жовтні 1938 р. заснував у цьому селі українську національну раду, відділ Карпатської Січі з 60-ти членів, а, працюючи з січня 1939 р. в Міністерстві господарства у Хусті економістом, багато часу присвячував також громадсь-

ким справам: був ініціатором дерусифікації православної Церкви на Закарпатті, став канцлером її Синодального Комітету, а 6 лютого 1939 р., завдяки його організаторським здібностям, у Січовій гостиниці в Хусті відбулася передвиборча конференція православного духовенства і мирян, яка підтримала кандидатів у посли Сойму Карпатської України, прийняла відповідну відозву, яку надруковано в газеті "Нова Свобода" і видано окремою листівкою для поширення у православних селах; під час виборів 12 лютого 1939 р. до Сойму Карпатської України був виборчим комісаром у Новоселиці (тут за УНО проголосувало 1180 виборців, проти 3). У зв'язку з призовом на військову службу в чехословацьку армію, 1 березня 1939 р. М. Кушніренко виїхав з Хуста, що і врятувало йому життя, оскільки у перші дні окупації Карпатської України гортіївські агенти розшукували його по усьому краю.

У червні 1941 року завершив правничі студії в Українському Вільному університеті в Празі, одержавши ступінь доктора. З 1945 до 1949 рр. перебував у німецьких таборах, а влітку 1949 року прибув до США, де закінчив Колумбійський університет у Нью-Йорку, отримавши диплом магістра. Працював у Конгресовій бібліотеці у Вашингтоні. Перебуваючи на пенсії, активно продовжував наукову і громадську роботу, друкував публіцистичні статті в газетах "Свобода", "Земля і воля", "Наш голос", "Листи до приятелів" та ін., був жертводавцем на українські справи в Америці, інших країнах світу та на рідній українській землі, в тому числі – Закарпатті. Був одним з ініціаторів збору коштів на пам'ятник Тарасові Шевченку в Ужгороді, допомагав у виданні крайовою "Просвітою" щорічного календаря-альманаха, ремонті Народного дому та ін.

Обирався членом-кореспондентом Української Вільної академії наук (УВАН) та Наукового товариства ім. Шевченка в Нью-Йорку, а 23 березня 1993 р. за вагомий внесок у громадсько-культурне і політичне життя української діаспори, України і Закарпаття обраний Почесним членом крайового товариства "Просвіта".

Помер у січні 2000 р. у Філадельфії (США).

В особі Миколи Кушніренка вдало поєднувались риси талановитого вченого, просвітянина, громадсько-політичного і культурного діяча та благодійника. Своєю самовідданою працею в ім'я України, для добра українського народу заслужив велику шану та любов сучасників і нащадків.

Павло ФЕДАКА

ВАСИЛЬ ЛАР
(1892–1983)

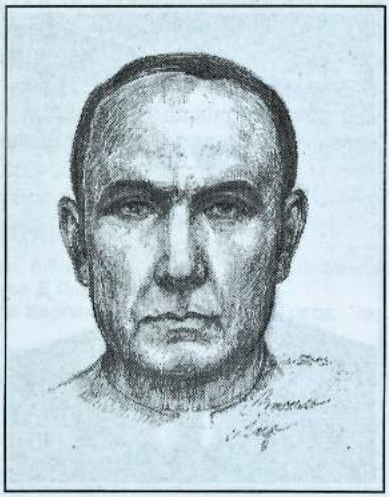

Василь Лар (04.12.1892–15.12.1983) – культурно-освітній і релігійний діяч Закарпаття. Народився в селі Золотарево Мараморошського комітату (Хустський район Закарпатської області). Після закінчення Ужгородської духовної семінарії був висвячений в сан греко-католицького священика (26 травня 1918 року) і душпастирював у ряді парафій Закарпаття. У селі Верхні Верецьки (Верхні Ворота Воловецького району) спричинився до утворення осередку "Просвіти" та антиалкогольного товариства "Тверезість". Учасник і співорганізатор просвітянських з'їздів та один з організаторів збору коштів на будівництво "Народного Дому" в Ужгороді. Протягом міжвоєнного періоду працював професором і директором Ужгородської греко-католицької жіночої вчительської семінарії (до 15 березня 1939 року). Член "Товариства греко-католицьких священиків", організованого єпископом Діонізієм Няраді (1939 рік). Проводив велику агітаційну роботу під час виборів до Сойму Карпатської України, був включений до складу Центрального проводу Українського національного об'єднання (січень – березень 1939 року). Під час нападу Угорщини на Карпатську Україну особисто роздавав зброю семінаристам і благословив їх на боротьбу з агресором. Не випадково його прізвище, як свідчать угорські документи, ще в листопаді 1938 року було внесено до "Списку українців, які намагалися шкодити мадярському і мадяро-руському народу". З приходом угорців був заарештований і ув'язнений в концтабір Вар'юлопош. Завдяки клопотанню єпископа Олександра Стойки був звільнений і емігрував спочатку до Праги, а потім до США. Служив парохом Собору Непорочного зачаття Пречистої Діви Марії в Філадельфії, а згодом парохом церкви св. Петра і Павла в Анонсії. Ще за життя Василя Лара одна з вулиць цього міста носила його ім'я (з 1981 року). Помер і похований Василь Лар в місті Ленсдейл.

Микола ВЕГЕШ, Мар'ян ТОКАР, Михайло БАСАРАБ

МИКОЛА ЛЕЛЕКАЧ
(1907–1975)

Микола Михайлович Лелекач народився 9 грудня 1907 р. у с. Коритняни на Ужгородщині. Батько виїхав на заробітки до США, де загинув на шахті. Десятирічний сирота, долаючи нестатки, поступив до Ужгородської гімназії, яку закінчив 1929 р., потім скінчив філософський факультет Карлова університету в Празі. 1934–1936 р. на дійсній службі у чехословацькому війську. Потім працював у Земському архів Підкарпатської Русі [1]. Після окупації Ужгорода з листопада 1938 р. тривалий час був без роботи, тож врешті-решт вирішив переїхати до Карпатської України.

В. Ґренджа-Донський 8 лютого 1938 р. занотував у щоденнику: "Також приїхав професор Лелекач і голоситься на службу. Лелекач, цей відомий наш молодий науковий працівник, залишився у мадярів через маєток та дружину. На цьому він у нас багато втратив. Колись ми його поважали дуже високо, нині дивимось як на людину хиткого характеру, коли його жінка могла переконати, що йому хата важніша, чим наукова праця в своїй державі. Хоч мадяри з посади його не викинули, але таки душевно не витримав.

– Роби, що хочеш, жінко, зіставайся, розводись чи ходи зі мною, але я з мадярами не годен жити...

"Краще пізно, як ніколи..."[2].

Лише з 1942 р. М. Лелекачу вдалося знайти роботу у приватних фірмах Ужгорода. Згодом працював у Підкарпатському обществі наук в Ужгороді. Мусив скласти у Дебреценському університеті спеціальний екзамен на право викладати в середній школі історію та руську мову. Головною його працею у цей період стає "Загальна бібліографія Підкарпаття" на 2799 позицій (1944, у співавторстві з І. Гарайдою). 1944 р. відправлений до трудового табору у Трансільванію. Відтак мобілізований до угорського війська, і 25 серпня здався у радянський полон. Став перекладачем з угорської і чеської у штабі 7-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту, дійшов до Праги.

Демобілізований у вересні 1945 р., став першим директором обласного архіву. Зі створенням першого закарпатського вузу запрошений старшим викладачем до Ужгородського університету, де викладав стародавню та середньовічну історію. 1948 р. йому без захисту дисертації присвоєно звання доцента, тоді ж призначено завідувачем кафедри загальної історії. 1959 р. захистив кандидатську дисертацію "Проблеми історії Закарпаття феодально-кріпосницької епохи XI–XVIII століть". Написав і видав цілий ряд праць з історії Закарпаття [3].

Помер 6 вересня 1975 р. в Ужгороді.

ПРИМІТКИ

1. Данилюк Д. Передмова// Загальна бібліографія Подкарпаття/ Зложили Лелекач Н., Гарайда И. – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2000. – С.9.

2. Ґренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України. – Ужгород: Закарпаття, 2002. – С.131–132.

3. Список праць М.Лелекача 1944–1957 рр. див.: Олашин М. В. Історичний факультет Ужгородського національного університету. – Ужгород: Гражда, 2010. – С.150–151.

Сергій ФЕДАКА

ОЛЕКСАНДР МАРКУШ
(1891–1971)

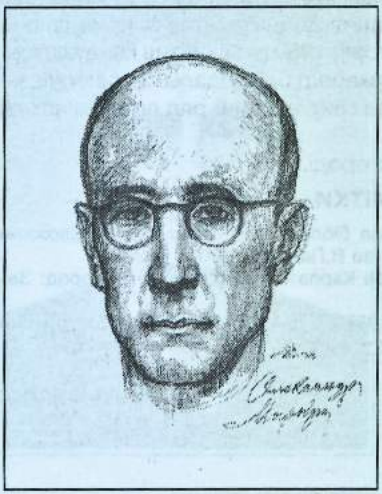

Олександр Іванович Маркуш народився 2 листопада 1891 р. в м. Хуст у сім'ї залізничного сторожа. Початкову та середню освіту здобув у Хусті. 1906 р. вступив до вчительської семінарії в Мараморош-Сигеті (тепер Румунія) і в 1910 р. одержав диплом учителя народної освіти. 30 років учителював у Тячеві спершу в початковій школі, потім у горожанці. Викладав українську мову, географію, історію, природознавство. У 1923–1939 рр. – шкільний інспектор, організатор художньої самодіяльності Тячівщини.

У січні 1919 р. в Хусті був делегатом з'їзду представників трудящих краю, на якому одностайно прийняли ухвалу про возз'єднання Закарпаття з матір'ю-Україною.

Оскільки О. Маркуш навчався тільки в угорських школах, 1922 р. екстерном склав іспит і одержав диплом викладача української мови та літератури. Орієнтуючись на здобутки прогресивної педагогічної науки, сам чи у співавторстві підготував рідною для верховинців мовою і видав 23 навчальні посібники з різних дисциплін для початкових та горожанських (неповних середніх) шкіл. Серед них – "Подкарпатський буквар" (1923), "Друга Читанка" (1930), "Перша читанка" (1931), "Буквар" (1931, 1937), "Слово" (1930), "Живе слово", "Отчина" (1931), "Світло" (1932), граматика "Рідне слово" (1923). У 1925 р. видає буквар "Зорниця", який 1924 р. на конкурсі був нагороджений першою премією. У 1926 р. буквар вийшов другим, а в 1930 р. – третім виданням.

Особливою популярністю користувалися підручники "Нова Європа" з географії (1925), "По рідному краю", "Наша республіка", "Далеким світом" (1926), "Чужі краї – чужі люди", з біології "По всім царствам природи" (1930), народознавства "Краєзнавство" (1937), а також "Гражданська наука" (1925) та популярний господарський посібник "Садім прищепи" (1923), він же під назвою "Садім скіпці" (1935). Написав до 150 наукових розвідок у галузі педагогіки та

конкретних методів викладання. Видав також підручник української мови для угорських шкіл "Руська бесіда" (1932), уклав українсько-угорський термінологічний словник (1923), взяв участь у складанні підручника для румунських шкіл. Олександр Маркуш добре володів не тільки українською, але й російською, чеською, словацькою, угорською, німецькою мовами, що давало можливість оволодіння духовними скарбами різних народів.

Збирав фольклорні та етнографічні матеріали, які друкувалися у газетах, журналах, альманахах і чи не найбільше в редагованому ним упродовж багатьох років прогресивному молодіжному часописі "Наш рідний край" (1922–1939) та його додатку "Віночок для підкарпатських діточок". Він був не тільки редактором журналу, а й його провідним автором та організатором активу дописувачів, вихователем літературних кадрів.

Окремими виданнями вийшли такі фольклорні збірники О. Маркуша, як "Казки" (1923), "Підкарпатські народні казки" (1941, 1942, 1943), "Старинні замки Подкарпаття" (1943). Останній – під псевдонімом А. Хустський.

Перші літературні спроби О. Маркуша датуються 1910 р. Рукописна книжка його віршів "Скарги" не збереглася, однак про неї є згадка у будапештському журналі "Uj idok" – "Нові часи" (1910. – № 5). А в газеті "Pesti Hirlap" – "Пештські вісті" (1913. – 13 груд.) опубліковано статтю "Як поводиться уряд з рутенським народом? (Мізерія солоної води в Мараморощі)".

З 1921 р. О. Маркуш стає відомим на Закарпатті як прозаїк. Його оповідання друкувалися в журналах "Наш рідний край", "Пчілка", "Підкарпатська Русь", "Зоря", "Літературна неділя", альманахах "Трембіта" (1926), "Груні – степам" (1930), "Альманасі підкарпатських українських письменників" (1936), а в повоєнний період в альманахах "Радянське Закарпаття" (1947 та ін.), "Карпати" (1959), у збірниках "Вічне братерство" (1959), "Лицем до сонця" (1960), "На Верховині" (1984), журналі "Дружно вперед" (1971) та ін.

Окремими виданнями вийшли збірки оповідань та повістей "Виміряли землю" (1925), "Ірину засватали" (1941), "Юлина" (1942), "Коровку гнали" (1943), "Пригоди Вовчка Товчка" (1943, 1944), "Мараморoські оповідання" (1956), "Мрійники" (1961), "Лист матері" (1963), "Світанок Тисі усміхнувся" (1966), "Юлина" (1971, 1981), "Дорога в Широке" (1978), "Гомін Тиси" (1991).

О. Маркуш переклав українською мовою понад три десятки оповідань угорських письменників Гейзи Гардонія, Ференца Герцога, Калмана Міксата та ін., які під псевдонімом А. Дідик, криптонімами А. М., А. Д. друкувалися в "Літературній неділі" (1942, 1943) та ін. і вийшли в 1943 р. окремими книжечками під назвами "Павлик добрий та інші оповідання", "Життя, смерть, любов та інші оповідання",

"Роман двох майорень та інші оповідання". У повоєнний період О. Маркуш разом із письменником І. Чендеєм як перекладачі познайомили широке коло українських читачів з повістями Мора Йокая "Жовта троянда" (1958) та "2000 років під кригою" (1959).

У 1960 р. за заслуги в розвитку літератури О. Маркуш нагороджений медаллю "За трудову відзнаку", а в 1970 р. – медаллю "За доблесну працю". Твори О. Маркуша виходять у перекладі російською ("Мараморошские рассказы", 1964), білоруською, молдавською, литовською, угорською, чеською, словацькою, болгарською мовами.

Член Спілки письменників України з 1955 р.

Помер у Хусті 27 жовтня 1971 р.

Іван ХЛАНТА

ІРИНА НЕВИЦЬКА
(1886–1965)

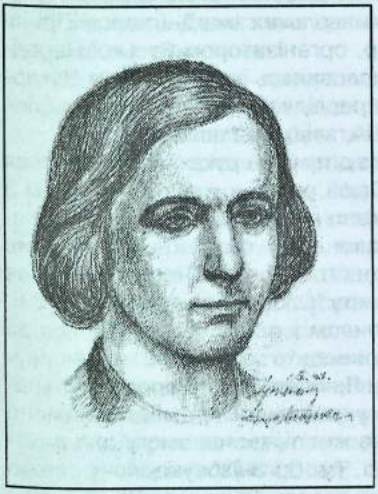

Народна вчителька за фахом, Ірина Невицька ввійшла в пам'ять людності історичного Закарпаття як чільний громадсько-політичний і культурно-освітній діяч, активний творець Карпатської України.

З її ім'ям тісно пов'язане становлення й утвердження нової української літератури, журналістики, просвітянського руху на Пряшівщині, жіночого руху та становлення й розбудови Карпатської України на Закарпатті.

Народилася 10 грудня 1886 р. в селі Збудська Біла Меджилабірського округу Пряшівського краю в учительській родині Павла Бурика. Батько Ірини був людиною високоосвіченою – закінчив гімназію у Пряшеві й Дебрецені, вищу освіту здобув в університетах Будапешта та Відня. Як домашній учитель графського сина подорожував по всій Європі, сам став гімназійним професором. Усі трійко його дітей – Ірина середульша – виховувалися в повазі до рідної мови, народних традицій, обрядів та звичаїв, тих культурних набутків, що їх полишило краянам покоління будителів, насамперед два Олександри – Духнович і Павлович. Тож, хоча дівчина скінчила в Сабинові початкову школу з німецькою мовою навчання, рідну усну змалечку засвоїла в свідомій українській родині, де повнокровно жило рідне слово, а писемну – за букварем О. Духновича, "Книжицею читалною для начинаюших". На п'ятому році її життя помирає мати, через три роки батько одружується вдруге, і повноформатна родина знову оживає, та у 1895-му не стало й батька – трагічно помер від інфекційного захворювання, набутого на полюванні. Друга дружина була для дітей мов рідна мати. Після початкової Ірина скінчила загальноосвітню школу з угорською мовою навчання, бо в Сабинові школи з рідною мовою викладання не було. Шкільна освіта дала дівчині добрі знання німецької, угорської та словацької мов. Вирішила піти стопами батькового учителювання й поступила в Пряшівську учительську семінарію. Тут сімнадцятирічною юнкою закохалася в молодого симпатичного викладача релігії Омеляна Невицького і 1903 р. ви-

йшла за нього заміж. Чоловік перейшов на священницьку працю, разом з ним упродовж наступних шести років жила в селі Чичава, наступні дванадцять – в селі Удоль.

З розпадом Австро-Угорщини і піднесенням на теренах історичного Закарпаття національно-визвольних змагань чоловік Ірини Невицької став у листопаді 1918 р. організатором Руської Народної Ради у Старій Любовні, яка висловилась за об'єднання Закарпаття і Пряшівщини з Україною. Переслідуваний режимом, Омелян Невицький 1921 р. емігрував у США, звідки не повернувся.

Ірина Невицька разом з шістьма дітьми на руках перебирається в Пряшів, де 1922 р. засновує "Союз руських женщин" і разом з іншими жінками займається організацією недільних шкіл та дозвілля українців Словаччини, видає "Календар руських женшин". Тут же у 1930 р. засновує культурно-освітнє товариство "Просвіта", видає першу на Пряшівщині українську газету "Слово народа" (1931–1932), яка виходить фонетичним правописом і послідовно бореться за високу культуру рідної мови, що приносить засновниці нові інсинуації, і вона змушена перебратися з Пряшева до Ужгорода. Тут знаходить підтримку ужгородської української громади, активно включається в громадське і творче життя, дістає змогу для виховання своїх дітей в народному дусі. Тут організовує жіночу секцію товариства "Просвіта", як заступник голови "Жіночого Союзу" стає організаторкою першого велелюдного зібрання жінок Закарпаття – Жіночого конгресу краю (1934), в роботі якого взяло участь біля трьох тисяч жінок. Вона бере також активну участь у політичному житті краю як функціонер Української хліборобської партії та редактор її газети "Народна сила" (1936–1938), стає одним із чільних творців Карпатської України (1938–1939) як активний член Першої Руської народної Ради та УНО.

Після окупації Карпатської України гортіївською Угорщиною знову переїжджає до Пряшева, де перебула тяготи війни і у забутті проживала до самої кончини – 21 листопада 1965 р. Лише в рік її смерті тут виходить перша частина її повісті для дітей "Пригоди Матія Куколки", з 1991 р. в Пряшеві проводиться конкурс читців-деклamаторів "Струни серця", присвячений пам'яті І. Невицької. У 1996 р. до 110-річчя від дня її народження тут проведено наукову конференцію, а у с. Удоль відкрито меморіальну дошку.

У літературу Ірина Невицька входила на шпальтах закарпатських часописів "Наука", "Русин", "Руське слово", "Пчілка", "Наш рідний край", "Українське слово", будапештської газети "Неділя" та інших періодичних видань. Свої публікації підписувала псевдонімами та криптонімами: Анна Новак, Гірняк, А. Горняк, А. Н., Н-ка, Н., Икс. Для самодіяльних драмгуртків створила ряд п'єс. Перша – "Боже провидініє" – була поставлена на Різдво 1912 р. місцевими школярами в Удолі (пізніше видрукувана окремою книгою в Пряшеві (1925).

Її перу належать також п'єси "Непорозуміння", "Судьба", "Рождественський дарунок", "Князь Федір Корятович", "Радості майстра Фулярдина", "Все в порядку", "Безнадійні", "Огонь". Вони ставилися на самодіяльній та професійній сцені в Пряшеві, Меджилабірцях, Ужгороді. Деякі з цих драматичних творів загубилися, інші залишилися в рукописах.

Поезія Невицької друкується з 10-х років XX ст. Дебютувала добіркою в народному календареві – "Місяцеслов на 1913 рік", публікувалася на шпальтах багатьох газет та журналів. Це переважно пейзажна та патріотична громадянська лірика, часто сповнена народнопісенними мотивами. Нерідко не зовсім гармонійна у формі, що зумовлене труднощами становлення літературної мови на Пряшівщині та середовищем, в якому жила і творила авторка. Проте у кращих поетичних зразках, подолавши опір матеріалу, вона сягає й тонкошів інтимної та філософської лірики. Поезіями "Ефіальти", "Дзвін перемоги", "Ой, соколе...", "Що то за гомін" та іншими, започатковує новий, суголосний XX століттю струмінь поетичного мистецтва українців Словаччини.

Сатиричні та гумористичні мотиви знаходять своє, оригінальне втілення у віршованих та прозових байках І. Невицької "Осел і Тиса", "Бджола і Мухи", "Кінь і Осел", "Віл і Жаба" тощо.

Ірина Невицька – творець першого на історичному Закарпатті історичного роману "Правда побідила" (1924), присвяченого борцям "за правду і волю". Це вільна переробка роману Г. Сенкевича "Quo vadis", яка друкувалася на сторінках ужгородської щоденної газети "Русин" з ініціативи її редактора Ф. Тіхого, а у 1924 р. твір вийшов окремою книгою. Соціально-психологічні оповідання "Дарунок", "Буря" "Подорож", кожне з яких за тогочасною традицією визначене як повість, склали окрему збірку оповідань І. Невицької "Дарунок" (Пряшів, 1929). Вершиною її творчості стала книжка для дітей "Пригоди Матія Куколки" – твір цільний, наскрізь оригінальний, який тримається на пригодах чітко окресленого народного характеру – кмітливого, доброго, дотепного хлопчика-сироти Матія Куколки, що типологічно гідно вписується в ряд подібних персонажів української та світової літератури, найхарактернішим з яких, може, є марктвенівський Том Сойєр. Твір надто довго йшов до читача. Почав публікуватися у 20-х роках в журналі "Пчілка". У 1939 р., в часи державотворчих змагань Карпатської України, був підготований до друку в Хусті за редакцією відомого українського літературного критика М. Мухина, мав ось-ось вийти друком, але цього не сталося через окупацію Карпатської України Угорщиною. Перша частина вийшла окремою книгою у Пряшеві 1965 р. Усі чотири частини – теж у Пряшеві 1994 р., залишилася невидрукуваною незакінчена, п'ята частина твору "Матій Куколка – вояк".

Дмитро ФЕДАКА

ЯЦКО ОСТАПЧУК
(1873–1959)

Ще донедавна на ім'я глави родини було накладено суворе "табу", а якщо згадувалося, то обов'язково з відповідними епітетами: український буржуазний націоналіст, ворог трудящого люду і т.д.

Яцко Остапчук народився 4 січня 1873 р. в Збаражчині (сучасна Тернопільська область), де й розпочав свою трудову і суспільно-політичну діяльність, пізніше (в 1912 р.) переселяється на Підкарпатську Русь (Закарпаття), де займається просвітництвом серед селян.

Доля зводила його, безпосереднього учасника революційних подій у Галичині кінця XIX – початку XX ст. з такими велетнями української культури як І. Франко, М. Павлик, В. Стефаник, М. Драгоманов, Лесь Мартович, Леся Українка, Д. Лук'янович, В. Гнатюк. Його безпосередньо знали й цінували як члена соціал-демократичного клубу при Віденському парламенті В. Адлер і Т. Масарик – видатні діячі міжнародного соціал-демократичного руху.

18 вересня 1899 р. група колишніх активних членів Української Радикальної партії: Лев Ганкевич, Р. Яросевич, С. Вітик, Я. Остапчук на нараді у Львові офіційно проголосили утворення нової партії УСДП (Української соціал-демократичної партії). Головний друкований орган цієї партії "Червоний прапор", що виходив у 1905–1907 рр., редагував Я. Остапчук.

У червні 1907 р. у виборчому окрузі Збараж – Тернопіль – Козова Я. Остапчук як кандидат від УСДП балотується на виборах до Віденського парламенту. Суперником його були кандидати, підтримувані польсько-шляхетською владою, яка докладала максимум зусиль, щоб український соціал-демократ не пройшов у парламент. Незважаючи на різні інсинуації і підтасовки з боку місцевих властей, Я. Остапчука обирають у Віденський парламент.

Діяльність Я. Остапчука як посла у Віденському парламенті була надзвичайно плідна і жвава. Добре володіючи німецькою мовою, він блискуче виступав як промовець, маючи неабиякі здібності оратора, не давав себе збити окликами неприязних польських послів, реагуючи негайно і дотепно в самій промові. Це видно зі стенограм його промов, різних інтерпеляцій у різноманітних справах щодо окремих міністерств. Таких інтерпеляцій Я. Остапчук як посол за два роки (1907–1908 рр.) подав аж 23.

Яцко Остапчук був великим романтиком, він ще гімназистом мріяв осісти на селі і працювати для народу як громадський діяч або як актор. Склавши свої депутатські повноваження, він добровільно, разом з сім'єю, виїхав на Закарпаття, щоб працювати над національним і культурним пробудженням тієї частини українського народу, яку М. Драгоманов називав "раненим братом". Як і кожний романтик, Я. Остапчук зазнав багато розчарувань, але вони не зламали його, і він ніколи не переставав працювати для кращого завтра народу.

Під час Першої світової війни брав участь у роботі Союзу визволення України в таборі полонених українців у Франкштадті. Після розпаду Австро-Угорщини віддавав багато сил справі політичної організації і національного самоусвідомлення місцевого населення, яке внаслідок тривалого мадярського панування та москвофільської пропаганди відстало від загальноукраїнського руху.

У 1912 році Яцко Остапчук переселився зі своєю сім'єю з Галичини до Ізбуддя-Радвані (тепер Радвань над Лаборцем) округу Межилаборці (тепер Словаччина). Сам Я. Остапчук згадував: "Я відійшов від політичного життя і пішов на добровільне вигнання, пішов працювати на культурному полі найбільш занедбаної частини українського народу. Збігом обставин кілька літ пізніше, після закінчення війни у 1918 році, попав я знов у вир політичного життя як основоположник Руської соціал-демократичної партії на Карпатській Україні, в рамках бувшої Чехословацької республіки". Пропозицію про утворення такої партії Я. Остапчук оприлюднив на нараді 16 травня 1920 року в Ужгороді. У промові він також з'ясував незавидне становище бідного населення Підкарпаття. Після короткої зустрічі-дискусії присутні одноголосно ухвалили заснувати Українську соціалістичну партію. Було вибрано і комітет партії, до якого ввійшли Я. Остапчук, Євген Пуза, Степан Клочурак, Володимир Шуба, В. Климпуш, І. Товтин, Величковський, І. Михалко, І. Чулак.

На партійній нараді 16 травня було вирішено тижневик "Народ" видавати як орган Української соціал-демократичної партії.

Авторитет Яцка Остапчука і його популярність хотіли використати й керівники Української Народної Республіки. Так, Львівський орган УСДП "Вперед" писав: "Серед чеських урядових кругів поширюється вістка про майбутнє назначення тов. Яцка Остапчука членом Директорії на Підкарпатській Україні. Сам президент чеської республіки Масарик мав висловитися за кандидатуру п. Я. Остапчука"[1].

Президента Масарика Я. Остапчук добре знав по Віденському парламенту, де обоє були послами, пізніше вони зустрічалися в Ужгороді 22 квітня 1920 року під час приїзду президента на Підкарпатську Україну. Будучи обраним, як і Я. Остапчук, у 1907 році в Віденський парламент, Масарик так висловлювався щодо українсь-

кого питання: "Ми знаєм, що без вільної України, без визволення з-під польського ярма Східної Галичини ми, чехи, будемо відрізані від цілого слов'янського сходу".

Але на звернення Директорії Я. Остапчук не дав згоди, він відповідає: "Серед усіх політичних відносин, що тепер панують на Підкарпатській Україні, було би мені дуже важко працювати. Без порозуміння і волі широкого загалу не годен прийняти я цього уряду. Не хочу бути іменований. Іменування противиться засадам демократизму, які я сповідую".

Після повної окупації Закарпаття гортіївською Угорщиною, як згадує В. Ґренджа-Донський у своєму Щоденнику "Щастя і горе Карпатської України", на родину Остапчуків накотилася угорська репресивна машина. Самого 66-літнього Яцка Остапчука разом з шістьма селянами із Страбичова побили і засудили на смертну кару. І тільки завдяки старанням дочки Анди Остапчук (Науменко) – відомої оперної співачки, вдалося повторно провести розслідування цієї справи і вирвати його з рук мадярських гонведів [2].

Я. Остапчуку після звільнення було вручено декрет про вигнання з краю. Так само зроблено і з його сином Володимиром, який також був приречений на кару смерті. Решта родини, за винятком доньки Ірини, була також змушена залишити нашу землю.

Зразу після звільнення з угорської в'язниці Я. Остапчук переїхав за допомогою доньки Ірини у Словаччину і жив якийсь час біля Братислави. Там зібралась майже вся родина, але незабаром роз'їхались хто куди. Я. Остапчук разом з дружиною переїхав до Старої Болеслави, біля Праги, і жив там при доньці Дарії. Там він працював над своїми споминами.

У 1957 році донька Ірина забрала батьків до себе в Ужгород. Повертаючись зі Львова, куди Я. Остапчук був запрошений директором Інституту суспільних наук академіком Крип'якевичем (його супроводжувала внучка), він простудився і помер 30 січня 1959 року, проживши 86 років.

Яцко Остапчук був одним з визначних селянських політичних діячів, що їх дала Українська Радикальна (пізніше Соціал-демократична) партія, яка відіграла важливу роль у національному пробудженні українських народних мас. Щоправда, він відійшов від цієї партії, але залишився під впливом її основоположників на все життя. Його опоненти закидали йому, що він ставить міжнародну робітничу солідарність перед українською національною справою.

10 листопада 1990 року у Великому Бичкові було проведено перезахоронення тлінних останків по-звірячому закатованих угорськими фашистами 23 березня 1939 року заступника міністра УНР, інженера Української Господарської Академії в Подєбрадах, співробітника газети "Свобода", одного з фундаторів кооперативного централю "Ради Українських Селянських Кооператорів Підкарпаття" Миколи

Литвицького, а також сина посла до Віденського парламенту Яцка Остапчука, активного члена "Просвіти" та товариства "Учительська громада", директора школи Кобилецької Поляни Д. Остапчука. Як свідчать очевидці, 23 березня 1939 року за наказом підполковника Баконі п'яна солдатня вивела їх за поріг школи, що служила фашистам за тюрму, і наказала втікати. За кілька десятків кроків від школи Микола Литвицький був застрелений, Дмитра Остапчука поранено в ногу, після чого розбещені солдати багнетами попробивали йому очі і перерізали горло. Прикладами крісів їм розбили голови. Перезахоронення підтвердило ці свідчення – обидва черепи розчавлені на дрібні шматочки, переламані щелепи, вибиті зуби.

Ніякі старання родичів перенести тіла та зложити останки в домовину не мали успіху – як при фашистському режимі, так і при комуністичному. Відповідь була однакова – ворогам народу не місце в цвинтарі.

Тільки через 51 рік вдалося провести перезахоронення за християнським звичаєм на цвинтарі.

Подробиці вбивства знаходимо у спомині Василя Ґренджі-Донського. Мадярські жандарми, за вказівкою підполковника Баконі, вивели обох нещасників із зали, б'ючи їх кольбами в плечі. Вийшовши зі шкільного двору, пройшли біля хати Миколи Коперльоса. Завели їх у глуху вуличку, в якій заздалегідь розмістилися вояки.

Відтак перейшли через подвір'я Василя Мандзюка і біля православної церкви наказали їм утікати, щоб таким способом замаскувати розстріл. Інженер Литвицький зразу зорієнтувався і відмовився "втікати". Тоді його застрелили на місці зразу коло церкви. Куля з рушниці була намірена між самі очі і вирвала добрий шмат тім'я.

Остапчук, побачивши це, почав утікати; біг він подвір'ям Івана Куцина, але на плоті зачепився і впав на землю. Один вояк наздогнав його і пробив багнетом, а другий вистрілив у нього. Тут Остапчук дістав ще вісім ран від багнетів і куль.

Вояки вимагали, щоб люди негайно поховали його на тому самому місці, де впав (у гній), але господар Іван Куцин відмовився на підвір'ї погрібати людину. На старому цвинтарі зразу викопали яму, де його похоронили. Труп інженера Литвицького лежав до другого дня, поховали його також на старому цвинтарі. Остапчук Дмитро залишив удову і троє дітей, найменша мала два роки [3].

У 1996 році виповнилося 100 років з дня народження Анди Яківни Остапчук (псевдо – Оста). Вона народилася 15 квітня 1896 р. у с. Тарасівка, тепер Збаражського району Тернопільської області. Навчалася у Львівській жіночій гімназії, одночасно захоплювалася музикою, виступала на учнівських концертах. Згодом, у 1913 році, успішно дебютує як камерна співачка у Львові на концерті, присвяченому Т. Г. Шевченку.

Преса вже тоді визначала "сильний і милозвучний сопрано дебютантки", які чудово виконала романс М. Лисенка на слова Г. Гейне "Коли розлучаються двоє" та народні пісні.

Із 1914 року сім'я Остапчуків живе у селі Страбичово в Закарпатті. З цим краєм співачка пов'язує свою майбутню діяльність.

У 1921 році Анда Остапчук закінчила Віденську музичну академію по класу вокалу в професора Форстена. Володіючи чудовим меццо-сопрановим голосом, вона виступала на сцені Відня, у пересувному музичному театрі в Австрії. Коли ж в українському театрі в Ужгороді створюється музична трупа, співачка радо приймає запрошення дирекції і на рідній сцені в 1924–1936 роках виконує партії в класичних операх та оперетах.

Цей театр гастролював постійно у містах Закарпаття, його музичні вистави та концерти дивилися глядачі різних національностей.

У доробку А. Остапчук були оперні партії – ніжної Наталки у "Наталці Полтавці" М. Лисенка, щирої сироти Оксани в "Запорожці за Дунаєм" С. Гулака-Артемовського, пристрасної у своєму коханні Галки у "Гальці" С. Монюшка та зрадженої судженим Маженки в "Проданій нареченій" Б. Сметани, доброї Лоли у "Сільській честі" П. Масканьї. Творила образи героїнь, щедрих серцем, з сонячним теплом, які вистояли під злими вітрами життєвої долі і залишилися світлими, добрими. Її героїні – носії гуманістичних ідеалів, краси жіночої вірності.

Преса прихильно оцінювала виконання А. Остапчук складних музичних партій Рахілі, Амперіс, Надди, Маргарити в операх "Дочка Кардинала" Галеві, "Аіда" Верді, "Паяци" Леонкавало і "Фауст" Гуно.

Свіжими, темпераментними і виразними були також її героїні в операх "Королева чардашу", "Циганський барон", "Циганська любов", "Вій" та інших.

В окремі сезони вона співала на сцені Праги, Брно, в українському театрі Львова. Як камерна співачка, зробила надзвичайно багато для популяризації української народної пісні як на концертах, так і по радіо Праги, Брно, Братислави. Обдарована чудовим голосом, Анда відзначалася високою культурою творення образу, темпераментом, виразною дикцією, володіла вокальною технікою, широким діапазоном голосу.

В останні роки свого життя А. Остапчук проживала у Братиславі. Померла у 1949 році. Своєю працею вона вписала щедрі сторінки в історію українсько-чехословацьких культурних взаємин.

ПРИМІТКИ

1. Вперед. – 1920. – 10 березня.
2. Різак І. В ім'я свободи, справедливості, України: соціалістичний рух на Закарпатті... – Ужгород: Закарпаття, 2002. – С. 18.
3. Гренджа-Донський В. Твори – Т.8. – Вашингтон, 1987. – С. 341–344.

Олександр МАЛЕЦЬ

ІВАН ПАНЬКЕВИЧ
(1887–1958)

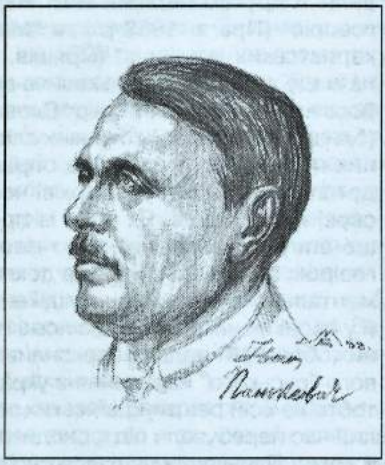

Іван Панькевич народився 6 жовтня 1887 р. в с.Цеперів (суч. Львівська обл.), як засвідчує автобіографія, у хліборобській сім'ї, а помер 25 лютого 1958 р. в Празі, де і похований. Студіював українську та німецьку філологію в університетах Львова та Відня. Упродовж 1914–1918 рр. – викладач Терезіянської консулярної академії у Відні, з 1919 р. – у гімназіях Ужгорода й Перечина. Наприкінці 30-х рр. та в повоєнний час працював у Празі як доцент Українського Вільного Університету (1938), а пізніше (з 1947 р.) і професор Карлового університету, в обох випадках викладав українську мову та літературу. Та найбільш продуктивним у творчому житті І. Панькевича без перебільшення був закарпатський період. Саме тут він став однією з найвиразніших особистостей у мовно-культурному житті краю 20–30 рр. Як і значна частина інших тодішніх представників закарпатоукраїнської інтелігенції, у тому числі й українських емігрантів, чітко дотримувався національно-соборницьких позицій. Активною була участь В.Панькевича у заснуванні "Просвіти" (1920), яка об'єднувала закарпатську інтелігенцію незалежно від політичних уподобань її членів й відіграла важливу роль у національній орієнтації місцевого населення й поширенні тут української літературної мови. Заснував в Ужгороді та видавав "Науковий збірник товариства "Просвіта" (1920–1938), журнали "Учитель", "Віночок", "Підкарпатська Русь" (1924–1936).

Коло наукових інтересів І. Панькевича: мовознавство, літературознавство, фольклор, етнографія й етнологія та ін. Автор близько 200 наукових праць, у тому числі й шкільних підручників, хрестоматій тощо. Найвагомішими, однак, з-поміж усього доробку вченого є його мовознавчі праці, як-от: "Славенороуська граматика Арсенія Коцака другої половини XVII в. " (1927), "Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах" (т. 1 – 1929; т. 2 – 1937; т. 3 – 1947), "Лемківсько-бойківська границя в Чехословаччині" (1938), "Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей" (1938).

Як історик мови І. Панькевич опрацював фонетику й морфологію "Учительного Ладомерівського євангелія" (XVII ст.), "Тишівської "Александрії" (XVII ст.), "Покрайніх записів по закарпатських рукописах і стародруках" (XVIII–XIX ст.) тощо. Уже після його смерті з'явилися друком перший том "Нарисів історії закарпатоукраїнських говорів" (Прага, 1958 р.) та "Матеріали до історії мови південнокарпатських українців" (Пряшів, 1970 р.). Чехословацька академія наук ще за життя І. Панькевича вирішила була підготувати до друку його найвизначальний твір "Словник закарпато-українських говорів" (близько 200 тис. реєстрових слів). Однак з різних причин цей словник не вийшов, а разом з опрацьованою М. Грицаком частиною дотепер знаходиться в архіві чеської літератури в Празі, чекаючи своєї кращої долі. Як один із провідних діалектологів Закарпаття, що висунув, зокрема, свою гіпотезу про виникнення лемківських говірок, І. Панькевич провів докладні лінгвогеографічні та експериментально-фонетичні дослідження живорозмовного тут мовлення й у своїй монографії "Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей" подав переконливі докази мовної ідентичності місцевого "руського" населення з українським етносом за межами краю, тобто на всій решті українських земель, які в минулому також тривалий час перебували під юрисдикцією різних держав. Зауважимо, що й сам І. Панькевич пишався своїми "Українськими говорами...", називаючи свою монографію "імпозантним" виданням". І це справді так, бо саме ця монографія, яка нині є вже бібліографічною рідкістю, значною мірою стала поштовхом до подальшого розгортання діалектологічних досліджень уже на кафедрі української мови Ужгородського університету, на базі якої давно склалася й успішно діє діалектологічна школа І. Чередниченка, С.Бевзенка та Й. Дзендзелівського, добре знана нині не лише в Україні, а й далеко за її межами.

Як правдивий педагог і гімназіальний та університетський професор І. Панькевич залишив по собі й спадщину у вигляді шкільних граматик. Достеменно не знаємо, наприклад, чи з'явилася друком українська граматика, яку в 1946 р. запропонувало І. Панькевичу підготувати українське шкільництво в Пряшеві (Словаччина), зате володіємо докладною інформацією про середньошкільну "Граматику руського языка для молодших кляс школ середних и горожанских" І. Панькевича (перевидана 1927 та 1936 рр.), яку той опрацював і на пропозицію Г. Стрипського оприлюднив на з'їзді вчителів у м. Мукачеві. В її основі – фонетико-етимологічний правопис (т. зв. "панькевичівка"), автор враховував "місцеві традиції й бойківсько-верховинську говіркову вимову (ф <ф; збереження ы та jfc..)". Критикували правопис І. Панькевича з різних боків: москвофіли вимагали його взагалі урядово відмінити, а палкий представник українства на Закарпатті В. Ґренджа-Донський, наприклад, також зауважив, що "... урядова ортографія Панькевича з дашком мені не подобалася, вона була штучна і непрактична, нам накинений сепа-

ратний правопис". "... етимологія, – вважає вже Б. Романенчук, – наче ввійшла була в кров закарпатців, і ніхто з них не міг писати без ы, ъ, ф". Празький гімназіальний професор Ф. Тіхий також докоряє І. Панькевичу: "Шкода, що у своїх зусиллях створити граматику І. Панькевич не об'єднався з А. Волошином, якого земляки заслужено вважають авторитетним знавцем рідної мови. Знаємо, що ще в 1907 р. останній справді видав, а в 1920 р. перевидав граматику української мови, написану угорською мовою. Крім того, йому належить і ціла низка дрібних (малесеньких, коротких) граматик підкарпато-руської мови для шкіл нижчого рівня. Тому, як нам здається, Ф.Тіхий справедливо вважає, що "об'єднаними зусиллями практик Волошин та теоретик Панькевич могли створити найкращу граматику для шкіл вищого ступеня, а, крім того, – продовжує вчений, – були б усунуті всілякі підстави для звинувачень, що підкарпатським русинам, мовляв, пишуть граматики чужинці". Дехто, правда, як і сам І. Панькевич, вважає, що це був "компромісний" правопис, щоб, по суті, врятувати фонетичний правопис і українську мову на Закарпатті, а не вертатися на вимогу Чеської академії наук до етимологічного, як це було в Галичині ("максимовичівка").

Значення І. Панькевича виходить за межі Закарпаття. В українському мовознавстві найбільшою його заслугою є те, що він вперше застосував метод лінгвогеографічного вивчення живорозмовного мовлення. У наукових дискусіях і нині його ім'я слугує надійною опорою.

ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА

1. Матеріали наукової конференції, присвяч. пам'яті Івана Панькевича (23–24 жовт. 1992 р.).– Ужгород, 1992. – 400 с.

2. Галас Б. Значення мовознавчих спостережень В. Бірчака для піднесення української національної свідомості на Закарпатті: [У т.ч. про І. Панькевича] // Наук. зб. Т-ва "Просвіта" в Ужгороді. – Річ. IV (XVIII).– Ужгород, 2000. – С. 177–181.

3. Ґренджа-Донський В. Українська культура на Закарпатті на початку цього сторіччя і за першої Чехо-Словаччини: [У т.ч. про І.Панькевича // Ґренджа-Донський В. Твори.–Т. IX. Публіцистика. – Вашінгтон: Карпат. Союз, 1989. – С 393–403.

4. Гриценко П. Ю. Панькевич Іван Артемович// Українська мова: Енцикл. – К.: УЕ ім. М. П. Бажана, 2004. – С 456.

5. Дзендзелівський Й.О. Іван Панькевич як діалектолог // Наук. зб. Музею укр. культури у Свиднику. – Вип. 4. – Пряшів, 1969. – С 167–208.

6. Дзендзелівський Й. Словник українських говорів Закарпаття Івана Панькевича // Матеріали наук, конф. присвяч. пам'яті Івана Панькевича (23 – 24 жовт. 1992 р.). – Ужгород, 1992. – С 176–178.

7. Панькевич Іван (1897–1958) // Енциклопедія українознавства. – Львів: НТШ, 1996. – Т. 5. – С. 1938.

8. Панькевичівка // Енциклопедія українознавства. – Львів: НТШ, 1996. –Т 5. – С 1939.

9. Панькевич Іван // Закарпаття в енциклопедії українознавства: [За матеріалами вид.: Енциклопедія українознавства. ТТ. 1–11/ Голов, ред. В. Кубійович; Ред., упоряд. та передм. В. Маркуся. – Ужгород: Ґражда, 2003. – С 114.

Михайло СЮСЬКО

ФЕДІР ШИМОНОВСЬКИЙ
(1905 – 1999)

Наш край завжди щедрий був на талановитих людей. Серед них були вчені, художники, письменники, композитори, лікарі, вчителі, інженери, артисти. До числа неординарних закарпатців належить і Федір Михайлович Шимоновський. Його родовід за батьком бере початок у робітничій родині с. Буштино Тячівського району. Дідусь Федора трудився тут на панській лісопилці, а батько – Михайло Іванович – обіймав скромну посаду охоронця лісу (лісника) у домінії графа Шенборна на території Свалявщини. На долю матері, що народилася в с. Арданово (Іршавщина), Юлії Сатурі, доньки лісника, випала домашня господарська праця та виховання дітей.

Виростав хлопчина у багатодітній родині – Господь дарував батькам 10 дітей. Федір був другим у сім'ї. З раннього дитинства проявляв неабияку допитливість до сільських народних звичаїв, традицій, народної пісні, музики, до всього, що його оточувало. Початкову освіту здобув у селі Дусино. Потім навчався в Ужгородській горожанській школі,спочатку з угорською мовою навчання, а з 12 січня 1919 року – руською мовою.

З 1 вересня того ж року Федір навчається в Ужгородській греко-католицькій учительській семінарії.

Викладачем музики і співів у нього був Степан Фенцик, мав чин священика, закінчив у Відні консерваторію, керував церковним хором Ужгородського собору (катедри). Ф. Шимоновський з перших днів навчання співав у цьому хорі.

Вже 1920 року, разом з іншими учнями, прилучається до культурно-освітньої діяльності "Просвіти", яка в тому ж році була створена.

Зимою 1920 року в учительській семінарії Ф. Рощахівський організує національний хор учнів. Шимоновський став активним учасником цього хору.

Перший і успішний виступ хору відбувся 14 квітня 1921 року. Тоді в ньому співало 20 чоловік. Серед учасників був і професор Віктор Желтвай – староста хору. Цим покладено початок творчої

діяльності "Руського національного хору", який під керівництвом Олекси Приходька невдовзі став кращим молодіжним хором Закарпаття, а Шимоновський – одним із активних учасників колективу. Основу хору складали учні учительської семінарії, Торговельної академії та державної гімназії.

У червні 1923 року Ф. Шимоновський закінчив семінарію, а у вересні, в нагороду за відмінне навчання його та Андрія Міня спеціальна комісія направила на роботу в Ужгородський округ, а всіх інших випускників семінарії – вчителями у верховинські села. Шимоновський з перших днів роботи в школі не тільки навчав дітей співу та музиці, а й займався хоровою справою

За допомогою випускників семінарії наступних років у селах багатьох округів теж були створені шкільні або сільські хори, що спонукало до організації якогось хорового об'єднання краю. Тож у 1926 році в Ужгороді відбувся перший з'їзд окружних національних хорів, де розглядались питання "Хорова культура Закарпаття" та "Музичний ренесанс Закарпаття". До учасників з'їзду хорів із промовою звернувся о. Авґустин Волошин.

Федір Михайлович теж був учасником цього хорового зібрання та зведеного 680-членного Руського крайового національного хорового колективу, єдиний з керівників національних хорів на місцях, зокрема в селах. На той час цей колектив вважався найкращим у Чехословаччині. Серед його учасників – і найкращі співацькі сили українського учительства Закарпаття. Вони власним коштом з'їжджалися щомісяця на репетиції, які проводились у суботу та неділю, з усього краю.

У 1928 році з кращих співаків-учителів засновано Крайовий учительський хор Закарпаття, а Ф. Шимоновський і тут активний його учасник. Перші публічні виступи хору відбулися 9 листопада 1929 року в Хусті, а 14 грудня – в Мукачеві. У 1930 році колектив здійснив гастролі округами нашого краю. Концерти відбулись у Берегові, Севлюші, Хусті, Тячеві, Великому Бичкові, Рахові, а також у містах Братиславі, Кошицях, Пряшеві. Було також дано концерт на Кошицькому радіо у Словаччині. У травні того ж року колектив уперше побував за кордоном – у Румунії, де учасники хору зустрілись із учителями-українцями, з якими налагодили добросусідські культурні зв'язки. По дорозі туди хор дав концерт під землею на солеруднику в Солотвині. У складі хору діяла танцювальна група. Приймали колектив повсюдно тепло, захоплено. У наступному році хор із великим успіхом виступив у Празі, Брно, Братиславі, Моравській Остраві, Плзені, виступав на всіх державних і народних святах, на учительських з'їздах та по радіо.

З 1934 року між учительством розгорнулись суперечки з приводу того, які підручники повинні бути в школах – російські чи українські. Нервозна обстановка призвела до послаблення творчого потенціа-

лу Крайового національного хору. Внаслідок цього чудовий хоровий колектив учителів краю весною 1938 року назавжди припинив свою діяльність.

Федір Михайлович Шимоновський був не тільки постійним учасником крайового хору. Він скрізь у селах, де працював, керував учнівським хором та драматичним гуртком. Крім того, наполегливо освідомлював населення як один з творців Карпатської України, брав участь у просвітянських справах – збирав серед населення кошти для будівництва Народного дому товариства "Просвіта", особисто прилучався до праці на будівництві цього об'єкта в Ужгороді.

З перших днів існування Карпатської України Федір Михайлович працює інспектором шкільництва в уряді країни. Після захоплення молодої незалежної країни військами фашистської Угорщини його не допустили до вчительської роботи. А невдовзі був призваний в угорську армію, де служив перекладачем. Після визволення Закарпаття радянською армією Ф. Шимоновський працює в с. Доманинці, де організовує хор і драматичний гурток. Згодом його призначено на посаду інспектора Ужгородського районного відділу народної освіти, цю посаду обіймав упродовж 4 років. Потім, майже 20 років, очолював восьмирічну школу з угорською мовою навчання в с. Ратівці. Тут теж керував учнівським хором, який був постійним учасником усіх шкільних олімпіад і займав кращі місця.

На початку 50-х років в Ужгородському районі створено зведену учительську хорову капелу, керівником якої став Іван Сопко. Одним із перших її учасників і організаторів учительського хору був Федір Шимоновський. Він очолив художню раду колективу, співав у капелі понад 40 років. Разом із цим Ф. Шимоновський знаходив можливість співати й у хорі Ужгородського фанерно-меблевого комбінату, який очолював Петро Сокач, нині заслужений працівник культури України. Обидва ці колективи одними з перших в області удостоєні високого звання "Народний". Вони були постійними учасниками всіх обласних, республіканських і всесоюзних фестивалів, оглядів, конкурсів, їхня творча діяльність відзначена багатьма дипломами, медалями, грамотами, преміями, цінними призами, сувенірами.

З цими художніми колективами п. Шимоновському випало щастя побачити широкий світ – побувати у багатьох містах України, Росії, Прибалтики, Чехословаччини, Угорщини, Польщі, Румунії. "Все це було чудово", – згадував він у наші дні.

Федір Михайлович щасливий з того, що за довгі роки праці на освітянській ниві виховав багато молоді.

Василь СМОЖАНИК

ПЕТРО ЯНУТА
(1912 – 1945)

Серед народних учителів краю, які були репресовані управлінням контррозвідки "СМЕРШ" відразу після визволення Закарпаття, був П. П. Янута. Народився 23 липня 1912 р. в с. Великі Лучки Мукачівського округу в сім'ї хлібороба, в якій було одинадцятеро дітей. У розпалі Першої світової війни батька-годувальника мобілізували до австро-угорської армії, незабаром він потрапив на східному фронті під Львовом у російський полон і повернувся лише після завершення війни.

А тим часом П. П. Янута з 6 років почав навчатися у народній школі і виявив неабиякі здібності. Тож у 1924 р. поступив у Мукачівську гімназію. Закінчивши 5 класів, перевівся в Ужгородську учительську семінарію, директором якої був Августин Волошин, і закінчив її у 1938 р. [1].

Як студент семінарії прилучився до літератури з історії України, яка пропагувала її соборність і самостійність, брав активну участь в громадському житті, дописував статті та інформації в газети і журнали, які виходили в краї.

Таким чином, він став фаховим народним вчителем і був призначений на роботу в рідне село. Молодого педагога тепло прийняв управитель школи Степан Шпонтак, і він незабаром став активним членом сільської організації "Просвіта". Його полюбили учні та їх батьки за те, що навчав дітей українською мовою і допомагав селянам у їх повсякденних турботах. Декому в селі це не подобалося, і П. П. Януту через рік перевели на роботу в народну школу села Голубине Свалявського округу.

У 1935–1937 рр. перебував в армії і, маючи середню освіту, був призначений бібліотекарем військової частини. Повернувшись додому, рік працював учителем у селі Плоскановиця Мукачівського округу, а у тривожний для Чехословаччини 1938 рік, у вересні, його знову мобілізували до чехословацької армії, де прослужив до грудня 1938 р. [2].

В умовах угорської окупації кожного представника закарпатської інтелігенції перевіряли на лояльність до нової влади. Нелегко пройшовши таку перевірку у жовтні 1939 р., П. П. Янута був направлений на роботу народного вчителя в с.Пашківці Воловецького округу, але його сім'я залишилася в с. Голубине. У Пашківцях працював до травня 1942 року, бо був звільнений як неблагонадійний і арештований як учасник українського національно-визвольного руху.

Ще з років навчання в Ужгородській учительській семінарії П. П. Януту вважали симпатиком ОУН. Для цього тут були сприятливі умови. Як свідчать деякі джерела, зокрема угорські архівні документи, у травні 1938 р. він вступив в Організацію Українських Націоналістів, ходив на збори, які проводив у Мукачеві Ю. Химинець.

У червні 1938 р. його направили на шестимісячні курси ОУН у м. Відень, де готувалися офіцери для українського війська. Як курсант, він одержав тут псевдонім "Петрович".

Пробувши на курсах три тижні, він почав думати про повернення додому, до сім'ї. До того ж йому тут не все подобалося: ні методи навчання, ні напрями такої діяльності. Тому подав рапорт про відрахування з цих курсів. На його подив, питання було вирішено досить швидко і, що найголовніше, позитивно. Він повернувся в Голубине і продовжив працювати у Пашківцях [3].

22 липня 1942 р. у Мукачеві в колишньому палаці "Ковнер" відбувся суд військового трибуналу, який передав справу П. П. Янути на розгляд цивільного суду, а останній незабаром звільнив його з-під варти під поліцейський нагляд. Оскільки міністерство шкіл Угорщини в травні 1943 р. винесло рішення про позбавлення його звання народного вчителя і заборону працювати в цій школі, не залишилося нічого іншого, як перейти на важку фізичну роботу лісоруба [4]. Звідси він кожної неділі їздив додому до сім'ї. Збереглося навіть річне залізничне посвідчення з фотокарткою.

У 1943 р. його забрали до угорської армії і відправили на східний німецько-радянський фронт. Але до місця призначення він не прибув, бо дезертирував і переховувався у добрих людей аж до приходу Червоної армії. З перших днів після визволення Закарпаття у жовтні 1944 р. П. П. Янута став клопотати про відкриття навчання в школі, ремонт шкільних приміщень. Він мріяв про те, що школи тепер будуть українськими – для українців, угорськими – для угорців, словацькими – для словаків, румунськими – для румунів. Саме про це й говорив він на Першому з'їзді педагогів Закарпатської України, що проходив у Мукачеві. А повернувшись із з'їзду в Голубине, працював тут недовго.

Однієї ночі, а точніше 10 листопада 1944 р. за ним прийшли військові з управління контррозвідки "СМЕРШ" 18 армії 4-го Українського фронту і затримали його. Відтоді ні дружина, ні мати, ні діти так і не знали, куди зник їх син, чоловік і батько П. П. Янута. Виросли діти, син став інженером, донька – вчителькою, але так нічого і не дізналися про останні його дні життя.

Офіційно його арештували 14 листопада 1944 р. Перший допит відбувся відразу після його затримання о 23 годині 30 хв. вечора, а про його кінець запису нема. Наступні допити проводили після Полієвича ще два слідчі – Шапрацький і Сосновий, що вказує на два моменти: або питання треба було вирішити дуже швидко і виконати план боротьби з "ворогами", або підсудний не здавався і його мусили "привести в порядок" аж три костоломи. Ближча до правди друга версія [5].

За матеріалами кримінальної справи звинувачень, висунутих військовими "СМЕРШу" проти П. П. Янути, було багато. По-перше,

його звинувачували в "українському буржуазному націоналізмі" та належності до Організації Українських Націоналістів.

Крім цього, його вина була ще й в тому, що був на шестимісячних курсах по підготовці офіцерів для української армії, які проводилися у Відні. Але через три тижні він ці курси покинув і в жодних українських військових формуваннях за кордоном участі не брав.

Антирадянську діяльність йому приписували і за перебування на посту коменданта сільської організації Карпатська Січ в Голубиному у 1939 р., в якій нараховувалося 20 чоловік. Але він протестував проти антирадянської діяльності, показуючи, що як комендант організував забезпечення порядку в селі, охороняв права громадян в період діяльності уряду Карпатської України від угорських терористичних банд "Собод чопот". Він вказував, що до сільської організації були зараховані й комуністи. З цих звинувачень проти вчителя не було жодного свідка, в обвинувальний висновок лягло лише те, що визнав сам підсудний [6].

По-друге, йому приписували, що був угорським агентом і займався перекиданням у 1939–1941 рр. в Радянський Союз угорських розвідників із шпигунськими завданнями [7].

Сам П. П. Янута насправді визнав, що він допомагав у переході угорсько-радянського кордону, але не угорським агентам, а своїм друзям і землякам, працюючи в Пашківцях поблизу кордону. Так, 18 жовтня 1939 р. він допоміг перейти на радянський бік професору Мукачівської гімназії М.І.Фегеру та його побратиму, прізвище якого забув, яких угорська жандармерія мала арештувати за проведення підпільної антифашистської діяльності. Пізніше вказав дорогу в СРСР студентам Мукачівської гімназії Легерді та Смуженіці (обоє з Голубиного) [8].

І, нарешті, визнав факти допомоги у переході угорсько-радянського кордону своїм односельцям Петру Поповичу, Юрію Цифрі і Дмитру Ладані з Великих Лучок 4 червня 1941 р.

Сам П. П .Янута на допиті 14 січня 1945 р. заявив: "Роботи проти СРСР я не вів і перекиданням агентури не займався" [9]. А щодо допомоги землякам у переході кордону, то це правда і вона підтверджується конкретними фактами з інших кримінальних справ. Отже, він повністю відкидав звинувачення з цього питання. Крім цього, було констатовано, що "речових доказів у справі нема" [10]. Є лише те, що він сам говорив на себе, не без впливу фізичної сили. До цього слід додати, що справа вчителя П. П. Янути розглядалася "на закритому судовому засіданні, без виклику свідків" [11].

Суд відбувся 19 січня 1945 р. у складі майорів юстиції Миляєва і Кривицького, капітана Калачова і старшого лейтенанта Трофимова, і згідно ст.ст.58-6 ч.1, 58-2 та 58-11 карного кодексу РРФСР засудив П. П. Януту до вищої міри покарання – розстрілу.

Тут же було записано: "Вирок остаточний і оскарженню не підлягає". Правда, ще було додано, що вирок не треба виконувати до особливого розпорядження. Гадалося, що військова рада 4-го Українського фронту глибше розбереться в долі Янути, народного вчителя і відмінить вирок трибуналу, але, на жаль, цього не сталося. Честь мундира була вищою. Згідно з довідкою вирок було виконано 21 січня 1945 р. Але де його могила, мабуть, ніхто й ніколи не знайде. "СМЕРШ" пильно замітав за собою сліди.

Остаточний час реабілітації репресованих настав у 90-х роках. До розгляду була підготовлена і кримінальна справа П. П. Янути. У підсумковому документі записано: "Обвинувачення жодними фактичними доказами не підтверджено" [12].

Так пішов з життя чільний представник закарпатської інтелігенції, патріот рідного краю П. П. Янута. А всі подробиці про безжально репресованого стали відомими його сім'ї лише тоді, коли у вересні 1992 р. відбулася його реабілітація.

ПРИМІТКИ

1.ДАЗО. – Ф.2558. – Оп.1. – Спр.2121.– Арк.6, 13.
2.Там само. – Арк. 13–14
3.Там само. – Арк. 15
4.Там само. – Арк. 41
5.Там само. – Арк. 6, 21, 66
6.Там само. – Арк. 43
7.Там само. – Арк. 34
8.Там само. – Арк. 21
9.Там само. – Арк. 51
10.Там само. – Арк. 66
11.Там само. – Арк. 68
12.Там само. – Арк. 77, 80

Омелян ДОВГАНИЧ

ЖУРНАЛІСТИ І ПИСЬМЕННИКИ

ЙОСИП БОЙЧУК

(1900–?)

Серед репресованих делегатів І з'їзду Народних комітетів Закарпатської України був і відомий закарпатський журналіст Йосип Павлович Бойчук. У повоєнні роки його прізвище зазнало повного забуття.

Народився він 5 грудня 1900 р. у Великому Бичкові Рахівського району. Тут вчився у народній школі. Батько працював на хімічному заводі "Клотільда". Його шляхом спочатку пішов і син, який теж у 1915–1918 роках скуштував робітничого хліба.

Наприкінці Першої світової війни, у 1918 р., Йосипа Бойчука призвали в Австро-угорську армію, у якій він закінчив курси шоферів і прослужив тут майже рік. Тим часом в Угорщині змінилася влада, і він став солдатом Угорської Червоної армії. У її складі потрапив у румунський полон. У Північній Трансільванії працював до 1920 року робітником на лісопильному заводі.

Повернувся у Великий Бичків, коли тут уже усталилася чехословацька влада. Включився у відродження села і краю. На місцевому хімічному заводі виник осередок нової політичної організації Міжнародної соціалістичної партії (МСП) Підкарпатської Русі. Членом партії, а потім і секретарем обрали молодого Йосипа Бойчука. Він очолював цю організацію у 1920–1921 роках.

Після утворення комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ) у 1921 році Йосип Бойчук став її членом, і в цьому ж році, враховуючи попередній досвід роботи, його перевели до Хуста на посаду окружного секретаря партії, де працював майже рік. У 1922 році 6 місяців виконував обов'язки крайового секретаря КПЧ у Мукачеві.

У 1922–1924 роках був на дійсній службі в чехословацькій армії, служив у піхотному полку в Хусті. Після демобілізації прилучився до газетної справи. З 1924 і до 1928 року працював в Ужгороді, в газеті "Карпатська правда" – одним з її редакторів. В ці роки видрукував чимало статей. За матеріали на користь СРСР та комуністичну

діяльність в закарпатській крайовій організації притягався до судової відповідальності. У 1930 році вийшов з тюрми. І тоді порвав з комуністичною організацією і став працювати в газеті "Вперед", яку видавала Соціал-демократична партія краю. За ці дії Закарпатський крайком КПЧ виключив його з рядів комуністичної організації.

Йосип Бойчук проявив себе в ці роки і як письменник. Життєвий досвід дозволив йому у 1937 році написати українською мовою утопічно-сатиричний роман, як його оцінив сам автор, під назвою "У сутіні руїн". Це роман про війну, її трагічний характер. Він був виданий, на здивування, не українською, а угорською мовою. Про нього сучасна преса ніде і ніколи не згадувала. Тим паче, й досі поки що не виявлено ні самого роману, ні якоїсь його оцінки в літературній критиці. За окремими свідченнями, цей роман мав успіх і його читали як "біблію". До речі, з часу заснування і до закриття товариства "Просвіта" Й. Бойчук був його членом. У 1931–1938 роках працював в Ужгороді журналістом урядової газети, яка виходила угорською мовою – "Уй Кезлень" ("Новий вісник"). У 1938 році деякий час перебував на посаді технічного редактора газети "Нова свобода". З 1932 до 1938 року був членом товариства журналістів і письменників краю.

У вересні 1938 року його мобілізували до чехословацької армії. Повернувшись додому напередодні окупації Закарпаття угорськими військами – 14 березня 1939 року, – він разом з сином і дружиною через Румунію емігрував в Югославію. Опинився у Воєводині, де у відомому селі Руський Керестур почав працювати у друкарні газети "Русские новини" і "Родное слово".

Угорщина, котра проводила в той час ревізіоністську політику, у кінці 1941 року окупувала Воєводину, яку угорська влада називала Бачкою. Тоді фактично Йосип Бойчук опинився в рамках угорської держави. Вищезгадані газети нова влада закрила, і журналіст став безробітним. Згодом влаштувався перекладачем у лікаря (знав угорську мову), де працював у 1941–1942 роках.

У 1942 році Йосип Бойчук повернувся додому на Закарпаття. Деякий час був без роботи, знання угорської мови дало можливість влаштуватися журналістом у газету "Уй Мараморош" ("Новий Мараморош"), яка виходила в Мараморош-Сигеті, де працював до березня 1944 року, тобто до її закриття. Це видання належало Угорській селянській партії. Крім цієї газети, виступав із статтями в календарях, які видавалися в Ужгороді. З березня 1944 року проживав у Великому Бичкові у матері і ніде не працював. У квітні 1944 року його дружину Юлію Вільгельмівну Шебек, єврейку за національністю, разом з сином забрали у гетто, а потім вивезли у німецький концтабір і сліди їх загубилися.

Після визволення Закарпаття Червонною армією Йосип Бойчук допомагав народному комітету у Великому Бичкові у його ста-

новленні і діяльності, а потім Хустський окружний народний комітет призначив його своїм представником при Солотвинських солекопальнях, де працював кілька місяців. Тут був обраний делегатом на І з'їзд Народних комітетів Закарпатської України, і в Мукачеві голосував за маніфест про возз'єднання. У його кримінальній справі зберігся і мандат делегата № 29 від колективу Солотвинських солекопалень. Але про це в судових документах не сказано жодного слова: ні у допитах, ні у обвинувачувальному висновку, ні у вироку суду.

Наприкінці 1944 року Йосипа Бойчука арештовано органами "СМЕРШу" 4-го Українського фронту. В чому звинувачували журналіста? А в тому, що працював у газеті "Уй Мараморош" в роки угорської окупації. У кримінальній справі є лише два примірники цієї газети, у яких надруковано 2 статті Йосипа Бойчука: "Сьогодні відчинилися шкільні ворота" (це репортаж зі школи) та стаття на політичну тему "Східна небезпека відбита" з критикою СРСР та антигітлерівської коаліції. І на основі цієї однієї невеликої статті від 30 березня 1943 року (більше не наведено в справі) зроблено вирок. Здавалося б, що слідство і суд зроблять глибокий аналіз всіх статей підсудного журналіста (хай і в період окупації), але цього не сталося. У вироку лише сказано: "Підсудний як журналіст у своїх статтях на сторінках газети (йдеться про "Уй Мараморош") вихваляв фашистський лад, його новий порядок, брехав на міць і силу Червоної армії, а також на радянську дійсність". Тут лише згадано декілька абзаців вищезгаданої статті.

Відчуваючи необґрунтованість обвинувачення Йосип Бойчук у відчаї звернувся з листом до Центрального Комітету Комуністичної партії Закарпатської України та голови Народної Ради Закарпатської України І. І. Туряниці. В листах описав своє життя свою попередню роботу. В останньому листі він звернувся до Туряниці із такими словами: "Будь добрий, поклади мої заслуги перед Радсоюзом, партією та мої мимо моєї волі поповнені провини на вагу. Якщо моя минувшість переважає ці провини, будь ласка, розпорядися, щоб я під свої сили працював хоч на якому становищі, а коли навпаки, затюрмуй, дай на розстріл. Я вже стільки натерпівся, стільки болів переніс у своєму житті, що смерть, мабуть, буде моїм спасінням". У листі до ЦК КПЗУ він пояснював зміст статті, надрукованої в угорській газеті. Автор писав: "Мусив під диктатом мого шефа, щоб закритися, написати пару статей проти Радсоюзу. (Загрожували повішенням)". Шеф-редактор говорив Йосипу Бойчуку: "Наш часопис... виходить у пару примірників, він Радсоюзу не шкодить, ані справі перемоги союзників".

Та звернення в ці інстанції у важкі для Бойчука дні нічого не допомогли. Ніхто не зробив аналізу діяльності журналіста та його статей, які він писав в іншій державі, будучи її громадянином.

Журналіст Йосип Бойчук 14 вересня 1945 року Спеціальним судом Закарпатської України був засуджений на 8 років виправно-трудових таборів з поразкою в правах на три роки і з конфіскацією майна. В кримінальній справі не вказано, куди його направили, ні часу звільнення чи смерті.

15 квітня 1991 року Закарпатський обласний суд реабілітував журналіста. У протесті прокурора та рішенні суду сказано, що Йосип Бойчук писав статті на замовлення редактора, а не по своєму переконанню... Крім зізнань засудженого в основу обвинувачення суд взяв публікацію від 30 березня 1943 року, із якої видно, що Бойчук вихваляв німецьку армію... що свідчить лише про характер ідеологічних поглядів засудженого. Бойчук до того ж виражав офіційну точку зору держави, громадянином якої він був... Матеріалів, які свідчили б про якісь конкретні факти злочинних його дій на шкоду карпатського народу, а також СРСР, слідство не добуло... Бойчук засуджений необґрунтовано, тобто в його діях відсутній склад злочину".

Отже, перегорнута ще одна сторінка нелегкої долі людини, яка так трагічно закінчила свій життєвий шлях.

Омелян ДОВГАНИЧ

ВАСИЛЬ ҐРЕНДЖА-ДОНСЬКИЙ
(1897–1974)

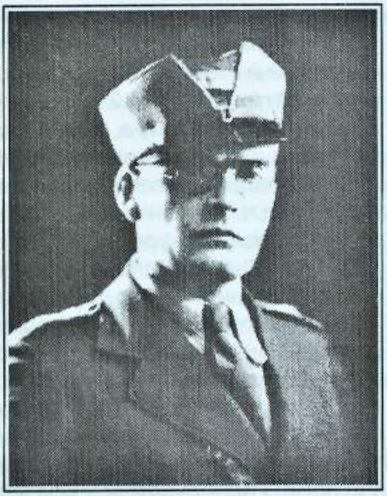

Ім'я письменника – поета, прозаїка та драматурга, – фольклориста, журналіста-публіциста, редактора кількох крайових періодичних видань, культурно-освітнього і громадського діяча Василя Ґренджі-Донського ще з 20-х років XX століття відоме не лише на теренах рідного Закарпаття, але й в усій, нині соборній, Україні. Відомий словацький літературознавець-україніст Микола Неврлий пригадує, що, навчаючись насампочатку 30-х років у Куп'янській семирічці на Харківщині, вивчав твори В. Ґренджі-Донського за діючим тоді в Україні підручником Миколи Плевако "Хрестоматія нової української літератури".

Він не лише один із найчільніших творців Карпатської України, а й неперевершений її літописець.

Народився Василь Ґренджа-Донський 23 квітня 1897 року на Закарпатті, у Воловому (нині Міжгір'я), за часів Австро-Угорщини в типовій верховинській родині тодішнього Мараморошського комітату, тепер Міжгірського району Закарпатської області. Він цікавився й гордився своїм селянським родовідним деревом аж до прадіда Степана, діда Олекси та бабусі Параски. Про батька, теж Степана, полишив розлогі теплі спогади в "Автобіографії", у мелодію якої, за висловом Євгена Маланюка, "треба вслухатися": "Батько в мене був дуже гарним. Малим хлопцем я все молився, щоб і в мене були такі сині очі, як і в батька... Бувало, як косить цілий день, і цілісінький день співає, що аж ліси дзвенять... Його поводження впливало на мене, що й мало наслідки на мій дальший розвій... Він мене занадто любив і всюди за собою тягнув: я був з ним, почавши від третього року, на сінокосах, з ним спав разом на оборозі або отаві, з ним разом і звірів диких відганяв від бараболь чи вівса". Матір Олену з давньої волівської родини Скунців, дочку Василя Скунця, Василь Ґренджа тепло споминав усе життя і любив незрадною синівською любов'ю. З родинного гнізда виніс селянську працьовитість і впертість, повагу до народного слова, до свого українського народного кореня.

По шестирічному навчанні й закінченні народної школи у Воловому, Василь Ґренджа не зміг далі вчитися – батько якраз простудився на лісорозробках і відтоді все життя тяжко хворів.

Підлітком одразу ж по короткій шкільній науці і розпочав свій трудовий шлях помічником дяка – свого ж учителя в школі, Бокотея – не тільки участю в церковних літургіях, похоронах, навіть самостійних, а й тяжкою працею по господарству за харч та куток у хаті свого патрона. У 1912 р. перейшов працювати листоношею до місцевого поштмістра, теж за харч і притулок в коморі контори. Трудився з п'ятої години ранку, відправляв пошту у віддалені населені пункти, сортував вхідну і вихідну кореспонденцію і розносив листи у селі. У вільні хвилини читав, займався самоосвітою і склав іспити за повний курс тогочасної школи, вивчив угорську мову, без якої тоді, в часах шаленої мадяризації краю, годі було обійтися.

Призваний в армію, воював на найкровопролитніших фронтах Першої світової війни, був тяжко поранений, довго лікувався у Будапешті, знов воював і як офіцер брав участь в Угорській революції. Ще під час лікування, самостійно навчаючись, склав у Будапешті іспити за два курси Торговельної академії, а по війні – й за третій, останній. Там же відвідував заняття з образотворчого мистецтва, відтак на дозвіллі малював і у Будапешті, і перебравшись в Ужгород, і перебуваючи у Братиславі.

У травні 1922 року Василь Ґренджа з туги за рідним краєм втікає з Будапешта і через Словаччину нелегально добирається до Ужгорода, який уже, як і все Закарпаття, перебував у складі Чехословаччини. Влаштувався тут на роботу й активно включився у громадське і творче життя рідного краю. Усвідомивши себе сином України, що простяглася від рідних його околиць до Дону, у 1926 р. подав у Міністерство внутрішніх справ Чехословаччини клопотання з проханням змінити прізвище Ґренджа на Ґренджа-Донський. Справа провадилася чотири роки, і 10 грудня 1931 р. прохання було задоволене з видачею відповідного посвідчення віце-губернатора Підкарпатської Руси. Відтоді це прізвище стало офіційним і для всієї родини. У 1930 році розійшовся з першою дружиною, з якою одружився ще в Будапешті 1919 р. Вона ніяк не погоджувалася з його українською орієнтацією і бідним у порівнянні з Будапештом побутом в Ужгороді. Старша дочка Аліса-Зірка залишилася з ним, молодшу Ольгу, забрала із собою в Будапешт мати, унеможлививши будь-яке спілкування з батьком, і він вперше домігся зустрічі не з нею, а з її дітьми, своїми внуками, лише в глибокій старості. Одружившись удруге з Марією з родини Рущаків, у дружбі і злагоді прожив з нею до останніх своїх днів, виховуючи дочку Алісу та сина Івана, що став художником.

Із облаштуванням у 1922 р. в Ужгороді, Василь Ґренджа-Донський активно включився в громадське життя краю, дбаючи про фор-

мування його народного українського обличчя. Ставши членом головного виділу товариства "Просвіта", збирав кошти на спорудження і утримання його Народного дому в Ужгороді, брав участь у багатьох культурницьких заходах, готував знаменитий Всепросвітянський з'їзд в Ужгороді 1937 року, який волею багатотисячного зібрання на площі Корятовича ствердив: "Ми всі тут присягаємо перед Богом і світом, що не зречемося ні крихітки наших національних прав, за свою українську мову і культуру і за правду радше дамо розп'ятись, ніж мали б зрадити свій український нарід!".

Зі створенням молодіжної патріотичної організації шкільної молоді – Пласту, не шкодуючи ні сил, ні часу, виховував підростаюче покоління краян як свідомих українців. Разом з братами Юрієм та Євгеном Шерегіями під час літніх зібрань допомагав пластунам випускати традиційний часопис таборуючих "Таборит". Тісно співробітничав з першим просвітянським театром в Ужгороді, а наприкінці 30-х років з відновленням театрального життя був секретарем Дружества "Нова сцена". У 1927–1928 рр. видавав журнал "Наша земля". У 1935 р. став фундатором і секретарем Спілки письменників та журналістів краю, чітко визначивши її основне завдання – сприяти випуску їх книг. Одразу ж було засновано й видавництво, в якому окремими книгами видрукувано і його поетичну збірку "Тобі, рідний краю" та поему "Червона скала" (1938).

У політичному житті краю В. Ґренджа-Донський – активний член Християнсько-народної партії з 1930 р., а із створенням партії Українське Національне Об'єднання у січні 1939-го – член її проводу та прес-секретар.

Все життя, за винятком короткого періоду Карпатської України, заробляв на хліб нелегкою працею фінансиста. Як банківський працівник розпочав свою кар'єру у Будапешті, продовжив в Ужгороді у Підкарпатському банку, де працював аж до осені 1938-го, як вже й розгорнулися бурхливі події з автономізацією Закарпаття. З осені 1938-го по 16 березня 1939 натхненно трудився в ім'я розбудови Карпатської України в Хусті як журналіст, громадсько-політичний діяч. Після її окупації Угорщиною був тяжко катований в тюрмі у Тячеві та концтаборах у Кривій і Вар'юлопоші. З лабет смерті його вирвала лише світова громадськість. Коли ж під осінь 1939-го вдалося втекти від переслідувань угорського режиму в Братиславу, трудився тут бухгалтером на Кінофільмі. Аж нарешті у лютому 1969-го на 72-му році життя, вийшовши на пенсію, з полегшенням зітхнув: "Вже ледве на це чекав, бо вже затяжко мені було працювати, щоднини о п'ятій вставати і день-у-день тягти". Творив і займався громадською роботою у позаробочий час. І був при тому людиною не кабінетною – захоплювався пішим і велосипедним туризмом, їздив на мотоциклі, у відпустках подорожував, хоча з літнього віку постійно відчував, що навіть його міцний від природи здо-

ров'ям організм не переніс без наслідків тяжких побоїв і знущань у тюрмі та концтаборах – тож довелося весь час лікуватись.

Проживаючи в повоєнний час у Братиславі, всією душею тягнувся до рідного вогнища, до України, хотів навіть переїхати до Пряшева, де в повоєнний час почала активніше розбудовуватися українська культура місцевого населення, яке до 1919 р. складало етнічну спільноту з українською людністю історичного Закарпаття. Але чи не з подачі місцевих русофілів, засилля яких там відчувалося ще й на початку 50-х років XX ст. і які у публікаціях-доносах називали його борцем за "Гітлер-Україну", його було оголошено українським націоналістом, і письменники, мабуть, настроєні відповідними інстанціями, поставилися до нього не надто дружно. Як одного з творців Карпатської України, яку ще за її існування гостро критикував сам Сталін на XVIII партз'їзді радянських комуністів, В. Ґренджу-Донського ледь не на два повних десятиліття було вилучено з літературного процесу забороною друкування його книг.

Відгуком на смерть Сталіна став тепер уже видрукуваний його вірш "Помер", написаний по свіжих слідах відходу у потойбіччя одного із найбільш кривавих і підступних правителів упродовж всієї історії людства:

Не нам сьогодні сумувати,
Нема за ким, нема чого,
Носив ягнята вовк зубатий,
Нарешті понесли й його.

За кров, за сльози, за сваволю
Гукнем за ним оце лишень:
"Нехай земля трясе тобою
Бодай дванадцять раз на день!.."

Опинившись у Словаччині, в повоєнні роки Василь Ґренджа-Донський активно включився в культурницьку працю серед українців Пряшівщини, від якої підлими доносами його змушено було відійти аж до середини 60-х років, доки стараннями Михайла Мольнара не вийшла поважна книга його вибраних творів "Шляхом терновим" (1964). Автора було прийнято в Спілку письменників Словаччини, на належному рівні відзначено його 70- та 75-річні ювілеї, нагороджено орденом і присвоєно звання "Заслужений митець". А головне – нарешті йому вдалося здійснити й свої заповітні мрії – явити широкому читачеві свої твори, відвідати Україну, побувати на Закарпатті, видати дві нові власні книги, спокійно працювати над твором, якому надавав особливого значення – романом-хронікою "Сини Верховини", в значній мірі автобіографічному, з охопленням подій від року народження автора до сучасності. Несподівана смерть вирвала перо з його рук, і він встиг завершити лише дві його части-

ни, що охоплюють 1897–1921 рр. Зі сторінок роману, як справедливо відзначив Олекса Мишанич, перед читачем, "постає велична панорама життя старої Верховини: побут, звичаї, вірування, класова, національна і релігійна боротьба, прагнення возз'єднатися з усім українським народом, насильна мадяризація, лихварство, вражаючі картини воєнного лихоліття, пробудження до культурного і політичного життя. Роман "Сини Верховини" є не тільки художнім, автобіографічним твором, а й цінним джерелом для пізнання соціально-економічного, культурного життя і настроїв закарпатських українців перших десятиліть нинішнього віку".

Літературною творчістю Василь Ґренджа-Донський почав займатися 14-літнім підлітком, а перший вірш опублікував у 1912 році в газеті "Неділя", що виходила в Будапешті.

Саме йому, вихідцю із самої гущі народної, судилося, ніби акумулювавши природне тяжіння до рідного коріння видатних своїх краян-попередників Андрія Бачинського, Михайла Лучкая, Василя Довговича, Олександра Духновича та багатьох-багатьох інших, міцно врости в народний ґрунт, стати істинним речником народу в красному письменстві, пресі та громадських інституціях, безоглядно відстоювати народні інтереси, незважаючи на найлихіші зовнішні обставини, власне благополуччя і навіть реальні загрози фізичного знищення, які поставали на його життєвих гонах.

Своє кредо він чітко сформулював уже в одній із ранніх поезій, видрукуваній у першім числі Маркушевого журналу "Наш рідний край" за 1925 рік:

Люби над все свій рідний край,
Де нас зродила мати.
В чужині долі не шукай,
Тут жити і вмирати, –

та не так сталося, як гадалося. Відколи влітку 1939-го, переслідуваний гортіївським фашистським режимом, він змушений був утекти до Словаччини, йому все своє життя довелося звікувати у Братиславі, але рідному краєві – органічному складнику України – залишився жертовно вірним до останнього свого подиху.

Ця домінанта його ціннісних орієнтацій, якій він ніколи не зрадив, вражаюча працьовитість та повсякчасне відчуття поклику доби 20-х – 30-х років, коли Закарпаття пережило своє національне відродження, активним учасником і будівничим якого він був, зумовили дивовижну багатогранність і обсяжність творчої спадщини, полишеної ним нащадкам.

Титанічним власним трудом за рахунок тяжко замозолених особистих коштів та пожертв шанувальників Василя Ґренджі-Донського найповніше зібрання його творів "Твори Василя Ґренджі-Донського у 12 томах" підготувала і випустила в світ у 1981–

1992 рр. у Вашингтоні дочка Зірка. За її підрахунками, як поет він написав понад 1000 поезій, 13 поем та віршованих оповідей, як прозаїк – понад 50 оповідань, 6 повістей, окрім обсяжної художньої документалістики, як драматург – біля 30 драматичних поем та п'єс, як публіцист – численні статті, репортажі, нариси тощо, з яких їй вдалося зібрати понад 200, як дитячий письменник – окрім віршів, 36 казок, 25 оповідань, 12 п'єс та сценок. Він випустив за життя 32 авторські книги, не рахуючи численних публікацій у періодиці, а наявна (ще неповна) бібліографія його творів складає 793 назви.

Василь Ґренджа-Донський – перший на Закарпатті письменник, який беззастережно ввів материнське українське народне слово у літературу як найважливішу її субстанцію. Його збірки поезій "Квіти з терньом" та "Золоті ключі", що вийшли одна за одною 1923 року, перша з напутнім словом Василя Пачовського, друга – Августина Волошина, вразили читача-сучасника прозорістю і зрозумілістю вислову, щирістю почуттів і думок. Його вірші, як представляв їх читачеві В. Пачовський, "говорять красно і щиро що чує серце народу". Так закінчилося на Закарпатті панування моди на літературу "для господинов", творену жахливою сумішшю церковнослов'янської і російської мов та місцевих говірок української мови, перехід частини літераторів на російську. Збіркою "Шляхом терновим", що вийшла наступного року і стала першою книгою на теренах краю, видрукуваною фонетичним правописом, спростовувалися будь-які сумніви щодо приналежності народного мовлення закарпатців до українського мовного материка.

У 1928 р. першим з українських письменників Закарпаття він прийшов в Україну одразу двома книгами, виданими в Харкові – збіркою поезій "Тернові квіти полонин" та дитячою "Оповідання з карпатських полонин". Сам представився читачеві всієї України уже згаданою автобіографією та портретом у поетичній збірці і передав українським степам вітання рідного краю віршем "Щире привітання шлють ґруні степам". Невдовзі разом з творами інших закарпатських письменників у поважній 188-сторінковій, упорядкованій Олександром Баданом книжці "Ґруні – степам: Антологія закарпато-української літератури" (Харків, 1930), була видрукувана добірка його нових віршів, а також оповідання "Назустріч волі", "Делегація під ворожими штиками", "Нема патронів", "Ділили землю" та нарис "По Закарпаттю". Його нові поезії, драматичні твори, оповідання та повісті далі друкувалися в газетах та журналах, виходили окремими книгами в Ужгороді, Празі та Львові. Особливою популярністю наприкінці 30-х років користувалася велика поема "Червона скала" та повісті "Петро Петрович" й "Ілько Липей – карпатський розбійник".

Проста, невибаглива за формою, поезія Василя Ґренджі-Донського несе потужний естетичний заряд. Навіть такий прискіпливий критик як Євген Маланюк у статті "З закарпатського Парнасу" мусив

визнати, аналізуючи далеко не кращі зразки ранніх віршів автора, що "в їх старомодності й наївності, так не властивих нашій добі, пульсує справжнє, безпосереднє чуття, щирість без гриму і фризури. Є вони... правдивою поезією, таким рідким у нас явищем серед десятків книжок з марним псевдонімом: "поезія". Підкреслена критиком особливість дуже виразно проступає у автора як поета-пісняра:

Ой, чому біліє біла полонина,
Чом морозить очі світло-білий день,
Чом зима нудьгою серце придавила,
Ой, чого ж так сумно, чом нема пісень?

Поезія, проза та драматургія Василя Ґренджі-Донського у багатьох своїх тематично-змістових виявах і проблематиці – по суті художній літопис передісторії й давньої історії Карпатської України. Уже в його вірші, видрукуваному в часописі "Руська нива" 1922 р., на ввесь зріст постав краянин, русин "великого роду", якого поет благає будь-що вберегти "миле руське слово" – воно рідніть з Руссю-Україною, звідки предки й взяли своє етнічне ім'я. В давню історію XIV століття, коли ужансько-земплинський наджупан Петро Петенько підняв краян на боротьбу проти короля Угорщини Карла Роберта і звернувся по допомогу до кровно спорідненого галицького князя Юрія Львовича, заглиблена одна з кращих повістей "Петро Петрович". Поемою "Червона скала" – твором про події попереднього століття "з високопатріотичною ідеєю – оборони рідної землі та соборності України", як зазначив Б. Романенчук, зачитувалися юні оборонці Карпатської України на Красному полі під Хустом, багато з яких там полягло і над якими по-бестіальному знущалися угорські гонведи. Тема соборності України на повний голос звучить у вірші "Розділили Україну поміж ворогів", видрукуваному 1927 р. в журналі "Наша земля":

На Говерлі, на високій,
З болю хтось завмер,
А на галицьких долинах
Застогнав Дністер...
Гей, ви, ниви буковинські,
Вас румун присів...
Розділили Україну
Поміж ворогів!

Коли журнал вийшов у світ, поета засудили на три місяці тюремного ув'язнення, і в день винесення вироку він занотував: "Сьогодні судив Україну чеський суд. Мені теж припало три місяці тюрми, причиною чого стала моя поезія "Розділили Україну поміж ворогів", і хоч як я боронився, викручувався, а також і оборонець мій Юлій Бращайко все можливе зробив, трибунал, що складався з

одного чеха-русофіла, одного "русскаго" і одного чеського фашиста, засудив мене за той мій вірш".

У багатьох творах письменника відображені сторінки безпосередньої передісторії Карпатської України – Всенародні збори (з'їзд) у Хусті 21 січня 1919 р., які проголосили возз'єднання Закарпаття із соборною Україною, та одне чи не з найунікальніших явищ історії українського державотворення – Гуцульська республіка, перша маленька українська держава за Карпатами, що проіснувала півроку. Тут і вірш "Бій під Сиготом", що кінчається рядками:

Полягли гуцули за рідний Сигіт,
В Сиготі ридання, сваволя і гніт, –

і поезія-балада про підле вбивство з часів Гуцульської республіки місцевим угорцем старости Рахова Івана Попенка – "Смерть Івана Попенка", в основі якої реальний факт. Чимало сторінок з життя Гуцульської республіки відображено в книзі оповідань В. Ґренджі-Донського "Покрив туман співучі ріки" (1928; у другому виданні 1930 р. – "Назустріч волі"). Живі, емоційно наснажені картини знущань угорської солдатні та терористичного охвістя, місцевих мадяронів над творцями й оборонцями Карпатської України постають з великого циклу тюремних поезій, що писалися в ув'язненні шифром на дрібних папірцях під загрозою смерті.

Безцінним документом трудів і днів Закарпаття впродовж 20–30-х років XX століття стала публіцистика та мемуари В. Ґренджі-Донського – його журналістські матеріали найрізноманітніших жанрів, які друкувалися в пресі, починаючи з 1922 р., а також спогади. Внесок автора у розвиток нашої журналістики величезний. У 1923 р. він редагував першу щоденну газету краю "Русин", пізніше опікувався як редактор літературним додатком "Слово" до часопису "Українське слово", створив оригінальний суспільно-політичний і літературно-художній журнал-щомісячник "Наша земля", в часи становлення Карпатської України працював редактором "Урядового вісника", а з 1939 р. і щоденної газети "Нова свобода". Питання соціального становища краян, шкільництва, освіти, культури, всього багатогранного життя краю знайшли всебічну потрактовку в публіцистиці, що належить перу В. Ґренджі-Донського. Найбільший його публіцистичний твір, написаний у формі щоденника "Щастя і горе Карпатської України", разом зі спогадами автора вийшов у серії "Письменство Закарпаття" окремою книгою у видавництві "Закарпаття" (2002, 516 с.) і нині доступний широкому читачеві, як і чи не вся відома його публіцистика, що видрукувана у цій же серії в книзі "Я теж українець" (2003; 516 с).

Дмитро ФЕДАКА

ЗОРЕСЛАВ
(СТЕПАН САБОЛ)
(1909–2003)

Народився Зореслав (Степан Михайлович Сабол) 7 грудня 1909 року в Пряшеві за часів Австро-Угорщини.

Син українця, чільного урядовця в'язничної служби Чехословаччини у Пряшеві, та матері-словачки, Марії Їжарикової, людей віруючих, він став одним з найпомітніших творців Карпатської України, видатним українським поетом і одним з найвідоміших релігійних діячів Закарпаття та Пряшівщини, науковцем-дослідником, доктором богослов'я, автором численних наукових та науково-популярних праць релігійної тематики.

У його батька було четверо синів, але тільки йому одному з них поталанило вижити. Родина Михайла Сабола та його дружини, крім Степана, включала ще сестру, фахового юриста, яка проживала й працювала, коли й Степан був уже дорослий, у Празі. Родина була дуже дружною, і вимушений розрив з нею після еміграції Степан переносив болісно – у заокеанській далі нотував: "Хоч сьогодні мені вже підходить під сімдесятку, я ще все молюся за те, щоб ласкавий Господь дозволив мені побачити Рідний Край, мою Пряшівщину, помолитись на могилах ісповідників і мучеників, що життям своїм заплатили за свою вірність Христовій церкві, а там і вмерти в незабутньому рідному Пряшеві та бути похороненим біля моїх найдорожчих батьків на пряшівському цвинтарі".

У Пряшеві в часах найжорстокішої мадяризації місцевого українського населення Степан Сабол спинався на ноги.

Зі спостережень допитливого хлопчика Степанка із родинного обійстя у Пряшеві за зоряним небом постало відтак і прибране ім'я поета – Зореслав, – і один із пам'ятних образів його громадянської лірики: "Зривав я зорі і блакить", – коли вже став поетом-громадянином, носієм і поборником української національної ідеї.

Уже за часів Першої Чехословацької республіки він скінчив у Пряшеві початкову школу з угорською мовою навчання і продовжив учитися в горожанській (неповній середній) школі, а по її закін-

ченні п'ятнадцятирічним юнаком вступив послушником до Мукачівського Чину св. Василія Великого монастиря, де прилучився до цього давнього осередку духовності. А що був спраглий знань, його ще як свого послушника керівництво монастиря для продовження освіти направляло у братні греко-католицькі монастирі ЧСВВ Крехова, Лавріва, Добромилі в Галичині. Там він і здобув середню освіту. Вищу скінчив у знаменитому Григоріанському університеті в Римі. Опісля, 1950 року, тут же став доктором теології, вчений ступінь йому присвоєно як авторові поважної праці "Полемічний антикатолик Мелетій Смотрицький", присвяченої розгляду творчості українського полеміста XVII століття. Та це було пізніше.

А одразу після закінчення університету і висвячення у чернецтві єпископом П. Гойдичем в серпні 1934 року о. Севастіян працює професором св. письма і патрології у монастирі отців Василіан в Ужгороді, викладає релігію в Ужгородських семінарії та гімназії, редагує журнал "Благовісник". В часи Карпатської України (листопад 1938 р. – березень 1939 р.) спочатку переїжджає в Малий Березний, потім у Хуст, де він директор єпархіального хлоп'ячого інтернату, якого досі добром згадують тодішні хустські гімназисти, капелан "Карпатської січі", сповідник прем'єр-міністра Августина Волошина, близький співробітник владики Діонізія Нярадія.

З угорською окупацією Карпатської України був арештований, перебував у тюрмі, звідки його як уже надто відомого богослова навіть фашиствуючі власті Угорщини змушені були випустити. Випустили, але із забороною проживання на Закарпатті і видворенням разом з іншими 16-ма монахами-василіанами у Чехословаччину, де з липня 1939-го упродовж дев'яти літ о. Севастіян був протоігуменом, головним настоятелем усіх Отців і Братів Василіанського Чину Словаччини та протекторату Чехії і Моравії, головою Католицької Акції в Пряшівській єпархії..

Із лютневим 1948 року переворотом у Чехословаччині після Другої світової війни за ним полювали по всій Словаччині й Чехії грізні радянські спецслужби, та їм не вдалося його схопити – переховувався в монастирях, а влітку 1948 р. – в горах. У серпні 1948 року після довгих душевних мук вирішив перебратися за кордон. Спочатку вдалося дістатися Австрії, відтак 1949 р. перебрався до Риму й захистив у Григоріанському університеті докторську дисертацію, а з весни 1950-го – до США, де продовжив свою душпастирську, наукову та літературну працю і проживав до останніх своїх днів.

Втеча не завадила Головному Суду уже "народно-демократичної" Чехословаччини в Празі 18 грудня 1948 року заочно засудити його на довічне ув'язнення "за шпіонажну службу та за протидержавну діяльність, пов'язану з бандерівцями УПА", хоча ніякого відношення до Української Повстанської Армії засуджений заочно священик не мав. Про це, писав він у 1983 році: "Ніколи і не снилося

мені". Всього йому інкримінували 17 порушень закону, але ніяких порушень він не вчинив, всі ці порушення постали на принципах підробок, якими щедро послуговувалася радянська юриспруденція. У матеріалах судової справи Зореслав фігурує як "провінціал чернечого чину св. Василія, бандерівець Сабол, глава українських націоналістів." Тож ні про яке оприлюднення у позитиві його імені за радянських часів не могло йтися.

Аж на зламі літа-осені 1991 року Зореславу вдалося знову навідатися до Пряшева й Ужгорода, відслужити 28 серпня 1991 року панахиду на Красному полі біля Хуста, на могилах добре знаних йому захисників Карпатської України, освятити Хрест на братській могилі січовиків, зустрітися з людьми, що знали-пам'ятали його, та молодшими поколіннями пряшівчан і закарпатців. Його було прийнято у Спілку українських письменників Словаччини та Спілку письменників України.

Доктора теології о. Севастіяна ще в 1956 році запрошували на богословські кафедри Віденського і Зальцбурзького університетів на професорські посади, але дозволити собі таку розкіш з огляду на радянські спецслужби він не міг – добре відав, як були відправлені на той світ Євген Коновалець та Степан Бандера.

Ще на початку 30-х років Зореслав гостро відчув загрозу фашизації, не тільки коричневої, але і не менш небезпечної червоної:

Мовчить земля... Кругом заклята ніч.
Лиш полохливо лилики літають.
То заглядають марева до віч,
То в темноті зникають...

А з підземелля зрада буха, б'є
(Вже динаміт підложений, готовий)...
На півночі Червоний Смок встає –
Жадний людської крови.

І зором його очі обняли
Усю Європу, Азію й всю землю...
На всі краї зрадливо налягли
Криваві тіні Кремлю.

Поет застерігав: "Ставай, Європо, йде червоний смок. Ставай, бо буде пізно!" Відчувається, що з антигуманною сутністю радянського тоталітаризму він достеменно був обізнаний у деталях ще на початку 30-х років, коли Україна пережила найжахливіший геноцид за всю історію людства – сталінський голодомор.

На собі особисто смертельний подих того тоталітаризму він наочно відчув наприкінці 1948 – початку 1949-го, коли змушений був перебиратися з Чехословаччини до Риму, а буквально по п'ятах його переслідували стражі радянського режиму.

У Детройті в США отець Севастіян свою душпастирську, місійну працю продовжував до глибокої старості. Тут він активно займався також творчою працею, хоча до поезії майже не звертався. Співпрацював з видавництвом Василіан як автор книг та брошур, контактував з україномовною періодикою США. Крім публікацій, у журналі "Світло" його ім'я фігурувало як редактора-помічника. На зібраннях української громади він часто виступав з доповідями. Для Детройта та його околиці вів радіопередачі та керував радіомовленням, що з кінця 70-х років було тут дуже популярним серед віруючих-українців.

У 1992 р. Зореслав ще раз відвідав рідну Пряшівщину. У 1999-му сам водив автомашину. З часом почав утрачати зір.

Помер Зореслав 19 лютого 2003 року на 79-му році свого чернечого покликання, 69-му священицького служіння, 60-му від часу появи першої поетичної збірки, 94-му році життя. Перед тим передав своїй похресниці у Пряшеві Любиці Баботі своєрідний поетичний заповіт, який попросив оприлюднити, коли надійде звістка про його кончину. Це вірш "Як прийде смерть", датований 1973 роком. Тут на повен голос звучить непереможна віра патріота-українця в щасну долю України, готовність відстоювати її інтереси навіть з потойбіччя:

Ген, по той бік я Богові вклонюсь.
– Ось я, – скажу – ласкавий будь, о Пане!
Йому за Україну помолюсь
І вартою-бійцем над нею встану.

А поки що, без смутку і без слів,
Хай порох мій під зорями спочине
Під сосон шум, під гураґан вітрів
Під кущиком червоної калини.

У літературу поет Зореслав увійшов, ще навчаючись у Пряшеві в горожанці (неповній середній школі) після закінчення народної школи, де викладання велося угорською мовою. У горожанці вчили російською, але з вимовою місцевих українців. Упродовж 1921–1923 рр. тут народжувалися російськомовні вірші школяра, частина з яких публікувалася на шпальтах "Русского слова" в Пряшеві та журналу "Свѣт дѣтей" у США. Ще учень горожанки, він усвідомлював, що мова, якою їх вчать, і розмовна мова українців Пряшівщини надто різняться, тож цілком природним був його перехід на українську літературну мову, і з другої половини 20-х років він починає друкуватися як український поет в рукописних журналах "Перші проміння" та "Пробійні струни" у Лаврові, календарі "Місіонер", а відтак й іншій періодиці Галичини і Закарпаття.

Особливо плідною була його співпраця з часописом "Пчілка", що виходив в Ужгороді. За публікаціями поезій Зореслава на його шпальтах ще в 1931 р. тогочасна літературна критика звернула увагу

на "вишукані добірні форми вислову, далеко не банальні рими, концентровані й змістовні образи".

Мистецьким явищем краю й України стали його поетичні збірки "Зі серцем у руках" (Ужгород, 1933) та "Сонце й блакить" (Ужгород, 1936). Під час Другої світової війни у Жовкві в серії "Українська книжка" було підготовлено і вже частково видрукувано книгу вибраних поезій Зореслава, але якраз в Галичину знову ввійшли радянські війська, і майже готове видання не вийшло у світ.

Рукопис третьої оригінальної поетичної книги "Блакитні ескадри", що включала біля вісімдесяти поезій, в тім числі, написаних по свіжих слідах подій часів творення і трагедії Карпатської України, згорів у вогні в одному з монастирів Словаччини – монахині спалили його, коли Зореслава переслідували радянські спецслужби і робили обшуки у всіх монастирях, роздягаючи монахинь догола. Разом зі збіркою згоріло чимало інших безцінних паперів. *"Були це 7 зошитів мого щоденника, – згадував пізніше автор праці "Голгофа греко-католицької церкви в Чехословаччині". – Особливо цінний для мене 7 зшиток зі споминами, щоденними записами про події. в Хусті з часів Карпатської України та першого місяця мадярської окупації, що його беріг я, як ока в голові; була там підготована до друку ціла збірка моїх поезій під заголовком "Блакитні ескадри" , були там ще цінні для мене листи покійного монс. о. А. Волошина, професора о. Дионисія Зубрицького, письменниці п. Ірини Невицької та інших, речі більш національного й літературного характеру, що їх я хотів переховати для майбутньої історії."* Не збереглася і його поема "Рут".

Вибране поета побачило світ після тридцятиліття з часу виходу першої збірки (З ранніх весен. – Нью-Йорк: Карпатський Союз. – 1963) – сюди, крім відібраних з двох попередніх збірок, ввійшло кілька творів пізнішого періоду, останній вірш "Спомин" про події в Хусті напередодні проголошення державності Карпатської України, датований 5 березнем 1962 року. Відрадно, що й на Закарпатті сучасна шкільна молодь теж має уже можливість прилучитися до поезії Зореслава за третім випуском "Шкільної серії" (Ужгород: Карпати – Гражда, 1998. – С. 48–72).

Поетична творчість Зореслава належно поцінована у численних відгуках, починаючи з окремих публікацій і випуску першої книги (Є. Маланюк, А. Гарасевич, С. Довгаль, С. Гординський, В. Бірчак, Є. Пеленський, Подолянин, Іван Колос, М. Бажанський, Б. Кравців, О. Мишанич, Д. Федака, М. Козак, Л. Голомб, Н. Ребрик, Н. Ференц, Л. Бабота, В. Хома, М. Мушинка, М. Терашковець). Проте й досі не зайняла свого гідного місця в історії української літератури.

Між тим, ще в 30-х роках Володимир Бірчак в своїм знаменитім гімназійнім підручнику "Літературні стремління Підкарпатської Руси" справедливо прописав поетичне мистецтво Зореслава не тільки на

олімпі крайового закарпатського письменства, а й "на Парнасі загальноукраїнської літератури".

Зореслав приніс в українську поезію власний неповторний художній світ – свої поетичні реалії, свою філософію, образність, закроєну на асоціаціях, символіці, глибоко індивідуалізованій природі метафори.

Його поезія, що постала на реаліях рідного краю, Європи та світового християнства, увібравши набутки фольклору та літератури рідного краю, української класики, живилася пошуками сучасного душі поета модерного словесного мистецтва, в тому числі релігійного. Виступає водночас і як продовження традицій і певне віддалення від них, як індивідуальне, зореславівське, збагачення народного й професійного поетичного підґрунтя краю й України.

Ще у першій його збірці видрукуваний прикметний вірш "Молитва", що первісно називався "Молитва нації". Тут, усвідомлюючи себе й краян часткою великого українського народу, поет просить-благає Бога дати рідному народові гідних провідників-пророків, що виведуть його з неволі:

У люте время, в бурі люті,
Пророків, Боже, зволь нам дати,
Пророків, що на праві путі
Мільйони повели б закуті
Від гір Кавказьких по Карпати.

Українська національна ідея як наріжний ідейно тематичний пласт творчого набутку Зореслава проймає всю його поезію та публіцистику.

У цій же, першій збірці, ще в 1933 р., коли, розуміючи, що для власного державотворення Україні потрібні мужні й мудрі патріоти-провідники, поставив актуальне й донині питання "Де ви?":

О де ви Пророки, о де ви Мойсеї,
Де провідники, щоб народ повести?
О де ви ідейні, нові Прометеї,
Щоб жертвою й трудом народ свій спасти...

...Формуються нові, незломні колони,
З Єгипту виходить народ, мов Титан, –
Хто ж перейде з ним крізь Море Червоне
І хто поведе його в наш Ханаан.

В описовій, пейзажній лірициі ("Буря в Карпатах", "Замок", "Зима над Ужгородом", "В полонині", "Приснився мені сон", "Пряшів") поет створив глибоко індивідуальні образи Закарпаття та Пряшівщини. А в поезіях "З пристані", "Під Везувієм", "Moll", "В Трієсті", "Надвечір'я", "У Венеції" відтворив гірські, морські та міські краєвиди Італії.

Високою майстерністю позначена релігійно-філософська лірика поета.

Перу Зореслава-науковця, дійсного члена Наукового товариства ім. Шевченка, належить історична розвідка про Закарпаття, що вийшла окремою книгою – "Від Угорської Руси до Карпатської України" (Філадельфія: Карпатський союз, 1956), біля двох з половиною сотень статей на історико-релігійні та соціальні теми в газетній і журнальній періодиці дорадянського Закарпаття, Словаччини та Сполучених Штатів Америки, кількадцять брошур релігійної тематики, що вийшли в Нью-Йорку у видавництві отців Василіан в 50-і роки у серії "Слово доброго пастиря", ряд публікацій у наукових журналах та великообсяжні монографії "Укрита фіялка" (1935, 1992), "Католицтво і православ'я" (Нью-Йорк, 1955, 1992, 327 с.), "Голгофа греко-католицької церкви в Чехословаччині" (Торонто – Рим, 1978, 352 с.). В останній названій праці дивовижно природно поєдналися живі спогади автора з науковим викладом історії ліквідації греко-католицької церкви. Колізії кількамісячної втечі автора від радянських спецслужб становлять добру основу класичного детективного роману.

З праць о. Севастіяна релігійної тематики останнього часу назвемо гімн до 1000-ліття хрещення Русі (музика Мирона Федоріва) та Богослужбу святого Володимира Великого – утреню, всенощну, вечірню. В останні роки життя він клопотався про впровадження нового свята – Неділі всіх українських святих (четверта неділя по зісланні Святого Духа), до якого уклав у 1988 році з нагоди 1000-річчя хрещення Русі-України на прохання Синоду Українських Владик Богослужбу на честь всіх українських святих.

З нагоди 100-річчя від дня його народження за сприяння Закарпатської облдержадміністрації широкий читач Закарпаття отримав у серії "Письменство Закарпаття" першу в Україні книжку його вибраних творів "Блакитні ескадри" (Ужгород: ВАТ "Видавництво "Закарпаття", 2009. – 432 с.), куди, крім поетичної спадщини, ввійшло дослідження "Голгофа греко-католицької церкви в Чехословаччині" та спогади.

Дмитро ФЕДАКА

АНДРІЙ КАРАБЕЛЕШ
(1906–1964)

Андрій Васильович Карабелеш народився 24 вересня 1906 року в селі Тибава Свалявського району. Казково прекрасна природа, панорама високих полонин і непрохідних вічнозелених смерекових лісів, дзеркально чистих гірських потічків і рік глибоко запали в душу молодого поета. Його поезія й надихана цілющими травами, така дзвінка, як гірські ручаї.

Навчався він у початковій школі та Мукачівській гімназії. Учнем був здібним. І вчитися б йому далі в університеті, та батько-лісник, не маючи коштів, спромігся лише послати сина в Ужгородську духовну семінарію, де навчання було майже безкоштовним.

Все ж не довелося Андрію Васильовичу стати священиком. На четвертому році навчання без будь-якої підтримки поїхав до Праги, щоб вступити до університету. Допомогло йому те, що вже в 23 роки став визначним закарпатським поетом, видав дві книжки поезій: "Стихотворения" і "В лучах рассвета".

Критика схвально зустріла поезії Андрія Карабелеша. Про них писали Іван Ольбрахт, Дмитро Вергун, Ілля Еренбург. Проте молодого поета не радували перші видання: видавці багато поезій перелицювали на свій лад і поет вирішив: "Якщо так видавати, то краще не видавати нічого".

Але поетичне обдарування не можна заглушити назавжди. Він писав далі, друкував свої твори в журналах і календарях. А ще займався малюванням. Будучи студентом Карлового університету, відвідував Академію художеств. Одна за одною з'являлися його картини, пейзажі: то з ведмедями, то з оленями, то з кабанами. За виручені з їх продажу кошти купував книги одяг, їжу... .

На той час чеська буржуазія всіляко намагалася приборкати волелюбний дух бідного закарпатця. А загартовані життям закарпатці шукали кращої долі за кордоном, виїжджали за океан. Бо вдома ненаситні екзекутори за надмірні податки забирали у бідняка останню козу.

Поет не міг змиритися з таким безчинством. Коли готувалося святкування 10-ї річниці Чехословаччини на Закарпатті, мукачівська гімназія через брата Євгена попросила Карабелеша написати до цього ювілею вірша. Поет відгукнувся аж двома: "День Свободы" і "Друзья".

Як виявилося пізніше, вже після смерті поета, Костянтин Іванович Стрипський – колишній професор гімназії, прочитавши вірші, вирішив не ризикувати іменем поета і в програму свята їх не включив, їх було знайдено в (архівах гімназії тільки недавно).

Після закінчення університету в 1934 році А. Карабелеш повертається на Закарпаття. Працює вчителем у Воловому (тепер Міжгір'я), Сваляві, Мукачівській гімназії. У вільний час їздить по селах, читає лекції про радянську літературу, закликає селян до боротьби з буржуазією. За це в 1938 році його позбавили посади викладача Мукачівської гімназії.

Поет прихильно зустрів розбудову Карпатської України, про що публічно заявив у пресі, але 15–18 березня 1939 року Закарпаття було окуповане фашистською Угорщиною.

Розпочалося полювання на комуністів і на співчуваючих. Андрієві Карабелешу вдалося втекти в Чехію, де в місті Літомишлі мешкала дружина з дітьми. Та життя без рідного краю для поета – не життя. І він нелегально повертається на Закарпаття. Тут його затримали і заарештували. Друзям удається звільнити Карабелеша, і він посилає прохання надати йому роботу за спеціальністю. Та після відмови довелося знову залишити рідний край.

У відмові згадується про те, що А. Карабелеш настроював студентів проти святостефанської держави, допоміг втекти в Радянський Союз 38 студентам гімназії, є неблагонадійним, за що вже відбув 17-тижневе ув'язнення.

Коли 22 червня 1941 року фашистська Німеччина віроломно напала на Радянський Союз, Андрій Васильович Карабелеш очолив підпільну антифашистську організацію в Літомишлі, яка випускала листівки, карикатури на фашистських головорізів, проводила серед населення роз'яснюючу роботу про справжні події на фронтах.

Якось, готуючи чергову листівку, Андрій Карабелеш намалював плакат, на якому в формі букета гадюк, перев'язаного стрічкою зі свастикою, підіймали свої голови вожді фашизму. Над кожною такою головою в "ореолі святості" було прізвище фашиста. Високо над усіма сичав Гітлер, біля нього – Герінг, Геббельс, Муссоліні, Горті та інші. А під букетом з дев'яти голів стояло російською і чеською мовами:

Мне кажется, помешан он
И брешет своре: "аллилуя".
Довоевал Наполеон
И Гитлер тоже довоюет.

Плакат видали в друкарні Немца тиражем 300 примірників і розіслали по протекторату.

Російський текст плаката і привів гестапо в Літомишль до "росіянина" Карабелеша. Вночі 25 липня 1941 року гестапо вдерлося в будинок № 272 по вулиці Тирша. Поета заарештували.

Розпочався 4-річний страшний період поневірянь. Градець-Кралове, Панкрац, Маутхаузен, Бухенвальд, Ашерслебен, Шенебек, Саксенгаузен, Оранієнбург, Літомержіце – неповний перелік фашистських катівень, концтаборів, де "виправляли" невиправного антифашиста Карабелеша.

А вдома тим часом сім'я отримала повідомлення про смерть Андрія Карабелеша. Дружина, щоб врятувати від голоду дітей, вийшла заміж...

На початку травня 1945 року з підірваним здоров'ям поет повертається в рідну домівку. Ні близькі, ні знайомі не впізнають його. Худий, сивий дідусь ніяк не нагадував колишнього гарного, з молодецькою поставою й буйним каштановим хвилястим волоссям мужчину. Це був пришелець з фашистського пекла

Поет починає мандрівку по Чехословаччині в пошуках правди. А її в повоєнний період знайти було нелегко. Це дратує прохача, він висловлюється негативно про деяких керівників, які його не розуміють, не йдуть назустріч. Хіба за таку правду страждав він у катівнях чотири роки? Та люди не завжди чуйні до чужої біди, до чужого горя. Його навіть виключають із Спілки письменників Чехословаччини, але потім знову поновлюють.

У часи затишшя поет творив. Виходять ще дві книжки його поезій, написаних переважно в концтаборах. Він готує до друку кілька нових прозових книжок, та надламане здоров'я не дозволяє здійснити задумане. Відчуваючи, що йому так і не вирватися з хвороби, вирішує повернутися в рідний край. "Зустріч з близькими місцями, добрими людьми, серед яких я ріс, трудився, буде для мене великим святом після двадцятип'ятирічної розлуки і страждань у чужих краях", – говорить він у заяві до Президії Верховної Ради СРСР про надання йому радянського громадянства.

У червні 1964 року в мукачівській міській лікарні Андрієві Карабелешу зробили четверту операцію. Та було вже пізно. Четвертого вересня після важкої хвороби на 58 році життя він помер.

За життя Андрія Карабелеша окремими книжками вийшли його поезії "Избранные стихотворения" (1928), "В лучах рассвета" (1929), "На смертельном рубеже" (1953), "В Карпатах" (1955). Залишилося в рукописі понад 500 віршів, які поет готував до друку під назвою "У чужих берегов", роман "Живые тени", повість "Последние ночи", збірник оповідань "В горах і лісах". Вони чекають на видавця.

Помираючи, Андрій Васильович запросив мене до себе. Простягнув знесилену руку, показав на тумбочку:

– Спасибі за все!.. Візьміть, зберігайте...

На тумбочці лежала купа паперів: листи, незакінчені вірші, оповідання і автобіографія, написана тремтячою рукою в останні дні...

Ховали ми Андрія Карабелеша в неділю 6 вересня. Погода була чудовою, людей зібралося багато. Приїхали майже всі його друзі, адже "Закарпатська правда" встигла надрукувати некролог і сповістити про час і місце похорону. Лежав поет у Будинку вчителя, обкладений горою квітів. Дві години біля труни померлого стояла траурна варта. Багатолюдна похоронна процесія більше трьох кілометрів проводжала свого улюбленого поета до місця вічного спочинку

А. Карабелеш пішов від нас. Та не піде в забуття написане ним для свого народу. Довго будуть співати його задушевні пісні гірські потоки, ранкові росяні поля, вічнозелені смерекові ліси рідної Верховини.

Василь ПАГИРЯ

КАЛЕНИК ЛИСЮК
(1887–1980)

Каленик Лисюк (псевдонім Григорія Лепикаша) народився 18 серпня 1887 р. За своє тривале життя відзначився як військовий діяч, підприємець, філателіст, видавець, меценат; прапорщик Першого панцерного дивізіону, козак Петроградського відділу Вільного козацтва (з червня 1917), дипломатичний кур'єр уряду УНР в екзилі (1922), отаман Закордонної станиці Українського вільного козацтва на Північну і Південну Америки (1921), директор Українського музею (м. Онтаріо біля Лос-Анджелеса), голова Українсько-американської фундації (1959 – 1974), директор американських організацій "Конгрес оф Фрідом" і "Вейк ап Америка"; мав військові звання – старшина Армії УНР, осавул Вільного козацтва.

Народився на Поділлі в багатодітній бідній родині рибалки Вахтама Лепикаша. Член партії соціалістів-революціонерів. Кілька разів заарештовувався. Засланий до Сибіру на каторжні роботи неподалік Іркутська. Через 18 місяців каторги втік. Щоб затерти сліди, змінив (прізвище на Лисюк). У 1916 р. закінчив школу прапорщиків. Воював на Західному фронті. За хоробрість був відзначений Георгіївським хрестом. У червні 1917 р. зустрівся в м. Петроград з Іваном Полтавцем-Остряницею. "Його розмови вплинули на мене, – згадував пізніше, – і я став сам почувати себе козаком". Разом з І. Полтавцем-Остряницею взяв участь у відібранні з Історичного музею козацьких прапорів та зброї. Під впливом І. Полтавця-Остряниці в липні 1917 р. розірвав стосунки з есерами. На фронті в липні 1917 р. розпочав українізацію панцерного дивізіону, що дислокувався у м. Перемишлі. Зорганізував при дивізіоні 1600 козаків, яких разом із 4 броньовиками перевів до м. Проскурів – два з них вдалося доставити до Києва. "Але, – писав пізніше К. Лисюк, – Винниченко розпустив моїх козаків, бо, як він сказав мені особисто: "Нам потрібна міліція, а не бавитися в солдатики!"

Учасник Першого зимового походу Армії УНР, зокрема бою під містом Вознесенським. Якийсь час перебував у денікінському полоні, був засуджений до смерті, але втік з-під розстрілу. Про його

хоробрість згадують у своїх творах Павло Шандрук та Михайло Омелянович-Павленко. Лицар ордену Залізного хреста та Хреста Українського козацтва з мечами і золотою лавровою гілочкою.

1921 р. емігрував, був дипломатичним кур'єром при уряді УНР в екзилі. У 1923 р. виїхав до США, відкрив крамницю поштових марок для філателістів, уклав кілька філателістичних каталогів (авіаційні марки, марки різних урядів Росії і Монголії 1918–1922 р). З 1920-х рр. почав збирати колекцію старовинних речей і документів, пов'язаних з українськими визвольними змаганнями. У 1927 р. разом з іншими українцями заснував оселю "Нова Україна". Власник фабрик, осель та крамниць. Щедро допомагав різним українським інституціям, зокрема Союзові українських старшин (м. Берлін), Українській господарській академії (м. Подєбради), Українському інститутові (м. Берлін), Музеєві Визвольної боротьбі (м. Прага), Національному музеєві (м. Львів), Українському національному музею (м. Чикаго), Дому українських інвалідів (м. Львів) та ін. Складав гроші на оборону оунівців Біласа і Данилишина (700 ам. доларів), втікачам під час Другої світової війни (17000 ам. доларів). Для поширення українського танцю спонсорував Василя Авраменка (2100 ам. доларів). Жертвував гроші на видання українських книг, наприклад "Українці в Північній Америці" (6000 ам. доларів). Заснував у Нью-Йорку фірму "Дніпро-фільм", знімав фільми "За землю і волю" і "За гріхи батьків" [1].

У 1929 р. відвідав Європу, де ознайомився з організацією музейної справи; побував, зокрема, в Галичині, Німеччині, Франції, Чехословаччині. Надавав фінансову підтримку Музеєві визвольної боротьби України у м. Празі (був його офіційним представником у США), Будинкові інвалідів у м. Львові.

У 1939 р. відвідав Карпатську Україну. В. Ґренджа-Донський 8 березня занотував у щоденнику: "До Хуста прибув із Америки фільмовий продуцент, українець Каленик Лисюк із сином. Хоче накрутити кілька фільмів. Карпатська Україна тепер у моді, особливо українці захоплюються нею. Є вже рідний куток, хоч поки що і маленький. Пан Лисюк приніс український фільм "Запорожець за Дунаєм", якого незабаром побачимо на екрані" [2].

До Хуста Каленик і Петро Лисюки їхали через Прагу. Петро поїхав звідти раніше, а батько затримався у цьому місті, де мав багато давніх знайомих. Свою розмову з генералом Омеляновичем-Павленком він передав так:

"– Всі рвуться в Карпатську Україну, то ж чому не їдете?

– Бачите, пане Лисюк, не приймають до Січі, свої – та не свої. Не допускають мене до ніякої праці, кажуть, що без нас обійдуться. Дай, Боже, аби обійшлися, але там, у Січі, молодь недосвідчена, ми могли б дати їй свої знання як інструктори військового діла.

– Слухаю і не можу цього зрозуміти. Як це так, що ветеранів визвольної боротьби не треба якраз тепер, у таку пору, коли треба формувати українську армію, українську силу, коли мадяри і поляки щодня нападають на наші кордони?" [3].

У Хусті К. Лисюк також зафільмував і зробив фонограму подій, пов'язаних із проголошенням незалежності Карпатської України. Його син Петро загинув 1939 року в Хусті у боротьбі за Карпатську Україну. Тоді Каленик Лисюк написав знаменитого вірша:

"Не стогни в боротьбі, коли тяжко тобі –
Хай ворог твій стогін не чує.
Поклянися в душі, дай присягу собі –
Ворог ту пімсту відчує ".

На основі кіно- і фонематеріалів К. Лисюка згодом В. Авраменко створив стрічку "Трагедія Карпатської України", яка нині стала дуже популярною, неодноразово тиражувалася, представлена в Інтернеті. Про один з епізодів творення цього фільму знов-таки згадує В. Ґренджа-Донський. Описуючи відкриття Сойму Карпатської України, він відзначає: "Американський українець Лисюк робить приготування до фільмування – розпалює намонтовані величезні лампи, розкладає апарати. На жаль, тільки з одним помічником – без сина, якого вчора застрілили чехи..." [4].

Після ліквідації Музею визвольної боротьби України в 1948 р. К. Лисюк засудив цей акт у брошурі "Хто поповнив національний злочин?".Пізніше він заснував у США (м. Онтаріо, Каліфорнія) Український національний музей (офіційно відкритий 1954 р.), якому передав власну колекцію книжок, документів та історичних реліквій (понад 2 тис. одиниць), налагодив при музеї видання журналів "На слідах" (вийшло 8 номерів) та "Музейні вісті" (вийшло 4 номери). У 1958 р., після ліквідації музею, передав його матеріали до збірок Українського музею в м. Чикаго. Створив фінансову установу для забезпечення українських культурних ініціатив – Українсько-Американську фундацію (проіснувала нетривалий час), заснував українську колонію Нова Україна в штаті Нью-Джерсі, фінансував український кінематограф у США. Подарував надзвичайно цінні експонати не тільки музеям в Онтаріо і Чикаго, а й багатьом іншим українським музеям у США (Український музей-архів у Клівленді, Національний музей-архів у Детройті, Українська вільна академія в Нью-Йорку, Український технічний інститут у Нью-Йорку, Наукове товариство ім. Тараса Шевченка в Нью-Йорку) та Європі (Музей Визвольної боротьби в Празі, Український національний музей у Львові, Бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі, Музей Тараса Шевченка в Лондоні). Серед цих подарунків – оригінал Універсалу Гетьмана України Богдана Хмельницького. Він автор чотирьох книг, а саме: "В обороні Української Правди" (Онтаріо, 1954), "Хто поповнив на-

ціональний злочин" (Онтаріо, 1961), "Народ хоче знати", "За край і свободу" (англійською мовою; Онтаріо, 1954). Видав три бюлетені Українсько-американської фундації (1959 – 1967) [5].

Помер в США 1980 р.

Приватний архів К. Лисюка зберігається окремим іменним фондом №181 в Архіві-музеї ім. Д. Антоновича Української Вільної Академії Наук у США.

ПРИМІТКИ

1. Палаташ О. Чолом тобі, рідна земле Срібна... – б.м., 1999. – С. 69.
2. Ґренджа-Донський В.Щастя і горе Карпатської України. – Ужгород: Закарпаття, 2002. – С. 171.
3. Цит. за: Шандор В. Армія і Карпатська Січ// Карпатська Січ. – Ужгород: Ґражда, 1996. – С.36.
4. Ґренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: щоденник. Спогади. – Ужгород: Закарпаття, 2002. – С.206.
5. Драган Р. Вік прожити – не поле перейти (У 90-ліття Каленика Лисюка) / / Українське козацтво. – 1978. – Ч. 1 – 2 (46 – 47). – С. 38 – 43.

Сергій ФЕДАКА

АНДРІЙ ПАТРУС-КАРПАТСЬКИЙ
(1917–1980)

Його життєвий і творчий шлях не можна оцінювати однозначно. Він був складним і суперечливим, що випливало з тих часто змінюваних політичних умов Закарпаття в кінці 30-х і в 40-х роках. Його поетичний дебют прихильно зустріли і потім нещадно критикували за "ідейні збочення" як "українського буржуазного націоналіста".

Період Другої світової війни та післявоєнні роки знову привели поета до літературної діяльності і керівництва організації Спілки письменників України у Закарпатській області, а далі до арешту, засудження і покарання в гулагівських таборах. Після звільнення, незважаючи на несприятливі для літературної діяльності умови, до дальшого розквіту поетичного таланту.

Виключно на архівних документах кримінальної справи в двох томах розглянемо не стільки літературну творчість А. М. Патруса-Карпатського, скільки його життєвий шлях, саме трагічні сторінки його біографії.

Народився він 29 березня 1917 р. в с.Теребля на Тячівщині в селянській родині. Спочатку вчився в народній школі, а у 1928 р. поступив до Хустської гімназії. Згодом перевівся до Мукачівської гімназії.

Роки навчання не пропали марно для молодого літератора. Ще з 1934 р. він почав друкуватися в періодичній пресі, а у 1937 р. видав свою першу збірку поезій російською мовою під назвою "Плетью по совести", яка вийшла в Ужгороді. У цьому ж році в Мукачеві була поставлена його п'єса "Сватання" силами місцевого самодіяльного театру. В цьому ж році він став працювати літературним редактором журналу "Голос молоді" [1].

Після окупації Ужгорода угорськими військами в листопаді 1938 р. А. М. Патрус-Карпатський повернувся додому в Теребню. На початку 1939 р., як здібного журналіста, його запросили на роботу в редакцію газети "Русский народный голос" в Хусті. Тут працював до лютого 1939 р. Звідси перейшов на роботу літературного редактора в газету "Нова свобода", де залишався до 16 берез-

ня 1939 р., тобто до окупації Карпатської України угорськими військами.

Працюючи в газеті "Нова свобода", написав десяток поезій, рецензію на книгу Івана Ірлявського "Голос Срібної Землі" (Прага, 1938) та різні статті. До речі, їх ще ніхто ніде не аналізував, хоч потреба в цьому є і не мала [2]. Після окупації в селі Теребля уже з середини березня А. М. Патрус-Карпатський був взятий угорськими жандармами під нагляд, під яким знаходився до травня 1939 р.

29 вересня 1939 р. поет вирішив разом з односельчанами Ю. Бурдуном та В. Філіпом нелегально перейти в Радянський Союз. Цей нелегальний перехід був одним з перших серед закарпатців, бо масові розпочалися лише в жовтні та в наступні місяці 1939-го, після встановлення радянсько-угорського кордону.

Біля трьох місяців втікачі сиділи в Кам'янець-Подільській тюрмі. Та за сприяння О.Борканюка та чехословацької секції Комінтерну А. М. Патрус-Карпатський був звільнений з-під арешту і випущений на волю [3]. Його односельчани Бурдун і Філіп потрапили в табір, де перший помер. З початком війни А. М. Патрус-Карпатський був призначений в ряди Червоної армії і служив в ній з червня до другої половини листопада 1941 р.

В кінці грудня 1941 р., коли стало відомо, що в СРСР буде формуватися чехословацька військова частина, його відправили в Куйбишев (тепер Самара). В кінці березня 1942 р. командир батальйону Л. Свобода направив його знову в Куйбишев в чехословацьку військову місію на посаду перекладача, де працював з березня 1942 до жовтня 1943 р.

Саме у той період А. М. Патрус-Карпатський брав участь в радіопередачах з Куйбишева, листувався з членами Державної ради в Лондоні П. Цібере та І. Петрущаком, писав статті для карпаторуської преси в Америці. У 1943 р. видав збірку поезій "Батьківщина кличе до бою", а також побував у Індії й написав великий цикл поезій "В країні Ганді і Тагора", який був надрукований лише після Другої світової війни в 1958 р.

Після закінчення війни А. М. Патрус-Карпатський повернувся додому, щоб повністю зайнятися літературною творчістю. У 1945 р. його прийняли на посаду літпрацівника в обласну газету "Закарпатська правда" в Ужгороді. 4 травня 1946 р. президія Спілки письменників України прийняла Андрія Патруса-Карпатського, Федора Потушняка та Петра Лінтура в члени Спілки, а першого ще й призначила уповноваженим Спілки письменників України у Закарпатській області.

Та недовго довелось йому очолювати письменницьку організацію, поповнювати її новими членами і готувати до видання нові книги. 15 жовтня 1947 р. заступник Генерального прокурора СРСР генерал-лейтенант Вавілов видав ордер на арешт поета. Арештова-

ний він був у Києві і етапований до Москви. Фактично, як свідчить дата в обвинувальному висновку, він був арештований 12 жовтня. Перший допит відбувся 17 жовтня 1947 р. І вперше тут було сказано, що він обвинувачується за здійснення злочинів проти СРСР. А основні з них полягали в тому, що ще в 1938–1939 рр. А.М.Патрус-Карпатський систематично "співробітничав у фашистсько-націоналістичній пресі" і, "працюючи в 1942–1943 рр. в чехословацькій військовій місії в СРСР, займався шпигунською діяльністю".

Допити А. М. Патруса-Карпатського в Москві тривали. Та раптом приймається постанова направити його на судово-психіатричну експертизу. Таким чином слідство на певний час було припинено. Після з'являється акт: "Комісія приходить до висновку, що Патрус-Карпатський А. М. душевним захворюванням не страждає, а є психопатичною особою, з схильністю до істеричних реакцій і нарочитої поведінки... Дальшого утримання в психіатричному відділенні лікарні – не потребує" [4].

10 січня 1948 р. слідство відновилося і тривало цілий рік. Допити були особливими, слідчий Соболєв із 15 допитів проводив вночі – 8, слідчий Ожерельєв із 33 – 12 [5].

3 грудня 1948 р. був затверджений обвинувальний висновок у слідчій справі №604 з обвинувачення А. М. Патруса-Карпатського в злочинах, передбачених ст.ст.58, п.4 і 59 п.6 ч.1 Карного кодексу Російської Федерації, де йшлося, що він обвинувачується в тому, що "а) в 1938–1939 рр. співробітничав в Закарпатті у фашистсько-націоналістичній пресі, систематично друкував в газеті "Нова свобода" свої вірші і статті, у яких закликав підтримувати маріонетковий уряд Волошина–Ревая і виховувати молодь за взірцем гітлерівських молодіжних організацій; б) працюючи в 1942–1943 рр. в чехословацькій військовій місії в СРСР, займався шпигунською діяльністю проти Радянського Союзу, тобто в злочинах, передбачених ст.ст.58, п.4, і 58 п.6 ч.1 КК РРФСР. У поданих обвинуваченнях винним себе визнав. Викривається зізнаннями обвинуваченого П. П. Цібере і речовими доказами, які додані до слідчої справи" [6].

Слідство вважало справу закінченою, а здобуті дані "достатніми для віддання Патруса-Карпатського А.М. до суду", тому направило її на розгляд особливої наради при МДБ СРСР з пропозицією застосувати до А.М.Патруса-Карпатського міру кримінального покарання 20 років виправно-трудових таборів.

Неволя спіткала поета спершу у Воркуті Комі АРСР, а згодом у Тайшеті Іркутської області. Та після відомого XX з'їзду КПРС 1956 р. і доповіді М. С. Хрущова "Про культ особи і його наслідки", з приводу чого була прийнята відповідна постанова, в СРСР стали переглядатися кримінальні справи політичних в'язнів, і невинні жертви реабілітовувалися.

Була переглянута і справа поета А. М. Патруса-Карпатського. Військова колегія Верховного суду СРСР 20 жовтня 1956 р. у про-

тесті Генерального прокурора СРСР на постанову особливої наради при МДБ СРСР відзначила: "На слідстві і у своїх скаргах, поданих після ув'язнення у ВТТ, Патрус-Карпатський своє співробітництво в 1938–1939 рр. в буржуазно-націоналістичній газеті "Нова свобода" пояснив тим, що це він робив за завданням Закарпатського крайкому Компартії Чехословаччини, членом якої він був... Партійна організація співробітництво Патруса-Карпатського в газеті "Нова свобода" не вважала зрадництвом з боку останнього і не притягувала його до партійної відповідальності за його буржуазно-націоналістичні коливання. До справи додані як речові докази статті, написані Патрусом-Карпатським і вміщені в газеті"Нова свобода". В цих статтях виступів проти Радянського Союзу не міститься".

Обвинувачення Патруса-Карпатського в шпигунстві основане на його зізнаннях і показаннях П. П. Цібере. Патрус-Карпатський на допитах визнав, що він посилав члену Державної ради Чехословаччини в Лондоні в 1942 – 1943 рр. донесення про те, що багато чехословацьких громадян, які емігрували в СРСР, утримуються в місцях ув'язнення і просив вжити заходи до їх звільнення. Ця обставина підтверджена і зізнаннями Цібере.

У своїх скаргах Патрус-Карпатський стверджував, що він шпигунством не займався, а як чехословацький військовослужбовець за наказами свого начальника генерала Піки підписувався під телеграмами, які направлялися в Лондон, у яких повідомлялося про становище чехословацьких громадян в СРСР. "МВС СРСР відомостей про зв'язки Патруса-Карпатського з іноземними розвідниками не має. Прилучені до справи матеріали КДБ при Раді Міністрів СРСР на Патруса-Карпатського неконкретні, а частина з них викликають сумнів у їх достовірності. В зв'язку з цим зробити з них висновок про наявність шпигунських зв'язків Патруса-Карпатського з іноземними розвідниками неможливо" [7].

Тому військова колегія Верховного суду СРСР відмінила постанову особливої наради при МДБ СРСР щодо А. М. Патруса-Карпатського і справу про нього припинила за недоведеністю обвинувачення. Поет був реабілітований і 24 листопада 1956 р. його звільнено з табору. Він повернувся в Тереблю до матері і розпочав підготовку до друку свої твори. Правда, спочатку повинен був засудити себе за український буржуазний націоналізм в період існування Карпатської України, що і було зроблено в обласній пресі.

Після повернення додому в Києві (1958) була видана збірка поезій різних років "Що в серці найсвятіше", потім "Іду життям" в Ужгороді (1960), відтак "Бескиде, відрадо моя" (Київ, 1961), "Колиска орлина" (Київ, 1963), "Малиново квітнуть ялини" (Київ, 1966), гуморески та сатиричні оповідання "Чорт на мотоциклі" (Київ, 1966), "Терези часу" (Ужгород, 1967), "Верховина" (Київ, 1978) і посмертне найповніше видання "Співучі смереки" (Київ, 1987). Одиноким помер поет в Києві 19 квітня 1980 р., там і похований.

Як відомо з листів А.М.Патруса-Карпатського, адресованих Г.М.Маленкову (5 травня 1954), М.С.Хрущову (2 квітня 1955), секретаріату ЦК КПРС (8 червня 1955), Головній військовій прокуратурі СРСР (8 червня 1955), а також матері поета на ім'я К.Е.Ворошилова (19 листопада 1954 року), дізнаємося про долю окремих літературних творів, які він написав у неволі.

Зокрема до Г.М.Маленкова А.М.Патрус-Карпатський писав: "Уже в ув'язненні, перебуваючи в одиночній камері спецоб'єкту 140, створив на пам'ять, без паперу і олівця історико-художній роман "Карпатська соната" російською мовою. Два розділи з нього були переписані і передані слідчому Ожерельєву. Цей роман – наслідок 12-річної праці, в ньому 4 156 поетичних рядків. Він охоплює період історії Закарпаття від Першої світової війни до 1946 р. В 1950 р. рукопис роману був пересланий в політвідділ ГУЛАГу. Минуло 4 роки, а відповіді до цього часу не одержав" [2, ф.2558, оп.1, спр.972, арк.133].

Як бачимо, поет змалював широку панораму життя краю. В листі до М.С.Хрущова він засвідчив, що написав ще поему "Олекса Борканюк", яку додав до листа. Просив і поему, і роман передати в будь-який літературно-художній журнал для публікації. Наївно було думати, щоб тоді це хтось надрукував.

У листі до секретаріату ЦК КПРС поет просив дострокового звільнення з табору і цікавився долею свого роману у віршах. Автор писав, що другого примірника рукопису в нього нема, бо передрукований лише в одному. Підкреслював також, що роман зберігається лише в пам'яті. Але й досі поки невідомо, чи існує він десь серед архівних документів. Невідомо й те, чи шукав сам Андрій Михайлович свій роман після повернення додому.

Нелегкий шлях і трагічна доля поета-земляка А.М.Патруса-Карпатського та його окремих літературних творів. Літературознавці могли б зайнятися вивченням і пошуком спадщини поета і, зокрема, згадуваних вище творів, глибокої і справедливої їх оцінки, а також всього літературного доробку письменника.

(Усі ці твори – цикл "Тюремні сонети", поеми "Предтеча за Бескидами", "Юнь-Яга", "Іван Франко", нездійснене видання збірки "Голуба далечінь" та інша лірика часів перебування поета в ув'язненні – ввійшли до найповнішого нині, упорядкованого О. Д. Довганичем, видання творів А. Патруса-Карпатського "Голуба далечінь", що вийшло в Ужгороді у видавництві "Закарпаття" 2008-го року – *С. Ф.*).

ПРИМІТКИ

1.ДАЗО. – Ф.2558. – Оп.1. – Спр.971. – Арк. 38.
2.Там само. – Арк.872.
3.Там само. – Арк.260.
4.Там само. – Арк.72.
5.Там само. – Арк.153, 163.
6.Там само. – Арк.115–120.
7.Там само. – Арк.286–287.

Омелян ДОВГАНИЧ

МИКОЛА РІШКО
(1906–1994)

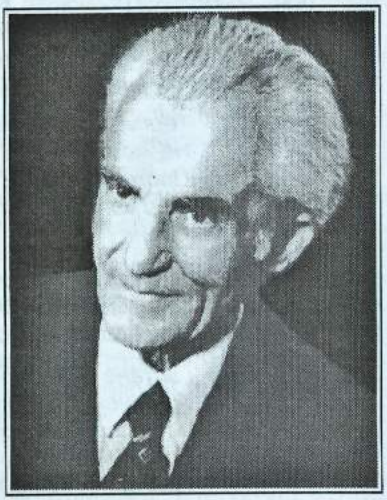

13 грудня 1996 року йому виповнилося б 90. Був він найстаршим у письменницькій організації. Встиг відзначити 85-річчя. Багато пережив. На очах поета розпадалася Австро-Угорщина. Відчув на власній шкірі денаціоналізаторську політику буржуазної Чехословаччини. Зазнав переслідувань з боку угорсько-фашистських окупантів. А ще була сталінська колективізація, боротьба з націоналізмом і абстракціонізмом. Дочекався незалежної України, за яку віддали життя тисячі краян.

Маючи талант від Бога, Микола Рішко міг би зробити значно більше, якби доля була до нього прихильнішою. На схилі літ все частіше перегортав сторінки свого життєпису. І поставала у пам'яті маленька дерев'яна хата неподалік кришталево чистої гірської річки в мальовничому Драгові. Виснажені тяжкою працею батьки, колишні наймити, що у поті чола працювали, аби прогодувати п'ятеро дітей. Коли Миколі було шість років, батько подався на заробітки до Америки. Через рік надійшов лист від односельчанина, що загинув. Померли від недоїдання молодший братик і дві сестрички. А згодом не стало і старшого брата Миколи. Мине час, і поет Микола Рішко напише:

Протяжно дзвони плачуть,
І сльози, як мечі...
І я малим вмивався
Сльозами на печи.

Залишившись напівсиротою, малий Микола почав наймитувати. До першого класу пішов у дванадцять років. Закінчивши початкову школу, 17-річний юнак їде в Ужгород, щоб здобути спеціальність у художній деревообробній школі. Відтак навчання у Пряшівській руській учительській семінарії.

У Пряшеві здібний юнак пірнає в громадське життя. Бере участь у розбудові аматорського театру, засновником якого була письменниця Ірина Невицька. Пробує сили як диригент, актор. У газе-

тах "Русское слово", "Слово народа" з'являються його перші поезії. Після закінчення учительської семінарії повертається до рідного Драгова. З 1931 по 1939 рік учителює. Займається просвітницькою роботою. Організовує хорові колективи, драматичні гуртки. В 1935 р. побачила світ його перша збірочка "Гірські вітри". Принесла йому більше горя, аніж радості. У цій книжечці М. Рішко підніс сміливий голос на захист скривдженої, знедоленої матері-України:

Терпиш в ярмі війни і
Не можеш хрест важкий здолати.
Промов: коли ти вже
пригорнеш і степ, і гори й море
Чорне?

Доля розіп'ятої України завше озивалася в серці поета болем. Але тоді, у далекому 1936 році, поет бачив Україну усміхненою матір'ю, вірив, що "прийде хвиля довгождана"

і встане з мертвих вся в акорді
Усміхнена Велика Мати,
і під свої широкі ризи
Розгублені серця
пригорне. І вже тоді
могутній Тризуб
Зістане вічно
непоборним.

Сучасний читач, можливо, і не побачить у "Гірських вітрах" чогось такого, що могло б накликати на поета біду. Та в ті часи на такі вірші треба було мати неабияку відвагу. Микола Рішко знав, що за такі твори не матиме, за його словами, "вінців лаврових". Спершу угорські фашисти, а відтак сталінські опричники, оголосивши вірші "націоналістичними", жорстоко переслідували його.

У березні 1939 р., коли Закарпаття було окуповане угорсько-фашистськими військами, Микола Рішко, як і інші українські політичні та культосвітні діячі краю – В. Ґренджа-Донський, О. Маркуш, – разом з дружиною-вчителькою був заарештований. Зазнав катувань у тячівській і хустській тюрмах, в концтаборах с. Крива на Хустщині та Вар'юлопоша, що неподалік Ніредьгази. Після амністії йому як неблагонадійному не давали роботи, а згодом всю родину переселили на угорську територію. Там з 1941 по 1942 рр. він вчителював, а потім аж до визволення краю перебував у робітничому батальйоні.

З визволенням і об'єднанням Закарпаття з Україною у біографії М. Рішка відкрилася нова сторінка. До 1951 року він працював секретарем хустської районної газети "Ленінська правда", а потім повернувся до вчителювання, заочно здобув філологічну освіту в Ужгородському університеті. Віддав чимало сил вихованню літератур-

ної зміни: керував гуртками, студією імені Дмитра Вакарова. Учительську роботу поєднував з літературною творчістю. Писав вірші, оповідання, статті, перекладав з чеської, словацької, угорської, німецької. Його вірші включали в колективні збірки "Країна Рад – держава незборима" (Київ, 1946), "Весна" (Ужгород, 1947), "Лицем до землі" (Ужгород, 1970). І лише через 24 роки після дебютної книжечки "Гірські вітри" з'являється "Заграли струни" (1960), а потім "Розмова з матір'ю" (1973), "Повернення" (1980), "Вереснева криниця" (1990). Не було в тих книжках уже тієї розкутості думки і ритмів, сміливості бажань і прогнозів. Була, звичайно, сміливість, дозволена в межах регламентованих постанов.

Микола Рішко завжди був прихильником традиційного силаботонічного вірша. Здається, ніколи не захоплювався модерними течіями. У першій довоєнній книжці він задекларував себе як поет спротиву, непокори, боротьби. З роками в музу його все надійніше входять спокійні інтонації роздумів над життям, його минулим і сучасним. Уся поезія Миколи Рішка сповнена любов'ю до рідного краю. Він умів радіти дзюркотливому гірському струмочку, мурашці, що "стебельце несе в свій терем-теремок", молодій травичці, "срібній крапельці-росинці" ("Радіє серце"), пролісковi, що розкриває вії сонцю ("Проліски"), першому снігові ("Спасибі, зимо!"). В останній книжечці поета "Вереснева криниця" домінують осінні й зимові пейзажі. Є у них кілька віршів, присвячених дружині, їх не можна читати без хвилювання.

Сьогодні я прийшов до тебе, мила,
Все вдома добре, внуки щебетливі
Приніс ромашки польові тобі
І сад наш дуже рясно уродив,
Кладу їх у бентезі на могилу,
Але не можу бути я щасливим,
Та не втихає в моїм серці біль.
Та я отут – один.
Мені такі уже болючі ранки,
Мені такі самотні вечори,
Моя далека сивокоса бранко
Цих сірих плит і вічної гори, –

зізнався Микола Рішко у вірші "Сьогодні я прийшов". Вважав, що щасливіші є ті, "що йдуть до смерті Рука в руці і серце в серці" і "бережуть до сивих літ Любові непогасний цвіт". Микола Рішко зберіг до глибокої старості "непогасний цвіт" любові до людей, до життя, до рідного краю.

Уже немає з нами Миколи Рішка. Відійшов у вічність у 1994 році. Зосталася його поезія. А ще – добра пам'ять.

Надія ФЕРЕНЦ

ІВАН РОШКО-ІРЛЯВСЬКИЙ
(1919–1942)

Видатний український поет, журналіст, громадський діяч із села Ірляви Ужгородського району Закарпатської області Іван Ірлявський був одним із когорти активних будівничих Карпатської України й чільних творців Соборної України. Йому належить почесне місце в українській літературі, як і в громадському, суспільному житті Закарпаття та всієї України 30-х – початку 40-х років XX століття.

Про своє покоління національно свідомої закарпатської молоді у вірші "Ми" 1937 року вісімнадцятилітній поет писав:

Нам сили родяться святого Чину
і ясний клич: змагатися, іти,
бо жде цього Велика Україна –
найкращий цвіт дозрілої мети.
Ідемо дужим походом обнови,
залізом скуті в сонячні ряди,
запалюючи дух пригод, любови
і зрив палкий досягнень молодих.

Народився Іван Іванович Рошко – таке його справжнє імення – 17 січня 1919 року на Ужгородщині у напрочуд мальовничому селі Ірлява, розсіченім річкою Старою, притокою Латориці, на дві нерівні частки. На більшій, правобережній горбистій одразу за обійстями й нивками з церквою, дзвіницею та сільським кладовищем видніється масив знаменитих середнянських виноградників, на меншій з рядочком хат на березі Старої починається долина, що через низинні села Мукачівщини та Ужгородщини тягнеться до Латориці й Тиси і далі, далі аж ген до Дунаю, так щиро оспіваного у піснях Іванових краян.

За рікою, край села, поруч з берегом стояла й давня дерев'яна родинна хата його батьків. Нині хіба старезні верби та вільхи над Старою, може, вже й не свідки Іванового дитинства, проте достеменно з того давнього кореня, пам'ятають, як він весною та влітку сидів на березі річки у задумі, снував думи-рядки, що відтак ставали віршами:

Мої будні п'яніли від долі
у розмаю, в весняних вінках
там, де простір ширяє на доли,
там, де закрут, де рідна ріка...

Усе це, а ще чи не кожна билинка, мати, батько, брат, сельчани, їх побут – склало відтак реальний світ його віршів, зігрітий теплом поетового серця.

Невеличка, ошатна, по-господарськи зібрана докупи Ірлява часів Іванового дитинства, з доглянутою церквою кінця XIX століття, добротною дзвіницею з трьома дзвонами праворуч (польовою дорогою ліворуч церкви малям зі старшим братом щовесни він ходив по жовту глинку – нею мати білила в хаті стіни перед Великоднем), початковою школою неподалік із сумлінними вчителями (очолював школу за часів навчання Івана відомий в краї педагог і просвітитель Михайло Ердевдій), – трималася укоріненої традиційної народної культури й моралі, обрядовості і звичаєвості. На цих первісних пластах почали формуватися світобачення та художній світ громадянина і письменника І. Рошка-Ірлявського.

Мати, чию жіночу м'якість, теплоту і ласку він взяв із собою назавжди, померла рано, ще перед тим, як Іван пішов до школи. Батько пізнав широкі світи – тричі їздив в Америку, аби заробити якийсь гріш, два роки воював на фронтах Першої світової війни. Як військовополонений австро-угорської армії досить тривалий час перебував на Полтавщині й повернувся додому 1918 року – з його живих оповідей постали у віршах сина образи українського степу. По смерті дружини батько залишився вдівцем до кінця своїх днів. Зароблені гроші потратив на купівлю землі й деревини на нову хату на іншім місці. Старшого дванадцятилітнього сина Василя після першого класу гімназії забрав додому – на ґаздівстві не міг обійтися без помічника. Меншому, на 5 літ молодшому Іванові, дав змогу вчитися. Після закінчення шести класів народної (початкової) школи у рідному селі місцеві вчителі допомогли здібному учневі підготуватися до здачі екзаменів за горожанську (неповну середню) школу екстерном, але оскільки в Мукачеві його на подальше навчання не прийняли за віком, провчився ще рік в Ужгороді у горожанці – брат Василь двічі на тиждень носив йому їжу, грошей вистачало лише на плату за квартирування.

Зі свідоцтвом Ужгородської горожанки восени 1934 року поступив у Мукачівську торговельну академію. Тут, крім ґрунтовних фахових знань дістав добрий гарт естетичного й національного виховання. Цей навчальний заклад очолював краянин-патріот, знаний педагог і громадський діяч Авґустин Штефан, вчителями працювали відомий у світі музикант-хоровик, у минулому диригент знаменитої капели О. Кошиця, диригент хорів у Мукачеві та Ужгороді Олекса

Приходько, закон Божий у різний час викладали поет Зореслав та прозаїк Юрій Станинець, спеціальні дисципліни вів інженер Василь Чапля, в майбутньому педагог вищої школи, вчений-кібернетик у США, тут викладав інженер Леонід Мосендз – відомий поет, прозаїк, публіцист, перекладач. На цей час припадає розбудова в Закарпатті за участю Олега Ольжича осередків організації українських націоналістів з двома відділами – підпільним і пропагандистським. Поряд зі старшими товаришами: Дмитром Бандусяком, Михайлом Габовдою, Петром Стерчом, Михайлом Кіштулинцем, – Іван був у академії активним членом ОУН. Відтоді національна ідея жила в його єстві як поклик і дія творити Соборну Україну, за будь-яких умов боротися за її державність з пам'яттю про часи Мазепи, Української Народної Республіки й більш давні – він мав глибокі знання з історії рідного краю і України.

Після закінчення Торговельної академії у 1938 році почав працювати в Підкарпатському банку в Ужгороді, подав документи у вищу школу в Празі, щоб продовжити навчання за уже здобутим фахом банківського працівника. Та подальші події, їх бурхливий вир, змінили наміри – він зробив свідомий вибір не на користь продовження навчання. Уряд Чехословаччини у жовтні 1938 р. нарешті надав автономію Підкарпатській Русі, як Прага офіційно іменувала його край, а 2 листопада згідно з рішеннями Віденського арбітражу, які з плином часу були визнані неправомірними, Закарпаття було перекраяне, його столичний Ужгород і більші міста Мукачево та Берегово відійшли до Угорщини, яка вимагала весь край. Столицю спішно було евакуйовано до Хуста. Із самих початків автономізації юнак з головою поринув у працю зі становлення і розбудови Карпатської України – її громадського й літературно-мистецького життя, політичного устрою, інформаційного простору, як нині прийнято казати, формування оборонної інституції – "Карпатської Січі", що було вкрай важливо за умов масового тероризму на теренах краю, організованого двома потужними державами – Угорщиною та Польщею. Перебуваючи в Хусті, він практично редагує відомий тоді журнал "Пробоєм", що виходить у Празі. В останньому числі часопису за 1938 рік, яке охоплювало три останні місяці року, вміщено три його матеріали на злобу дня, більше – було вирішено, що відповідальним редактором залишається Степан Росоха, який став функціонером в уряді, але формально видавцем "Пробоєм" буде і надалі Дмитро Галай, а редактором – Степан Бреза. Насправді редактором став Іван Рошко-Ірлявський.

У Хусті І. Ірлявський бере також активну участь у роботі очолюваної Олегом Ольжичем літературно-мистецької громади "Говерла", яка об'єднувала видатних поетів, прозаїків і образотворчих митців, як О. Ольжич, Улас Самчук, Юрій Горліс-Горський, В. Ґренджа-Донський, Іван Рошко-Ірлявський, Михайло Михалевич, Андрій Патрус та ряд інших.

Після окупації Карпатської України гортіївською Угорщиною в середині березня 1939 р. Іван Ірлявський добирається до Югославії, більше місяця перебуває в Руському Керестурі серед краян, які переселилися сюди за два століття перед тим. Тут він разом з прем'єр-міністром Карпатської України Юлієм Реваєм, художником Миколою Бутовичем, керівником театру "Нова сцена" Юрієм Шерегієм та його акторами відчули, як пригадував старійшина красного письменства місцевих русинів-українців Михайло Ковач, "що вони мають приятелів: рідню, яка з ними хотіла поділитися горем, що спіткало їх, оборонців їхньої і нашої Срібної Землі".

На початку травня І. Ірлявський перебрався до Німеччини, де, незважаючи на слабке здоров'я, якийсь час працював шахтарем задля шматка хліба, поки влітку того ж року не опинився у Празі, яка впродовж трохи більше ніж двох наступних років була місцем його проживання, праці і творення в оточенні досить широкої, а головне – творчо могутньої української журналістської і літературно-мистецької громади. Чехословацьке громадянство він свідомо не прийняв, до кінця життя залишаючись громадянином Карпатської України. У Празі проживало й працювало тоді також чимало інших чільних діячів Карпатської України.

Місцем його праці стало видавництво "Пробоєм", де трудився не покладаючи рук, займаючись і коректурою, і редакційною роботою, і складанням текстів. Його живим подихом пройняті всі числа журналу "Пробоєм" літа 1939 – літа 1941 рр., який значно збільшив обсяг і розширив авторський колектив, став загальноукраїнським літературно-художнім і суспільно-політичним часописом, а також української газети-тижневика "Наступ", перенесеної із Закарпаття в Прагу, і безплатного двотижневого додатку до неї – часопису українознавства "Націоналіст", які розповсюджувалися тоді в усій європейській та заокеанській українській діаспорі. Були ще й книжки серії "Книгозбірня "Пробоєм". Викроював притому час для творчості – поезії та статті І. Ірлявського систематично з'являлися на шпальтах згаданих періодичних видань.

Наприкінці літа 1941 р. як член Культурної референтури ОУН з очолюваною Ольжичем похідною групою І. Ірлявський з краянином Іваном Рогачем та його сестрою Анною, іншими побратимами добрався до щойно (20 вересня) окупованого німцями Києва. Добиралися не на німецьких штиках, як дехто донедавна твердив, а підпільно, невеличкими групками. Інший член цієї референтури М. Неврлий, нині видатний літературознавець-українієт Словаччини, який виконував тоді подібні функції у сусідньому з Києвом Василькові, засвідчує, що завданням культурної референтури ОУН було "казати правду про німецьку окупацію України, бо ж деякі села навіть вітали німецьких вояків хлібом і сіллю. Ми мусили відкривати людям очі, підкреслювати, що більшовицький окупант відійшов, а німець-

кий приходить... треба було зблизитись із національно свідомими українцями, яких не відтягли більшовики на схід, і разом з ними організувати місцеве життя в умовах гітлерівської окупації, підготувати їх до евентуального протифашистського повстання."

У Києві І. Ірлявський теж займався організацією міського життя – інформаційного та літературно-мистецького життя столиці й України. Іван Рогач, – крім інформаційного, – ще й громадського, самоврядного, бо був також і членом міської управи. На долю Ірлявського випала організація Спілки письменників, секретарем якої він став, а також участь в редагуванні газети "Українське слово" (відповідальний редактор І. Рогач), зокрема Ірлявський редагує двотижневий літературно-мистецький додаток "Українського слова" – "Література і мистецтво", який пізніше, з прибуттям до Києва наприкінці жовтня О. Теліги від листопада мав назву "Літаври" (відповідальний редактор І. Рогач, редактор О. Теліга). "Українське слово" виходило кілька разів на тиждень, розходилося по Україні тиражем від 20 до 50 тисяч.

9 лютого 1942 р. під час масових гестапівських арештів у Києві І. Ірлявського теж арештували. Він знав уранці, що гестапо уже веде свою чорну роботу, зайшов до заступника голови Спілки письменників, розповів йому, той з дому не вийшов, а він вирішив піти до Спілки – там його разом з О. Телігою та іншими українськими підпільниками і взяли.

21 лютого 1942 р. стрімкий лет Івана Ірлявського до поетичних і громадянських вершин обірвала у Бабиному Яру безжальна гестапівська куля. Того ж дня там же були розстріляні десятки українських патріотів – цвіт української нації. Серед них – Олена Теліга, називають при цьому й Івана Рогача та його сестру Анну, але є й інше свідчення, що останніх знищили у спецмашині-газовій камері ще у грудні 41-го. Причиною розстрілу Івана Ірлявського, зокрема в "Українській літературній енциклопедії" називають його відмову від запропонованої йому гітлерівцями посади редактора профашистської газети, що прийшла на заміну "Українському слову" – "Нове українське слово". Персонально, може, й так, насправді причина глибша. Гітлерівська спецслужба протягом листопада-грудня-січня не їла хліб даремно. Властивим спецслужбам методами поступово розкривала наміри українського націоналістичного підпілля створити Соборну Україну. Тож у лютому 1942-го гестапо й провело в столичному Києві зачистку мозкового центру цього антифашистського українського підпілля, подібно до якого діяли й антифашистські організації багатьох країн Європи – "Вільна Франція" та Французький національний комітет, Віче народного визволення Югославії, Національно-визвольний комітет Албанії тощо.

На тернистий шлях творця Іван Ірлявський ступив ще підлітком, хоча перша його книжка з'явилася друком, коли був дев'ятнадця-

тирічним юнаком. За життя видав три поетичні книжки – "Голос Срібної Землі" (самий кінець 1938 року), "Моя весна" (1940), "Вересень" (1941) четверта вийшла як уже належав Вічності – "Бростi" (1942). Усі видрукувані в Празі. Явили самобутнього поета-патріота, чий патріотизм, щедро живлячись пам'яттю батьківського порога, надзвичайно природно вбирав у себе безоглядну любов до всієї Соборної України, прагнення навіть ціною власного життя утвердити її.

До своєї першої книжки йшов довго. Віршувати почав ще в Ірляві та Ужгороді. Первісним його навчителем у царині поетичного мистецтва була народна пісня і ширше – народне слово.

Я лиш пісні, що над колискою
не доспівалися давно...
Я лиш пісні, що тихо низкою
виводив під вікном, –

зізнавався пізніше у поемі "Вересень".

Становлення таланту І. Ірлявського як поета професійного – його поетика ніколи не була суто народно-пісенною – сприяло творче оточення. Це і поети-земляки, що виступали разом з ним на шпальтах одного і того часопису "Пробоєм", і поети "празької школи" наймолодшим представником якої він був. У їх творчості, як зауважує М. Н. Неврлий, "досягла українська міжвоєнна поезія найвищого рівня... Всі вони були зближені світоглядово, стильово й тематично, їхня творчість була спрямована найчастіше в минуле України, набирала часто історіософічної наснаги, акцентувала вузлові періоди історії, перегукувалась із сучасністю... Стильово ці поети були переважно неоромантиками. Динамічна напруга їхнього вірша відбивала їхню неспокійну епоху. Філософською й психологічною заглибленістю вони інклінували також до неокласики, яку за світовість щиро вітали. Від радянської поезії їхня творчість відрізнялась своїм волелюбством, не декларативним, але діяльним патріотизмом. Це була поезія вільного світу, вільного вияву ідей і почувань".

Збірка "Голос Срібної Землі", епіграфом для якої взято рядки Є. Маланюка:

Ти пам'ятай, що ще ударить грім,
що з тишею душа не помирилась, –

попри якусь долю декларативності засвідчила, що поет Ірлявський відбувся як співець української національної ідеї на теренах Підкарпатської Русі – Карпатської України. Ця збірка ввібрала настрої патріотично налаштованої молоді Закарпаття, яка з наданням краю автономії в жовтні 1938-го піднеслася духом зі сподіваннями розбудови української державності.

У збірці "Моя весна" громадянське й особистісне, інтимне більше врівноважені, вона пройнята зовсім не юначою розважливістю,

трагічні події березня 1939-го ввійшли у вірші виразними штрихами-деталями і пройдуть, як незагойна рана, через усю подальшу творчість. Поет починає об'єднувати твори у цикли, ліричний струмінь збагачується епікою. Книга творить мозаїчний зліпок біографії поета – зовнішньої і внутрішньої, почуттєвої – від перших його кроків до завершення роботи над збіркою.

"Вересень" – ліро-епічна поема з переважанням ліричного струменя. Одразу після її виходу в світ критик (криптонім – С. С.) захоплювався нею як одним із помітніших явищ української поезії в діаспорі. Ця цільна річ – неквапна, лірично-схвильована, образна розповідь поета коханій про прожите й пережите ним від народження до часу оповіді, освідчення в коханні через освідчення рідному селу, рідним овидам, шляхам-дорогам, якими пройшло його серце. Усе це оживає у поемі кадрами-картинами, які наче в кіно змінюють одна одну.

Передостанній його твір – збірку "Брості" – встиг винести з Києва товариш І. Ірлявського по Празі, який редагував "Пробоєм", Федір Гайович. Тут злютувались воєдино національна ідея і поезія, віра у незнищеність українського народу, його державності, що має глибокий корінь у віках, "док ласка Всевишнього щедро землі дає невідомих героїв".

Останнім його твором була, судячи з назви, історіософська поема "Послідній з роду". Цьому творові автор, як свідчать його сучасники, надавав особливого значення, наполегливо працював над ним в останні місяці перебування в Празі, завершив у осінньому та зимовому Києві 1941–1942 рр. Сліди поеми й загубилися тут з несподіваним арештом автора.

Особливу сторінку творчого набутку І. Ірлявського становить його публіцистика. Погляди, уподобання, цілі автора проглядають у ній пряміше, оголеніше. З поезією її ріднить, наскрізний мотив – відданість національній ідеї, але, крім поета, в текстах живе і фахівець-господарник, фаховий фінансист, політик, літописець-патріот, що не міг не вилити на сторінки цих творів власних почуттів. Своє журналістське перо І. Ірлявський гартував насамперед на шпальтах журналу "Пробоєм", а також у газеті "Наступ" та її додатку для молоді, часописі українознавства "Націоналіст". Стаття "По конференції у Відні – до нового життя" написана по свіжих слідах арбітражу (в Ірлявського – "конференції") у Відні в листопаді 1938 р., за яким найбільші міста Карпатської України Ужгород, Мукачево, Берегово було віддано гортіївській Угорщині. Під статтею підверстано крилатий вислів Т. Масарика: "Кожен нарід мусить змагатися за самостійність. Нарід, що не хоче бути самостійним, не є народом", що увиразнює патріотичний пафос твору. Інший свій публіцистичний твір, "В річницю смерти вождя", автор присвятив одному з творців української національної ідеї – Євгенові Коновальцю, якого за рік до цієї публікації (1938) підступно вбито у Роттердамі

радянською спецслужбою. Настрої закарпатської молоді в перші місяці проголошення автономії краю автор задокументував у статті "Українська молодь на шляху" (1938). Однією із яскравих сторінок соборницького українського державотворення влітку 1919 р., коли спільним ударом армії Української Народної Республіки та Української Галицької армії 30 серпня у більшовиків було відбито столицю України – Київ, присвятив публікацію "Перемога".

В Україні у повоєнний час ім'я І. Ірлявського вперше потрапило на сторінки преси лише 1990 року стараннями Олекси Мишанича.

Цілий ряд публікацій творчої спадщини поета і матеріалів про нього з'явилося у періодичній пресі, збірниках та альманахах упродовж 90-х років XX та перших літ XXI століть. У 2000 р. поезія І. Ірлявського стала доступною школярам Закарпаття – твори поета видрукувано на сторінках книги Н. Ребрик "Іван Рошко (Ірлявський): Ірлявські дзвони в моїм серці чути...": Життєвий і творчий шлях поета" (Ужгород: МПП "Ґражда", 2000. – С. 25 – 115).

У 2002 році читач Закарпаття, завдячуючи підтримці обласної держадміністрації, отримав поважне, найповніше досі, видання його творів: Ірлявський Іван. Брості: Твори. – Ужгород: Видавництво "Закарпаття", 2002. – 268 с. Навесні цього ж року започатковано конкурс художнього слова імені Івана Ірлявського для декламаторів у номінаціях поезії, прози, власної творчості, гумору та сатири, а також бардівської пісні, який стає традиційним. Відтак встановлено пам'ятний знак в рідному селі поета, невтомного творця й оборонця Карпатської та Великої, як любив казати мій дід Іван, Соборної України.

Дмитро ФЕДАКА

УЛАС САМЧУК
(1905–1987)

Улас Олексійович Самчук народився 20 (за старим стилем 7) лютого 1905 року в селі Дермань Дубенського повіту Волинської губернії (нині Здолбунівський район Рівненської області) у родині Олексія Антоновича та Настасії Ульянівни Самчуків, – як на той час, заможних селян. По суті, світогляд майбутнього визначного письменника світу формували як родина, так і довкілля: ... Дермань для мене центр центрів на планеті. І не тільки тому, що десь там і колись там я народився... Але також тому, що це справді "село, неначе писанка", з його древнім Троїцьким монастирем, Свято-Феодорівською учительською семінарією, садами, парками, гаями, яругами, пречудовими переказами та легендами.

У 1913 році, коли Уласові Самчуку було вісім років, сім'я переїхала в село Тилявку Кременецького повіту. Але з Дерманем зв'язків не втрачав, в 1917–1920 рр. він навчався в чотирикласовій вищепочатковій школі, що діяла при Дерманській Св. Феодорівській учительській семінарії. В 1921–1925 роках – в Кременецькій українській мішаній приватній гімназії імені Івана Стешенка [1].

Перед самим закінченням гімназії Уласа Самчука покликали до польського війська (гарнізон міста Тарнова). 23 серпня 1927 року він дезертирував з війська, після чого потрапив до Веймарської Німеччини, де працював у місті Бойтені як наймит у одного міщанина, розвозив рольвагою по копальнях і гутах залізо. З 1927 року навчався у Бреславському Університеті. "Німецький" період життя Уласа Самчука позначений тим, що, по-перше, завдяки Герману Блюме він, як вільнослухач, студіював у Бреславському університеті, мама Германа Блюме – Германіна фон Лінгейсгайм люб'язно дала притулок "обідраному українцю" у своїй оселі й терпляче навчала його німецькій мові. Вдруге прийшов Герман Блюме на допомогу Уласові Самчуку через п'ятнадцять років: завдяки його клопотанню німці 20 квітня 1942 року випустили письменника, якого арештували 20 березня цього ж року, з Рівненської в'язниці. Герман Блю-

ме у Рівному працював на посаді начальника цивільної поліції райхскомісаріату "Україна".

З 1925 почав друкувати оповідання у журналі "Духовна Бесіда" у Варшаві, згодом в "Літературно-науковому віснику" та ін. журналах (видані окремою збіркою "Віднайдений рай", 1936). Свої перші новели він надіслав до "Літературно-наукового вісника" з Німеччини, там виникли задуми більших романів. У спогадах "Мій Бреслав" Улас Самчук стверджує, що саме у цьому німецькому містечку "в моєму всесвіті з'явилась туманність, з якої поволі вимальовувались контури майбутньої "Волині".

1929 року переїжджає до Чехословаччини та навчається в УВУ в Празі. Але жодного вищого навчального закладу він так і не зміг закінчити. Кожну науку Улас Самчук опановував без вчителів, самотужки. Він володів бездоганно німецькою, польською, чеською, російською, менше французькою мовами.

У Чехословаччині Улас живе з 1929 по 1941 рік. Українська Прага 1920–30-х рр. жила бурхливим науковим та культурно-мистецьким життям. До безпосереднього оточення, яке творило "його Прагу", Улас Самчук називає Олександра Олеся, Спиридона Черкасенка, Олексу Стефановича, Оксану Лятуринську, Олега Ольжича, Михайла Мухина, Миколу Бутовича, Роберта Лісовського, Степана Смаль-Стоцького, Дмитра Дорошенка, Миколу Галагана, Леоніда і Надію Білецьких, Дмитра Антоновича, Сергія Шелухіна, Микиту Шаповала, Валентина і Лідію Садовських, Русових, Яковлевих, Мідних, Батинських, Слюсаренків, Щербаківських, Сімовичів, Лащенків, Горбачевського, Ольгерта Бочковського. У Празі Улас Самчук належав до Студентської академічної громади. "Нас було кілька сотень з загальної кількатисячної української колонії, ми були поколінням Крут, Базару, Листопада, Четвертого Універсалу, України Мілітанс". У 1937 році з ініціативи Євгена Коновальця була створена культурна референтура проводу українських націоналістів на чолі з Олегом Ольжичем. Центром Культурної референтури стала Прага, а однією з головних установ – Секція митців, письменників і журналістів, де головував Самчук.

Культурна референтура ПУНу невдовзі зіграла роль одного з головних рушіїв у проголошенні незалежності Карпатської України, розгорнувши на тих теренах "широко закроєну акцію пропаганди" (вислів Уласа Самчука). Сам він у 1938–1939 рр. на Закарпатті, а тоді у 1940–1941 рр. в Чехії, Німеччині, Польщі, об'їздив з виступами десятки, якщо не сотні українських міст, містечок, селищ, сіл, громад і організацій. З осені 1938 до весни 1939 р. Самчук посідав місце референта пропаганди УНО в Хусті, будучи одночасно "звітодавцем командування Карпатської Січі" до нью-йоркської "Свободи" і паризького "Українського слова".

В. Бірчак починає свої спогади "Карпатська Україна" (1940) зі своєї зустрічі з У.Самчуком в Ужгороді наприкінці вересня 1938 р.:

"Одного дня в тому часі стрінув я на вулиці знайомого українського письменника Уласа, він потягнув мене за рукав на відлюдну вулицю і став шепотіти. Приїхав із Праги, чехословацьку республіку розбиває Німеччина, з української землі від Попраду по Тису на південь від Карпат утворить Німеччина самостійну українську державу. Я маю іти до передових людей в Ужгороді й переговорити з ними, щоб вони виступили з такою ідеєю й домагалися збудування Карпатської України... Спитав я Уласа:

– Від кого приходите?

– Не ваше діло. Німеччина будує самостійну Карпатську Україну, а ваше діло поагітувати, щоб це домагання вийшло від населення.

Між мною й Уласом зачався словесний герць. Я хотів знати, від кого він приходить, а він заслонювався тайною; що ж до самої справи, то між нами були теж різниці поглядів, яких тут, на вулиці, ми не могли вирівняти. Він мало знав країну й її мешканців, я жив тут майже двадцять літ... А де тут – держава? Але Улас мені не вірив. Він перебив мене:

– Звідси піде відбудова цілої Української Держави. Зайнявши цю землю, йдемо походом далі!" [2].

7 грудня 1938 р. В. Ґренджа-Донський занотував у щоденнику (ідеться, очевидно, про події кількатижневої давності): "До Хуста прибув Улас Самчук, відомий український письменник. Зразу дав кілька відчитів" [3]. У. Самчук працював у виборчому штабі УНО, писав агітаційні статті [4].

Коли 17 березня гортіївці кинули Ю. Химинця до тячівської тюрми, він зустрівся там з У. Самчуком. Через кілька днів той був звільнений, оскільки довів, що він міжнародний журналіст. Разом з ними після чотиригодинного допиту був випущений і Ю. Химинець. "Не гаючи часу, – згадує останній, –ми разом вирушили пішки до Хуста, де залишилася дружина Самчука, яка працювала фармацевтом. З Хуста ми планували якнайскоріше перейти кордон" [5].

Аналогічно і В. Ґренджа-Донський, згадуючи про своє перебування у Тячівській тюрмі, писав: "Михалевич сказав мені потішаючу вістку, що мій приятель і колега, письменник Улас Самчук, з легітимацією закордонного журналіста вирвався з мадярських рук (сидів у Тячеві кілька днів, про що я й не знав), а тепер у Відні і змобілізував закордонні чинники, щоб рятувати, що тільки можна" [6].

1941 р. У. Самчук повернувся на Волинь, був редактором газети "Волинь" до 1943 [7]. У 1944–1948 рр. жив у Німеччині, був одним із засновників і головою літературної організації МУР. По переїзді до Канади (1948) був засновником ОУП "Слово" (1954).

Ім'я Уласа Самчука ще прижиттєво було відоме у країнах Європи та Америки і, як зазначала дослідниця творчості письменника Марія Білоус-Гарасевич, "вражає не те, що на українській землі

народився цей вийнятково сильний творчий талант, а те, що він вижив, не зісох у "волинській тихій стороні", в абсолютно безпросвітних обставинах".

У літературній творчості Самчук був літописцем змагань українського народу протягом сучасного йому півстоліття. Своє перше оповідання "На старих стежках" опублікував у 1926 році у варшавському журналі "Наша бесіда", а з 1929 року став постійно співпрацювати з "Літературно-науковим вісником", "Дзвонами" (журнали виходили у Львові), "Самостійною думкою" (Чернівці), "Розбудовою нації" (Берлін), "Сурмою" (без сталого місця перебування редакції).

У найвидатнішому творі Самчука – трилогії "Волинь" (1932–1937) – виведений збірний образ української молодої людини кінця 1920-х – початку 1930-х рр., що прагне знайти місце України у світі й шляхи її національно-культурного і державного становлення. Робота над першою і другою частинами тривала з 1929 по 1935 роки, над третьою – з 1935 по 1937 рік. Саме роман "Волинь" приніс 32-річному письменнику світову славу. Як стверджує дослідник творчості Уласа Самчука Степан Пінчук, "у 30-х роках вживалися певні заходи щодо кандидування Уласа Самчука на Нобелівську премію за роман "Волинь" (як і Володимира Винниченка за "Сонячну машину"). Але, на жаль, їхніх імен немає серед Нобелівських лауреатів: твори письменників погромленого і пригнобленого народу виявились неконкурентноздатними не за мірою таланту, а через відсутність перекладів, відповідної реклами".

Ідейним продовженням "Волині" є повість "Кулак" (1932). У романі "Марія" (1934) відтворена голодова трагедія українського народу на центральних і східноукраїнських землях 1932–1933 рр., у романі "Гори говорять" (1934) – боротьба гуцулів з угорцями на Закарпатті.

У повоєнний період творчості Самчука сюжетним продовженням "Волині" є його роман-хроніка "Юність Василя Шеремети" (I-II, 1946–1947). У незакінченій трилогії "Ост": "Морозів хутір" (1948) і "Темнота" (1957), – зображена українська людина і її роль у незвичайних і трагічних умовах міжвоєнної і сучасної підсовєтської дійсности. Темами останніх книг Самчука є боротьба УПА на Волині (роман "Чого не гоїть вогонь", 1959) і життя українських емігрантів у Канаді ("На твердій землі", 1967). Переживанням Другої світової війни присвячені спогади "П'ять по дванадцятій" (1954) і "На білому коні" (1956) [8].

Помер 9 липня 1987 р. у м. Торонто (Канада).

ПРИМІТКИ

1. Волинські дороги Уласа Самчука: Збірник. – Рівне: Азалія, 1993.
2. Бірчак В. Карпатська Україна. – Ужгород: Гражда, 2007. – С.5–7.

3. Ґренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України. – Ужгород: Закарпаття, 2002. – С.83.
4. Там само. – С.124.
5. Химинець Ю. Тернистий шлях до України. – Ужгород: Гражда, 1996. – С.109.
6. Ґренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України. – С.250.
7. Цалик С., Селігей П. Таємниці письменницьких шухляд. – К.: Наш час, 2010. – С.140–181.
8. Тарнавський О. Улас Самчук – прозаїк // Відоме й позавідоме. – К.: Час, 1999. – С. 336–350; Ткачук М. П. Художні виміри творчості Уласа Самчука // Українська мова і література в школі. – 2005. – № 6. – С. 43–47; Гром'як Р. Розпросторення духовного світу Уласа Самчука (Від трилогії "Волинь" до трилогії "Ost") // Орієнтації. Розмисли. Дискурси. 1997–2007. – Тернопіль: Джура, 2007. – С. 248–267.

Сергій ФЕДАКА

МИТЦІ

МИКОЛА АРКАС
(1881–1938)

Аркас Микола Миколайович (23 серпня 1881, Миколаїв – 15 грудня 1938, Хуст) – видатний український актор, режисер, композитор, хормейстер. Оскільки його дід, батько і навіть молодший брат теж звалися Миколами Миколайовичами і теж були яскравими особистостями, у літературі панує страшенна плутанина стосовно всіх чотирьох. Дід був адміралом Чорноморського флоту. Батько (1853–1909) теж служив на флоті, після відставки зблизився з засновниками українського театру, заснував і був незмінним головою "Просвіти" у портовому Миколаєві, написав оперу "Катерина" і популярну "Історію України-Русі". Його молодший син був учасником українських визвольних змагань, після перемоги більшовиків мусив емігрувати до Чехословаччини, а відтак до Франції, де реалізувався як філолог-еліністі і педагог, видав праці про грецьку колонізацію Причорномор'я, переклав "Іліаду", залишив мемуари "Родинна хроніка".

Старший же брат ("наш" М.Аркас) став вояком Армії УНР, дослужився до полковника, командував Дрýгим кінним Переяславським полком. Після відступу вояків УНР до Чехословаччини вони були інтерновані у таборах в містечку Ліберець, а потім Йожефів. Там М. Аркас створив театральний гурток, що поставив чимало вистав, найвідомішою з яких стала 1924 р. "Циганка Аза". Її ставили кілька разів прямо на природі над річкою Метуєю спершу для таборян, а потім і для чеської публіки. 1923 р. до табору завітав М. Садовський, що вже займався театром в Ужгороді. Він і запросив до Ужгорода М. Аркаса та його дружину-актрису Надію. 1927 р. вони перебираються до Ужгорода, де працюють в українському самодіяльному театрі "Просвіти". Проте без державної підтримки цей театр врешті-решт був зведений нанівець фінансовою скрутою. Цілий 1930-й рік в місті не було українського театру. М. Аркас їздив до Праги, аби домогтися до-

тації. Він повернувся у січні 1931 р. з не надто втішними результатами, тому реорганізує трупу і ставить касові п'єси. Одночасно він викладав співи і був диригентом у жіночій учительській семінарії. Спершу очолюваний М. Аркасом "Руський театр ім.М.Садовського" налічував всього 17 працівників. 1936-го і він припинив своє існування. М. Аркас перейшов до театру "Нова сцена", з ним переїхав до Хуста після окупації Ужгорода гортіївцями.

Відкриття українського театру "Нова сцена" у Хусті відбулося 26 листопада 1938 р. виставою "Запорожець за Дунаєм", даною на честь уряду. Виконавцю головної ролі М. Аркасу судилося жити ще менше трьох тижнів. Його похорони перетворилися на потужну національну маніфестацію. "Нова Свобода" опублікувала некролог В. Ґренджі-Донського: "Ми знали, що шляхетне серце митця тяжко хворе, даведене турботами про долю рідного краю, стомлене злиднями емігрантського життя і переобтяжене працею, яку покійний проводив на полі карпато-українського театрального мистцетва, але ніхто не сподівався, що те серце так нагло, так несподівано перестане битися... Борець, герой – полковник на рідному фронті і провідник, будівничий на полі рідного мистецтва. Його музичні композиції, оперета і цілий ряд пісень, були відомі... Микола Аркас є наш. Срібна Земля йому вдячна за ту велику культурну працю, яку він тут виконав. Срібна Земля ніколи не забуде великого сина українських степів, що злився з нами і в найтяжчих часах сплячих синів Срібної Землі будив, розповсюджуючи рідну пісню і рідне слово. Спи, сину України, нехай тобі ця Срібна Земля, що стала тепер вільною, буде легкою" [1].

У своєму ж щоденнику В. Ґренджа-Донський занотував: "Дня 14 грудня 1938 нагло, несподівано помер Микола Аркас, знаменитий актор, композитор, теперішній шеф-режисер "Нової Сцени". Ще перед двома тижнями бачили ми його, на жаль в останнє, в його незрівнянній ролі Карася в "Запорожці за Дунаєм". Микола Аркас був після Садовського найвизначнішим нашим актором і керівником театру... Аркас всією душею, своїм буттям присвятився закарпатському театральному мистецтву, яке бажав поставити на європейську урівень... Смерть настала наслідком всежиттєвого страждання і муравлиної праці. З ним відійшла в могилу одна постать з останніх великих корифеїв нашого театру після Садовського, Барнича, Рубчака, Безилевича та інших" [2].

ПРИМІТКИ

1. Нова Свобода. 1938. – 15 грудня.

2. Ґренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України. – Ужгород: Закарпаття, 2002. – С.88.

Сергій ФЕДАКА

МИХАЙЛО МИХАЛЕВИЧ
(1906–1984)

Михайло Михалевич (Михайлевич) – художник Карпатської України, член ОУН. Народився 1906 р. Навчався у Київському інституті мистецтв (1924–1928), в художньо-промисловій школі в Празі (1934–1936) і Академії мистецтв у Празі (1937–1938). Очолював відділ мистецтва в ОУН (1934–1942). У1938–1939 р. за завданням ОУН перебував у Карпатській Україні.

Ґренджа-Донський занотував 7 грудня 1938 р.: "На стінах Хуста появилися плакати маестро Михалевича. Особливо один паде в вічі, виконаний прекрасно – просто говорить. Молодий, відважний гуцул стоїть з мечем, перед ним величезна гадюка-давун, розрізана на дві половини. Гадюка символізує спільний польсько-мадярський кордон, який хоробрий гуцул мечем перетяв. Два вовки, один з польським орлом, а другий із знаком мадярських терористів, проливають сльози над трупом перерізаного давуна..." [1].

А 30 січня у Ґренджі-Донського відзначено: "Появилась летючка ілюстрована – роботи Михалевича. Боялись ми, що сконфіскують, але якось пройшла. Летючка зображає Архистратига Михаїла із січовою шапкою на голові, як пробиває зміюку. Вона під кінськими копитами вертиться і здихає, а там далі написано: "Прх... прх... прх..." Значить: голосуванням наш народ уб'є і позбудеться прхалівських гадюк..." [2].

Під днем 26 березня В. Ґренджа-Донський занотував про свою зустріч у Тячівській тюрмі з Михалевичем: "У виходку – яка втіха! – побачив маестро Михалевича, творця тих чудових плакатів, які ми бачили по стінах нашої столиці. Радості нема кінця. Багато часу не маємо, миючи "посуду" ту брудну. Михалевич сказав мені потішаючу вістку, що мій приятель і колега, письменник Улас Самчук, з легітимацією заграничного журналіста вирвався з мадярських рук" [3].

Невдовзі вдалося покинути тюрму і самому Михалевичу. Він повернувся на Галичину. 1942 р. був членом українського Централь-

ного Комітету у Львові. 1942 р. перебував на підпільній роботі у Києві, його активно розшукувало гестапо. Після Другої світової війни М.Михалевич – на еміграції у США. Помер 1984 р.

ПРИМІТКИ

1. Ґренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України. – Ужгород: Закарпаття, 2002. – С. 83.
2. Там само. – С.124.
3. Там само. – С. 250.

Сергій ФЕДАКА

ОЛЕКСА ПРИХОДЬКО
(1887–1977)

Карпатська Україна пройшла в міжвоєнній добі 20-х років великий шлях свого національно-культурного розвитку й росту. Це могло статися тільки завдяки жертвенній та витривалій праці одиниць, до яких належав і Олекса Приходько. Тут вповні потвердилась засада, що народ живе працею, серцем і мозком своїх відданих одиниць.

Олекса Приходько народився 18 жовтня 1887 р. в Княжполі на Поділлі. Опісля родина перейшла до Кам'янця Подільського. Хата батьків була місцем до зустрічей свідомої молоді не тільки Кам'янця, але і широкої околиці. Духовну школу й Духовну семінарію закінчив 1908р. в Кам'янці. Маючи гарний голос, стає членом катедрального хору, де знайомиться з технікою та кращими зразками хорового мистецтва. Університетські студії скінчив у Варшаві, де стає відтак професором місцевої гімназії. У 1917 р. стає професором 1-ї української державної гімназії в Києві, членом Музичного відділу Міністерства Освіти та членом Театральної Ради, яка мала організувати перший державний театр у Києві. Молодий ентузіаст хорового мистецтва здійснив тут свою давню мрію – заснував Перший український національний хор, який мав стати зразковим хором всієї України. Особливо вдалим був авторський концерт цього хору з творів К.Стеценка в Києві за акомпаніанементу самого композитора. Коли створено Українську республіканську Капелу, диригентом якої став Кошиць, то організацією подорожі Капели по Європі повірено О.Приходька, як уповноваженого міністерства.

Капела своїми виступами здобула протягом півторарічного побуту в Європі незвичайний успіх і загальне признання. У 1920 р. група капелан – 18 осіб – виїжджають на Закарпаття, до Ужгорода, де поклали основу для театрального й хорового мистецтва. Дня 15.1.1921 р. відкривається в Ужгороді Руський театр Товариства "Просвіти" спектаклем: "Ой, не ходи Грицю та й на вечорниці". О. Приходько працює з перших днів у театрі як диригент і актор. В

Ужгороді, – подібно, як і в Києві, – засновує Руський Національний Хор. Засяг праці й педагогічного впливу значно поширюється, коли він стає професором співу й музики обох учительських семінарій (чоловічої та жіночої), де виховує ряд молодих диригентів, які відтак закладали хори по містах і селах.

З нагоди 5-тилітнього ювілею Руського Національного Хору відбувається в Ужгороді Перший З'їзд Національних Хорів Закарпаття. У міському театрі виступило 600 співаків під дирегентурою батька всіх хорів Олекси Приходька. Як учень Торговельної Академії, був автор під час З'їзду хорів свого роду секретарем-зв'язковим, то і мав можливість безпосередньо говорити з селянами-співаками. Враження в них було величезне і до того часу небувале в Ужгороді. Наше суспільство й учасники відчули в собі силу власного господаря.

У 1928 р. О. Приходько здійснює свій дальший задум, а саме – створює Краєвий Хор Підкарпатського Учительства в Ужгороді, в якому зосереджує найкращі співацькі сили. Хор цей ніс славу нашої чудової пісні не тільки по цілій Чехо-Словаччині, але й далеко поза її кордонами. Тим хором диригував він протягом 10 років.

Олекса Приходько був людиною виїмкової точности, діловости, чесноти та скромности, – педагог з ласки Божої. Завжди врівноважений, ставав взірцем для своїх учнів не тільки способом і методою навчання, а головне, – достойністю поведінки та шляхетністю душі. Тільки людина таких якостей була спроможна поборювати всі труднощі, а їх було більше, ніж досить, та здобути загальну симпатію і признання у всіх для своєї праці й пошану до свого фаху й своєї особи, навіть у ворогів. "Добре роби, добре буде" – було життєвим гаслом і засадою праці педагога і культурного діяча. Ціле життя робив добро, і кожна ділянка його праці виходила на добре. Згадуємо гасло, яким ми вітали незабутнього вчителя при вступі на годину навчання до класу: "Зроблю – цего жахайся слова, зробив – оте могучих мова".

Вікентій ШАНДОР

МИКОЛА САДОВСЬКИЙ
(1856–1933)

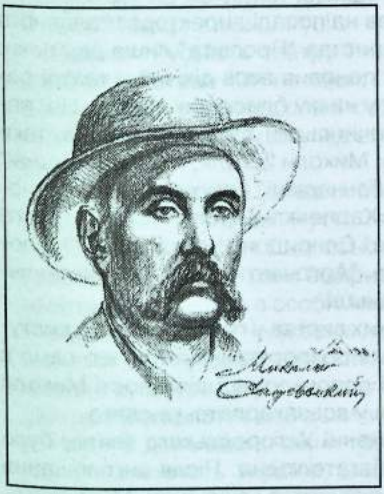

Серед видатних діячів українського закарпатського театру був і наш великий корифей Микола Карпович Садовський.

Ще на світанку XX століття у своїх "Театральних згадках" він ставив перед українським театром завдання "служити рідному мистецтву і будити, скільки сили і змоги, в громадянстві приспані і заколисані царською політикою "обрусения" національні почуття". Ці слова великого артиста звучать на диво актуально й сьогодні.

Організований Ужгородською "Просвітою" і відкритий урочисто 15 січня 1921 року "Руський театр Товариства "Просвіта" стараннями братів Юлія і Михайла Бращайків, Івана Панькевича, а також передовсім голови театральної комісії "Просвіти" Авґустина Волошина, був перетворений у високопрофесійний колектив. І в цьому – головна заслуга Миколи Садовського.

Микола Садовський прибув до Ужгорода 18 серпня 1921 року, тобто сімдесят три роки тому. Разом із ним прибули артисти, художники і драматурги Валентина Іванова, Микола Миленко, Микола Кричевський, Спиридон Черкасенко та інші. Микола Садовський із молодечим запалом береться за створення на Закарпатті справді професійного українського театру.

У прекрасній книзі "Микола Садовський та його театр" інший визначний діяч української сцени Василь Василько виділив окремо розділ "На чужині". Мусимо сказати, що трохи помилився тут наш видатний театрознавець, бо не на чужині був Микола Садовський, а будував професійний театр на землі українського Закарпаття.

Історичною заслугою Миколи Садовського перед українською театральною культурою було те, що він волею долі чи з ласки Божої стояв біля колиски українського національного професійного театру в різних частинах пошматованої на той час України – на Наддніпрянщині, в Галичині і на Закарпатті.

Свою режисерську й акторську діяльність в Ужгороді Микола Садовський почав із постановки знаменитої української народної

опери "Запорожець за Дунаєм" Семена Гулака-Артемовського при художньому оформленні Миколи Кричевського та дириґентурі Олекси Приходька. Крім режисерської роботи, Микола Садовський виступив тут у головній ролі Івана Карася.

Микола Садовський перебував на посаді директора і головного режисера "Руського театру Товариства "Просвіта" лише два роки. Однак, і за цей час він не тільки поновив весь діючий у театрі репертуар, але й сам підготував цілу низку блискучих вистав. Це, передусім, "Тарас Бульба" і "Сорочинський ярмарок" того ж таки Михайла Старицького за творами Миколи Гоголя, "Назар Стодоля" Тараса Шевченка, "Сватання на Гончарівці" Григорія Квітки-Основ'яненка, "Мартин Боруля" Івана Карпенка-Карого, "Казка старого млина" і "Про що тирса шелестіла" Спиридона Черкасенка, "Молода кров" Володимира Винниченка, "Арґонавти" Григорія Цеглинського, "Ревізор" Миколи Гоголя та інші.

У переважній більшості названих вистав у головних ролях виступав сам Микола Садовський. Доля розпорядилася так, що саме в Ужгороді було відзначено ювілей сорокалітньої діяльності Миколи Садовського, ювілей, що вилився у всезакарпатське свято.

19 грудня 1921 року в приміщенні Ужгородського театру було винятково урочисто, святково і багатолюдно. Після виголошення Михайлом Бращайком реферату про життя і діяльність Миколи Садовського на ниві українського театрального мистецтва йшла вистава "Наталка Полтавка", в якій славетний актор виступив у ролі Макогоненка.

Коли, за свідченням очевидця, Микола Карпович з'явився на сцені, публіка влаштувала йому бурхливу і тривалу овацію. На сцену посипалися букети квітів та листівки з написами: "Хай живе славнозвісний артист Микола Карпович Садовський!", "Задзвонили ми у дзвони, прокинувся люд", "І голос твій розсипався межи скелями, як весняний грім"...

Після першої дії вистави "Наталка Полтавка" у присутності на сцені всього творчого складу "Руського театру Товариства "Просвіта" Миколі Садовському передали привітання три дівчинки в українських національних строях – Марґарита Бращайко від Закарпатської України, Альма Дутка від Галичини та Ольга Приходько від Наддніпрянської України, що символізувало в ті часи і символізує нині вічне єднання трьох частин української землі, українського народу та українського театрального мистецтва.

Потім Авґустин Волошин від імені товариства "Просвіта" вручив ювілярові лавровий вінок із срібним плакетом, на якому висвітлювалися слова: "Миколі Карповичу Садовському на 40-літній ювілей артистичної діяльності. Товариство "Просвіта".

Від колективу "Руського театру товариства "Просвіта" виступив артист Микола Певний і прочитав поетичне послання "батькові і

вчителю" Миколі Садовському. Від угорських артистів ювіляра привітав Дезидерій Кун і передав Миколі Садовському вінок із білими шовковими стрічками, на яких був напис: "Миколі Карповичу Садовському на 40-літній ювілей свого артизму. Трупа мадярських акторів Підкарпатської Русі".

Артист "Руського театру Товариства "Просвіта" і режисер першої його вистави "Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці" Михайло Біличенко відчитав надіслані ювілярові 180 адресів і телеґрам з багатьох міст України і світу від визначних діячів української та світової культури.

Були такі ж свята на честь Миколи Садовського й у інших містах Закарпаття – Мукачеві, Хусті, Тячеві, Рахові...

Микола Карпович Садовський на закарпатській сцені... Чи усвідомлюємо ми нині, коли відкриваємо оцю меморіальну дошку, яка велетенська постать в особі Миколи Садовського причетна до історії театру Закарпаття? Чи усвідомлюємо сьогодні, які неповторні у своїй величі й чисті у своїй святості уроки української мови, української історії і культури, українського театрального мистецтва давав українцям Закарпаття цей великий артист?

Нині, в день відзначення третьої річниці від проголошення Акта про незалежність України, маємо схилити голови перед світлою пам'яттю усіх борців за Українську Самостійну Соборну Державу і перед пам'яттю Миколи Садовського як одного з них. Хай буде сказано на його честь те, що з нагоди п'ятої річниці проголошення самостійної Української держави Четвертим універсалом Центральної ради, "Руський театр Товариства "Просвіта" в січні-лютому 1923 року дав кільканадцять вистав історичних драм (у фраґментах) "Богдан Хмельницький" Михайла Старицького та "Гетьман Дорошенко" Людмили Старицької-Черняхівської.

Ми ще довго з душевним трепетом і благоговінням звертатимемось до тих доленосних для України подій, до тих величних у такій драматичній і такій траґічній історії наших дат, серед яких і дата 24 серпня...

Довго нас недоля жерла, Досі нас наруга жре. Та ми крикнім: "Ще не вмерла, Ще не вмерла і не вмре!"

Такими словами передвіщав наш Великий Каменяр безсмертя Україні. І в тому, що Страдниця-Україна не вмерла ні в чорну ніч російського самодержавства, ні в моторошні часи сталінського голодомору, ні в пекельних вогнях гітлерівських крематоріїв, є велика заслуга великих світочів нашої культури, серед яких зіркою першої величини світитиме вічно ім'я Миколи Карповича Садовського...

Йосип БАҐЛАЙ

ЮРІЙ-АВГУСТИН ШЕРЕГІЙ
(1907–1990)

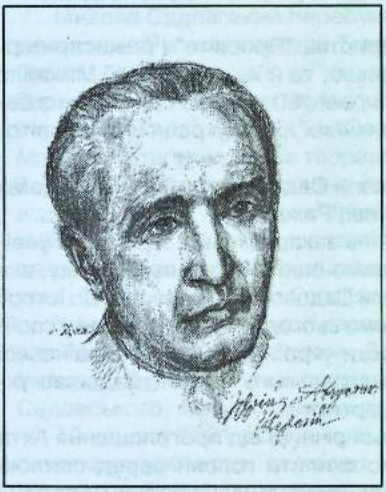

Доля не була прихильною до нього за життя, мало що змінилось і зараз. Навіть у загалом ґрунтовному довіднику "Митці України" (К., 1992), де представлено п'ять тисяч імен, брати Шерегії відсутні. Закарпатцям доведеться ще дуже багато працювати, щоб належно презентувати своїх достойників у подібних виданнях.

Юрій–Августин Шерегій народився – 16 січня 1907 р. у с. Дусино на Свалявщині в сім'ї священика. Через три роки народився його брат Євген, який все життя був вірним сподвижником Юрія на театральній ниві. Коли в дев'яностих роках обласна адміністрація заснувала театральну премію, ця відзнака заслужено отримала ім'я братів Шерегіїв.

Середню освіту брати здобули в Ужгородській гімназії. З 14 років Ю. Шерегій не пропускає жодної вистави театру товариства "Просвіта" в Ужгороді, а 1923 р. дебютує у цьому театрі в ролі Грома у п'єсі С. Черкасенка "Вечірній гість". З того часу й бере собі літературний псевдонім Юрій Грім. Разом з братом Євгеном, будучи гімназистами Ужгородської гімназії, ставлять спектаклі у товариствах "Пласт", "Кирило-Мефодіївське товариство", "Культура".

1926–1930 р. Ю. Шерегій вчився на філософському факультеті Карлового університету в Празі. Там він організував при Союзі українських студентів драмгурток "Верховина", в якому за три роки здійснив 14 прем'єр, 48 вистав. Після закінчення університету Ю. Шерегій викладав 1931–1933 р. у Хустській гімназії, потім у Великому Бичкові.

1929 р. він написав свою першу комедію "Нова генерація", яку поставив 17 вересня 1929 р. в Ужгороді, а в грудні того року – у Празі. 1931 р. він заснував в Ужгороді музично-драматичний гурток "Веселка". Будучи професором гімназії у Хусті, організував при Пласті гурток, де разом з братом Євгеном як диригентом уперше на Закарпатті поставив оперу "Запорожець за Дунаєм". Цією ж оперою він презентував закарпатську організацію Пласту на 4-му

світовому Джемборі в угорському місті Геделле 5 серпня 1933 р. З цього гуртка 1934 р. виник Крайовий пластунський хор з драматичною секцією, яка 1936 р. перетворилася на театр "Нова сцена" при хустській "Просвіті". Серед його постановок – така новаторська для Закарпаття річ як інсценізація повісті американського письменника А.Уоллеса "Бен-Гуріон" про зародження християнства. 2 лютого 1936 р. цей театр виступив в Ужгороді з прем'єрою оперети братів Шерегіїв "Танго для тебе, або Флірт і кохання". Наприкінці дев'яностих наш театр відновив цей спектакль у своєму репертуарі. А 1938 р. "Нова сцена" повністю перебралася до Ужгорода. За п'ять років театр здійснив 34 прем'єри і 240 вистав по всьому Закарпатті, а також у Кошицях і Празі. Цікаво, що першу державну дотацію цей колектив одержав лише влітку 1938 р., до того він існував завдяки приватним пожертвуванням і ентузіазму майстрів сцени.

Восени 1938 р. "Нова сцена" повернулася до Хуста. За три з половиною місяці здійснено 12 прем'єр і 63 вистави в столиці Карпатської України та навколишніх селах. Театр став центром культурного життя маленької держави – Карпатської України. 10 грудня 1938 р. поставлено епопею Ю. Шерегія "Часи минають" – сцени з життя однієї гуцульської родини 1914, 1920, 1925 і 1935 рр. Порівнятися з цим твором за панорамністю можуть в усій закарпатській драматургії хіба що сценічна версія "Жменяків" М. Томчанія. На 14 березня 1939 р. було вирішено поставити інсценізацію "Гайдамаків" Т. Шевченка, "але, як пише В. Ґренджа-Донський, що виступав сценаристом театру, – завтра вже текла кров у Хусті... Остання генеральна репетиція через стрілянину вже не відбулася... Актори театру в залі проб голосно плакали".

Зразу з цієї репетиції Ю. Шерегій емігрував з двома валізами театрального архіву без якихось особистих речей до Югославії, до Бачки, де понад півтора століття жили вихідці з Закарпаття. Режисер скористався запрошенням редактора керестурських "Руських новин" М. Фірцака. Туди ж подалися сотні втікачів з Карпатської України, в тому числі ряд артистів "Нової сцени". Брат же Євген, який не встиг виїхати, опинився у концтаборі Вар'юлопош. Ю. Шерегій мешкав в югославських містечках Руський Керестур, Осієк, Міклошовці, Коцур, Петровці, Шід. Провід "Просвіти" доручив йому реорганізувати там театральний ансамбль. Режисер поставив у Руському Керестурі 16 прем'єр, підготував ряд танцювальних номерів. Тут же він написав п'єси "Невінчані" і "Пан" з життя бачванських селян, а також дебютував в історичному жанрі п'єсою "На порозі охрещення Русі". Невдовзі до Югославії з окупованої батьківщини вдалося перебратися і дружині митця Ганні Шерегій-Йосипчук. Уперше в історії югославських українців 22 лютого 1940 р. на Фестивалі слов'янських танців в м. Борово було представлено ук-

раїнські танці в національних костюмах, пошитих Г.Шерегій. 1940 р. сім'я переїхала до Праги, де навесні 1941 р. з колишніх акторів "Нової сцени" та інших земляків організовано Українську драматичну студію. За чотири місяці вона дала 9 прем'єр. У ті ж роки Ю. Шерегій працював у театрах Львова і Дрогобича.

У 1942–1945 рр. Ю. Шерегій збирає матеріали до "Нарису історії українських театрів на Закарпатській Україні і в ЧСР від 1918 до 1945 р.". Цю величезну працю у трьох томах (1400 сторінок і 650 ілюстрацій він завершив аж 1971 р. Для її укладання було зібрано десятки товстих папок листування, фотографій, газетних вирізок, програмок тощо.

У вересні 1945 р. Ю. Шерегій отримав посаду художнього керівника і режисера у Пряшівському Словацькому театрі, де за два сезони дав 18 прем'єр. Водночас він допомагає Іванові Грицеві-Дуді заснувати Український народний театр у Пряшеві, де напівофіційно підготував 10 прем'єр. Перші українські костюми кроїла дружина. Їхня донька Ольга пригадує: " у нашій маленькій квартирі не було місця, де що покласти, усюди тканини, приготовлені костюми". Далі Ю. Шерегія запросили стати оперним режисером у Кошицькому державному театрі. Там упродовж 1947–1954 рр. він ставить 28 опер світової і словацької класики. Тут же пропагує і українське мистецтво. Він ставить у Кошицях першу українську оперу в Словаччині "Запорожець за Дунаєм" (у перекладі), яка за три сезони витримала 75 вистав. За нею послідували "Наталка-Полтавка", "Ой,не ходи, Грицю", "Сорочинський ярмарок". Згодом Ю. Шерегію доручили організувати оперний колектив при Українському народному театрі в Пряшеві. За короткий час він зібрав трупу з 75 чоловік – солістів, хору, балету і оркестру, розробив п'ятирічний проект постановок. Але після двох років роботи і семи прем'єр (зокрема, це були "Маруся Богуславка", "Запорізький скарб", "Вечорниці", "Пошилися в дурні") українську оперу у Пряшеві було ліквідовано.

Ю. Шерегій перейшов до Сільського театру в Братиславі, пізніше до Угорського театру в Комарні, працював режисером у Братиславському парку культури і відпочинку, з 1961 р. викладав на драматичному відділенні Народної школи мистецтв у Братиславі. Він опікувався і аматорськими колективами Словаччинни, готував з ними українські спектаклі. Крім опер, апробованих на великій словацькій сцені, це були ще "Коза-дереза" М. Лисенка і "Місяць і зорі" М. Аркаса, які ставилися у Жилині, Пухові, Спішських Влахах, Віходні, Слячі. Навіть лікуючись у Смоковці, Ю. Шерегій організував там виставу. На запрошення Регіональної ради для народностей Боснії і Герцеговини він їздив у Югославію, де поставив з любительськими колективами 30 прем'єр з українського репертуару і вів курси українських народних танців, через які пройшли 672 учасники.

1969 р. Ю. Шерегій вийшов на пенсію, але продовжив служити театру. 1971 р. він заснував клуб ім.Т.Шевченка приятелів міста Києва при районному осередку культури у Братиславі-1, а при клубі – хор, танцювальний і драматичний гуртки. З останнього згодом постав музично-драматичний театр ім. Шевченка. 1982 р., коли Києву виповнилося півтори тисячі літ, цей театр відзначив ювілей постановкою музично-історичної драми Шерегіїв "Золотий меч" – про союз хустського князя Богдана і львівського короля Лева наприкінці XIII ст. Цей твір став заключною частиною трилогії братів Шерегіїв, першою якої є "Котиська Русь", а другою – "Анастасія – дочка Ярослава Мудрого" про руську королеву Угорщини. Зазначимо, що останній встановлено недавно пам'ятник в угорському місті Тихонь над Балатоном.

Помер Ю. Шерегій 25 травня 1990 р.

За все життя він здійснив 255 прем'єр, з них майже двісті – музичних вистав, поставив 28 народних танців, написав 33 п'єси (деякі у двох варіантах), переклав з української на словацьку і навпаки 28 п'єс, виховав десятки акторів, залишив значну критичну спадщину. Його невидані мемуари "Життя і праця для рідного народу" складають 24 рукописні томи з ілюстраціями.

Головною турботою Ю. Шерегія в останні роки життя було написання театральної історії Закарпаття. Видати цю книгу у Словаччині чи тим більше в УРСР було неможливо. Та на допомогу прийшло американо-українське Наукове товариство ім. Шевченка, зокрема його історично-філософська секція, очолювана нашим земляком В. Маркусем. Редактором книги виступив театрознавець Л. Ревуцький, який значно скоротив її текст з огляду на фінансові можливості публікаторів. Було домовлено, що пізніше вийде ще одна книга з додатковими матеріалами. Проте й так бюджет видання склав понад 20 тисяч доларів. Частину цієї суми покрили представники закарпатської діаспори. Передрукувала рукопис З. Ґренджа-Донська. По смерті автора долею цього твору опікувалася його донька Ольга Грицак-Шерегій. Видання трохи здешевили тим, що воно друкувалося 1993 р. у Пряшеві під наглядом І. Яцканина. До Ужгорода частину тиражу доставив місцевий видавець В. Падяк.

Сергій ФЕДАКА

ЄВГЕН ШЕРЕГІЙ
(1910–1985)

Євген Миронович Шерегій народився 1910 р. у с. Дусино Свалявського району. Освіту здобув в Ужгородській гімназії та Празькому університеті, де студіював право (1928–1931). З 1931 р. вчителював у с. Довге на Іршавщині та в м. Хуст. Як актор-аматор та співак (бас) Є. Шерегій виступав у різних драматичних гуртках. Він організатор першого молодіжного хору Пласту в Хусті, який з успіхом виступав на концертах, брав участь у богослужіннях, гастролював Пряшівщиною. Разом зі своїм братом Юрієм-Августином став ініціатором і засновником крайового Пластового хору, який потім переріс у театр "Нова сцена" (1934).

Є. Шерегій з успіхом виступав на сцені театру як актор та співак, диригував оркестром, виступав у ролі режисера-постановника.

Після окупації Карпатської України фашистською Угорщиною у 1939 р. перебував у концтаборі в м. Вар'юлопош (Угорщина). Повернувшись додому, вчителював у м. Хуст, а з жовтня 1946 р. працював музичним керівником Закарпатського обласного українського музично-драматичного театру. Згодом обіймав посаду методиста оркестрів Закарпатського обласного Будинку народної творчості (1960–1971).

Перу Є. М. Шерегія належить музика до більш ніж 20 вистав: "Нова генерація" (1929), "Слово і серце" (1934), "Рафі-Мафі – божок гніву, або з Ужгорода до Абісинії й назад" (1935), "Пан, або Про сирітку він співав" (1940), "Три генерації" (1953), "Золотий меч" (1980), "Часи минають", "Горе бабіям" на лібрето Юрія-Августина Шерегія, "Про тих, хто любить" (1957) О. Антокольського, "Над Дніпром" О. Олеся, "Юрко" В. Лібовицького, "Гайдамаки" Т. Шевченка, "Сто тисяч" І. Тобілевича, "Платон Кречет" О. Корнійчука та ін. У творчому доробку композитора є оперети, народна обрядова гра зі співами і танцями "Українське весілля" (1977), "Заупокійна Служба Божа (на вічну пам'ять героям, полеглим за волю на Крас-

ному полі 1939 р.)" для мішаного хору та панахида за Марусю Шерегій (доньку брата).

ЛІТЕРАТУРА

1. Шерегій Ю. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 р. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993.

2. Росул Д. Музичне життя Закарпаття 20–30-х років XX століття. – Ужгород: Полі Принт, 2002. – С. 131–137, 157–158.

Тетяна РОСУЛ

МЕДИКИ

МИХАЙЛО КАЧАЛУБА

(1908–1993)

Михайло Качалуба народився 7 листопада 1908 р. у Романовому Селі на Тернопільщині в багатодітній селянській родині. Хлопчик самотужки навчився читати, після чого батько віддав його до приватного вчителя у сусіднє село. Той за рік підготував 12-річного підлітка до вступу у Тернопільську українську гімназію, причому так, що його одразу прийняли до другого класу. У гімназії вступив до Пласту, брав участь у численних походах, підіймався на Говерлу. 1929 р. подав заявки до всіх медичних факультетів польських вузів, але через шовіністичну політику так і не поступив. Натомість прочитав у пресі заклик Українського студентського товариства в Женеві вступати до швейцарських вузів. Туди був прийнятий без вступних екзаменів. За рік опанував французьку, якою і складав іспити за зимовий і літній семестри 1929–1930 р. Паралельно заробляв на життя – переважно миттям посуду, а на канікулах – на сільськогосподарських роботах. Очолив місцеве студентське товариство "Україна". Зустрічався з Євгеном Коновальцем, Євгеном Бачинським, Ганною Чикаленко-Келлер, Миколою Лівицьким. 1935 р. закінчив університет, а 1937 р. здобув звання доктора медицини (MUDr). 1935 р. одружився зі своєю однокурсницею-стоматологом швейцаркою Луїзою Гейм. Згодом мали із нею чотирьох дітей. Вийшовши за іноземця, вона згідно з тодішнім швейцарським законом втратила громадянство. Після Мюнхенської угоди 1938 р. Швейцарія депортувала із країни усіх чужинців [1].

Так М. Качалуба із жінкою і двома дітьми у листопаді 1938 р. переїхав до Відня, а там врешті-решт отримали в'їзну візу до Чехословаччини. У Братиславі тимчасово оселилися у церковному прихистку "Харітас". М. Качалуба проситься у властей "на схід республіки, де говорять подібно, як я. Кажуть, що це прекрасна думка і дають мені дозволення на лікарську працю у шпиталі на Карпатській

Україні з тим, що його ще ратифікує автономний уряд у Хусті" [2]. Потрапивши до Хуста після виснажливої поїздки з Пряшева автобусом, М. Качалуба був вражений: "Місто слабенько освітлене, але й при тім бачу українські написи на крамницях та розвиті українські синьо-жовтні прапори. Я забуваю за втому, за турботу з нічлігом, за голод..." [3]. Тут отримав урядове завдання організувати шпиталь у Великому Березному, куди прибув 12 грудня 1938 р.

Керівником шпиталю був пан Сопко, під заклад виділили шкільне приміщення, були одна медсестра, кухарський персонал та дві санітарки. М. Качлуба організував в одній кімнаті приймальню, в іншій – терапевтичну, у третій – хуріругічну. Госпіталь швидко заповнився хворими на грип, запалення легенів, серцеві хвороби. Згодом зявився ще один лікар-галичанин. 14 березня М. Качалуба відзначив: "Чутки з наших границь невідрадні та страшні: мадяри стріляють на наші сторожі, концентрують військо на наших границях, поляки стріляють наших хлопців, що стараються перейти кордон, щоб приголоситися до Карпатської Січі. Я роблю візиту у хворих, аж прибігає наша медсестра-словачка та з великою радістю голосить: "Мі маме уж властні штат, Словенску Респубіку!" На другий день вранці, цебто 15 березня 1939 року, на наших урядових будовах та на декотрих домах вивісили наші національні синьо-жовті прапори" [4], а проте шпиталь готується до евакуації. "Около девятої години вечора приїхало одне авто, а в ньому один наш міністр (здається, пан Клочурак) та ще якісь особи". Міністр наказує негайно їхати до Словаччини і дає на це кількасот крон.

16 березня М. Качалуба із родиною потрапили до словацького містечка Михайлівці, а 17 березня – до Братислави. Завдяки Л. Мосендзу здобув місце лікаря в евакуйованій туди ж Мукачівській торговій академії – щоправда, без оплати, зате з обідами у шкільній їдальні для усієї сім'ї. Того ж місяця отримав посаду у гірському містечку Дольний Кубіні в регіоні Орава. Став там заступником окружного лікаря та лікарем каси хворих. Постійно відвідував гірські села і хутори – влітку пішки і на селянських возах, узимку на лижах і санях. 1943 р. отримав словацьке громадянство. Лікував і партизанів-антифашистів. Проте одразу ж після вступу радянських військ до міста був арештований військовою контррозвідкою, кілька днів його допитували у слідчій тюрмі м. Ружомберк, але на клопотання городян був звільнений. У наступні роки його клієнтами були бандерівці, які рейдували через Словаччину, церковні ієрархи, контактував зі швейцарськими інженерами, які будували домну у тих краях. За все це був ще раз арештований у грудні 1953 р. в рамках так званої "католицької акції". Був засуджений до п'яти років увязнення, потім строк зменшено до двох років, з яких один рік підлягав амністії, а один він вже відсидів під слідством. Після його перевели з посади лікаря на санітара. 1962 р. перевівся до Кошиць на поса-

ду фтизіатра державної лікарні. Мешкав у Кошицях по сусідству з одним з лідерів тамтешніх українців В. Капішовським. Той познайомив його з журналістами "Піонерської газети", де і з'явилися перші вірші М. Качалуби. 1963 р. вперше після 32-річної розлуки відвідав сестер і брата на Тернопільщині. Вдруге поїхав до рідних у серпні 1968 р., тоді саме радянські війська вступили до Чехословаччини і придушили "Празьку весну". 29 серпня 1968 р. уся родина Качалуби втекла на власному авто до Відня, де звернулися до швейцарського посольства. 3 вересня їх прийняла Швейцарія. 9 вересня М. Качалуба отримав місце асистента у клініці м. Клярен. 1 січня 1969 р. відкрив там же власну приватну амбулаторію. Стає активістом Об'єднання українців Щвейцарії, пише до газет "Українське слово" (Париж), "Християнський голос" (Мюнхен), "Новий шлях" (Торонто), "Дзвони" (Детройт). Видав десять збірок віршів та чотири книги спогадів. Помер 7 квітня 1993 р. у лікарні м. Лозана, похований у м. Клярен [5].

ПРИМІТКИ

1.Мушинка М. Цілитель тіла і душі// Качалуба М. Муза і стетоскоп. – Пряшів, 2008. – С.14–17.
2.Качалуба М. Муза і стетоскоп. – Пряшів, 2008. – С.183
3.Там само.
4.Там само. – С.190–191.
5.Мушинка М. Цілитель тіла і душі. – С.19–38.

Сергій ФЕДАКА

ВОЛОДИМИР НЄМЕЦ

Місце його народження не встановлено. Диплом акушера-гінеколога д-р Нємец одержав у Братиславському університеті 20 вересня 1919 року. У 30-х роках XX ст. був відомим лікарем. Старше покоління Ужгорода добре пригадує інтелігентного, приємного у співбесіді лікаря. Знав багато мов. Першого березня 1927 року був призначений на посаду директора акушерської школи – Андрій Новак вийшов на пенсію.

У матеріалах про Підкарпатську Русь 1936 року нами була знайдена праця В. Нємеца – "Развитіе акушерства на Подкарпатской Руси" [1]. У цій статті він розглядає стан розвитку акушерства цього періоду й ту допомогу, яка була надана чехословацьким урядом жінкам при пологах та зміни, які відбулися в акушерській школі з його приходом на головну посаду, що є важливим документом для сучасності.

В. Нємец зазначає, що, за офіційними даними, найбільший приріст населення і найбільша народжуваність в ЧСР належала Підкарпатській Русі (1919–1939 рр.). Спочатку допомогу при пологах подавали бабки-повитухи та "білетні бабки" (які прослухали кількагодинний курс у окружного лікаря). Таким чином, підкреслює В. Нємец, жінки сіл та нижчих верств міст не були забезпечені належною кваліфікованою медичною допомогою.

Систематичне навчання акушерок у краї було налагоджено з 1 листопада 1890 року. Спочатку були створені тримісячні акушерські курси, які тривали до 31 грудня 1893 року. В. Нємец зазначає, що така система не може бути досконалою, проте це були перші кроки до поліпшення стану народжуваності в краї. Ці курси проходили при міській громадській лікарні. Таких курсів було вісім і дипломи одержало 202 кандидатки.

У 1894 році в Ужгороді, при лікарні, завершилося будівництво нового приміщення для акушерської школи, яке містило 3 кімнати з 17-ма ліжками для породіль, пологовий зал, амбулаторію і аудиторію для лекцій. Термін навчання був продовжений до п'яти місяців. Але, на думку В. Нємеца, уряд не виявив турботи до самих слухачок курсів. При школі не було для них інтернату, тому вони змушені були проживати в місті, платити за житло, приходили до школи тільки на лекційні та практичні заняття. Мова навчання була угорською. Ці два фактори стали перешкодою до навчання у школі дівчат-верховинок.

Після Першої світової війни та приєднання Закарпаття до Чехословаччини у навчанні акушерок сталися такі зміни: розпорядженням Міністерства охорони здоров'я для слухачів курсів було організовано інтернат, який знаходився спочатку в підвальному приміщенні школи. А найголовніше, на курси почали приймати

"карпаторосок". Для них була введена стипендія, яка оплачувала харчування, квартиру та прожиття. Курсантки були забезпечені найнеобхіднішим інвентарем та засобом до переїздів. Угорська мова для початку була замінена "слав'яно-угорською мовою".

З 1927 року, очоливши акушерську школу, В. Нємец віддавав усі свої знання і сили для подальшого її розквіту, щоб вона відповідала тим вимогам в охороні здоров'я, які ставив чехословацький уряд до Підкарпатської Русі. Першим кроком була заміна мови навчання на російську. А в 1929 – 1930 рр. було здійснено будівництво нового приміщення для школи, яка була перейменована в "Институт для воспитанія породныхъ ассистентокъ". В. Нємец зазначає, що в цей час навчання довелося призупинити, оскільки вся навчальна система, з його ініціативи, реорганізовувалась. 1 жовтня 1930 року був відкритий перший десятимісячний курс і з того часу навчання регулярно починалося 1 вересня і закінчувалося 30 червня щорічно. Саме приміщення і обладнання інституту відповідали останнім вимогам акушерської науки. Його навчальна база складалася з великої лекційної аудиторії, трьох стаціонарних відділень для породіль, гінекологічних та септичних хворих на 75 ліжок, двох операційних, лабораторії, рентгенкабінету, діатермії та інтернату для учениць. Інтернат складався з трьох спалень, їдальні та ванної кімнати. В їдальні звучало радіо. Окрім акушерських наук, для слухачок курсів читалися лекції з загальної гігієни, загальних санітарних питань з використанням діапозитивів, а також вони відвідували наукові фільми та різні розважальні заходи для дітей, тобто одержували всебічне виховання.

Діяльність В. Нємеца не обмежувалася шкільними справами: він активно виступав на сторінках чехословацьких медичних часописів з науковими розвідками: "Rakovina Bartholinskej zlazy", "Vzdelanie a vycvik porodnych asitentiek na Podkarp. Rusi", "Ovarial-hormon therapia", "Пертубація и ея терапевтическая ценность" та багато інших.

У дні історичних подій для Закарпаття, Карпатської України, В. Нємец був активним членом "Просвіти". Робив скромні фінансові внески в її розвиток: "... і мало хто знає, скільки він (Фединець) та д-р Нємец жертвували на наші цілі в тих найтяжчих часах. Д-р Нємец, наприклад, самій тільки "Просвіті" дав десятки тисяч крон і не було акції, не було українського часопису, щоб ці два патріоти не передплатили, не було української вистави, щоб вони не підтримали, а як і не пішли, то квиток завжди купили [2]. (Вони були великими приятелями. – *Авт.*).

Після Віденського арбітражу і зміни влади в Ужгороді В. Нємец переїхав з О. Фединцем працювати у Карпатський Севлюш (нині Виноградів). Тут, як активний громадський діяч, разом з Олександром Васильовичем Фединцем він виношував плани відродити лікар-

ню Севлюша, яка була в занедбаному стані, а також поставити на високий рівень школу акушерок, яка тут відкрилася в кінці 1938 року.

Подальша доля лікаря В. Нємеца – в пошуках. Можливо, він емігрував, як і інші активісти, члени уряду Августина Волошина, у Прагу (з'ясувати це – питання часу). Але його діяльність відіграла велику роль у становленні акушерської науки і освіти на Закарпатті у міжвоєнний період.

ПРИМІТКИ

1. Подкарпатская Русь. – 1936. – С. 68–70.
2. Ґренджа-Донський В. Твори. – Т.9. – Вашингтон, 1989. – С.232–234.

Наталія ВАКУЛА

ОЛЕКСАНДР ФЕДИНЕЦЬ
(1897–1987)

Народився 13 червня 1897 року в с. Малий Раковець на Іршавщині четвертою дитиною. Цілком недавно стали відомими нові факти про батьків О. В. Фединця.

Дід Афанасій мав четверо синів – Василя, Петра, Михайла, Івана. Всі працювали на землі. На початку XX століття, коли у краї лютував голод, сини подалися на заробітки в далеку Америку. Батько професора – Василь – після повернення додому купив кілька гектарів землі. В господарстві мав отару овець, свиней, корів. Доглядати господарство були найняті робітники, які одержували за свою працю платню та їжу. Доброго господаря Василя було обрано бировом (старостою) села. На цій посаді він служив 25 років. Знав писати і читати (закінчив церковноприходську школу), володів кількома мовами. Мав шестеро дітей, яким дав освіту і подбав про те, в яку родину потраплять, яких оберуть супутниць життя. Останні роки життя батько професора прожив в Угорщині, де купив ферму, на якій ще кілька років господарював. Перед Другою світовою війною, залишившись майже самотнім – дружина померла, діти пішли у світ – продав своє обійстя та землі односельцю Черепію.

Тепер нам є зрозумілим, що в епоху Радянського Союзу такі біографічні відомості про батьків відомого професора друкуватись не могли. У джерелах, які були нами опрацьовані з даного питання радянського періоду, вказувалося, що О. В. Фединець народився у бідній селянській родині, де діти ходили у постолах, і батько купив тільки для здібного в науках Олександра гумові чоботи.

Середню освіту здібний юнак здобував у м. Виноградові та в Ужгородській гімназії. Атестат зрілості він одержав у роки Першої світової війни. Був відправлений на фронт, потрапив до шпиталю: куля поранила легені. Одужання тривало довго. До цієї біди додалася ще одна – смерть 40-річної матері від запалення легенів. Мабуть, це було поштовхом, щоб стати лікарем, і незабаром він почав навчатись на медичному факультеті Будапештського університету.

У зв'язку з подіями 1919 року закінчує медичну освіту в Празі у 1924 році. Вів активне студентське життя. Був одним із організаторів "Союзу Підкарпатських Високошкільних Студентів", яке було створено за фінансової підтримки директора банку в Ужгороді і брата О. Фединця – Василя [1]. У публіцистиці В. Ґренджі-Донського, який знав Фединця ще з років навчання в Будапешті, знаходимо спогади про те, що в студентські роки Фединець разом з іншими закарпатцями щиро підтримав ідею виходу Закарпаття із складу Австро-Угорщини і став свідомим українцем на все життя.

Після закінчення університету О. Фединець був направлений у м. Мукачево. 1926 року вперше на Закарпатті виконав пряму гемотрансфузію, а 1928 року – був запрошений на першу кафедру медичного факультету Братиславського університету, де працював асистентом до 1932 року. Тоді ж почав публікувати свої перші праці із загальної хірургії. Повернувся на Закарпаття. Завідував хірургічним відділенням у лікарнях Мукачева (1932–1936 рр.), Ужгорода (1936–1938 рр.). Був членом Товариства "Просвіта", на яке жертвував тисячі крон, часто відвідував театр, концерти рідної пісні, купував українські часописи. У 1937 році О. Фединець – член президії Всепросвітянського з'їзду в Ужгороді. Після Віденського арбітражу і передачі Ужгорода Угорщині молодий хірург переїхав працювати до лікарні Севлюша і очолив там "комору хірургів" Карпатської України. Але сталося це не одразу, бо "...мав там цілий ряд важкохворих пацієнтів... Не можу ж я лишити операції, що рішають про життя людини, не маючи кому ту відповідальну працю передати. Д-р Долинай найліпше знає, бо я йому сказав ще тоді, що я в Ужгороді не залишуся.., ... що своє знання, свою практику хочу присвятити моєму народові і залишаю все, беру палицю в руки і йду туди, де мій народ, бо я є свідомим українцем і гордий на те, що можу назватися членом того народу, з якого походжу..." [2].

О. Фединець був хірургом широкого профілю. Крім загальнохірургічних, виконував також урологічні, гінекологічні, отоларингологічні операційні втручання. Серед хворих мав славу напівбога, лікаря "золотих пальців". З 1952 року остаточно оселяється в Ужгороді і очолює кафедру загальної і факультетської хірургії Ужгородського державного університету. Через три роки перейшов на кафедру госпітальної хірургії і керував нею до 1975 року. У 1955-у заснував Обласне наукове товариство хірургів Закарпаття, був його першим головою. О. Фединець – талановитий педагог і наставник студентської молоді. Тисячі випускників УжДУ пройшли незабутню школу професійного таланту О. В. Фединця. Серед них чимало сьогоднішніх професорів, докторів і кандидатів наук, досвідчених спеціалістів. О. В. Фединець передав своїм учням не тільки професійні знання, він прищеплював їм принципи, якими повинен керуватися лікар у

своєму ставленні до хворого: людяність, порядність, душевність, безкорисливість. За досягнення на педагогічній ниві О. В. Фединець у 1962 році першим на Закарпатті одержав звання професора-хірурга. Його професійний досвід викладено в численних наукових працях, опублікованих у вітчизняних та зарубіжних журналах.

Його наукові роботи висвітлювали актуальні хірургічні проблеми виразкової хвороби і кишкової непрохідності, біліарної системи і простати, етіології, клініки та лікування захворювань щитовидної залози, оперативного лікування туберкульозу, впровадження в області масової профілактики захворювань щитовидної залози. Протягом багаторічної діяльності професор О. В. Фединець підтримував з'язки з ученими-хірургами провідних клінік України та закордону. Серед них мав чимало колег-однодумців, відомих хірургів та академіків – О. В. Вишенський, П. А. Купріянов, О. В. Ніколаєв, Ф. Г. Углов, О. О. Шалімов та ін. До 1983 року він працював професором-консультантом на кафедрі. Підготував 12 докторів та кандидатів медичних наук. Обирався почесним членом Чехословацького товариства гастроентерологів, медичного товариства ім. Пуркіньє, Українського наукового т-ва хірургів. За міжнародні наукові зв'язки був нагороджений золотою медаллю Братиславського університету ім. Я. Коменського, медаллю Кошицького університету ім. П. Й. Шафарика та найвищими урядовими нагородами – званнями заслуженого лікаря та заслуженого працівника вищої школи України, нагороджений, радянськими орденами і медалями. Протягом багатьох років О. В. Фединець брав активну участь у постійних комісіях з охорони здоров'я обласної і Ужгородської міської рад депутатів трудящих, був головним хірургом області, активним учасником наукових форумів краю, республіки, багатьох міжнародних зустрічей.

О. В. Фединець був віруючою людиною, мудрим та людяним. Односельців приймав позачергово, відвідував і піклувався тими, що лежали у стаціонарі. Своїх родичів чекав і зустрічав з радістю. Вони привозили скромні гостинці: сир, бринзу, гриби, сливовицю. Професор радів і казав, що рідне – найсмачніше. Завжди цікавився селом, людьми, родиною, пацієнтами. Мешканці закарпатських сіл пам'ятають відомого професора, який приїздив для консультацій у складних випадках. Якось у розмові хірург Й. Уйлакі згадав, що він запам'ятав, як, будучи юнаком, зустрів великого лікаря у рідному селі Тур'ї Ремети Перечинського району. Помер О. В. Фединець в Ужгороді 24 травня 1987 року. Залишив по собі визначну школу хірургії Закарпаття. Життя О. Фединця – з позиції сьогодення – це школа любові до людей, велика працелюбність і безконечне професійне самовдосконалення, гідне наслідування. З нагоди 105-ї річниці від дня народження О. В. Фединця у рідному селі встанов-

лено меморільну дошку на амбулаторії загальної практики сімейної медицини. На ній викарбувано: "Талант і життя, дані Богом, він присвятив лікуванню людей". В його честь названі вулиці в містах і селах Закарпаття. Його справу продовжують учні, його троє дітей і не одне покоління великої родини. Похований на Кальварії.

ПРИМІТКИ

1. Шандор В. Спомини. – Т.1. – Ужгород, 1996. – С. 93–94.
2. Ґренджа-Донський В. Твори. – Т.9. – Вашингтон, 1989. – С.232–234.

Наталія ВАКУЛА

СІЛЬСЬКІ АКТИВІСТИ

ІВАН ГРИГА
(1879–1939)

Серед культурно-освітніх і політичних діячів на терені Закарпаття у міжвоєнний період чільне місце займає постать Івана Івановича Григи – вихідця з Верховини, з народних глибин. Він не тільки своїм походженням, але й безкорисливою подвижницькою працею до кінця свого життя був з рідним народом тісно зв'язаний.

Народився 19 серпня 1879 року у Верхніх Воротах на Воловеччині у родині Івана та Ганни Григ. Родина складалася з п'яти чоловік. Дитячі та юнацькі роки Івана були такими ж, як і всіх дітей тогочасної Верховини, хіба що з одним винятком – він справді був закоханий у книги. Разом з своїми односельчанами Іваном Дем'яном, Іваном Дзямком, Василем Лакатошом, Василем Сютриком він у числі перших в селі знайомиться з віщаннями Львівського товариства "Просвіта", а згодом разом передплачують також "Неділю", яка виходила в Будапешті, та ужгородську "Науку".

Великий вплив на молодого Івана Григу справило знайомство з галицькими священиками-просвітянами о. Герасимом Симківим з села Жупанево, та о. Іваном Лупадієм з села Клинець. Праця на утвердження української державності, що її сповідували просвітяни, стала згодом основою його життя.

У свій час юнака призивають на службу до цісарської армії, з якої він повертається в званні капрала. 15 лютого 1912 року одружується і трохи пізніше виїжджає до Америки. Очевидно, і там він не залишався осторонь політичних і культурних подій, адже, як засвідчують його сучасники, два куфри (валізи – *І. Л.*) книг привіз Іван Грига, коли в кінці 1918 року повернувся з-за океану. А вже в січні 1919 року у складі 420 делегатів, серед яких були іще три його земляки – Іван Дем'ян з Верхніх Воріт, Федір Чубірко та Іван Малильо із Жденієва, бере участь у Хустському Всенародному конгресі.

Завдяки старанням Івана Григи, Івана та Луки Дем'янів, Івана Шолтеса, учителя Михайла Тимковітча, 25 листопада 1920 року в селі Верхні Ворота засновано товариство "Просвіта". Відразу після роз'яснення статуту до читальні "Просвіти" записалося 30 чоловік. Головою було обрано Івана Шолтеса, секретарем – Івана Григу.

Працюючи на бідній культурно-освітній ниві тогочасного рідного села, Грига знайомиться в Ужгороді з учителем Йосипом Баланчуком і запрошує його у Верхні Ворота, де останній і започатковує роботу драмгуртка місцевої "Просвіти".

Тоді ж, у 1920 році, за почином Івана Григи було засновано у Верхніх воротах Потребительське дружество (Споживче товариство), з прибутків згодом побудували в центрі села будинок, у якому розмістилося також і "Кредитне дружество".

У приміщенні народної школи Йосип Баланчук та о. Василь Лар читали просвітянам лекції на різні теми, а Іван Дем'ян та Іван Дзямко навчали односельчан мулярській справі та іншим ремеслам.

В ці роки І. Григу спіткало нещастя – померла дружина, вороги спалили хату, але він не опускає руки, а, отримавши землю, зводить хату і далі працює в "Просвіті" і кооперації. У лютому 1922 року з ініціативи просвітян Верхніх Воріт та о.Василя Лара тут засновується перше на Підкарпатській Русі "Братство тверезості", яке налічувало 77 чоловік.

Але не тільки про виховання членів "Просвіти" дбав Іван Грига, але й про духовність жителів села. Будучи в Римі разом з братами Дем'янами та іншими односельчанами, привозить проект дзвіниці, яку власними силами звели веречани у 1924 році. В селі утверджується Апостольство молитви, товариство якого охоплювало понад сто чоловік. Життя в селі пробуджувалося зі сну.

На загальних зборах верхньо-ворітської читальні товариства "Просвіта" 7 грудня 1924 року Івана Григу обирають головою. "Дякую за вибор і заявляю, що хоть много труду маю, но готовий працювати на народній ниві, заохочую других до праці самих над собою, і заявляю, що не буду вважати на одних крикунів, бо не перестану працювати коло народа і з народом доти, поки смерть не розлучить мене з тим народом, або прозріють деякі з тих, які будуть інакше позирати на світ", – ці слова стають девізом його життя. Здобувши повне довір'я народу, він, разом з Василем Ларом, старостою села Іваном Дем'яном, учителем Йосипом Баланчуком та іншими земляками, бере громадське життя у свої руки.

Ось як високо оцінював їхню працю наш славний місіонер о. Степан Решетило, ЧСВВ, що давав Святу Місію у селі в 1924 році: "Вишні Верецьки хоч і гірське небагате село, однак після Світової війни вибилося на перше місце між селами Закарпаття. Його можна поставити зразком для інших сіл як під оглядом національної свідомості, так теж під оглядом релігійним".

В середині 20-х років на пропозицію Івана Григи та Луки Дем'яна була сформована тимчасова комісія для будівництва Народного дому. Від задумів до втілення ідеї в життя пройшло шість років. Ось як описує відкриття будинку "Просвіти" Л. Дем'ян (на торжествах був також присутній о. Августин Волошин): "Посвячення відбулося дуже урочисто дня 14 вересня 1930 року. Вже здалеку видніється синя таблиця, на якій золотими буквами написано: "Народний дім читальні "Просвіта". В "Народному домі" є бібліотека, читальна зала і велика зала із сценою". За кошти, які поступили в касу "Просвіти", придбали майно, новими книгами поповнили бібліотеку".

За цей час при верхньоворітській "Просвіті" організовано хор, оркестр, вчителем і диригентом якого був Іван Романченко. Драматичний гурток ставив п'єси українських та місцевих авторів, і не тільки в селі, а й за його межами.

У 1924 році, не без участі І. Григи, було засновано Комітет опіки над сиротами, який турбувався про одяг та шкільне приладдя для сиріт. При читальні "Просвіти" читалися лекції з історії, літератури, географії, про гігієну побуту, працювали безплатні курси для неписьменних.

Дбаючи про духовний і фізичний розвиток молодої генерації, 14 грудня 1925 року просвітяни села заснували християнсько-спортивне товариство "Орел".

Обмежена коштами, верхньо-ворітська "Просвіта" не тільки збудувала власний "Народний дім", але і допомагала іншим. Так, наприклад, у відповідь на звернення "Комітету будови Народного Дому" в м. Ужгороді, вона перерахувала на спеціальний рахунок №78 25 корун, "Кооперативне дружество" села на цю ж мету – 50, Іван Грига, Лука Дем'ян – по 20 корун, о. Василь Лар, Іван Шолтес, Йосип Баланчук – по 10 корун.

Отримавши звернення просвітян з Нижнього Студеного, в якому селяни волали про допомогу: "Дім будуємо власними силами і неможливо довести будування до кінця, а тому звертаємось до вас і просимо поміч", – верхньо-веречани виділяють на цю мету 35 корун. Про авторитет місцевої "Просвіти" свідчить і той факт, що її оркестр був запрошений на різдвяні свята до владики Олександра Стойки.

Сучасники Івана Григи засвідчують його велику популярність серед народу, але не тільки в рідному селі, а й на теренах всієї Карпатської України. Василь Ґренджа-Донський в репортажі із Всепросвітянського з'їзду, який відбувся в Ужгороді 17 жовтня 1937 року, писав: "Дальше громада Вишні Верецьки, наш знаменитий Грига під синьо-жовтим прапором привів багато односельчан..."

Завдяки заслуженому авторитетові у період створення Карпато-української держави 1938–1939 року його обирають і головою села. Після створення на Закарпатті у 1938 році нової політичної організації Українське національне об'єднання (УНО) Іван Грига

разом з братами Дем'янами, Михайлом Халусом та іншими активно працює на терені національного відродження та державності. В цей час Верхньоворітське товариство "Просвіта" налічувало 130 чоловік. Молодші за віком займалися військовою справою в Карпатській Січі – збройних силах молодої держави.

12 лютого 1939 року в неділю, починаючи з 8-ї години, розпочалися вибори до Першого Сойму Карпатської України. З перших годин біля виборчих урн стояли люди, щоб віддати свій голос за кандидатів УНО, щоб тим водночас висловити довір'я українській владі. В обід над виборчою дільницею було вивішено білий прапор – знак того, що понад 98% голосів було віддано за представників УНО.

Одним із тих представників був і голова сільської "Просвіти", голова села, голова церковної двадцятки, член наглядової ради "Крайового кооперативного союзу", сільський інтелігент Іван Іванович Грига. Йому довірили верховинці бути їх послом Першого Сойму Карпатської України.

Через тиждень після виборів верхньоворітські січовики взяли участь у з'їзді Карпатської Січі.

Увечері 14 березня 1939 року Августин Волошин – прем'єр-міністр Карпатської України – через хустську радіостанцію проголосив самостійність Карпатської України. Наступного дня, 15 березня, зібрався Сойм Карпатської України, активну участь у якому брав і посол І. Грига, прийняв закон №1, яким затвердив незалежність Карпатської України, державну мову і державний символ, далі вибрав президента Карпатської України і утвердив її державність.

Повертаючись додому з Хуста, Іван Грига завітав до свого знайомого Василя Галамби в село Студене. Той запропонував йому перебути скрутне становище тут, а потім повернутися до рідної оселі. На це І. Грига відповів: "Я не відчуваю за собою ніякої вини, я чесний перед своїм народом", і пішки направився до рідного села. В селі Гукливому вчитель Андрій Козик знову попередив Івана Григу, але той не послухався. Не дійшовши до Волівця, був схоплений жандармами і закритий у Воловецькій жандармерії. Почувши про це, воловецький священик отець Андрій Фанкович, який в той час був деканом округу, заступився за нього, і Григу відпускають додому. Але в цей час жандарми отримали донос від місцевих "духновичівців", знову наздогнали його і привели у жандармерію. На допиті він не відмовлявся від своїх політичних переконань. Протримали його добу в жандармерії, потім вивели під ліс в урочище Широке поле між Волівцем і Яблуновим і розстріляли. Це сталося 18 березня 1939 року. Останнім, хто бачив патріота-верховинця, одного з видатних будителів нашого гірського краю, була уродженка села Верхні Ворота, що проживала в той час у Волівці, Селехман (Сютрик) Марія. Вона бачила, як і хто вів його на страту.

Отримавши звістку про смерть чоловіка, дружина знепритомніла. Друзі запрягли коней у віз і привезли тіло покійного додому. Очевидці розповідають про те, як після нарядження тіла покійного в труну, кров ще довго стікала на долівку. Це були сліди "любові" мадярських жандармів. В цей час через плач дружини та рідних не можна було почути псалтир за померлим. Увечері жандарми прийшли й сказали, що наступного дня треба ховати. А наступного дня, коли ще не встигли викопати й могилу, перед обідом, що суперечить християнському звичаю, принесли труну з тілом покійного на цвинтар. Зі сльозами, стогоном і плачем прощалася Верховина із своїм героєм.

...Увечері, після похорону, Ганна Грига – дружина покійного – палила всі його книги та папери, залишившії на пам'ять дві фотографії чоловіка. В цей же день після похорону верхньо-ворітчанську читальню "Просвіти" понівечили, книги понищили, перед Народним домом "Просвіти" мадярони розклали багаття з книг, що ще залишилися і які наші земляки на важко зароблені коруни збирали десятиліттями...

Після похорону Івана Григи почалася розправа над січовиками Верхніх Воріт. Деякі з них перейшли кордон і тікали в Радянський Союз, інші переховувались, багатьох забрали на допит в окружний суд у Нижні Ворота, де по-звірячому знущалися і били. Січовиків-галичан, які допомагали захищати молоду Карпатську Україну, розстрілювали під Бескидом в урочищі Козакова вище села Нова Розтока.

Впала молода Карпатська Україна, скровила, але залишила в образах своїх синів і дочок велике натхнення для всього українського народу, а також приклад того, як потрібно єднатися і боротися за самостійну українську державу.

Іван Грига – це наша з вами світла і трагічна історія, яку ми повинні завжди пам'ятати, оберігати і передавати нашим нащадкам.

Іван ЛОПІТ

ІВАН ГРИЦЬ
(1884–1954)

До тих, хто щоденно самовідданою працею торував шлях до століттями вимріяного і Богом даного кожній людині права на життя у вільній, незалежній своїй державі, слід віднести й Івана Гриця – громадського діяча, педагога, щирого патріота.

Народився Іван Гриць 7 червня 1884 року в с. Чичава (біля Вранова над Топлею, Східна Словаччина) в хліборобській родині. Після трагедії в родині молода мати залишилася одна з малою дитиною на руках. Труднощі сільського життя долала сама – вела з успіхом господарство і синові спромоглась дати добру (як на той час і на свої можливості) освіту. У 1901 році 17-річним закінчує Пряшівську півчо-учительську семінарію, здобуває диплом учителя початкової школи. Свою трудову діяльність розпочав у тому ж році в с. Рудльов.

Навчання в Пряшівській півчо-учительській семінарії проводилось угорською мовою. Угорський уряд, проводячи насильницьку мадяризацію русинів-українців, добре знав, що починати цю справу потрібно зі школи. Вихована в мадярському дусі молоді вчителі із місцевих сел мали бути виконавцями цього задуму. Згодом Іван Гриць згадував: "Як вихованець мадярської школи (іншої у нас не було), почував себе "мадяром". Жити на землі "мадярів", їсти "мадярський" хліб, дихати "мадярським" повітрям, і не бути мадяром – уважалося за злочин. Так були виховані ми всі".

Незабаром, 1904 р., сталося знаменне знайомство Івана Гриця із молодим греко-католицьким священиком о. Еміліаном Невицьким, (пізніше – відомим громадським діячем) та його дружиною Іриною Невицькою (у майбутньому – письменницею і громадською діячкою). Молодий парох турбувався національно-культурним становищем русинів-українців, усіляко сприяв поширенню української культури, проводив значну просвітянську роботу, намагався залучити до цієї справи молодих, небайдужих до майбутнього рідної землі. Серед них був і Іван Гриць, який про знайомство з Невицьким згадував: "Та зустріч врізалась мені в пам'ять, вона мене переродила".

Збереглась поштова картка, адресована Івану Грицю такого змісту (уже тоді написана українською мовою):

"Пряшів 19. VII. 1904. Зібравшіся у Вп. Пана Чабиняка засилаємо Вам щиро – руський – козацький привіт!

Еміліян Невицький в. р., Іван Бунганич в. р., Михайло Чабиняк в. р. гаразд, мій любий Друже!" [1]

Самовіддана праця цих подвижників на благо народу захопила молодого педагога. Іван Гриць вирішив іти тим же тернистим важким шляхом. Йшли роки напруженої серйозної роботи. Тоді ж, за сприяння о. Невицького, знайомиться Іван із творами Т. Шевченка, І. Франка та інших письменників України.

1910 року І. Гриць одружується. Незабаром – він уже батько трьох дітей. А в 1914 році мобілізований у діючу армію. Розуміючи безглуздість війни, яка велася не в інтересах народу, в одному з перших боїв разом з військовою частиною здається в полон. У російському полоні пробув довгих п'ять років у Красноярську, на Уралі, в Москві. У січні 1920 року через Литву, Німеччину, Австрію повертається додому..

Перша світова війна поламала долі багатьох людей. Зачепила вона й родину Івана Гриця. Залишившись з трьома дітьми, він забирає стареньку маму і переїжджає до Берегова, куди його призначили учителем-управителем школи.

Іван Гриць віддається громадській роботі. 25 червня 1920 р. в Берегові засновано товариство "Просвіта", яке він очолював довгі роки. На той час товариство нараховувало 103 членів – учителів, лікарів, селян-активістів.

Просвітяни пропагували досягнення української культури та ряду галузей науки, проводили роботу з формування української національної ідеї на теренах Берегівщини. Члени товариства брали участь в організації й проведенні державних свят, виступали з культурницькими програмами перед жителями сіл, заснували в середовищі селян-українців гуртки художньої самодіяльності.

Того ж 1920 року в Берегові починає діяти перший у краї драматичний гурток, активним членом якого протягом багатьох років був Іван Гриць.

Юрій Шерегій, відомий закарпатський театральний діяч, зазначає, що початок драматичних гуртків у краї пов'язаний з діяльністю берегівчан [2]. Із виставами за п'єсами І. Котляревського, М. Старицького актори-аматори побували в багатьох селах, неодноразово в м. Севлюш (тепер – Виноградів).

Згодом у Берегові розпочинає діяльність учительський хор, в організації якого безпосередню участь брав І. Гриць. Газета "Свобода" писала: "Берегово було тим запальником, що примусило, щоб вогонь столиці Підкарпаття розгорівся в повноті" [3].

У листопаді 1921 року при українській гімназії в Берегові, як зазначає Петро Стерчо, "за ініціативою учителів гімназії Андрія Дідика й Корнила Заклинського, як також директора І. Гриця ... засновано перший курінь Пласту, звідки пластова ідея поширилася на все Закарпаття" [4].

І. Гриць бере участь у першому пластовому таборі в Рахові (1922 р.). Як активний громадський діяч у 1927 році від імені учительства він делегований на XV з'їзд соціал-демократів. У своєму виступі на з'їзді порушує проблему руської (української) культури та школи, що на той час була вкрай гострою.

Незабаром, І. Гриць одружується вдруге. Від шлюбу з Анною Вайдою народжується син Микола (сьогодні Микола Гриць продовжує справу батька, очолює Берегівську філію відродженого крайового товариства "Просвіта").

У 1930 році І. Гриця призначають виконуючим обв'язки інспектора шкіл Берегівського округу. На той час він уже добре відома людина із чіткими громадськими та педагогічними принципами, національно свідома особа. Визначаючи ділові якості І. Гриця, Берегівська римо-католицька шкільна управа за підписом архієпископа Еккел Лайоша та директора, секретаря шкільної управи Йакнер Ендре вітають призначення його "Берегівським шкільним інспектором, тому що з досвіду знаємо, що у Вашій особі свята справа народної освіти потрапила до рук енергійного, але справедливого і відмінного спеціаліста" [5].

Про плідну роботу на посаді шкільного інспектора в складних, з огляду на національний склад округу, умовах, свідчить той факт, що по закінченні терміну повноваження (1935) члени Шом-Косинського гуртка Педагогічного т-ва зі словами щирої подяки звернулися до І. Гриця, котрий із "серйозністю, поміркованістю, послідовністю, розважливістю і, так би мовити, батьківською турботою інплантував до учительської спільноти справжню братерську любов, значно просунув вперед ідею співпраці, котра якраз найбільш потрібна вчительській творчій праці" [6].

У 1935 році складає кваліфікаційний іспит на право викладання природничих наук у горожанських школах. У січні 1937 р. І. Гриць обраний членом Головного виділу Учительської громади (головою був о. А. Волошин). Учительська громада займалась укладанням підручників українською мовою, видавничою діяльністю, розповсюдженням періодичних видань "Наша школа", "Учительський голос".

17 жовтня 1937 р. відбувся Всепросвітянський з'їзд в Ужгороді. Це величне зібрання прийняло "Маніфест до українського народу Підкарпаття", в якому говорилося, що на Підкарпатській Русі є лише один народ – український, якому "належить одна мова, одна культура і один правопис". Під цим доленосним для наших краян рішен-

ням від імені Української селянської робітничої партії підписався Іван Гриць. Він також зачитав резолюцію з'їзду.

Працюючи в системі шкільництва, І. Гриць неодноразово висловлювався на користь визнання української мови мовою шкільної освіти в Підкарпатській Русі. Та в ім'я хибно сприйнятого інтернаціоналізму справедливі домагання русинів-українців охрещувались як "націоналістичні", "фашистські". То ж не дивно, що за активну проукраїнську діяльність у "Русскому вістнику" від 17. XI. 1937 р. Івана Гриця названо "фашистом".

Та авторитет громадського діяча не постраждав, – у вересні 1938 р. в Хусті на з'їзді Української національної селянсько-робітничої партії він обраний її головою.

У жовтні 1938 р. Підкарпатська Русь стала автономією. За Віденським арбітражем Ужгород, Мукачево, Берегово відійшли до складу гортіївської Угорщини. Разом з родиною І. Гриць перебирається до Великого Березного, куди його призначають за розпорядженням міністра шкільництва А. Штефана шкільним інспектором. Крім того, за розпорядженням прем'єр-міністра і міністра судівництва А. Волошина його іменують "присідником сенату молоді" крайового суду у Великому Березному.

21 січня 1939 р. по всій Карпатській Україні відзначали День злуки УНР і ЗУНР. Велично був відсвяткований цей день і у Великому Березному, де І. Гриць знайшов щирих прихильників української справи в особі панів Смеречанського, Василя Лацанича, Івана Шелепця, Івана Івановчика та багатьох інших, котрі віддано працювали над втіленням ідеї української державності.

Може здатися неймовірним, але ця свідома самовіддана праця на благо власного народу в радянський час була оцінена як антинародна. С. М. Білак у брошурі "Слуга кількох господарів" (с. 48) писав: "9 лютого 1939 року на території "Карпатської України" було створено товариство "боротьби з комунізмом". Керівниками цього антикомуністичного товариства стали такі вороги трудящих, як І. Гриць, М. Долинай, І. Коперльос, І. Невицька, Ю. Перевузник, Ю. Химинець, В. Чапля та інші" [7].

Проте зусилля невеликої жменьки українського народу, русинів-українців Підкарпаття, хоча й підтримані братами із-за Карпат, не здійснилися, бо їм протистояли могутні держави гітлерівської коаліції, що розтоптали принципи моралі й справедливості в житті й співжитті людей і націй. День 16 березня 1939 р. обірвав національне й духовне відродження русинів-українців. Почався жорстокий фізичний і духовний етноцид.

Незабаром І. Гриця, як і багатьох інших, заарештували і відправили в сумнозвісний концтабір Вар'юлопош. Про умови утримання

там полонених й заарештованих залишили гіркі спогади ті, хто зумів вижити, – В. Ґренджа-Донський, М. Чирський та інші.

Пощастило й І. Грицю. У квітні 1939 р. він повертається до сім'ї. "Згодом батько розповідав, – згадує син Микола, – як полонені, а між ними й батько, були вишикувані лицем до стіни і стояли так довгі години. Не можна було навіть оглянутися, коли повз них вели чи тягли побитих, замучених арештантів, бо за це отримували удар гумовою палицею".

Через 2 чи 3 місяці І. Гриць був заарештований вдруге. Сім'ї не сказали, куди його відвезли. Тільки згодом прийшла звістка, що І. Гриця бачили в Ужгороді біля залізничного вокзалу серед конвойованих, один з яких (старший за віком) знепритомнів. На це звернули увагу перехожі, серед яких був мешканець Великого Березного.

Після звільнення півроку не міг знайти роботу і залишався без засобів до існування. У вересні 1939 р. був тимчасово призначений у горожанську школу в Чинадієві. Тільки у 1941 році легітимований і назначений дефінітивним учителем тієї ж школи, а в квітні 1942 р., у 58 років, випроваджений на пенсію як неблагонадійний.

Діяльна натура І. Гриця примушує його шукати сферу застосування своїх сил і можливостей. Не в змозі займатися громадською діяльністю, робить спроби у віршуванні, складанні пісень. Ще в 20–30-х роках з'являються його вірші у журналі "Наш рідний край" (редактор і видавець О. Маркуш). У 40-х роках публікує казки та вірші у журналі "Руська молодеж". Збереглася рукописна збірка з поетичними текстами та мелодіями до них, написаними І. Грицем. Красномовні назви говорять самі за себе – "Слава народу, слава краю...", "Була весна, була красна...", "Краса над красами..." та інші.

Після звільнення Закарпаття від угорської окупації у листопаді 1944 р. І. Гриця обирають головою окружного народного комітету у Великому Березному. На цій посаді проводить значну роботу щодо налагодження життя в окрузі. Весною 1946 року іде в "здоровельну відпустку". Не згідний з вимогою секретаря окружкому партії про необхідність інвентаризації кількості граблів та вил у селянських господарствах, як важливого господарського заходу, більше не повертається на роботу голови окружного народного комітету і восени того ж року переїжджає в Берегово, де спочатку працює рахівником початкової школи № 6. З 1947 його призначають директором цієї ж школи. Пізніше працює в семирічній школі № 4, а згодом у вечірній школі робітничої молоді. Звідси й провели його в останню путь.

27 листопада 1954 року перестало битися серце людини, що заслуговує на глибоку вдячність, вдячність за велику подвижницьку роботу її на благо своїх краян, за значний внесок у громадське та культурне життя нашої малої батьківщини.

Завершити розповідь про нелегке, але змістовне життя Івана Гриця доречно буде його ж поетичними рядками:

На овиді хмари, грім гуде,
Наша Україна жить буде,
Жить буде, бо ми так хочемо...

ПРИМІТКИ

1. Гриць І. Спомин // Учительський голос. – 1937. – С. 47.
2. Шерегій Ю. А. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1948 року. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто–Пряшів–Львів, 1993. – С. 40.
3. "Свобода". – 1936. – ч. 15. – 16 липня.
4. Стерчо П. Карпато-Українська держава. – Торонто, 1965. – С. 38.
5. Лист Берегівської римо-католицької шкільної управи від 12 травня 1930 року.
6. Витяг із протоколу засідання гуртка Педагогічного товариства Шом-Косино від 15 травня 1935 року.
7. Білак С. М. Слуга кількох господарів. – Ужгород, 1978.

Світлана ЧИРИБАН, Микола ГРИЦЬ

ВАСИЛЬ ЙОСИПЧУК
(1889–1971)

Василь Йосипчук народився 17 вересня 1889 року в хліборобській сім'ї у Великому Бичкові. За родинними переказами, його предок прийшов на Закарпаття із Волині, в кінці XVIII ст. Звали його Петриком [1]. Разом з ними прийшло багато родин з Житомирщини, Черкащини та Галичини. На думку історика-краєзнавця Й. Йосипчука, який займався з'ясуванням походження бичківських родин у 20–30-х роках, у селище переселилося 300 сімей із-за Карпат, які рятувалися втечею від репресій польських властей після повстання Колії́вщини. Це такі родини: Наливайки, Романки, Зеленки, Попенки та ін. [2]. Можна уявити собі, що вони побачили наприкінці XVIII ст., на основі спогадів Я. Головацького про селище, який побував у Великому Бичкові в 1837 році. "Великий Бичків – село розлоге, гори довкола плоскі, долини широкі, тут уже сіють жито, гречку й кукурудзу. Хати покриті соломою. Селянин тут широкоплечий, ходить у короткій сорочці (яка особливо впадає в очі), широких штанях, часто в чоботах, а не постолах. На плечах носить вовняну чуту, а голова покрита капелюхом з величезними піднятими вгору крисами" [3]. Русини-українці із-за Карпат знайшли тут свою другу батьківщину. В селянській-хліборобській сім'ї Василя Йосипчука (старшого) і Марії Савчук було шестеро дітей. Коли одному із них Василеві сповнилося шість місяців, батьки померли, і він залишився круглим сиротою. Василь закінчив 4 класи народної школи у Великому Бичкові. Дуже хотів навчатися, багато читав, а особливо легко давалися йому мови. Він володів німецькою, угорською, чеською, болгарською і сербохорватською мовами [4]. Відсутність коштів для навчання заставили його ще з дитинства самостійно заробляти на прожиття.

Василь Йосипчук був хорошим мурником, столяром і креслив плани будівель та церков. Власноручно побудував собі будинок. У вільний час багато читав: Т. Шевченка, М. Старицького. Ф. Чайковського, К. Чапека і Д. Донцова. Василя дуже цікавила історія України-Русі, Запорізької Січі, історичні постаті Володимира Великого, Данила Галицького, Лаборця, Ф. Корятовича, І. Богуна, Б. Хмельницького, І. Мазепи та О. Довбуша.

Вже на початку XX ст. бичківці знали про товариство "Просвіта", засноване у м. Львові в 1868 році. Як згадувала мешканка селища Василина Мельничук, – Василь Андрусяк та Василь Йосипчук діставали зі Львова руські (українські) книги, підручники з історії України, новинки (газети), а також виписували часописи "Неділя" з Будапешта та "Науку" з Ужгорода, яку редагував о. А. Волошин [5].

Вони не тільки читали цю літературу, але й знайомили з нею русинів-українців В. Бичкова.

С. Клочурак писав: "У Великому Бичкові до Першої світової війни таким тайним пропагатором свідомості був Василь Йосипчук, який, крім поширення різних часописів у Бичкові і в сусідніх селах, був одиноким нашим кореспондентом, що дописував до галицьких часописів" [6]. Ця діяльність сприяла формуванню національної свідомості бичківців і навколишніх сіл.

У 1913 р. Василь Йосипчук був призваний до австро-угорської армії. Після навчання в Тіполі дістав звання унтер-офіцера гірської артилерії. Перед початком Першої світової війни служив у м. Сараєві та Мостирі (Боснія і Герцеговина). Під час вбивства 28 червня 1914 р. в м. Сараєво наступника австро-угорського престолу Франца-Фердинанда перебував у відпустці вдома. Був учасником Першої світової війни з 1914 по 1918 рр. на Балканському п-ві, в Сербії, Болгарії і Македонії. Місцеві серби, хорвати, македонці радо вітали їх, коли дізналися, що закарпатські солдати – не німці і не угорці.

Тут він познайомився з галичанином Ружинським, в якому знайшов свого однодумця. Наскільки висока свідомість була закарпатських солдатів, свідчить той факт, що, повертаючись потягом додому в жовтні 1918 р., після розвалу австро-угорської оборони на Балканах, підняли над вагоном синьо-жовтий прапор. На запитання здивованих сербів: "Чий це прапор?" – відповідали: "Це прапор Руси-України" [7]. Перша світова війна, її страхіття відображені в поезії Василя Йосипчука "Про світову війну":

Зазвонили в селі дзвони в неділеньку вночі,
Збирайтеся, всі вояки, бо вас цісарь кличе,
А в неділю дуже рано треба ся збирати,
Плаче жінка, плачуть діти і старенька мати.

А також особисті враження від жахіть війни передані у його віршованих рядках:

Подивлюся вліво, вправо – лежить брат при боці,
Оден лежить без рученьки, другий двох не має,
Третій лежить без півніжки, рятунку чекає...
Тяжко війна виглядала, послухайте, люде,
Просіть Бога і моліться, най війни не буде.

Після повернення додому Василь Йосипчук застає велике національне піднесення. Він згадував: "...Жителі с. В. Бичків 60-річний тоді Коперльос Михайло, Олекса Кузьмик... Іван Підмалівський (староста села) й інші селяни нашого села пішки ходили в долину, в села Хустщини... Випитували народ, куди хоче приєднатися. Весь

час приходили вістки, що народ хоче приєднатися тільки до України" [8]. Це було в листопаді та на початку грудня 1918 р. В. Йосипчук писав документ "Меморандум до влади ЗУНР" у Львові, у якому звучить прохання допомогти возз'єднати Закарпаття з рештою українських земель (з усією Україною). Меморандум віднесли мешканці селища Василь Павлюк і Микола Кузьмик до експозитури ЗУНР(у), в Делятині [9]. Писався Меморандум на квартирі Дмитра Кузьмика, де обговорювалося це питання. Тільки піп Маркович висловився на підтримку Угорщини, сказав, що ці простаки багато із себе уявили, що це, якби провіював зерно, то чисте зерно ще за Угорщиною, а полова іде за Україною. За це люди забрали в нього ключі і вигнали його з церкви [10].

Василь Йосипчук був активним учасником мараморoської руської (української) Ради, яка 18 грудня 1918 р. на своїх зборах ухвалила возз'єднання з великою Україною. Він згадував, що учасник конгресу селянин Колочави (згодом став православним священиком у В. Бичкові) сказав: "...Ми, закарпатські українці, маємо право з'єднатися з нашими братами". Тоді народ закричав "Ми хочемо до України" [11]. Потім голова зборів Михайло Бращайко закликав усіх створювати народні ради і скликати в Хусті конгрес усіх Рад Закарпаття 21 січня 1919 р. З бичківців виступали і стали членами Ради Е. Пуза і В. Йосипчук.

15 січня 1919 року під час визвольного походу Гуцульської армії на Сигет, в Кузім (або Кульому) зустрічати визволителів вийшло більше сотні селян з Бичкова, Луга, Росішки і Косівської Поляни з церковними хоругвами і синьо-жовтими прапорами з о. Мариною і Василем Йосипчуком на чолі [12]. Василь Йосипчук привітав визволителів словами: "Поміж штики ворогів, під покривалом нічної темноти вибрались ми, в імени цілого населення гаряче привітати армію повстанців. Вони духом з вами, нетерпеливо ждуть тієї хвилини, щоби обняти кожного з героїв, до грудей притиснути і поцілувати наш синьо-жовтий прапор, котрий приносить нам Волю". Люди закричали: "Слава!", "Слава!" [13]. І зразу сотня чоловік у воєнних мундирах, яких організував Василь Йосипчук, вступила до гуцульського війська.

Після взяття Сигота повстанцями Василь Йосипчук і Дмитро Німчук приготували значну кількість добровольців, які згідно з планом до 21 січня повинні були взяти Хуст. Здійснитися цим планам перешкодило захоплення Сигота румунськими військами. 21 січня 1919 р. відбувся з'їзд представників Рад у Хусті, в якому брало участь 420 делегатів. На з'їзді були присутні бичківці В. Андрусяк, В. Йосипчук, П. Кузьмик, Й. Васильчук, М. Руснак, М. Гаджа, О. Павлюк і Е. Пуза. Кожний делегат мав посвідчення від сільської Ради, що вони є послами [14]. Головою зборів був адвокат М. Бращайко, а секретарями В. Йосипчук та дяк в Вишної Апші (Верхнього Водяного) М. Тиводар.

В. Йосипчук згадував, що делегат з Нанкова Іван Волощук подав пропозицію приєднати Закарпаття до України. Делегати закричали: "Най живе Україна, не хочемо ані румунів, ані чехів". М. Бращайко запитав: "Хто за чехи? Хто за румуни? – Ніхто". Потім прийняли рішення: "...до Мадярщини представників не посилати і просити київську Раду приєднати Закарпаття до України. Депутацію в Київ очолив Е. Пуза. Писав протокол В. Йосипчук, і він знаходиться тепер в Авґустина Шерегія [15]. Але угорська революція, румунська окупація східної Мараморощини і несприятлива міжнародна ситуація УНР не дали можливості втілити ці плани в життя.

В липні 1919 р. до В. Бичкова ввійшли чехословацькі війська, яких місцеві мешканці після румунської окупації радо вітали синьо-жовтими прапорами. З входженням Закарпаття до складу Чехословаччини пожвавилося політичне, економічне і культурне життя краю. Василь Йосипчук деякий час очолював осередок Соціал-демократичної партії Підкарпатської Русі у В. Бичкові. Одним із ініціаторів її заснування у 1920 р. був бичківець Е. Пуза. Ця партія була основним конкурентом комуністичної в селищі. Василь Йосипчук говорив: "Будувати соціалізм потрібно не шляхом революції, воєн, кровопролиття, а через демократію" [16]. Був дописувачем часописів "Народ" та з 1922 р. "Вперед". Частими гостями в нього були Е. Пуза, С. Клочурак, Я. Нечас.

18 грудня 1920 р. було засновано читальню "Просвіти" у В. Бичкові [17]. Авґустин Шерегій відзначав, що Великий Бичків мав щастя тому, що в його культурно-освітньому піднесенні велику роль відіграли перший голова великобичківської "Просвіти" Осип Кухтин, Йосип Костів (Недоля), диригент хору, режисер, керівник оркестру І. Романченко. Їм сприяли директори горожанської школи М. Водонос, І. Устіянович, Г. Стефанів і вчитель Б. Заклунський. Діяльності всіх цих одиниць дуже сприяв відділ читальні "Просвіти" на чолі з визначним патріотом, аматором і співаком Михайлом Марущаком і секретарем Василем Йосипчуком (що був скарбником у сільському уряді)" [18].

8 січня 1913 р. драмгурток великобичківської "Просвіти" поставив п'єсу Василя Йосипчука зі співами на три дії "Таки діждалися свого" [19]. Він брав участь у хорі, драматичному гуртку, написав багато віршів, колядок, сценарій вертепного дійства (бетлегемів), дитячої різдвяної гри "Баранки", віршів, пісень, зокрема "Ой, чия то хата соломою вкрита", "Жнива" та ін. В його домі проживав П. Кість, вчитель танців, частим гостем були В. Ґренджа-Донський, Ю.-А. Шерегій, Й. Пешек. З ініціативи В. Йосипчука і М. Марущака, за їхньою безпосередньою участю і підтримкою односельців у 1922 році було побудовано і відкрито великобичківську горожанську школу, будинок товариства "Просвіта" та господарський кооператив "Дружество" в 1925 р.

Він зробив проект Воздвиженської православної церкви Чесного Хреста (в Крушнику) і брав безпосередню участь у її будівництві. Зустрічати о. Николая виїхали бичківці на чолі Михайлом Марущаком і В. Йосипчуком, які були одягнуті в козацький одяг, із синьо-жовтими прапорами. В. Йосипчук, за свідченнями Михайла Поповича, кожну неділю і на свята ходив у вишиваній сорочці. Він активно співпрацював з "Новою сценою", був толерантним щодо політичних противників.

Особливо велике національно-культурне піднесення було пов'язане з Карпатською Україною. В кінці жовтня 1938 р., коли прем'єр-міністром став о. А. Волошин, у В. Бичкові відбулася святкова маніфестація з синьо-жовтими прапорами і співами січовицьких пісень ("Ой там на горі Січ іде" та ін.). Попереду колони в козацьких строях їхали М. Марущак, В. Йосипчук та ін. Мітинг розпочався гімном "Ще не вмерла Україна". Заспівувала М. Кушнір [20]. 20 січня 1939 року на подвір'ї горожанки відбувся багатотисячний мітинг на підтримку УНО і Карпатської України. З тераси спортивного залу виступили М. Марущак, Ю. Шерегій, І. Гриць, В. Сурупа і В. Йосипчук. Мітинг підтримав УНО, лунали заклики "Хай живе Україна!" Мітинг відбувся також 10 лютого 1939 р. перед виборами до Сойму Карпатської України. За словами дочки В. Йосипчука С. Андрусяк, батько з М. Марущаком їздили по сусідніх селах агітувати за Карпатську Україну. Плакати на підтримку УНО розвішувала вся сім'я Василя Йосипчука 12 лютого 1939 р. 2276 бичківців сказали "так Карпатській Україні", "проти" – 5. Далі проголошення Соймом Карпатської України 15 березня. Сповнилося побажання В. Йосипчука з написаної ним колядки:

Визволь нас, Боже, з недолі,
Засій в серцях нам бажання чисте.
Дай нам діждати дня волі,
Щоб Україна могла радіти.
Христос родився – Славіте!

Під час угорської окупації йому загрожували репресії. Але від переслідувань його врятував брат дружини угрофіл Іван Глеб, якого угорці поставили старостою (біровом) селища, але він постійно був під контролем жандармів, які проводили регулярні обшуки. Марія Лембак і Орися Андрусяк згадували: "Коли жандарм проводив обшук, то побачив на стіні портрет Шевченка з вишиваним рушником, запитав: "Хто це?". То вони відповіли: "То наш дідо". І таким чином сім'я було врятована. Слово "Україна" і "український" заборонялись" [21]. Про високу свідомість дітей Василя Йосипчука свідчить факт, як згадує Одарка Остроушко (дочка В. Йосипчука): "Коли мені було 3 роки (це було в 1943 р.) і гралася на вулиці в нашому національному одязі, угорський жандарм, який проходив поряд, взяв мене на руки і запитав: "Як ся пишеш?" Я відповіла: "Я Йосипчук Одарка

– українка". Він похитав головою, нічого не сказав, поставив мене на землю і пішов далі".

Із встановленням радянської влади в 1944 році обшуки почали проводитися на зміну угорським жандармам співробітниками МБД. У 1947 році Василь Йосипчук "добровільно" віддав землі до новоствореного колгоспу після того, як його компетентні органи 3 дні і 3 ночі протримали зимою в підвалі Народної Ради. Свій останній обшук співробітники МБД провели в 1953 році [22].

В 1963 році партійні і державні органи селища і району перетворили Успенську церкву на спортивний зал. Василь Йосипчук, як голова церковної двадцятки, писав звернення вірників у Москву М. Хрущову. Але "великий реформатор" не дав відповіді.

Помер Василь Йосипчук 9 січня 1971 р. Був чудовий теплий січневий день, співав учительський хор Великобичківської школи, здавалося, тут зібрався весь Бичків [23]. Він був культурно-громадським діячем, письменником, поетом, актором і співаком, який присвятив своє життя національно-культурному відродженню українців В. Бичкова.

ПРИМІТКИ

1. Спогади В. Йосипчука, 1883 р. народження.
2. Спогади В. Йосипчука, 1921 р. народження.
3. Головацький Я. – "Жовтень" ?? – № 6.
4. Спогади В. Йосипчука.
5. Спогади від В. Мельничук записала М. Сидоряк, 1930 р. нар.
6. Клочурак С. До волі. – Нью-Йорк, 1978. – С. 58.
7. Спогади Й. Йосипчука, записані від батька його В. Йосипчука.
8. Спогади В. Йосипчука, 1889 р. н. , записала Г. Божук 20.07.1954 р. – С. 2.
9. Там же.
10. Спогади Й. Йосипчука.
11. Спогади Й. Йосипчука. – С. 2.
12. Клочурак С. Вказана праця. – С. 144.
13. Твори Василя Ґренджі-Донського. – т. III. – Вашінґтон: Видання Карпатського Союзу, 1986. – С. 72.
14. Клочурак С. Вказана праця. – С. 149.
15. Йосипчук В. Спогади. – С. 4.
16. Йосипчук В. Спогади. – С. 3.
17. Шерегій Ю. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року. – Нью-Йорк–Львів, 1993. – С. 140.
18. Там же. – С. 241.
19. Там же. – С. 223.
20. Спогади Яцюк Василини, 03.02.1929р. нар.
21. Спогади О. Андрусяк.
22. Спогади Йосипчука Й.
23. Спогади Сидоряк М.

Володимир ЙОСИПЧУК

ПАНАС ЛЕШКО
(1905–1953)

Усі ми родом з колискової, з дитинства, через що і на схилі віку залюбки повертаємо в дитинство. Мій перший усвідомлений спогад на порозі четвертого року життя відноситься до серпня 1933-го.

Католицький храмовий празник – св. Авґустина. Біля грекокатолицької церкви – весь цвіт перечинської "Просвіти". Фотографують учасників духового оркестру, інструменти для якого придбав тодішній голова "Просвіти" Юрій Добей. Придбав за гроші, тяжко загаровані за океаном на новий дім для котроїсь із своїх доньок.

Я – "нянькова підхвостина", вийшов на знімку заплаканим, оскільки не мав інструмента. Мені передали флейту одного молодого духовика, це його також опечалило.

Мій батько, Панас Лешко, син Михайла й Варвари (дівоче прізвище Кедюлич) народився 17 грудня 1905 року в Перечині в сім'ї селянина-заробітчанина. Дитинство його і юнацькі роки припали на тяжкі часи Першої світової війни й різних політичних потрясінь. Закінчив лише п'ять класів австро-угорської церковної школи. Однак наприкінці тридцятих, після служби й маневрів у чехословацькій армії, його вважали досить освіченою людиною. Добре володів українською, мадярською, російською, чеською, словацькою, єврейською та німецькою мовами. Був начитаний, свідомий, переконаний патріот України, знавець класиків української та російської літератур.

Як син, з відомих причин я не можу бути морально безстороннім у викладі його життєпису; навіть підлітком я глядів на нього, мов на бога. Я усвідомлюю, що мій батько не був ангелом у плоті і мав свої вади, грішки і гріхи. Однак не вони були визначальними у його житті. Ось що пише про Панаса Лешка вчителька Віра Добей – донька голови "Просвіти" Юрія Добея, за чоловіком – Ганич:

"У тридцятих роках бібліотекарем "Просвіти" був простий робітник фірми "Бантлін" (лісохімкомбінат) Опанас Лешко. Хоч спеціальних шкіл не кінчав, однак кожному, хто вперше відвідував бібліотеку, умів підібрати книжку до смаку, до душі. А коли я приходила

вдруге, перевіряв, чи прочитала книжку, що зрозуміла з неї, що взяла для себе. "Кобзар" Шевченка, пречудові казки Івана Франка, поезія Лесі Українки, пригодницька література Заходу, рекомендовані бібліотекарем, прищепили любов до літератури, яка стала мені потрібною, як материнське молоко. Його ерудицією, умінням зацікавити дитину чи підлітка не перестаю захоплюватися досі. Однак, це були не всі його таланти: Лешко співав у хорі, грав у духовому оркестрі (інколи підмінював диригента Івана Романченка), неперевершено виконував комедійні ролі у драмгуртку, викликаючи гомеричний сміх у глядачів".

Слід додати, що мій батько був палким прихильником української державності, воював із місцевими учителями-українофобами, які викладали в школі російсько-мадярським суржиком, забороняли пласт. А разом з Іваном Кедюличем та Іваном Дехою (емігрантом з України) організували в Перечині великий загін – 200 чоловік – Карпатської Січі. Останнє записали йому у вироці більшовики! Був членом соціал-демократичної партії, збирав внески. Може, через це наша маленька хата в Перечині над потоком Вулшава була завше повною...

Панас Лешко був учасником багатьох просвітянських з'їздів у краю, Другого Хустського з'їзду Карпатської Січі 19.02.39 р. В селах Тур'я-Ремети і Дубриничі був і я, доставлений туди на велосипеді моїм вуйком Іваном Кидорою (братом мами). Про ті з'їзди в моїй пам'яті залишився гейби напівсон, щось подібне до несфокусованої як слід фотографії. Прикметно, що майже у всіх просвітянських празниках брала участь моя мама, Марія (дівчиною – Кидора), була на соціал-демократичному з'їзді у Празі. Щоправда, мама гарно співала в хорі. Після багатотисячної демонстрації в Ужгороді (жовтень 1937 року), яка завершилася бійкою, спровокованою п'ятою угорською колоною чорнорубашників, мама часто згадувала:

"Якийсь гевал вирвав з рук Керецмана (мабуть, Івана) синьожовту фану, а держак переломив на коліні. Позираю, а качулка з держака лежить на грацці. Тою качулкою я й відлупцювала терориста... А вони наших рінглями били...".

Буквально на батькових плечах я увійшов до залу кінотеатру Токача, де тоді демонстрували знаменитого "Чапаєва". З батьком побував на хімзаводовському стадіоні, де донські козаки, під захоплені оплески й вигуки глядачів, показували вищу майстерність верхової їзди. Завдяки батькові я з десяти років оплакував долю запорожців, гетьманів, а в п'ятнадцять – уже сам зачитувався "Кобзарем", декламував його напам'ять, дивився на життя очима героїв книжок Б. Лепкого, Ю. Г. Горського, Винниченка, Уласа Самчука, знав Пушкіна й Гоголя, багатьох письменників Заходу в українському перекладі. І не дивно. Після Віденьского арбітражу 2.11.38 р. й

окупації гортіївцями Ужгорода, Мукачева, величезна бібліотека крайового Будинку "Просвіти" опинилася в Перечині на синашові Михайла Кедюлича, в домі якого я часто гостював, а його син Андрій був мені ніби за старшого брата.

Щоб пояснити ерудицію батька, треба кілька слів сказати про Михайла Лешка, мого діда. Коли після Першої світової війни він повернувся із Америки, то, згідно з перечинськими мірками, вважався багатою людиною – приніс до краю майже півмільйона чеських корон. Накупив землі, худоби, почав торгувати кіньми. Збудував нову хату і ... пиячив, хай простить мені Господь цю правду, мовлену про усопшого.

Його дружина, а моя бабуся Варвара (по-сільському – Борка), з 1906 року залишилася на ґаздівстві сама, із однорічним первістком Панасом на руках. Їй виповнилося заледве сімнадцять, коли дід подався на заробітки за океан. Мусила сама давати собі раду на ґаздівстві, де були корови й воли. Навіть землю докупляла за прислані дідом гроші... Щоб якось впоратися, тримала слугу. З одним молодим слугою, "дуже читавим легіньом" (бабчин вислів) вона кохалася. На світ з'явилася дитина, однак, чомусь мертва. Повернувшись через п'ятнадцять літ, дід часто вимагав від дружини "звіту" (його вислів) за те, що творила вдома його дружина. Нерідко тягнув невірну на дровітню, де на ковбиці мав відрубати їй сокирою голову. Його первісток Панас, котрому вже виповнилося шістнадцять, не стерпів явної наруги над своєю мамою... і одного разу зацідив дерев'яним колом свого нянька по голові. Через це був вигнаний з дому. На подив, дід втихомирився, почав нормально працювати, вони з бабусею народили ще кілька дітей. Живими з тих залишилися – Михайло, Марія і Віра.

Кілька років мій батько, вигнаний дідом, служив у ґаздів, на пекарні, у євреїв. Як виявилося згодом, служба в євреїв стала йому ніби університетом: тут вивчив єврейську й німецьку мови. Після служби в чеському війську дістав роботу на фірмі "Бантлін" – малярем. Тоді ж активно включився в просвітянський рух. На відкритті Народного дому в Ужгороді вперше в історії Закарпаття Іван Кедюлич вивів на демонстрацію десять січовиків в однострої, серед них був і мій батько. До речі, і мене взяв батько туди. Запам'яталося море народу, страх загубитися в товпі, бо батько вертлявого сина передав на руки юних хористок-просвітянок. З ними я обідав, а також ночував у готелі Народного дому. До речі, у США мій дід Михайло підпав під вплив української хвилі.

Про патріотичне піднесення в тридцятих роках можна судити з того, як селяни й робітники здавали кошти на будівництво Народного дому в Ужгороді. Мій батько вніс тижневу зарплату (200 корон), через що вдома виникла сварка. Адже жили ми на батькову

невеличку зарплату й із того що мама збирала на полі. Слід зазначити, що внаслідок громадсько-політичної активності батька турботи про наше сімейне вогнище лягли на небогатирські плечі мами.

Добре пригадую останні, перед угорською окупацією, шевченківські дні. 9 або 10 березня 1939 року в приміщенні теперішнього військового комісаріату в Перечині на урочистий вечір зібралася сила народу. Були й гості з Хуста, щоб відзначити 125-річницю Кобзаря. Взяли участь: голова перечинської "Просвіти" Юрій Добей, мій батько, гімназисти – після окупації Ужгорода мадярами гімназію було переведено в Перечин. Із Хуста прибули Василь Ґренджа-Донський (я читав його поему "Ой від города від Ужгорода..." й дістав від автора підписану ним книжку й цукерки), певно, Євген Маланюк – оскільки про перебування в Порошкові поет написав вірш, датований березнем 39-го. Потім, коли я вже вчився в радянській середній школі, розповідав батько, що на шевченківському вечорі у теперішньому військкоматі були присутні Улас Самчук – автор роману про гуцульську республіку "Гори говорять", можливо, і Юрій Горліс-Горський. Зала не вміщувала бажаючих побути на святі й послухати іменитих гостей, люди товпилися попід вікнами на дворі. Як сказав О. Олесь, "З журбою радість обнялась".

Прихильність населення до Карпатської України засвідчили й лютневі вибори (1939 рік), в яких гору взяла партія Авґустина Волошина. Це були останні демократичні вибори, на яких можна було справді вибирати, а не вибори без вибору, як за більшовиків. За винятком Т.-Ремти, Т.-Бистрої, Лумшор, майже 70% населення віддало свої голоси за державність України. Брешуть ті писаки, котрі наводять приклади переслідування інакомислячих. Адже з Т.-Ремети, де населення виявилось в опозиції, нікого зі своїх опонентів хустська влада не покарала. Як зазначив Олександр Рейті, тодішний службовець нотаріального уряду у В.-Березному, ніякого концтабору для січовицьких противників там не було.

У хустському уряді вже восени 1938 року добре розуміли, яку небезпеку для новоствореної держави становить профашистська Угорщина, більшість урядовців не вірили Гітлеру, та іншого союзника тоді не мали, надіятись не було на кого.

Тому наприкінці 1938-го Іван Кедюлич, Іван Деха та мій батько й організували січовий загін, створивши дві сотні, призначили командирів і муштрували новобранців за залізничною станцією на осінньому полі. Бійці мали тільки шапки-мазепинки й дерев'яні рушниці. Синки знаті із фірми "Бантлін", здебільшого австрійці й угорці, синки багатих євреїв-крамарів приходили на заняття, щоб поглузувати з січовиків, похизуватися знанням нецензурщини. Провокувались бійки між підлітками: прихильниками й ворогами української державності; вулиця йшла на вулицю, та до погромів не дійшло. Тільки чорнорубашники пробували чинити безпорядки, заколоти,

б'ючи вікна на будинках просвітян і січовиків. Так, один з них побив скло на вікнах Панаса Ригала із Вулшави (нині – Шевченкова вулиця), а той сокирою надрубав криводнику вухо.

Місцеві, перечинські, чорнорубашники виправдали себе перед господарями з Будапешта на третій день після гортіївської окупації нашого селища. Нахапали вісьмох патріотів і 18.03.39-го розстрілялі в урочищі Підласком, за Яслищем, присілком Перечина. Свідком розстрілу стала семилітня Ілона Манзулич, яка пасла там кіз.

Мій батько мав зброю, рвався у Хуст обороняти столицю Карпатської України. Та Іван Кедюлич заборонив йому, мовляв, і без тебе, Панасе, там справляться. Іван Кедюлич та Іван Деха брали участь у боях на Красному полі під Хустом: там наклав головою молодший брат Кедюлича – Панас. Чотирнадцятого й п'ятнадцятого березня перечинські січовики несли в селі патрулювання, щоб не допустити погромів п'ятою угорською колоною.

А 15 березня під вечір, коли дійшли невтішні повідомлення з Хуста, стало зрозуміло, що не пізніше наступного дня у Перечин вступлять гонведи. Січовики (і мій батько) всілися на двовагонну моторівку-дизель, щоб добратися до малого Березного, а звідти ублянською дорогою – на Словаччину... Моторівка була настільки обліплена з усіх боків пасажирами, що самотуж не змогла зрушити з місця. Поки її не підштовхнули дужі чоловічі плечі...

Батько опинився в Німеччині в м. Брауншвайгу, де влаштувався робітником на шахті. Спершу ми нічого не знали про нього, та згодом зв'язок налагодився.

В 1941-му році додому з Німеччини повернувся молодший брат мого батька, а мій стрийко – Михайло, котрий таємно від батька ввечері 15 березня 39-го року виїхав з Перечина моторівкою. Перед очі старшого брата з'явився у Словаччині, коли вже відправити додому зухвальця не було змоги. Зазвичай угорські жандарми вліпили Михайлові двадцять п'ять палиць, начебто за нелегальний перехід німецько-угорського кордону. Так через одне місце нашим людям втовкмачували любов до Мадярського королівства. Після екзекуції Михайла відправили в гонведи, в зенітну артилерію, щоб захищав угорські міста від бомбардування їх антигітлерівською коаліцією. Батько почав допомагати нам матеріально. Як діти робітника, ми з 1941-го року почали діставати щомісячну допомогу з німецького консулату в Ужгороді, по 59 марок. Дещо присилав і батько. Ми перестали бідувати, мати навіть звела хатинку з дерева: кухню, комору і спальню.

Не знаю, яким чином, однак Панас Лешко в 1944 році опинився в Празі. Доти він двічі присилав нам візи на право в'їзду до Німеччини, дав знати, що звідти ми переберемось до США. Мама кілька разів збиралася покинути рідне село, та ніяк не могла зважитися. Одна її подруга виїхала, тепер живе з потомками в Америці.

В 1945 році батько повідомив з оказією, що він один місяць чекатиме нас у Словаччині, в с. Конюш, у свого приятеля Василя Кіци, що жив буквально на кордоні. Мама і тоді затялася. Не без пригод ми з тіткою Марією добралися до батька в Конюш, вмовляли його повернутися додому. Два дні батько вагався, а тоді згодився. Спершу влаштувався вартовим у лісохімкомбінаті (колишня фірма "Бантлін"), а за протекцію директора місцевої горожанки Юрія Долинича – завідуючим районною бібліотекою. З учителем Долиничем знався ще з 20-х рр. у Перечині, був у нього в Празі під час німецької окупації у 1944-му.

Батько не був ворогом радянської влади. Ми вмовили його повернутися, мотивуючи, що в школах і в урядах панує українська мова, що в Союзі є Україна. Він у це не вірив, тяжко сумнівався, катував себе передчуттями, які не зрадили його. Від Юрія Долинича дізнався, що його збираються арештувати. Втік за кордон у Чехословаччину (1947 рік), звідти планував перебратися далі на Захід. Чехи впіймали батька на австрійському кордоні і видали совітам. Ті за січовицтво, втечу за кордон і вигадану службу в німецькому концтаборі батька тяжко засудили на заслання до Сибіру, де він згорів, як дим сигарети. Якось так вийшло, що й моєму молодшому братові Панасові не сподобались порядки в Радянському Союзі. Із двома духовиками-підлітками вони 1947 р. на жовтневі свята, коли всі пиячили, прейшли в Словаччину, та впіймалися на австрійському кордоні. Підлітків засудили. У Львівській пересилці покійний брат Панас із товаришами лагодив покрівлю, коли внизу побачили в'язнів з етапу. Брат спитав: "Откуда етап?" – Один в'язень підняв голову й відповів: "С Ужгорода", – це був наш батько. З побитим обличчям, мов "печене" яблуко. Щоб підписав зізнання, яке накинув йому слідчий, зазнав жахливих катувань.

Член УПА (Гапака) на Перечинщині угорець Іван Файниг, котрий був зі мною підпаском у березні 1939-го, де розстріляли вісьмох патріотів України, опинився в ГУЛАЗі ("Тайшетлазі") за Байкалом, Іркутська область. В 1953 році доля звела його в одному місці з моїм батьком, котрого за голодний бунт розстріляли – кожного десятого. Це ж саме розповів мені репресований націоналіст Грицько із села Дубриничі Перечинського району, Грицька, нині покійного, реабілітували.

Нашу рідню повідомили через шість місяців після смерті батька: "Умер... Такий-то... 26 декабря 1953 года. Д-з: сердечная недостаточность". За іронією долі того дня у мене було весілля: ми взяли шлюб із вчителькою Єлизаветою Заяць...

Я твердо знав, що мій батько ніколи не був конвоїром і перекладачем у німецькому концтаборі. У 1989 році я написав заяву про реабілітацію Лешка Панаса як невинного й засудженого за приписані йому гріхи. Однак більшовики легко саджали за грати, та навіть

мертвого не відпустили на волю. Цілий рік тривало зволікання. Виявилось, що більшовики прощали фашистам смертні гріхи (читав про реабілітацію тих, що служили в п'ятій угорській колоні, добровольців-чорнорубашників), а січовикові навіть через сорок років після його смерті не хотіли простити любов до України, боротьбу з тими ж чорнорубашниками. Невже перехід кордону смертельніший гріх, як організація безпорядків, підпали, постріли з-за рогу, пограбування вагонів з продовольством і товарами легкої промисловості напередодні вступу гонведів у Перечині! А президія обласного Закарпатського суду (від 3 березня 1989 року) в складі: головуючого Лендєла І. В., членів президії – Дроботі В. В. і Карбованця Е. І. з участю прокурора Бондаренка А. Ю. визнала, що Лешко П. М., мешканець Перечина, 1905 р. народження, був засуджений згідно з ст.ст. 54-1 "а" і 54-4 КК УРСР до 25 років позбавлення волі в таборах посиленого режиму і прав – на п'ять років, з конфіскацією належного майна – законно.

Свідчення, які слідчий "вибив" з нього як зізнання – простили, а перехід кордону, здавалося б, дрібницю, навіть посмертно не схотіли простити.

Найбільше болить неправда. Те, що є люди, на превеликий жаль, котрі більше ненавидять скараних, ніж карателів. На мою думку, це одна з причин, що ми досі не можемо вирватися з-під впливу північного сусіда, вектора несвободи, з економічного тиску жахливої кризи, що підігрівається холодною війною сусідів і п'ятою колоною в Україні – лівими. Воістину, хто нас гнобив, той вчить нас, як жити знову. Українські парламентарі понині не визнають борців за свободу України – борцями.

Мій батько зробив перший внесок в історію "Просвіти" й Карпатської Січі, в незалежність нашої держави. Вочевидь, за рахунок власної самопожертви і жертвуючи власною сім'єю. Час покаже, чи виправданими будуть зусилля цих борців-фанатиків, для котрих Україна була всім, мовби наркотиком, невиліковною хворобою, що не піддається ані хірургічному втручанню. Вони накладали головами, не відаючи, чи буде син, чи буде мати, чи будуть люди... й Україна на землі. І чи будуть колись гордитися словами "бандерівець", "січовик", "упівець", український патріот...

Андрій ЛЕШКО

ІВАН НЕБОЛА
(1912–1955)

У сучасній вітчизняній і зарубіжній історіографії, зокрема, у виданнях української діаспори в США і Канаді, важливе місце займають питання, пов'язані з вивченням національно-визвольного руху на Закарпатті у міжвоєнний період (1919–1939 рр.), проголошенням 15 березня 1939 р. в Хусті незалежності Карпатської України. В контексті вищесказаного вважаємо актуальним коротко висвітлити причетність окремих мешканців с. Тересва (Тячівщина), зокрема, братів двох родин Неболів, до подій Карпатської України 1938–1939 рр., простежити подальшу долю місцевих патріотів, їх життєві стежки.

За період перебування Закарпаття у складі Чехословацької республіки (1919– 1938) відбулась певна демократизація суспільно-політичного життя, були створені сприятливі умови для розвитку освіти і культури. Політичні партії і громадські організації вироблялі програму в галузі аграрних, національних, культурних відносин, боролись за надання Празьким урядом обіцяної краю автономії. З року в рік посилювався український національний рух, зростало національне і державницьке самоусвідомлення народних мас. Безумовно, суспільно-політичні і культурні зміни, які відбувались на Закарпатті у 20–30-х рр., не могли не позначитись на обстановці в Тересві, формуванні національної самосвідомості його населення. Вчителі, студентська, учнівська молодь дедалі залучались до національного руху, сприяли поширенню освіти і культури на селі.

В 30-х роках у Тересві було створено осередок товариства "Просвіта" (голова – вчитель Іван Михайлович Небола) [1], при якому діяли читальня, бібліотека, драмгурток. Просвітницьку роботу на селі проводили вчителі, юнаки і дівчата української орієнтації Василь Стрижак, Єлизавета та Іван Гаврилови, Василь Мірявець та його дружина Магдалина Петровці, Василь Васильович Небола та його брат Михайло, сестра Ганна, Іван Михайлович Небола та його брати Михайло і Василь, сестра Олена та ін. В орендованих залах будинків-шинків Полака і Дочкала періодично проводились культурно-освітні заходи: літературні вечори, відзначення ювілейних дат українських громадських діячів, письменників, ставились п'єси української класики.

У Тересві поширювалась і міцніла українська національна ідея серед молоді, посилювався пластовий рух. У селі діяли осередки "Пласту". Старшим пластуном-розвідником, зв'язковим тересвянських куренів був молодий вчитель Василь Васильович Небола, якому в 1938 р. сповнилось 25 років (1914–1939). Після закінчення 4-х класів Тересвянської народної школи навчався в Тересвянській го-

рожанці, а згодом – у Мукачівській торговельній академії, яку закінчив у 1936 р. В наступних роках був слухачем офіцерської школи в Мукачеві і Хусті, служив у чехословацькій армії. У 1938 р. певний час працював учителем початкової школи в Тересві, а потім був назначений управителем школи в сусіднє село Грушово, де працював до 19 березня 1939 р.

Помітне місце в пластовому русі відігравали Михайло Федорович Приймак (пластунський наставник одного із співавторів статті), Йосип Васильович Небола та його брати Михайло й Іван, сестра Ганна, Іван Михайлович Небола та його брати Михайло і Василь, сестра Олена, Іван Михайлович Шемет і його брат Антон, Михайло Михайлович Грицик та інші. Подобався пластунам скаутський спосіб життя. Влітку 1938 р. група молодих тересвянців: Федір Іванович Онуфрій, Василь Михайлович Коциба, Юрій Васильович Грицан, Василь Іванович Ілько разом з колоною юнаків сусідньої Бедевлі, серед яких: Василь Васильович Маркуш, Людвік Андрійович Гіріц (гімназисти), Іван Шелевер-Пуриц та ін. відправились пішки до табору пластунів, розташованому в урочищі "Варгедь" ("Замкова гора") біля Вишкова. Тут протягом кількох днів проводились вправи (орієнтування в природі, надання першої допомоги потерпілому при різних пригодах), лунали пісні, гартувалась юнь [2].

Пластуни краю – юнаки і дівчата готувались стати гідною заміною борців старшого покоління, віддати своє життя в ім'я національних ідеалів. І вони це доказали 14–15 березня 1939 р. в околиці Королева, Великої Копані, на Красному полі загинули десятки пластунів-гімназистів, семінаристів, захищаючи свою землю від угорських окупантів. У статті Степана Пан-Пугача "Красне Поле" серед 14-и пластунських ватажків, які проявили хоробрість у боях з гортіївцями біля Хуста, названо ім'я Василя Неболи з Тересви та його побратимів [3].

У Тересві діяла й організація Карпатської Січі, яку очолював 36-річний селянин-домогосподар Іван Іванович Шемет. До неї входили згадуваний пластунський вожак, учитель Василь Васильович Небола і його брат Йосип, учителі Василь Васильович Мірявець, Іван Михайлович Небола і його брат Михайло, службовець Іван Васильович Прінц, робітник вузькоколійки Василь Васильович Прінц, підприємець Василь Васильович Приймак, робітник лісопилки Михайло Іванович Небола і Юрій Юрійович Приймак, студенти Михайло Федорович Приймак, Михайло Михайлович Грицик, Іван Іванович Шемет і його брат Антон та ін [4].

Січовики несли варту по охороні мостів, вони стежили за порядком у селі, запобігали провокаціям. Один із співавторів статті згадує, як у середині березня 1939 р. (ще до приходу в село гортіївців) якось рано вранці зустрів сусіда Івана Руснака (Мигалишиного) з гвинтівкою за плечем. На запитання "Куди це Ви, вуйку, так рано

ходили?", той не без гордості відповів: "Цілу ніч охороняли міст від мадярів і оце повертаюсь додому". А ось наступного дня можна було зустріти кілька січовиків-односельців (серед них був Юрій Малько), які повертались додому з берегів Тиси. Там вони охороняли ділянку кордону з Румунією. Та це й зрозуміло. Адже ж фінансова сторожа (а це в основному чеські службовці), які досі виконувала ці функції, покинула Тересву, виїхала за межі краю.

Після зайняття Закарпаття військами гортіївської Угорщини на всій території краю було запроваджено жорстокий режим, оснований на кривавому терорі, насильствах над населенням. Під час окупації за участь у національному русі було розстріляно двоє, ув'язнено 27 тересвянців, зокрема, січовиків, 30 піддавались переслідуванням іншим способом, 215 чоловік, переважно єврейського населення, вивезено в концтабори Угорщини і Німеччини [5].

19 березня в с. Грушові гортіївці схопили управителя початкової (народної) школи січовика Василя Неболу (уродженця Тересви), а під час недільного богослужіння арештували греко-католицького священика Карла Купара, уродженця с. Широке (Верхній Шард). Тут же обох, пов'язаних ланцюгами, каратели військовою вантажівкою вивезли в с. Ділове (Требушани). Наступного дня, 20 березня, після нечуваних знущань їх, разом з п'ятьма місцевими селянами (ними були Іван Полянчук, Федір Рознійчук, Василь Тимощук, Іван Годван, Михайло Мендешора) було розстріляно біля села Кваси.

Про цю трагедію у своїх працях згадують Володимир Бірчак [6], Юліан Химинець [7], Микола Вегеш [8] та ін. Про неї докладно розповів Василь Ґренджа-Донський у своєму Щоденнику "Щастя і горе Карпатської України":

"... 19-го березня 1939 року греко-католицький священик у Грушові о. Купар відправляв Службу Божу. Вірні заповнили цілу церкву. Якраз були на середині Літургії, коли перед церквою стало тягарове військове авто, на якому вже були якісь люди, пов'язані ланцюгами один до одного, а між ними був свіжо приведений місцевий управитель школи Василь Небола, також із пов'язаними руками. З авта зіскочив один військовий старшина-підпоручик і на чолі жандармів та мадярських "сабадчапатошів" (терористів) вдерся до церкви, спрофанували (осквернили. – авт.) престіл, увійшовши крізь "царські двері" схопили священика о. Купара, ув'язнили його і, ведучи церквою, здерли з нього ризи, зв'язали і посадили на авто між других і зараз кудись відвезли. Від того часу як о. Купар, так і управитель Небола зникли мов під землю. Вже після написання цієї книги вдалося мені дістати опис прохання вдів покійників о. Купара і В. Неболи до мадярської державної прокураторії" [9].

Відзначимо, що в період окупації зазнавали катування рідні замученого Василя Неболи. Так, серед учасників процесу над антифашистською групою української молоді, що проходив у Ковнєр-

каштелі у 1942 році, були і два тересвянці – брати квасівського мученика Йосип і Михайло. Вони були притягнуті до відповідальності 17 липня 1942 року [10].

21 травня 1939 р. після жорстоких катувань у концтаборах с. Крива і Вар'юлопош біля Ніредьгази (Угорщина), важко хворим повернувся до своєї родини в Тересву вчитель (певний час у 1938 р. був управителем місцевої школи), січовик Василь Мірявець, уродженець с. Руського Поля (1908–1939). Через три дні його не стало. Залишилась напівсиротою шестирічна донька Софійка. Василь Ґренджа-Донський так писав про тортури, яких зазнавав в'язень концтабору Вор'юлопоша Василь Мірявець: "Дня 20-го і 21-го квітня повели Василя Мірявця до страшної катівні на першому поверсі на "допит". Першого дня вернувся він збитий як сніп. Лежить він на цементовій долівці сипанця, в тому самому ряді, що і я, так маю можливість перекинутися з ним хоч кількома словами. Оповів, що п'ять детективів кинулось на нього, били його по цілому тілі... Відтак прив'язали до лавиці і били у п'яти так, що він зімлів. Тоді підливали його водою і знову били.

Сьогодні з самого ранку знову вели його на допит. Тепер вже били його за те, чому він не вміє по-мадярськи... Мовляв, "живеш тут, бандите січаку, двадцять років з мадярами і не вмієш по-мадярськи?" [11]. Через два тижні Василь Мірявець був звільнений з табору, бо захворів на запалення легенів, і через кілька днів помер [12]. У списку патріотів, які загинули в боротьбі за волю України, проф. Петро Стерчо називає імена Василя Неболи і Василя Мірявця [13].

Зазнали репресій з боку гортіївців й інші січовики Тересви. Окремі з них, рятуючись від розправи, виїхали за межі краю. Змушений був покинути рідне село і через Тису втекти до Румунії старший пластун, січовик Михайло Федорович Приймак. Там він протягом 1939–1944 рр. працював у шахтах і повернувся додому лише після завершення Другої світової війни.

Ряд тересвянців, зв'язаних до певної міри з подіями Карпатської України 1938–1939 рр., а також окремі юнаки, які не хотіли коритись угорським властям, у 1939–1940 рр. подались до Радянського Союзу. Це студенти-пластуни Михайло Михайлович Грицик, Іван Михайлович Шемет і його брат Антон, робітник Михайло Михайлович Михальчук, селянські хлопці Михайло Васильович Токар, Дмитро Васильович Вакій, Іван Іванович Попович та ін. Однак за порушення угорсько-радянського кордону їх було арештовано і відправлено в сталінсько-берііївські табори радянської Півночі. В 1942–1943 рр., знаходячись в СРСР, вони у місті Бузулук, Оренбурзької області, добровільно вступили до 1-ї Чехословацької бригади, в складі якої зі зброєю в руках визволяли Україну, загинули в боях за Білу Церкву, Дуклю, населені пункти Словаччини. Їх імена

занесено до Книги пам'яті України (Закарпатська область, т. 1), опублікованої в 1995 р. [14]

Небагато із тих тересвянців, які в 1939–1940 рр. нелегально перейшли кордон до СРСР, повернулися до власної домівки. В числі тих "щасливчиків", яким "повезло" і котрі згодом повернулись у рідну Тересву, був простий селянський хлопець з вулиці Мала Тересва Михайло Михайлович Данилюк. В 1943 р. Михайло, як і його побратими – Степан Вайда з Дулова, Юрко Банк з Бедевлі та ін., став танкістом 1-го Чехословацького військового корпусу під командуванням Людвіга Свободи. За хоробрість, проявлену в боях з фашистами, був удостоєний урядових нагород.

А ось Іван Михайлович Небола і його брат Михайло, активні учасники громадського і політичного життя Карпатської України 1938–1939 років, так і не повернулись до рідної Тересви. Не дочекались їх молодший брат Василь, сестри Василина, Олена, Ганна.

Брати Іван і Михайло Неболи після окупації Карпатської України військами гортіївської Угорщини виїхали за межі краю: спочатку вони перебували на тимчасово окупованій німцями території Польщі, а потім –України. Після завершення Другої світової війни обидва опинились у Західній Німеччині, звідки емігрували один до Латинської Америки, другий – до Англії, де і закінчили свій життєвий шлях.

Іван Михайлович Небола (1912–1955). Вчитель. Просвітянин. Навчав у школах Верхнього Водяного (Верхньої Апші), Буштина. Член Карпатської Січі. Член ОУН. Восени 1941 р. разом з групою закарпатців приїхав до окупованого німцями Києва. Земляки Івана Неболи Іван Рогач, Іван Кедюлич, Федір Гайович, Михайло Теліга, Андрій Стерчо (брат проф. Петра Стерча), Василь Кузьмик-Петренко, з яким він раніше учителював у Буштині та ін., були першими, які в Києві розгорнули культурно-просвітницьку діяльність: організували українське друковане слово, створили Спілку українських письменників, допомагали в рятуванні українських людей [15].

Та це тривало недовго. Гестапівці швидко дізналися про актив новостворених організацій в Києві, їх антифашистську спрямованість. І ось трагічного лютого 1942 р. частина закарпатців опинилася в сірому будинку по вулиці Володимира, 33. Тут протягом двох тижнів їх з тортурами допитувало гестапо. 18 лютого 1942 р., в суботу жертви 29-ї камери згаданого сірого будинку на чолі з безстрашним Іваном Рогачем були відвезені у напрямку Бабиного Яру, де над ровами затріщали автоматні черги. Гестапівці розстріляли Івана Рогача та його сестру Ганну, Михайла Телігу та його дружину Олену, Василя Кобрина, Юрка Бороша, Василя Кузьмика-Петренка, Івана Рошка-Ірлявського.

Наступного дня була неділя. "Можливо, десь в Хусті чи в Ужгороді, – писав Ю. Степовий, – коли дзвони скликали закарпатців до Служби Божої, між ними гудів і похоронний дзвін за їхніми земляка-

ми, що зложили свої шляхетні кості в Києві. А їхні душі десь витали над засніженими Карпатами. Вічна пам'ять Вам, мої прекрасні друзі-закарпатці, з якими я пройшов всі тортури у тому сірому будинку в Києві. Вічна слава Вашим безсмертним ділам" [16]. Деякі автори загибель патріотів у Бабиному Яру датують 20–21 лютого. З часом, після 1943 р. десятки закарпатських емігрантів із числа національно-свідомої молоді (серед них були і ті, які до того побували в Києві), вступили до лав Української Повстанської Армії (УПА) і брали активну участь в її бойових операціях. Це, зокрема, Андрій Стерчо, Михайло Джанда, Антон Ткачук, Іван Кедюлич, Іван Шпонтак та ін. [17]. Воював в УПА і молодший брат згадуваного Івана Неболи – Михайло.

Після завершення Другої світової війни Іван Небола і його однодумець Іван Садварій з Хуста були ініціаторами створення в еміграції земляцького товариства "Представництво закарпатців з осідком у Мюнхені, Баварія". Воно було покликане захищати інтереси тих закарпатців, які з різних причин опинилися у Західній Німеччині, матеріально і морально підтримувати громадян, що проживали, томились в країнах з тоталітарним режимом [18]. Іван Небола, батько двох дітей, за словами Івана Сарвадія, помер в Мюнхені 1955 р., на 42 році свого життя.

Складним і суперечливим був життєвий шлях і Михайла Неболи (1920–1994). Колишній член "Пласту", "Просвіти", він, як і його старший брат Іван, брав активну участь у суспільно-політичному житті села. У березні 1939 р. під час проголошення незалежності Карпатської України, будучи вояком Карпатської Січі в Тячеві (комендант майор Микулин), знаходився в Хусті. Незабаром за збройний опір, вчинений наступаючим угорським гонведам, терористам, був схоплений і кинутий до Тячівської в'язниці, в "келіях" якої поруч томились видні діячі Карпатської України Федір Ревай, Василь Ґренджа-Донський, а також педагоги Петро Тарканій (голова Тячівської української національної ради), Василь Машкаринець, окружний шкільний інспектор Олександр Маркуш та ін. [19]. 19 квітня 1939 р. тячівських в'язнів було перевезено до концтабору с. Крива біля Хуста. Тут, у колишній чеській "касарні-лічниці" продовжувались знущання над патріотами. Після кількох допитів Михайла Неболу було звільнено, але згодом його знову неодноразово арештували.

У зв'язку із загрозою фізичної розправи гортіївців наш односелець взимку з 1939 на 1940 рік нелегально перебрався до Словаччини, а звідти до Польщі, на окуповану німцями територію Лемківщини, де на становищі інтернованого пробув до червня 1941 р. У 1941–1943 рр., працюючи в Галичині, Михайло нав'язав і підтримував зв'язки з підпіллям. Восени 1943 р. вступив до УПА, в лавах якої перебував до осені 1945 р., після – відбув на Захід. Михайло Небола (псевдонім "Голка"), старший булавний, займав посаду за-

ступника сотенного "Чорного" у сотні "Бурлаки". Сотня діяла в Тернопільському повіті і підпорядковувалась Третій подільській воєнній окрузі УПА "Лисоня". Певний час тересвянець знаходився у Західній Німеччині, а згодом виїхав до Англії. Тут тривалий час працював у вугільних шахтах. Проживаючи у місті Дерби, брав участь у культурному житті української громади. Помер у 1994 р., після сорокарічної еміграції, на 74 році життя.

Михайло Небола, проживаючи в Англії, написав спомини "Лісами та ярами західного Поділля", які 1989 р. опубліковано в Канаді у 12-му томі "Літопису УПА" [20]. В них автор подає короткі біографічні відомості, згадує про Карпатську Січ 1939 р., докладно розповідає про свою участь у бойових операціях УПА на Тернопільщині в 1943–1945 роках, описує рейд на Захід восени 1945 р. Наш односелець належав до Союзу українців (у Великій Британії) (СУБ), Об'єднання бувших вояків-українців (ОБВУ) та Товариства колишніх вояків УПА у Торонто. Він з вдячністю згадує головного редактора "Літопису УПА" Є. Штендера, який виявився першою людиною, яка через 40 років еміграції зацікавилася його долею. І ось чим закінчує свої спогади Михайло Небола, простий селянський хлопець із Тересви: "Коли мене запитують, чи я зробив би те саме, якби був знову на Україні в 1943 році, відповідь одна: "Я гордий з того, що воював у Карпатській Січі та в УПА за Українську самостійну Соборну Державу" [21].

З вищесказаного випливає, що різними були шляхи і методи боротьби тересвянців, зокрема братів двох родин Неболів, за українську національну ідею. Одні в 1938–1939 роках боролися за Карпато-українську державу у межах свого краю, інші – продовжували боротьбу за створення Української Самостійної Соборної держави у період Другої світової війни (1939–1945 рр.) далеко від рідної домівки.

Закономірним явищем було те, що один з Неболів, учасник національного руху, колишній в'язень ненависного Ковнер-каштелю – Йосип Васильович після звільнення краю від гортіївського режиму очолив щойно створений Народний комітет у Тересві. Він, разом з односельцями – однодумцями Михайлом Дикуном, Іваном Баняєм і Дмитром Ферою був делегатом Першого з'їзду Народних комітетів у Мукачеві, який 26 листопада 1944 р. прийняв історичний Маніфест про возз'єднання Закарпаття з Україною.

Такою є історична правда. Досить ділити ще й тепер суспільство України на групи. Для того, аби мати незалежну, демократичну державу, ми повинні об'єднатися і визнати синами патріотів, котрі боролися, бувало, й на три фронти, щоб не потрапити в жодне рабство. Мова йде про воїнів УПА та співчуваючих їм. Давно настав час визнати рівноправними всіх учасників Другої світової війни, з якої б вони сторони не брали участь. Прощення має бути взаємним. Альтернативи цьому немає.

ПРИМІТКИ

1. Жидович Йосип, Жидович Адальберт. Шкільна хроніка с. Тересва за 1930–1938 роки. (Зберігається у мешканця селища М. В. Данилюка).

2. Олащин Микола. Професор Василь Ілько: віхи життя і творчості // Календар "Просвіти" на 1998 рік // Уклад. П. Федака. – Ужгород: Крайове т-во "Просвіта", 1998. – С. 149.

3. Пап Степан (Пугач). Пластовий альманах з нагоди п'ятдесятиріччя українського пласту на Закарпатті, 1921–1971. – Рим, 1976 // Срібна земля. – 1994. – 19 березня.

4. Довідка-інформація селищної ради Тересви від 10 березня 1939 р. про участь мешканців у Карпатській Січі 1938–1939. – С. 1-3.

5. ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 136, арк. 140; Данилюк М.В., Илько В.И. Тересва.– [Ист. очерк] // История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область. – К. 1982. – С. 480.

6. Бірчак Володимир. Карпатська Україна: спомини і переживання. – Прага: Нація в поході, 1940. – С. 83–84.

7. Химинець Юліан. Закарпаття – земля Української держави. Нотатки з історії Закарпаття. – Ужгород. Карпати, 1991. – С. 107.

8. Вегеш Микола. Велич і трагедія Карпатської України // Карпатська Україна у портретах. – Ужгород, 1998. – С. 19.

9. Твори Василя Ґренджі-Донського. – Т. VIII. – Вашінґтон: Видання Карпатського Союзу, 1987. – С. 344–345.

10. За українське Закарпаття. – Ужгород: Ґражда, 1994. – С. 150.

11. Твори Василя Ґренджі-Донського. – Т. VIII. – С. 322.

12. Химинець Юліан. Назв. праця. – С. 113–114.

13. Стерчо Петро. Карпато-українська держава. – Львів, 1994. – С. 254.

14. Книга пам'яті України. Закарпатська область, У 2-х т. – Ужгород: Карпати, 1995. – Т. 1. – С. 543–545.

15. Степовий Ю. Бабин Яр – не лише євреї // Карпатська Україна – Ужгород, 1992. – 29 жовтня.

16. Там же.

17. Божук Ганна. Лицар Карпатської України (До 10-річчя від дня смерті Івана Шпонтака-Залізняка). // Карпатський голос. – Ужгород, 1999. – № 17. – 23 квітня.

18. Керекеш Юрій. Складна доля Івана Сарвдія (До 80-річчя з дня народження) // Новини Закарпаття. – 1997. – 31 трав.; 3 черв.

19. Твори Василя Ґренджі-Донського. – Т. VIII. – С. 282–283, 308–309.

20. Небола Михайло ("Голка"), ст. бул. Лісами та ярами західного Поділля (Мої спогади з Української Повстанської Армії). Наше Закарпаття і "еміграція" // Третя подільська воєнна округа УПА "Лисоня" // Літопис УПА. Том 12. Документи і матеріали. Редакція Євгена Штендера. – Торонто: Вид-во Літопис УПА, 1989. – 352 с.

21. Там же. – С. 180.

Василь ІЛЬКО, Ігор ІЛЬКО, Михайло ДАНИЛЮК

ІВАН РОСУЛ
(1897–1983)

Іван Росул (1897–1983) народився в селі Невицькім на Ужгородщині 1897 р. Був шостою дитиною з-поміж одинадцяти у родині сільського газди-середняка. За австро-угорських часів успішно закінчив шість класів народної школи. У Першій світовій війні за цікавих обставин потрапив у російський полон, повернувшись з якого почав працювати на залізниці. До початку 20-х років екстерном склав іспити за Ужгородську горожанську школу після чого весь чехословацький період працював черговим на залізничній станції Невицьке.

Багато працював над собою, був досить освіченою людиною. У нашій хаті завжди були газети, журнали, багато просвітянської літератури, чимало книжок з бджолярства. Був відомим пасічником. Позаяк ми, троє старших синів, навчались у народній школі при Ужгородській вчительській семінарії, директором якої був Августин Волошин, батько уже в кінці 20-х років особисто був знайомий з майбутнім президентом Карпатської України, викладачами семінарії, братами Бращайками та іншими політично-громадськими діячами нашого краю. У ті роки активно включився в український патріотичний просвітянський рух.

Був одним з організаторів і головою просвітянського з'їзду в селі Невицькім, про який в книзі доктора Юліана Химинця "Закарпаття – земля Української Держави", сказано: "20 серпня 1938 р. величне святкування 950-ліття хрещення Русі-України в селі Невицькім біля Ужгорода при тисячах учасників перетворилось в могутню маніфестацію соборності Українських земель. З цієї нагоди ОУН випустила медаль з написом: "Царице України, з'єднай і визволь нас", якою нагороджено учасників цієї релігійно-національної маніфестації. Це привело до арешту активістів цієї акції Івана Рогача, о. Степана Сабола та інших".

Про цей з'їзд більш детально описано в календарі "Просвіта" за 1994 рік. Чехословацькі власті, вбачаючи у з'їзді сепаратизм, його голову зразу ж перемістили по службі вглиб Словаччини (ст. Гель-

ніце), звідкіля повернувся на початку жовтня 1938 року Іван Росул організував і очолив Карпатську Січ Невицького куща. Був головою виборчої дільниці с. Невицького по виборах до першого Сойму Карпатської України – 12 лютого 1939 року, на яких тільки чотири виборці не віддали свої голоси за УНО. Балотувався в кандидати до Сойму від залізничників краю. На станції організував мітинг-панахиду по вбитому на угорському кордоні Андрієві Ригану, якого перевозили у окремому вагоні в рідне село Мирча Великоберезнянської округи. Виступив з патріотичною, антиугорською промовою на похоронах вбитого угорцями на кордоні жандарма-українця Івана Богдана в с. Оноківцях тодішньої Середнянської округи.

14 березня 1939 року, відправивши нас п'ятеро дітей з матір'ю зі станції в село до діда, зі зброєю в руках пішов на захист Карпатської України на відрізок кордону біля села Доманинці, за що Карпатським січовим Братством в діаспорі (С. Росоха) нагороджений срібним хрестом, який зберігається у нас як цінна родинна реліквія.

15 березня 1939 року був схоплений угорськими гонведами і, випадково оминувши розстрілу під придорожнім сільським хрестом, із зв'язаними за спиною руками опинився у жандармській станції Невицьке під замком. До речі, цей хрест на кошти старшого брата Осипа поставлений у 1992 р. на попереднє місце, де ще довго-довго буде стояти. Через день його було перевезено в ужгородську тюрму, а згодом у концтабір Вар'юлопош.

Ось як описав про його прибуття разом з односельцями відомий поет і громадський діяч Василь Ґренджа-Донський: "...Але найстрашніше били провідну молодь. І так: Йосифа Гопка, брата відомого нашого діяча-інспектора Гопка, побили в такий не людський спосіб, що оглух. Жахливо побили колишнього краєвого посла Росула, Михайла Пуглика та Михайла Гопка. Сюди, до табору інтернованих, привели їх аж пізніше, бо не були в силі з місця піднятися. А тут, ледве трохи прийшли до себе, знов їх били".

Повернувся з табору вимордованним більш як через півроку. 16 серпня 1940 року комісією міністерства торгівлі і шляхів сполучення Угорщини на підставі § 9, розпорядження № 7800, як голову соцдемпартії, потім як засновника і голову української партії, засновника і керівника січової гвардії (мається на увазі місцевого значення), організатора посвячення українського прапора..." визнано неблагонадійним. Незважаючи на пропрацьовані роки на залізниці ще з часів Австро-Угорщини, весь чехословацький період (1918–1939 рр.), сплачуючи в пенсійний фонд належні відсотки, без всякої компенсації був просто вигнаний з роботи, а родина виселена із залізничного помешкання.

Ось які свідчення давали мадяроні-недруги, односельці на Івана Росула (у скороченому вигляді):

1. Карбованець Михайло (Канюх): Організував посвячення прапора, був головою української партії, погрожував усім, хто не вступив у її члени, називав зрадником Великого Українського Народу (ВУН), агітував, біля церкви виголосив промову. Завжди був проти мадярів.

2. Баконій Степан (директор школи): Знаю його з малих літ. За чехів дуже добре поводив себе. Завжди брав участь в українському русі. Зі слуху: Організував посвячення прапора, був головою української партії, говорив біля церкви, розширював українізм. Був головою виборчої комісії, раніше членом соцдемпартії.

3. Угрин Иосиф – староста села: За чехів організував з українським попом посвячення прапора, збирав гроші, був хресним з'їзду. Виголосив промову в українському агітаційному русі. Сильно поширював політичний українізм, але чеські жандарми перешкодили йому. Був головою української партії та соцдемпартії і виборчої комісії. Агітував за Велику Україну у промові біля церкви, – хто не поступить в УНО, є зрадником. Бубновав, найвищу роль і силу мав у селі. Против мадярів завжди був.

4. Опаленик Іван: за чехів організував посвячення українського прапора, збирав гроші, був головою з'їзду. Силою агітував за Велику Україну, но чеські жандарми не дозволили йому дальше вести політичну агітацію. Організував УНО, над цілим селом володів. Біля церкви держав сильно-агітаційну промову, говорив, що сам буде носити по селу від хати до хати запрошення на вибори до Сойму, хто не прийде, є зрадником. Страшив табором, народ переслідував. Перед виборами бубнував. Був організатором січовиків (січгарда), діставав зброю, давав наказ переслідувати мадярських сободчопотошів. Держав антимадярську промову на похоронах І. Богдана в Оноківцях. Мав зв'язки з місцевими і закордонними українськими професорами. Вночі сходжуються на його квартирі, розширюють чутки поміж народом, роблять неспокій. Завжди страшно був проти мадярів.

Незважаючи на неблагодійність, у 1944 році угорські власті призивають його в армію у так звану 7 інтендантську частину, з якої під час відступу організував і очолив групу втікачів, яка вночі при повному бойовому озброєнні дійшла із-за Чопа під Ужгород, де розійшлися. Маючи необережність, залишив на собі військову сорочку і черевики, і по дорозі додому з Ужгорода, де переховувався у своєї сестри, в с. Доманинцях його затримали радянські солдати і ввігнали в колону полонених, звідки за збігом щасливого випадку (викупу) врятувала його жінка рідного брата (вони жили в Доманинцях)

У 1945 році, за часів Закарпатської України, знову почав працювати черговим на залізничній станції Кам'яниця (ст. Невицьке угорці висадили в повітря). З утвердженням комуністично-радянської тоталітарної системи він і наша родина опинились в так званих "чор-

них списках НКВД". Два старші брати Іван та Осип, відчуваючи і випереджаючи можливі події, у лютому 1947 року нелегально втекли в Чехо-Словаччину, звідтам у 1948 році через Австрію в німецькі табори для біженців, а згодом їм вдалося виїхати у США, де проживають по сьогоднішній час. Кілька разів відвідували рідний край, вклонялись могилі батьків та могилам наших предків, які спочивають на сільському цвинтарі села Невицького.

Літом 1948 року мене, Омеляна, за участь в ОУН-івській антирадянській організації заарештовують, і засуджують взамін смертної кари на 25 років режимних таборів, відправляють на прокляту політв'язнями Колиму, звідкіля за часів диктатора-тирана й ідола Джугашвілі-Сталіна живим і мертвим ніхто не повертався.

Після цих подій батька вдруге виганяють з роботи, розграбувавши усе майно, примусово заганяють у колгосп, в якому з матір'ю періодично зазнаючи знущань, пропрацювали до старості. Помер 1983 р.

Між іншим, під час слідства наді мною у Львові НКВД протримало батька на допиті, намагаючись його арештувати, приписуючи йому, що він знав про існування нашої підпільної організації, провід якої збирався інколи і в нашій хаті. Але, як кажуть, доля і Бог на цей раз милували.

Таким був коротко життєвий шлях одного з багатьох патріотів нашого краю та України. За розповіддю сестри, під час мого перебування в тюрмах і таборах рідна мати на колінах молилась за мене перед Пречистою і завжди закінчувала молитву перед портретом нашого Пророка – Шевченка, який висів на стіні на почесному місці у нашій хаті.

Омелян РОСУЛ

ОЛЕКСІЙ СИМОЧКО
(1894–1973)

В когорту славних героїв Карпатської України вписано навічно немало імен закарпатців, які у різні періоди її розбудови і захисту від нападників повністю підпорядкували своє життя інтересам рідного краю – від президента Августина Волошина і його найближчих соратників до багатьох інших, маловідомих і зовсім невідомих рядових її будівничих, на єдності яких, силі духу і прагненні до національної свободи базувалась і втілювалась ідея відродження майбутньої Соборної України.

Гідне місце серед цих подвижників займає Симочко Олексій Михайлович з Тур'їх Ремет на Перечинщині, чиє ім'я поряд з іншими односельцями з подібною біографією, як одного з організаторів осередку місцевої "Просвіти" в 20-х роках минулого століття та колишнього політв'язня радянських спеціальних таборів широкій громадськості стало відоме лише недавно.

Олексій Симочко не здійснював особливих подвигів. Він лише, як і тисячі його побратимів, чиї долі поєднались у борні за національне самовизначення краю і українську державність, достойно пройшов уготовану йому дорогу, густо встелену тернами.

Як відомо, два десятиліття, що передували початку активної розбудови Карпатської України та її оборонної структури "Карпатської Січі", були періодом національно-патріотичного піднесення. Саме тоді за участі високоосвічених представників крайової еліти та місцевої інтелігенції у більшості міст і сіл, у Тур'їх Реметах зокрема, були створені організації "Просвіти", молодіжно-спортивні осередки "Пласту" та "Січі", що дало могутній поштовх розвитку національного руху, насамперед, серед молоді. Зрештою, в ряди таких об'єднань долучались і громадяни старшого віку, можливо, менш освічені, але з великим життєвим досвідом і амбітними планами щодо покращення життя. Серед них було й немало колишніх військовослужбовців австро-угорської армії, зокрема тих, кому довелось у Першу світову війну воювати на східному фронті поряд з українськими січо-

вими стрільцями або ж перебувати в полоні на території України і бачити українців, як великий народ, що був на той час охоплений рішучими виступами за побудову своєї незалежної української держави. До таких належав і О. Симочко.

Саме краяни такого гарту цементували національно-патріотичні організації, матеріально підтримували їх на місцях, вселяючи віру у перемогу українських ідей. Вони були першими в організаційних заходах – різного роду маніфестаціях, народних зборах, просвітянських з'їздах, зустрічах з крайовими провідниками. Їм же першим довелось відчути і прикрі для себе наслідки від поразки Карпатської України, окупації її території угорськими військами, згодом – радянського визволення, які для багатьох з них завершились політичними переслідуваннями, арештами, довгими роками ізоляції в таборах, або ж і смертними вироками. І для всіх – неминучим забуттям серед свого ж народу, що для будь-кого з жертв, особливо, за радянської системи "правосуддя", було обов'язковою умовою їх покарання.

Народився О. Симочко 21 березня 1894 року в сім'ї селянина-хлібороба Тур'їх Ремет, де постійно проживав разом з батьками, сестрою Катериною та братом Іваном. Мав початкову освіту. У 1915 році був мобілізований в австро-угорську армію, звідки через три місяці потрапив у російський полон, в якому перебував до 1918 року, працюючи в сільському господарстві у Пирятинському повіті Полтавської губернії. У 1918 році, по закінченні Першої світової війни, в результаті обміну військовополоненими між воюючими сторонами повернувся у Тур'ї Ремети. Одружився з односельчанкою Мешко Катериною Іванівною із заможної родини. З кінця 1925-го по 1937 рік був членом Аграрної партії Чехословаччини, яка приваблювала сільських мешканців краю тим, що через неї чехословацький уряд надавав громадянам матеріальну і грошову допомогу у розвитку сільського господарства з єдиною до них вимогою – голосувати на виборах у чехословацький парламент за членів цієї партії. Цим скористався і О. Симочко – отримав у кредитному товаристві позику у сумі 600 крон, з якої за 80 крон купив гектар землі з державного фонду, до неї додав ще частку, яку викупив в одного з сільських землевласників. Водночас після смерті у 1930 році батька, став займатись торгівлею, мав свою корчму. У 1939 році, зі вступом на територію краю угорських військ, торгівлю припинив, працював у своєму господарстві. За підозрою у причетності до активних прихильників Карпатської України разом з сином – Симочко Олексієм, рядовим стрільцем "Карпатської Січі", що мав офіційний дозвіл на зброю і військову форму січовика, та іншими односельцями, близько 20 чол., був заарештований угорськими жандармами, але після допитів у тюрмі м. Ніредьгази, за відсутності в угорських слідчих вагомих доказів їх "вини", невдовзі всі були звільнені.

За спогадами доньки О. Симочко – Марії Олексіївни Маньо, її батько був надзвичайно доброю і щедрою людиною – і для рідних, і для людей сторонніх. Близько сприймав чужу біду, допомагав людям, котрі попадали в скруту, навіть малознайомим. Був фізично сильним, за характером – спокійним, любив жартувати, поважав дружину і дітей ("... мама і няньо любили і поважали один одного як діти, настільки чистими були їх подружні стосунки ..."). Його взаємини з односельцями завжди були товариськими і практично не залежали від належності до тих чи інших партій та громадських організацій. Сам же, як активіст місцевої "Просвіти", брав участь у всіх заходах на підтримку цієї організації та уряду Карпатської України. Дорожив близьким знайомством з провідними діячами Карпатської України – Августином Волошином, Федором Реваєм, Юлієм Бращайком. Щодо А. Волошина, в сім'ї Симочко була й інша причина його поважати. Племінниця Олексія Михайловича – Марія (за чоловіком – Роман), дочка його сестри Катерини, тривалий час була старшою служницею у А. Волошина. Ще з періоду, коли той працював прем'єр-міністром Підкарпатської Русі в Ужгороді. Разом з ним вона переїхала в Хуст, де перебувала до середини березня 1939 року, до еміграції уряду Карпатської України у Прагу. А. Волошин цінував Марію за її розум і чесність.

О. Симочко очікував визволення краю, маючи надію, що з приходом "руських" Карпатська Україна відновить владу і діятиме як самостійна країна. Дивувався, що радянські партизани, з якими йому доводилось зустрічатися, говорять про єднання закарпатців з українським народом. Починаючи з літа 1944-го, за допомогою дружини Катерини і дітей готував для партизанів продуктові мішки з хлібом, крупою, солониною, овочами, які регулярно передавав у ліс через партизанських зв'язківців. Радянських воїнів, що вступили в Тур'ї Ремети, захоплено вітав, щедро пригощав, разом з ними вигукував здравиці: "Хай живе "руська армія", дружба!..". Був задоволений і вдячний односельцям, які відразу після визволення краю делегували його в окружний народний комітет.

Одного він не очікував – що буде позбавлений волі радянськими каральними органами, як ворог у подобі одіозного українського націоналіста, за справу, в яку вірив і ніколи їй не зраджував (" ... звідки ж було людям знати, що вся ця радість буде такою нетривалою і неправдивою. Що незабаром ці ж чи інші вояки, яких няньо так щиро зустрічав, його ж і заарештують. Коли няня кинули в машину, мама бігла за нею, хапала за борти, дуже плакала. Я й тепер не уявляю, як вона змогла пережити з ним розлуку ... Потім прийшли за моїм братом Олексою. "Що ж я зробив проти вашої влади, чому мене забираєте?" – звернувся він до офіцера, а сльози так і котяться по його обличчю").

Олексій Михайлович Симочко з мешканців Турі'їх Ремет був заарештований фронтовими органами військової контррозвідки одним з перших – 5 грудня "вікопомного" дня закарпатців 1944 року з санкції військового прокурора 4-го Українського фронту полковника Ізраїльяна на підставі постанови на арешт за оперативно-слідчою справою № 947, заведеній слідчим Управління контррозвідки "СМЕРШ" Фронту гв. капітаном Енським і затвердженій заступником начальника цього Управління полковником Дубровським. В основу висунутих до О. Симочко звинувачень лягли запротокольовані офіцерами "СМЕРШу" ст. лейтенантом Усовим, молодшим лейтенантом Івановим і майором Міщенко покази чотирьох місцевих мешканців, які "знали Симочко з дитинства і мали з ним нормальні стосунки", про його членство в "Просвіті", націоналістичну діяльність і антирадянську пропаганду в період з вересня 1936-го по березень 1939 року. Того ж дня гв. капітан Енський за згодою начальника 1-го відділення майора Казанцева виніс постанову, затверджену начальником 4-го відділу Управління "СМЕРШ" підполковником Мещеряковим, про прийняття слідчої справи на Симочко до свого виконання.

Тут же до слідства за цією справою долучились співробітник Управління "СМЕРШ" Зернов і старший слідчий відділу військової контррозвідки 1-го гвардійської армії капітан Василевський.

Такий прояв уваги з боку великої кількості досвідчених військових контррозвідників до рядового мешканця Тур'їх Ремет відразу пояснити майже неможливо, хіба що буйною фантазією і спотвореною уявою капітана Енського про закарпатського націоналіста, що й зафіксовано ним у постановах по справі О. Симочко. Бо все інше у цій справі є свідомою фабрикацією "фактів". Зокрема і тих, що були надані "свідками" – на людину, яка справді не зреклась своїх національних переконань й притому, як могла, сприяла перемозі радянських військ в Карпатах і прихильно ставилась до перемін, що почали відбуватись у краї. Інакше, з яких мотивів слідчий наважився констатувати: "... Симочко був керівником антирадянської організації українських націоналістів в селі Тур'ї Ремети і проводив ворожу діяльність, націлену на розчленування радянської держави. За допомогою фашистської Німеччини (намагався) збройним шляхом відторгнути Українську радянську соціалістичну республіку і створити автономну націоналістичну українську державу, т. зв. "Самостійну Україну".

Може скластись враження, що О. Симочко, щонайменше, керував якоюсь могутньою державою, хоча б і під назвою Тур'ї Ремети, якщо вже наважився "розчленувати радянську державу" і створити свою "автономну самостійну Україну".

А суть у тому, що саме так, за радянською логікою, і мала розцінюватись будь-яка діяльність українських патріотів, навіть сама

згадка про їх існування, від чого мали гнівно тремтіти контррозвідники і слідчі, військові прокурори і особи, що свідомо чи вимушено давали покази на свої жертви. Самі ж слова та їх сполучення на кшталт "антирадянська організація", "ворожа діяльність", "розчленування радянської держави", "націоналістична", "автономна", або ж "самостійна Україна", як би химерно ними не маніпулювали, досить виразно свідчили про їх зловісне, безпощадне ставлення каральних органів радянської влади до людини, що мала нещастя заплутатись в лабіринті цих словесних поєднань. І незалежно від іронії, з якою сьогодні сприймаються "енські" постанови, маємо зважати на те, що їх розлогі політичні формулювання, від заведення справи до її завершення, текстуально залишались майже без змін, неабияк впливаючи на обвинувальний для людини вирок.

З огляду на наявні документи, стає також очевидним, що подібне ставлення до людини, запідозреної у націоналістичній чи то антирадянській діяльності, заведення оперативно-слідчих справ та прямі репресії цілком реально доповнювали заходи комуно-партійного впливу на населення з боку військово-політичного командування фронту та покірної йому Народної ради Закарпатської України, які, що називається, йшли поряд, особливо в періоди радянізації краю та його возз'єднання з Радянською Україною. Саме про такий випадок свідчить і звіт інспектора фронтового політичного управління гв. майора Булавінова від 17 грудня 1944 року:

"Начальнику Політуправління 4-го Українського фронту генерал-лейтенанту тов. Проніну.

Доповідна записка

Зміст: про проведення політичної роботи серед населення Перечинського округу з 1-го по 15 грудня 1944 року.

1. До 1 грудня 1944 р., тобто, до мого приїзду в Перечинський округ, ніякої організаційної роботи по Маніфесту в окрузі не проводилось. Навіть самі члени окружного і місцевих комітетів на своїх засіданнях Маніфест не обговорювали і не підписували. Ніякого представника від НРЗУ в цьому окрузі не було...

2. Склад окружного і місцевих комітетів народних рад часто був засмічений неблагодійними людьми. До того ж, місцеві комітети, як правило, на загальних зборах громадян в селах не обирались, а формувались окремими особами. У складі окружного комітету були Цмур і Симочко – активні діячі січовської організації. Симочко тепер заарештований органами НКВС. У складі Перечинського комітету були: один мадяр, шість чоловік січовської і волошинської організацій, а також два чол., які працювали у мадярській поліції. ... У зв'язку з цим, на проведених загальних зборах громадян в кожному селі, а також на окружних зборах представників місцевих комітетів були обрані комітети народних рад. Кандидатури у склад на-

родних комітетів підбирали заздалегідь, їх висування на зборах проходило організовано. У склад комітетів обрані більш надійні люди. Переважна більшість – комуністи... . Після проведення виборів була проведена окружна нарада з представниками місцевих комітетів, на якій дані конкретні вказівки керівникам місцевих комітетів як і над чим працювати ...".

Зазвичай, у таких випадках говорять: то чого ж ви людям голови морочите? Так би відразу й сказали, хто вам більше любиться – представники "січовської та волошинської організацій", чи "більш надійні" комуністи.

Цікаво буде дізнатись і про результат цієї вправної роботи фронтового політінспектора гв. майора Булавінова: "... По роз'ясненню Маніфесту і його підписанню була проведена наступна робота: а) засідання окружного і місцевих комітетів народних рад; б) загальні збори громадян у кожному селі; в) демонстрація і мітинг в Перечині, на якому були присутні більше як 450 чол.; г) збори молоді всього округу; д) збори жінок в Перечині. Для роз'яснення Маніфесту і проведення політичної роботи з цивільним населенням в селах було підібрано 10 чол. активу – комуністів, які були мною проінструктовані і працювали в селах три дні. Маніфест підписали всього по округу на 12.12.44 р. 10064 чол. За попередніми даними, за Маніфест проголосувало 80–85% населення ..."

Можна зрозуміти гв. майора Булавінова, який намагався вигідно для себе показати перед Політуправлінням Фронту обсяг проведеної ним роботи серед "цивільного населення". Окрім очевидного факту – перечинці, як і більшість населення краю, і без його стусанів та арештів були налаштовані на возз'єднання з Україною. Інше питання, чи знали вони, з якою Україною возз'єднуються і якою ціною прийдеться оплачувати свій вибір ... Нема сумніву, Маніфест підписав би й Симочко, без спонукань і не зі страху. Але радянська система ніколи не віддавала народну ініціативу самому народу, завжди перехоплюючи її на себе, на свою компартію, залишаючи народ в заручниках його ж ініціативи.

Цій же меті слугували і горезвісна "особлива політична робота серед населення Закарпатської України", ставка на комуно-партійні осередки та посланців Комінтерну, про що Цмур та Симочко напевне і не здогадувались, з всеохоплюючими заходами з винищення, компрометації та відсторонення від будь-якої роботи колишніх учасників розбудови Карпатської України та "Карпатської Січі", "із'ятію" в табори НКВС чоловічої частини місцевих угорців та німців, інтернуванню та мобілізації на примусові роботи залишків німецького населення, що відбулось уже в листопаді-грудні 1944 року, а роком пізніше – депортацією всього німецького населення в Сибір. Все було ретельно відпрацьовано задовго до перетину Карпат радянськими військами і під схвальні мітингові вигуки мало "природ-

но" вписуватись у цей жорстокий сценарій. Серед них і "літерна справа" з розшуку і арештів лідерів Карпатської України та очільників урядової партії УНО – Українського Національного Об'єднання, котра була заведена військовою контррозвідкою майже водночас зі створенням 4-го Українського фронту – ще 18 серпня 1944 року, і наявність якої переконливо свідчить про реальні наміри радянського командування до законно обраних урядовців Карпатської України та її народу.

Військові контррозвідники добре розуміли, що О. Симочко, як рядовий член Перечинського окружного народного комітету, на хід кампанії зі збору підписів під Маніфестом про возз'єднання особливого впливу не мав. І такі звинувачення йому і не висувались. Можливо, з тих причин, що звернення 1-го з'їзду Народних комітетів Закарпатської України до Президії Верховної Ради УРСР та Ради Народних Комісарів УРСР з цього питання було оголошене перед його делегатами лише 26 листопада, а "всенародне обговорення" Маніфесту у перші дні після з'їзду відбулось в Ужгороді та в окремих селах краю з суто пропагандистських мотивів, про що й повідомляла 30 листопада того року газета "Закарпатська правда", посилаючись на подібні збори в селі Невицьке Ужгородського округу.

Інспектор Політуправління фронту гв. майор Булавінов теж все добре розумів: піддавши арешту Олексія Михайловича Симочка свою "справу" він зробив своєчасно, і за допомогою підконтрольних йому органів НКВС та "СМЕРШу" тепер впевнено і завзято вирішував долі інших закарпатських патріотів, запроторюючи їх в табори, розганяючи неугодні народні комітети, страхаючи всіх присутністю в них представників "січовських і волошинських організацій".

Приклад Булавінова цікавий тим, що він наочно демонструє, хто на той час був господарем в Закарпатті, хто і кому "давав вказівки як і над чим працювати", кого і коли арештовувати, відверто ігноруючи волю корінного народу. Насамперед, щодо обраних місцевими громадами представників у Народні комітети, народні ради, народну міліцію, делегатами на з'їзди тощо. Та не потрібні були військовим політінспекторам висуванці від народу! Особливо, якщо вони не сповідували комуно-партійні ідеї, а їх минула діяльність хоча б якимось чином була поєднана з рухом за національну розбудову Карпатської України. І вже той факт, що Олексій Симочко та Іван Цмур були членами Перечинського окружного Народного комітету, що останній до того ж був делегатом Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України і одним з перших голосував за Маніфест про возз'єднання краю з Радянською Україною та лише щойно повернувся зі з'їзду в Перечин, Булавінов, якщо й брав до уваги, то хіба що з метою невідкладного арешту підозрілих, як "ворогів закарпатського народу", що, бачте, "пролізли до влади".

Втім, якщо порівняти звіти інших інспекторів Політуправління Фронту – полковника Тюльпанинова, капітана Остапенко, майора Кучера, капітана Рассади, майора Шунденка, коменданта м. Севлюш майора Кондакова, які в ці ж дні також були відряджені в окружні центри для прискорення процесу обговорення Маніфесту та збору під ним підписів, вони були ідентичні за змістом. Тож гв. майор Булавінов не був оригінальним. Всі вони діяли за стандартною схемою заходів, передбачених "особливою політичною роботою серед цивільного населення" і добре їм відомими методами політичного тиску та репресій.

Мусимо віддати належне О. Симочку в його двобоях зі своїми опонентами на допитах. Можливо, він був одним з небагатьох, хто не піддався ні "добрим" обіцянкам, ні погрозам, ні хитромудрим викрутасам слідчих у їх намаганнях підловити його неочікуваними запитаннями, або ж приголомшити свідченнями, отриманими від його "знайомих з дитинства". Він обрав вивірену для себе поведінку – не заперечувати висунутих проти нього звинувачень, але обов'язково їх спростовувати, вдаючи з себе малообізнаного в націоналістичній діяльності селянина. Незважаючи на багаторазові грізні застереження слідчих: "Вы говорите неправду!", ні разу не змінив своїх показів. Можливо, цим і зберіг своє життя, а заодно і своїх "знайомих з дитинства", які аж занадто вже правдиво розповідали про нього "СМЕРШівцям".

За два місяці слідства військові контррозвідники так і не домоглись від О. Симочка його особистих зізнань в націоналістичній діяльності. Згідно з Наказом НКВС СРСР за № 0016 від 11 січня 1945 року, яким регламентувався процес завершення т. зв. "зачистки" території Карпатської України від "ворожих елементів" та проведення додаткових арештів громадян, він, як і сотні інших мешканців краю, слідчі справи на яких поспішно припинялись, або ж у більшості випадків взагалі обходилось без попереднього слідства, 22 січня 1945 року був направлений у "спеціальний" табір, розташований у м. Єнакієво, що тепер у Донецькій області, без визначення строку ізоляції. Поряд з ним, хіба що різними етапами, у цей же табір прямували також окремі міністри Карпатської України – Юлій Бращайко, Едмунд Бачинський, командант "Карпатської Січі" Дмитро Климпуш та його брат Василь, адвокати Микола Бандусяк і Мілош Дрбал та інші депутати Сойму і урядовці Карпатської України. В ці ж дні, кінець січня-початок лютого 1945 року, за вироком військового трибуналу Фронту був страчений голова урядової партії УНО – Українського Національного Об'єднання, він же депутат Сойму, Федір Ревай. Очікував страти за вироком цього ж трибуналу, яку особисто форсував його голова генерал-майор юстиції Мясніков, патріот Карпатської України Петро Янута. Все більшого розмаху набирало "полювання" військових контррозвідників на Августина Волошина і

його близьке оточення – Степана Клочурака, Юрія Перевузника, Миколу Долиная, об'ємні покази на яких ще з листопада 1944-го довірливо, без особливого примусу почав давати їх соратник, колишній Генеральний секретар Українського Національного Об'єднання Андрій Ворон ... Історичної ваги драма Карпатської України з трагічними наслідками для очільників і сотень її палких прихильників стрімко наближалась до свого завершення...

Що стосується Івана Миколайовича Цмура, 1904 року народження, мешканця м. Перечин, на якого разом з О. Симочко впав гнів гв. майора Булавінова, а згодом і оперативного уповноваженого Народної Ради Закарпатської України Я. Гудака, він же – в. о. шефа Перечинського окружного відділу з внутрішніх справ та державної безпеки, йому теж не вдалось уникнути ув'язнення. Відповідно до резолюції на письмовому доносі від групи місцевих комуністів (18 чол.) в окружний комітет партії на початку лютого 1945 року, він, як активний діяч українських націоналістів і комендант перечинських "січових стрільців" Карпатської України, був заарештований і в червні того ж року Спеціальним судом при Народній Раді Закарпатської України позбавлений волі строком на п'ять років.

У рідні Тур'ї Ремети Олексій Симочко повернувся десь у кінці 1947 року, пригадує Марія Олексіївна, хворим, виснаженим. Далася йому взнаки табірна праця на Єнакієвському цементному заводі та інших важких роботах. Деякий час був лісником. У 1973 році помер. Похований на місцевому цвинтарі. Поряд з ним найшли спокій його дружина Катерина Іванівна та їх молодша донька Ірина Олексіївна Неймет. У Словаччині помер син – Олексій Симочко, колишній січовик Карпатської України, у Сполучених Штатах закінчив свій земний шлях зять – Неймет Іван, чоловік Ірини. Обидва в свій час не з доброї волі, порушуючи нічний спокій державного кордону, назавжди залишили край.

Колись велика сім'я Олексія Симочко з різних життєвих причин не збереглась. Але сама їх родина, в яку входять близькі і далекі родичі, живе – в Тур'їх Ремегах, в Ужгороді, в інших місцях. Вона дала для рідного Закарпаття багатьох професійно здібних, порядних людей, які бережуть пам'ять про своє старше покоління та родове коріння.

... Від центральної сільської вулиці Тур'їх Ремет, поблизу колишнього родинного обійстя О. Симочка, бере початок провулок, який веде вгору. Йдучи ним, праворуч, відразу за церквою, на схилі одиноко стоїть хата, в якій самотньо живе доглянута сільською владою Марія Олексіївна Маньо (Симочко), наша співрозмовниця, надзвичайно мила і привітна жінка. З порога хати на кілька кілометрів довкола відкривається вражаючий розмаїттям краєвид. Зрештою, Тур'ї

Ремети, з якого боку на них не дивись, зачаровують своєю красою, приваблюють давньою історією, роботящими і талановитими мешканцями. І таким бути цьому селу в віках.

P.S. Автор щиро дякує Марії Олексіївні Маньо (Симочко), голові сільської ради Бігану Михайлу Михайловичу, поету і драматургу Івану Юрійовичу Козаку та працівникам архіву Управління Служби безпеки України в Закарпатській області за сприяння у підготовці цього нарису.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний архів Міністерства Оборони Російської Федерації, фонд 244, опис 2980, спр. 67.
2. Архів Управління СБ України в Закарпатській області, ф. 7, спр. С-1883.
3. Там само, ф. 7, спр. С-4689.
4. Там само, ф. 7, спр. 5605-С.
5. Возз'єднання. Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944-січень 1946 рр.) / Упорядники О. Д. Довганич, А. М. Шекета. – Ужгород: ВАТ "Видавництво "Закарпаття". – 1999.
6. Тернистий шлях до України. Збірник архівних документів і матеріалів: Закарпаття в європейській політиці. 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 рр./ Упорядники О. Д. Довганич та О. М. Корсун. – Ужгород: ВАТ Видавництво "Закарпаття", 2007.
7. Карпатська Україна: Документи і матеріали / Упорядники О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О.М.Пагіря. – Ужгород: ВАТ Видавництво "Закарпаття", 2009.
8. Бандусяк М .М. Визволили ... . Спогади. Особистий архів О. М. Корсуна.
9. Довганич О. Д. В тенетах "СМЕРШу": репресовані діячі Карпатської України. – Ужгород: Закарпатське крайове культурно-освітнє товариство "Просвіта", 2002.
10. Кул Ю. А. Тур'я-Ремета: історико-краєзнавчий нарис. – Ужгород: ПП. "Видавництво М.-Студіо", 2001.

Олексій КОРСУН

МОЛОДЬ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

ДМИТРО БАНДУСЯК

(1919–1945)

Дмитро Михайлович Бандусяк народився 25 серпня 1919 року в с. Ясіня Рахівського району в багатодітній селянській сім'ї. Це був розумний, енергійний і відважний юнак. Навчався в початковій школі в рідному селі, а потім мріяв про середню освіту. Батьки направили його до Мукачівської торговельної академії, яка славилася вихованням переконаних українських патріотів. У період навчання в академії був активним учасником молодіжної організації "Пласт" і всієї громадської роботи навчального закладу. У листопаді 1938 р. Мукачівську торговельну академію переведено у Сваляву, а в березні 1939 р. угорці окупували все Закарпаття й академія переїхала в Братиславу, де Дмитро одержав атестат зрілості.

У 1940 році повертається на Закарпаття. Уже в 1939 році зразу після окупації краю Дмитро разом з товаришами вирішив організувати в краї антифашистську національно-визвольну боротьбу шляхом створення ОУН. Після налагодження зв'язків з центральним проводом ОУН у Братиславі, а згодом у Кракові і Львові, одержавши звідти українську націоналістичну літературу, він активно розгорнув цю діяльність. Навесні 1940 р. в селі Білки Іршавського району в хаті І. Ігнатка відбулися перші збори нового підпільного крайового проводу ОУН на Закарпатті.

Після створення крайового проводу його члени і відповідальні за окремі ділянки роботи організували на місцях немало заходів по відзначенню річниць Карпатської України і Карпатської Січі, вивченню членами ОУН історії рідного краю і України, поширенню української літератури і преси та організації інших практичних робіт. Однією з найбільших акцій стало зняття 15 березня 1941 р. в Хусті угорського прапора на Замковій горі і заміна його українським синьо-жовтим та встановлення на Красному полі недалеко від села

Велика Копаня дубового хреста, де січовики дали бій угорським військам у березні 1939 року, з написом "Борцям за волю України". Д. Бандусяк брав активну участь у цій акції.

Дмитро був заарештований і направлений у концтабір поблизу Будапешта. Але й звідти продовжує керувати підпіллям ОУН. Коли весною і літом 1942 р. угорською контррозвідкою було розкрите українське підпілля, Дмитро 12 липня 1942 р. опиняється в Мукачівській катівні "Ковнер". Як один із керівників підпільної організації піддається жорстоким катуванням, але своїх переконань не зрікається.

Засуджений на 12 років ув'язнення за дії, спрямовані на "відокремлення" Закарпаття від Угорщини і приєднання до самостійної України. Строк відбував у тюрмі м. Вац. У 1944 році його звільнено з ув'язнення. Повертається на Закарпаття. У грудні 1944 р. починає відновлювати підпільну організацію тепер уже для боротьби проти радянської окупації. У січні 1945 р. на квартирі (конспіративній) у Хусті на вулиці Бескида відбулася перша зустріч нового проводу ОУН на Закарпатті. Сюди прибули М. Орос, І. Немеш, Юрій Бандусяк і брат Дмитро та М. Габовда.

У серпні 1945 р. служба НКВС області натрапила на слід крайової організації ОУН у селі Старе Давидкове Мукачівського району, де фактично і розмістився штаб організації. Це була квартира Дмитра Качуровського, донька якого Ганна була зв'язковою проводу. Працівники безпеки намагалися зловити учасників проводу, але почалася перестрілка. Під час перестрілки Д. Бандусякові та іншим вдалося вирватися з оточення і перейти в село В. Копаня, а звідти у Волівський (тепер Міжгірський) район. Тут вони вели боротьбу. Одного разу бойову групу УПА оточили енкаведисти, група героїчно оборонялася. Але сили були нерівні. Загинуло кілька побратимів Дмитра. Коли в групи закінчилися патрони, Д. Бандусяк підірвав себе гранатою. Крайовий провід перестав існувати. Місце поховання Дмитра Бандусяка досі не встановлено.

Омелян ДОВГАНИЧ, Василь ХУДАНИЧ

ПЕТРО БАЄР

Нар. 1921 р.

Петро Михайлович Баєр народився 15 липня 1921 р. в селі Нижні Ремети на Берегівщині в багатодітній селянській родині. Народну школу закінчив у рідному селі, а в 1935 р. поступив у перший клас Берегівської гімназії. Уже у другому класі стає пластуном, активно вивчає історію України та рідного краю. У листопаді 1938 р. після Віденського арбітражу, за яким Берегівщина, в тому числі і його рідне село, відійшла до Угорщини, місяць не навчався, а потім перейшов кордон і продовжував навчання у четвертому класі гімназії в с. Білки Іршавського району, куди перевели Берегівську гімназію. Жив у гуртожитку, всі учні якого вступили до лав Карпатської Січі. На початку нового навчального року гімназію закрили. Петро спробував вступити до Хустської гімназії, але дирекція відмовила.

Угорці, зайнявши Хуст, звільнили Михайла Баєра з роботи, і він відкрив у Хусті майстерню для ремонту друкарських машин. У цій майстерні працював і Петро. Та пізніше, коли угорці довідалися про минуле Михайла Баєра, то закрили майстерню, і брати емігрували до Словаччини, звідки П. Баєр перебрався в Чехію у місто Устє-над-Лабем, де працював у ремонтній майстерні барона Бевіпрати.

Коли в лютому 1948 р. до влади в ЧСР прийшли комуністи, Петро Баєр втікає до Німеччини. Тут він перебував у таборах переміщених осіб і мріяв потрапити за океан. Погодився працювати на фермі в Канаді, за що фермер оплатив проїзд кораблем. На фермі працював рік, а потім переїхав у Торонто, де оселився в помешканні С. Росохи.

Від початку створення Братства Карпатська Січ Петро Баєр – активіст цього товариства, входить у всі правління, є головою Торонтського куреня, а також скарбником Центрального проводу.

Створив власне виробництво комп'ютерів, на якому працює вже 22 роки, з них 7 років працював супервайзером – перевіряв комп'ютери по всій Канаді.

Після проголошення незалежності П. Баєр підтримує тісні зв'язки з Україною, створює свої філії у Львові і Тернополі. Він член багатьох українських організацій Канади, зокрема таких, як КУК, УНО, Пласт та багатьох інших.

Хороший організатор святкових урочистостей Карпатської України і Карпатської Січі, ювілейних дат керівників Карпатської України і Карпатської Січі.

Як член управи Братства Карпатська Січ має тісні зв'язки із Закарпаттям. Він один із організаторів чергового з'їзду Братства Карпатська Січ у Хусті у 1997 р. На цьому з'їзді П. Баєр передав новій управі Братства Карпатська Січ січовий прапор, під яким боролися карпатські січовики в 1939 р.

П. Баєр очолював технічний комітет руху в Канаді від 30 грудня 1991 р. і за один тільки рік здійснив чотири поїздки до України, щоб доставити необхідне устаткування для потреб Руху. Тільки до Києва було доставлено 30 комп'ютерів з українським шрифтом, 30 принтерів і 22 модеми. Всього за сприяння Петра Баєра для України за два роки привезли устаткування на 95 тис. канадських доларів.

Василь ХУДАНИЧ

МИХАЙЛО ГАБОВДА
(1918–1945)

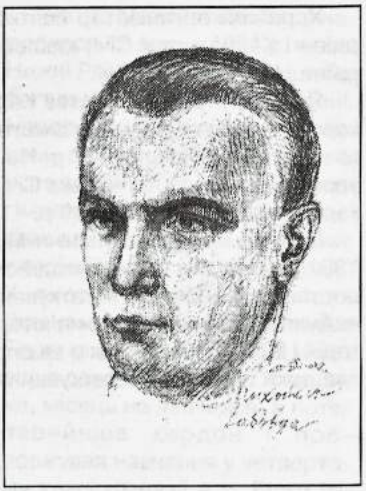

Серед найактивніших учасників українського національно-визвольного руху і керівників ОУН на Закарпатті як в роки угорської окупації, так і повоєнного часу був М. Д. Габовда (Габода). Народився він 2 жовтня 1918 року в Америці у м. Блак Лик, куди в пошуках хліба і праці емігрувала сім'я його батька. Коли Закарпаття входило уже до складу Чехословаччини, у 1921 році сім'я Габовдів повернулася в рідне село Великі Лучки Мукачівського району [1].

У 1925 році М. Д. Габовда поступив до першого класу народної школи, а після п'яти років навчання був прийнятий в горожанську, яка тоді працювала у Великих Лучках. Чотири роки промайнули швидко. І у 1934 році здібний хлопець 7 місяців навчався на театральних курсах в Ужгороді. У 1935 році став студентом Мукачівської торговельної академії, яку закінчив у 1939 році уже на території Словаччини в м. Братиславі, куди вона була перебазована із Закарпаття перед його окупацією угорськими військами.

Навчаючись у Мукачівській торговельній академії, він з 1936 до 1939 року перебував у молодіжній організації "Пласт", до якої приймали учнів з 14 років. Вона складалася тоді з 4 чотирьох куренів, а кожний курінь – з 3–4 гуртків. В свою чергу до кожного гуртка входило по 6–7 юнаків і дівчат. У кожного учасника "Пласту" був членський квиток, псевдонім, костюм жовто-зеленого кольору, на шиї синьо-жовта хустина. Загальні збори проводилися раз у місяць.

Керівником "Пласту" в Мукачеві був професор Адальберт Балаж, а у Братиславі – Олександр Приходько. Керівник "Пласту" академії підпорядковувався окружному проводу. У кожному курені був свій громадський суд із керівників куренів і гуртків, який судив порушників дисципліни, зокрема за образу, невідвідування зборів і нарад, чвари та інше. Саме в таких умовах в українському дусі з 1935 року виховувався в організації "Пласт" М. Д. Габовда, як й інші учні торговельної академії. Його псевдонім – "Іскра" [2]. Брав активну участь в драмгуртку товариства "Просвіта", захоплювався кінним спортом.

Великий вплив на учнів мали професори Дмитро Бандрівський, Оксана Голубінко, Леонід Мосендз та інші. Будучи в Сваляві, куди академія переїхала після вступу угорських військ в Мукачево згідно з Віденським арбітражем, її учні вступили і в організацію "Просвіта" (у 17 років), а на початку 1939 року входили також до організації "Карпатська січ".

Після закінчення академії частина її випускників, зокрема дівчата, повернулися із Братислави додому на Закарпаття через Будапешт. Серед них були Ганна Качуровська, Марія Бісун, Гафія Божук, Терезія Цугорка. Терезія Панющик, Христина Бабурнич, Ганна Ситко. Частину дівчат, які не бажали повертатися додому, відправили на роботу в Німеччину [3].

Не повернувся додому і М. Д. Габовда. У вересні 1939 року він виїхав з Братислави в м. Лінц (Австрія), де влаштувався на роботу на заводі фірми "Тости". Тут він працював будівельником 4 місяці. Кожному відомо, як нелегко жити на чужині. Тому він уже в грудні 1939 року повернувся додому до батьків у Великі Лучки, певний час ніде не працював.

Вихований в українському дусі, в січні 1940 року він вступив в організацію українських націоналістів, яка в роки угорської окупації перебувала на нелегальному становищі. Залучив його в цю роботу його побратим по торговельній академії Д. М. Бандусяк. В цьому ж році згодом на квартирі М. Д. Габовди було створено крайовий провід ОУН з місцем перебування в Хусті.

До його складу ввійшли Андрій Цуга (Дуб) з с. Малий Березний – крайовий провідник, Дмитро Бандусяк (Ардан) з Ясіня – заступник крайового провідника та організаційний референт, Михайло Габовда (Лозинський, Гейза) з Великих Лучок – референт зв'язку, Михайло Кіштулинець (Довбня) з Кузьмина – військовий референт, Василь Потушняк (Донський) з Осою – референт з пропаганди, Іван Романець (Сухий) з с. Великий Раковець – редактор підпільної газети "Чин", Михайло Орос (Хміль) з Буштина – підреферент з роботи з юнацтвом [4].

У вироку угорського трибуналу в 1942 році говориться, що крайовий провід був поділений для зручності керівництва на райони: східний, середній та західний. Східним було доручено керувати священику Петру Погоріляку, середнім – Дмитру Бандусяку, західним – Михайлу Габовді. Яку мету і які завдання поставили перед собою учасники українського національно-визвольного руху в роки угорської окупації?

На це є яскрава відповідь у словах вироку: "Підсудні проголошували, що Закарпаття завжди було українською територією, такою і залишиться. У зв'язку з цим Закарпаття, якщо треба, то збройним повстанням і революційним шляхом необхідно відірвати від Угорщини і приєднати до України". Угорський трибунал констатував, що

хоч "рух був спрямований і проти радянського панування, тобто проти цієї системи, однак точка зору військового трибуналу така, що ця організаційна діяльність стосується теж існування і безпеки Угорщини" [5].

Для цього організатори руху не обмежувалися лише простою пропагандою, але й ставили конкретні завдання проводити практичну роботу, зокрема збирати зброю, боєприпаси, створювати партизанські групи і загони і в час революційного вибуху підривати мости, залізниці, шахти, військові об'єкти і розпочати бойові дії проти угорських військ. Крайова організація продовжувала діяти, незважаючи на те, що з початком війни фашистської Німеччини проти Радянського Союзу, до якої приєдналася і гортіївська Угорщина, в краї в кінці червня 1941 року було введено воєнний стан.

У період окупації Закарпатський крайовий провід був зв'язаний з центральним проводом ОУН у Львові (Україна), Братиславі (Словаччина), Кракові (Польща). Зв'язок здійснювався ланцюжком зв'язкових через такі населені пункти: с. Мирча Великоберезнянського району – м. Гуменне в Східній Словаччині – м. Краків. В листопаді 1940 року цим шляхом пройшли Михайло Габовда і Дмитро Бандусяк до Кракова в центральний провід ОУН. Це було якраз тоді, коли в цьому русі відбувся розкол на дві течії: бандерівців і мельниківців. Закарпатський крайовий провід прийняв бандерівську течію, яка в боротьбі за визволення і незалежність України спиралася на власні сили, а мельниківці – на допомогу Німеччини [6]. Вони зустрічалися з представником центрального проводу, що мав псевдонім "Медвідь".

Весною 1941 року Михайло Габовда та Іван Романець знову побували у Кракові, де пробули п'ять днів і брали участь в обговоренні програми ОУН (бандерівська течія). Прибувши додому, вони організували нараду крайового проводу в селі Білки Іршавського району на квартирі колишнього депутата Сойму Карпатської України І. О. Ігнатка. В ній взяли участь М. Габовда, І. Романець, А. Цуга, В. Потушняк, М. Орос, С. Пап, а також представник центрального проводу "Гомін". Крайовий провід після зачитання програми схвалив її для затвердження на другому конгресі ОУН [7].

Цим шляхом (Краків–Гуменне–Мирча–Хуст) передавали з центрального проводу і українську націоналістичну літературу, листівки та інші матеріали. Як бачимо, М. Д. Габовда був значною фігурою в організації українського національно-визвольного руху в Закарпатті в роки Другої світової війни. Незважаючи на те, що з кінця 1941 року по січень 1942 року йому довелося працювати на території центральної Угорщини (м. Одоль) продавцем кооперативу і потім перебувати на кооперативних курсах м. Тардош, він не поривав зв'язків із Закарпаттям, з учасниками своєї організації. Більше того, він відігравав провідну роль у ній.

Основним завданням крайового проводу було створення міцної організаційної структури в усіх окружних центрах, в тому числі і жіночої мережі: організація курсів, взагалі навчання учасників ОУН. Найчисленніші осередки організації діяли в Хустській, Ужгородській і Мукачівській гімназіях, які очолювали провідники юнацтва Василь Маркуш, Василь Шимоняк і Василь Ліба. Кожен член організації приймав присягу при такій символіці – тризубі, українському національному прапорі, у якому був завитий ніж.

Варто вказати і на те, що М. Д. Габовда прагнув все-таки виїхати в США до своїх братів. Для цього він подавав прохання, щоб одержати в Будапешті в американському посольстві в 1942 році документи на виїзд. Але цього не сталося, бо 5 березня 1942 року він був заарештований, як і близько 150 інших учасників організації ОУН на Закарпатті, і відвезений спочатку до Чинадійова, а потім до Мукачева.

Цікаві думки висловив один із безпосередніх учасників руху Василь Маркуш (тепер Маркусь): "Впадає в очі те, – писав він, – що провідних підпільників названо українцями. Вони, можливо, в часі зізнань настоювали на такій національності або слідчі і прокуратура навмисно їх такими визнали, щоб обтяжити протидержавний злочин. Що ж до більшості підсудних, зокрема молодших, то знов, хлопці із зрозумілих причин могли подавати "невинну" руську національність, очікуючи легшого виміру кари, або також органи прокуратури могли визначити за таких (русинів) більшість, уважаючи їх жертвами керівництва, а тим самим, менше винними" [8].

Та над учасниками руху відбулися три судові процеси: 16–17 липня 1942 року – головний, 22 липня – "малий", 24 липня – третій, додатковий. До найвищої міри покарання, тобто 10–12 років ув'язнення були засуджені керівники крайового проводу – Д. Бандусяк, А. Цуга, М. Габовда та інші. Збереглася довідка про те, що М. Д. Габовда з січня 1943 до березня 1944 року згідно з вироком, який був винесений угорським військовим судом генерального штабу на 10 років, перебував у крайовій тюрмі м. Вац (Угорщина). На підставі рішення міністерства справедливості Угорщини, виданого 22 березня 1944 року за № 22, і на підставі наказу генштабу арештований і засуджений М. Габовда звільнений і направлений у с. Великі Лучки [9]. У травні 1944 року влаштувався на роботу на лісопильному заводі в Ясіні, яким володіли брати Климпуші, і пробув тут до жовтня 1944 року.

Ось як говорив про амністію у своєму інтерв'ю регентський комісар краю в січні 1943 року: "Що стосується українських націоналістів, то матеріали судочинства над ними дали можливість їх прощення і амністії. На підставі вчиненого слідства можна встановити, що участь так званої "української організації" була незнач-

на, рух був цілком нереальним, нездійсненним, і одиниці, які мріяли про це, переслідували мету, яка суперечила інтересам угорського народу. Більшість з них були введені в оману, значна частина була неповнолітньою, яка не вміла розібратися в наслідках. Під час кримінального слідства всі підсудні визнали свою вину і збочення, які порушують інтереси угроруського народу. Завдяки цьому уряд мав можливість із 123 засуджених помилувати 114 чоловік. А проти тих, справи яких ще тільки розглядалися, судовий процес був припинений, і вони були відпущені на волю" [10].

Все це свідчило про те, що три судові процеси проти українського національно-визвольного руху були не простою справою для угорського уряду. Якщо слідчі органи і трибунал доводили "революційність" українського руху, про що сказано вище, то політичні кола Угорщини у всякому разі значно применшували його значення і намагалися знизити враження від його антиугорської, антидержавної спрямованості. Тому не випадково вони дозволили колишнім репресованим, а тепер амністованим, продовжити своє навчання у вищих навчальних закладах та "перевиховати" їх в молодіжному спортивному таборі Сент Ендре біля Будапешта влітку 1943 року [11].

Після визволення Закарпаття М. Д. Габовда, як освічена людина, був призначений секретарем народного комітету у с. Великі Лучки. Та недовго він попрацював. Д. М. Бандусяк знову залучив його, а також Андрія Цугу, Михайла Ороса, Георгія Бандусяка, Івана Немеша до відновлення на Закарпатті організації ОУН.

У січні 1945 року в Хусті з ініціативи Бандусяка була проведена нелегальна нарада з участю Габовди, Ороса, Немеша, на якій розглядалися два питання: активізація українського руху та розподіл функцій серед керівного складу крайового проводу. З доповіддю про боротьбу ОУН за самостійну Україну виступив Д. М. Бандусяк. Він став крайовим провідником під псевдонімом "Лопата". Заступником крайового провідника і військовим референтом призначений А. Цуга (Мур), референтом зв'язку М. Габовда (Лозан), референтом пропаганди М. Орос (Данило), господарським референтом І. Немеш (Береза), комендантом служби безпеки брат Дмитра – Г. Бандусяк (Лис). Діяли вони з січня по липень 1945 року. Якщо в роки угорської окупації крайовий провід видавав підпільну газету на склографі, то у повоєнний час він не встиг цього зробити [12].

М. Д. Габовда брав участь у всіх заходах крайового проводу, зокрема у створенні окружних проводів, які планувалися спочатку в Хусті, Ужгороді, Мукачеві, Берегові, а потім і в інших районах. Та їх не встигли створити із-за відсутності кадрів і швидкого арешту учасників організації. Але серію нарад було все-таки проведено.

У квітні 1945 року референт зв'язку взяв участь у другій нараді, яка відбулася біля Городилова в лісі на березі Ріки на околиці Хуста. Її провів А. Цуга, бо Д. Бандусяк якраз тоді перебував у Галичині для встановлення контактів з центральним проводом Західної України. На цій нараді звітувалися присутні тут референти про проведену ними роботу за два з половиною місяці.

На допитах було встановлено, що М. Д. Габовда залучив до організації М. М. Заяця, уродженця Дубринич, який працював в Ужгороді, М. П. Петричку з Чинадієва, Г. Д. Качуровську з Старого Давидкова, з якою дружив, та інших, хоч не всі бажали відновлювати свою діяльність в організації ОУН за нових радянських умов. Зокрема М. Д. Габовда був на квартирі в Ужгороді у М. М. Заяця, який працював тоді в Народній Раді Закарпатської України, і дав йому псевдонім "Лопух", але останній не погоджувався працювати. При цьому, як свідчать окремі зізнання засуджених, керівники крайового проводу вдавалися і до погроз за відмову знову взаємодіяти з ними. М. Д. Габовда давав завдання підопічним збирати інформацію про керівний радянський актив, цікавитися політичними настроями інтелігенції тощо.

Третя нарада крайового проводу була проведена на початку травня 1945 року в Буштині Тячівського району. М. М. Заяць засвідчив, що це було 2 травня. На цю нараду його запросив М. Д. Габовда. Тут у одного господаря, Юрія Ливрінца, на околиці села зібралося 7 учасників організації і дві доби спали на оборогах.

Нарада була проведена у підвальному приміщенні. На ній розглядалися такі питання: про активізацію діяльності організації ОУН, про навчання її учасників та про зміцнення дисципліни серед них. Перед початком наради всі присутні тихим голосом виконали гімн "Ще не вмерла Україна". Як твердив М. М. Заяць, потім М. Д. Габовда зачитав декалог (10 заповідей українського націоналіста). За запізнення на нараду Костянтина Куцина крайовий провідник покарав у присутності всіх. При цьому було констатовано, що таке покарання одержить кожний, хто відмовиться від курсів (ідеологічний вишкіл) [13].

Доповідь про активізацію роботи зробив Д. М. Бандусяк. Він говорив про надто суворі правила конспірації, яких доведеться дотримуватися. Зокрема навів приклад з однієї брошури про те, що того, хто уже викликався або затримувався органами державної безпеки, треба розглядати як провокатора і в роботі такому не довіряти. Кожний учасник повинен мати з собою зброю і живим ворогу не здаватися.

Цікаво, що М. Д. Габовду не покидала думка повернутися в Америку. Уже було сказано, що він подавав документи на виїзд, але той тоді не відбувся через його арешт і суд в 1942 році. В червні 1945 року він знову побував в американському посольстві в

Будапешті, щоб одержати документи на виїзд до рідних братів. Та і на цей раз доля відвернулася від нього. Йому сказали почекати, тому він заїхав до побратима по підпіллю в період окупації Угорщиною Василя Мордованця у м. Пейч і там висловлювався уже проти організації ОУН.

Невдовзі за ним приїхав із Закарпаття Георгій Бандусяк, щоб той повернувся, але тоді він цього не зробив. А 18 липня 1945 року М. Д. Габовда був арештований. Три з половиною місяці тривало слідство. Було чимало допитів про роботу крайового проводу та низових організацій ОУН. Його зізнання часто стенографували, тому його протоколи допитів досить насичені.

29–30 жовтня 1945 року спецсуд Закарпатської України під головуванням В. П. Русина розглянув справу М. Д. Габовди та його спільників (12 чоловік), які були засуджені на різні строки покарання, в тому числі і до найвищої міри. Зокрема М. Д. Габовда, Г. Д. Качуровська, М. М. Заяць, М. П. Петричко, І. М. Балаж – до розстрілу з конфіскацією особистого майна [14].

Після цього розпочалася активна боротьба батьків засуджених до страти за їх життя. Звернення до Народної Ради про помилування надійшло від Михайла Габовди та від його родичів, 31 жовтня від усіх батьків засуджених до розстрілу – Дмитра Габовди, Михайла Балажа, Ганни Качуровської (матері), Марії Петричко, Михайла Заяця.

На ці листи з'явилися аж дві постанови президії Народної Ради Закарпатської України. Згідно з першою, крім М. Д. Габовди, розстріл було замінено М. М. Заяцю, М. П. Петричку, Г. Д. Качуровській, І. М. Балажу на 20 років ув'язнення, згідно з другою, від 9 листопада 1945 року, строк ув'язнення вищевказаним було зменшено наполовину, тобто до 10 років [15].

Вважаючи М. Д. Габовду найнебезпечнішим після смерті Д. М. Бандусяка, його не помилували, а розстріляли в Ужгороді 8 грудня 1945 року, про що свідчить довідка, яка збереглася в кримінальній справі.

31 липня 1992 року рішенням Закарпатського обласного суду М. Д. Габовду реабілітовано. У ньому записано, що вирок спецсуду на всіх 12 засуджених був незаконним і його було "скасовано із-за відсутності в їх діях доказів і складу злочину" [16]. Участь багатьох засуджених в організації ОУН, – говориться у рішенні, – була формальною, її члени не брали участі в агітації проти Червоної армії, в саботажі роботи Народної Ради Закарпатської України. Єдиним гріхом М. Д. Габовди, зазначалося тут, стала участь в нелегальних нарадах, залучення ним до організації 5 колишніх членів ОУН і 5 нових, поширення ним антирадянських листівок тощо, інших злочинних дій не виявлено.

Трагічна доля М. Д. Габовди викликала багато роздумів, особливо тепер, в умовах незалежної України. Постає зокрема питання, за що боролися молоді учасники організації ОУН в ті далекі роки? За що їх притягали до кримінальної відповідальності? За що так суворо судили, хоч вони, крім пропагандистської роботи, нічого злочинного не здійснили?

Офіційні каральні органи, як угорські, так і радянські, судили їх між іншим за те, що в першу чергу вони боролися і прагнули мати свою незалежну, самостійну Україну; що вивчали її історію із праць видатних українських істориків Михайла Грушевського, Івана Крипякевича та інших, які тоді були заборонені радянським режимом і кваліфікувались як буржуазно-націоналістичні; що захищали українську мову, українські козацькі та стрілецькі народні пісні, національні символи (синьо-жовтий прапор, тризуб, гімн "Ще не вмерла Україна") – усе це було тоді під повною державною забороною.

Питається, хіба вони не мали права захищати своє рідне слово, свої звичаї і символи, боротися за національну державність? Мали. Але в першому випадку це суперечило офіційній угорській ідеології про те, що русини-українці – це "окремішня нація", яка не має нічого спільного з братами по той бік Карпат, а у другому – відкидалося право України стати самостійною державою, "бо це підривало єдність і дружбу радянських народів", відривало Україну від Радянського Союзу, суперечило теоретичним положенням про "єдиний радянський народ" тощо. Ось чому йшла така жорстока боротьба проти української ідеї та її носіїв.

Хочеться звернути увагу і на такий момент. Якщо вивчити роботу ОУН на Закарпатті та її учасників як у воєнний, так і у повоєнний час із знанням справи, об'єктивно і сумлінно, і проаналізувати всі події і факти, пов'язані з її діяльністю, то можна прийти до певного висновку, що закарпатці (в усякому разі основна маса) ніколи не були "буржуазними націоналістами" навіть у тогочасній потрактовці цього терміну і такими не стали, хоч їх за це суворо судили. Це немаловажний висновок, хоч він і особистий.

Говорячи про це тепер, хочеться підкреслити, що сьогодні ми маємо свою незалежну Україну, у якій здійснилося багато мрій і прагнень колишніх учасників ОУН, за які вони боролися в минулому. Їх потрібно закріпити і побудувати справжню демократичну, суверенну і незалежну Україну на радість і щастя всіх громадян.

ПРИМІТКИ

1. ДАЗО. – Ф. 2558. –Оп. 1. – Спр. 2379. – Арк. 71а.
2. Там само. – Арк. 82.
3. Там само. – Спр. 2380. – Арк. 14а.
4. Там само. – Спр. 2379. – Арк. 42.

5. Ганчин Василь. За сторінками вироків 1942... // Новини Закарпаття. – 1991. – 10 серп; За українське Закарпаття. – Ужгород: Гражда., 1994. – С. 126, 35.
6. ДАЗО. Ф. 2558. – Спр. 2379. – Арк. 24.
7. Там само.– Арк. 55.
8. Маркусь Василь. "Ковнерська справа" з погляду учасника та сучасної політичної перспективи // За українське Закарпаття. – С. 24.
9. ДАЗО. – Ф. 2558. – Спр. 2380. – Арк. 233.
10. Русское слово. – 1943. – 6 января.
11. За українське Закарпаття. – С. 31.
12. ДАЗО. – Ф. 2558. – Спр. 2379. – Арк. 42.
13. Там само. – Арк. 43.
14. Там само. – Спр. 2380. – Арк. 267.
15. Там само. – Арк. 286–287.
16. Там само. – Арк. 396.

Ömелян ДОВГАНИЧ

ОЛЬГА ДУТКО
(1910–2004)

Ольга Михайлівна Дутко народилася 3 липня 1910 р. в с. Новоселиця колишнього Великоберезнянського, нині Перечинського району. Диригент, музичний педагог та композитор. Любов до музики успадкувала від батька-священика та матері-просвітянки (сестри А. Волошина). В Ужгороді закінчила горожанську школу та учительську семінарію. Початки музичної освіту здобула в приватній музичній школі Софії Дністрянської в Ужгороді та в Музичному інституті ім. М. Лисенка у Львові. Вчителювала у початкових школах Закарпаття. В 1939 р. була арештована угорською владою. Після звільнення нелегально виїхала в Прагу, де закінчила консерваторію – гру на фортепіано у проф. В. Полівки, диригування – у проф. А. Кліми та Б. Шпідри, композицію – у проф. Е. Гули та Б. Шпідри.

Після війни вивчала славістику та музикознавство на філософському факультеті Карлового університету в Празі, де у квітні 1953 р. за працю "Генеза закарпатоукраїнської пісні" здобула звання доктора філософії (PhDr). В тому ж році вона стала диригентом новозаснованого професіонального Українського ансамблю пісні і танцю в Меджилабірцях (пізніше перетвореного у Піддуклянський український народний ансамбль у Пряшеві). У 1956 р. її було звільнено з роботи в ансамблі "з кадрових причин".

Повернувшись у Прагу, працювала в Театральній академії мистецтва (DAMU), викладала музику в середніх школах та державній консерваторії. Одночасно керувала кількома празькими молодіжними колективами. У 1958 р. при ЧСАН в Празі заснувала камерний ансамбль старовинної слов'янської музики Collegium musicae slavicae. У 1958–1964 рр. була художнім керівником та диригентом Камерного ансамблю в м. Карлови Вари, в 1969–1970 рр. – керівником та диригентом українських колективів Хорватії, з якими поставила кілька театральних вистав.

Повернувшись після двох років у Прагу, відновила ансамбль Collegium musicae slavicae, перетворивши його в ансамбль старовинної церковної музики східного обряду "Візантіон" (Byzantion), з яким виступала в багатьох містах Чехії та Західної Європи (Франція, Бельгія, Німеччина, Угорщина, Словаччина). Важливе місце в репертуарі ансамблю становила закарпатська церковна музика. З її композиторських творів найвизначнішими є дитячі опери "Солом'яний бичок" на лібрето Олександра Олеся (у співавторстві з Борисом Левитським) та "Скам'янілі серця" на слова В. Ґренджі-Донського. Після 1988 р. ангажувалася в справі відновлення Греко-католицької церкви та реабілітації свого вуйка А. Волошина.

Померла 4 травня 2004 р. [1].

ПРИМІТКИ

1.Мушинка М. Померла Ольга Дутко // Нове життя. – 2004. – № 21–22. – С. 6.

Микола МУШИНКА

АНДРЕАС ОКОПЕНКО
(1930–2010)

27 червня 2010 р. у Відні помер Андреас Окопенко. Факт смерті 81-річного австрійського письменника не став в Україні топ-новиною. Власне він не став новиною навіть у літературних колах. Хоча цей відомий німецькомовний літератор був українського походження, про що не раз особисто згадував. Однак в Україні його майже не знали.

Поміж тим Андреас Окопенко – лауреат найвідоміших літературних премій, в тому числі імені Георга Тракля та Великої державної премії Австрії в галузі літератури. Автор трьох романів, трьох книжок повістей і оповідань, дванадцяти поетичних збірок, близько двох десятків театральних постановок і радіоп'єс, телефільмів, літературознавчих розвідок тощо.

Одне слово, людина багатогранна й талановита. Починав він, до речі, як хімік. Після війни отримав вищу хімічну освіту у Віденському університеті, працював інженером на паперовій фабриці. Почав публікуватися з 1949 року. Видавав літературний журнал, де друкував твори представників австрійського авангарду. Від 1968 р. повністю присвятив себе красному письменству. Окопенко – прихильник так званої "конкретної поезії"; у прозі його піонерською працею є "роман-лексикон" "Lexikon – einer sentimentalen Reise zum Exporteurtreffen in Druden", виданий 1970 року, тобто майже за півтора десятиріччя до "Хазарського словника" Павича. Цей роман вважають першим зразком гіпертексту в художній літературі. Таку ж форму має і його роман "Метеорити" (1976). Попри експериментальну ексцентричність його творів, їм притаманні й деякі риси реалізму, в першу чергу завдяки любові автора до "світу речей" та блискучому вмінню ці речі описувати. У віршах він також не завжди дотримується модерністської поетики, зберігаючи й традиційні поетичні форми (риму тощо). Його вважають засновником постмодерністської літератури „гіпертексту". На просторах СНД ім'я Андреаса Окопенка стало відоме після опублікування 2002 року в Санкт-

Петербурзі його роману „Кіндернаці". Це щоденник-сповідь хлопчика про нацистську Австрію. Письменник показує, як зароджувалася і пускала коріння тоталітарна свідомість у звичайних родинах, як виховувалися і формувалися „наці" серед побуту і війни. У Росії книжка викликала неоднозначну реакцію. Хтось побачив у ній паралелі із російським тоталітаризмом.

Серед сердитих відгуків на твір Окопенка читаємо й такі пасажі (Л. Зорін): "Окопенка називають провісником постмодерністської літератури "гіпер-тексту"... Можливо, я нічого не розумію в літературі, але якщо нова література – це уривки фраз, прочитаних задом наперед, мішанина із ФАУ-3, лікарень, бомбардувань, медсестер, супу, вівсяної каші, боліт, перших закоханостей та решти, розмальованого антинацистським і антитоталітарним пафосом, якщо ці спроби перетворити художній твір (я ще раз повторю цей термін: "художній твір") в суд, письменника – в обвинувача, героїв – в злочинців, дітей – у мудрих філософів, що спілкуються такими словами, які нормальна дитина, особливо в умовах війни і відсутності школи знати взагалі не може,– якщо все це – нова література, то я заперечую нову літературу як таку.

Це пропаганда, а не література. Так, і мистецтво повинно бути пропагандистським, – із цим ніхто не сперечається, але коли мистецтво перетворюється не в мету і не в засіб пропаганди, а в голу пропаганду, в якій "не важливо, як сказати, важливо – сказати" (або навіть "наговорити як можна більше"), то воно неминуче перестає бути мистецтвом".

Поміж тим, у дискусійних пристрастях нікому в голову не прийшло, що Андреас Окопенко за походженням... українець. (Та й за прізвищем теж!). Світло на цю сенсаційну для нас новину пролив закарпатський часопис „Карпатський світ", який опублікував спогади письменника про... Карпатську Україну.

Розповідь у „Кіндернаці" ведеться у зворотньому порядку: починається з квітня 1945 року, а закінчується квітнем 1939-го. Із роману відомо лише, що родина головного героя – біженці.

І от у 1989 р., через п'ять років після виходу роману в Австрії, Андреас Окопенко публікує у відомому віденському часописі „Die presse" спогад-есе „Ідилія і смуток дитинства", в якому розповідає, що було перед квітнем 1939 року. А перед цим, виявляється, була Карпатська Україна. Батько письменника – Андрій Окопенко (1874–1965) був діячем Української Народної республіки. Дипломат, військовий, лікар-психіатр. (Певний час асистував визначним фізіологам Бехтерєву та Павлову). Після поразки української революції емігрував до Чехословаччини. Одружився із Вільмою Соботік. 1930 року в Кошицях (Словаччина) у них народився син Андрій, якому судилося стати відомим австрійським письменником.

Із наближенням Другої світової війни та зростанням української національної свідомості на Закарпатті родина вирішила переїхати до недалекого Ужгорода. Власне, з цього епізоду 1938 року й починаються спогади Андреаса Окопенка. Перед нами пробігають напружені і драматичні картини Карпатської України, побачені очима восьмирічного хлопчика.

Родина Окопенків навіть придбала в Ужгороді будинок, не підозрюючи, що через кілька тижнів місто буде віддане Угорщині. І починаються нелегкі будні вічних біженців. З Ужгорода родина переїжджає до Хуста. Звідти до Тячева і нарешті до Тересви, де уряд Карпатської України призначив Андрія Окопенка дільничним лікарем.

Андреас пише, що в Ужгороді нарешті вивчив українську мову і відвідував четвертий клас народної школи при Ужгородській учительській семінарії, де директорував Августин Волошин. До речі, під впливом балад Шевченка тоді ж і почав перші літературні спроби. Письменник згадує, що у Тересві „тато зробив з мене переконаного маленького січовика. Він прямо відривав мене від радіотехнічної лектури, і ми прямували до церкви, де правилася урочиста Божа вечірня, що завершувалася величним хоралом „Ще не вмерла Україна".

А ось як описує Андреас Окопенко поразку Карпатської України, що збіглася з його днем народження: „Мені пригадується, як вранці 15 березня я прийшов до булочника Райса просити хоч якогось харчу. Тато повідомив, що угорці наступають у похідному порядку. Ми цілісінький день стежили за подіями, сидячи біля радіоприймача. Сподівалися почути звістку про те, що німці захистять країну. Але жодних подібних повідомлень не прозвучало. Уночі перед хвірткою протяжно засигналила автівка. Волошин, який у ній сидів, розпитував батька, котрий вийшов до воріт, як проїхати на Мараморош-Сигет (Румунія). Тато, блідий, як стіна, зайшов до спальні і мовив: „Вілічка, Волошин утік. Ми – жебраки". Ми зараз же спакували найнеобхідніше у три валізи. Мама кинула до печі цілий оберемок найдорожчих для неї речей, аби вони не дісталися грабіжникам. Вона розмахувала киркою і вже ладна була розтрощити новісінькі меблі, але тато зумів її стримати. Цієї ночі вона видудлила більше, ніж півлітра шістдесятиградусної горілки і залишалася тверезою. А рано-вранці з попелу в печі виглянув одинокий уламок, що зберігав таку-сяку форму – маленький череп'яний чортик, серцевина різдвяної фігурки.

На світанку батько розвідав усі можливі варіанти для втечі. Але останній потяг уже від'їхав..." На щастя, за сільського лікаря заступилися місцеві угорці, тож на відміну від багатьох інших українських патріотів його не репресували. А через місяць родина Окопенків таки виїхала з окупованого Закарпаття до родичів у Відень.

Там генерал Андрій Окопенко очолив комітет із надання допомоги українським військовополоненим, в тому числі й закарпатським січовикам.

Шкода, що про свого талановитого земляка ми дізналися тільки недавно. За життя Андреаса Окопенка його книжки українською мовою так і не вийшли. Хоча за твердженням „Нового довідника сучасної німецької літератури" (Відень-Берлін) стародавній козацький рід Окопенків „має пряме відношення до корифея української літератури Григорія Квітки-Основ'яненка".

Українською мовою поезії Окопенка перекладали Анатолій Мойсієнко та Олег Жупанський. Вони друкувалися в збірці "Двадцять австрійських поетів XX сторіччя" (Київ: Юніверс, 1998), в альманасі "Зерна" (2000, ч. 6/7), газеті "Літературна Україна" (14 грудня 2000), журналі "Кур'єр Кривбасу" (2002, № 152), а також в авторських поетичних збірках Анатолія Мойсієнка "Нові поезії" (Париж; Львів; Цвікау: Зерна, 2000), "Вибране" (Київ: Фенікс, 2006) та "З чернігівських садів. Нові сонети і верлібри" (2009, розділ "Галузки з віденського саду").

Цікаво, що сам Андреас Окопенко не вельми розводився про своє українське походження. Коли кореспондент української інформаційної агенції Дмитро Славов почав його у Відні про це розпитувати, він став уникати прямих відповідей. Так, підтвердив він, батько був українцем й розмовляв українською, російською та німецькою, однак в сім'ї розмовляли німецькою. Письменник навіть по-українськи зацитував кореспонденту слова батька: "Слава Україні!.. Та не українцям", натякаючи на наші міжусобиці та чвари. На питання, чи була його мати за національністю австрійкою, Окопенко заперечив, назвавши її лише віденкою. "У моїй новій книзі, – сказав він, – що готується до друку, є вибрані есеї, серед яких є автобіографічні відомості про мого батька й моє дитинство під час Карпатської України. Книга вже набрана на комп'ютері, залишилось знайти видавництво, котре би її надрукувало".

Ясна річ, що Андреас Окопенко завжди усвідомлював себе австрійцем, адже з малих років жив у Відні. А, можливо, відповідь ховається в родоводі матері Вільми Соботік, яку він представляє віденкою. (Дивна "національність". Цікаво, що народився письменник у Східній Словаччині. З якого дива віденка опинилася в такій глушині?). Може, світло на це питання проливає сайт "Дому єврейської книжки", де серед класиків на кшталт Бабеля, Бродського та Пастернака згадується чомусь і Андреас Окопенко. Однак Буніна чи Шолохова в цьому списку нема. Може, мати-віденка була єврейського походження? І чому письменник про це весь час мовчав?

Можливо, тут ховається причина великої дитячої драми Андреаса (Андрія?) Окопенка. Роздвоєння його свідомості: гітлерюгенд –

і єврейське походження водночас. А звідси і ненависть до фашизму й тоталітаризму, який питання крові зробив його затамованим болем і жахом на все життя, що й стало ледь не головним мотивом творчості письменника.

У будь-якому разі, Окопенко – це теж наша спадщина, дитя української політичної еміграції двадцятих років. Якщо йому є місце в "Домі єврейської книги", то чому б не бути йому і в "Домі книжки української"? Але для того, щоб почати вивчати письменника, треба принаймні зробити елементарне – видати його українською мовою. Мовою, якою він, до речі, оволодів ще у восьмирічному віці у Карпатській Україні.

Олександр ГАВРОШ

МИХАЙЛО ОРОС
(1920–1994)

Одним з відомих закарпатських борців за українську ідею був М. А. Орос. Він народився 24 вересня 1920 року в селі Бушгино Тячівського району. Батько прагнув дати дітям відповідну освіту. У 1926 році записав сина в перший клас народної школи. Виявивши успіхи в навчанні, Михайло у 1932 році поступив в Ужгородську реальну гімназію, був активістом спортивної організації "Пласт" [1]. Тут він закінчив 6 класів і у 1938 році перевівся до Хустської гімназії, де продовжував навчання за часів Карпатської України, а потім уже в умовах угорського окупаційного режиму.

Після встановлення угорської влади в Закарпатті, будучи учнем 7 класу гімназії, М. А. Орос зустрівся із добре знайомим з молодіжної організації "Пласт" Д. М. Бандусяком, який запропонував йому уже восени 1939 року створити підпільну молодіжну організацію для боротьби проти угорської окупаційної влади, що переслідувала все, зв'язане з українством. Після кількох зустрічей і бесід з Бандусяком він дав згоду взяти участь у створенні такої організації і очолити її серед гімназистів. Тоді питання про назву підпільної організації з Бандусяком не обговорювалося і жодної назви вона не мала [2]. Першим М. А. Орос залучив до організації гімназистів П. Барничку та І. Черешню, які поширювали одержану націоналістичну літературу серед товаришів. Постачали М. А. Ороса літературою Д. М. Бандусяк та М. Д. Габовда. З останнім підтримувати організаційний зв'язок запропонував Бандусяк. Із 1940 року Орос встановив зв'язок з керівником молодіжної організації Мукачівської гімназії В. Лібо, якому теж передавав одержану літературу.

Восени 1940 року М. А. Орос був призначений підреферентом ОУН серед учнів Хустської гімназії й одержав завдання збирати в кожній із груп молодіжної підпільної організації членські внески і передавати їх Д. М. Бандусяку. У свою чергу організація була оголошена юнацькою секцією ОУН, а її керівник М. А. Орос дістав псевдонім "Хміль". З цього часу почали проводити підпільні збори,

інші заходи, активніше поширювати літературу. Він знав, що в ОУН відбувся розкол на бандерівський і мельниківський напрями і що в Закарпатті є крайовий провід ОУН [3].

У грудні 1940 року Д. М. Бандусяк зібрав на квартирі М. Д. Габовди в селі Великі Лучки Мукачівського району засідання крайового проводу з участю представника Центрального проводу ОУН "Медвідя", де були присутні: Д. М. Бандусяк (Ардан), М. Д. Габовда (Лозинський), В. М. Потушняк (Донський), І. М. Романець (Смерека), М. Ф. Кіштулинець (Довбня), М. А. Орос (Хміль). На цьому засіданні кожний із присутніх інформував про проведену ним роботу, підсумки якої підвів Бандусяк. В кінці виступив "Медвідь", який розповів про розкол в ОУН і поставив завдання перед крайовою організацією.

На засіданні був оголошений склад проводу ОУН в Закарпатті, оголошення зробив Д. М. Бандусяк, як заступник провідника ОУН і організаційний референт. До керівного складу тоді ввійшли: М. Д. Габовда – референт зв'язку, М. Ф. Кіштулинець – військовий референт, В. М. Потушняк – референт пропаганди, І. М. Романець – референт преси. М. А. Орос підреферент серед шкільної молоді. Як свідчить М. А. Орос, провідника крайової організації тоді не було названо – він дізнався про це лише після арешту. Ним був А. А. Цуга з с. Малий Березний Великоберезнянського району [4].

Після згаданої вище наради була проведена подібна практична робота в Хусті. В групах молодіжної організації проводилися збори, на яких їх члени виступали з доповідями, присвяченими діяльності "Карпатської січі" і в цілому Карпатської України. У березні 1941 року члени організації ОУН в Хусті провели пам'ятну патріотичну акцію – на Хустському замку зняли угорський національний прапор і замість нього встановили український синьо-жовтий. У зв'язку з цим угорська жандармерія арештувала 9 членів ОУН, серед яких були: Д. Бандусяк, М. Бісун, П. Кришка, Ю. Неймет, В. Обручар, М. Орос, І. Романець, М. Човганин, А. Шеверя.

Крім цього, члени ОУН біля села Велика Копаня Виноградівського району на Красному полі поставили хрест з написом: "Борцям за волю України". На цьому місці 15 березня 1939 року перепинили шлях наступу угорських військ загони січовиків, які обороняли Карпатську Україну і загинули тут смертю героїв. Члени юнацької секції ОУН в цих двох акціях участі не брали [5].

За зняття угорського і встановлення українського прапора арештований М. А. Орос та його друзі були відправлені в угорські табори, де утримувалися 13 місяців. Після встановлення хреста біля Великої Копані угорська жандармерія провела масові арешти членів ОУН на всій території краю та юнацької організації в Хусті, після чого у липні 1942 року в Мукачеві над учасниками крайової організації ОУН відбувся військовий суд.

Справа на М. А. Ороса була виділена в окреме провадження і передана в цивільний суд. У листопаді 1942 року над учасниками зняття угорського прапора угорські власті організували другий суд, на якому М. А. Орос виступив як свідок. Із справи Д. М. Бандусяка разом з М. А. Оросом було виділено ще 16 чоловік, які в період війни нібито не брали участі в націоналістичній діяльності [6].

У зв'язку з військовими обставинами цивільний суд над М. А. Оросом та його спільниками відкладався і слухати справу не став, а 2 лютого 1943 року звільнив всіх з-під арешту під нагляд жандармерії. У березні 1943 року М. А. Орос був знову арештований і протягом місяця перебував в тюрмі. 13 квітня 1943 року був відпущений під нагляд поліції і двічі на тиждень реєструвався в жандармерії аж до приходу Червоної армії. Після звільнення працював на асфальтуванні дороги Тячево–Хуст, а із серпня 1943 року влаштувався на будівництво вузькоколійної залізниці Рахів–Богдан.

Після визволення Рахова в жовтні 1944 року брав участь в організації народного комітету, а коли з його рідного села Буштина були вигнані угорські війська, повернувся додому і десь зо два тижні працював секретарем у народній міліції, звідки був переведений на роботу завідуючим поштою. У листопаді цього ж року поступив на роботу будівельником вузькоколійки в дирекцію державних лісів. У цьому ж місяці став делегатом І з'їзду Народних комітетів Закарпатської України, на якому одноголосно був прийнятий Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною [7].

Коли "СМЕРШ" почав арештовувати колишніх "українських буржуазних націоналістів", М. А. Орос, не бажаючи йти на службу в Червону армію, звільнився з роботи й перейшов на напівлегальне, а після встановлення зв'язків з одним з керівників ОУН в липні 1945 року – повністю на нелегальне становище, на якому і перебував аж до арешту 18 жовтня 1945 року [8].

У протоколі допиту від 31 жовтня 1945 року він докладно розповів про свою участь в організації ОУН як в угорський період, так і після визволення Закарпаття, коли до нього на квартиру в Буштино завітали Д. М. Бандусяк і М. Д. Габовда, його якраз не було вдома. Вони залишили йому записку, щоб разом з І. М. Немешом приїхав до Хуста на зустріч з ними. В одну із неділь січня 1945 року й зустрілися з Бандусяком, Габовдою і братом Бандусяка Георгієм. Це була перша нарада.

Д. М. Бандусяк, який побував в західних областях України, розповів присутнім про діяльність ОУН – УПА, які борються за створення самостійної України, і запропонував поновити організацію ОУН в Закарпатті, створити крайовий провід і приступити до формування куреня ОУН. Всі погодилися з пропозицією і тут же утворили крайовий провід з присвоєнням псевдонімів і розподілом обов'язків. До складу проводу ввійшли Д. М. Бандусяк (Лопата) –

військовий референт, М. Д. Габовда (Лозан) – організаційний референт, Г. М. Бандусяк (Лис) – референт служби безпеки, М. А. Орос (Данило) – референт пропаганди, І. М. Немеш (Береза) – господарський референт [9].

Наприкінці засідання Бандусяк повідомив, що крайовий провідник буде призначений Центральним проводом ОУН. Тут же кожному учаснику – члену проводу – були дані завдання: Д. М. Бандусяку – організувати курінь УПА, Г. М. Бандусяку – виявляти активістів і лояльно настроєних до радянської влади осіб і вороже настроєних до ОУН – УПА, М. Д. Габовді – зв'язатися з Центральним проводом ОУН в Західній Україні і одержати настанови для дальшої роботи, І. М. Немешу – зайнятися збором продуктів харчування і грошей для формування проводу, М. А. Оросу – придбати друкарську машинку і підібрати конспіративну квартиру.

М. А. Орос приступив до виконання свого завдання. У Хусті по вулиці Різницькій організував конспіративну квартиру, взяв у Д. М. Бандусяка друкарську машинку і почав друкувати листівки, зокрема "Що таке УПА?", "Хто ми і чого ми хочемо". Надрукував до 15 примірників кожної листівки і роздав їх станичним – Юрію Костюку у Буштині і Костянтину Куцину в Хусті, частину примірників віддав Бандусяку [10]. Крім цього, розробив програму та конспекти з історії України для викладання курсу історії України куреню, який почали організовувати.

Згодом Д. М. Бандусяк познайомив М. А. Ороса з А. А. Цугою, якого представив як командира куреня. На конспіративній квартирі в Хусті вони розробили план курсу військової справи для членів куреня. Після повернення у лютому 1945 року до Хуста М. Д. Габовди останній повідомив, що не міг встановити зв'язків із Центральним проводом ОУН в Західній Україні, у зв'язку з чим туди виїхав сам Д. М. Бандусяк.

Після повернення із Станіславщини (тепер Івано-Франківська область) Д. М. Бандусяк оголосив, що Центральний провід призначив його територіальним провідником ОУН в Закарпатті і що він одержав завдання направити в Галичину для організаційно-політичного "вишколу" групу членів ОУН. Для цього було підібрано 7 чоловік, в тому числі – П. Візичканич, М. Заяць, Ю. Костюк, М. Копинець, К. Куцин, М. Орос та І. Балаж (Байда). Відправку на вишкіл було доручено М. Д. Габовді [11]. Із Хуста вказана група відправилася на конспіративну квартиру в Буштино до Ю. Ливрінца. Тут відбулася нарада, на якій М. Д. Бандусяк зробив інформацію про міжнародне становище і завдання організації ОУН. Після цього всі розійшлися і повинні були чекати розпорядження про відправлення в Західну Україну. Це було наприкінці травня або на початку червня 1945 року. Тоді повернувся А. А. Цуга з представником Центрального проводу ОУН під псевдонімом "Говерла" і

повідомив, що на "вишкіл" в Галичину ніхто не поїде, що він сам організовує його у Вишківському лісі на Хустщині. На цей вишкіл у визначеному місці зібралися П. Візичканич, Ю. Костюк, М. Копинець, брати Костянтин і Кирило Куцини, І. Немеш та М. Орос. У їх розпорядженні було 3 радянські і 2 німецькі автомати, 4 угорські гвинтівки, кожний мав по пістолету [12]. Комендантом "вишколу" був А. А. Цуга, викладачами – представник Центрального проводу "Говерла", який викладав ідеологію, М. А. Орос – історію України. Потім сюди прибули Д. М. Бандусяк з представником центру "Косарем" і викладали відповідно: перший – правила конспірації, другий – історію ОУН і її завдання.

10 липня 1945 року "вишкіл" було закінчено. Всі, хто пройшов навчання, були призначені уповноваженими в адміністративні округи для виявлення настроїв населення та пошуків баз ддя формування організацій ОУН і УПА. Згодом кожний уповноважений округу мав стати провідником ОУН. М. А. Орос одержав призначення в Іршавський і Берегівський округи. Через місяць він повинен був зустрітися із зв'язковою Г. Д. Качуровською (Верба) у с. Старе Давидково Мукачівського округу і передати їй інформацію про виконану роботу і своє місцеперебування. Строк завдання – два місяці.

Виконуючи завдання, М. А. Орос до 15 серпня 1945 року перебував спочатку в селах Білки, Великий Раковець, Ільниця, Дунковиця Іршавського округу, де зустрічався з І. Ігнатком, Ю. Білинцем, працівником кооперативу з Іршави, які не виявили бажання вступати в ОУН. Брат відомого оунівця І. Романця Михайло – теж відмовився від участі в організації. Бачачи негативне ставлення до ОУН, М. А. Орос добрався до Старого Давидкова, щоб зустрітися з Г. Д. Качуровською, але тут дізнався, що вона арештована органами НКВС, а ті, що тут переховувалися, зробили збройний опір і втекли [13].

Щоб уникнути арешту, М. А. Орос направився в бік Берегова і між селами Дунковицею і Кам'янським зустрів Д. М. Бандусяка та "Косаря". Вони повідомили, що за доносом "Говерли", який пішов із Старого Давидкова на день раніше, вони були виявлені і коли їх намагалися арештувати, влаштували перестрілку, Бандусяк і "Косар" вийшли неушкодженими, а А. А. Цуга був поранений в ногу і його влаштували на лікування.

М. А. Орос одержав від Бандусяка три завдання: переписати дві листівки для відправки в друкарню і встановити місцеперебування І. Немеша, Ю. Костюка та М. Копинця і вислати їх на залізничну станцію у Велику Копаню з явкою, і продовжити виконання даного йому раніше доручення. Відразу у селах Буштині і Вонігові Тячівського округу він знайшов вищезгаданих осіб, але вони відмовилися їхати до Бандусяка, бо не бачили перспективи ОУН і прагнули виїхати за кордон. Зв'язковою у М. А. Ороса була

Ю. М. Паш (Ластівка). Він побував ще в селах Заріччя, Сільце, Вільхівка, Хмільник, Кам'янське, Іршава Іршавського округу та Нижні і Верхні Ремети Берегівського округу. Після зустрічі з населенням він, за даними протоколу допиту, дійшов висновків, "що місцеве населення дивиться на ОУН і УПА негативно... Бачачи безперспективність у створенні ОУН і УПА, вирішив розірвати зв'язок з останніми і щоб уникнути репресій за минулу оунівську діяльність, мав намір виїхати за кордон" [14]. Прагнучи здійснити свої наміри, М. А. Орос повернувся в Берегово, де 18 жовтня 1945 року і був арештований, у нього вилучили книги, друкарську машинку і два пістолети.

Щодо УПА М. А. Орос під час допиту відповів: щодо організації куреня УПА – був складений план "вишколу", і він перетворився в життя; що стосується формування куреня, то з цього нічого не вийшло, бо не було відповідної бази; інших формувань УПА в Закарпатській області просто не існує [15].

14 січня 1946 року під головуванням Шолома відбулося засідання спеціального суду Закарпатської України, який притягнув до суворої відповідальності М. А. Ороса, І. М. Немеша, П. В. Візичканича, В. С. Форкоша, Ю. М. Паш, М. Ф. Криванича, І. І. Габорця, І. С. Ороса.

М. А. Орос був засуджений до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією майна, яке особисто належало йому. Інші його спільники були засуджені на різні строки ув'язнення в таборах. Президія Верховної Ради УРСР відхилила клопотання засудженого про перегляд справи, а Президія Верховної Ради СРСР у квітні 1946 року замінила М. А. Оросу розстріл на 20 років каторги, яку він відбував у Норильську Красноярського краю аж до 20 лютого 1960 року [16].

У 1992 році М. А. Орос був реабілітований Закарпатським облсудом. У постанові зокрема сказано, що "засуджені Орос, Немеш, Візичканич і Криванич були залучені в організацію українських націоналістів в період, коли вони були громадянами угорської буржуазної держави, особистої участі у вбивствах, розбоях, грабунках та інших насильницьких акціях проти радянської влади не брали, а тому їх дії не містять складу злочину, передбаченого § 6 п. "в", "и" декрету НРЗУ № 22 від 18 грудня 1944 року". Вирок на всіх засуджених був відмінений, а справу припинено [17].

Оцінюючи своє життя і діяльність, у 1992 році Михайло Андрійович писав: "Ми не змогли вивести закарпатську ОУН на галицький рівень. Бракувало досвіду і знання. Але вже той факт, що ми не злякались жорстоких репресивних режимів, вважаю подвигом. Ми перші в Закарпатті не випрошували автономії у окупантів, а повели боротьбу за незалежну Україну" [18].

Помер 29 вересня 1994 року.

ПРИМІТКИ

1. ДАЗО. – Ф. 2558. – Оп. 1. – Спр. 349. – Арк. 52–53.
2. Там само, арк. 53.
3. Там само, арк. 54.
4. Там само, арк. 55; За українське Закарпаття. – Ужгород, 1994. – С. 55.
5. Там само, арк. 56; За українське Закарпаття. – С. 56.
6. Там само, арк. 57.
7. Там само, арк. 304.
8. Там само, арк. 53.
9. Там само, арк. 15.
10. Там само, арк. 59.
11. Там само, арк. 61.
12. Так само, арк. 17, 61–62.
13. Там само, арк. 63.
14. Там само, арк. 65.
15. Там само, арк. 67.
16. Там само, арк. 304–306.
17. Там само, арк. 350.
18. За українське Закарпаття. – С. 58.

Омелян ДОВГАНИЧ

ОЛЕКСАНДР ПАЛАТАШ
(1919–2007)

Олександр Палаташ народився 10 квітня 1919 р. в с. Заріччя на Іршавщині в селянській родині. Закінчив горожанську школу у Білках. Вчився у Мукачівській торговельній академії, де сформувався його український світогляд. Був активним пластуном. Після угорської окупації Мукачева академію перевели до Сваляви. З 3 по 9 листопада разом з однокурсниками здійснювали евакуацію академії. Залишив її мукачівське приміщення останнім – разом зі своїми друзями-студентами Федором Габрином, Михайлом Габовдою, Петром Стерчом, Юрком Бандусяком, Василем Кобриним, Іваном Романцем та ще кількома, чиї прізвища не запам'ятав: "Перед тим, як остаточно залишити Торговельну Академію, наші милі і любі дівчата старанно й начисто прибрали класи, помили підлоги, протерли вікна" [1]. Аби не лишати ворогові такий лад, хлопці почали трощити парти, бити вікна, нівечити сантехніку. Їх схопили мадярони і вишикували у дворі перед академією на розстріл, котрим командував якийсь білоемігрант у чорній сорочці. В останній момент з'явилося кілька чеських солдатів, які автоматними чергами розігнали чорносорочечників. Хлопці же знесилено опустилися на сходи академії і їх розібрав істеричний сміх. Далі був поїзд, в якому О. Палаташ знепритомнів. У Виноградові його винесли з вагона і дали знати батькам у Заріччя. З ліжка він піднявся тільки через два тижні, після чого відновив навчання у Сваляві.

15 березня він разом з групою однокурсників, озброївшись старою, ще австро-угорською зброєю, вирушили до Хуста, співаючи "Червону калину". Проте колишній сотник армії УНР Клименко перестрів їх і заявив: " Маю з Хуста твердий наказ – повернути все назад! Я військовий і маю виконувати накази! Повертайте назад до Сваляви, а там буде нова команда". Ця рятівна брехня старого вояка зберегла хлопцям життя. Потім він додав: "Любі мої хлопчики, сини ви мої рідні. Я, колишній вояк УНР, дуже вас розумію, але повірте, там ваші життя становища не врятують. Там тепер тво-

риться страшне. Йти з цими залізними іржавими гвинтівками, йти з цим на танки і літаки – безглуздо. І буде нам великий і неспасенний гріх, якщо ми відправимо туди вас і всі ви загинете! Ви – молоді, розумні, красиві – потрібні Великій Україні живими. Слава Україні!" [2].

Опівдні 15 березня, за годину до вступу гортіївців у Сваляву, звідти почалася евакуація академії у напрямку на Поляну, далі через Оленівський перевал на Перечинщину і Великоберезнянщину. Ішло понад 3000 викладачів і студентів. Маршем керували викладачі Іван Трухлий, Валеріан Горбачівський, Василь Чапля. Колону наздогнав літак, який спершу розкидав листівки, а потім обстріляв колону з кулемета. Проте йому відповіли з гвинтівок, і він чкурнув геть [3]. Піший перехід тривав аж до Бардієва, куди евакуювалася академія. Потім заклад переїхав до Братислави, де О. Палаташ і завершив навчання.

Вступив до ОУН, з вибухом німецько-радянської війни у складі однієї з похідних груп оунівців прибуває до Львова. Там 1942–1944 р. працює викладачем у Львівській торговельній школі. Одночасно здобуває вищу освіту у Львівському, потім Братиславському університеті. Диплом з аграрних наук захистив у Мюнхені. Після війни емігрує спершу до Німеччини, потім до США. Там учиться у вузах Нью-Йорка і Детройта. Займається будівельним і готельним бізнесом.

Автор численних статей в українській персі США, меценат українських книжкових видань. Один з ініціаторів Братства Карпатської Січі. Був (до 1997 р.) організаційним референтом у цьому Братстві, членом його Центральної Управи і головою Допомогового Фонду. Один із засновників і фундаторів Карпатського дослідного центру ім. А. Волошина. 1997 р. відвідав Закарпаття, привіз і поширив книгу своїх спогадів, виступив з великою промовою на черговому з'їзді Братства Карпатської Січі у Хусті. Помер 1 жовтня 2007 р. [4].

ПРИМІТКИ

1. Палаташ О. Чолом тобі, рідна земле Срібна... – б.м., 1999. – С. 54.
2. Там само. – С.108.
3. Там само. – С.120.
4. Нестало Івана Фізера та Олександра Палаташа // Календар "Просвіти" на 2008 рік. – Ужгород, 2008. – С. 157.

Сергій ФЕДАКА

ВАСИЛЬ РОМАНЮК
(1925–1981)

Василь Миколайович Романюк народився 6 березня 1925 р. в Рахові. Батько Микола і мати Марія (Юрчук) намагалися дати добре національне виховання своїм синам Миколі, Олексі і Василеві, який закінчив народну і горожанську школи і фахові курси електрики і фотографії. Мав мистецьку душу, але фотографія його не дуже вабила, і він став електриком. Окрім господарства, батьки утримували готель, в якому приймали туристів і громадських діячів, які відвідували Закарпаття. Це, безперечно, мало вплив на Василя, який з братами записався до Карпатської Січі. Він переживав невдалу боротьбу проти угорських нападників. Угорці під час окупації залучали молодь, у тому числі й Василя, до організації Левенте, а батька забрали до армії.

У 1944 р. Рахів був визволений від окупації. Спочатку чехи, а потім і радянська влада намагалися мобілізувати Василя до своїх армій, і тому 1945 р. він залишає рідне місто і переїжджає до Чехії. Тут швидко зорієнтувався, і у 1947 р. дістався до Німеччини, а в 1948 р. – до Англії, міста Ковентрі, де вже було кілька карпатських січовиків. У Ковентрі разом з братом Олексою, Вірою та Іваном Смерекою, О. Ворохтою та іншими заснували відділ Братства Карпатська Січ. У рамках цієї організації відзначали річниці Карпатської України та Карпатської Січі. У 1966 р. переїхав у Торонто, де здобув собі вплив і симпатію серед української громади.

За заслуги перед Братством Карпатська Січ був нагороджений Хрестом Карпатської Січі.

Помер 6 жовтня 1981 р. у Торонто. Прощальне слово про нього виголосив його земляк Василь Попович. Організував похорони С. Россоха – голова Братства Карпатська Січ.

Василь ХУДАНИЧ

ПЕТРО СТЕРЧО
(1919–1987)

Видатний історик Карпатської України Петро Юрійович Стерчо народився 14 квітня 1919 р. (інколи фігурує невірна дата 14 лютого) в с.Кузьмині (нині Мукачівського району) у заможній землеробській родині Юрія Стерча й Олени Молнар. Початкову освіту отримав у рідному селі, 1934 р. закінчив у Мукачеві горожанку, потім Мукачівську торговельну академію 1940 р. (коли її вже було евакуйовано до Братислави), а 1949 р. – Українську вищу економічну школу в Мюнхені, згодом ще й університет Нотр-Дам у США. Ще юнаком вступив до українських патріотичних організацій "Пласт" і "Просвіта", працював в Етнографічному товаристві Підкарпатської Русі.

З листопада 1938 р. працював у Хусті у відділі преси та інформації при Президії влади, де займався переважно стенографуванням. Вступив до Карпатської Січі, був активним агітатором під час виборів до Сойму Карпатської України, уповноваженим виборчої комісії с.Вишня Визниця під Чинадієвом. У середині березня 1939 р. зі зброєю боронив своєю державу, але мусив відступити до Словаччини, де стараннями його вчителя А. Штефана та дипломата В. Шандора уникнув репресій і завершив навчання в торговельній академії.

У 1940–1942 рр. мешкав у Лінці (Австрія), де вступив до ОУН. За її дорученням у 1942–1944 рр. викладав у торговельній школі в Бережанах. Наприкінці 1944 р. перебрався до Австрії, звідки виїхав до Мюнхена, в американську зону окупації. 1949 р. захистив у Мюнхені дисертацію "Місце і суть грошей у світлі їхніх функцій" і став доктором економіки. У Мюнхені став співзасновником Українського Студенстського Товариства "Січ", об`єднання студентських товариств "Зарево", очолював Українську студенстську громаду.

1950 р. виїхав до США через загрозу депортації. 1955 р. набув американського громадянства. Захистивши дисертацію на ступінь доктора політичних наук, почав викладати у коледжі св. Вікентія

(Латбор, Пенсильванія). З 1963 р. професор економіки в університеті Дрекслера (Філадельфія). Брав участь у роботі більшості організацій української діаспори – Карпатського дослідного центру ім. Ю. Ревая, Україно-американської асоціації університетських професорів, громадських комітетах з відзначення 1000-ліття хрещення України, голодомору 1933 р. тощо. Був головою контрольної комісії Братства Січових Стрільців, членом Проводу ОУН, президії Всеукраїнської Національної Ради, секретаріату Світового конгресу вільної України, екзекутиви Українського конгресового комітету Америки, дирекції Українського Американського допомогового комітету.

У США створено головні праці історика. Його публіцистику друкували часописи "Свобода", "Новий шлях", "Українське слово", "Народна воля", "Свобода Америки", "Розбудова держави", "Український квартальник". До останніх днів лишався головним редактором журналу "Самостійна Україна". Найбільшим же його твором стала монографія "Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках". Дослідження було написано ще 1954 р., коли автор навчався в університеті Нотр-Дам (штат Індіана), і присвячено 15-річчю Карпатської України. Проте видати її вдалося лише до наступного ювілею – 1965 у Торонто, у видавництві Наукового товариства ім. Шевченка. На порозі дев'яностих років кілька примірників цього видання, що різними оказіями потрапили на Закарпаття, були одним з основних джерел відомостей про той спалах нашої державності. 1971 р. цю ж книжку, перероблену і доповнену, видано у Нью-Йорку англійською мовою під назвою "Дипломатія подвійної моралі". П. Стерчо написав передмову до першовидання щоденника В. Гренджі-Донського "Щастя і горе Карпатської України" (у 8-у томі "Творів" останнього). На останньому році життя редагував монографію професора М. Стахова "Христова Церква в Україні".

Помер історик в м. Нарберзі (штат Пенсильванія) 18 червня 1987 р. (інколи невірно вказують 18 травня), залишивши двох доньок і сина, які лише через кілька років змогли вперше відвідати Україну. Сучасний продовжувач справи П. Стерча історик М. Вегеш справедливо назвав ювіляра "родоначальником вивчення соціально-економічного і національно-і культурного розвитку Карпатської України".

ЛІТЕРАТУРА

1. Стерчо П. Августин Волошин// Календар-альманах "Нового шляху". – Б. м., 1974. – С.36–37.

2. Стерчо П. Героїчний змаг Срібної землі до волі// Альманах "Провидіння" на рік 1969. – Філадельфія, 1969. – С.85–106.

3. Стерчо П. Допомога Організації Державного Визволення України Карпатській Україні // Самостійна Україна. – Чикаго, 1955. – № 4–5.

4. Стерчо П. Карпато-Українська держава/ Репринтне видання. – Львів: За вільну Україну, 1994. – 288 с.
5. Стерчо П. Національне відродження Карпатської України// ОУН.1929 – 1954.- Париж, 1955. – С.187 – 212.
6. Стерчо П. Масарик і Карпатська Україна// Самостійна Україна. – Чикаго, 1961. – № 3–4.
7. Стерчо П. Роля Карпатської України в зактуалізації всеукраїнського питання в міжнародній політиці 1938–1939 рр.// Самостійна Україна. – Чикаго, 1958. – С.7–9.
8. Стерчо П. Словацько-українські взаємовідносини, 1938-1939// Сучасність. – Мюнхен, 1965. – №9. – С.85–101.
9. Стерчо П. Урядова координація операцій мадярський і польських терористів у Карпатській Україні в 1938–1939 р. – Філадельфія, 1971. (Те ж саме: Державність. – 1993. – №1. – С.15–24).
10. Stercho P. Diplomacy of Double Morality. – New York, 1971.

x x x

Вегеш М.М. Петро Стерчо// Вегеш М.М.Історичні дослідження. – Т.5. – Ужгород, 2000.
Вони боронили Карпатську Україну. – Ужгород, 2002. – С.557–559.
Кальницький П. Ціле життя працював для України// Календар "Просвіти" на 1999 рік. – Ужгород, 1999. – С.105–107.

Сергій ФЕДАКА

МИХАЙЛО ШПОНТАК
(1921–2003)

14 лютого 2003 року в Нью-Йорку, США, відійшов у вічність визначний український громадсько-політичний і культурний діяч, голова Карпатського Союзу Америки, почесний член Закарпатського крайового товариства "Просвіта" Михайло Шпонтак.

Народився М. Шпонтак 19 травня 1921 року в селі Дубрівка на Ужгородщині. Народну школу закінчив у рідному селі, а горожанську – в Ужгороді. Далі вчився у Мукачівській торговельній академії, яка дала юнакові не тільки фахові знання, але й стала школою патріотизму, національного виховання і державницьких устремлінь. Тут працювали такі визначні педагоги, громадські, культурні і політичні діячі як Авґустин Штефан, Іван Трухлий, Олекса Приходько, Валеріан Горбачевський, Василь Чапля та інші, які на все життя заскіпили у серце юнака любов до України, її історії і культури. В академії Михайло був активним у Пласті, Просвіті, а у Сваляві, куди було перенесено академію у листопаді 1938 р., вступив у Карпатську Січ. 12 лютого 1939 р. був уповноваженим по виборах до Сойму Карпатської України у селі Кальник на Мукачівщині, яке 99 % голосів віддало за владу Карпатської України.

Закінчував торговельну академію у Братиславі, сюди її було переведено у зв'язку з окупацією Карпатської України гортистською Угорщиною; до Словаччини торговельна академія пробивалася 15–16 березня 1939 р., охорону 180 учнів і частини професорів здійснювали 60 хлопців-академістів – членів Карпатської Січі, у тім числі Михайло, які вступали у збройні сутички з мадярськими окупантами.

По закінченні торговельної академії Михайло Шпонтак працював у Гуменному (Східна Словаччина), у філії Татра Банку, наприкінці червня 1941 р. переїхав у Галичину з наміром вступити до лав Української визвольної армії. На той час армії створено ще не було, і Михайло взяв участь у рухові опору ОУН-УПА на Стрийщині аж до арешту його і дружини у травні 1944 р. німецьким гестапо. У сумнозвісній львівській тюрмі "на Лонцького" провів разом з дружиною Вірою шість страхітливих тижнів.

Щоденні молитви до Бога і поміч добрих людей допомогли їм вийти на волю, у Самбір було доставлено однорічну донечку і подружжя вирушило у пошуках долі на захід.

У кінці війни М. Шпонтак разом з сім'єю опинився в м. Інсбрук (Австрія), де три роки студіював науку економіки державного правління в місцевому університеті, а влітку 1949 року родина переселилася до Нью-Йорку у США.

Перші роки емігрантського життя у далекій Америці виявилися важкими. Доводилося напружено працювати, аби утримувати сім'ю. У 1953 р. Михайло поступив у Вищу Бізнесову школу університету в Нью-Йорку, яку закінчив через чотири роки зі ступенем бакалавра господарської адміністрації за спеціальністю інженер-економіст. В університеті став засновником і провідником Українського студентського клубу, який організовував різноманітні вечори, видавав тижневик, поширював знання і правду про Україну серед студентів і професорів.

Після одержання диплома Михайло Шпонтак три роки працював публічним ревізором-податківцем, а потім двадцять вісім років – податковим ревізором і старшим господарським діловодом-бюджетником в адміністрації міста Нью-Йорка. У вільний від основної роботи час активно включався у громадсько-політичну і культурну діяльність. Самовіддано працював у таких українських громадських об'єднаннях як організація оборони Чотирьох Свобод України (ООЧСУ), Прихильники Анти-Більшовицького Блоку Народів Америки (ПАБНА), Український Конгресовий Комітет Америки (УККА), Товариство українських сеньйорів "Самопоміч", Карпатський Союз Америки, Злучений Український Американський Допомоговий Комітет (ЗУАДК) та ін. Разом з професором Левом Добрянським був ініціатором створення і співзасновником Української Національної Інформаційної Служби (УНІС). Вісім років очолював ПАБНА у Нью-Йорку, сім років – Комітет об'єднаних Українських Американських Організацій у Нью-Йорку, три роки – секцію "Самопоміч" Товариства українських сеньйорів. Згадані організації проводили вечори пам'яті визначних українських письменників, композиторів, громадсько-політичних і державних діячів, зокрема Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Миколи Лисенка, Кирила Стеценка, Миколи Леонтовича, Симона Петлюри, Євгена Коновальця, Тараса Чупринки-Шухевича, Степана Бандери та інших, а також святкові академії, українські демонстрації волі, тижні поневолених народів, наукові конференції, імпрези на форумах Конгресу США, асамблів штатів, магістратів міст, надсилали листи щодо українських проблем до американської преси, владних структур, зробивши цим самим значний внесок у справу українських визвольних змагань.

З 1988 р. і до останніх днів життя покійний очолював земляцьке братство – Карпатський Союз Америки, який відіграв помітну роль у згуртуванні закарпатців за океаном, поширював правду про історію Закарпаття серед американської громадськості, проводив уро-

чисті відзначення річниць Карпатської України, Президента Карпатської України о. А. Волошина, допомагав братам в Україні на різних ділянках їх національно-культурного і суспільного життя.

Серед добрих справ голови Карпатського Союзу варто згадати збір коштів на спорудження пам'ятника Т. Шевченку в Ужгороді, на незалежну пресу Закарпаття, на діяльність крайового товариства "Просвіта" та інших українських організацій краю, на допомогу потерпілим від листопадової повені 1998 р. закарпатцям та інш. Як люблячий син отчого краю М. Шпонтак щорічно пересилав через "Просвіту" особисті поважні пожертви для дітей-сиріт і півсиріт школи рідної Дубрівки до свята Миколая або Різдва Христового.

Незважаючи на поважний вік, покійний останні роки життя проводив надзвичайно плідну громадсько-політичну діяльність, у тому числі публіцистичну. Чисельні його аналітичні статті та статті-огляди з проблем економічного, політичного і культурного життя України друкувалися в американських українських часописах "Народна воля", "Свобода", "Національна трибуна – Шлях перемоги", "Америка", закарпатських газетах "Срібна Земля", "Карпатська Україна", "Новини Закарпаття", щорічних календарях-альманахах "Просвіти", журналі "Краянка" та інших.

Щасливий з проголошення у 1991р. незалежності України, М. Шпонтак кілька разів відвідував рідний край. Пам'ятні його приїзди у серпні – вересні 1993 р., коли взяв участь у міжнародній науковій конференції "Культура Українських Карпат", виступив на пленарному засіданні з доповіддю про діяльність Карпатського Союзу Америки, та у травні 1995 р., коли був активним учасником міжнародної наукової конференції, присвяченої 75-річчю крайової "Просвіти", відвідав Красне поле під Хустом, виступив на відкритті і посвяченні меморіальної таблиці пам'яті просвітян у Народному домі "Просвіти" в Ужгороді, зустрівся з провідниками українських громадських об'єднань області.

До останніх днів життя Михайло Шпонтак цікавився громадсько-культурним і політичним життям України і Закарпаття, діяльністю "Просвіти" та інших громадських організацій і політичних партій, вболівав за невдачі і помилки українського державотворення, у чисельних листах до крайової "Просвіти" давав мудрі поради і корисні настанови. Планував востаннє відвідати рідний край, дорогу Україну. "Хочу, – писав, – ще раз відвідати дорогі серцю місця, погомоніти з друзями у Народному домі "Просвіти" в Ужгороді, посидіти за учнівською лавкою в школі рідної Дубрівки, зустрітися з рідними і близькими людьми, знову побачити княжий Київ, доторкнутися до могутнього духу Тараса на Чернечій горі – звідти розносилася, розноситься і вічно буде розноситися, я свято вірю у це, українська правда". Не судилося. Невблаганна смерть вирвала з наших рядів справжнього патріота і самовідданого працівника.

Павло ФЕДАКА

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

БКС	Братство карпатських січовиків
ВТ	Військовий трибунал
ГК ОНОКС	Головна команда організації народної оборони "Карпатська Січ"
ГПБ	Головна Пластова Булава
ЗП	Закарпатська правда, газета
ЗСА	США
ЗУЗ	західно-українські землі
КК	Карпатський край, часопис
КЕОУНЗ	Крайова Екзекутивна ОУН Закарпаття
КЕОУНЗУЗ	Крайова Екзекутивна ОУН на західно-українських землях
КК	Карпатський край, часопис
КУ	Карпатська Україна, газета
к.ч.	крона чеська
ЛЧК	Літопис Червоної калини
НЗ	Новини Закарпаття, газета
ОБВУ	об'єднання бувших вояків-українців
ОНОКС	Організація народної оборони "Карпатська Січ"
ОУН	Організація українських націоналістів
ПУН	Провід Українських Націоналістів
ПУЦНР	Перша Українська Центральна Народна Рада
СЗ	Срібна Земля, газета
СК "Русь"	Спортивний клуб "Русь"
"СМЕРШ"	смерть шпионам (смерть німецьким шпіонам)
СПУ	Сербська православна церква
СУБ	Союз українців у Великій Британії
УГА	Українська Галицька армія
УГК	Український Громадський комітет в Чехословаччині
УНО	Українське Національне Об'єднання
УСП	українські січові пластуни
УСС	українські січові стрільці
Ц(Р) НР	Центральна (руська) Народна Рада

ЗМІСТ

Передмова. О. М. Корсун, О. М. Пагіря 5

ХРОНІКА ПОДІЙ. *Сергій Федака*

Феномен Карпатської України 18

Передісторія Карпатської України 25

Становлення автономної державності
(11 жовтня – 2 листопада 1938 р.) 45

Зміцнення автономної держави
(3 листопада 1938 р. – 12 лютого 1939 р.) 58

Творення передумов незалежності
(13 лютого – 13 березня 1939 р.) 93

Проголошення незалежності Карпатської України та її оборона
(14 – 18 березня 1939 р.) 101

Література 112

ПЕРСОНАЛІЇ

Президент Карпатської України

АВГУСТИН ВОЛОШИН. *СергійФЕДАКА** 124

Члени урядів Карпатської України

ЕДМУНД БАЧИНСЬКИЙ. *Омелян ДОВГАНИЧ (Вони боронили Карпатську Україну. Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. – Ужгород: Карпати, 2002. – С. 456–59).*** 153

ЮЛІАН БРАЩАЙКО. *Павло ФЕДАКА** 157

АНДРІЙ БРОДІЙ. *Сергій ФЕДАКА** 161

МИКОЛА ДОЛИНАЙ. Омелян ДОВГАНИЧ *(Вони боронили Карпатську Україну. Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. – Ужгород: Карпати, 2002. – С. 456–459)* 169

ЮРІЙ ПЕРЕВУЗНИК. *Омелян ДОВГАНИЧ (Вони боронили Карпатську Україну. Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. – Ужгород: Карпати, 2002. – С. 504–507)* 173

ЮЛІАН РЕВАЙ. *Сергій ФЕДАКА** 177

ІВАН П'ЄЩАК. *Сергій ФЕДАКА** 181

ЛЕВ ПРХАЛА. *Олександр ПАГІРЯ** 183

СТЕФАН ФЕНЦИК. *Сергій ФЕДАКА** 186

Керівники Сойму Карпатської України

МИХАЙЛО КОЧЕРГАН. *Петро БРИЦЬКИЙ* (Брицький П., Добржанський О., Юрійчук Є. Буковинці у боротьбі за українську державність. – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – С.454–465) 190

* Тут і далі зірочкою позначено матеріали, що підготовані для цієї книги

** Тут і далі в дужках зазначено, за якими публікаціями подаються дані матеріали

СТЕПАН РОСОХА. *Олександр ПАГІРЯ* * 196
АВГУСТИН ШТЕФАН. *Сергій ФЕДАКА** 206

Посли (депутати) Сойму Карпатської України

АДАЛЬБЕРТ ДОВБАК. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Довганич О. Д. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність: репресії проти її оборонців та керівних діячів. – Ужгород: Ґражда, 2007. – С.25–26) 210
МІЛОШ ДРБАЛ. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Довганич О. Д. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність: репресії проти її оборонців та керівних діячів. – Ужгород: Ґражда, 2007. – С.25–26) 211
ІВАН ІГНАТКО. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Довганич О. Д. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність: репресії проти її оборонців та керівних діячів. – Ужгород: Ґражда, 2007. – С.29-30). 212
ІВАН КАЧАЛА. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Довганич О. Д. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність: репресії проти її оборонців та керівних діячів. – Ужгород: Ґражда, 2007. – С.31–32) 214
ВАСИЛЬ КЛИМПУШ. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Довганич О. Д. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність: репресії проти її оборонців та керівних діячів. – Ужгород: Ґражда, 2007. – С.32–33) 216
ВАСИЛЬ ЛАЦАНИЧ. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Довганич О. Д. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність: репресії проти її оборонців та керівних діячів. – Ужгород: Ґражда, 2007. – С.36–37) 218
МИКОЛА МАНДЗЮК. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Довганич О. Д. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність: репресії проти її оборонців та керівних діячів. – Ужгород: Ґражда, 2007. – С.37-39) 220
МИХАЙЛО МАРУЩАК. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Довганич О. Д. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність: репресії проти її оборонців та керівних діячів. – Ужгород: Ґражда, 2007. 223
ГРІГОРЕ МОЙШ. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Довганич О. Д. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність: репресії проти її оборонців та керівних діячів. – Ужгород: Ґражда, 2007. – С.40-41) 225
АНТОН-ЕРНЕСТ ОЛДОФРЕДІ. *Сергій ФЕДАКА** 227
ЮРІЙ ПАЗУХАНИЧ. *Людвіг ФІЛІП* (Науковий збірник Товариства Просвіта в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород: Два кольори, 2000. – С. 234–236) 229
ІВАН ПЕРЕВУЗНИК. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Довганич О. Д. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність: репресії проти її оборонців та керівних діячів. – Ужгород: Ґражда, 2007. – С.44–45) 233
ПЕТРО ПОПОВИЧ. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Довганич О. Д. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність: репресії проти її оборонців та керівних діячів. – Ужгород: Ґражда, 2007. – С.46–47) 235
МИКОЛА РІЗДОРФЕР. *Наталія ВАКУЛА* (Вакула Н. Нариси історії медицини Закарпаття: з давніх часів до 40-х років XX століття. – Ужгород: Мистецька лінія, 2006. – С.109–112) 237
ЛЕОНІД РОМАНЮК. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Довганич О. Д. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність: репресії проти її оборонців та керівних діячів. – Ужгород: Ґражда, 2007. – С.49–50) 240
ЮРІЙ СТАНИНЕЦЬ. *Наталка РЕБРИК* (Календар Просвіти на 1996 рік. – Ужгород. 1996. – С.128–131) 241
КИРИЛО ФЕДЕЛЕШ. *Микола ВЕГЕШ, Михайло ТОКАР, Михайло БАСАРАБ* (Вегеш М., Токар М., Басараб М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення. – Ужгород: Карпати, 2008. – С.198–200) 245

ВАСИЛЬ ЩОБЕЙ. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Довганич О. Д. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність: репресії проти її оборонців та керівних діячів. – Ужгород: Ґражда, 2007. – С.59–60) 247

Державні службовці

ІВАН АНДРАШКО. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Енциклопедія Закарпаття: Визначні особи XX століття. – Ужгород: Ґражда, 2007. – С.12–13.) 249

МИКОЛА БАБОТА. *Марґарета БАБОТА* (Науковий збірник Товариства Просвіта в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород: Два кольори, 2000. – С. 248–252) 251

МИКОЛА БАЖАНСЬКИЙ. *Сергій ФЕДАКА** 257

МИКОЛА БАНДУСЯК. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Реабілітовані історією. Закарпатська область. – Кн. 2. – Ужгород: Закарпаття, 2004. – С.317–321) 260

ВОЛОДИМИР БІРЧАК. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Реабілітовані історією. Закарпатська область. – Кн. 2. – Ужгород: Закарпаття, 2004. – С.325–329) 267

СТЕПАН ВАЙДА *Сергій ФЕДАКА** *274*

АВГУСТИН ДУТКА. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Довганич О. Д. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність: репресії проти її оборонців та керівних діячів. – Ужгород: Ґражда, 2007. – С.28–29) 277

ПЕТРО КАЛИНЮК. *Сергій ФЕДАКА** 278

ВОЛОДИМИР КОМАРИНСЬКИЙ. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Довганич О. Д. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність: репресії проти її оборонців та керівних діячів. – Ужгород: Ґражда, 2007. – С.35–36) 279

ПАВЛО КУКУРУЗА. *Зірка ҐРЕНДЖА-ДОНСЬКА* (Науковий збірник Товариства Просвіта в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород: Два кольори, 2000. – С. 59–64) 280

МИКОЛА ЛАЦАНИЧ. *Василь ГЕРЗАНИЧ* (Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2007 рік. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2006. – С.430—435) 286

МИХАЙЛО ЛЕВДАР. *Павло ФЕДАКА** 289

ДМИТРО НІМЧУК. *Євген НІМЧУК, Юрій МОЙШ* 292

ОТТОН ПАВЛЮХ. *Сергій ФЕДАКА** 295

ВІКЕНТІЙ ШАНДОР. *Сергій ФЕДАКА* (Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2007 рік. – Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2006. – С. 384–390) 296

Керівники і активісти громадсько-політичних і громадських організацій

ОЛЕКСА БОРКАНЮК. *Олексій КОРСУН** 302

МИХАЙЛО БРАЩАЙКО. *Сергій ФЕДАКА** 310

АНДРІЙ ВОРОН. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Календар Просвіти на 2008 рік. – Ужгород, 2008. – С. 81–82) 313

ЮРІЙ ДОБЕЙ. *Віра ГАНИЧ* (Календар Просвіти на 1997 рік. Ужгород, 1997. – С.49–50.) 316

МИКОЛА ЛИТВИЦЬКИЙ. *Сергій ФЕДАКА** 318

МАРІЯ КЕДЮЛИЧ-ХИМИНЕЦЬ. *Василь ХУДАНИЧ* (Енциклопедія Закарпаття: Визначні особи XX століття. – Ужгород: Ґражда, 2007. – С.153–154) 319
ФЕДІР РЕВАЙ. *Омелян ДОВГАНИЧ.* (Вони боронили Карпатську Україну. Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. – Ужгород: Карпати, 2002. – С. 507–511) 321
ІВАН РОГАЧ. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Вони боронили Карпатську Україну. Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. – Ужгород: Карпати, 2002. – С. 514–517) 325
ФЕДІР САС. *Йосип БАГЛАЙ* (Календар Просвіти на 1994 рік. – Ужгород, 1994. – С. 43–45) 329
МИХАЙЛО ТУЛИК. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Довганич О. Д. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність: репресії проти її оборонців та керівних діячів. – Ужгород: Ґражда, 2007. – С.55–56) 332
ВАСИЛЬ ФЕДАК. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Довганич О. Голгофа жертв політичних репресій. – Ужгород: Видавництво "Ґражда", 2009. – С.260–268) 333
ЮЛІАН ХИМИНЕЦЬ. *Тарас КУЧЕР* (Науковий збірник Товариства Просвіта в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород: Два кольори, 2000. – С. 106–109) 341

Члени Головної Команди і Штабу Карпатської Січі

ІВАН БУТКОВСЬКИЙ (ГУЦУЛ). *Олександр ПАГІРЯ** 346
ЄВГЕН ВРЕЦЬОНА. *Олександр ПАГІРЯ** 350
СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ. *Микола МУШИНКА* (Український визвольний рух. – Зб.10. – Львів, 2007. – С.171–185) 357
ЕПІФАНІЙ КАМІНСЬКИЙ. *Олександр ПАГІРЯ** 364
МИКОЛА КАПУСТЯНСЬКИЙ *Олександр ПАГІРЯ** 365
ДМИТРО КЛИМПУШ. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Вони боронили Карпатську Україну. Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. – Ужгород: Карпати, 2002. – С. 482–486) 370
СТЕПАН КЛОЧУРАК. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Вони боронили Карпатську Україну. Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. – Ужгород: Карпати, 2002. – С. 486–489) 375
МИХАЙЛО КОЛОДЗІНСЬКИЙ. *Володимир ФЕДИНА* (Науковий збірник Товариства Просвіта в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород: Два кольори, 2000. – С. 93–97 381
ЗЕНОН КОССАК-ТАРНАВСЬКИЙ. *Віталій ПИРОВИЧ* (Науковий збірник Товариства Просвіта в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород: Два кольори, 2000. – С. 102–106 387
ЄВГЕН КУЛЬЧИЦЬКИЙ (ГУТ). *Юрій ЛЕСЬКІВ* (Пластовий шлях. – 1982. – Ч.2 (67). – С.49–53) 392
ВАСИЛЬ КУЗЬМИК. *Ганна БОЖУК.* (Календар Просвіти на 2002 р. – Ужгород, 2002 . – С.174–176) 395
ВІКТОР КУРМАНОВИЧ. *Сергій ФЕДАКА** 399
АНТОН КУЩИНСЬКИЙ. *Олександр ПАНЧЕНКО* (www.gromada-lv.at.ua) 401
ОЛЕГ ОЛЬЖИЧ-КАНДИБА. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Вони боронили Карпатську Україну. Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. – Ужгород: Карпати, 2002. – С. 495–496) 404
ВСЕВОЛОД ПЕТРІВ. *Олександр ПАГІРЯ** 406

ЄВГЕН СТАХІВ. *Сергій ФЕДАКА** 411
ВАСИЛЬ ФИЛОНОВИЧ. *Олександр ПАГІРЯ** 412
РОМАН ШУХЕВИЧ (ЩУКА). *Олександр ПАГІРЯ* (Український визвольний рух. – Зб.10. – Львів, 2007. – С.171–185) 418
РІХАРД ЯРИЙ. Олександр ПАГІРЯ* 432

Січовики

ЄВГЕН БАСЮК. *Олександр ПАГІРЯ** 440
ІВАН БЕЛЕЙОВИЧ. *Олександр ПАГІРЯ** 445
ОЛЕКСАНДР БЛИСТІВ. *Сергій ФЕДАКА** 449
Павло ВОЛОЩУК. *Василь ПІПАШ-КОСІВСЬКИЙ* (Карпатський голос. – 2000. – 23 грудня) 452
ВАСИЛЬ ГАЛАС. *Василь ТУРЯНИЦЯ* (Науковий збірник Товариства Просвіта в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород: Два кольори, 2000. – С. 113–117) 454
ЮРІЙ ГВОЗДУЛИЧ. *Василь ХЕДАНИЧ* (Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи XX століття. – Ужгород: Ґражда, 2007. – С.89) 458
ЯКІВ ГОЛОТА. *Іван ФЕКЕТА* (Календар "Просвіти". – 2006. – С. 103–105) 460
МИХАЙЛО ГОРОЩАК. *Ганна БОЖУК* (Науковий збірник Товариства Просвіта в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород: Два кольори, 2000). 466
ОСИП КАРАЧЕВСЬКИЙ. *Олександр ПАГІРЯ ** 472
МИХАЙЛО КИШТУЛИНЕЦЬ. *Богдан КИШТУЛИНЕЦЬ* (Красне Поле. – Ужгород: Патент, 1996. – С. 286–290) 476
ІВАН КЕДЮЛИЧ. *Олександр ПАГІРЯ** 479
МИХАЙЛО КОЗИЧАР. *Іван КОСТЕВИЧ* (Срібна Земля –Фест. – 2010. – 18–24 березня) 484
ЮРІЙ ЛОПАТИНСЬКИЙ. *Олександр ПАГІРЯ** 487
ІВАН ПІПАШ. *Василь ПІПАШ-КОСІВСЬКИЙ* (Карпатська Україна і Карпатська Січ. – Ужгород: Карпати; Ґражда, 1999) 490
ВАСИЛЬ РОМАНЧУК. *Олександр ПАГІРЯ** 492
ІВАН САРВАДІЙ. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Вони боронили Карпатську Україну. Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. – Ужгород: Карпати, 2002. – С. 519–522) 496
ІВАН СПУРДЗА. *Микола ВОВК* ((Науковий збірник Товариства Просвіта в Ужгороді. – Річник IУ (XУIII). – Ужгород: Два кольори, 2000. – С. 293–295) 500
ІВАН СТЕБЕЛЬСЬКИЙ. *Юрій ЛЕСЬКІВ* (www.plast. org.ua) 503
ФЕДІР ТАЦИНЕЦЬ. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Вони боронили Карпатську Україну. Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. – Ужгород: Карпати, 2002. – С. 522–527) 506
СТЕФАНІЯ ТИСОВСЬКА. *Сергій ФЕДАКА** 512
АНДРІЙ ЦУГА. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Вони боронили Карпатську Україну. Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. – Ужгород: Карпати, 2002. – С. 530–533) 514
МИКОЛА ЧИРСЬКИЙ. *Богдана БАГЛАЙ* (Науковий збірник Товариства Просвіта в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород: Два кольори, 2000. – С.171–175) 518

ЮРІЙ ШАНТА. *Василь ХУДАНИЧ* (Енциклопедія Закарпаття: Визначні особи XX століття. – Ужгород: Ґражда, 2007. – С.368) 524
МИКОЛА ШИМОНЯ. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Вони боронили Карпатську Україну. Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. – Ужгород: Карпати, 2002. – С. 536–539) 526
ІВАН ШПОНТАК. *Микола ВЕГЕШ, Мар'ян ТОКАР, Михайло БАСАРАБ* (Вегеш М., Токар М., Басараб М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення. – Ужгород: Карпати, 2008. – С.204–205) 530
ГРИЦЬ ЯВОРІВ. *Сергій ФЕДАКА** 532

Додаток

ВИТЯГ З УКАЗУ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ № 141/2009. Про відзначення державними нагородами України з нагоди 70-ї річниці подій, пов'язаних із проголошенням Карпатської України 534
ВИПИСКИ З НАГОРОДНИХ ЛИСТІВ НА КОЛИШНІХ СІЧОВИКІВ Гаврилка П. Д., Ігнася В. М., Медвідя Е. М., Паращинця М. І., Петричка М. П. 534

Церковні діячі

ВІКТОР ЖЕЛТВАЙ. *Олексій ХЛАНТА* (Науковий збірник Товариства Просвіта в Ужгороді. Річник IV (XVIII). – Ужгород: Два кольори, 2000. – С 231–233) 537
ВОЛОДИМИР (РАЇЧ). *Юрій ДАНИЛЕЦЬ** 542
КАРЛО КУПАР. *Наталія ШИМША* (Карпатська Україна і Карпатська Січ. – Ужгород,: Карпати, Ґражда, 1999. – С. 148–150) 545
ДІОНІЗІЙ НЯРАДІ. *Олександр ГАВРОШ* (Старий Замок-Паланок. – 2010. – 28 січня) 549
СТЕПАН ПАП. *Юрій ЛЕСЬКІВ* (Пластовий Шлях. – 2002. – Ч. 4 (132). – С.47–49) 554
АТАНАСІЙ ПЕКАР. *Юрій ДАНИЛЕЦЬ* (Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2007 рік. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2006. – С.112–114.) 559
ДМИТРО ПОПОВИЧ. *Олексій ХЛАНТА* (Реабілітовані історією. Закарпатська область. – Кн. 2. – Ужгород: Закарпаття, 2004. – С.508–511) 561
САВВАТІЙ (ВРАБЕЦ). *Юрій ДАНИЛЕЦЬ** 567
ОЛЕКСАНДР ХІРА. *Микола ВЕГЕШ, Мар'ян ТОКАР, Михайло БАСАРАБ* (Вегеш М., Токар М., Басараб М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення. – Ужгород: Карпати, 2008. – С.201–202) 572

Освітяни

МИКОЛА ГАЛАГАН. *Олександр ПАГІРЯ** 573
МИХАЙЛО ЕРДЕВДІЙ. *Михайло ФЕДАКА* (Трибуна. – 2010. – 29 жовтня. – С. 13) 580
МИКОЛА КУШНІРЕНКО. *Павло ФЕДАКА** 585
ВАСИЛЬ ЛАР. *Микола ВЕГЕШ. Мар'ян ТОКАР, Михайло БАСАРАБ* (Вегеш М., Токар М., Басараб М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення. – Ужгород: Карпати, 2008. – С.184–185) 587
МИКОЛА ЛЕЛЕКАЧ. Сергій ФЕДАКА* 588

ОЛЕКСАНДР МАРКУШ. *Іван ХЛАНТА* (Хланта І. В. Літературне Закарпаття у XX столітті: біобібліографічний покажчик. – Ужгород: Закарпаття, 1995. – С. 424–426). 590

ІРИНА НЕВИЦЬКА. *Дмитро ФЕДАКА* (Під синіми Бескидами: Антологія поезії та малої прози українських письменників Словаччини. – Ужгород: ВАТ "Видвництво "Закарпаття", 2006. – С. 14–15). 593

ДМИТРО ОСТАПЧУК. *Олександр МАЛЕЦЬ* (Науковий збірник Товариства Просвіта в Ужгороді. Річник IV (XVIII). – Ужгород: Два кольори, 2000. – С 231–233) 596

ІВАН ПАНЬКЕВИЧ. *Михайло СЮСЬКО* (Календар товариства "Просвіта" на 2007 рік. – Ужгород, 2007. – С.370–373) 601

ФЕДІР ШИМОНОВСЬКИЙ. *Василь СМОЖАНИК* (Науковий збірник Товариства Просвіта в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород: Два кольори, 2000. – С. 269–271) 604

ПЕТРО ЯНУТА. *Омелян ДОВГАНИЧ* 607

Журналісти і письменники

ЙОСИП БОЙЧУК. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Енциклопедія Закарпаття: Визначні особи XX століття. – Ужгород: Ґражда, 2007. – С.48) 611

ВАСИЛЬ ҐРЕНДЖА-ДОНСЬКИЙ. *Дмитро ФЕДАКА* ("Криваві тіні Кремлю". – Ужгород: ВАТ "Видавництво "Закарпаття", 2006. – С. 101–109. Подано в авторському скороченні) 615

ЗОРЕСЛАВ (СТЕПАН САБОЛ). *Дмитро ФЕДАКА* 623

АНДРІЙ КАРАБЕЛЕШ *Василь ПАГИРЯ* (Художньо-публіцистичний альманах "Молоді Закарпаття". – 1991. – 21 вересня. – С. 1–2) 630

КАЛЕНИК ЛИСЮК. *Сергій ФЕДАКА** 634

АНДРІЙ ПАТРУС-КАРПАТСЬКИЙ. *Омелян ДОВГАНИЧ.* (Календар "Просвіти"на 2007 рік. – Ужгород, 2007. – с.44–46.) 638

МИКОЛА РІШКО. *Надія ФЕРЕНЦ* (Календар "Просвіти". – 1977. – С. 180–182) 643

ІВАН РОШКО-ІРЛЯВСЬКИЙ. *Дмитро ФЕДАКА* (Ірлявський І. Брості: Твори. –Ужгород: ВАТ "Видавництво "Закарпаття", 2002. – С. 5–16. Подано в авторському скороченні) 646

УЛАС САМЧУК. *Сергій ФЕДАКА** 654

Митці

МИКОЛА АРКАС. *Сергій ФЕДАКА** 659

МИХАЙЛО МИХАЛЕВИЧ. *Сергій ФЕДАКА** 661

ОЛЕКСА ПРИХОДЬКО. *Вікентій ШАНДОР* (Календар "Просвіти". – 1977. – С. 174–175) 663

МИКОЛА САДОВСЬКИЙ. *Йосип БАГЛАЙ* (Календар "Просвіти". – 1977. – С. 176–178) 665

ЮРІЙ-АВГУСТИН ШЕРЕГІЙ. *Сергій ФЕДАКА** 668

ЄВГЕН ШЕРЕГІЙ. Тетяна РОСУЛ (Енциклопедія Закарпаття: Визначні особи XX століття. – Ужгород: Ґражда, 2007. – С.371) 672

Медики

МИХАЙЛО КАЧАЛУБА. *Сергій ФЕДАКА** 674

ВОЛОДИМИР НЄМЕЦ. *Наталія ВАКУЛА* (Вакула Н. Нариси історії медицини Закарпаття: з давніх часів до 40-х років XX століття. – Ужгород: Мистецька лінія, 2006. – С.107–109) 677

ОЛЕКСАНДР ФЕДИНЕЦЬ. *Наталія ВАКУЛА* (Вакула Н. Нариси історії медицини Закарпаття: з давніх часів до 40-х років XX століття. – Ужгород: Мистецька лінія, 2006. – С.112–116) 680

Сільські активісти

ІВАН ГРИГА. *Іван ЛОПІТ* (Календар Просвіти на 1994 рік. – С.129–133) 684

ІВАН ГРИЦЬ. *Світлана ЧИРИБАН, Микола ГРИЦЬ* (Науковий збірник Товариства Просвіта в Ужгороді. Річник IV (XVIII). – Ужгород: Два кольори, 2000. – С. 263–267) 689

ВАСИЛЬ ЙОСИПЧУК. *Володимир ЙОСИПЧУК* (Науковий збірник Товариства Просвіта в Ужгороді. Річник IV (XVIII). – Ужгород: Два кольори, 2000. – 239–243) 695

ПАНАС ЛЕШКО. *Андрій ЛЕШКО* (Науковий збірник Товариства Просвіта в Ужгороді. Річник IV (XVIII). – Ужгород: Два кольори, 2000. – С. 271–276) 701

ІВАН НЕБОЛА. *Василь ІЛЬКО, Ігор ІЛЬКО, Михайло ДАНИЛЮК* (Науковий збірник Товариства Просвіта в Ужгороді. Річник IV (XVIII). – Ужгород: Два кольори, 2000. – С.252–257) 708

ІВАН РОСУЛ. *Омелян РОСУЛ* (Науковий збірник Товариства Просвіта в Ужгороді. Річник IV (XVIII). – Ужгород: Два кольори, 2000. – С. 267–269) 716

ОЛЕКСІЙ СИМОЧКО. *Олексій КОРСУН** 720

Молодь Карпатської України

ДМИТРО БАНДУСЯК. *Омелян ДОВГАНИЧ, Василь ХУДАНИЧ* (Енциклопедія Закарпаття: Визначні особи XX століття. – Ужгород: Ґражда, 2007. – С.27–28) 730

ПЕТРО БАЄР. *Василь ХУДАНИЧ* (Енциклопедія Закарпаття: Визначні особи XX століття. – Ужгород: Ґражда, 2007. – С.21) 732

МИХАЙЛО ГАБОВДА. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Реабілітовані історією. Закарпатська область. – Кн. 2. – Ужгород: Закарпаття, 2004. – С.376–381) 734

ОЛЬГА ДУТКО. *Микола МУШИНКА* (Енциклопедія Закарпаття: Визначні особи XX століття. – Ужгород: Ґражда, 2007. – С.125). 743

АНДРЕАС ОКОПЕНКО. *Олександр ГАВРОШ* (Старий Замок-Паланок. – 2010. – 15 липня) 745

МИХАЙЛО ОРОС. *Омелян ДОВГАНИЧ* (Реабілітовані історією. Закарпатська область. – Кн. 2. – Ужгород: Закарпаття, 2004. – С.494–498) 750

ОЛЕКСАНДР ПАЛАТАШ. *Василь ХУДАНИЧ* 757

ВАСИЛЬ РОМАНЮК. *Василь ХУДАНИЧ* (Енциклопедія Закарпаття: Визначні особи XX століття. – Ужгород: Ґражда, 2007. – С.277) 759

ПЕТРО СТЕРЧО. *Сергій ФЕДАКА** 760

МИХАЙЛО ШПОНТАК. *Павло ФЕДАКА** 763

Список скорочень 766

Наукове видання

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА

Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії.
У двох томах
Том 2
КАРПАТСЬКА УКРАЇНА
Хроніка подій. Персоналії

Упорядкування –
Федака Сергій Дмитрович

Художньо-технічне редагування та художнє оформлення –
М. М. Дем'ян
Комп'ютерна верстка – *Л. В. Слов'янин*
Коректор *М. П. Керецман*

В оформленні книги використано портрети діячів Карпатської України роботи Михайла Беленя (М. Белень. Карпатська Україна в портретах. – Ужгород, 1999) та графічні роботи академічного художника, одного з чільних творців Карпатської України, Михайла Михалевича.

Здано до складання 01.08. 2010. Підписано до друку 17.12. 2010.
Формат 84 x 108/32. Папір офсетний. Офсетний друк. Гарнітура "Прагматика". Умов.-друк. арк. 40,74. Умов. ф.-відб. 41,16.
Облік.-вид. арк. 49,76. Замовлення № 1017. Тираж 500 прим.

ПРАТ "Видавництво "Закарпаття"
88011, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 42/1
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 1548
Від 29. 10. 2003 р.

Друк ПРАТ "Видавництво "Закарпаття"
88011, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 42/1
Тел. 66-95-66
E-mail:main@vz.com.ua
http://vz.com.ua

Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії.
К 26 У двох томах. – Том 2. Карпатська Україна: Хроніка подій. Персоналії/ Упорядкування – С. Д. Федака; передмова – О. М. Корсун, О. М. Пагіря; ред.. колегія: І.І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака. – Ужгород: ПРАТ "Видавництво "Закарпаття", 2010.

ISBN 966-347-019-4

Документальна книга у двох томах про один із найзагадковіших феноменів українського державотворення – Карпатську Україну, в якій всебічно представлені труди і дні її формування, розбудови та руйнації за умов терористичних актів двох великих європейських держав – Угорщини й Польщі (1938–1939), окупації гортіївською Угорщиною за згодою гітлерівської Німеччини (1939–1944) та входження до складу радянської держави (1944–1946), йде до читача вперше. Тематично двотомник поєднаний з виданнями редколегії обласного тому "Реабілітовані історією" у двох книгах та наступними збірниками – "Криваві тіні Кремлю" (2006), "Тернистий шлях до України..." (2007), "Закарпатські втікачі в СРСР. 1939–1941" (2008). У першому томі подано найповніший на сьогодні обсяг архівних документів і матеріалів з фондів ГДА СБУ, архіву УСБУ в Закарпатській області, ЦДАВО, ЦДАГО, ДАЗО, архіву ОУН в Києві, Центру досліджень визвольного руху у Львові та окремих московських архівів. У другому томі вміщено хроніку подій Карпатської України на основі широкого, відомого нині масиву джерел. З належною повнотою, наскільки це дозволяють доступні нині джерела, охарактеризовано постаті творців Карпатської України.

ББК 63. 3 (4 УКР) 624. 01
УДК 9 (477. 87)

НАРОДЕ Карпатської України!

Сойм Гетьманець Державників

у Франції

"5" березня 1939р.

м.Париж

ДО ДНЯ ВІДКРИТТЯ ПЕРШОГО СОЙМУ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

ЕКСЦЕЛЕНЦІЯ ОТЧЕ-ПРЕМЬЄРЕ,

Маємо честь вітати відкриття ПЕРШОГО СОЙМУ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

початок грядучого всеукраїнського визволення.

Бажаємо ПЕРШОМУ СОЙМОВІ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ успіхів у розбудові

Незалежної Державности на Срібній землі, ми здаємося з ним лучити

вірою - нашу остаточну перемогу.

Полковник

Президія
Сойму Підкарпатської Русі
в Хусті
Вх. 11. III. 1939
Число 2534 Прилоги
1462/39